

ИСТОРИЯ
НА ФИНАНСИТЕ
И БАНКОВОТО ДЕЛО

НАСЛЕДСТВО

Асен Христофоров

ИЗБРАНИ ПРОИЗВЕДЕНИЯ И ДОКУМЕНТИ

ТОМ 2

БЪЛГАРСКА
НАРОДНА
БАНКА

Асен Христофоров

Избрани произведения и документи

ПОРЕДИЦА
„ИСТОРИЯ НА ФИНАНСИТЕ И БАНКОВОТО ДЕЛО: НАСЛЕДСТВО“
БЪЛГАРСКА НАРОДНА БАНКА
Управител ИВАН ИСКРОВ

Издателски съвет
ДИМИТЪР КОСТОВ – председател
НИКОЛАЙ НЕНОВСКИ – заместник-председател
Членове: ГАРАБЕД МИНАСЯН, ДАНИЕЛ ВАЧКОВ, МАРТИН ИВАНОВ,
РУМЕН СИМЕОНОВ, СТАТИ СТАТЕВ
Секретар: ХРИСТО ЯНОВСКИ

© Асен Георгиев Христофоров – автор
© Румен Аврамов, Христо Яновски – съставители, 2010 г.
© Румен Аврамов – въвеждаща студия, 2010 г.
© Българска народна банка, 2010 г.

ISBN 978-954-8579-36-0

АСЕН ХРИСТОФОРОВ

ИЗБРАНИ ПРОИЗВЕДЕНИЯ
И ДОКУМЕНТИ
В ТРИ ТОМА

Обща редакция и въвеждаща студия
РУМЕН АВРАМОВ

ТОМ 2
ИКОНОМИЧЕСКИ ТЕКСТОВЕ:
СТУДИИ И СТАТИИ

БЪЛГАРСКА НАРОДНА БАНКА
София, 2010 г.

АСЕН ХРИСТОФОРОВ

ИЗБРАНИ ПРОИЗВЕДЕНИЯ И ДОКУМЕНТИ

В ТРИ ТОМА

Съставители РУМЕН АВРАМОВ, ХРИСТО ЯНОВСКИ

ТОМ 1. ИКОНОМИЧЕСКИ ТЕКСТОВЕ: МОНОГРАФИИ

Увод в политическата икономия на военното стопанство

Курс по българско банково дело – историческо развитие

Лекции по теоретическа политическа икономия. Втора част

ТОМ 2. ИКОНОМИЧЕСКИ ТЕКСТОВЕ: СТУДИИ И СТАТИИ

Развитие на конюнктурния цикъл в България (1934–1939 г.)

Статии, 1935–1949 г.

Теоретични студии

ТОМ 3. АВТОБИОГРАФИЧНИ ПРОИЗВЕДЕНИЯ И ДОКУМЕНТИ

Скици из Лондон

Откровения (Поля, гори и хора)

Фотографии и факсимилета

Документи

Показалец на личните имена във „Фотографии...“ и „Документи“

Асен Христофоров. Библиография

ИКОНОМИЧЕСКИ ТЕКСТОВЕ: СТУДИИ И СТАТИИ

СЪДЪРЖАНИЕ

РАЗВИТИЕ НА КОНЮНКТУРНИЯ ЦИКЪЛ В БЪЛГАРИЯ (1934–1939 г.)

	7
Предговор	8
Предговор на автора	9
I. Общ поглед	11
II. Цени и надници	26
III. Външен стокообмен	48
IV. Външен стокообмен (продължение)	62
V. Производство	81
VI. Размяна	99
VII. Пари и кредит	115
VIII. Пари и кредит (продължение)	131
IX. Държавни финанси	149
X. Заключение	157
Приложения	165

СТАТИИ, 1935–1939 г.: ИЗЛИЗАНЕ ОТ ГОЛЯМАТА ДЕПРЕСИЯ

Кризата и стабилизация на монетите. Дефлация или девалвация	207
Акционерните банки през периода на кризата (1929–1935 г.)	217
Преценка на кредитната дейност на Българска ипотечна банка (1928–1937 г.)	224
Стопанското положение на България през 1939 г.	232

СТАТИИ, 1939–1944 г.: ВОЕННОВРЕМЕННАТА ИКОНОМИКА

Стопанското положение на България от избухването на войната насам	247
I. Общ поглед	247
II. Цени, производство и търговия	254

III. Пари, кредит и финанси	260
Паричното обращение и цените от войната насам	266
Бележки върху цените и ценовата политика	273
В защита на бакалите	279
Войната и капиталообразуването в страната	285
Бележки върху цените, доходите и финансирането на държавата	289
Новият опит за заковаване на цените	295
Статистическият институт за стопански проучвания	303
Предпоставки за стабилизиране на цените	305
Същност и значение на новите 3% държавни съкровищни бонове	310
Цялостното уреждане на проблемата за цените, снабдяването и разпределението	321
Същност и значение на военновременния капиталистически социализъм	328
Развитието на цените в България през войната	334

СТАТИИ, 1944–1949 г.: СЛЕДВОЕННИ ИКОНОМИЧЕСКИ ПРОБЛЕМИ

Следвоенни монетни и финансови проблеми	349
Еволюцията на либерализма	361
Странични бележки върху инфлацията	363
Лорд Джон Кейнс	368
Стабилизацията на лева	371
Дружествени срещи	396
Реформиране на висшето стопанско образование	401
I. Встъпителни бележки	401
II. Сегашната образователна система	405
III. Дефектите на учебните програми	409
IV. Реформиране на институтите и програмите	413
V. Други належащи реформи	417
Планинско птицевъдство (Един опит)	421

ТЕОРЕТИЧНИ СТУДИИ

Конюнктурният анализ на цените	427
Централните банки в съвременните конюнктурни теории	460

ТРУДОВЕ НА СТАТИСТИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТЪ ЗА СТОПАНСКИ
ПРОУЧВАНИЯ ПРИ СОФИЙСКИЯ ДЪРЖАВЕНЪ УНИВЕРСИТЕТЪ

PUBLICATIONS OF THE STATISTICAL INSTITUTE FOR ECONOMIC RESEARCH
STATE UNIVERSITY OF SOFIA

1939 № 1—2

АСЪНЪ Г. ХРИСТОФОРОВЪ — ASSEN G. CHRISTOPHOROFF
B. Sc. (Econ.) (Lond.)

РАЗВИТИЕ НА КОНЮНКТУРНИЯ ЦИКЪЛЪ ВЪ БЪЛГАРИЯ

1934 — 1939

THE COURSE OF THE TRADE CYCLE IN BULGARIA
1934 — 1939

СОФИЯ — 1939 — SOFIA
ПРИДВОРНА ПЕЧАТНИЦА — COURT PRINTING PRESS

ПРЕДГОВОР

Текущите наблюдения на стопанското развитие на България се извършват съвместно от Статистическия институт за стопански проучвания при Софийския държавен университет и Главната дирекция на статистиката. Конюнктурната служба при дирекцията събира цифровите данни и ги подрежда в специални таблици, съставени по плана, който навремето бе изработен по взаимно съгласие. Институтът приготвя месечни конюнктурни прегледи, които се публикуват на български и френски в Месечните известия на Главната дирекция на статистиката. В същите известия се публикуват и годишни прегледи на стопанското положение на страната, които обаче се печатат само след предварителното им разглеждане от страна на Научния комитет при Института.

Предвид на натрупания значителен статистически материал, отнасящ се до последното десетилетие на твърде силни конюнктурни колебания, бе сметнато за уместно и навременно да се посвети един отделен (двоен) брой от „Трудове“ на Института на една специална монография върху развитието на конюнктурния цикъл в България през последните години. Макар че някои специални изследвания върху отделни проблеми на българската конюнктура (селски и градски цикъл, национален доход и пр.) не са завършени още в Института, последният смята, че подобна монография ще улесни значително по-нататъшната научна работа в тази област. С разрешението на горната задача бе натоварен г-н Ас. Г. Христофоров, икономист при института, отговорен за съставянето на месечните и годишни конюнктурни прегледи. Преди постъпването си на служба в Института г-н Ас. Г. Христофоров ръководи през годините 1935–1937 Конюнктурната служба на Главната дирекция на статистиката. Неговото обширно изследване не само че представлява интерес от теоретична гледна точка, но дава и една, в някои отношения, нова картина на българското стопанско развитие през последното десетилетие. В работата си г-н Христофоров е бил подпомогнат от техническия апарат на института, а също така и от Главната дирекция на статистиката, без чието голямо съдействие дейността на Института би била доста затруднена. В течение на приготвянето на монографията изникнаха някои специални статистико-методологични въпроси, с разрешението на които се заеха съответните специалисти на Института. В два случая получените резултати представляват по-общ теоретически интерес. Ето защо към монографията на г-н Христофоров са прибавени две приложения (второ и трето), написани от г-н Р. Зайков – математик-статистик на Института. Първото от тях излага резултатите на един интересен експеримент върху сравнителните достойнства на различни методи за изключване на сезонната компонента. За забелязване е, че въпреки очакванията относително най-лоши резултати е дал тъкмо най-новият метод на П. Фериняк, публикуван напоследък в списанието на Парижкия институт за стопански проучвания (*L'Activité Économique, Bulletin trimestriel de l'Institut de Statistique de l'Université de Paris et de l'Institut Scientifique de Recherches Économiques et Sociales, 4e année, № 16, 1939. p.p. 101–128*). Второто изследване на г-н Зайков засяга различни методи на изчисление на индекса на обема на

външната търговия и показва върху българския материал опасностите на така наречения верижен индекс.

Г-н Христофоров се справи с възложената му задача в течение на твърде къс срок. Работата му започна към началото на м. март т.г., а бе вече завършена и предадена за печат към 1 юли. За по-голяма бързина успоредното печатане на българския и английски текстове бе изоставено, като последният се постави за печат след българския със самостоятелна пагинация. От друга страна, това дава възможност наред с пълното издание на два езика (1939, № 1–2), предназначено главно за по-големите библиотеки, да се издадат двете части отделно: 1939, № 1–2 А – на английски език и 1939, № 1–2 Б – на български език.

20 юли 1939 г.

Проф. О. Андерсон

Директор на Статистическия институт
за стопански проучвания
при Софийския държавен университет

ПРЕДГОВОР НА АВТОРА

Планът на настоящото изследване върху развитието на конюнктурния цикъл в България от 1934 насам се схожда в основните си черти с общата схема на годишните стопански прегледи, изработвани от Статистическия институт за стопански проучвания в сътрудничество с Конюнктурната служба на Главната дирекция на статистиката. Този план има своите предимства, но и някои недостатъци: колкото анализът на развитието на отделните отрасли на народното стопанство добива по-самостоятелен характер, толкова връзката между отделните глави на изложението и общият поглед върху развитието на стопанството стават по-замъглени. За да се запази цялостният характер на монографията, навсякъде в изложението се подчертава връзката между цени, консумация, производство и кредит, както и взаимодействието между конюнктурните и структурните промени в развитието на стопанството.

Не е изключено, че в текста на изложението са допуснати някои празноти и даже някои грешки от технически или по-общ характер. Единственото извинение, което авторът може да представи в свое оправдание, е извънредно краткият срок, в който настоящото изложение трябваше да бъде изготвено, както и огромният размер на работата по подреждането и разработването на статистическия материал. Тук трябва да изкажа благодарността си на моя колега г-н Рашко Зайков, математик-статистик на Института, който ме подпомогна с изчислението на някои индексни редове, както и с очистването на други редове от сезонните и случайни компоненти. Отличните диаграми, които правят текста по-прегледен, бяха изработени от г-н Георги Чолаков. Грижата по техническата страна на изданието и работата по коригирането на текстовете бяха поети от г-н Здравко Сребров, в сътрудничество с г-ца Ст. Генова, и двамата от Института, с което оставам задължен към тях.

Главната ми благодарност обаче е отправена към директора на Института г-н професор О. Андерсон, който ми оказа твърде ценни услуги със своята конструктивна критика върху всички части на изложението. Към г-н проф. Сл. Загорев, главен директор на Статистиката, дължа двойна признателност: първо, заради неговото разрешение да използвам някои още непубликувани статистически данни, и второ, за научната полза, която извлякох от двегодишната ми служба в Главната дирекция на статистиката под неговото пряко ръководство. Оставам задължен и към проф. Н. Кьостнер, технически съветник при Българската народна банка, който има добрината да прегледа и да направи своите забележки върху първите няколко глави на настоящата монография. Дължа да изкажа благодарност и към членовете на Научния комитет на Института за ценните разисквания, които последваха изложението ми върху стопанското положение на страната през 1938 г. и които бяха взети предвид при изготвянето на окончателния текст на изложението. Трябва да подчертая обаче, че отговорността за цялата монография е единствено и изключително моя.

20 юли 1939 г.

А. Г. Христофоров

I. ОБЩ ПОГЛЕД

1. Задачи на предприетото изследване. Прегледът на стопанското положение на една страна към дадена година би трябвало да установи не само промените в активността на разните отрасли на стопанството спрямо предходната година, но и мястото на разглежданата година в конюнктурния цикъл на страната. Това предполага изследването на един сравнително по-дълъг период от време с оглед да се установят цикличните колебания в развитието на стопанството. След това трябва да се определи началният момент на протичащия конюнктурен цикъл, в който попада дадената година. Самият конюнктурен цикъл следва да бъде разложен на своите съставни части: период на подем и период на депресия¹. По този начин анализът на развитието на стопанството към дадена година може да бъде изграден върху фона на възходящата или низходящата фаза на протичащия конюнктурен цикъл в зависимост от това дали разглежданата година попада в първия или във втория период на цикъла. Освен това анализът би могъл да установи дали годината представлява продължение на едната или на другата фаза на цикъла или повратна точка в неговото развитие.

Развитието на конюнктурния цикъл в дадено народно стопанство обаче не може се разглежда само като чисто вътрешно явление поради взаимодействието, което съществува между вътрешната стопанска дейност и протичането на стопанската конюнктура в чужбина. Анализът на стопанското положение на страната трябва да обхване и връзката между вътрешните и външните конюнктурни фактори, чието взаимодействие е определило насоката за развитието на националния конюнктурен цикъл през даден период от време. Също така би следвало да се установи дали и в каква степен промените в активността на разглежданото стопанство през течение на ред години съвпадат по време и интензивност с промените в световната стопанска дейност. Ако обаче анализът на световните икономически редове покаже, че те представляват явления с точно определени и крайно противоположни тенденции, то следва да се установи принадлежността на разглежданото народно стопанство към една или друга стопанска групировка от държави за даден период от време, както и да се потърсят причините за общността в тяхното конюнктурно развитие.

Изследването на стопанското положение на страната към дадена година обаче не може да се ограничи само с проследяването на конюнктурните промени, настъпили през един сравнително кратък период от време. Връзката между конюнктурните и структурните промени е достатъчно тясна, за да наложи успоредното им разглеждане в анализа на развитието на народното стопанство. Тази връзка изпъква особено ясно през последното десетилетие, когато отделните национални стопанства проявяват много по-самостоятелно развитие, отколкото в миналите циклични колебания в световната стопанска дейност.

¹ Освен периодите на подем и на депресия *G. v. Haberler* например различава още две фази: горна повратна точка, т.е. криза във формалния смисъл, и долна повратна точка, т.е. начален момент на стопанското съживяване (*Prosperity and Depression, Geneva, 1938, c. 169*).

Една от главните причини за това сравнително по-самостоятелно развитие на отделните национални конюнктурни цикли трябва безспорно да се търси в растящото вмешателство на държавата в областта на стопанската дейност. В това отношение, без да се засяга сферата на стопанската и финансова политика, анализът трябва да установи, дали и доколко вмешателството на държавата в стопанския живот на страната е допринесло за онова развитие на националния конюнктурен цикъл, което е предшествовало развитието на стопанската дейност на страната през разглежданата година.

Това е накратко основната идея на настоящото изследване върху стопанското положение на България към 1939 г. Изпълнението на поставената цел безспорно надхвърля рамките на един обикновен годишен преглед на промените в стопанската дейност на страната. От друга страна обаче, изследването на цикличните колебания в развитието на българското народно стопанство, както и всестранното изследване на сега протичащия конюнктурен цикъл в страната, не може да бъде напълно обхванато поради ред технически и други причини. На първо място, съществуващите статистико-икономически редове, колкото и задоволителни от гледището на техния обхват на стопанската дейност на страната, все пак се отнасят само до един сравнително къс период от време. Така например някои от най-характерните и най-чувствителните към конюнктурните колебания редове се отнасят само до периода от 1934 г. насам. На второ място, самата каузална връзка между отделните редове все още се явява недостатъчно проучена и установена. Изследването на каузалната връзка между отделните статистико-икономически редове представлява засега една от главните задачи на конюнктурната мисъл в България.

2. Цикличност в развитието на българското стопанство. Поради ред технически и други причини изследването на цикличните колебания в развитието на българското стопанство не може да обхване предвоенния период. Също така наличният статистически материал за годините от 1919 до 1923 г. включително се явява недостатъчен или значително повлиян от промените в покупателната сила на лева през този инфлационен период. За периода от 1924 г. насам разполагаме с повече данни, които могат да бъдат използвани при установяването на цикличните колебания в развитието на българското народно стопанство. Обикновено за показатели на конюнктурните промени в дадено стопанство служат данните за броя на заетите работници, за обема на консумацията и за обема на производството². В случая обаче няма налични данни за нито един от горните статистико-икономически редове, които да обхващат целия период от 1924 до 1938 г. включително. От друга страна, разполагаме с някои данни, чрез които развитието на конюнктурния цикъл в България може да бъде установено с доста голяма точност от 1924 насам. Тези данни се отнасят до: 1) общия национален доход до 1935 включително³, 2) стойността на външната търговия, 3) индекса на цените на едро, 4) оборотите на Уравнителната камара, и 5) касовите плащания на Б.н.банка.

Конюнктурното значение на горните редове е очевидно, с изключение може би на реда на касовите плащания на Б.н.банка. Установено е, че касовите плащания на българската емисионна банка са доста добър указател за промените в обема на паричното обращение (количество на парите в обращение, помножено по скоростта

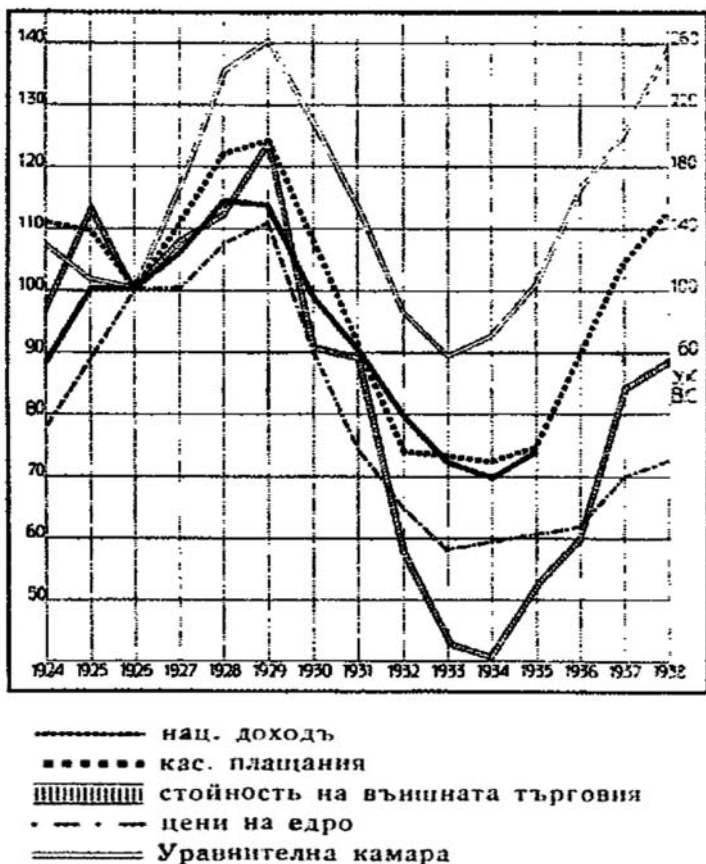
2 Виж цитираното съчинение на Г. ф. Хаберлер, с. 166. В първото издание на това съчинение данните за националния доход са посочени вместо реда за обема на консумацията.

3 Тук ще бъдат използвани данните на д-р А. Чакалов: Националният доход на България 1924–1935. – Трудове на Статистическия институт за стопански проучвания (СИСП) при Софийския държавен университет, 1937, кн. 2.

Развитие на конюнктурния цикъл в България (1934–1939 г.)

ДИАГРАМА 1*

Индекси на някои по-важни статистико-икономически редове. 1926 г. = 100

4 Виж изследването на Н. К. „Влиянието на цените върху някои страни на стопанското развитие на България през 1926–1937“. – Трудове на СИСП, 1938, кн. 1.

* Диаграмите и таблиците в текста са фототипни от първото издание. — Б.изд.

ТАБЛИЦА 1

Години	Касови плащания б. в. банка	Национа- лен доход	Стойност на външа- та търговия	Цени на едро	Оборот на Уравнител- ната камара
1924	111.0	88.4	97.4	77.9	129.3
1925	109.8	100.2	113.6	89.0	107.3
1926	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
1927	111.1	106.2	108.1	100.1	167.4
1928	122.2	114.4	112.4	107.8	242.4
1929	124.2	113.8	124.1	111.1	262.7
1930	107.7	98.2	90.9	90.2	208.4
1931	91.0	90.2	89.3	74.2	155.2
1932	73.6	79.5	57.8	64.8	87.0
1933	73.3	72.1	42.6	58.2	59.5
1934	72.2	69.9	40.3	59.3	71.7
1935	74.7	74.0	52.8	60.5	103.8
1936	89.6	.	59.8	61.6	166.9
1937	104.6	.	84.3	69.8	201.4
1938	112.7	.	88.6	72.3	257.0

Кривите, нанесени в диаграма 1, очертават доста ясно четири отделни фази на развитието на конюнктурния цикъл в България от 1924 насам: 1) период на колебливо развитие до 1926; 2) период на стопански подем от 1926 до 1929 г. включително; 3) период на стопанска депресия от 1930 до 1933 г. включително; и 4) период на стопански подем от 1934 до 1938 г. включително. Колебливото развитие на кривите от 1924 до 1926 г. включително отразява смущенията в стопанския живот на страната, които се наблюдаваха през следвоенния инфлационен период. Процесът на нормализиране започва след де факто стабилизацията на лева към края на 1923 г. и продължава до 1926 г. включително, която в много отношения представлява първата сравнително „нормална“ следвоенна година.

Цикличното развитие на българското народно стопанство изпъква особено ясно през периода от 1926 г. до 1938 г. включително. Кривите в горната диаграма очертават един пълен цикъл, започващ от 1926 г. и свършващ към 1933 и 1934 г. Възходящата фаза на цикъла обхваща годините от 1926 до 1929 включително, а низходящата – от 1930 до 1933 включително. През 1929 г. четири от всичко пет статистико-икономически редове, чиито криви са нанесени в диаграмата, достигат връхната си точка. Изключение прави само редът на номиналния национален доход, който остава само с 0.6% под равнището си от 1928 г. Обратно, през периода на стопанска депресия след 1929 г. две от кривите достигат най-ниската си точка през 1933 г., а останалите три – през 1934 г. Покачването на първите две криви през 1934 г. (индексите на цените на едро и на оборотите на Уравнителната камара) е твърде незначително: само 4.9%, респективно 6.2%, от размера на покачването на тези редове от 1933 до 1938 г. включително.

Анализът на някои други статистико-икономически редове, непоказани в горната диаграма, за годините от 1933 до 1935 включително, потвърждава констата-

цията, че краят на последния напълно завършен конюнктурен цикъл в страната пада различно за отделните отрасли на стопанството било в 1933, било в 1934 г. Така например обемът на вноса, постъпленията на държавното съкровище, броят и стойността на протестираните полици, общата сума на влоговете в кредитните институти и броят на продадените билети за представления в кина и театри достигат най-ниското си равнище през периода на стопанска депресия в 1933 г. От друга страна, няколко еднакво важни статистико-икономически редове показват 1934 като годината на най-ниско развитие на стопанската депресия. Такива редове са: обемът на износа, оборотите на стоковите борси, размерът на номиналните работнически надници, железопътният стоков трафик и банковите пласменти на кредитните институти.

Различното развитие на по-важните статистико-икономически редове през 1933 и 1934 г. е напълно понятно явление – обикновено повратният момент от депресия към подема продължава повече от година и във всеки случай не може да се определи с голяма точност. В случая обаче ще си послужим със следния критерий: последната година, през която почти всички редове показват низходящо развитие, и първата година, през която значителен брой от същите редове проявяват възходяща тенденция, означават респективно завършека в първия конюнктурен цикъл и началото на новия цикъл. С други думи, 1933 г. се очертава като последна година на миналия конюнктурен цикъл, а 1934 – като първата година на сега протичащия цикъл в България. Изборът на 1934 като начален момент на сега протичащия конюнктурен цикъл в страната представлява известно удобство и от гледището на общата стопанска и монетна политика на държавата, която в много отношения се изменя съществено към края на 1933 и първата половина на 1934 г.

3. Стопанската конюнктура в чужбина през последните години. Анализът на протичането на стопанската конюнктура в чужбина, или по-скоро на конюнктурните цикли на отделните държави и стопански групировки от държави, представлява интерес от гледището на настоящото изложение дотолкова, доколкото се изтъква връзката между развитието на стопанската конюнктура в България и в чужбина и успоредността, ако има такава, в протичането на конюнктурния цикъл в България и в чужбина. С други думи, следва да се установи принадлежността на българското стопанство към развитието на конюнктурата в една или друга стопанска групировка от държави и да се потърсят причините за тази общност в развитието на отделните конюнктурни цикли. В дадения случай международните сравнения на статистико-икономически редове за отделните държави, от една страна, и за България, от друга страна, страдат от липсата на такива статистически данни за българското стопанство, които да притежават едновременно следните две качества: да бъдат достатъчно добри указатели за промените в стопанската дейтелност на страната поне за периода от 1929 г. насам и да бъдат напълно сравними със съответните редове за другите държави. Що се отнася до България следователно, международните сравнения не могат да бъдат обилно подкрепени със статистически данни.

Стопанската и финансовата криза от есента на 1929 г. завари почти всички капиталистически стопанства в сравнително еднакъв стадий на конюнктурно развитие: в момент на висока стопанска дейтелност и система на високи цени. Изключение прави може би само Англия, където надценяването на лирата стерлинга със закона за стабилизацията на монетата от пролетта на 1925 г. оказваше известен дефлационен натиск върху по-нататъшното развитие на английското стопанство. Силното спадане

на ценностите на фондовите борси през есента на 1929 г. отбелязва повратната точка в развитието на конюнктурния цикъл в почти всички държави. В някои страни, не ще съмнение, отражението на влошената стопанска конюнктура в големите западни капиталистически държави не бе почувствано непосредствено след борсовия крах в Ню Йорк, а с известно закъснение. Между тези страни бе и България, в която пристъпът на голямата стопанска депресия от 1929 г. бе чувствително смекчен благодарение на благоприятното въздействие на две последователни много добри реколти през 1930 г. и 1931 г. В почти всички държави обаче развитието на конюнктурата следваше една обща тенденция от 1929 г. до 1931 г. включително – по-важните статистико-икономически редове показваха почти успоредно движение надолу. С обезценяването на лирата стерлинга през есента на 1931 г. настъпи известно раздвояване в общата световна конюнктурна вълна: от една страна останаха държавите, които запазиха златния еталон в неговия предкризисен вид и при непроменен паритет на монетата, а от друга страна – държавите, които последваха веднага или с известно закъснение примера, даден от Англия с обезценяването на националната монета.

Оформянето на тези два противоположни по своята монетна политика блока от държави доби сравнително реален израз през следващите няколко години, когато общността в интересите на държавите, принадлежащи към единия или другия монетни блокове, определяше в голяма степен тяхното конюнктурно развитие. В държавите от стерлинговата група, начело с Англия, обезценката на монетите и възприетата политика на евтин кредит преустановиха спадането на цените на стоките и създадоха благоприятни условия за засилването на стопанската дейност. Във Франция и другите държави от „златния“ блок, обратно, надценяването на монетите по отношение на държавите от стерлинговата група и следваната дефлационна политика потискаха равнището на цените на стоките и допринасяха за задълбочаването на стопанската депресия.

Успоредно с тези два противоположни по своята монетна политика и конюнктурно развитие блока съществуваше и една трета групировка от държави начело с Германия, които се стремяха да придобият преимуществата на държавите с обезценени монети не чрез обезценката на националната монета, а чрез въвеждането на строги валутни ограничения и контингентирането на вноса. Към тази трета групировка от държави, или така наречения „клирингов блок“, трябва да причислим и България – възприела режима на валутни ограничения почти едновременно с обезценяването на лирата стерлинга, т.е. 15 октомври 1931 г.

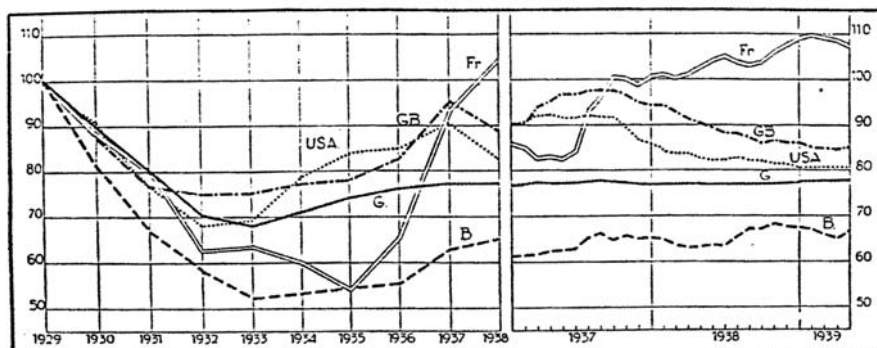
Известно указание за развитието на конюнктурата в по-важните индустриални държави, както и в стопанските групировки, които те представляват, може да се получи от анализа на движението на индекса на цените на стоките в САЩ, Англия, Франция и Германия. Конюнктурното значение на индексите на цените се понижава в резултат на настъпилите обезценки на националните монети. От друга страна, статистическото наблюдение показва, че стопанската депресия е била превъзможната в ред страни скоро след обезценяването на националната монета. Това важи в голяма степен за САЩ и за Англия, както и за страните от стерлинговата група, но не и за държавите от златния блок, където обезценяването на монетите след 1935 г. не бе последвано от засилване на стопанската дейност. Това личи особено ясно от анализа на индексите на обема на индустриалното производство в тези държави. Поради липсата на индекс за обема на индустриалното производство в България за времето до

Развитие на конюнктурния цикъл в България (1934–1939 г.)

1934 г. обаче в следващата диаграма са използвани индексите на цените на едро като указатели за протичането на конюнктурата в горните четири индустриални държави, от една страна, и в България, от друга страна.

ДИАГРАМА 2*

Индекси на цените на едро в странство и България. 1929 г. = 100

USA – САЩ
GB – Англия
Fr – Франция

G – Германия
B – България

* Абсолютните стойности на тези редове са дадени в табл. 1, Приложение I. Данните са взети от Месечния статистически бюлетин на Обществото на народите (ОН).

Общо взето, индексите на цените на едро показват успоредно развитие с горните държави и стопанските групировки, които те представляват от 1929 г. до 1931 г. включително. От втората половина на 1932 г. обаче кривата на английския индекс на цените на едро се откъсва от общата насока на развитието на останалите национални индекси и започва, макар и твърде бавно, да се покачва. Във Франция обаче политиката на монетна и кредитна дефлация продължава непрекъснато до 1935 г. включително, докато продължават да спадат и цените на стоките. С други думи, докато в Англия и другите държави от стерлинговата група се наблюдава известно засилване на стопанската дейност след лятото на 1932 г., във Франция и държавите от златния блок стопанската депресия продължава да се задълбочава до 1935 г. включително. След 1935 г., с последователното обезценяване на монетите на числящите се към този блок държави (първо Белгия – още в началото на 1935 г., после в Чехословакия, Италия и Полша и най-после Франция и Швейцария през есента на 1936 г.), златният блок престава да съществува. Оттук нататък – след изчезването на тяхната предишна общност по отношение на монетната и кредитната политика, в тези държави се наблюдава съвършено самостоятелно конюнктурно развитие както по време, така и по интензивност.

Мястото на разпадналия се златен блок в стопанската структура на европейския континент бе постепенно заето от Германия и свързаните с германското стопанство държави в Средна и Югоизточна Европа. Германският индекс на цените на едро спада непрекъснато от 1929 г. почти до края на 1933 г. Дефлационната политика, която де-

мократическите правителства в тази държава провеждаха до 1931 г. включително, бе заместена с една политика на кредитно разширение и на обществени строежи почти веднага след идването на националсоциалистите на власт през следната година. Оттук нататък започва покачването на германския индекс на цените на стоките и възходящата фаза на сега протичащия конюнктурен цикъл в Германия. Същото важи и за Съединените щати, където обезценката на долара и възприетата политика на обществени строежи след пролетта на 1923 г. отбелязва повратната точка в развитието на стопанската конюнктура. Силното спадане на цените на стоките се преустановява в Германия през 1933 г., а индексът на цените в САЩ показва даже известно покачване спрямо 1932 г. Общо взето, от 1933 г. насетне се наблюдава развитие на стопанската конюнктура в почти всички по-важни държави с изключение на страните от златния блок, в които процесът на стопанско съживяване започва едва след 1935 г.

Благоприятното развитие на конюнктурата в чужбина обаче се преустановява към лятото на 1937 г., когато в някои индустриални държави с либерално икономическо устройство се наблюдава съществен обрат. Още през пролетта на същата година настъпи силно спадане в цените на суровите материали на международните пазари. Изпърво, спадането на цените на тези материали се предаде само върху курсовете на ценните книжа и не засегна производството и размяната. Към лятото на 1937 г. обаче в Съединените щати настъпи явен обрат – индустриалното производство започна бързо да се свива и безработицата да нараства. Тези прояви на стопанска рецесия в стопанството на САЩ не закъсняха да се предадат върху конюнктурното развитие на другите страни с либерално икономическо устройство поради значителното въздействие на конюнктурния цикъл в САЩ върху националните цикли на останалите държави⁵. Влошената стопанска конюнктура в САЩ действаше ограничително върху обема на международния стокообмен и упражняваше по пряк и косвен път неблагоприятно влияние върху равнището на цените на стоките, върху курсовете на ценните книжа и върху обема на частните инвестиции в държавите с либерално-икономическо устройство,

С няколко незначителни изключения влошаването на стопанското положение в тези държави продължи и през първата половина на 1938 г. Общо взето, понижението на по-важните икономически индекси в тези държави от лятото на 1937 г. до средата на 1938 г. възлиза кръгло на една трета от спадането на същите индекси през цялата низходяща фаза на последния конюнктурен цикъл в чужбина, т.е. от 1929 г. до 1933 г. включително. Стопанската рецесия от 1937/1938 г. обаче не засегна Германия, Италия, Япония, както и страните, свързани с германското стопанство. Напротив, ако за мерило на стопанската дейност в отделните страни се възприемат индексите на броя на заетите работници в производството и в областта на размяната, както и за обема на индустриалното производство, то в горните държави се наблюдава продължение на тенденцията на засилване на стопанската дейност. Различното развитие на конюнктурата в така наречените тоталитарни държави и в държавите с либерално икономическо устройство изпъква доста ясно от кривите на заетостта на труда в някои репрезентативни държави за времето от 1936 до 1938 включително.

В „тоталитарните“ държави броят на заетите работници нараства непрекъснато и значително от 1936 г. до 1938 г. включително. Стопанската рецесия от

5 Относно значението на САЩ за световния конюнктурен цикъл виж изложението на J. J. Polak – *International Propagation of Business Cycles, The Review of Economic Studies*, vol. VI, No. 2, 1939.

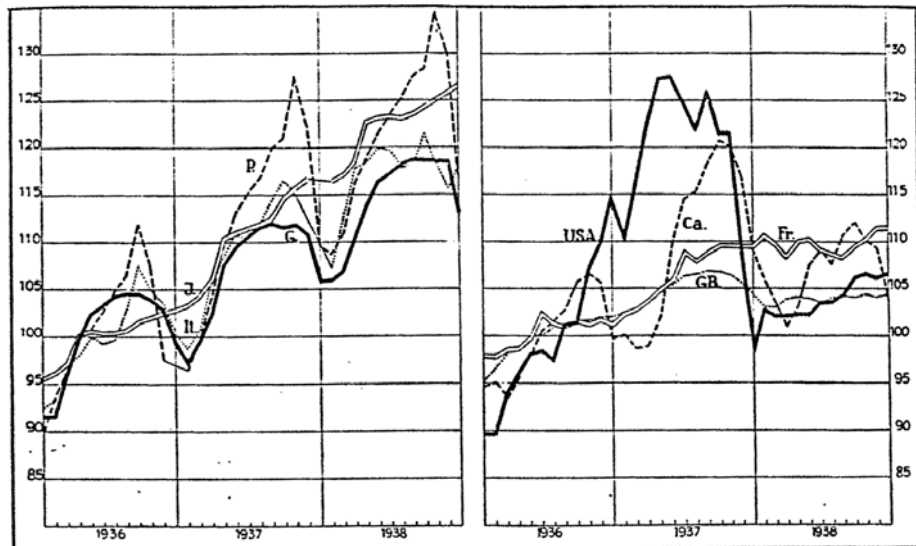
Развитие на конюнктурния цикъл в България (1934–1939 г.)

1937/1938 г. не се наблюдава в тези държави. Нещо повече – през 1938 г. в Германия се чувстваше липса на работна ръка. От друга страна обаче, заетостта на труда намалява повече или по-малко в англосаксонските държави и в някои страни от стерлинговата група през втората половина на 1937 г. и първата половина на 1938 г. Почти същото явление се наблюдава и в някои страни от бившия златен блок, където броят на заетите работници намалява до лятото на 1938 г.

През втората половина на 1938 г. обаче настъпи известно подобрение в стопанското положение на страните с либерално икономическо устройство. Както при влошаването на стопанската конюнктура на тези страни след пролетта на 1937 г., така и при подобрението, настъпило през втората половина на 1938 г., първоначалният импулс бе даден от САЩ. Вътре в няколко месеца само (от юни до края на годината) обемът на индустриалното производство в Съединените щати нараства с 32%, курсовете на ценните книжа се покачват с 30% и броят на безработните намалява с 20%. Подобрението в стопанската конюнктура се предава, макар и в по-слаба форма, и на другите страни с либерално икономическо устройство. Стопанското съживяване в тези държави през втората половина на 1938 г. се отрази благоприятно и върху международния стокообмен – индексът на обема на международната търговия, публикуван в Месечния статистически бюлетин на Обществото на народите, се покачва чувствително през последното тримесечие на 1938 г.

ДИАГРАМА 3*

Индексни числа на броя на заетите работници. 1936 г. = 100

G. – Германия
It. – Италия
P. – Полша
J. – Япония

USA. – Съединени щати
GB. – Англия
Fr. – Франция
Ca. – Канада

* Според Месечния статистичен бюлетин на ОН. За абсолютните числа виж табл. 2 в Приложение I.

Към края на годината обаче бе твърде трудно да се установи дали стопанският подем от втората половина на 1938 г. в държавите с либерално икономическо устройство представлява трайно явление или само една временна реакция на силното свиване на стопанската дейност през рецесията от 1937/1938 г. Курсовете на ценните книжа на международните фондови борси се покачиха значително над ниското си равнище от първото полугодие на 1938 г. и второто полугодие на 1937 г. Цените на суровите материали обаче дават съвсем друга картина. От една страна, цените на неблагоприятните метали, като желязото, ламарината, медта, оловото и цинка, показват ясна тенденция на покачване през втората половина на годината. От друга страна обаче, цените на ред сурови материали от земеделски произход и на някои други първични материали, като зърнените храни, памука, копрата, изкуствената коприна, както и дървения материал и петрола, показват спадане през втората половина на годината. С други думи, към края на 1938 г. положението на земеделските страни остава сравнително незасегнато от подобрението на стопанската дейност, отбелязано през втората половина на 1938 г. в индустриалните държави с либерално икономическо устройство.

Горните основни тенденции в развитието на стопанската конюнктура в чужбина продължават и през началните месеци на 1939 г., с тази разлика, че силният подем в стопанската дейност на Съединените щати през втората половина на 1938 г. се разколебава значително през първото тримесечие на 1939 г. Същевременно стопанствата на Англия и на Франция попадат все повече и повече под влиянието на военната конюнктура. В Германия и държавите от „клиринговия блок“ се наблюдава продължение на високото равнище на стопанската дейност от 1938 г.

4. Германското стопанство и конюнктурният цикъл в България. През първите няколко години на стопанска депресия конюнктурният цикъл в България следва по-скоро промените в стопанската конюнктура на държавите от златния блок, отколкото на страните от стерлинговата група или от клиринговия блок. Индексът на цените на едро в България след 1931 г. следва движението на цените на стоките във Франция и другите държави от „златния блок“ (виж диаграма 2). Това сходство в движението на конюнктурния цикъл в България и в страните от „златния блок“ се обяснява главно с възприетата политика на кредитна дефлация в тези държави. Въвеждането на валутни ограничения в България през есента на 1931 г. не означаваше откъсването на България от движението на конюнктурния цикъл в държавите от златния блок. Тази мярка представляваше по-скоро опит да се ограничи дефлационното отражение на значителния отлив на чужди краткосрочни капитали от страната преди и през 1931 г. Дефлационният натиск върху народното стопанство обаче продължи и след въвеждането на валутните ограничения. Българският индекс на цените на едро спада непрекъснато от 1929 г. до края на 1933 г. Понижението на индекса от април 1929 г. до януари 1934 г. възлиза на 52.7%. Низходящото развитие на българския индекс на цените на стоките се преустановява в началото на 1934 г. Оттук нататък равнището на цените в България проявява почти успоредно развитие с движението на цените в Германия и другите държави от клиринговия блок само до 1936 г. включително, т.е. показва бавна, но трайна тенденция на покачване, докато цените в държавите от златния блок продължават да спадат.

Самият размер на покачването на индекса на цените във Франция, Англия, Германия и България обаче през последните години не е указание за това, дали българският конюнктурен цикъл следва развитието на стопанската конюнктура в една

или друга от споменатите вече три стопански групировки от държави. Индексът на цените в Англия и особено във Франция е повлиян значително от прогресивната обезценка на националните монети в тези държави през последните години. От друга страна, строгият контрол на цените в Германия поддържа германския индекс на цените на извънредно устойчиво равнище от 1936 до 1938 г. включително. По-реален израз на действителното развитие на стопанската конюнктура в горните държави дават индексите на обема на индустриалното производство. Тук вече разполагаме със съответните данни и за България, тъй като българският индекс на обема на индустриалното производство обхваща периода от 1934 г. насам. Предимно земеделският характер на българското стопанство не понижава стойността на индекса на обема на индустриалното производство при международни сравнения от по-общ характер (сравнително движение на националните конюнктурни цикли), тъй като той отразява доста добре, ако не развитието на общия конюнктурен цикъл в страната, то поне протичането на градския цикъл⁶.

Кривите на годишните индекси на обема на индустриалното производство в Англия, Франция и Германия показват низходящо развитие от 1929 до 1932 г. включително за Англия и Германия и до 1935 г. включително за Франция (независимо от покачването през 1933 г., което има по-скоро случаен характер). От 1932 до 1934 г. включително увеличението в обема на индустриалното производство в Англия и Германия е значително (18%, респективно 50%). От 1934 до 1937 г. включително обемът на индустриалното производство продължава да нараства както в Англия и Германия, така и в България⁷, докато във Франция се наблюдава свиване на производството през 1934 и 1935 г.

Към края на 1937 г. обаче увеличението на обема на индустриалното производство се преустановява в Англия и Франция, а производството в Германия и България продължава да расте. Понижението на индустриалното производство в Англия и Франция през 1938 г. в сравнение с 1937 г. възлиза на 7.4%, респективно 7.7%, докато обемът на производството в Германия нараства със 7.6%, а в България – с 9.2%. Свиването на индустриалното производство в Англия започва от третото тримесечие на 1937 г. – почти половин година след настъпването на силното спадане на международните цени на земеделските произведения и първичните материали през пролетта на 1937 г.

От 1934 до 1936 г. включително българският индекс на обема на индустриалното производство следва по-скоро кривата на английския, отколкото на германския индекс, който се покачва много по-силно от другите два индекса. По-слабото покачване на българския индекс през горните три години може да се обясни с особеното развитие на индустриалното производство в България от 1931 до 1933 г. включително – във връзка с въвеждането на валутните ограничения и контингентирането на вноса. Стойността на индустриалното производство намалява с 12.2% от 1931 до 1933 г. включително, при понижение от 9.3% в равнището на цените на местните индустриални произведения през същия период. Освен това броят на изработените надници в индустрията е по-голям през 1932 и 1933 г., отколкото през 1931 г. (увеличе-

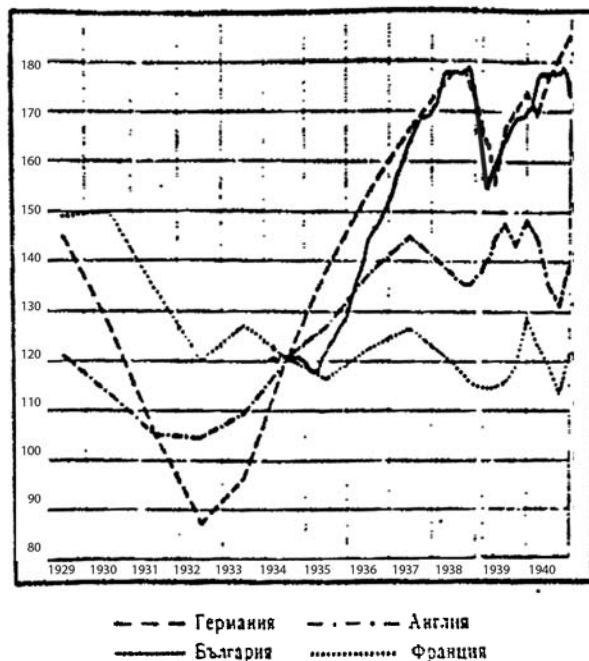
6 По въпроса за съществуването на два успоредни (селски и градски) конюнктурни цикли в България виж О. Н. Андерсон. Някои теоретически въпроси във връзка с конюнктурните движения в югоизточните европейски земеделски държави. – Трудове на СИСП, 1936, кн. 1, с. 14.

7 Новият индекс на обема на производството е скачен със стария индекс от юни 1936 г.

ние от 3.6%, респективно 0.7%). С други думи, по-слабото покачване на българския индекс на обема на индустриалното производство от 1934 до 1936 г. включително, отколкото увеличението в обема на производството в Германия, може да се отдаде на по-голямата степен на заетост на българската, отколкото на германската индустрия, през периода до 1934 г. (свиването на обема на индустриалното производство в Германия от 1929 до 1932 г. включително възлиза кръгло на 47%).

ДИАГРАМА 4*

Обем на индустриалното производство. 1934 г. = 100

* Абсолютните числа са дадени в таблица 3 на Приложение I. Индексът на обема на индустриалното производство в България е прочистен от сезонните и случайни колебания от математик-статистика на Института г-н Рашко Зайков. Този случай на пречистване на статистически редове от сезонни колебания е пръв в българската икономическа литература.

Сходството в развитието на индустриалното производство в Германия и България изпъква доста ясно през последните три години, т.е. от 1936 до 1938 г. включително, когато българският индекс се покачва с кръгло 26%, а германският индекс – с кръгло 19%. Покачването на английския индекс през 1937 г., напротив, се повече от заличава чрез настъпилото свиване на обема на индустриалното производство в тези държави през 1938 г. Трайната тенденция на увеличение на обема на индустриалното производство в България от 1936 до 1938 г. включително поставя тази страна в групата на държавите от „клиринговия блок“, които останаха незасегнати от стопанската рецесия през второто полугодие на 1937 и първата половина на 1938 г. Веднага се поставя въпросът обаче за естеството на причините, които са определили насоката на развитието на българския конюнктурен цикъл от 1934 г. насам, т.е. доколко включването на България в групата на държавите от „клиринговия блок“ се дължи

на случайни или чисто вътрешни причини, или на благоприятното въздействие на осигурения пласмент и стабилните цени на българските експортни произведения в германските пазари.

5. Обстановка на стопанския подем в България от 1934 г. На какво се дължи пречупването на низходящото развитие на конюнктурния цикъл в България към края на 1934 г. и последващият период на стопански подем? Изглежда, че българското стопанство бе стигнало такава ниска точка на развитие към края на 1933 г., че самият автоматизъм, присъщ на едно либерално стопанство, бе започнал да действа в обратна насока. Дефлационният натиск върху равнището на цените бе премахнат с въвеждането на режима на валутните премии при частните компенсационни сделки. Валутните премии, представляващи процентни добавки към онази част на валутата, получена от износа на български произведения в чужбина, която Б.н.банка разрешаваше да бъде продадена на свободния пазар на вносители за внос свръх редовните им контингенти (впоследствие и по отношение на редовните контингенти), действаха за повишението на цените на местните експортни произведения и допринасяха за покачването на цените на вносните стоки. Същевременно системата на частните компенсационни сделки действаше за разширението на външния стокообмен на страната и пряко или косвено за нарастването на вътрешните търговски обороти. Накрай, поскъпването на цените на вносните стоки, предизвикано от въвеждането на валутните премии, благоприятстваше развитието на местното индустриално производство (въпреки частичното повишение на производствените разноски вследствие поскъпването на суровите материали и полуфабрикати от чуждестранен произход, причинено от въвеждането на валутните премии).

Ако дефлационният натиск върху равнището на цените бе премахнат с въвеждането на валутните премии при частните компенсационни сделки през втората половина на 1933 г., то индексът на цените получи нов тласък нагоре с прилагането на монополния режим на търговията със зърнени храни през януари 1934 г. Международните цени на тези произведения към този период бяха толкова ниски и вътрешните цени на държавния монопол – толкова високи, че надвишаваха цената, която износителят би могъл да получи даже и тогава, когато размерът на валутната премия се прибави към получената в чужбина цена. Положението се изменя значително през 1936 г. и особено през първото тримесечие на 1937 г., когато международните цени на зърнените храни се покачиха доста чувствително. Все пак обаче установяването на високите държавни монополни цени на някои зърнени храни през януари 1934 г. увеличи значително покупателната сила на земеделските зърнопроизводителни стопанства с излишък.

Същевременно въпросът за задълженията на земеделското и на част от градското население получи що-годе трайно разрешение също през 1934 г. – със създаването на Погасителната каса, към която бяха конвертирани задълженията на всички облекчени длъжници. В областта на банковия кредит същата година бе свидетелка на сливането на двете големи държавни банки в новата Българска земеделска и кооперативна банка, като и на сливането на частни банки в образуваната с помощта на държавата нова банка „Български кредит“. С постепенното емитиране на облигации на Погасителната каса започна бавният процес на размразяване на кредита, докато новата банка „Български кредит“ се стремеше с подкрепата на Б.н.банка да неутрализира все още дефлационната кредитна политика на големите частни банки в страната, които работят предимно с чужди капитали.

Към горните чисто вътрешни причини и обстоятелства, които обуславят началото на новия конюнктурен цикъл в България и които се явяват в резултат на вмешателството на държавата в стопанския живот на страната, трябва да прибавим още две важни държавни мероприятия: сключването на голямата държавна компенсационна сделка през 1934 г. и започналото през същата година превъоръжаване на страната. Превъоръжаването на войската, макар и да действаше неблагоприятно върху развитието на търговския баланс на страната, допринесе твърде много, особено след 1934 г., за засилването на дейността на местната индустрия – най-вече на текстилната, кожарската и каучуковата индустрия. От друга страна, сключването на държавната компенсационна сделка с няколко чужди фирми, които доставиха необходимите на държавата материали срещу натрупаните от ред години запаси от сурови тютюни, изведнъж разчисти вътрешния тютюнев пазар и даде тласък нагоре на цените на тютюните, макар и реализирането на сделката да бе извършено едва през 1939 г. Накрая, сравнително добрите земеделски реколти от 1934 до 1938 г. включително (с изключение може би на реколтата 1935) бяха основата, върху която се изграждаше стопанският подем на страната през горния период.

*

* *

На какво се дължи сходството в развитието на конюнктурния цикъл на България и в държавите от клиринговия блок, по-специално в Германия, от 1934 насам? Някои общи черти във финансовата и стопанска политика на Германия и България преди и след 1933 г. трябва да се отдадат по-скоро на общността на причините, които наложиха на тези държави, както и на някои други държави от клиринговия блок, усвояването на една или друга монетна, стопанска и финансова политика, отколкото на каузалната връзка между въвеждането на известни мероприятия в една от горните държави и въвеждането на подобни мероприятия в останалите държави. Въвеждането на режима на валутните ограничения и на контингентирването на вноса в България например е явление без каузална зависимост от възприемането на същия режим в Германия и се дължи на чисто вътрешни причини. Изоставянето на дефлационния режим в Германия и в България през 1933 г. също така се дължи на независими една от друга причини. Срещу политиката на обществени строежи и на усилено превъоръжаване в Германия след 1933 г. в България бе възприета политиката на засилване на покупателната мощ на селското население чрез повишение на цените на зърнените храни, от една страна, и чрез намаление на чрезмерните задължения на земеделските стопани, от друга страна.

Поставянето на стокообмена на България с Германия на клирингови начала през есента на 1932 г. обаче е пряка последица на усвояването на клиринговия принцип от страна на Германия – инициативата за българо-германския клиринг произхождаше и беше почти наложена на България от другата страна. От този клиринг, чието добро функциониране се дължи не само на допълващите се нужди, но и на добрата воля, проявена от двете страни, могат да се извлекат преките или косвени причини на ред важни държавни стопански мероприятия, които разчистиха пътя на стопанския подем в България от 1934 г.

Така например голямата държавна компенсационна сделка от 1934 г., която допринесе твърде много за нормализирането на тютюневия пазар в страната, бе значително улеснена от съществуващия клиринг на България с Германия и в по-

малка степен с останалите държави, участващи в сделката. Въвеждането на режима на валутните премии при частните компенсационни сделки означава фактическото признаване на известна обезценка на лева спрямо някои чужди валути (различно по размер при отделните валути и стоки) – по подобие на разните видове германски марки за външни плащания. Самото въвеждане на този режим може да се отдаде, отчасти поне, на желанието да се насочи част от износа на някои произведения към негерманските пазари, т.е. предимно към пазарите със свободни валути. Въоръжаването на България, също така и неговото отражение върху стопанската дейност на страната след 1934 г., би било доста по-бавно и по-слабо, ако не беше налице добре функциониращият клиринг на България с Германия и особеното развитие на германското стопанство през периода от 1933 г. насам, т.е. съзнателното засилване на производството на инвестиционни блага и на оръжия за сметка на производството на консумативни блага, които ведно с хранителните продукти трябваше да бъдат внасяни в по-големи количества и поради непрекъснато нарастващия брой на заетите работници в германското стопанство. Накрай, индустриализацията на българското стопанство през последните години на стопанска депресия и на подъем бе значително улеснена от правилното функциониране на клиринга с Германия и особената насока на германското индустриално производство.

В самата основа на клиринга между Германия и България обаче лежи известно надценяване на марката спрямо лева, което се проявява по-ясно през последните две или три години и което дава възможност на германските вносители на български произведения да предлагат сравнително по-високи цени, отколкото цените, получавани в негерманските пазари. Запазването на паритетния курс на марката спрямо лева, както и растящата нужда на Германия от хранителни продукти и някои земеделски сурови материали, е действало за насочването на една все по-голяма част от българския износ, а оттам и за направлението на българския внос към Германия. Съществуването на един сравнително сигурен пазар за българските експортни произведения, на един пазар, който е способен да приеме над половината от износа на България при цени нерядко по-високи от съответните цени, получавани при износа на българските произведения в негерманските пазари, обяснява в голяма степен свързаността на развитието на конюнктурния цикъл в България с германския конюнктурен цикъл през последните пет години.

II. ЦЕНИ И НАДНИЦИ

1. Общо развитие на цените на едро. Общият индекс на цените на едро в България спада непрекъснато от есента на 1929 до края на 1933 г. Спадането в общото равнище на цените на стоките през този петгодишен период на низходяща стопанска конюнктура възлиза на 47.2%. Тенденцията на спадане на цените на стоките се преустановява едва през януари 1934 г. Покачването на общия индекс на цените през първите три години на стопански подъем (от 1934 до 1936 г. включително) обаче е незначително: 2% през 1935 г. и по-малко от 2% през следващата година. Едва през последното тримесечие на 1936 г. общият индекс на цените на едро започва да се покачва с по-бърз темп. В течение на дванадесет месеца само, т.е. от август 1936 до септември 1937 г., покачването на общия индекс на цените възлиза на 12.6%, докато покачването през двете кредитно-инфлационни години 1928 и 1929, взети заедно, възлиза на 11%. Възходящата тенденция на движението на индекса на цените на едро не се преустановява през 1937 г., а продължава, макар и с по-бавен темп, до края на разглеждания период, т.е. до 1938 г. включително.

Кръгло две трети от размера на това покачване попада през 1937 г. Също така повишението на равнището на цените през 1938 в сравнение с 1937 г. възлиза само на 3.8% и е почти равно на настъпилото покачване в общия индекс на цените от 1934 до 1936 г. включително. Това явление представлява особен интерес поради низходящото развитие на цените на стоките в чужбина след пролетта на 1937 г. Освен това почти всички национални индекси на цените на едро показват спадане през 1938 г. Измежду европейските държави изключение правят само индексите на цените в България, Югославия, Унгария и Франция. В последната страна покачването се дължи отчасти на обезценяването на монетата.

Кривите на индексите на цените на стоките (разгледани от търговско гледище), нанесени в диаграма 5, показват, че покачването на общия индекс на цените на едро в България от 1934 до 1936 г. включително се дължи изключително на повишението на цените на износните произведения. Цените на вносните стоки и на местните произведения за местна консумация проявяват слаба низходяща тенденция през тези години. През 1937 г. обаче покачването на общия индекс на цените на едро се дължи на по-силното или по-слабо повишение на цените на всички три вида стоки: износни произведения, вносни стоки и местни произведения за местна консумация. Покачването възлиза на 17.1% за цените на вносните и на износните произведения и на кръгло 11% за цените на местните произведения за местна консумация при покачване от 13.4% в общото равнище на цените в страната. През последната 1938 г. обаче цените на износните стоки се покачват наново с кръгло 17%, тези на местните произведения остават непроменени в сравнение с 1937 г., докато цените на вносните стоки се понижават със 7.5%. В резултат въпреки силното повишение в цените на износните стоки общият индекс на цените на едро се покачва само с 3.8%. Към края на годината цените на износните стоки продължават да се покачват, цените на вносните стоки запазват

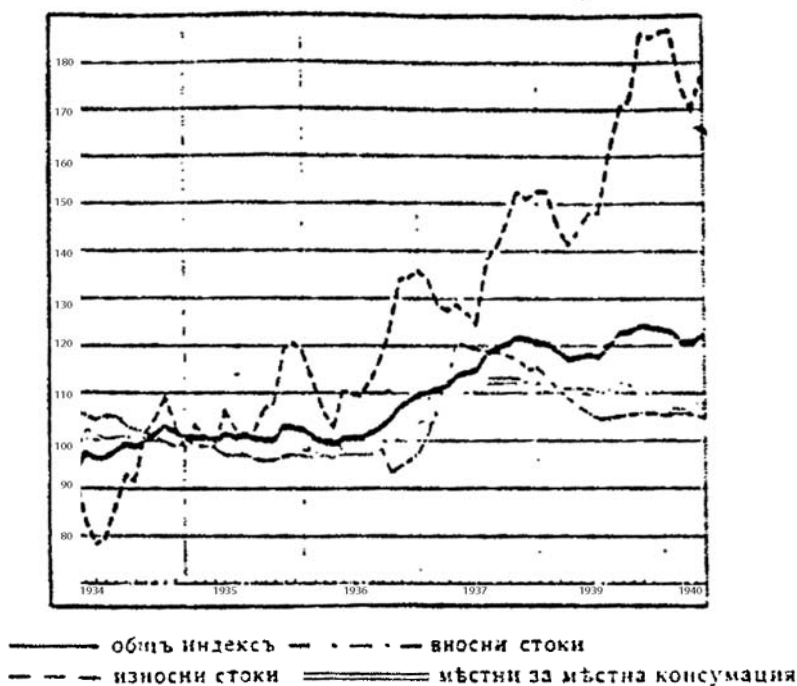
Развитие на конюнктурния цикъл в България (1934–1939 г.)

равнището си, достигнато през второто тримесечие на годината, а цените на местните произведения за местна консумация проявяват ясна тенденция на понижение.

Възходящото развитие на цените на едро се предава и върху началните месеци на 1939 г. Обикновеното сезонно понижение на индекса на цените през първото тримесечие се наблюдава и през текущата година, но понижението е много по-слабо, отколкото през предходните години. Така например понижението в общия индекс от декември 1938, до април 1939 г. възлиза едва на 0.7%, докато спадането от декември 1937 до април 1938 г., възлиза на 2.1%. Заслужава да се спомене обстоятелството, че спадането на цените на местните произведения за местна консумация, което се наблюдаваше през второто полугодие на 1938 г., се преустановява през първите четири месеци на 1939 г. Груповият индекс на цените на вносните стоки показва извънредно голяма устойчивост от май 1938, до април 1939 г. включително. Неговата устойчивост обаче се дължи отчасти на държавните нормировки на цените на някои от стоките, влизащи в състава на този индекс.

ДИАГРАМА 5*

Индекси на цените на едро в България. 1934–1935 г. = 100

* Месечните индексни числа и техните пълзящи средни са дадени в таблица 4 на Приложение I.

2. Влиянието на някои фактори върху равнището на цените. Движението на кривите на груповите индекси на цените на едро, нанесени на диаграма 5, показва съвсем ясно, че покачването на общия индекс на цените на стоките в България от 1934 до 1938 г. включително се дължи предимно на повишението на цените на износните произведения, т.е. на настъпилото покачване в международните цени на земеделските произведения —

поне до пролетта на 1937 г. Възходност през първите три години на разглеждания период – 1934 до 1936 г. включително, слабото покачване на общия индекс на цените на едро се дължи изключително на повишението на цените на износните стоки, докато груповите индекси на цените на вносните стоки и на местните стоки за местна консумация показват тенденция на спадане. Същото важи и за развитието на цените през 1938 г., когато покачването в общия индекс е настъпило в резултат на по-високите цени на износните стоки при устойчиво равнище на цените на местните стоки за местна консумация и при понижение от 7.5% в равнището на цените на вносните стоки.

Това обстоятелство обаче не понижава значението на някои други фактори, чиито промени са действали върху равнището на цените в една или друга насока. Тук ще бъдат разгледани, с оглед на тяхното отражение върху развитието на цените на стоките в страната от 1934 до 1938 г. включително: а) промените в количеството и скоростта на паричното обращение; б) промените във външната стойност на лева, т.е. промените във валутните премии при частните компенсационни сделки; и в) паритетният курс на лева спрямо германската марка и неговите икономически последици. Анализът на промените в тези фактори се налага и от обстоятелството, че през 1937 г. покачването във всички три групови индекса на цените на едро е особено силно.

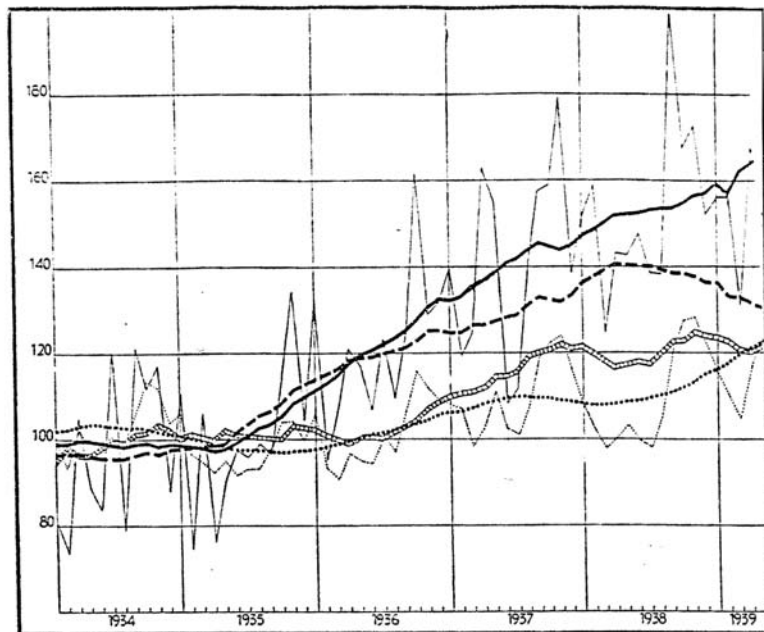
а) *Промени в количеството и скоростта на паричното обращение.* Развитието на количеството на паричното обращение показва изненадваща устойчивост през целия период на стопанската депресия след 1929 г. и през първите години на стопанския подем от 1934 г. – въпреки силното спадане на цените на едро след 1929 г. и ясно проявената тенденция на покачване на цените от началото на 1934 г. Изглежда следователно, че вътрешният монетен фактор не е действал в дефлационна насока върху равнището на цените през периода на стопанска депресия и че покачването на общия индекс на цените на едро през периода на стопанска депресия не се дължи на причини от вътрешен монетен характер. От друга страна, устойчивото развитие на количеството на паричното обращение през периода на стопанска депресия не е могло да възпре или да смекчи силното спадане на цените на стоките през тези години поради твърде голямото намаление в скоростта на паричното обращение от 1929 до 1933 г. включително⁸. Също така покачването на равнището на цените на едро през и след 1934 г. е свързано по-скоро с увеличението в скоростта на обращението, отколкото с абсолютното разширение на количеството на парите в обращение. Развитието на цените на едро, на количеството на паричното обращение и на скоростта на обращението е посочено в диаграма 6.

Анализът на кривите в тази диаграма показва, че от 1934 до 1936 г. включително цените на едро проявяват слабо възходящо развитие, докато количеството на парите в обращение намалява доста чувствително през 1935 г. Разширението на количеството на паричното обращение през 1936 г., макар и значително, се явява недостатъчно, за да повиши неговия индекс до равнището му от 1934 г. Нарастването на скоростта на паричното обращение през тези години – при наличността на една възходяща тенденция на цените на стоките, е компенсирало свиването на количеството на парите в обращение. Изглежда следователно, че през първите три години на стопански подем влиянието на вътрешния монетен фактор върху развитието на цените на стоките е било съвсем неутрално. Покачването на цените през този период е свързано с увеличението в скоростта на обращението, което отразява предимно промените в „разположението“ на частните стопански дейатели

8 Виж изследването на Н. К. Цените и паричното обращение в България. – Трудове на СИСП, 1936, кн. 1, с. 44 и сл.

ДИАГРАМА 6*

Индексни числа на количеството на парите в обращение, на скоростта на обращението и на цените на едро. 1934/1935 г. = 100

— касови плащания
 ■ касови плащания (12-мес. плъзг. се средни)
 * * * парично обращение

..... парично обращение (12-мес. плъзг. се средни)
 скорост на паричното обращение
 цени на едро

* Виж таблица 5 в Приложение 1. Скоростта на паричното обращение е изчислена по следния начин: касови плащания на Б.н.банка, делено на количеството на парите в обращение, умножено на 100.

б) *Промени във външната стойност на лева.* Законният паритетен курс на лева спрямо златото остава непроменен от стабилизирането на националната монета през 1928 г. Б.н.банка притежаваше фактическия монопол на търговията с чужди платежни средства още от де факто стабилизацията на лева през 1923 г. До въвеждането на валутните ограничения през октомври 1931 г. банката купуваше и продаваше чужда валута в неограничени размери – според изискванията на златния разменен еталон. Тази практика бе продължена и след въвеждането на режима на валутните ограничения и на контингентирането на вноса, с тази разлика, че банката продаваше чужда валута само в ограничени количества и въз основа на специални позволителни. С въвеждането на валутните премии при частните компенсационни сделки обаче се допуснаха покупко-продажби на чужди валути по курс, значително по-висок от паритетния курс на лева спрямо тези валути. Броят на тези сделки нарастваше ежегодно със засилването на частната компенсационна търговия. Така например през 1937 и 1938 г. 36.6%, респективно 35.7% от общия оборот на външната търговия на страната бе извършван на частни компенсационни начала. Би могло следователно да се твърди, че режимът на валутните премии при частните компенсационни сделки, въведен през втората половина на 1933 г., означава известно обезценяване на външната стойност на лева.

Всъщност обаче валутните премии, които представляват процентни добавки върху чуждите валути, не могат да бъдат точно мерило за действителната обезценка на лева по отношение на тези валути. Самият режим на валутните премии, още в самото начало на неговото въвеждане, бе твърде различен спрямо отделните стоки и валути. Този режим допускаше успоредното съществуване на няколко свършено различни по размер премии върху една и съща валута към даден период от време – в зависимост от процента на задължителното преотстъпване на Б.н.банка от страна на износителя на част от получената при износа чужда валута. Освен това заплащането на известна валутна премия може да отразява временната липса или оскъдност на предлаганията на дадена валута в частния компенсационен пазар, както и засиленото търсене на някои стоки, които могат да бъдат доставени само срещу свободна валута или само от някой определен пазар. Но ако размерът на валутните премии, или по-право на средната валутна премия върху всички стоки и валути, не може да бъде точно мерило за размера на обезценката на външната стойност на лева, съществуването на известна обезценка на националната монета при външния стокообмен на страната не може да се отрече.

Какво е било всъщност отражението на валутните премии върху равнището на цените в България от втората половина на 1933 г. насам?⁹ Явно е, че прякото отражение на плащането на известна процентна добавка към получената при износа на известни произведения валута ще бъде да повиши действителните цени на вносните произведения. Въздействието на валутните премии върху равнището на цените на износните стоки при условията в България не би могло да изпревари по време покачването на цените на вносните произведения, което би настъпило в резултат на плащането на валутни премии върху сделките с чужда валута на частния компенсационен пазар. Съревнованието между отделните износители, което би се появило

⁹ Виж подробните изследвания на О. Н. Андерсон: По въпроса за ножици на цените в България. – Трудове на СИСП, 1935, кн. 1, 2–3. Също Ц. Цончев: Анализ на цените на стоките в България за времето 1926–1936. – Трудове на СИСП, 1938, кн. 1, с. 73–74.

в резултат на възможността да се получат по-големи суми в лева (чрез валутните премии) от износа на същото количество произведения, ще предизвика в края на краищата, т.е. след известен промеждутък от време, известно покачване на вътрешните цени на износните произведения. С други думи, валутните премии биха действали за покачването на цените на вносните и на износните произведения, но тяхното отражение върху вътрешните цени на вносните стоки би било пряко и по-пълно, докато въздействието им върху вътрешните цени на износните произведения би било косвено, по-бавно и по-слабо (вследствие на значителните колебания в размера на валутните премии при отделните стоки и валути, които внасят известен консервативен елемент в калкулациите на износителите, докато при вносителите калкулациите се извършват след покупката на валутата).

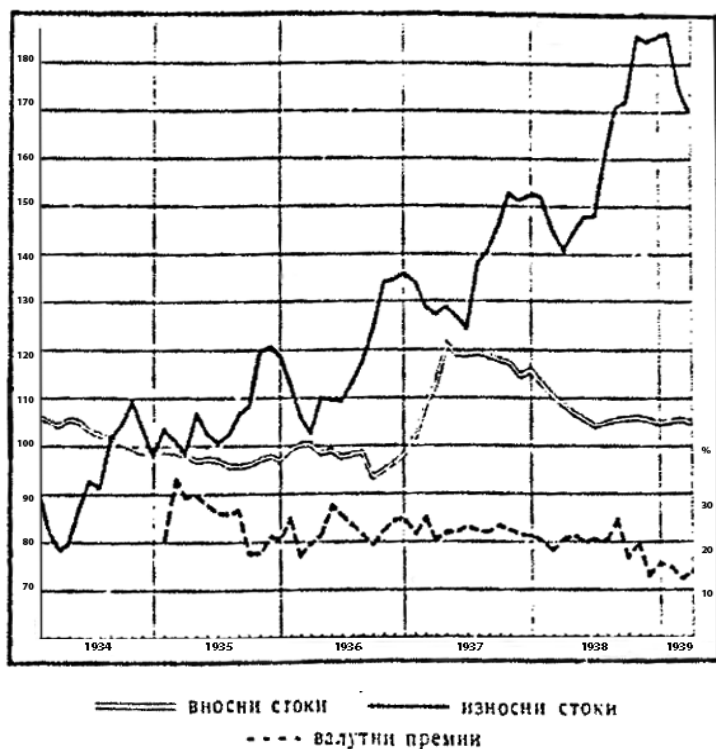
Валидността на горната аргументация не се нарушава от обстоятелството, че вносът на стоки от чужбина подлежи на силно митническо облагане, докато износът фактически е свободен откъм плащане на пътнически такси (с някои незначителни изключения). Даже при предположението, че размерът на митното бреме върху дадена стока се определя с оглед на действителната стойност на вноса в лева (включително стойността на платената валутна премия), което не винаги съвпада с практиката, покачването на средното равнище на вътрешните цени на износните стоки едва ли би могло да бъде по-силно и да изпревари по време повишението на вътрешните цени на вносните стоки. През 1937 г. митното бреме върху вноса е било 24.3%, внос–износът на частни компенсационни начала възлиза на 36.6% от общия оборот на външната търговия и средната валутна премия за всички стоки и валути се изчислява на 22%. Явно е, че към 1937 г. ролята на митното бреме върху вноса за намалението на относителното въздействие на средната валутна премия при всички стоки и валути върху вътрешното равнище на цените на вносните стоки е била сравнително незначителна. Освен това при вноса – предвид на големите колебания във валутните премии, пределният вносител ще бъде този, който плаща максимална валутна премия върху валутата, необходима за заплащането на вноса на дадена стока, и вътрешните продажни цени на другите вносители, които са получили валута по редовен контингент, т.е. по паритетния курс на лева, или които са заплатили по-ниска валутна премия, ще се нагодят към продажните цени на пределния вносител. При износа, обратно, пределният износител ще бъде този, който след получаването на известна валутна премия при продажбата на част от получената валута на частния компенсационен пазар сполучи да покрие напълно разносните си, включително „нормалната“ предприемаческа печалба. Фактически обаче цените, които пределният износител предлага на производителите, са не винаги по-високи и рядко по-високи в размер, еднакъв с величината на валутната премия; понеже не всички износители на даден вид произведения получават и могат да получат известна премия върху получената от износа валута и понеже обикновено само една, макар и по-голямата част от получената валута, може да бъде продадена на частния компенсационен пазар. Последното обстоятелство е само по себе си достатъчно, за да обезсили твърдението, че при даден размер на средната валутна премия, митното бреме върху вноса ще причини относително по-слабо покачване на вътрешните цени на вносните, отколкото на износните стоки.

Но нека да разгледаме движението на кривите на вътрешните цени на вносните и на износните стоки, както и на средната валутна премия за всички стоки и валути (виж диаграма 7). Противоположната посока на развитието на вътрешните цени на

вносните и на износните стоки през периода от 1934 до 1936 г. включително показва, че други причини освен валутните премии са действали върху движението на цените на тези две групи стоки. През 1937 г. обаче настъпилото покачване в цените на вносните стоки спрямо предходната година е равно на покачването на цените на износните произведения. От друга страна, цените на износните стоки продължават да се покачват и през 1938 г., докато цените на вносните стоки показват доста силно спадане през тази година въпреки чувствителното повишение на средната валутна премия и особено на премията върху свободните валути през втората половина на годината. Същевременно средната валутна премия върху всички стоки и валути проявява значителна устойчивост и даже показва слаба тенденция на понижение – от началото на 1935 г. до лятото на 1938 г.

ДИАГРАМА 7*

Валутните премии и равнището на цените. 1934/1935 г. = 100

* Вж. таблица 6, Приложение I.

Едва ли би могло да се допусне, че ефектът на валутните премии върху равнището на цените на стоките се е проявил напълно едва през 1937 г. и 1938 г., когато режимът на валутните премии бе въведен още през втората половина на 1933 г., особено след стабилизирането на премиите върху свободните валути след май 1936 г. Валутните премии, не ще съмнение, са допринесли за покачването на цените на износните стоки и са действали за повишението на цените на вносните

стоки. Тяхното значение за движението на цените от 1934 г. насам ще бъде повторно разгледано по-нататък в изложението¹⁰. Явно е обаче, че не валутните премии, а възходящото развитие на цените на по-важните български произведения в чужбина са главната причина за покачването на цените на износните стоки и оттам на общия индекс на цените в страната през последните пет години.

в) *Паритетният курс на лева спрямо германската марка*. Друго явление от валутен характер, което би могло да въздейства върху развитието на цените на вносните и на износните стоки в страната, е поддържането на паритетен курс на лева спрямо германската марка – въпреки действителната обезценка на външната стойност на марката в по-важните чужди пазари. Значението на този факт не трябва да се подценява, тъй като над 50% от общия оборот на външната търговия на България през последните години е с Германия. Поддържането на предкризисния паритетен курс на лева спрямо марката въпреки значителната обезценка на разните видове германски марки за външни плащания би могло да се тълкува като указание за обезценяването на българския лев, в случая в еднакъв размер с обезценяването на „средната“ германска марка в чужбина. От друга страна, този курс на двете монети може да прикрива известно надценяване на марката спрямо лева или обратно – известно подценяване на лева спрямо марката.

Кои са бележите, чрез които би могло да се установи съществуването на известно надценяване на марката спрямо лева? Особеният режим на цените на стоките в Германия и различната покупателна сила на вътрешната и външни германски марки изключва всяка възможност за установяването на реалния курс на двете монети по метода на паритета на тяхната покупателна сила. Чрез някои други признаци обаче може да се установи, ако не точният размер, то поне насоката на сравнителното неравновесие на курса на двете монети. На първо място, валутните премии върху германските марки на частния компенсационен пазар в страната са отрицателни (в полза на вносителя) от 1935 г. насам. Самият размер на отрицателната премия върху марката обаче не е точно мерило за действителното подценяване на лева спрямо тази монета. Освен политиката на Б.н.банка по отношение на валутните премии значителните плащания на държавата по някои доставки от Германия са действали за намалението на активното клирингово салдо в марки и следователно са спомогнали за поддържането на паритетния курс на двете монети.

По-точно указание за сравнителното надценяване на марката спрямо лева би могло да се получи чрез „арбитражни“ изчисления, направени въз основа на курса на лева спрямо някоя друга валута, чиято стойност спрямо марката е, по подобие на лева, точно определена чрез клиринга между двете страни. Да вземем например официалния клирингов курс на марката спрямо лева, от една страна, и на марката спрямо румънската лея, от друга страна (цифрите са закръглени, за да се получи по-голяма ясност): $1 \text{ RM} = 33 \text{ лева} = 41 \text{ леи}$. Официалният курс на лева спрямо румънската лея обаче е кръгло $100 \text{ лева} = 160 \text{ леи}$, или $100 \text{ леи} = 62.5 \text{ лева}$. С други думи, 62.5 лева купуват в България 100 леи или RM 1.90, а в Румъния – 100 леи или RM 2.44. Според румънския клиринг с Германия и България следователно действителната стойност на марката в България би била само $\text{RM } 1 = 25 \text{ лева}$. Подобни изчисления, направени въз основа на клиринговия курс на марката спрямо динара, драхмата и лева, дават аналогични резултати, макар че разликата в курса спрямо лева е по-малка.

¹⁰ Виж част II-2-в, II-3 и 4 и III-2 от изложението.

При тези обстоятелства германските вносители на български произведения са били в състояние да предлагат по-високи цени в лева, отколкото вносители на такива произведения в негерманските пазари. За да насочат една все по-голяма част от износа на някои български произведения към Германия, достатъчно би било за германските вносители да предлагат цени с няколко пункта само по-високи от международните цени на същите произведения (включително размера на валутните премии, получавани при износа на някои стоки към страните със свободни или здрави валути).

Известно, макар и не съвсем точно указание за равнището на цените, по които българските експортни произведения се продават на германските и на всички останали пазари, може да се получи от статистиката за външната търговия на България. Стойността на изнесените количества стоки за Германия, от една страна, и за всички останали държави, от друга страна, делена на респективните количества, би дала цените в лева, по които българските експортни произведения се продават в германските и в другите пазари. Разбира се, различната качественост на стоките, които се отправят за Германия и за останалите страни, може да повлияе значително върху крайните резултати. При по-важните български експортни произведения обаче това обстоятелство има значение само при случая с тютюните.

Опитът да се установят цените, по които по-важните български експортни произведения се продават на германските и на негерманските пазари, се натъква на особена трудност: в какъв размер да се коригират (т.е. повишат) с оглед на валутните премии граничните цени на износните произведения, отправени към негерманските пазари. В случая този размер бе установен на 50% от средната валутна премия върху всички стоки и валути, и то по следните съображения. Кръгло половината от износа на България е насочен към германските пазари и само незначителна част от този износ се извършва на частни компенсационни начала, т.е. със заплащане на известна (в случая отрицателна) валутна премия. На второ място, кръгло една трета от износа се извършва на частни компенсационни начала (36.6% за 1937 г. и 35.7% за 1938 г.). С други думи, ефектът на валутните премии се отразява само върху 2/3 от онази половина на износа, която е насочена към негерманските пазари. На трето място, една част от получената при износа към негерманските пазари валута се отстъпва на Б.н.банка по паритетния курс от страна на износителя. Тази част варира значително от 1934 г. насам както по отношение на валутите, така и по отношение на стоките, и не се поддава на точно изчисление. Може да предположим обаче, че през последните пет години отстъпваната на Б.н.банка част възлиза кръгло на 1/3 от получената при износа валута. При горните проценти граничните цени на износните произведения към негерманските пазари следва да бъдат повишени в размер на 44%, закръглено на 50% от средната валутна премия, общо за всички стоки и валути.

За целите на горния опит бяха избрани всичко 18 по-важни български експортни произведения,¹¹ които представляват кръгло 50% от общата стойност на износа през последните години – без стойността на изнесените тютюни, пшеница и царевича. Последните три произведения, макар и извънредно важни за българския износ, бяха изключени поради ред съображения. Царевицата и пшеницата, която е обект на държавния монопол, се изнася (с някои изключения през 1937 и 1938 г.) предим-

¹¹ Тези произведения са живи и заклани птици, живи свини, свинско месо, яйца, трици, грозде, сливи, домати, слънчогледово семе и масло, фий, ягодов пулп, черва и мехури, розово и ментово масло, агнешки и ярешки кожи и мешини и сахтияни.

но към страни със свободни валути. Износът на тези произведения към Германия през последните две години има по-скоро случаен характер и надвишава значително средната цена, която българската пшеница е получила в негерманските пазари. Изключването на тютюна се обяснява с различната качественост на тютюните, които се изнасят към Германия, от една страна, и към всички останали пазари, от друга страна (през последните една-две години Германия е закупувала една незначителна част от износа на българските тютюни от така наречените „редовни партии“).

Резултатите на горните изчисления са дадени в таблица 2. Средните годишни цени, които българските произведения са получавали на германските пазари от 1935 г. насам, са дадени като проценти на средните годишни цени, получавани при износа на същите произведения във всички останали пазари. Действителният превес на германските свръх негерманските цени за българските експортни произведения (след направената корекция с оглед на валутните премии) е посочен в крайната колона на таблицата.

„Ножицата“ на германските към негерманските цени на българските експортни произведения (виж колона 4 в таблица 2) се разтваря значително след 1935 г. в полза на германските цени. Цените, които българските експортни произведения са получавали в германските пазари, надвишават цените, които същите произведения са получавали във всички останали пазари, с 9.3%, 7.4% и 12.4% респективно за 1936, 1937 и 1938 г. Слабото понижение на този процент за 1937 се обяснява с понижението в германските вносни цени за яйцата, живите и заклани кокошки и пресните домати, докато цените на същите произведения в негерманските пазари остават почти непроменени в сравнение с 1936 (с изключение на пресните домати, чиито цени в негерманските пазари показват чувствително увеличение). Настъпило относително покачване в германските цени през 1938 г. не обхваща всички произведения. Така например германските цени за гроздето, домати и агнешките кожи са значително по-ниски от цените, които тези произведения са получавали във всички останали пазари през 1938 г. Общо взето, германските цени са толкова по-високи от негерманските цени, колкото е по-голяма онази част от износа на всеки отделен артикул, която се отправя към негерманските пазари. С други думи, паритетният курс на марката спрямо лева е способствал за насочването на една по-голяма част от износа на *известни* произведения към Германия чрез заплащането на по-високи цени, отколкото международните цени на тези произведения. От друга страна, германските цени за онези български експортни произведения, чийто износ се отправя главно към Германия, са често пъти под международните цени на същите произведения (както например в случая със сушените сливи и домати през 1937 и 1938).

По-високите германски цени за българските експортни произведения, не ще съмнение, са допринесли за покачването на вътрешните цени на тези произведения в България.¹² Тяхното отражение обаче върху общото равнище на цените в България е не само пряко, но и косвено. Така например високите цени за някои фуражни храни водят към поскъпване на месото и на животинските продукти, т.е. високите цени на *някои* единични произведения предизвикват рано или късно известно изкуствено повишение в *общото* равнище на цените в страната и действат

12 Виж например A. G. B. Fisher, „The German Trade Drive in South-Eastern Europe“, *International Affairs*, vol. XVIII, № 2, с. 158, London, Chatham House, 1939.

неблагоприятно върху развитието на износа към негерманските пазари. Същевременно насочването на една все по-голяма част от българския износ към Германия означава известно намаление на предлаганията на свободни валути при частния компенсационен пазар, т.е. покачване на валутните премии върху свободните валути и повишение на цените на стоките, които са обект на международен стокообмен между България и тези страни. Подобно явление се наблюдаваше особено ясно през втората половина на 1938, когато преустановяването на износа на зърнените храни предизвика силно повишение на валутните премии върху свободните девизи на компенсационния пазар.

ТАБЛИЦА 2*

Цени на българските экспортни произведения в германските и негерманските пазари

Година	Негермански цени	Сжщитъ + вал. премия	Германски цени	„Ножица“ на кол. 3:2
	1	2	3	4
1935	100.0	112.2	112.0	99.8
1936	100.0	111.4	121.7	109.3
1937	100.0	111.0	119.2	107.4
1938	100.0	100.0 ¹⁾	112.4	112.4

* Абсолютните цени на изброените стоки са дадени в таблица 6 на Приложение I.

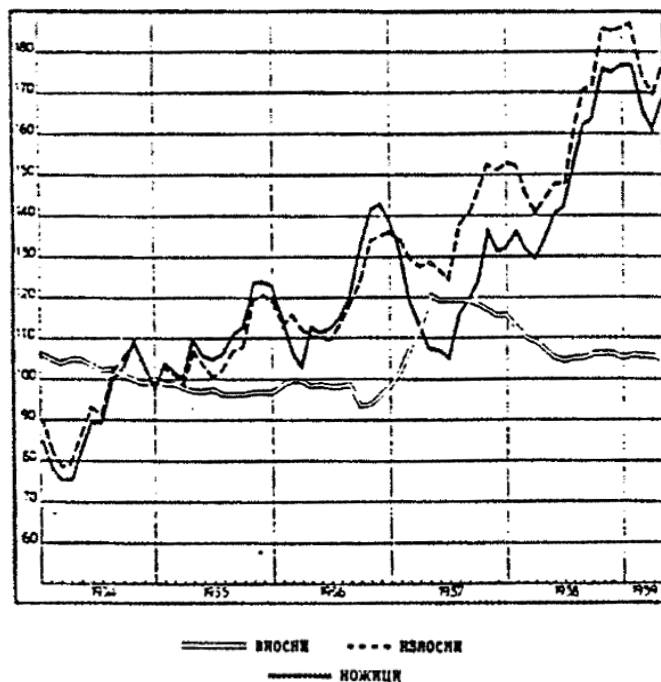
¹ Валутната премия е включена в оценката на износа за 1938 и следователно в негерманските цени за същата година.

3. Ценови условия на външния стокообмен. По-голямата част от периода 1934–1938 съвпада по време с възходящото развитие на международните цени на суровите материали и на готовите индустриални произведения.

Анализът на движението на международните цени на земеделските и индустриални произведения през последните две десетилетия показва, че цените на първия вид произведения са много по-чувствителни, отколкото цените на индустриалните произведения, т.е. амплитудата на покачването и на спадането на цените на земеделските произведения през течение на един завършен конюнктурен цикъл е значително по-голяма от амплитудата на конюнктурните колебания в цените на индустриалните произведения. Понеже българският износ се състои главно от земеделски произведения, а вносът – от готови индустриални произведения и полуфабрикати, може да се очаква, че покачването на цените на българските износни произведения през периода от 1934 насам е било по-силно, отколкото повишението в цените на вносните стоки, т.е. че ценовите условия на външния стокообмен са били благоприятни за България (в случая, разбира се, изхождаме от годината 1934, когато вътрешните цени на экспортните произведения в България бяха стигнали извънредно ниско равнище. Това увеличава значително „отвора на ножицата“ – вж. диаграма 8).

ДИАГРАМА 8*

Цени на вносни и износни стоки в България.
Индексни числа. 1934/35 г. = 100

* Годишните индексни числа са дадени в таблица 7 на Приложение I.

Кривите на вътрешните цени на вноските и на износните стоки, нанесени в диаграма 8, отразяват това благоприятно за България развитие на ценовите условия на външния стокообмен. „Ножицата“ на цените на вноските и износни стоки се разтваря почти ежегодно в полза на последните, като „отворът“ на „ножицата“ възлиза на 50.8% за 1938 г. Цените на износните стоки показват явна и непрекъсната тенденция на повишение от началото на 1934 до края на 1938 г. Незначителното понижение на кривата на цените на износните стоки през първите четири месеца на 1939 г. се дължи изключително на сезонни причини. Кривата на цените на вноските стоки обаче проявява низходящо развитие от началото на 1934 г. до последното тримесечие на 1936 г.; при покачване от 26% в цените на износните стоки от 1934 до 1936 включително цените на вноските стоки отбелязват понижение от кръгло 5%. Силното покачване на цените на вноските стоки през 1937 г. (в размер на 18.1% спрямо предходната година) се дължи на настъпилото покачване през първите четири месеца на годината – във връзка със значителното покачване на международните цени от есента на 1936 до април 1937 г. Само през първите четири месеца на 1937 г. вътрешните цени на вноските стоки в България се покачват с 19.5%. С настъпването на внезапния поврат в развитието на международните цени през април 1937 г. обаче се преустановява и възходящото развитие на цените на вноските стоки в България. От април 1937 до края на годината кривата на цените на вноските стоки в горната

диаграма показва по-скоро низходящо, отколкото устойчиво развитие. Спадането на цените на вносните стоки се проявява особено ясно през следващата 1938 г., когато равнището на тези цени остава със 7.5% по-ниско от съответното равнище за 1937 г. Към средата на 1938 г. цените на вносните стоки се стабилизират на едно сравнително ниско равнище, което се запазва до април 1939 г. Цените на износните стоки обаче, които показваха не по-слабо покачване от това на цените на вносните стоки от есента на 1936 г. до пролетта на 1937 г., продължават да се покачват и след настъпилото спадане в международните цени на земеделските произведения през април 1937 г. Всъщност покачването на индекса на износните цени в България от март 1937 г. до декември 1938 г. възлиза на 46.7% срещу покачване от кръгло 73% за периода от 1934 до 1938 г. включително.

Вследствие на горното развитие на вътрешните цени на вносните и на износните стоки в България „ножицата“ на цените на тези произведения се разтваря в полза на износните стоки с 20.2% през 1935 г., с 10.2% през 1936 г. и остава непроменена през 1937 г., когато кривите на цените на вносните и на износните стоки се разтварят в почти еднакъв размер. През 1938 г. обаче поради покачването от 17.1% в цените на износните стоки и понижението от 7.5% в цените на вносните стоки „ножицата“ на цените на тези произведения се разтваря наново в полза на износните стоки с 26.5%. С други думи, докато през 1934 г. цените на износните стоки са били с 9.5% под равнището на цените на вносните произведения, през 1938 г. цените на износните стоки надвишават равнището на цените на вносните стоки с 50.8%. Относителното покачване в цените на износните стоки от 1934 до 1938 г. следователно възлиза на 66.6%.

Особеното развитие на цените на вносните стоки през разглеждания период – спадане през 1935 и 1936 г., силно покачване през 1937 и чувствително понижение през 1938 г., поставя въпроса, дали и доколко това развитие е повлияно от промените във фискалната тежест върху вноса и в средната валутна премия. Данните в следващата таблица представляват опит да се даде едно, макар и твърде грубо, статистическо разрешение на този въпрос, т.е. да се установят по обратен път действителните (гранични) цени на вносните стоки с оглед да се изчисли процентното отношение на индекса на вътрешните цени на вносните стоки към индекса на граничните цени на тези стоки. Изчисленията на граничните цени са направени при предположението, че през разглеждания период печалбите на вносителите и вътрешните транспортни разноски са останали непроменени. Данните за фискалната тежест върху вноса представляват процентното отношение на сумата на всички платени вносни мита, адвалорни и други такси върху вноса през всяка година поотделно. Вътрешните цени на вносните стоки са коригирани (т.е. понижени) само в размер на 50% от средната валутна премия върху всички стоки и валути (виж аргументацията на с. 34). Изчислението на граничните цени на вносните стоки бе извършено по следната формула:

$$ГЦ = \frac{ИВВЦ}{(1 + ВП) \cdot (1 + ФТ)},$$

където ГЦ означава граничните цени на вносните стоки, ИВВЦ – индекса на вътрешните цени на вносните стоки, ВП – процента на средната валутна премия, и ФТ – про-

цента на фискалната тежест върху вноса.¹³ Така изчисленият индекс на граничните цени на вносните стоки (колона 5 в таблица 3) трябва да се приеме с всички направени резерви, т.е. по-скоро като указател за насоката на развитието на граничните цени на вносните стоки, отколкото като точно мерило за относителните промени във вътрешните и граничните цени на тези произведения. Извършените изчисления показват, че понижението на индекса на вътрешните цени на вносните стоки от 1934 до 1936 г. включително върви успоредно и има почти еднакъв размер с понижението в граничните цени на вносните произведения.

ТАБЛИЦА 3

Действителни (гранични) цени на вносните стоки.
Индексни числа. 1934/35 г. = 100

Година	Индексъ вносни цени	‰ на фискална тежестъ	50‰ отъ средна вал. пр.	Гранични цени		
				въ ‰ отъ (1)	индексъ 1934/5	„Ножница“ 1.100 5
	1	2	3	4	5	6
1934	102.8	34.2	5.0	72.9	104.3	98.5
1935	97.2	29.5	12.1	66.9	95.7	101.5
1936	97.7	28.7	11.5	68.1	97.4	100.3
1937	115.4	24.3	11.0	83.7	119.7	96.4
1938	106.8	24.2	9.5	78.5	112.3	95.1

През този период обаче намалението на процента на фискалната тежест върху вноса (от 34.2% за 1934 г. на 28.7% за 1936 г.) е действало за понижението на цените на вносните стоки на вътрешния пазар, докато увеличението на валутната премия – средно за всички стоки и валути, с оглед на общата маса на вноса (от 5.0% за 1934 г. на 12.1% за 1935 г. и на 11.5% за 1936) е действало в обратна насока, т.е. за покачването на вътрешните цени на вносните произведения. Изглежда, че тези противоположни влияния върху равнището на вътрешните цени на вносните стоки са се взаимно изключили или неутрализирани за времето от 1934 до 1936 г. включително: индексът на граничните цени на вносните стоки за 1936 г. е почти равен на индекса на вътрешните цени на тези произведения. През 1937 г. обаче покачването на граничните цени на вносните стоки е било по-силно, отколкото настъпилото повишение във вътрешните цени – процентното отношение на индекса на вътрешните към индекса на граничните цени намалява от 100.3 за 1936 г. на 96.4 за 1937 г. По-слабото покачване на вътрешните цени на вносните стоки се дължи отчасти на слабото понижение в размера на средната валутна премия, но главно на чувствителното намаление в процента на фискалната тежест върху вноса. Почти същото явление се наблюдава и през

¹³ Стойността на вноса бе намалена с 475 млн. лв. за 1935 г. и с 325 млн. лв. за 1937 г., за да се отстрани влияние то на големите държавни доставки през 1935 г. и на вноса на злато през 1937 г. при изчисляването на фискалната тежест върху вноса.

1938 г., когато спадането на вътрешните цени на вносните стоки е малко по-силно, отколкото понижението в граничните цени – поради намалението на средната (коригирана) валутна премия от 11% за 1937 г. на 9.5% за 1938 г. С други думи, общият ефект на промените в размера на фискалната тежест върху вноса и на средната валутна премия е бил неутрален спрямо развитието на вътрешните цени на вносните стоки от 1934 до 1936 г. включително, но е допринесъл за понижението на тези цени през следващите две години.

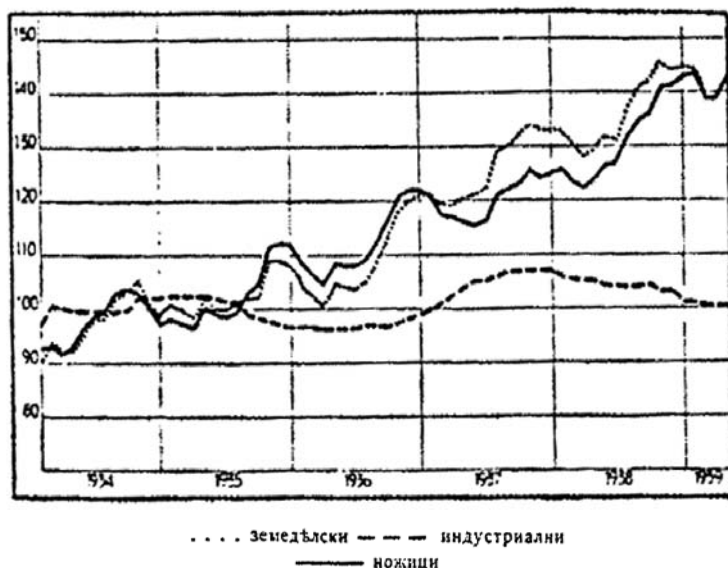
4. Ценови условия на вътрешния стокообмен. Използването на термина „ценови условия на външния стокообмен“ при направения по-горе анализ на развитието на вътрешните цени на вносните и на износните стоки страда от известно противоречие, тъй като анализът обхваща условията, по които вносните и износните стоки се разменят на вътрешния пазар. В следващата глава на изложението ще бъде направен опит да се установят действителните цени на вносните и на износните стоки, които всъщност определят ценовите условия на външния стокообмен. Терминът „ценови условия на вътрешния стокообмен“ обаче приляга напълно при анализа на развитието на цените на местните земеделски и индустриални произведения. Промените в развитието на цените на тези два вида произведения са от особена важност за българското стопанство понеже отразяват почти напълно промените в покупателната сила на градското население, от една страна, и на селското население, от друга страна. Освен това развитието в различни посоки на цените на земеделските и на местните индустриални произведения действа за създаването на едно положение на вътрешно стопанско неравновесие в страната¹⁴.

Анализът на кривите на цените на местните земеделски и индустриални произведения, нанесени в диаграма 9, установява трайната възходяща тенденция на цените на земеделските произведения и колебливото развитие на цените на местните индустриални произведения. Общо взето, кривата на цените на индустриалните произведения остава сравнително устойчива през целия период от 1934 до 1938 г. включително, докато кривата на цените на земеделските произведения показва непрекъснато покачване. Цените на местните индустриални произведения остават сравнително устойчиви от началото на 1934 г. до средата на 1935 г., показват слаба тенденция на понижение до лятото на 1936 г., след което проявяват слабо възходящо развитие до лятото на 1937 г., за да се задържат на това сравнително устойчиво равнище до края на годината. От началото на 1938 г. обаче цените на местните индустриални произведения проявяват бавна, но трайна тенденция на понижение, която продължава до април 1939 г. включително, когато индексът на цените на тези произведения се изравнява наново със средното си годишно равнище от базисния период (1934 г. и 1935 г.). Цените на земеделските произведения, напротив, се покачват непрекъснато (като изключим сезонните колебания) до края на април 1939 г., когато надвишават равнището си от базисния период с кръгло 43%.

14 Виж статията на Н. К. Влиянието на цените върху някои страни на стопанското развитие на България през 1926–1937. – Трудове на СИСП, 1938, кн. 1, с. 21 и сл.

ДИАГРАМА 9*

Цени на местни земеделски и индустриални произведения.
1934/1935 г. = 100

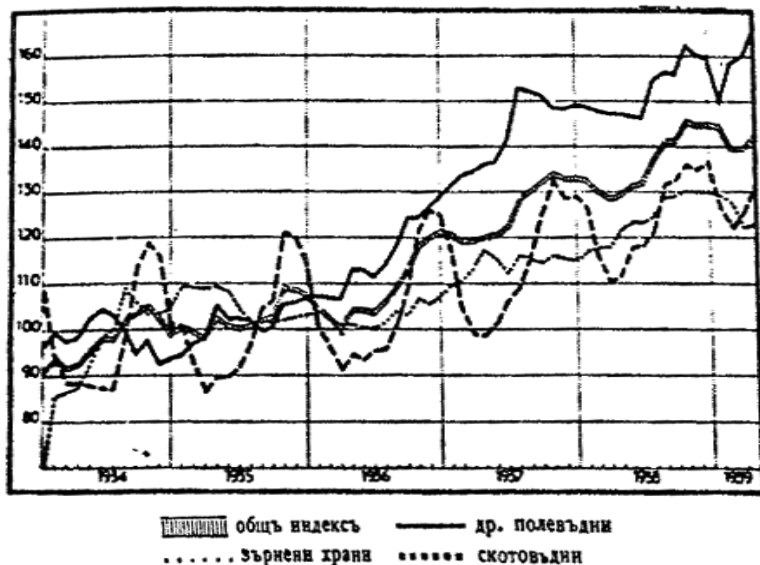

* Годишните индексни числа са дадени в таблица 8 от Приложение I.

Интересно е да се отбележи, че цените на местните земеделски произведения продължават да се покачват и след пролетта на 1937 г., когато настъпи силното спадане в международните цени на тези произведения и на суровите материали. Също така цените на местните индустриални произведения показват много по-голяма устойчивост, отколкото граничните цени на вносните стоки, които са предимно готови индустриални произведения и полуфабрикати за нуждите на местната индустрия. За устойчивото развитие на цените на местните индустриални произведения през периода от 1934 г. насам е допринесло и почти константното отношение на сумата на главните производствени разноси към общата стойност на производството на насърчаваната индустрия. Процентното отношение на сумата на платените акцизи и други такси върху фабричните продажби в страната към общата стойност на продажбите от фабриките също така показва съвсем слаби годишни колебания през последните пет години. Възходящото развитие на цените на местните земеделски произведения след пролетта на 1937 г. обаче може да се отдаде, първо, на монополните цени на някои зърнени храни, които бяха повишени през следващата 1938 г., и второ, на отражението на продължителната суша през пролетта на 1938 г. върху пролетните посеви и последвалото поскъпване на ред земеделски произведения, които са само отчасти обект на износ към чужбина. Всъщност обаче най-голям дял в покачването на индекса на местните земеделски произведения през последните години имат тютюнът. Развитието на трите съставни индекси на общия индекс на цените на земеделските произведения от 1934 г. насам е посочено в диаграма 10.

ДИАГРАМА 10*

Индекси на цените на местните земеделски произведения,
1934/35 г. = 100.

* Годишните индексни числа са дадени в таблица 9 от Приложение I.

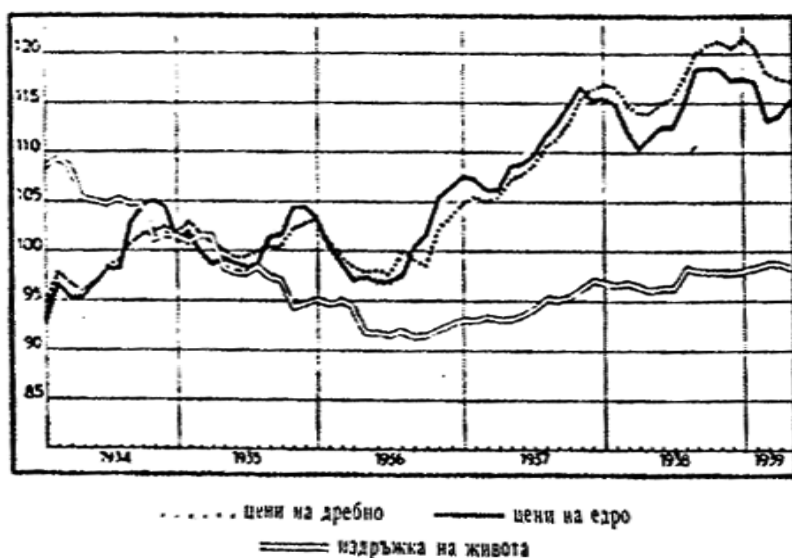
Анализът на кривите на цените на зърнените храни, на скотовъдните произведения и на другите полевъдни продукти, нанесени в горната диаграма, показва, че груповите индекси на цените на първите два вида произведения остават, с единственото изключение на индекса на цените на зърнените храни през 1935 г., под равнището на общия индекс на цените на земеделските произведения през целия период от 1934 г. насам. Обратно, след 1935 г. индексът на цените на другите полевъдни произведения (главно под влиянието на повишените цени на суровия тютюн) надвишава значително равнището на общия индекс на цените на местните земеделски произведения. Така например средната цена на наблюдаваните в Главна дирекция на статистиката (ГДС) различни качества тютюни се покачва с кръгло 53% от лятото на 1934 г. до края на 1936 г. – след реализирането на голямата държавна компенсационна сделка от 1934 г. Груповите индекси на цените на зърнените храни и на скотовъдните произведения също така показват значително покачване от 1934 г. до 1938 г. включително: 32.7%, респективно 25.7%. След 1935 г. кривите на тези два групови индекса показват почти успоредно развитие, като изключим силните сезонни колебания в цените на скотовъдните произведения. Възходящото развитие на цените на зърнените храни обаче се преустановява към края на 1938 г., докато цените на скотовъдните и на другите полевъдни произведения продължават да се покачват и през началните месеци на 1939 г. Нещо повече – индексът на цените на другите полевъдни произведения достига най-високото си равнище за целия период от началото на 1934 г. насам през април 1939 г., когато надвишава равнището си от същия месец на 1938 г. с 12.2%. Повишението в индекса на цените на скотовъдните произведения от април 1938 г. до април 1939 г. е също значително – 17.6%. Силното

покачване на цените на скотовъдните произведения през този период се дължи на слабото производство на фуражни храни през 1938 г.

5. Цени на дребно и работнически надници. Индексът на цените на дребно следва твърде отблизо движението на индекса на цените на едро (с намален стоков състав¹⁵). Успоредното развитие на двата индекса продължава от началото на 1934 г. до края на 1938 г., като кривата на цените на дребно изпреварва движението на кривата на цените на едро по-чувствително през последната година (виж диаграма 11).

ДИАГРАМА 11*

Индекси на цените на едро и дребно и на издръжката на живота.
1934/35 г. = 100

* Месечните индексни числа са дадени в таблица 10 от Приложение I.

Покачването на двата индекса от 1934 до 1938 включително е почти равно: 16.6% и 19.2% респективно за цените на едро и на дребно. Индексът на издръжката на живота, напротив, се понижава чувствително от 1934 г. до 1936 г. включително, след което започва бавно да се покачва, без обаче да достигне равнището си от 1934 г. Това движение на индекса на издръжката на живота прикрива значителните промени в движението на неговите съставни индекси, т.е. на цените на хранителните продукти, на отоплението и осветлението, на жилищните наеми и на облеклото. Така, докато спадането в общия индекс на издръжката на живота продължава до 1936 г. включително, индексът на цените на хранителните продукти започва да се покачва още през втората половина на 1935 г. Покачването в този индекс от 1935 г. до 1936 г. включително възлиза на 20.4% срещу повишение само от 1.6% в общия индекс на издръжката на живота през същия период. Устойчивото развитие на об-

¹⁵ Индексът на цените на едро на ГДС с намален стоков състав е изчислен въз основа на същите стоки, върху които е изграден индексът на цените на дребно (34 стоки само).

ция индекс на издръжката на живота през последните години се обяснява главно с продължителното спадане на груповите индекси на цените на жилищните наеми и на облеклото (сведенията за равнището на наемите и за цените на облеклото се събират полугодишно, а участието на тези два индекса в общото тегло на индекса на издръжката на живота възлиза на 54%). Понижението на груповия индекс на равнището на жилищните наеми се преустановява едва през началните месеци на 1938 г. Индексът на цената на облеклото, напротив, след известно повишение през 1937 г. показва ново намаление през 1938 г.

Възходящото развитие на цените на дребно през втората половина на 1938 г. се преустановява през първото четиримесечие на 1939 г. Покачването на цените на дребно от 1937 г. до 1938 г. включително възлиза на 7.0% срещу увеличение от 3.9% в индекса на цените на едро с намален стоков състав. Покачването на цените на дребно е настъпило през второто полугодие на 1938 г., когато индексът на тези цени надвишава равнището си от първото полугодие с 4.6%. Преустановяването на тенденцията на повишение на цените на дребно през началните месеци на 1939 г. проличава от обстоятелството, че индексът на тези цени спада с 3.4% от декември 1938 г. до април 1939 г. включително, докато повишението спрямо април 1938 г. възлиза само на 2.8%. Това явление е от особен интерес предвид на развитието на груповия индекс на цените на хранителните продукти (в индекса на издръжката на живота). Този индекс се покачва почти непрекъснато през течение на 1938 г. – увеличението на цените на хранителните продукти от края на 1937 г. до края на 1938 г. възлиза на 4.7%. Освен това индексът запазва сравнително високото си равнище, достигнато към края на 1938 г., и през първите четири месеца на 1939 г. Това движение на индекса на цените на хранителните продукти опровергава до известна степен настъпилото повече от сезонно понижение в индекса на цените на дребно през началните месеци на 1939 г.

Данните за движението на работническите надници през последните години са доста оскъдни. Наличните данни се отнасят само до надниците на някои категории работници в тютюневата и текстилната индустрия, както и до надниците на шлосерите. Общо взето, работническите надници намаляват от 1934 до 1936 г. включително и се покачват чувствително през следващите две години, като в повечето случаи средните надници за 1938 г. надвишават равнището си от 1934 г. Покачването на работническите надници след 1936 г. може да се отдаде отчасти и на по-усиленото прилагане на системата на колективни трудови договори между работници и работодатели през този период. Главната причина за повишението на надниците обаче остава настъпилото общо поскъпване на живота, за което движението на индекса на цените на хранителните продукти е по-добро мерило, отколкото общият индекс на издръжката на живота. Увеличението на надниците на някои категории работници в по-важните индустрии, за които разполагаме със сведения, продължава и през началните месеци на текущата година. Така например средната надница на работник-денкия в тютюноработната индустрия през първото тримесечие на 1939 г. надвишава съответната надница за първото тримесечие на 1938 г. със 17.6%, докато увеличението в средната надница на работник-тъкач в текстилната индустрия възлиза на 31.8% през същия период.

Известно указание за движението на надниците на индустриалните работници от 1929 до 1937 г. включително може да се получи от данните за броя на изработените надници и за сумата на изплатените надници в насърчаваната индустрия. В

следващата таблица така получените номинални надници в лева са индексирани при база 1929 г. = 100. За изчислението на индекса на реалните работнически надници в този случай бе използван не общият индекс на издръжката на живота, а неговият съставен индекс на цените на хранителните продукти, който дава по-вярно указание за поскъпването или поевтиняване на живота, особено по отношение на работническите семейства. Този начин на изчисление на реалните работнически надници е напълно приемлив за времето от 1929 г. до 1935 г. включително, когато груповият индекс на цените на хранителните продукти показва успоредно движение и почти еднакво намаление с общия индекс на издръжката на живота. От 1936 г. насам обаче по-силното покачване на груповия индекс на цените на хранителните продукти, отколкото на общия индекс, по всяка вероятност надценява размера на понижението на реалните работнически надници.

ТАБЛИЦА 4
Номинални* и реални работнически надници.
Индексни числа. 1929 г. = 100

Години	Срѣдна надница		Цени на хранителни продукти	% на надници : цени
	въ лева	индексъ		
1929	81.28	100.0	100.0	100.0
1930	65.37	80.4	81.5	98.7
1931	64.18	78.9	63.9	123.5
1932	61.45	75.6	59.0	129.9
1933	57.87	71.8	56.1	128.0
1934	53.62	65.9	56.0	117.7
1935	49.61	61.3	55.0	111.5
1936	47.98	58.9	55.5	106.1
1937	46.57	57.3	58.8	97.5

* Според данните на статистиката на насърчаваната индустрия за броя на изработените надници и за платеното възнаграждение на работниците в пари и в натура.

Продължението на тенденцията на понижението на работническите надници в индустрията и през 1936 и 1937 г. се явява в противоречие с данните за размера на средните надници на някои категории работници в тютюноработната, текстилната и металороботната индустрия през последните три години. От друга страна обаче, данните в горната таблица се отнасят до средната работническа надница общо за насърчаваната индустрия. Освен това намалението на номиналните надници през 1936 г. и 1937 г. е всъщност твърде слабо – 6.5% от 1935 г. до 1937 г. включително. Общо за периода от 1929 г. до 1937 г. включително номиналните работнически надници в насърчаваната индустрия показват понижението от 42.7%. Индексът на цените на хранителните продукти се понижава непрекъснато от 1929 г. до 1935 г. включително. Настъпилото покачване от 1935 г. до

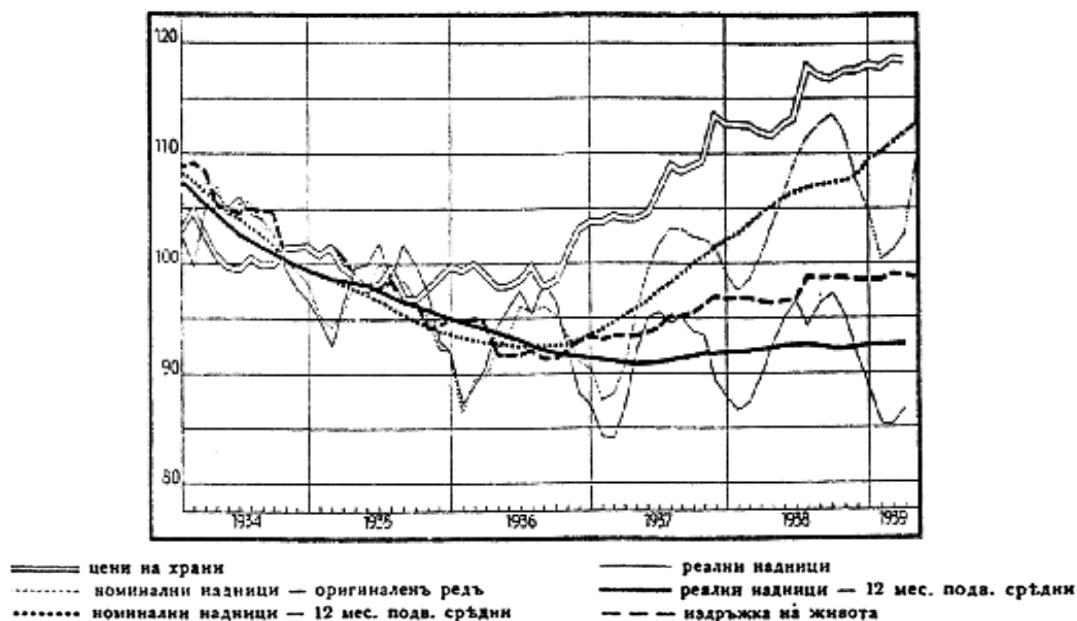
1937 г. включително възлиза само на 6.7%. Изчислените реални работнически надници (т.е. процентното отношение на индекса на номиналните надници към индекса на цените на хранителните продукти) показват съвсем слабо понижение (1.3%). От 1931 г. до 1933 г. включително обаче реалните работнически надници се повишават чувствително (увеличение от 27% средногодишно за горния период). След 1933 г. обаче реалните надници показват ежегодно намаление, като остават с 2.5% под равнището на номиналните надници през 1937 г. Изглежда, следователно, че за целия период от 1929 г. до 1937 г. включително средната реална надница на работник в насърчаваната индустрия е била най-ниска през 1937 – последната година, за която разполагаме с данни.

Не ще съмнение, че при подобни изчисления (на процентното отношение на два статистически реда) изборът на основната година на сравнението може да повлияе значително върху крайния резултат. Реалните работнически надници по всяка вероятност биха показали по-друго движение, ако за основна година на сравнението на индексите на номиналните надници и на цените на хранителните продукти вземем не 1929 г., а някоя друга година. В диаграма 12 индексните числа на номиналните надници на категорията „обикновени работници“, на издръжката на живота и на цените на хранителните продукти почиват върху базата 1934/1935 г. = 100, т.е. почти в основата на възходящата фаза на сегашния конюнктурен цикъл в страната. Номиналните надници на категорията „обикновени работници“ са доста добър указател

ДИАГРАМА 12*

Номинални и реални надници на обикновени работници.

1934/1935 г. = 100

* Абсолютните индексни числа са дадени в таблица 11 на Приложение I. Редовете за номиналните и реалните надници са пречистени от сезонните и случайни колебания.

за промените в средното равнище на надниците изобщо. Изчислението на реалните надници (в същата диаграма) е извършено не чрез общия индекс на издръжката на живота, който е даден само за сравнение, а чрез груповия индекс на цените на хранителните продукти. В този случай груповият индекс на цените на хранителните продукти дава по-неблагоприятни за работниците резултати, отколкото общият индекс на издръжката на живота.

Номиналните надници на „обикновените работници“ спадат почти непрекъснато от началото на 1934 г. до края на първото тримесечие на 1936 г., остават сравнително устойчиви (като изключим сезонните колебания) до пролетта на 1937 г., след което показват трайна тенденция на увеличение, която продължава през течение на 1938 г. Индексът на цените на хранителните продукти, напротив, показва значителна устойчивост от началото на 1934 г. до лятото на 1936 г. и се покачва почти непрекъснато до края на 1938 г. В резултат на това движение на двата индекса реалните надници на категорията „обикновени работници“ се понижават чувствително от 1934 г. до 1936 г. включително (в размер на 9.4%). От 1936 г. насам обаче реалните надници на тази категория работници проявяват крайна тенденция на увеличение. Повишението от 1936 г. до 1938 г. включително възлиза само на 5.6% и реалните надници на „обикновените работници“ остават през 1938 г. с 1.7% под равнището си от базисния период ($1934/35 = 100$) и с кръгло 4% под средната годишна надница за 1934 г. Това развитие на реалните надници, т.е. по-слабото покачване на номиналните работнически надници, отколкото на цените на хранителните продукти от 1936 г. насам, е обикновено явление през възходящата фаза на конюнктурния цикъл. Данните за надниците на категорията „обикновени работници“ обаче, колкото и резпрезентативни за равнището на надниците въобще, все пак се отнасят до една определена група работници и представляват доста несигурна основа за точното определение на фазата на конюнктурния цикъл на страната към края на 1938 и началото на 1939 г.

III. ВЪНШЕН СТОКООБМЕН

Развитие на външната търговия

1. Общ поглед върху развитието на външната търговия. От 1934 г. насам, т.е. през възходящата фаза на сега протичащия конюнктурен цикъл в България, външната търговия на страната се развива под влиянието на добрите земеделски реколти (с изключение на реколтата 1935 г.) и на по-силното повишение на цените на земеделските, отколкото на индустриалните произведения. Постепенното смекчаване на режима на валутните ограничения и на контингентирането на вноса чрез въвеждането на системата на частните компенсационни сделки след 1933 г. действаше за разширението на вноса. Същевременно появата на законно разрешените валутни премии на частния компенсационен пазар благоприятстваше развитието на износа към неклиринговите държави и към страните със свободни валути. Значението на валутните премии като фактор, улесняващ насочването на износа към страните със свободни валути, бе твърде голямо, особено за периода след 1935 г., когато паритетният курс на германската марка спрямо лева започна да влияе неблагоприятно върху развитието на износа към негерманските пазари. От друга страна обаче, търговският клиринг с Германия допринасяше както за разширението на износа, така и за увеличението на вноса от тази страна. Правилното функциониране на този клиринг се дължеше, от една страна, на растящата нужда на Германия от хранителни продукти и сурови материали от земеделски произход, които съставляват главната маса на българския износ, и от друга страна, на политиката на превъоръжаване на България от 1934 г. насам. Натрупването на значително клирингово салдо в германски марки бе избегнато в значителна степен чрез увеличението на държавните доставки от Германия.

За разширението на външния стокообмен на България след 1934 г. допринесоха твърде много два други чисто вътрешни фактора: продължението на процеса на индустриализацията на българското стопанство и постепенната трансформация на земеделското производство. И в двата случая обаче германският клиринг и германският пазар се явяват като една съществена предпоставка. Увеличението и разнообразяването на земеделското производство се дължи до голяма степен на осигурения пласмент на българските експортни произведения в Германия, при цени сравнително по-високи и, което е по-важно, по-стабилни от цените на същите произведения в негерманските пазари. Същото важи не само за българското стопанство, но и за някои други балкански държави. За Югославия например разполагаме с компетентното мнение на самия югославски министър на търговията – д-р Б. Томич, публикувано във виенския седмичник „*Südost-Echo*“ от април т.г. (цитираме по *Reinische-Westfälische-Zeitung* от 28 април 1939 г.): Нашето земеделие дължи своя подем през последните години на поглъщателната способност на германския пазар, който се отличава през тези години не само с благоприятните, но което особено важи за селския стопанин – със стабилни цени. Впрочем развитието на нашите стопански отношения

с Райха, които са главната опора на нашето стопанско равновесие (б.р. – курсивът е наш), по никой начин не изключва поддържането на стокообмена ни с останалите държави.“ Същевременно вносът на машини и на сурови материали, във връзка със засилването на процеса на индустриализация на страната и със значителното увеличение в обема на индустриалното производство (виж диаграма 4), бе значително улеснен както от особеното развитие на германското стопанство през този период, така и от постоянната тенденция на натрупване на активно клирингово салдо в марки по клиринга с Германия.

Прякото вмешателство на държавата във външната търговия на страната от 1934 г. насам се ограничава и изразява чрез голямата държавна компенсационна сделка от 1934 г., чрез продължението на започнатото през същата година превъоръжаване на страната и чрез дейността на Дирекцията за храноизнос. Би могло да се каже, че преустановяването на трайната тенденция на свиване на външния стокообмен през 1935 г. се дължи главно на внос-износа по тази сделка и само отчасти на настъпилото повишение в цените на стоките. Значителното увеличение в стойността на износа през 1935 г., в сравнение с 1934 г., се дължи главно на увеличения износ на тютюни по държавната компенсационна сделка и прикрива силното намаление на износа на зърнени храни вследствие на слабата реколта през 1935 г. Влиянието на превъоръжаването на страната след 1934 г. върху развитието на вноса се долавя от данните за стойността на държавните доставки, които възлизат на 455 млн. лв. средногодишно за периода 1934–1936 г. включително, срещу 77 млн. лв. за 1933 г. Дейността на Дирекцията за храноизнос не внася особени изменения в развитието на износа през горния период, с изключение на 1938 г. и началните месеци на 1939 г., когато относителното намаление в стойността на износа се дължи предимно на преустановения износ на зърнени храни от страна на Дирекцията поради силното понижение на международните цени на зърнените храни.

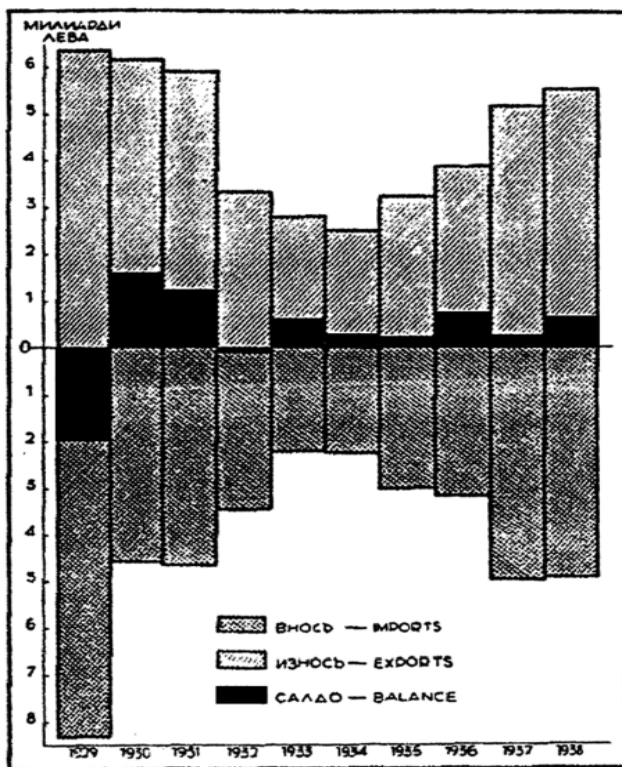
а) *Стойност на външния стокообмен.* Анализът на данните за стойността на външната търговия на страната налага някои предварителни пояснения поради извършените напоследък промени в метода на статистическата оценка на вноса и на износа. Главната промяна се състои във включването на валутната премия при оценката на вноса и на износа от 1938 г. насам. Данните за стойността на външната търговия за 1938 г. и 1939 г. следователно не са напълно сравняеми със съответните данни за предходните години. До 1937 г. включително оценката на вноса се изчислява въз основа на декларираните пратки по цени франко граничен митнически пункт без вносните мита и берии и без валутната премия. Вносните мита и берии обаче са включени при оценката на стойността на износа, която се извършва също въз основа на декларираните стойности. Въвеждането на режима на валутните премии внася известно нарушение на сравняемостта на данните за стойността на вноса и на износа, тъй като премията не е включена в оценката на износа, но се съдържа отчасти в оценката на вноса. Общо взето, преминаването към новия начин на статистическото оценяване на стойността на външния стокообмен през 1938 г. (чрез включването на валутната премия) надценява, по отношение на предходните години, стойността на вноса и на износа с 4 до 6%. Освен това частичното включване на премията в оценката на вноса до 1937 г. включително се отразява неблагоприятно върху търговския баланс.

Развитието на стойността на външния стокообмен от 1929 г. до 1938 г. включително е посочено в диаграма 13. Увеличението в стойността на външната търго-

вия, настъпило след 1934 г., трябва да бъде разгледано върху фона на извънредно силното намаление в стойността на вноса и на износа от 1929 г. до 1933 г., респективно 1934 г. включително. Общият оборот на външната търговия намалява от 14 722 млн. лв. за 1929 г., на 4782 млн. лв. за 1934 г., или с 6397 млн. лв., равно на 67.6%. Това силно намаление отразява, от една страна, катастрофалното спадане на цените на българските износни произведения и, в по-малък размер, на вносните стоки, и значителното съкращение на обема на вноса през депресионните години, от друга страна. Понижението в стойността на вноса се преустановява през 1933 г. и възлиза на 73.7% (за периода от 1929 г. до 1933 г. включително). Съкращението в стойността на износа обаче се преустановява едва през следващата 1934 г., като намалението от 1929 г. до 1934 г. включително възлиза на 60.3%. Поради незначителното увеличение (47 млн. лв., или 2.1%) в стойността на вноса за 1934 г. в сравнение с 1933 г. общият оборот на външната търговия през първата година остава с 266 млн. лв., или с 5.2%, под равнището си от предходната 1933 г. Последвалото увеличение в стойността на външната търговия от 1934 г. до 1938 г. включително възлиза на 5731 млн. лв., или на 119.8%. Въпреки това значително увеличение обаче общата стойност на външната търговия за 1938 г. все пак остава с 4209 млн. лв., или с 28.6%, под равнището си от 1929 г.

ДИАГРАМА 13*

Стойност на външния стокообмен (млрд. лв.)

* Вж. таблица 12, Приложение I.

Почти успоредното или еднакво процентно увеличение на стойността на вноса и на износа от 1934 г. до 1938 г. включително отразява до известна степен политиката на Б.н.банка по отношение на вноса – да придържа разширението на вноса в рамките на износа, т.е. на получената при износа валута. И действително през всяка една година от 1934 г. до 1938 г. включително стойността на износа надвишава значително стойността на вноса, с изключение на 1937 г., когато превесът на износа спрямо вноса е по-малък от едно на сто. Увеличението в общия оборот на външната търговия обаче е особено силно през 1935 г. и 1937 г., когато стойността на внос–износа надвишава съответните суми за предходните години с 1481 [млн. лв.], респективно 2913 млн. лв. Всъщност повече от половината от настъпилото увеличение в общия оборот на външния стокообмен от 1934 г. до 1938 г. включително попада през 1937 г. Същевременно нарастването на общия оборот на външната търговия през 1938 г. в сравнение с 1937 г. (увеличение от 518 млн. лв., или 5.17%) може да се отдаде почти напълно на включването на валутната премия в статистическата оценка на внос–износа. С други думи, ежегодното увеличение в стойността на външната търговия след 1933 г. се преустановява през 1938 г. Все пак след направената корекция на данните за 1938 г. (с оглед на валутните премии да се получи сравнимост с данните за предходните години) увеличението в общата стойност на внос–износа от 1934 г. до 1938 г. включително възлиза на кръгло 5150 млн. лв., или на 108%.

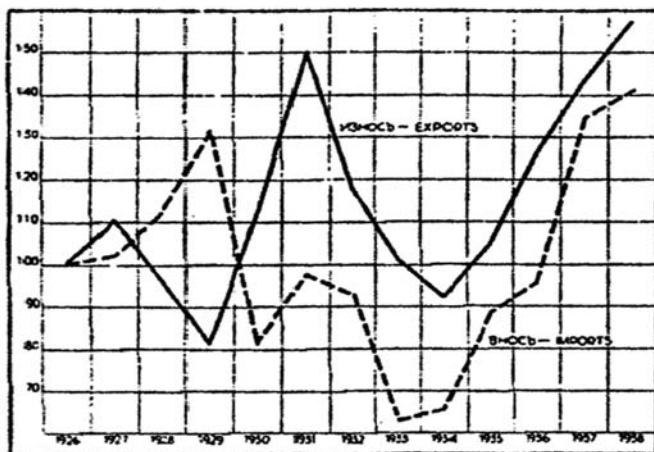
Значителното увеличение в стойността на вноса и на износа през 1935 г. в сравнение с 1934 г. (увеличение от 762, респективно на 719 млн. лв.) се дължи главно на голямата държавна компенсационна сделка, която бе реализирана през същата година и отчасти през 1936 г. Данните за стойността на вноса обаче са значително повлияни от държавните доставки, извършени през и вън от голямата компенсационна сделка. Така стойността на държавните доставки възлиза само на 77 млн. лв. за 1933 г., нараства на 152 милиона за 1934 г., след което се повишава изведнъж на 682 млн. лв., за да спадне значително през 1936 г., когато възлиза на 532 млн. лв. Ако от общата стойност на вноса изключим стойността на държавните доставки, то останалият, или частен, внос би показал намаление от 33 млн. лв. за 1934 г., увеличение от 235 милиона за 1935 г. и ново увеличение от 322 млн. лв. за 1936 г. С други думи, увеличението в частния внос от 1934 г. до 1936 г. включително възлиза на кръгло 22%, или 557 млн. лв., докато нарастването на общата стойност на вноса през същия период възлиза на 41.5%, или на 934 млн. лв. Общо за горните три години стойността на държавните доставки от чужбина възлиза на 1369 млн. лв. Засега липсват данни за стойността на държавните доставки от 1937 г. насам.

Трябва да се отбележи обстоятелството, че докато износьт показва ежегодно увеличение от 1934 г. до 1938 г. включително, стойността на вноса се увеличава само до 1937 г. включително, като намалява с кръгло 52 млн. лв. през следващата година. Ако данните за стойността на вноса и на износа за 1938 г. се коригират (т.е. се понижат) с кръгло 5% с оглед на валутните премии (по-точно с 4% при вноса и с 6% при износа), то стойността на вноса би възлязла на 4637 млн. лв., или с 349 милиона по-малко в сравнение с 1937 г., докато стойността на износа би се намалила на 5356 млн. лв., или с 223 млн. лв. Въпреки това намаление стойността на износа би надвишила равнището си от 1937 г. с 336 млн. лв., или с 6.7%. В този случай превесът на износа спрямо вноса за 1938 г. би нараснал от 645 милиона на 719 млн. лв. С риск да изпреварим част от следващото изложение, още тук ще изтъкнем, първо, че намалението

от 52 млн. лв. (според официалните данни) в стойността на вноса през 1938 г. се дължи главно на по-ограничения „косвен“ внос, т.е. на вноса на сурови материали и полуфабрикати за нуждите на местната индустрия, и второ, че увеличението от 559 млн. лв. в стойността на износа (пак според официалните некоригирани данни) е настъпило въпреки намалението от кръгло 430 млн. лв. при износа на зърнени храни през същата година. Преустановяването на продажбите в чужбина на зърнени храни от страна на Дирекцията за храноизнос след юли 1938 г. поради извънредно ниските цени на тези произведения на международните пазари продължава и през началните месеци на 1939 г. Стойността на изнесените зърнени храни през първите четири месеца на текущата година възлиза едва на 7 млн. лв. срещу износ за 346 млн. лв. за същите месеци на 1938 г. Това обяснява до известна степен силното намаление на износа през първото четиримесечие на 1939 г.

б) *Обем на външния стокообмен.* Данните за стойността на външната търговия не дават точна представа за действителните промени в общата маса на вноса и на износа, понеже са в зависимост от промените в количествата и цените на стоките, влизащи в общия оборот с чужбина. Тези съображения са наложили изчислението на така наречените индекси на обема на вноса и на износа, представляващи количествата на внесените и изнесените стоки, помножени по постоянни цени, отнасящи се до един определен „базисен“ период от време. За целите на настоящото изследване ще бъдат използвани индексите на обема на вноса и на износа при база 1934–1935 г. = 100, изчислени и публикувани тримесечно от Главната дирекция на статистиката. За проследяване развитието на обема на външната търговия и през периода на стопанска депресия от 1929 г. до 1934 г. обаче ще бъдат също използвани два по-стари индекса на обема на вноса и на износа при база 1926 г. = 100.¹⁶

ДИАГРАМА 14*
Развитие на обема на външната търговия.
Индексни числа. 1926 г. = 100

* Вж. таблица 13, Приложение I.

¹⁶ Тези индекси бяха изготвени в ГДС за целите на проучването на Дунавския басейн, предприето в 1936 г. по почин на *International Studies Conference* и бяха публикувани за пръв път от д-р И. Стефанов: *Външната търговия на България след войните.* – Трудове на СИСП, 1938, кн. 2–3, с. 9.

Увеличението в обема на вноса през възходящата фаза на последния завършен конюнктурен цикъл в страната, т.е. от 1926 г. до 1929 г. включително, е значително и възлиза на кръгло 32%. Поради две последователни слаби реколти обаче обемът на износа намалява чувствително през 1928 г. и 1929 г., като остава с 3.5%, респективно 19%, под равнището си от 1926 г. Обратно, през периода на стопанска депресия от 1930 г. до 1933 г. включително обемът на износа показва доста силно увеличение, докато обемът на вноса се съкращава значително. Всъщност обемът на износа достига най-високото си равнище от 1919 г. насам през 1931 г., когато остава с кръгло 51% над равнището си от базисния период. След 1931 г. обаче обемът на износа намалява чувствително до 1934 включително, когато е под равнището си от базисния период с кръгло 8%. Силните колебания в обема на износа през депресионния период се дължат главно на промените в количеството на земеделското производство – добрите реколти от 1930 г. и 1931 г. обясняват силното увеличение на обема на износа през тези години, и обратно – намалението през 1932 г. и 1934 г. се дължи на слабите реколти от същите години. От друга страна, трайната и ясно проявена тенденция на съкращение обема на вноса след 1929 г. е във връзка с въвеждането на режима на валутните ограничения и на контингентирането на вноса през есента на 1931 г. и, не ще съмнение, с неблагоприятното развитие на ценовите условия на външния стокообмен през годините на стопанска депресия. В сравнение със средното годишно равнище за периода 1926–1929 включително намалението в обема на вноса през 1934 г. възлиза на 50.1%, а при износа – само на 5.6%. Това обяснява много по-силното увеличение на обема на вноса, отколкото на обема на износа, през годините от 1934 г. насам.

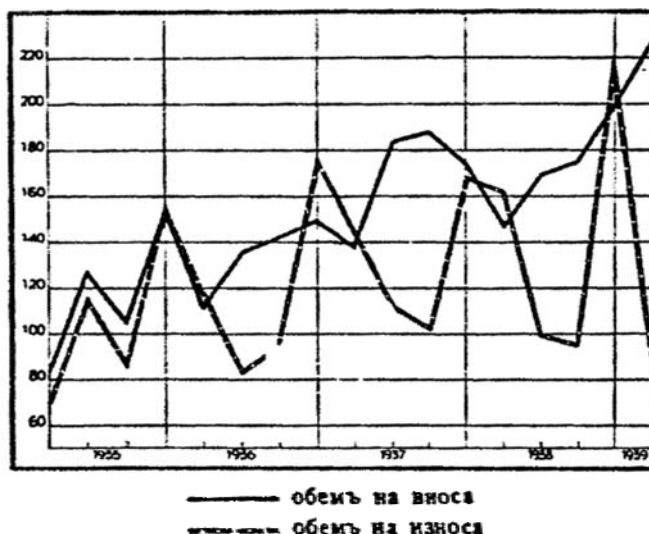
Сравнителната отдалеченост на базисния период на индексите на обема на вноса и на износа (1926 г. = 100), използвани в диаграма 14, ги прави нечувствителни към промените, настъпили в стоковия състав на вноса и на износа през периода на стопански подем от 1934 г. насам. Развитието на обема на външната търговия на страната през последните пет години може да бъде проследено с по-голяма точност посредством новите индекси на обема на вноса и на износа, при база 1934/1935 г. = 100. Кривите на тези индекси са нанесени в диаграма 15.

Кривите, нанесени в тази диаграма, показват, че обемът на вноса и на износа нараства ежегодно от 1934 г. насам и че увеличението в обема е много по-силно при вноса, отколкото при износа. Фактически увеличението в обема на вноса от 1934 г. до 1938 г. включително възлиза на 107.4%, а нарастването на обема на износа – на 53.5%. Докато нарастването на обема на износа през горния период се разпределя доста равномерно между отделните години, обемът на вноса показва рязко и силно увеличение през 1937 г. и незначително увеличение (по-малко от едно на сто) през следващата 1938 г. Нарастването на обема на вноса през 1937 г. се дължи главно на увеличения внос на метали и машини (в размер на 103% спрямо предходната година). Също така по-ограничените държавни доставки през 1938 г. обясняват относителното задържане на тенденцията на увеличение на неговия обем. Що се касае до обема на износа, неговото увеличение през 1938 г. не е било възпрепятствано от преустановения износ на по-важните зърнени храни през втората половина на годината. Засиленият износ на произведения с по-голяма ценност (напр. тютюните) е компенсирал намалението в износа на малоценните зърнени храни.

ДИАГРАМА 15*

Развитие на обема на вноса и на износа.

Индексни числа. 1934–1935 г. = 100

* Когато настоящият труд бе вече под печат, се установи, че в брой 3—1939 г. от Месечните известия на Главна дирекция на статистиката е допусната печатна грешка при обема на вноса и на износа за първото тримесечие на 1939 г. Горната диаграма е направена върху първоначалните данни. В английския текст същата диаграма е прена- чертана върху коригирани данни. Абсолютните (коригирани) числа са дадени в таблица 14, Приложение I.

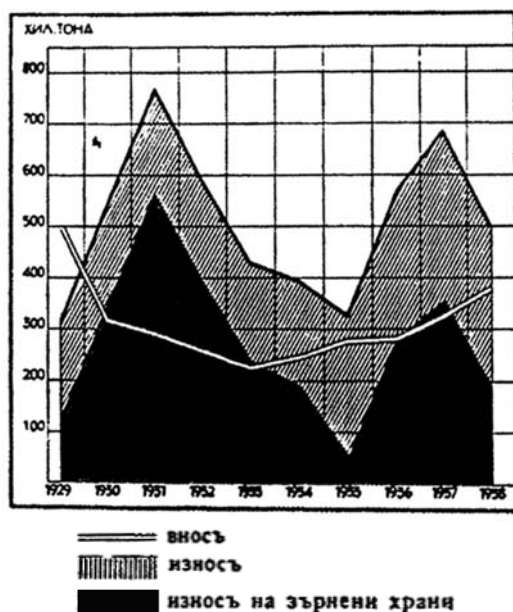
Движението на кривите на обема на вноса и на износа за първото тримесечие на 1939 г. е напълно противоположно: докато индексът на обема на вноса нараства значително както спрямо последното тримесечие на 1938 г., така и спрямо първото тримесечие на същата година, индексът на обема на износа показва значително съкращение и остава с 47.3% под равнището си от първото тримесечие на 1938 г. Част от това намаление в обема на износа трябва да се отдаде на решението на Дирекцията за храноизнос да не изнася зърнени храни при ниските международни цени на тези произведения през първото четиримесечие на 1939 г. В сравнение с първите четири месеца на 1938 г. това дава едно намаление в стойността на износа за първото четиримесечие на 1939 г. в размер на 339 млн. лв. От по-голямо значение за намалението на обема на износа през първото тримесечие на текущата година обаче бе промяната в интензивността на износната кампания на тютюните през първите два месеца от кампанията 1935/1936 г. и 1937/1938 г. (износът на тютюните от новите реколти обикновено започва към края на октомври и началото на ноември). Така през първите шест месеца от износната кампания 1938 г., т.е. от ноември 1938 г. до април 1939 г. включително, стойността на изнесените количества тютюни възлиза на 1735 млн. лв. срещу износ за 1504 млн. лв. през съответните шест месеца на износната кампания 1937/1938 г. От този износ за първите шест месеца на последните двегодишни кампании обаче 57% за кампанията 1937/1938 г. попада през последните два месеца на 1938 г., срещу 27% за кампанията 1937/1938 г. през ноември и декември 1937 г. Изглежда следователно, че намалението на обема на износа през първото тримесечие на 1939 г. се дължи по-скоро

на вътрешноорганизационни причини, отколкото на неблагоприятното развитие на конюнктурата в страната или в чужбина.

в) *Количество на внос–износа.* Промените в количествата на вноса и на износа представляват интерес главно от гледището на железопътния и воден стокотрафик и ще бъдат наново разгледани в една от следващите части на изложението¹⁷. Тук данните за развитието на количеството на вноса и на износа (виж диаграма 16 и таблица 15 в Приложение I) са дадени само за пълнота.

Превесът на общите количества на износа спрямо количествата на вноса се обяснява със стоковия състав на външната търговия на страната: износ на земеделски произведения и внос на индустриални фабрикати, полуфабрикати и сурови материали. Общо взето, промените в количеството на износа са в зависимост главно от земеделските реколти и износа на зърнени храни. Това изпъква особено ясно от развитието на количеството на износа през 1930 г. и 1931 г., от една страна, и през 1935 г., от друга страна. През първите две години добрите реколти и силно увеличеният износ на зърнени храни предизвикват значително увеличение в количеството на износа. Неговото намаление през 1935 г., обратно, се дължи на слабата реколта и на незначителния износ на зърнени храни през тази година.

ДИАГРАМА 16*
Количество на вноса и износа (хил. тона)

* Вж. таблица 15, Приложение I.

Трябва да се отбележи, че както количеството на вноса, така и количеството на износа (без зърнените храни) показват трайна тенденция на увеличение от 1934 г. насам. Нарастването на количеството на износа (без зърнените храни) през последните пет години сочи за настъпилото чувствително увеличение и разнообразяване

17 Вж. анализа на развитието на стоковия трафик по железниците в глава VI на изложението.

на земеделското производство. От друга страна, силното увеличение в количеството на вноса от 1934 г. насам се обяснява главно с нарасналия внос на металната група – отчасти във връзка с държавните доставки. Обстоятелството, че от 1934 г. до 1938 г. включително общото количество на вноса показва увеличение от 55% срещу увеличение от кръгло 107% в обема на износа за същия период, е вече достатъчно указание за настъпилите значителни промени в стоковия състав на вноса през последните пет години, т.е. изместване на стоки със сравнително голямо тегло и малка стойност от стоки със сравнително слабо тегло и по-голяма стойност.

2. Ценови условия на външния стокообмен. Анализът на ценовите условия на външния стокообмен, направен във втората глава на изложението, се отнасяше всъщност до вътрешните цени на вносните и износните стоки. Действителните условия на външния стокообмен обаче се определят от съотношението между граничните цени на вносните и на износните стоки. Има основания да се предполага, че официалните групови индекси на вътрешните цени на вносните и на износните стоки дават не напълно правилна картина за развитието на ценовите условия на външния стокообмен през последните две години на периода на стопански подеи от 1934 г. Така например при увеличение от 9.5% в обема на износа и от кръгло 17% във вътрешните цени на износните стоки през 1938 г. в сравнение с 1937 г. увеличението в стойността на износа за последната година би възлязло на кръгло 29%. Всъщност стойността на износа нараства само с 11% спрямо предходната година, или с 6.7% след направената корекция с оглед на валутните премии. Тази значителна разлика в действителното увеличение в стойността на износа и в изчисленото увеличение посредством индексите за обема на износа и за вътрешните цени на износните стоки показва, че официалните групови индекси на цените на вносните и на износните стоки не могат да бъдат използвани при определяне промените в действителните ценови условия на външния стокообмен.

Най-простият, но същевременно най-рискованият начин да се установят промените в действителното отношение на цените на вносните и на износните стоки би бил, както следва: индексите на действителните цени на вносните и на износните стоки се получават чрез индексите за стойността и за обема на внос–износ, т.е. процентното отношение на индекса за стойността към индекса на обема = индекс на цените (на вносните, респективно на износните стоки); действителните ценови условия на външния стокообмен се определят от процентното отношение на така получените индекси на цените на вносните и износните стоки. Грубият характер на подобно изчисление обаче налага извършването по възможност на една или повече проверки. За тази цел бе направен опит да се изчислят два пробни индекса: индекс на действителните цени на износните стоки и индекс на обема на износа за времето от 1934 г. до 1938 г. включително. Избрани бяха всички 30 по-важни български експортни произведения, които представляват кръгло 89% от общата стойност на износа за периода от 1934 г. до 1938 г. включително (1934 – 87.9%, 1935 – 89.7%, 1936 – 88.9%, 1937 – 89.0%, и 1938 – 89.0%). Средните годишни цени на тези избрани произведения бяха получени от данните за стойността и за съответните количества на износа на отделните произведения. Пробният индекс на обема на износа бе изчислен по следния начин: годишните количества на износа на всяка една от горните 30 стоки, помножени по съответните средни годишни цени за периода 1934/1935 г. Изборът на средните годишни цени за 1934–1935 бе направен с оглед да се уеднакви

Развитие на конюнктурния цикъл в България (1934–1939 г.)

базата на така изчисления пробен индекс с официалния индекс на обема на износа. Резултатите на това изчисление са дадени в таблица 5.

ТАБЛИЦА 5
Официален и пробен индекс
на обема на износа. 1934–1935 г. = 100

Години	Официален индекс	Пробен индекс	%-во отношение на кол. 1:2
1934	93.7	92.7	101.1
1935	106.3	107.3	99.1
1936	117.1	116.7	100.4
1937	131.3	132.0	99.5
1938	143.9	142.8	100.8

Сходството между официалния и тук изчисления пробен индекс на обема на износа е почти пълно – виж колона 3 на таблицата. Остава следователно да изчислим пробния индекс на действителните цени на износните стоки¹⁸. За целта бяха използвани същите 30 по-важни експортни произведения, въз основа на които бе изчислен пробният индекс на обема на износа. Индексът на действителните цени на износните стоки се получава, както следва: количествата на отделните стоки за дадена година се помножават по съответните цени за същата година и резултатът се разделя на произведението на количествата за дадена година, помножени по съответните цени за базисната година (в случая средната годишна за 1934–1935 г.). Така полученият пробен индекс на действителните цени на износните стоки е даден в следващата таблица 6.

ТАБЛИЦА 6
Индекс на действителните цени
на износни стоки. 1934/35 г. = 100

Години	Официален индекс	Пробен индекс	%-во отношение на оф. пр. индекс
1934	93'0	93'3	99'7
1935	107'0	105'7	101'2
1936	117'4	115'7	101'5
1937	137'5	131'5	104'6
1938	161'0	135'2	119'1
1938 ¹⁾	161'0	128'4	125'4

¹ Коригиран индекс с оглед на включването на валутната премия при оценката на стойността на износа за 1938 г.

¹⁸ По въпроса за избора на най-подходящата формула за изчислението на индекси на обема на вноса и на цените на вносните стоки виж Приложение III.

Значителното сходство в годишните промени на официалния и на тук изчисления пробен индекс на действителните цени на износните стоки от 1934 г. до 1936 г. включително се нарушава през 1937 г. и изчезва напълно през следващата 1938 г.: процентното отношение на официалния към пробния индекс пораста от 101.5 за 1936 г., на 104.6 за 1937 г. и отскача на 119.1 за 1938 г. Всъщност обаче покачването на пробния индекс от 1937 г. до 1938 г. се дължи на включването на валутната премия в оценката на стойността на износа през 1938 г. и следователно в действителните цени на износните стоки за същата година. При предположението, че валутната премия за 1938 г. надценява стойността на износа и на действителните износни цени (в сравнение със съответните стойности за предходните години) в размер на 5%, пробният индекс на цените на износните стоки следва да се понижи за 1938 г. от 135.2 на кръгло 128.4. В такъв случай процентното отношение на официалния индекс на вътрешните цени на износните стоки към пробния индекс на действителните цени на тези произведения се понижава за 1938 г. от 119.1 на 125.4. Даже и без тази корекция обаче разликата между равнището на вътрешните и на действителните (т.е. граничните) цени на българските износни произведения е твърде значителна за 1938 г. Все пак обаче след направената корекция с оглед на валутната премия за тази година пробният индекс на действителните цени представлява много по-точно приближение до цените, които българските произведения са получавали в чуждите пазари, отколкото официалният индекс на вътрешните цени на износните стоки: настъпилото през 1938 г. увеличение от 6.7% в стойността на износа (след направената корекция за влиянието на валутната премия) и от 9.6% в обема на износа съответства на едно понижение от 3.6% в действителните цени на износните стоки – срещу *понижение* от кръгло 5% в пробния (коригиран) индекс на действителните цени на износните стоки и *повишение* от 17.1% при официалния индекс на вътрешните цени на износните стоки.

Твърде различното движение през последните две години на официалния индекс на вътрешните цени на износните стоки и на тук изчисления пробен индекс на действителните цени на износните произведения би могло да се дължи на настъпилите промени в стоковия състав на двата индекса. Направената проверка обаче показва, че различното движение на индексите през 1937 г. и особено през 1938 г. се дължи на промените в качеството на някои стоки, които влизат с голямо тегло в двата индекса. Тези промени се отнасят главно до качествата на тютюните, чиито цени се наблюдават в Главната дирекция на статистиката, и до ония качества, които са били изнесени в чужбина през последните две години. Така например, докато средната цена на двете по-важни качества тютюни, чиито цени се наблюдават в ГДС, се покачва с 15.8% през 1938 г. в сравнение с 1937 г., средната цена, добита при износа на всички качества тютюни, се понижава с кръгло 3% през последната (1938) година. Това се обяснява с обстоятелството, че процентното участие на износа на тютюни от „редовни партии“ в общото количество на изнесените тютюни намалява от 34.4% за 1937 г. на 21.1% за 1938 г. Освен това повишението в действителните износни цени на всички останали качества тютюни през 1938 г. е незначително – кръгло 1% спрямо предходната година, срещу покачване от 14.5% в средната действителна цена на изнесените „редовни партии“ тютюни.

С други думи, чувствителното повишение (15.4%) в цените на първокачествените тютюни – при понижение (от кръгло 3%) в средната цена, добита при износа

Развитие на конюнктурния цикъл в България (1934–1939 г.)

на тютюните през 1938 г., обяснява значителното покачване (17.1%) в индекса на вътрешните цени на износните стоки и предизвиква силно изкуствено разтваряне (от 119.2 за 1937 г. на 150.8 за 1931 г.) на „ножицата“ на вътрешните цени на вносните и на износните стоки в полза на последните. Освен това поради голямото „тегло“ на тютюна както в груповия индекс на вътрешните цени на износните стоки, така и в общия индекс на цените на едро, повишението на общото равнище на цените на стоките в страната през 1938 г. може да се отдаде, поне отчасти, на различното движение на цените на онези качества тютюн, чиито цени се наблюдават в ГДС, и на действителната средна цена на изнесените тютюни през 1938 г. (вътрешната консумация на тютюни е твърде малка в относителни числа). Във всеки случай груповият индекс на вътрешните цени на износните стоки безспорно *надценява* не само размера на повишението на цените на тези произведения, но и благоприятното развитие на ценовите условия на външния стокообмен през 1938 г.

В следващата таблица са дадени индексите на действителните цени на вносните и на износните стоки (колона 4 в таблица 7), както и „ножицата“ на действителните цени на тези произведения (колона 9 на същата таблица), представляваща промените в ценовите условия на външния стокообмен. Индексите на цените на вносните, респективно на износните, произведения са получени чрез индексирването (при база 1934/1935 г. = 100) на процентното отношение на индексите на стойността към индексите на обема на вноса, респективно на износа. Значителното сходство на така изчисления индекс на действителните цени на износните стоки с изчисления по-горе пробен индекс на цените на същите произведения (виж таблица 6) представлява известна гаранция за достоверността на този индекс. По аналогия можем да приемем, че и изчисленият в следващата таблица индекс на действителните цени на вносните стоки представлява добро приближение на промените в граничните цени на тези произведения, толкова повече че съществува известно сходство в движението на този индекс с промените в официалния индекс на вътрешните цени на вносните стоки (виж таблица 4 в Приложение I).

ТАБЛИЦА 7
Действителни цени на вносните и износните стоки.
Индексни числа 1934/1935 г. = 100

Години	При износа				При вноса				
	Стойност на износа	Обем на износа	Кол. 1 × 100		Стойност на вноса	Обем на вноса	Кол. 5 × 100		Цени при вноса (индекс на кол. 8)
			Кол. 2	Цени при износа (ин- декс на кол. 3)			Кол. 6	Кол. 7	
	1	2	3	4	5	6	7	8	9
1934	87'6	93'7	93'5	93'9	85'5	82'9	103'1	102'6	91'5
1935	112'4	106'3	105'7	106'1	114'5	117'1	97'8	97'4	108'9
1936	135'1	117'1	115'4	115'9	121'0	125'1	96'7	96'3	120'4
1937	173'4	131'3	132'1	132'6	189'7	170'6	111'2	110'7	119'8
1938 ¹⁾	181'0	143'8	125'9	126'4	163'3	171'9	95'0	93'7	134'9

¹ Индексите на стойността на вноса и на износа за 1938 г. са коригирани (т.е. намалени) с оглед на валутната премия, включена в оценката на внос-износа през тази година.

Общо взето, от 1934 г. до 1937 г. включително движението на така получените индекси на действителните цени на износните и на вносните стоки показва значително сходство с движението на индексите на вътрешните цени на тези произведения (виж диаграма 7 и таблица 6 в Приложение I). Поради това и процентното отношение на индексите на цените на износните към цените на вносните стоки е почти еднакво в двата случая. През 1938 г. обаче действителните цени на износните стоки се понижават с 4.6%, докато вътрешните цени на тези произведения се покачват със 17.1% (главно, както бе вече обяснено, поради силното повишение в цените на наблюдаваните първокачествени тютюни). Същевременно понижението в действителните цени на вносните стоки през 1938 г. е чувствително по-голямо (15.4%), отколкото спадането в индекса на вътрешните цени на вносните стоки (7.5%). В резултат процентното отношение на индексите на действителните цени на износните и на вносните стоки (виж колона 9 в горната таблица) нараства от 119.8 за 1937 г. на 134.9 за 1938 г., докато увеличението при процентното отношение на вътрешните цени на износните и на вносните стоки е много по-силно – от 119.2 за 1937 г. на 150.8 за 1938 г. И в двата случая обаче „ножицата“ на цените на износните и на вносните стоки се разтваря значително от 1934 г. до 1936 г. включително, запазва почти същия си „отвор“ през 1937 г. и се разтваря наново, и то доста силно, през следващата 1938 година. Относителното покачване на действителните цени на износните произведения, спрямо цените на вносните стоки от 1934 г. до 1938 г. включително, възлиза на 47.4%.

3. Промени в търговския баланс. Търговският баланс на страната остава активен за всяка една година от 1934 до 1938 включително. Това се обяснява с добрите земеделски реколти през последните години и с по-силното покачване на действителните цени на износните, отколкото на вносните произведения, от една страна, и със съществуващите ограничения върху вноса, от друга страна. Развитието на търговския баланс от 1929 г. до 1938 г. включително е посочено в диаграма 3¹⁹. Активизирането на търговския баланс през депресионните години, въпреки силното спадане в цените на земеделските произведения през този период, се дължи на извънредно добрите реколти от 1930 и 1931 г. и въвеждането на режима на контингентирание на вноса през последната година. С пасивно салдо приключва само 1932 г., когато слабата земеделска реколта у нас бе съпроводена с ново и още по-силно спадане на цените на земеделските произведения в чужбина.

Активното салдо на търговския баланс от 1934 до 1938 г. включително възлиза на кръгло 1939 млн. лв., от които 729 млн. лв. превес на износа спрямо вноса за 1936 г. и превес от 644 млн. лв. за 1938 г. Остатъкът от 566 млн. лв. в превеса на износа спрямо вноса се разпределя както следва: 287 милиона за 1934 г., 244 милиона за 1935 г. и 34 милиона за 1937 г. Чувствителното намаление на активното салдо за 1937 г. се обяснява главно със значителните държавни доставки от чужбина, направени през тази година. Известно указание за увеличението на държавните доставки през 1937 г. се получава от данните за стойността на вноса на металната група (метали, машини и други метални изделия), които показват разширение от 1234 млн. лв. спрямо предходната година. Големите колебания при годишните промени в стой-

19 Виж таблица 12 на Приложение I за движението на търговския баланс на страната от 1929 г. до 1938 г. включително.

ността на държавните доставки от чужбина осуетяват всеки опит да се установи известна връзка между развитието на ценовите условия на външния стокообмен и на търговския баланс на страната през последните години.

Обстоятелството, че до 1937 г. включително валутната премия е била включена, макар и отчасти, в статистическата оценка на вноса, но не и в оценката на износа, е имало неблагоприятно отражение върху статистическия израз на търговския баланс. Размерът на подценяването на активните салда на търговията с чужбина от 1934 г. до 1937 г. обаче не може да се установи даже и с приблизителна стойност. Възможно е оценката на стойността на вноса за горните години да включва валутната премия в размер до 50%. В такъв случай активното салдо на търговския баланс, натрупано от 1934 г. до 1938 г. включително, би нараствало с кръгло 650 млн. лв. (т.е. на кръгло 2800 млн. лв.). По всяка вероятност обаче подценяването на активните салда на търговския баланс до 1937 г. включително е било в много по-малък размер.

Явно е, че абсолютната величина на салдото на търговския баланс за дадена година не отразява степента на изравненост на търговията с отделните държави. Този въпрос има известно отношение към настъпилата след 1929 г. тенденция на изравняване на търговията на отделните страни и на засилване на двустранната търговия чрез клирингови спогодби. За да установим доколко външната търговия на България с отделните страни е изравнена и доколко тя клони към двустранно развитие (т.е. към изравняване на салдата с всяка държава поотделно), ще си послужим със следния показател: процентното отношение на аритметическия сбор на всички превеси на търговията с отделните държави към общата стойност на външния стокообмен²⁰.

Общата сума на всички превеси на търговията на България с отделните страни намалява от 1014 млн. лв. за 1934 г., на 907 милиона за 1935 г., но се покачва на 1456 милиона за 1936 г. и на 2003 млн. лв. за 1937 г. През 1938 г. сумата на превесите намалява на 1695 млн. лв., но все пак надвишава значително съответните суми за 1936 и предходните две години. Това движение на общата сума на превесите отразява тенденцията на засилване на тристранното (т. е. появяване на по-голям брой значителни пасивни или активни салда) развитие на външната търговия на България от 1935 до 1937 г. включително и отслабването на тази тенденция през последната 1938 г. Тук обаче трябва да се отбележи, че двустранното развитие на външния стокообмен на България се засилваше ежегодно от 1931 г. до 1935 г. включително, когато общата сума на превесите намалява от 3982 млн. лв. за 1931 г. на 907 милиона за 1935 г. Същите резултати се получават и при процентното отношение на общата сума на всички превеси към общия оборот на външната търговия за всяка година поотделно. С други думи, въпреки проявената тенденция на засилване на тристранното развитие на външната търговия от 1935 г. насам сравнително малките величини на общите суми на превесите подчертават основната двустранност на външния стокообмен на страната през периода на стопански подъем от 1934 г. до 1938 г. включително.

20 По този въпрос виж д-р Ив. Стефанов: Външната търговия на България след войните. – Трудове на СИСП, 1938, кн. 2–3, с. 2 и сл.

IV. ВЪНШЕН СТОКООБМЕН

(Продължение)

Промени в структурата и насоката на стокообмена

1. Промени в структурата на външния стокообмен. Промените в структурата на внос-износ на България от 1934 г. насам са тясно свързани с два взаимно допълващи се процеса: засилващата се индустриализация на страната и постепенната трансформация на земеделското производство. За съжаление тези промени в структурата на външната търговия невинаги могат да бъдат обхванати и установени чрез анализа на наличните статистически данни поради някои особености в общите групировки на статистиката за външната търговия. В повечето случаи тези особености на търговската статистика подценяват степента на индустриализацията на българското стопанство чрез отнасянето на някои сурови материали и полуфабрикати към групата на готовите вносни произведения, или чрез сливането на някои преработени български експортни произведения към някоя по-обща група на не-преработени произведения.

а) Структурни промени във вноса. Най-общата характеристика на вноса може да бъде получена чрез разграничаването на две основни групи при чуждите вносни произведения: пряк внос и косвен внос. Прекият внос от своя страна се разделя на две подгрупи: консумативни блага и инвестиционни блага. Косвеният внос обгръща всички стоки, които се внасят като сурови и спомагателни материали за местното индустриално и занаятчийско производство. По дефиниция прекият внос обхваща всички останали вносни произведения. Това разграничение на вноса бе проведено в Главната дирекция на статистиката през 1936 г. и обхваща годините от 1935 насам. Средно за четиригодишния период от 1935 г. до 1938 г. включително стойността на общата маса на вноса се разпределя, както следва между поменатите три групи стоки: косвен внос – 39.2%; консумативни блага – 24.1%; и инвестиционни блага – 36.7%. С други думи, вносът на готови произведения (инвестиционни и консумативни блага) представлява кръгло 61% от общата стойност на вноса средногодишно за горния период, а вносът на суровите и спомагателни материали – останалите 39%. Това е най-общата характеристика на структурата на вноса в България: срещу износ на земеделски произведения се внасят главно готови индустриални произведения, като вносът на инвестиционни блага (включително държавните доставки) превишава значително вноса на консумативни блага, които са главен обект на индустриалното производство в страната.

ТАБЛИЦА 8

Пряк и косвен внос в проценти от общата стойност на вноса

Година	П р ъ к ъ в н о с ъ		Косвенъ вносъ
	Инвестиционни блага	Консумативни блага	
1935	35.74	27.81	37.45
1936	33.78	25.72	40.50
1937	37.47	20.53	42.00
1938	40.05	22.83	37.12

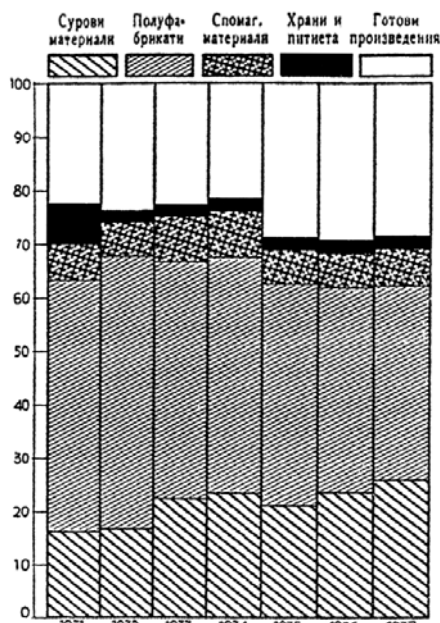
Промените в процентното участие на прекия и косвения внос в общата стойност на вноса от 1935 г. до 1938 г. включително са посочени в таблица 8. Данните в тази таблица сочат три основни тенденции: увеличение на вноса на инвестиционни блага, намаление на вноса на консумативни блага и увеличение поне до 1937 г. включително, на вноса на сурови и спомагателни материали за нуждите на местната индустрия (т.е. косвения внос). Процентното участие на инвестиционни блага нараства от 35.7% за 1935 г. на 40.1% за 1938 г. Участието на групата на косвения внос нараства от 37.5% за 1935 г. на 42.0% за 1937 г., но намалява на 37.1% за 1938 г. И в двата случая следователно увеличението е настъпило за сметка на намалението в участието на вноса на консумативни блага: от 27.8% за 1935 г. на 20.5% за 1937 г. и на 22.8% за 1938 г. Намаленото участие на косвения внос в общата стойност на вноса за 1938 г. се обяснява (виж табл. 10) не с ограничения обем на вноса на сурови и спомагателни материали, а с чувствително спадане на цените на тези произведения през тази година.

Промените в процентното участие на горните три групи стоки в общата стойност на вноса от 1935 г. насам дават основната характеристика на структурните промени във вноса, свързани с прогресивната индустриализация на страната и с увеличението в обема на индустриалното производство през последните години. Увеличението в обема на индустриалното производство обяснява нарастването на косвения внос и намалението на вноса на консумативни блага. Същевременно силното нарастване на участието на инвестиционните блага в общата стойност на вноса се дължи, от една страна, на вноса на машини и технически съоръжения за нуждите на местната индустрия и, от друга страна, на увеличените държавни доставки главно във връзка с въоръжаването на страната. Същевременно обаче техническите ограничения върху вноса през последните години (предимно от девизен характер) са действали за засилването на местното производство на някои продукти, които обикновено се доставят от чужбина. По този начин въздействието между външната търговия и индустриалното производство не се развива едностранчиво, а едновременно в двете посоки: индустриализацията на страната предизвиква съответните промени във вноса и техническите ограничения върху вноса на някои произведения поощряват производството на същите или лесно заменими произведения от местната индустрия.

Връзката между индустриализацията на страната и промените в структурата на вноса обаче не се изтъква достатъчно ясно от анализа на процентното участие на вноса на инвестиционни и консумативни блага и на косвения внос в общата стойност на вноса през последните четири години, първо, поради общото групиране на част от полуфабрикатите и спомагателните материали и горива в групата на косвения внос (която включва всички сурови материали), и второ, поради значителните промени в цените на отделните категории вносни стоки от 1935 г. насам, които не се долавят от данните за общата стойност или за процентното участие на косвения внос в общата маса на вноса. Предвид на особеното развитие на българското индустриално производство през и след периода на стопанска депресия от интерес би било да проследим поотделно промените във вноса на сурови материали, на полуфабрикати, на спомагателни материали и на готови индустриални произведения. Официалната статистика на външната търговия на България обаче не прави подобно разграничение на вноса. Групировката според Брюкселската международна номенклатура, както и според международната номенклатура на Обществото на народите (и двете разработени в официалната търговска статистика), също така не разграничават вноса на полуфабрикатите от суровите материали. Освен това наличните данни се отнасят само за периода до 1937 г. включително. Единствено преработката на статистическите данни за целите на цитираното вече изследване на проф. Ив. Стефанов върху развитието на външната търговия на България след войните отговаря на горното изискване, макар че и тук преработката приключва с 1937 г.

ДИАГРАМА 17

Обща структура на българския внос* (в % от обема** на вноса)

* За стокския състав на тези групи и за данните от 1919 до 1930 г. включително виж с. 23 и 27 от изследването на проф. Ив. Стефанов върху „Външната търговия на България след войните“. Абсолютните числа за обема и за стойността на вноса на тези групи са дадени в таблица 16 на Приложение I.

** Количества, умножени по постоянни цени от 1926 г.

Съпоставянето на данните за стойността с данните за обема изтъква значителните промени, настъпили в равнището на цените на някои групи стоки през периода от 1931 г. до 1937 г., особено в цените на готовите произведения и на полуфабрикатите. Данните за процентното участие на отделните групи стоки в обема на вноса са много по-подходящи при изследването на връзката между индустриализацията на страната и развитието на външния стокообмен. Средногодишно за горния седемгодишен период участието на отделните групи стоки в общия обем на вноса се разпределя, както следва: храни и питиета – 2.2%; сурови материали – 21.5%; полуфабрикати – 43.2%; спомагателни материали и гориво – 7.2%, и готови произведения – 25.9%. С изключение на групите храни и питиета и спомагателни материали и гориво, процентното участие на останалите (и по-важни) групи в обема на вноса показва значителни промени с ясно определени тенденции от 1931 г. насам. Накратко казано, вносът на сурови материали нараства от 16.3% през 1931 г. на 23.6% през 1934 г. и на 26.1% през 1937 г. Увеличението върви повече или по-малко успоредно със засилването на индустриалното производство. От 1934 до 1937 г. обаче увеличението в участието на суровите материали в обема на вноса е по-малко, отколкото разширението на индустриалното производство. Това се дължи главно на увеличеното производство и консумация на местни сурови материали. Участието на групата на полуфабрикатите намалява непрекъснато от 1932 г. насам: от 51.0% през 1932 г. на 44.0% през 1934 г. и на 36.2% през 1937 г. Намалението съответства на увеличения внос на сурови материали и се обяснява с разширението в производството на някои важни полуфабрикати на местната индустрия, като памучни преди, втвърдени растителни масла и пр. Връзката между намалението на вноса на полуфабрикати и увеличението във вноса на сурови материали изпъква особено ясно през годините от 1935 до 1937, когато процентното участие на тези две групи в общия обем на вноса остава почти непроменено (62.7% за 1935 г., 62.0% за 1936 г. и 62.3% за 1937 г.) въпреки увеличението от 22.5% при относителното значение на суровите материали и намалението от 12.6% при вноса на полуфабрикатите. Накрай, процентното участие на групата на готовите произведения намалява ежегодно и доста чувствително от 1931 до 1934 г. включително (от 27.5% на 21.5%), след което изведнъж нараства през 1935 г., за да запази почти непроменено равнището си през следващите две години (29.0% през 1936 и 28.5% през 1937 г.). Намалението на вноса на готови произведения през депресионните години се дължи най-вече на строгите валутни ограничения и контингентирането на вноса. Нарастването на вноса на готови произведения след 1934 г. може да се обясни, от една страна, с постепенното смекчаване на валутните ограничения (въвеждането на режима на частните компенсационни сделки), и от друга страна, с общия стопански подем в страната от 1934 г. насам, който е действал не само за абсолютното увеличение на вноса, но и за нарастването на вноса на някои по-люксови готови произведения, чийто внос бе сведен до минимум през депресионните години.

Горният анализ не включва стойността и обема на вноса на машини, превозни средства и др. поради особената трудност при изчислението на обема на вноса на тази иначе твърде важна група за българското стопанство и търговия. Главната дирекция на статистиката обаче разграничава някои по-важни категории вносни стоки по начин, който включва вноса на машините и превозните средства и който същевременно подчертава значението на двете най-важни групи вносни стоки: текстилни

материали и произведения и метали, метални изделия, машини и оръжия. В следващата таблица 9 са дадени абсолютните числа (в милиони лева) и процентните числа за участието на следните пет категории стоки в общата стойност на износа от 1933 до 1938 г. включително: текстилни материали, текстилни произведения, метали и метални изделия, машини, инструменти, апарати и оръжия и химически произведения.

Средно за периода от 1934 до 1938 г. стойността на вноса на горните пет групи стоки представлява 67.0% от общата стойност на вноса: 65.9% за 1934 г., 67.0% за 1935 г., 65.3% за 1936 г., 71.9% за 1937 г. и 69.7% за 1938 г. Стойността на вноса нараства значително за всички категории стоки от 1934 до 1938 г.: увеличение от 392% при вноса на групата „метали и метални изделия“, от 99% при групата „химически произведения“, от 42% при групата „текстилни материали“ и от 18% само при групата „текстилни произведения“. Почти четворното увеличение на вноса на машини, инструменти и оръжия от 1934 до 1938 г. включително се дължи главно на ежегодно нарастващите държавни доставки във връзка с превъоръжаването на страната и с някои доставки за железниците (стойността на държавните доставки възлиза на 77 млн. лв. през 1933 г., на 152 млн. лв. през 1934 г., на 682 млн. лв. през 1935 г. и на 532 млн. лв. през 1936 г.). Същите причини обясняват в голяма степен и почти двойното увеличение на вноса на метали и метални изделия. И в двата случая обаче увеличението запазва известно отношение към засилването на процеса на индустриализацията на страната от 1931 г. насам. Увеличеният внос на текстилни материали, особено от 1935 г. насам (73% до 1938 г.), сочи особено силното развитие на местната текстилна индустрия, която участва в общия индекс на индустриалното производство с най-голямо тегло. Сравнително незначителното увеличение на вноса на готови текстилни произведения (18% от 1934 до 1938 г.) също така свидетелства за разширеното производство на такива произведения в страната.

ТАБЛИЦА 9
Внос на по-важни групи стоки, в абсолютни и относителни числа

Година	Текстилни материали		Текстилни произведения		Метали и изделия от тях		Машини и др. инстр. и оръжия		Химически произведения	
	млн. лв.	%	млн. лв.	%	млн. лв.	%	млн. лв.	%	млн. лв.	%
1933	245	11'1	460	20'9	379	17'2	299	13'6	109	5'0
1934	312	14'0	444	19'9	386	17'3	401	10'3	98	4'4
1935	257	8'5	446	14'8	598	19'9	582	19'4	131	4'4
1936	304	9'5	479	15'1	660	20'8	524	16'5	112	3'5
1937	408	8'2	578	11'6	1116	22'4	1302	26'1	182	3'7
1938	444	9'0	524	10'6	1146	23'2	1127	22'8	196	4'0
1938 ¹⁾	201	10'1	240	12'0	300	15'0	462	23'1	124	6'2
1939 ¹⁾	199	7'7	253	9'8	419	16'2	364	14'1	91	3'5

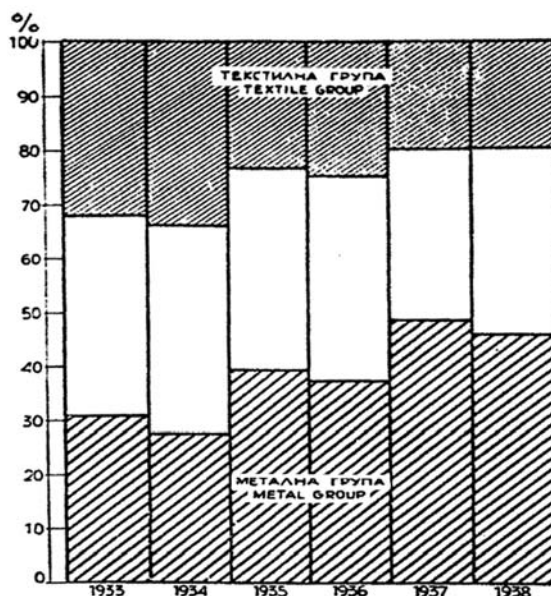
¹⁾ Само за първите пет месеца на годината.

Данните за процентното участие на горните пет групи стоки в общия внос на страната изтъкват още по-ясно проявените тенденции на засилване вноса на машини, инструменти и оръжия и на намаление вноса на готови текстилни произведения.

Участието на групата на готовите текстилни произведения се понижава от 19.9% за 1934 на 10.6% за последната 1938 г., или почти наполовина. През същия период процентното участие на групата „машини, инструменти и оръжия“ се повече от удвоява: от 10.3% за 1934 г. и от 22.8% за 1938 г. Относителното задържане на участието на вноса на текстилни материали от 1935 г. насам се дължи на много по-силното увеличение в общата маса на вноса – главно под влиянието на увеличени внос на металната група (включително машините). Това изпъква особено ясно при разделянето на общата маса на вноса на всички три групи: текстилна група, метална група и всички останали стоки (виж следващата диаграма). Участието на текстилната група намалява почти непрекъснато от 1934 г. насам, докато това на металната група, напротив показва ежегодно увеличение.

ДИАГРАМА 18*

Внос на текстил, метал и метални изделия
(Процентно участие в общата стойност на вноса)

* Виж таблица 17 в Приложение I.

През 1937 и 1938 г. „металната група“ представлява почти половината от общата стойност на вноса срещу кръгло една четвърт само през 1934 г. Участието на „текстилната група“, напротив, се свежда от кръгло една трета през 1934 г. на кръгло една пета през 1938 г. Това се обяснява със засилването на местното текстилно производство (главно на растителни материали) и с последвалото изместване на чуждестранните текстилни изделия от местни такива, както и със засилващия се процес на индустриализация на българското стопанство, с липсата на българска металургическа индустрия и с програмата за превъоръжаване на страната. Сравнителната устойчивост на процентното участие на всички останали групи стоки и видове произведения (без текстилната и металната група) в общата стойност на износа прикрива някои твърде значителни промени по посока на изместването на чуждестранни

готови произведения и полуфабрикати от продуктите на местната индустрия. В това отношение особено голям напредък се наблюдава при кожарската и текстилна индустрия и в по-малка степен при металната, стъklarската, хартиената и химическата индустрии, както и при индустрията за производство на растителни масла. През 1937 г. например последната индустрия бе в състояние не само да задоволява нуждите на местния пазар, но и да изнесе в странство растителни масла за 62 млн. лв. (кръгло 2% от общия износ, без стойността на изнесените тютюни).

Остава да установим доколко направеното по-горе твърдение (глава III), че абсолютното и относително намаление на косвения внос през 1938 г. не се дължи толкова на проявеното въздържане от страната на местните индустриалци да се запасяват със сурови материали и полуфабрикати предвид на силните колебания в цените на тези произведения през 1938 г., колкото на самото понижение на цените на суровите материали и полуфабрикати. За тази цел бяха изчислени индекси на обема и на вносните цени на суровите материали и полуфабрикати. Използвани бяха данните за количествата и стойността на внесените 25 по-важни сурови материали и полуфабрикати за 1937 и 1938 г. според официалната външна търговска статистика. Избраните 25 стоки представляват 33.3% от общата стойност на вноса за 1938 г. и кръгло 89% от стойността на косвения внос. Изчислението на индексите бе извършено според формулите за индекса на обема – $100 \frac{\sum Q_{38} P_{37}}{\sum Q_{37} P_{37}}$ и за индекса на цените на суровите материали и полуфабрикати – $100 \frac{\sum Q_{38} P_{38}}{\sum Q_{38} P_{37}}$, където Q представлява количества за 1937 г. и 1938 г. и P – цените за съответните години. За да се получи сравнимост на данните обаче, производението на количествата и цените за 1938 г. трябва да бъде намалено в размер на средната валутна премия за същата година (с оглед на общата маса на вноса), тъй като оценката на вноса включва валутна премия за 1938 г., но не и за 1937 г. Резултатите на горните изчисления са дадени в таблица 10.

Според следващите, в известно отношение груби, изчисления обемът на вноса на сурови материали и полуфабрикати нараства със 7.2% от 1937 до 1938 г., докато цените на тези материали спадат в размер на 8.3% за същото време. Спадането на цените почти не засяга суровите материали и полуфабрикати от металната група въпреки по-ниските цени на стоманата, оловото, цинка, калая и медта. От избраните 25 стоки само 7 показват покачване през 1938 г. – най-вече при цените на суровото желязо, суровите кожи от едър рогат добитък, екстрактите и веществата за дъбене на кожи и минералните масла. Общо взето обаче, по-ниските цени на суровите материали и полуфабрикати през 1938 г. обясняват абсолютното намаление (от 12.5%) в стойността на косвения внос и неговото по-слабо процентно участие в общата стойност на вноса. Фактически обемът на вноса на сурови материали и полуфабрикати показва по-силно увеличение през 1938 г. в сравнение с 1937 г. (7.2%), отколкото общият обем на вноса, който нараства с по-малко от 1% през същото време. Увеличението в обема на косвения внос през 1938 г. се обяснява със и отговаря на увеличението в обема на индустриалното производство.

Значително увеличение на косвения внос се наблюдава и през началните месеци на 1939 г. Така например процентното участие на косвения внос в общата стойност на вноса нараства от 37.1% за първите пет месеца на 1938 г. на 41.1% за същите месеци на 1939 г. Абсолютното увеличение в стойността на косвения внос за същите пет месеца възлиза на 105 млн. лв., или на 14.7%.

ТАБЛИЦА 10

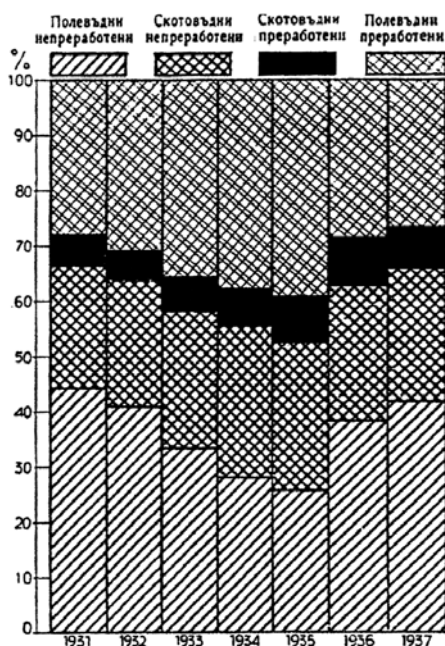
Индекси на цените и на обема на вноса на сурови материали и полуфабрикати

	Видове материали	Обемъ на вноса		Вносни цени	
		1937	1938	1937	1938
1.	Текстилна група . .	100.0	106.2	100.0	85.3
2.	Метална група . . .	100.0	116.0	100.0	99.1
3.	Други материали . .	100.0	95.9	100.0	92.0
4.	Общо всички групи .	100.0	107.2	100.0	91.3

б) *Структурни промени в износа.* Оригиналната групировка на статистическите данни за количеството и стойността на износа, възприета от проф. Ив. Стефанов в цитираното вече негово съчинение върху външната търговия на България след войните, е много по-подходяща за анализа на структурните промени в българския внос, отколкото съществуващите официални номенклатури на износа.

ДИАГРАМА 19*

Обща структура на износа (в процентни числа от обема**)

* За стоковия състав на тези групи и за данните от 1919 до 1933 г. включително виж бележката към диаграма 19. Абсолютните числа са дадени в таблица 18 на Приложение I.

** Количества, умножени по постоянни цени от 1926 г.

Процентното участие на горните категории стоки в общия обем на износа средногодишно за времето от 1931 до 1937 г. включително се разпределя, както следва, по ред на значение: непереработени полеводни произведения – 36.1%; преработени полеводни произведения – 32.6%; непереработени скотовъдни произведения – 24.7%; преработени скотовъдни произведения – 6.1%; неселскостопански произведения

(главно руди) – само 0.5%. Две полеводни групи, взети заедно, представляват повече от две трети от общия обем на износа (68.7%), докато скотовъдните непреработени и преработени произведения заемат останалата трета (30.8%). Участието на неселскостопанските произведения в износа е незначително – по-малко от 1%.

Най-силни са годишните колебания в процентното участие на непреработените полеводни произведения в общия обем на износа: то спада непрекъснато от 44.2% през 1931 г. на 25.8% през 1935 г., след което наново нараства на 41.9% през 1937 – последната година, включена в горната разработка на данните. Най-голямо значение в тази група имат зърнените храни, пресните плодове, включително гроздето, и пресните зеленчуци. Пониженото участие на тази група в общия обем на износа от 1931 до 1935 г. включително е резултат на противоположни тенденции: намаляващия износ на зърнени храни вследствие на няколко последователни слаби реколти, по-ниските цени на тези произведения и нарастващия износ на пресни плодове, предимно на грозде. През 1936 и 1937 г., обратно, процентното участие на пресните плодове в общия обем на износа намалява (не само относително, но и абсолютно), докато участието на зърнените храни нараства чувствително в резултат на добрите земеделски реколти и повишението на цените през тези години. През 1938 г., напротив, значението на пресните плодове се повече от удвоява, докато участието на зърнените храни се намалява наполовина поради богатата реколта на десертното грозде, от една страна, и преустановения износ на пшеница и възбраната върху износа на царевицата през по-голямата част от годината, от друга страна. Процентното участие на групата „преработени полеводни произведения“, в която участват с най-голямо тегло тютюнът, кюспето, печените сливи и розовото масло, нараства ежегодно от 28.0% през 1931 г. на 39.1% през 1935 г., но намалява доста чувствително през следващите две години, достигайки 26.6% през 1937 г. Увеличението от 1931 до 1935 г. включително се дължи не само на тютюна, но и на по-засиления износ на някои други, сравнително по-маловажни произведения, като отпадъци от маслодайни семена, сушени и печени сливи, розово масло и т.н. През 1936 и 1937 година процентното участие на тази група силно намалява поради по-слабия износ на тютюни. От друга страна обаче, увеличението от кръгло 47% в стойността на изнесените тютюни през 1938 г. наново покачва значението на тази група в общия обем на износа.

Непреработените скотовъдни произведения проявяват тенденция на увеличение от 1931 до 1934 г. включително. След което тяхното значение за общия износ на страната започва да намалява, достигайки най-ниското си равнище за горния период през последната 1937 г. Тази група обхваща износа на всички видове живи животни и на яйцата. Намалението на нейното значение след 1934 г. се дължи предимно на яйцата, чийто износ, без да намалява в абсолютна стойност, показва значително относително отслабване. За сметка на това обаче се наблюдава трайна тенденция на нарастване значението на групата „преработени скотовъдни произведения“, в която участват с по-голямо тегло закланите птици, разни отпадъци (като черва и мехури), сирене и кашкавал, мешини и сахтияни. Ежегодното нарастване на процентното участие на тази група в общия обем на износа продължава от 1931 до 1936 г. включително (от 4.3% на 8.0%). През 1937 и 1938 г. обаче въпреки увеличението износ на заклани птици (в абсолютни стойности), черва и мехури, кашкавал и пр., значението на тази група за обема на износа показва известно намаление, запазвайки обаче едно сравнително високо равнище.

Развитие на конюнктурния цикъл в България (1934–1939 г.)

Данните за процентното участие на отделните групи в стойността на износа дават малко по-друга картина поради нееднаквите промени в цените на стоките през горния период. Така например, докато сходството в промените на участието на непреработените полеводни и скотовъдни произведения в обема на износа и в стойността на износа е доста голямо както за периода от 1931 до 1935 г., така и за последните две години, процентното участие на групата „преработени полеводни произведения“ в стойността на износа е съвършено различно по величина и насока през целия период от 1931 до 1937 г. включително. Това се дължи най-вече на големите промени в цената на тютюна, особено през депресионните години. Все пак поради значителното тегло на тютюна тази група заема 46.7% от средната годишна стойност на износа от 1931 до 1937 г. включително срещу 27.3% за групата „непреработени полеводни произведения“ и 20.5% за групата „непреработени скотовъдни произведения“. Групата на „преработените скотовъдни произведения“ участва в общата стойност на износа (средногодишно за 1931–1937) с 6.1%, с колкото тази група участва и в обема на износа. Това се обяснява със сравнително устойчивите цени на преработените скотовъдни произведения през последните години.

Участието на отделните по-важни стоки и видове стоки в стойността на износа през последните години може да се проследи и с помощта на данните на таблица 11.

Най-голям дял в българския износ има тютюнът, който участва с 38.6.% (средногодишно за 1934–1938) в общата стойност на износа, следван от групата на зърнените храни и на яйцата (респективно 11.0% и 10.9%), които остават съвсем незначително под групата на пресните плодове (11.2% от общия износ). На трето място вече следват маслодайните семена и отпадъци – 4.8%, суровите и полуобработени кожи – 4.4%, и живите и закланите птици – с 3.8% от средната годишна стойност на износа за периода от 1934 до 1938 г. включително. Това са основните стоки и групи стоки на българския износ. Поне в три от горните седем стоки и групи стоки климатичните условия и земеделската реколта играят първостепенна пряка роля (зърнените храни, тютюнът и плодовете с процентно участие в стойността на износа от 60.8% средногодишно за периода от 1934 до 1938 г. включително). Това обяснява, от една страна, значителните колебания в стойността на износа от година на година и нарастването на износа от 1934 г. насам, което се намира в пряка връзка с няколко последователни добри земеделски реколти.

ТАБЛИЦА 11

Износ на по-важните стоки и групи стоки (млн. лв. и % от общата стойност)

Години	Яйца		Птици		Зърнени храни		Тютюн		Плодове		Маслодайни семена и отпадъци		Кожи сурови и полуобработени	
	млн. лв.	%	млн. лв.	%	млн. лв.	%	млн. лв.	%	млн. лв.	%	млн. лв.	%	млн. лв.	%
1933	455	16.0	83	2.9	397	14.0	1175	41.3	122	4.3	52	1.8	124	4.3
1934	341	13.5	114	4.5	260	10.3	1102	43.5	208	8.2	60	2.4	137	5.4
1935	401	12.3	132	4.1	80	2.5	1384	42.5	427	13.1	217	5.7	113	3.5
1936	465	12.0	154	3.9	547	14.0	1263	32.5	366	10.0	185	4.7	166	4.3
1937	430	8.6	197	3.9	940	18.7	1610	32.1	370	7.4	344	6.9	281	5.6
1938	437	7.8	149	2.7	634	9.4	2364	42.4	271	17.4	196	3.5	164	3.0
1938 ¹⁾	104	5.3	68	3.4	346	17.6	1099	56.0	4	0.2	67	3.4	38	1.9
1939 ¹⁾	67	5.8	34	2.9	7	0.6	788	65.9	33	2.9	39	3.4	56	4.8

¹ Само за първите четири месеца на годината.

Заслужава да се отбележи обстоятелството, че участието на горните седем стоки и групи стоки в общата стойност на износа показва трайна тенденция на намаление от 1934 г. насам. Така участието на горните седем стоки и групи стоки намалява ежегодно – от 87.6% при общата стойност на износа за 1934 г. на 69.0% за 1938 г. Това явление се обяснява с постепенното разнообразяване на стокския състав на износа през последните години и особено от 1934 г. насам. Така например общата стойност на износа на следните сравнително нови произведения: слънчогледово масло, етерични масла, розов конкрет, ментол, доматиено пюре, консервирани зеленчуци, афион, туткал, свинска четина, корени и треви и глицерин, нараства от всичко 8 млн. лв. през 1934 г. на 147 млн. лв. за 1937 г. Износът на тези произведения се засилва и през 1938 г., с главното изключение на слънчогледовото масло, чийто износ бе почти преустановен поради спадането на международните цени на слънчогледовото масло под вътрешните цени на този продукт в България и поради изчезването на Австрия като самостоятелна държава – тъй като почти целият износ на слънчогледово масло се отправяше към австрийския пазар. Разнообразяването на износа е тясно свързано със структурните промени в земеделието, които ще бъдат разгледани в следващата част на изложението.

2. Промени в насоката на външната търговия. В анализа на развитието на цените в България от 1934 г. насам бе установено, че паритетният курс на германската марка спрямо лева и сравнително високите германски вносни цени за българските експортни произведения са действали за насочването на една все по-голяма част от износа, а оттам във вноса, към германския пазар, свързан с българския пазар чрез клиринговото споразумение от 1932 г. Значението на клиринговото споразумение с Германия и на клирингите, сключени между България и някои други страни, изпъква особено ясно от анализа на една международна статистика, извадки от която даваме в таблица 12.

Относно броя на съществуващите клирингови споразумения балканските държави заемат първите места измежду 40 държави, като само Германия и Италия ги изпреварват – първата с 35, а втората с 25 клирингови споразумения. Измежду балканските държави обаче България заема средно място след Турция и Гърция, но пред Румъния и Югославия. По-голямо значение и интерес представляват данните за процентното участие на онази част от външния стокообмен на отделните страни, която се извършва на клирингови начала, от общата стойност на внос и износ. Тук България заема челните места измежду всички 40 държави: първа при вноса с 87.6%, и втора при износа със 70.2%. Данните се отнасят до 1937 г., но някои други показатели свидетелстват за засилването на тази тенденция през изтеклата 1938 г. Така например постъпленията на Българска народна банка²¹ в клирингови валути нарастват от 2645 млн. лв. за 1937 г. на 4388 млн. лв. за 1938 г., докато постъпленията в свободни валути намаляват от 1336 млн. лв. през 1937 г. на 751 милиона през изтеклата 1938 г. С други думи, износът на България към страните със свободни валути показва значително намаление през 1938 г., докато износът към страните с клирингови валути е нараснал чувствително.

²¹ Според отчета на Б.н.банка за 1938 г., с. 11.

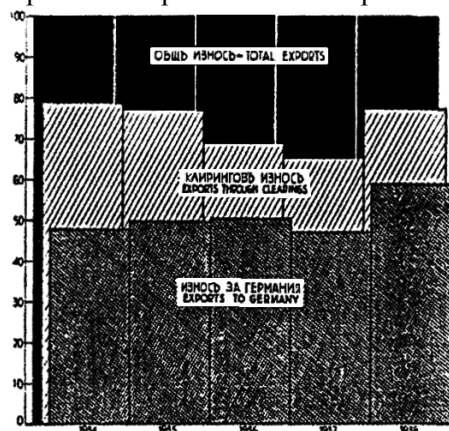
ТАБЛИЦА 12
Клирингови споразумения и търговия чрез клиринги*

Държави	Клирингови споразумения на 1.1.1939				1937 — % на външния стокообмен чрез клиринги	
	Само търговски клиринги	Клиринги за търговия и плащания	Клиринги само за плащания	Всичко клирингови споразумения	При стойност на вноса	При стойност на износа
България . .	7	10	—	17	87'6	70'2
Ромъния . .	4	10	2	16	74'9	66'7
Югославия . .	5	6	3	14	61'0	49'0
Турция . .	12	9	2	23	72'1	74'3
Гърция . .	10	7	—	19	56'0	53'2

* Виж „Internationale Wirtschaft“. Zeitschrift der Internationalen Handelskammer, Februar 1939, с. 12 и 13. Данните за България не се съвпадат напълно с тези от табл. 13 и 14.

а) Промени в общата насока на износа. От случая с Германия не може да се направи заключението, че клирингите винаги водят към известно увеличение на търговията между страните, свързани с подобни споразумения. Напротив, анализът на данните за стойността на българския износ от 1934 г. насам показва, че износът към клиринговите държави намалява ежегодно до 1937 г. включително, докато износът към държавите със свободни валути нараства значително през същия период. Тъй като почти всички от десетте съществуващи клирингови споразумения на България²² бяха сключени преди или през 1934 г. (клирингът с Холандия бе сключен през следващата година), анализът на данните за стойността на изнесените стоки в клиринговите и неклиринговите държави през периода от 1934 до 1938 г. включително дава напълно точна представа за значението и ролята на клиринговите спогодби при насочването на износа към една или друга група от държави.

ДИАГРАМА 20
Клирингова търговия на България – износ (%)

22 Вж. изследването на д-р К. Бобчев: Външната търговска политика на България след войните. – Трудове на СИСП, 1938, кн. 4, с. 24 и 25.

Процентното участие на износа към клиринговите държави в общата стойност на износа намалява от 79.0% за 1934 г. на 65.5% за 1937 г., но нараства наново на 77.2% през 1938 г. През същия период участието на голяма Германия в общата стойност на износа показва трайна тенденция на увеличение (с изключение на 1937 г.). Увеличението на процентното участие на голяма Германия е значително: от 48.1% за 1934 г. на 50.5% за 1936 г. и на 58.9% за 1938 г. Същевременно участието на голяма Германия в общата стойност на износа към всички клирингови държави нараства от 60.8% за 1934 г. на 72.8% за 1936 г. и на 76.2% за 1938 г. С други думи, от 1934 г. насам участието на всички останали клирингови държави (без голяма Германия) в общата стойност на износа и в клиринговия износ намалява твърде силно: от 30.9% при общата стойност на клиринговия износ за 1934 г. на 18.4% за последните две години. В абсолютни числа увеличението на износа към Германия от 1934 до 1938 г. включително (сравнението се отнася само до две години) възлиза на 2066 млн. лв., или на 169%, срещу увеличение от 213 млн. лева, или от кръгло 30% в износа към всички останали клирингови държави. Относителното намаление на износа към всички останали клирингови държави (без голяма Германия) от 1934 г. насам изпъква още по-ясно при сравнението с развитието на износа към неклиринговите държави. Износът към последните държави нараства от 533 млн. лв. за 1934 г. на 1721 млн. лв. за 1937 г., след което намалява на 1270 млн. лв. за 1938 г. В процентни числа участието на износа към всички неклирингови държави нараства от 21.0%, за 1934 г. на 34.5%, за 1937 г. и намалява на 22.8% за 1938 г.

ТАБЛИЦА 13*

Клирингова** и неклирингова търговия на България – износ
(млн. лв. и процентни числа)

Година	Общо износъ	Износъ по клиринги	% на клир. към общъ износъ	Износъ за голяма Германия	% на износъ за Германия отъ общъ износъ	% на износъ за Германия отъ клир. износъ	Клиринговъ износъ безъ голяма Германия	% на клир. отъ общъ износъ	Несклиринговъ износъ	% на несклиринговъ износъ
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1934	2535	2002	78.97	1218	48.05	60.84	784	30.93	533	21.0
1935	3253	2513	77.25	1711	49.48	68.09	802	24.65	740	22.1
1936	3910	2715	69.44	1976	50.53	72.78	739	18.90	1195	30.9
1937	5020	3289	65.52	2365	47.11	71.91	924	18.41	1721	34.4
1938	5579	4309	77.24	3284	58.86	76.21	1025	18.37	1270	22.7
1938	1963	1407	71.68	1010	51.49	71.78	397	20.22	420	21.4
1939	1166	849	72.81	693	59.43	81.63	157	13.46	317	27.11

* За 1938 и 1939 г. – само за първите пет месеца на годината.

** Групата на клиринговите държави включва (по реда на датата на сключването на клиринговото споразумение): Германия, Чехословакия, Австри, Франция, Белгия, Швейцария, Турция, Италия, Испания и Холандия.

През последната 1938 г. износът към голяма Германия нараства с кръгло 39% спрямо предходната година, износът към всички останали клирингови държави показва увеличение от кръгло 10%, докато износът от неклиринговите държави намалява с 27%. Намалението на стойността на износа към неклиринговите държави през 1938 г. се дължи на преустановения износ на пшеница и царевича, както и на някои

други фуражни храни, които се изнасяха главно към Англия и страните със свободни валути. Това явление не омаловажава значението на ясно проявената тенденция от 1934 до 1937 г. включително, през който период износът към неклиринговите държави нараства много по-силно, отколкото износът към всички клирингови държави без голяма Германия.

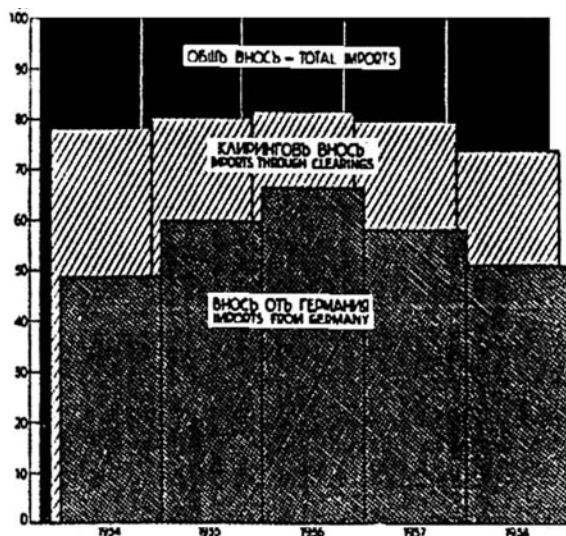
Малко по-други резултати се получават при една различна групировка на държавите с оглед на развитието на тяхната монетна и валутна политика от 1931 г. насам: 1) държави от стерлинговата група, 2) държави от златния блок и 3) държави с някоя форма на валутни ограничения. Представителките на първата група са Англия, Египет и Индия, Дания, Норвегия, Швеция и Палестина; на втората група: Франция, Швейцария, Холандия, Белгия и Чехословакия; и на третата група: Германия (включително Австрия), Италия, Унгария, Полша и Испания. Износът към държавите от стерлинговата група нараства ежегодно от 1934 г. насам, но увеличението се преустановява през последната 1938 г. поради изложените по-горе обстоятелства във връзка с износа на пшеницата и царевичата. Увеличението в износа за тази група държави от 1934 до 1937 г. включително е в размер на 779 млн. лв., или на 290%. Въпреки настъпилото намаление в стойността на износа към тези страни през 1938 г. той все пак остава с 264 млн. лв., или с кръгло 100% в повече от съответната сума за 1934 г. Износът за държавите от групата на бившия златен блок, от друга страна, нараства от 435 млн. лв. за 1934 г. на 567 милиона за 1938, като достига най-високото си равнище през 1937 г. – 666 млн. лв. Увеличението от 1934 до 1938 г. включително възлиза само на 132 млн. лв., или на 30%, срещу увеличението от кръгло 100% при износа за държавите от стерлинговата група. Увеличението на износа към държавите от така наречения клирингов блок (Германия, Италия, Унгария и др.) през горния период е, не ще съмнение, извънредно голямо: от 1582 млн. лв. през 1934 на 4098 милиона през 1938 г., или в размер на 159%. Това силно увеличение обаче се дължи всъщност изключително на нарасналия износ към Германия. Износът към останалите държави от тази група, напротив, показва значително намаление от 1934 до 1938 г. включително, което може да се отдаде само отчасти на ограничения износ към Испания, през последните две години във връзка с гражданската междусобица в тази страна, и на възбраната върху износа към Италия по време на войната в Абисиния и режима на стопанските санкции.

Отправянето на една сравнително по-голяма част от българския износ към държавите от стерлинговата група, отколкото към държавите от бившия златен блок, е по-скоро въпрос на стопанска политика, отколкото на явления от икономическо естество. Въвеждането на валутните премии при частните компенсационни сделки е действало за поощряване на износа както към държавите от стерлинговата група, така и към държавите от бившия златен блок. От друга страна обаче, обезценяването на монетите в страните от стерлинговата група и последвалото покачване на цените в тези страни при относително по-ниското равнище на „златните“ цени в държавите от златния блок е благоприятствало отправянето на българския износ към пазарите с обезценени монети. Обезценяването на монетите в държавите от бившия златен блок дойде много по-късно, отколкото обезценяването на монетите от стерлинговата група и няма онова отражение върху вътрешните равнища на цените в тези държави, което се наблюдаваше при обезценките на монетите от стерлинговата група. Накрай, държавите от бившия златен блок са свързани с България посредством кли-

рингови споразумения от 1934 г. насам (1935 за Холандия), което прави валутите им по-малко привлекателни за българския вносител, отколкото валутите на държавите от стерлинговата група. Единствено при клирингите с Франция и Швейцария една, сравнително малка част (номинално 30%, но фактически не повече от 10%) се оставят на свободното ползване на българския износител и следователно на българския вносител. Всички тези фактори са действали за по-силното увеличение на износа към държавите от стерлинговата група, отколкото към държавите от бившия златен блок. В голяма степен обаче засилването на износа към държавите от стерлинговата група от 1934 г. насам се дължи на стопанската и валутна политика на България.

б). *Промени в общата насока на вноса.* Особените условия, при които се развива външната търговия на България от 1934 г. насам, са насочили развитието на вноса предимно към онези страни, към които се отправя износът. Това явление се потвърждава от анализа на данните за стойността на клиринговия и неклиринговия внос в България от 1934 г. насам.

ДИАГРАМА 21
Клирингова търговия на България. Внос (%)

Докато при стойността на износа относителното значение на клиринговите държави намалява от 1934 до 1937 г. включително, при вноса, обратно, значението на тези държави показва даже слабо увеличение през същите години: от 78.3% през 1934 на 81.7% през 1936 и на 79.9% през 1937 г. През 1938 г. обаче, когато значението на клиринговите държави при общата стойност на износа нараства извънредно силно в сравнение с предходните години, участието на клиринговите държави в стойността на вноса се понижава на 74.0%, срещу 79.9% за 1937 и 81.7% за 1936 г. Нарастването на клиринговия внос от 1934 до 1937 г. включително се дължи почти изключително на увеличението внос от Германия, чието участие в клиринговия внос се покачва от 62.4% за 1934 г. на 87.6% за 1936 г. и на 72.8% за 1937 г. Вносът от останалите клирингови държави (без Германия) не показва особено увеличение през 1935 и 1936 г. и нараства значително през следващите две години: от 656 млн. лв. за 1934 г. на 1083 милиона за

Развитие на конюнктурния цикъл в България (1934–1939 г.)

1937 г. и на 1089 млн. лв. за 1938 г. Значителната част от увеличението, настъпило във вноса от останалите клирингови държави (без Германия) през 1937 година обаче, се дължи на внесеното злато на кюлчета за 325 млн. лв. от Белгия, Франция и Швейцария. Действителното увеличение на вноса на тази група държави през 1938 г. отразява най-вече нарасналия внос от Италия и Чехословакия. Вносът от неклиринговите държави нараства ежегодно от 1934 г. насам: от 484 млн. лв. за 1934 г. на 1283 милиона за 1938 г., или със 799 млн. лв., равно на 165%. И тук, както при износа, участието на неклиринговите държави в общата стойност на вноса показва много по-голямо увеличение от 1934 г. насам, отколкото участието на клиринговите държави (без Германия), вносът от които нараства само с 66%. Общо взето следователно клиринговите споразумения на България с отделните страни (но не и с Германия) не са допринесли за едно свръхнормално засилване на търговията на България с тези държави.

ТАБЛИЦА 14*
Клирингова търговия на България – внос

Години	Общ внос мл. лв.	Клирингов внос мл. лева	% на клир. към общ внос	Внос от Германия мл. лева	<i>от 1</i> % на внос за Германия от общ внос	% на внос за Германия от клир. внос	Клир. внос без Германия мл. лева	% на кол. 7 от общ внос	Неклирингов внос мл. лева	% на неклирин- гов от общ внос
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1934	2230	1746	78'30	1090	48'87	62'43	656	29'42	484	21'70
1935	3009	2531	80'19	1801	59'82	75'11	730	24'26	478	19'81
1936	3181	2599	81'70	2121	66'67	81'58	478	15'02	582	18'30
1937	4986	3984	79'90	2901	58'22	72'82	1083	21'72	1002	20'10
1938	4934	3651	74'02	2563	51'43	70'22	1089	22'06	1283	25'98
1938	1560	1166	74.74	844	54'10	72'38	322	23'64	395	25'32
1939	1617	1308	80.89	987	61'04	75'46	321	19'85	308	19'05

* За 1938 и 1939 г. – само първите 4 месеца на годината.

При другата групировка на държавите, направена с оглед на развитието на тяхната монетна и валутна политика, се наблюдава силно и непрекъснато нарастване на вноса от държавите на стерлинговата група (от 176 млн. лв. за 1934 г. на 462 милиона за 1938 г., или с увеличение от 286 млн. лв., равно на 162%), още по-силно абсолютно, но не и относително, нарастване на вноса от държавите, включени в така наречения клирингов блок (Германия, Италия и др. – от 1306 млн. лв. на 3344 милиона, или с 2038 млн. лв. в повече, равно на 156%) и съвсем незначителното увеличение на участието на държавите от бившия златен блок в общата стойност на българския внос (от 480 млн. лв. за 1934 на 674 милиона за 1938, или с 194 млн. лв. в повече, равно на 40%). И в този случай същите причини, които са действали за отправянето на една сравнително по-голяма част от износа към държавите от стерлинговата група, отколкото към държавите от бившия златен блок, са допринесли за по-силното увеличение на вноса от първата група държави, отколкото от втората група.

в) *Промени в търговския баланс.* Промените в насоката на външната търговия по държави и групи от държави определят промените в търговския баланс на България с клиринговите и неклиринговите държави, от една страна, и с държавите от стерлинговата група, от клиринговия блок и от бившия златен блок, от друга страна. Развитието на салдата на търговския баланс на България с клиринговите държави от 1934 г. до 1938 г. е показано в следната таблица:

ТАБЛИЦА 15*
Търговски баланс по групи държави (млн. лв.)

Години	Клирингови държави			Всички неклирингови държави	Общо за всички държави
	Всички клирингови държави	Само голѣма Германия	Всички други неклирингови страни		
1934	+ 256	+ 128	+ 128	+ 47	+ 303
1935	— 18	— 90	+ 70	+ 262	+ 244
1936	+ 116	— 145	+ 261	+ 613	+ 729
1937	— 695	— 536	— 159	+ 729	+ 34
1938	+ 658	+ 721	— 64	— 13	+ 645
Всичко . .	+ 317	+ 78	+ 236	+ 1638	+ 1955

* Данните са взети от статистиката за външната търговия на България до 1937 г. включително и от Месечни известия на ГДС за 1938 г.

Търговският баланс на България с всички клирингови страни от 1934 г. насам се редува през година от активен в пасивен. Величината на салдото на баланса с клиринговите държави се определя само отчасти от промените в салдото на търговията на България с Германия, което е активно за 1934 и 1938 г., но пасивно за останалите три години. Натрупаното салдо от търговията с всички клирингови държави през периода от 1934 до 1938 г. включително е активно в размер на 317 млн. лв. Тази сума включва активното салдо от 78 млн. лв., произлизащо от търговията с Германия през този петгодишен период. С други думи, активното салдо на търговския баланс на България с клиринговите държави се образува главно от стокообмена с останалите клирингови държави без Германия. Същевременно общото активно салдо на търговския баланс за горния период, възлизащо на 1955 млн. лв., се е образувало главно от търговията на България с неклиринговите държави (т.е. държавите, с които България няма клирингови споразумения), която дава актив от 1638 млн. лв., или кръгло 84% от натрупаното салдо на търговския баланс за времето от 1934 до 1938 г. включително. Клиринговите споразумения са действали по посока на изравняването на търговията на България с отделните страни, докато свободният режим на стокообмена с останалите страни е допринесъл за натрупването на сравнително значителното активно салдо от 1955 млн. лв. през разглеждания период.

Всъщност натрупаното активно салдо от 1638 млн. лв. от търговията на България с неклиринговите държави през периода от 1934 до 1938 г. включително произлиза почти изключително от търговията с държавите от стерлинговата група (при групировката на държавите с оглед на развитието на тяхната монетна и валутна по-

Развитие на конюнктурния цикъл в България (1934–1939 г.)

литика). В следващата таблица са дадени годишните салда на търговията на България със стерлинговата група, с държавите от клиринговия блок и със страните от бившия златен блок. (Тази групировка не претендира за голяма пълнота и точност, но остава все пак доста репрезентативна за отделните групи от държави. Така стерлинговата група включва само Англия, Египет, Палестина, Индия, Дания, Швеция и Норвегия; групата на клиринговите държави – Германия и Австрия, Италия, Унгария, Испания и Полша; и групата на бившия златен блок – Белгия, Франция, Холандия, Швейцария и Чехословакия.)

Натрупаното активно салдо в размер на 1621 млн. лв. от търговския обмен на България с държавите от стерлинговата група за времето от 1934 до 1938 г. включително е почти равно на салдото, натрупано при търговията с всички държави, с които България няма клирингови споразумения – 1638 млн. лв. Най-голям дял в активното салдо от търговията на България с държавите от стерлинговата група има Англия, с активно салдо от 600 млн. лв., след което следва Дания – с активно салдо от 440 млн. лв., и Египет – с активно салдо от 398 млн. лв. По-голямо или по-малко активно салдо дава и търговията на България с Палестина – 216 млн. лв., и с Швеция и Норвегия, респективно 64 и 29 млн. лв. Измежду държавите, включени в тази група, единствено Индия се явява с пасивен остатък от 117 млн. лв. за целия период от 1934 до 1938 г. включително.

ТАБЛИЦА 16
Търговски баланс по групи държави (млн. лв.)

Години	Стерлинговъ блокъ	Клиринговъ блокъ	Бившъ златенъ блокъ	Общо за всички държави
1934	+ 93	+ 276	– 45	+ 303
1935	+ 219	+ 156	– 116	+ 244
1936	+ 549	+ 53	– 111	+ 729
1937	+ 689	– 560	– 145	+ 34
1938	+ 71	+ 754	– 107	+ 645
Всичко . .	+ 1621	+ 679	– 302	+ 1955

На пръв поглед незначителното активно салдо от търговията на България с Германия през горния петгодишен период (78 млн. лв.) се явява в противоречие с икономическите последици на паритетния курс на германската марка спрямо лева и на по-високите германски вносни цени в лева, отколкото цените, които българските произведения получават в останалите пазари. Логично би било да се очаква, че износът за Германия ще нарасне повече, отколкото вносът от тази страна. Също така би могло да се очаква, че натрупването на значителни активни салда по клиринга на България с Германия би имало за резултат известно разширение на вноса на стоки от второстепенно значение за българското стопанство. Анализът на данните за стойността на вноса на 40 избрани (сравнително луксозни) стоки²³ показва, че процентното участие на вноса на луксозни стоки от Германия в общата стойност на вноса от

23 Автомобили и частите им, велосипеди и мотори, музикални инструменти, апарати и частите им, пишущи и шевни машини, часовници и салонни бинокли, разни бижута и други подобни.

Германия от 1931 г. насам е нараснало значително, въпреки че абсолютната стойност на вноса на тези стоки е сравнително малка.

ТАБЛИЦА 17
Внос на луксозни стоки от Германия и останалите страни
(в процентни числа от стойността на вноса)

	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937
1. Процентно участие на вноса на луксозни стоки от общия внос	2.88	3.14	2.18	2.84	7.62	7.28	7.63
2. % участие на вноса на луксозни стоки от Германия от общия внос на луксозни стоки . . .	36.4	41.9	46.4	48.3	47.3	65.9	59.7
3. % участие на вноса на луксозни стоки от Германия от общия внос на стоки от Германия .	4.50	5.07	2.65	3.42	6.74	7.86	7.74

Процентното участие на вноса на горните луксозни стоки в общата стойност на вноса остава почти непроменено от 1931 до 1934 г., но нараства значително през следващите три години (от 2.34% през 1934 г. на 7.63% през 1937 г.). Участието на вноса на германски луксозни стоки от общата стойност на вноса на луксозни стоки нараства ежегодно от 1931 г. (36.4%) до 1936 г. (65.9%), като запазва сравнително високо равнище (59.7%) през 1937 г. С други думи, през последните три години, въпреки относителното намаление на значението на Германия за българския внос (от 66.7% за 1936 г. на 51.4% за 1938 г.), е настъпило значително увеличение на вноса на германски луксозни стоки за сметка на относителното, ако не и абсолютно, намаление на вноса на луксозни стоки от останалите пазари. В това отношение поддържането на паритетния курс на марката спрямо лева е оказало решаващо влияние. Значението на това явление обаче не трябва да се надценява, тъй като участието на вноса на германски луксозни стоки в общия внос от Германия показва сравнително слабо увеличение (от 4.50% за 1931 на 7.74% за 1937 г.) и, което е по-важно, понеже вносът на германски луксозни произведения представлява една незначителна част (7.86% в най-благоприятния случай) от стойността на общия внос от Германия. Възможно е сравнително слабото процентно участие на вноса на луксозни германски стоки в общата стойност на вноса от Германия през последните няколко години да се дължи на голямото абсолютно и относително увеличение на вноса на метали, машини и оръжия (от 27.6% за 1934 на 48.5% за 1937 г. – при общата стойност на вноса въобще). От друга страна обаче, би могло да се твърди с еднаква правдоподобност, че увеличеният внос на метали, машини и оръжия (главно във връзка с държавните доставки) е действал за намалението на онова активно салдо от търговията на България с Германия, което би могло да се очаква вследствие поддържането от 1934 г. насам на паритетния курс на германската марка спрямо лева.

V. ПРОИЗВОДСТВО

Ежегодното статистическо наблюдение на производството в страната обхваща индустрията и земеделието, но не и занаятчийското производство. Последното участва с 8.3% в общия национален доход на страната срещу 6.7% за индустрията и 52.2% за всички отрасли на селското стопанство – средно за годините 1934/1935²⁴. Годишното наблюдение на земеделското производство обаче обхваща само статистиката за посеви и реколти: засята и засадена площ, количество и стойност на производството на растителните култури, включително лозята, зеленчуците, овощните градини и т.н. Производството на тези култури представлява кръгло две трети от общия доход на селското стопанство. Данните за развитието на индустриалното и земеделското производство (в горния ограничен смисъл на думата) от 1934 г. насам обаче страдат от две значителни непълноти. На първо място, индексът на обема на индустриалното производство за месечно наблюдаваните заведения обхваща периода от началото на 1934 до март 1938 г. включително. При анализа на развитието на отделните индустрии през 1938 г. трябва да бъде използван новият индекс на обема на индустриалното производство, който се отнася до времето от юли 1936 г. насам. На второ място, липсват данни за засятата площ, количеството и стойността на производството на някои важни земеделски култури за 1934/1935 земеделска година, а също и за количеството и стойността на производството на някои култури през 1937/1938 земеделска година. Това затруднява изчислението на стойността на земеделското производство (по цени на производителите) за 1934/1935 и 1937/1938 земеделски години.

1. Индустриално производство. Данните за стойността на индустриалното производство и за главните производствени разноси обхващат периода от 1931 до 1937 г. включително. С данни за стойността на индустриалното производство през 1938 г. разполагаме само за онези заведения, върху които е изграден новият индекс на обема на индустриалното производство. Производството в тези заведения през 1937 г. представлява кръгло 49% от общата стойност на производството в годишно наблюдаваната индустрия за същата година. Скачването на двата индекса на обема на индустриалното производство за времето от юли 1936 г. насам представлява известна трудност, особено по отношение на отделните индустрии. Развитието на отделните индустрии може да бъде проследено посредством стария индекс на обема на производството за времето от началото на 1934 г. до март 1938 г. и посредством новия индекс за времето от юли 1936 г. до края на 1938 г.

а) Стойност на индустриалното производство. Данните в следващата таблица, отнасящи се до стойността на индустриалното производство и главните производствени разноси в годишно наблюдаваните индустриални заведения, са извлече-

24 Национален доход на България 1924–1935, от д-р А. Чакалов, в Трудове на СИСП, 1937, кн. 2, с. 87.

ни от официалните публикации на Главната дирекция на статистиката за времето от 1931 г. до 1937 г. включително.

Анализът на данните в тази таблица установява: 1) намалението на стойността на индустриалното производство от 1931 г. до 1933 г. включително и силното нарастване на производството през следващите четири години; 2) голямото абсолютно и относително увеличение в стойността на употребените местни сурови материали от 1933 г. до 1937 г. включително; 3) трайното увеличение на стойността на употребената електрическа енергия; и 4) силното нарастване на броя на изработените надници в индустриалните заведения през 1936 г. и 1937 г.

Понижението на стойността на индустриалното производство от 1931 г. до 1933 г. включително възлиза на 13.9% и се обяснява по-скоро със спадането в цените на местните индустриални произведения, отколкото с по-слабата дейност на индустрията. Това твърдение се потвърждава донякъде от силното нарастване на броя на изработените надници в индустриалните заведения през 1932 г., когато разните ограничения върху вноса дадоха силен тласък на развитието на текстилната, каучуковата и хартиената индустрия (броят на изработените надници в горните три индустрии нараства с 579 хиляди през 1932 г.). През следващата 1933 г. обаче броят на изработените надници спада чувствително спрямо 1932 г., но остава все пак по-висок от съответния брой за 1931 г. Същевременно стойността на индустриалното производство през 1933 г. намалява с 10.7% спрямо 1932 г., докато понижението през 1932 г. в сравнение с 1931 г. възлиза едва на 3.6%. С други думи, по-ниската стойност на индустриалното производство през 1933 г. не се дължи само на спадането в цените на местните индустриални произведения, настъпило през годината, но и на по-слабата дейност на индустрията въобще, изразена в намалението на броя на изработените надници в наблюдаваните заведения. Това явление засяга предимно мелничарството, производството на храни и питиета, дървообработващата и кожарска индустрии: броят на изработените надници в горните индустрии намалява с 232 хиляди спрямо 1932 г. От друга страна обаче, процесът на рационализация на индустриалното производство от 1931 г. до 1933 г. включително се наблюдава най-ясно при дървообработващата и кожарската индустрии, при които броят и мощността на електрическите двигатели нараства чувствително, за сметка на намалението на броя и инсталираната мощност на първичните двигатели. Критерият за броя на изработените надници в индустрията следователно при определянето на промените в активността на индустриалната дейност трябва да се използва с известни резерви. Силното увеличение на броя на изработените надници през 1932 г. и последвалото по-слабо намаление през 1933 г. може да се отдаде на стремежа на местната индустрия да се пригоди към новосъздаденото положение на вътрешния пазар – след въвеждането на валутните ограничения и контингентизирането на вноса през 1931 г. и 1932 г. чрез преминаването към по-слабо капиталистическо производство през необходимия период от време за нагаждане на производствения апарат към едно по-правилно и рационално съотношение между труда и производствените средства.

ТАБЛИЦА 18

Стойност на производството и главни производствени разноси
в индустрията от 1931 до 1937 г.

Години	Произ- водство	Главни производствени разноски въ индустрията								Израбо- тени надници	Изплатени надници
		м а т е р и а л и			г о р и в о			Електри- чество			
		иѣстни	чужди	всичко	иѣстно	чуждо	всичко				
		в ъ м и л и о н и л е в а								хнд. бр.	млн. лв.
1931	6092	1711	1774	3485	166	4	208	71	9785	644	
1932	5875	1689	1699	3387	172	43	214	88	10139	648	
1933	5247	1625	1341	2966	159	70	229	95	9850	590	
1934	5346	1835	1325	3161	144	58	202	102	9940	543	
1935	5397	2067	1194	3260	149	51	200	95	9595	495	
1936	6281	2353	1437	3788	144	53	196	113	11025	538	
1937	7224	2713	1690	4404	160	58	218	125	12541	587	

Стойността на индустриалното производство нараства ежегодно от 1933 до 1937 г. включително. Увеличението е сравнително слабо през 1934 и 1935 г., но значително през следващите две години. През 1937 г. стойността на индустриалното производство надвишава с 1977 млн. лв. (37.7%) съответната стойност за 1933 г. Увеличението е реално, тъй като индексът на цените на местните индустриални произведения (при база 1934/35 = 100) се покачва от 100.6 за 1933 г. на 104.7 за 1937 г. Същевременно старият индекс на обема на индустриалното производство (при същата база) нараства с 31.7% от 1934 г. до 1937 г. включително. Броят на изработените надници обаче нараства през 1934 г., но спада през 1935 г. под равнището си от 1931 г. поради по-слабата дейност при мелничарството, оризолющето и производството на захар (последното във връзка с конфликта между захарните фабрики, производителите на цвекло и държавата през 1935 г.). През 1936 и 1937 г. обаче броят на изработените надници нараства с 1430 хиляди, респективно с 1516 хиляди. С други думи, при 300 работни дни в годината местната индустрия е създавала работа на 9820 души през 1937 г. в повече в сравнение с 1935 г. и е изплатила (при размера на надниците от 1937 г., които са по-ниски от надниците за 1935 г.) 137 млн. лв. в повече в сравнение с 1935 г.

Големите промени в съотношението между стойността на употребените местни и чужди материали в индустрията от 1931 г. и особено от 1933 г. насам сочат на връзката, която съществува между развитието на местната индустрия, от една страна, и промените в структурата на вноса и на земеделското производство, от друга страна (независимо от благоприятното отражение на ограничението на вноса на готови произведения след 1931 г. върху развитието на националната индустрия). През 1931 и 1932 г. съотношението между употребените местни и чужди материали в индустрията е почти единица. От 1933 до 1935 г. обаче стойността на употребените чужди материали намалява кръгло с 23%. Същевременно процентното участие на чуждите материали в общата стойност на употребените материали в индустрията намалява от кръгло 50% през 1932 г. на 45.2% през 1933 г., 41.9% през 1934 г. и 36.6% през 1935 г. Абсолютното намаление в стойността на чуждите сурови материали от 1931 г. до 1935 г. включително (въпреки ежегодното увеличение в стойността на индустриалното производство след 1932 г.) се обяснява не толкова с по-силното спа-

дане на цените на вносните, отколкото на местните материали, колкото с по-малкия обем на вноса на чужди материали. През 1936 и 1937 г. обаче настъпилото повишение в цените на чуждите сурови материали и полуфабрикати повдига процентното участие на чуждите материали в общата стойност на всички употребени материали в индустрията от 36.6% за 1935 г. на 37.9% за 1936 и на 38.4% за 1937 срещу 50.9% за 1931 г. Тази тенденция на въвличане на селскостопанските материали в индустриалната преработка води началото си още от предвоенните години²⁵, но получи силен тласък след въвеждането на валутните ограничения и контингентирането на вноса от края на 1931 г. насам и последвалото разширение на индустриалната дейност в страната.

От данните за промените в стойността на индустриалното производство, за броя на изработените надници и за движението на цените на местните индустриални произведения през последните няколко години могат да се направят известни, макар и груби, изводи относно промените в производителността на труда и рационализацията на местната индустрия. Броят на изработените надници в наблюдаваните индустриални заведения нараства от 1935 г. до 1937 г. включително с кръгло 34%, докато увеличението в стойността на индустриалното производство през същия период възлиза на 34%. От 1935 г. до 1937 г. включително обаче цените на местните индустриални произведения са се повишили с 4.7%. С други думи, обемът на индустриалното производство е нараснал само с 32% от 1935 г. до 1937 г. включително, срещу увеличение от кръгло 31% в броя на изработените надници в индустриалните заведения. Сравнително еднаквото увеличение на броя на изработените надници и на обема на индустриалното производство е най-грубото указание за отсъствието на ясно проявена тенденция към рационализация в индустрията през горния тригодишен период. Това явление се потвърждава от изчислението на средното дневно нетно производство на индустриалния работник от 1935 г. до 1937 г. включително (средна стойност на производството на една работническа надница минус стойността на надницата), което възлиза на 512 лева за 1935 г. и на 529 лв. за 1937 г., или с 3.3% в повече, при увеличение от 4.7% в цените на местните индустриални стоки.

б) Обем на индустриалното производство. Прякото скачване на двата индекса на обема на индустриалното производство към юли 1936 (вж. диаграма 4 и забележката към нея) налага някои обяснения поради различния състав и метод на изчисление на индексите. И двата индекса на обема на индустриалното производство почиват върху същата база (1934/1935 = 100), но докато първият е изграден върху брутната стойност на производството, новият индекс е изчислен по принципа на „принадената стойност“ в индустрията²⁶. Освен това новият индекс е сравнително по-чувствителен от стария индекс на обема на индустриалното производство поради включването, или увеличеното „тегло“, на захарната, металообработващата и тютюнопреработвателната индустрии. Успоредното развитие на кривите на двата индекса от юли 1936 г. до март 1938 г. (виж диаграма 22) обаче оправдава прякото скачване на индексите от първия месец, за който разполагаме с данни за стария и новия индекс на

25 Вж. д-р Ив. Стефанов. Селскостопанските материали в българската индустрия. – Трудове на СИСП, 1936, кн. 4, с. 33–79.

26 Сравни проф. С. Загоров. Строеж и смисъл на българския индекс на индустриалното производство. – Списание на ГДС, 1938, кн. 1, с. 1.

Развитие на конюнктурния цикъл в България (1934–1939 г.)

обема на индустриалното производство²⁷. Този начин на скачване на индексите има един не особено голям недостатък: известно подценяване на размера на увеличението на обема на индустриалното производство от началото на 1934 г. до лятото на 1936 г.

Значителното сходство в развитието на двата индекса, чиито криви са нанесени в долната диаграма, се нарушава до известна степен през третото тримесечие на 1937 г. Отклонението обаче е незначително.

Кривата на стария индекс на обема на индустриалното производство показва по-скоро устойчиво, отколкото възходящо развитие от началото на 1934 г. до лятото на 1935 г. Сезонното разширение на производството, което се наблюдава редовно през есенните месеци на следващите години, не се очертава ясно през 1934 г. Освен това от май до август (1935 г.) индексът остава под равнището си от съответните месеци на 1934 г. Действителното и трайно покачване на индекса на обема на производството започна едва от септември 1935 г. и продължава непрекъснато (като изключим сезонните колебания) до края на 1938 г. и началните месеци на 1939 г. През този период месечните стойности на индексните числа (на стария индекс) систематически надвишават съответните стойности за предходните години. Изключение прави само месец септември от 1936 г. и 1937 г., когато индексните числа остават с един или два пункта под високото равнище на индекса, достигнато през септември 1934 г. във връзка с извънредно голямото производство на сол през този месец и през 1934 г. въобще. Общо взето, в сравнение с 1934 г. покачването на стария индекс на обема на индустриалното производство възлиза на кръгло 3% през 1935 г., на кръгло 10% през 1936 г. и на кръгло 16% през 1937 г.

ДИАГРАМА 22

Индекси на обема на индустриалното производство, 1934/1935 г. = 100

²⁷ Скачването на двата индекса чрез по-сложни методи бе счетено за излишно, понеже индексите са доста близко и имат същия тренд, което се вижда от диаграма 4, където редът е пречистен от сезонната и случайната компонента.

Сравнително късното начало на възходящата тенденция на общия индекс на обема на индустриалното производство (едва към края на 1935 г.), когато почти всички по-важни статистико-икономически редове започват да се покачват още през първата или втората половина на 1934 г., може да се обясни със самия характер на стопанския подем от 1934 г. Главният импулс за стопанското съживяване на страната дойде отвън по канала на външния стокообмен чрез по-високите цени на българските експортни произведения в чуждите пазари. В резултат първи получи-ха тласък нагоре доходите от земеделие, скотовъдство и търговия. От друга страна, повишението в цените на земеделските материали за индустрията (местни и чужди) означаваше съответно увеличение на производствените разноски. Покачването на цените на индустриалните произведения би се отразило твърде неблагоприятно върху търсенето поради сравнително по-слабото увеличение на доходите на градското население, което е главният консуматор на производството на местната индустрия. Това се потвърждава донякъде от обстоятелството, че при стария индекс на обема на индустриалното производство, който включва всичко 14 вида индустрии, 7 индустрии показват намален обем на производството през 1935 г., като пет от тях (керамичната, електропроизводството, каменовъглената, каучуковата и текстилната, с участие от 46% в общото „тегло“ на индекса) пласират произведенията си предимно, или в по-голяма степен, отколкото останалите индустрии, в градовете.

В диаграма 22 развитието на индустриалното производство е показано чрез кривите на стария и новия индекси на обема на производството. Общо взето, обемът на индустриалното производство през 1938 г. надвишава равнището си от 1937 г. с 8.8%. Сезонното покачване на индекса през есенните месеци настъпва по-рано през 1938 г., отколкото през 1937 г. (август, респективно октомври). През октомври и ноември 1938 г. обаче индексът остава с няколко пункта под равнището си от съответните месеци на 1937 г. Това явление не може да се тълкува като свръхсезонно отслабване на индустриалната дейност през горните месеци. То се обяснява със силното покачване на индекса през предходния август, когато обемът на индустриалното производство надвишава равнището си от същия месец на 1937 г. с 34.4%. Отсъствието на тенденция към свръхсезонно понижение на индустриалното производство към края на 1938 г. се потвърждава и от обстоятелството, че през последния месец на годината индексът надвишава равнището си от същия месец на 1937 г. със 7.5%. Тенденцията на увеличение на обема на индустриалното производство обаче се преустановява през първото тримесечие на 1939 г., когато индексът на обема на производството запазва почти непроменено равнището си от първото тримесечие на 1938 г.

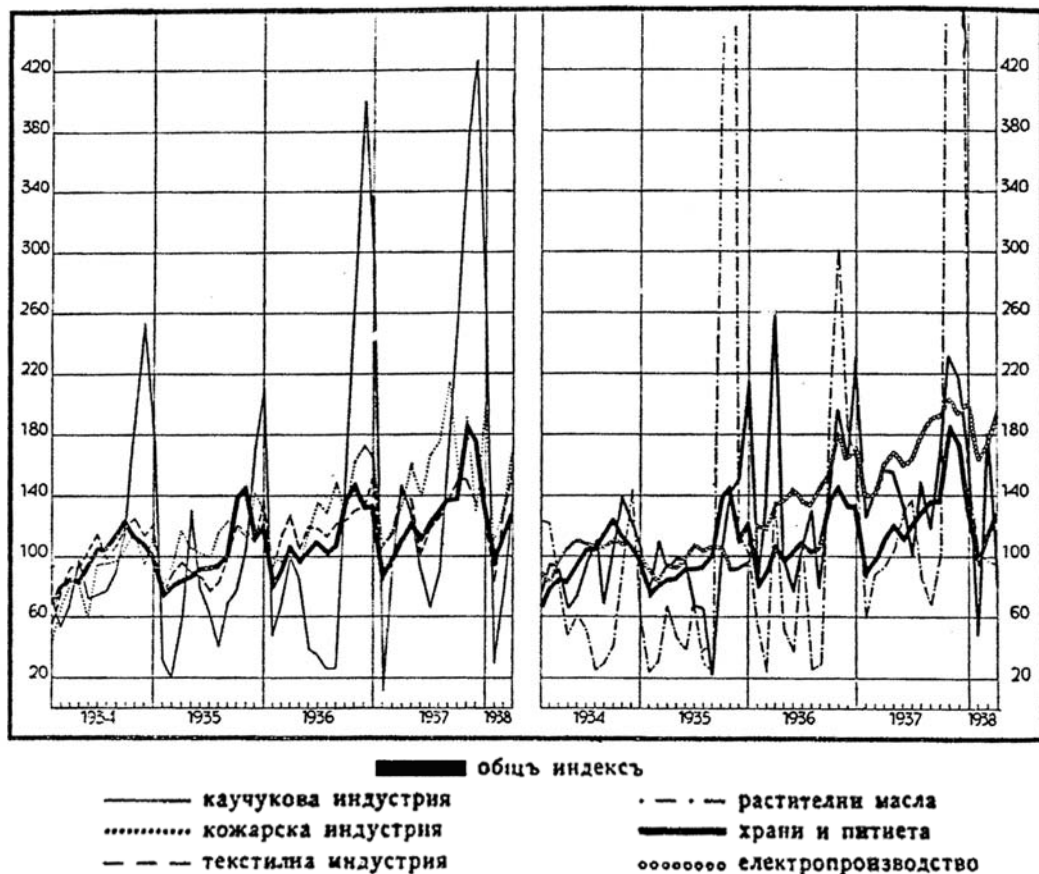
От съставните 14 групови индекси на стария индекс на обема на индустриалното производство 6 индустрии показват по-силно увеличение за времето от 1934 г. до 1937 г. включително, отколкото общият индекс на обема. Кривите на обема на производството на тези шест индустрии са нанесени в горната диаграма. В първата половина на диаграмата са посочени кривите на текстилната, кожарската и каучуковата индустрия, които получиха значителен тласък нагоре от направените държавни доставки за нуждите на войската през 1936 и 1937 г. Това проличава особено ясно от движението на кривите на кожарската и каучуковата индустрия – през горните две години обемът на производството на каучуковата индустрия през 1937 г. е почти двойно по-голям, отколкото през 1935 г., докато увеличението в обема на производството в кожарската индустрия, макар и по-слабо, е също чувствително. Сравни-

Развитие на конюнктурния цикъл в България (1934–1939 г.)

телно по-слабото увеличение в обема на производството на текстилната индустрия през 1937 г. се дължи по-скоро на абсолютно високото равнище на производството в тази индустрия през предходните години. Така например броят на изработените надници в текстилната индустрия нараства с кръгло 40% от 1930 г. до 1935 г. и с 89% от 1930 г. до 1937 г. включително. Освен това текстилната индустрия дава 52% от общото увеличение в броя на изработените надници в наблюдаваната индустрия през 1937 г.

ДИАГРАМА 23

Групови индекси на обема
на индустриалното производство. 1934/1935 г. = 100

Обемът на производството на растителни масла, на храна и питеиета и на химическата индустрия (виж втората половина на горната диаграма) също така показва по-голямо увеличение от 1934 г. до 1937 г. включително, отколкото общият индекс на обема на производството. Възходящото развитие на индустрията за производство на растителни масла продължава без прекъсване от 1934 г. до 1937 г. включително. В сравнение с 1934 г. обемът на производството на тази индустрия през 1937 г. показва увеличение от 61%. Засилената дейност на индустрията за производството на растителни масла не се дължи само на изменените условия на вътрешния пазар

ТАБЛИЦА 19

Групови индекси на обема на индустриалното производство. 1934/35 г. = 100

Година	Първа група				Втора група			
	Текстилна индустрия	Кожарска индустрия	Каучукова индустрия	Общ индекс	Растителни масла	Храни и питиета	Електро-производство	Общ индекс
1934	101.7	87.8	112.6	98.3	96.9	74.3	102.9	98.3
1935	98.3	112.2	87.9	101.7	103.1	125.7	97.1	101.7
1936	120.3	129.2	131.3	112.3	143.4	108.6	145.1	112.3
1937	127.7	157.0	177.6	129.5	155.9	204.5	174.3	129.5
1938	155.4	167.4	140.3	127.8	85.0	95.6	194.8	127.8

(постепенното изместване на животинските масла и на зехтина от растителните масла), но и на постоянно увеличаващия се износ на слънчогледово масло през последните години (от 0.2 млн. лв. през 1933 г. на 62.4 милиона през 1937 г.). Увеличението на обема при електропроизводството е също значително от 1934 г. до 1937 г. включително (кръгло 70%). По-слабата дейност на тази индустрия през 1935 г. в сравнение с 1934 г. се обяснява главно с по-малките количества енергия (намаление от кръгло 7%), закупена и употребена от местната индустрия през същата година. По-слабото производство на храни и питиета през 1936 г. и настъпилото още по-силно покачване през следващата 1937 г. се дължи главно на промените в производството на захар. Самото производство на захарно цвекло намалява с 52% пред 1936 г. в сравнение с предходната година, но се покачва със 161% през 1937 г. в сравнение с 1936 г. Колебанията в производството на захар предизвикват големите годишни колебания в движението на груповия индекс за производството на храни и питиета.

ДИАГРАМА 24

Групови индекси на обема на индустриалното производство. 1934/1935 г. = 100

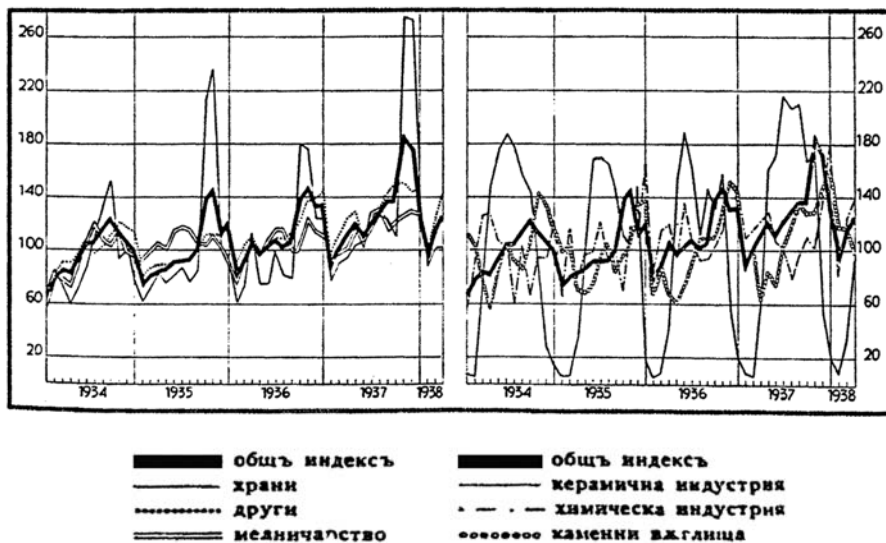

ТАБЛИЦА 20

Групови индекси на обема на индустриалното производство. 1934/1935 г. = 100

Години	П ъ р в а г р у п а				В т о р а г р у п а			
	Конс. блага „храни“	Конс. блага „други“	Мелни- чарство	Общ индексъ	Керамична индустрия	Каменни въглища	Химическа индустрия	Общ индексъ
1934	94.2	100.6	94.5	98.3	101.1	102.2	96.8	98.3
1935	105.8	94.4	105.5	101.7	98.9	97.8	103.2	101.7
1936	105.7	116.7	106.6	112.3	98.9	100.9	113.6	112.3
1937	134.7	128.7	118.1	129.5	121.8	112.2	115.9	129.5
1938	102.6	141.7	128.6	127.8	94.2	98.5	140.1	127.8

Обемът на производството в керамичната, каменовъглената и химическата индустрия, както и в мелничарството, в производството на храни и на други консумативни блага се движи около или под кривата на общия индекс на обема на индустриалното производство от 1934 г. до 1937 г. включително. Производството на храни показва сравнително слабо увеличение през първите три години, но нараства чувствително през 1937 г. (увеличение от 43% спрямо 1934 г.). Производството на други консумативни блага нараства ежегодно от 1934 г. до 1937 г. включително, когато надвишава равнището си от 1934 г. с 28%. Покачването в обема на производството при мелничарството от 1934 г. до 1937 г. включително възлиза на 23%, но е значително по-слабо, отколкото покачването в общия индекс на обема на индустриалното производство. Същото се отнася и до индустрията за производството на химически произведения, която показва ежегодно увеличение в обема на производството през горния четиригодишен период, но остава с кръгло 12% под равнището на общия индекс до 1937 г. Производството на каменни въглища показва намаление през 1935 и 1936 г. в сравнение с 1934 г., но нараства с кръгло 10% през 1937 г. Същото явление се наблюдава и при керамичната индустрия, чието производство намалява по обем през 1935 г. и 1936 г. – във връзка с по-слабия строеж през тези години (строежът в столицата намалява от 525 млн. лв. през 1934 г. на 467 милиона през 1935 г. и на 383 милиона през 1936 г.). През 1937 г. обаче обемът на производството в керамичната индустрия нараства с 23% спрямо предходната година – във връзка с увеличението от 13% в общата стойност на разрешените строежи в градовете.

Развитието на отделните браншове на индустриалното производство през 1938 г. може да бъде проследено посредством груповите индекси на новия индекс на обема на индустриалното производство. Групиранката на отделните индустрии в новия индекс обаче е различна от тази на стария индекс на обема на производството, който разграничава 14 вида индустрии срещу 10 бранша при стария индекс. През 1937 г. всички групови индекси при стария индекс на обема на индустриалното производство (с изключение на солопроизводството) показват повече или по-малко увеличение в обема на производството спрямо предходната година. През 1938 г. обаче три от груповите индекси на новия индекс на обема на производството показват намаление спрямо предходната година: керамичната, металообработващата и кожарската индустрия. Освен това хартиената индустрия запазва непроменено равнището на производството си от 1937 г. Пониженият обем на производството в керамичната

индустрия през 1938 г. не се дължи на по-слабото производство на тухли и керемиди, а на ограниченото производство на стъкла и порцеланови изделия. Производството на тухли, керемиди и цимент, напротив, показва известно увеличение спрямо 1937 г. във връзка с увеличението в стойността и кубатурата на разрешения строеж през 1938 г.

През 1938 г. производството на храни и питиета показва увеличение за втора последователна година (увеличение от кръгло 9% спрямо 1937 г.). Текстилната индустрия, електропроизводството и производството на каменни въглища показват ежегодно нарастване на обема на производството от 1935 г. до 1938 г. включително. Увеличението спрямо 1937 г. възлиза на 4% при текстилната индустрия, на 17% при електропроизводството и на 24% при производството на каменни въглища. Обемът на производството на химическата индустрия нараства ежегодно от 1934 г. до 1938 г. включително. През първите четири години обаче груповият индекс на химическата индустрия остава под равнището на общия индекс на обема на индустриалното производство. Едва през последната 1938 г. обемът на производството на химическата индустрия нараства по-чувствително (с кръгло 19%) и остава по-висок от общия индекс на обема на индустриалното производство. Общо взето, през 1938 г. отклоненията на отделните групови индекси от движението на общия индекс на обема на индустриалното производство са сравнително малки.

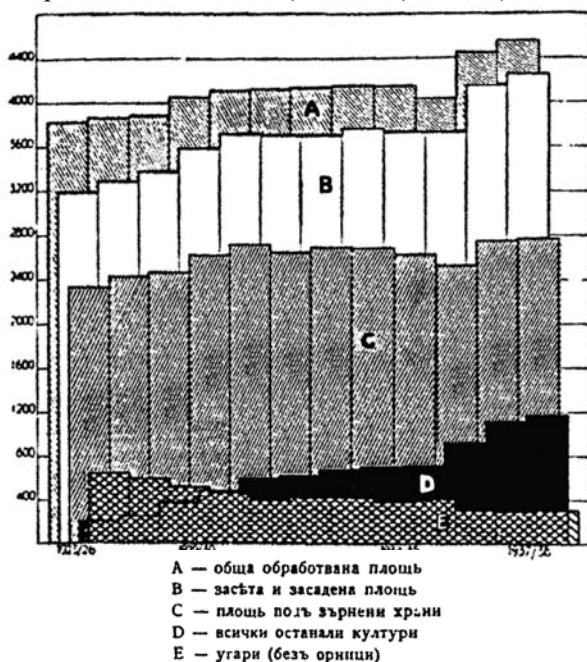
2. Земеделско производство. Промените в производството на растителните земеделски произведения (включително тези от лозята и овощните градини), настъпили от 1934 г. насам, трябва да бъдат разгледани с оглед на някои основни тенденции към структурни промени в производството, които се наблюдават още от началото на последния завършен конюнктурен цикъл в страната – в случая 1925/1926 земеделска година. Това се налага от обстоятелството, че в земеделското производство конюнктурните и структурните промени са много по-тясно свързани помежду си, отколкото съответните промени в индустриалното производство. Конюнктурният фактор в земеделското производство действа за засилването или за отслабването на съществуващите основни тенденции към промяна в структурата на производството. Тези основни тенденции в структурата на производството на растителните земеделски култури са посочени в диаграма 25.

Обработваната площ (включително угарната земя) показва почти непрекъсната тенденция на увеличение от 1926 до 1938 г. Увеличението през този 13-годишен период възлиза на 730 хиляди хектара, или 19.1%, срещу увеличение от 17.3% в броя на населението на Царството за същото време. Средно на глава от населението се падат 0.7065 хектара през 1925/1926 земеделска година и 0.7169 хектара през 1937/1938 г., или с 1.5% в повече за последната година. Ежегодното нарастване на размера на обработваната площ е значително през периода от 1925/1926 г. до 1929/1930 г. включително (който съвпада с възходящата фаза на последния завършен конюнктурен цикъл в страната). През следващия период на стопанска депресия – от 1929/1930 г. до 1932/1933 г. включително – нарастването на размера на обработваната площ е незначително (по-малко от 1% срещу увеличение от 7.4% за предходния период). По-слабото увеличение на общата обработвана площ през периода на стопанската депресия се дължи в голяма степен на ниските цени на земеделските произведения през този период, и обратно, покачването в размера на обработваната площ през периода от 1925/1926 до 1929/1930 г. може да се обясни главно с добрите цени на зърнените

храни през тези години на възходяща стопанска конюнктура и отчасти с пресушаването на някои блатисти земи, извършено със средствата от Бежанския заем от 1926 г.

През възходящата фаза на сега протичащия конюнктурен цикъл, т.е. в случая 1933/1934–1937/1938 земеделски години, общата обработвана площ нараства с 415 хиляди хектара, или с 10%. Увеличението е настъпило изключително през последните две земеделски години, докато през 1933/1934 и 1935/1936 г., напротив, се наблюдава известно намаление²⁸ спрямо средния размер на обработваната площ за периода 1929/1930–1932/1933 г. включително. Настъпилото увеличение на обработваната площ през 1936/1937 и 1937/1938 г., не ще съмнение, се дължи главно на по-високите цени на българските земеделски произведения от растителен произход на вътрешните и външните пазари.

ДИАГРАМА 25*
Обработвана и засята (засадена) площ (хил. ха)

* Липсват данни за 1935/36 земеделска година (виж табл. 24 в Приложение I).

Увеличението на обработваната площ от 1925/26 до 1929/30 земеделска година включително в размер на 286 хиляди хектара се обяснява главно с постепенното намаление на угарната земя, която намалява с 246 хиляди хектара през същия период. С други думи, само 40 хиляди хектара, или само 14% от увеличението в общата обработвана площ през този период, произлиза от привличането към производството на необработвана дотогава земя. През следващия период на стопанска депресия, т.е. от 1929/30 до 1932/33 г. включително, обработваната площ нараства с 40 хиляди хектара, от които 28 хиляди хектара представляват намалението в угарната земя и само 12 хиляди хектара новопридобита за обработване земя. Ниските цени на растителните

²⁸ Възможно е намалението в 1935/36 г. да се дължи отчасти на промяната в метода на статистическото наблюдение.

земеделски произведения през този период са главната причина за незначителното увеличение на новопридобитата за обработване площ. През възходящата фаза на сега протичащия конюнктурен цикъл в страната – от 1933/34 до 1937/38 г. включително, обработваната площ нараства с 415 хиляди хектара, от които 105 хиляди хектара произлизат от намалението на угарната земя и 310 хиляди хектара представляват новопридобита за обработване земя. Увеличението се обяснява с включването на някои пределни земи, чието обработване е било преустановено през 1933/34 и 1935/36 г., в обработваната площ, както и с привличането към производството на някои необработвани дотогава земи. Подтикът за привличането на новите земи произлиза, не ще съмнение, главно от настъпилото покачване в цените на земеделските произведения от растителен произход през последните две години.

В резултат на постепенното и почти непрекъснато намаление на угарната площ процентното отношение на засятата и засадена площ към общия размер на обработваната земя показва трайна тенденция на увеличение през горния период от 1925/26 до 1937/38 г. включително: от 83.1% на 93.4% за последната година. И тук, както при промените в размера на общата обработвана площ, движението на цените на полеводните земеделски произведения определя в голяма степен промените в процентното отношение на засятата и засадената площ към общата обработвана земя: това отношение се покачва чувствително през периода на възходящата стопанска конюнктура от 1925/26 до 1929/30 г., остава сравнително устойчиво през следващия период на стопанска депресия от 1929/30 до 1933/34 г. и се покачва доста силно през последните три години на стопански подъем – от 1935/36 до 1937/38 г. включително (липсват данни за 1934/35 земеделска година).

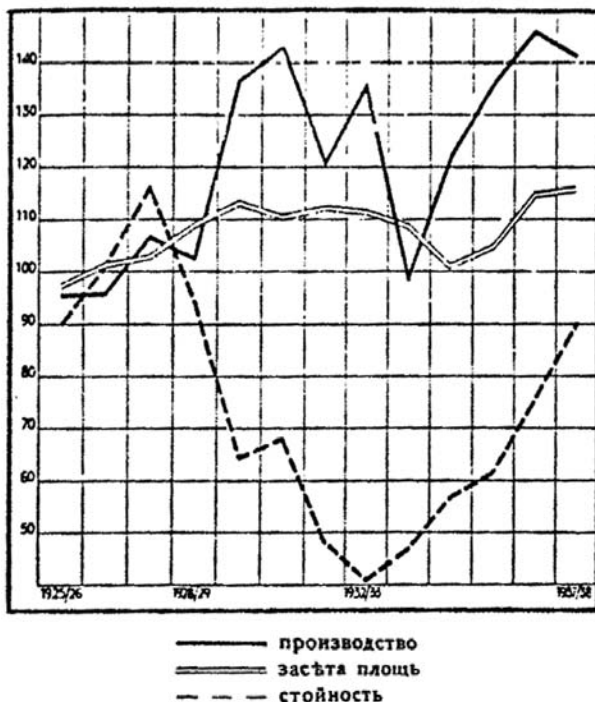
Промените в размера на площта, засята със зърнени храни, от една страна, и засадена с всички останали (сравнително по-интензивни) култури, от друга страна, също така отразяват доста ясно промените в цените на земеделските произведения от растителен произход и особено на зърнените храни, през периода от 1925/26 г. до 1937/38 г. включително. През първия период на възходящата стопанска конюнктура – от 1925/26 до 1929/30 г. включително, площта под зърнени храни нараства с 384 хиляди хектара, или с 16.4%, докато увеличението при всички останали култури възлиза на 403 хиляди хектара, или на 198%. През следващия период на стопанската депресия – от 1929/30 до 1932/33 г. включително, площта под зърнени храни намалява с 36 хиляди хектара, или с 1.1%, докато площта, засадена с всички останали и по-интензивни култури, нараства с 99 хиляди хектара, или с 16.5%. Накрай, през периода на стопански възход от 1933/34 до 1937/38 г. включително, площта под зърнените храни нараства наново със 161 хиляди хектара, или с 6.2%, а засадената земя с всички останали култури показва увеличение от 383 хиляди хектара, или от 51%. През целия период от 1925/26 до 1937/38 г. включително площта под зърнени храни нараства с 444 хиляди хектара, или с 19%, докато увеличението при засадената земя с всички останали култури възлиза на 972 хиляди хектара, или на 478%. С други думи, абсолютното увеличение в площта, засадена с други култури през горния период от 13 години, е 2.2 пъти по-голямо, отколкото увеличението при засятата земя със зърнени храни. Това явление потвърждава съществуването на един траен процес на разнообразяване на земеделското производство и на преминаване към други, сравнително по-интензивни култури от зърнените храни. Тази трансформация на българското земеделско производство се засилва през периоди на стопански подъем

(през 1925/26–1929/30 г. и отново през 1933/34 –1937/38 г.) и отслабва през периоди на стопанска депресия (през годините от 1930/31 до 1932/33 г. включително).

а) Производство на зърнени храни. Промените в количествата на производството на зърнени храни зависят в много по-голяма степен от климатичните условия през отделните години, отколкото от размера на засятата площ с тези земеделски култури. В следващата диаграма 26 са дадени кривите на годишните индексни числа (при база 1925/26–1928/29 г. = 100) на засятата площ, количеството на производството и стойността на реколтите на зърнени храни от 1925/26 до 1937/38 г. включително. Стойността на производството е оценена по цените, по които производителите продават зърнените храни. Данните за засятата площ и количеството на производството за 1934/35 г. не са особено точни поради извършените промени в административното деление на страната през 1934 г. и тяхното отражение върху наблюдението на посевите и реколтите в производителните центрове.

ДИАГРАМА 26

Зърнени храни – засята площ, производство и стойност. 1925/26–1928/29 г. = 100

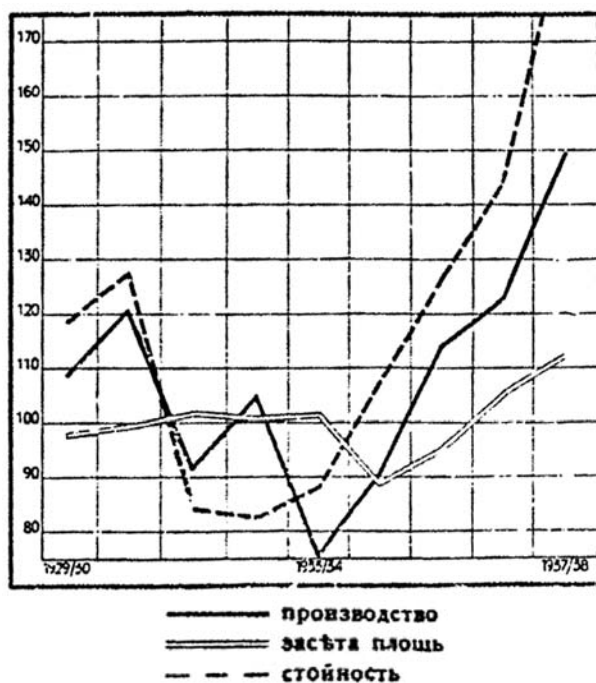
Спадането на цените на зърнените храни през и след 1929 г. е било само отчасти компенсирано през първите няколко години от щастливото стечение на няколко последователни добри реколти: реколтата 1929/30, 1930/31 и 1932/33 г. Междинната реколта 1931/32 г., макар и по-слаба в сравнение със споменатите три реколти, все пак остава с кръгло 21% по-висока от средната реколта за периода 1925/26–1928/29 г. при увеличение от кръгло 10% в средния добив на хектар спрямо същия период. Въпреки добрите реколти на зърнени храни от 1929/30 г. до 1932/33 г. включително стойността на производството намалява значително вследствие на ниските цени на

тези произведения и възлиза на 5396 млн. лв. за 1933 г., срещу 13 255 млн. лв. средно за периода 1926–1929 г., или с 59.3% в по-малко. Понижението на действителните цени, по които производителите продават зърнените храни, възлиза на кръгло 28% от 1930 г. до 1933 г. включително. Спадането на цените на международните пазари продължаваше и през 1934 г., когато реколтата на зърнени храни в България бе извънредно слаба: с 8831 хиляди квинтала, или с 26.8%, под средното производство за периода 1929/30–1932/33 г. включително. Стойността на производството на зърнени храни обаче нараства с 14.2% спрямо предходната 1932/33 земеделска година благодарение на въвеждането на високите монополни цени на пшеницата и ръжта в началото на 1934 г. От 1933/34 нататък увеличението на производството и на стойността на зърнените храни се дължи предимно на по-голямото производство и на по-добрите цени на пшеницата и ръжта. Производството на ечемика също така показва значително ежегодно увеличение от 1933/34 до 1937/38 г. включително (увеличение от 78.8%) отчасти във връзка с увеличението в броя на конете в страната.

ДИАГРАМА 27

Държавен монопол и производство на пшеница.

Индексни числа 1925/26–1928/29 г. = 100

Пшеницата и ръжта, взети заедно, участват с кръгло 60% в общата стойност на производството на зърнени храни – средногодишно за периода 1930–1934 г. Влиянието на високите монополни цени на пшеницата върху засятата площ и производството на тази култура през последните няколко години изпъква доста нагледно в диаграма 27. Площта под пшеница нараства от 1934/35 до 1937/38 г. включително с 292 хиляди хектара, или с 26.5%. През същия период общото увеличение в площта, засята със зърнени храни, възлиза на 360 хиляди хектара, или на 14.9%. С други

думи, 81% от увеличението в общата площ под зърнени храни през горния период се дължи на по-големите посеви на пшеницата – в резултат на по-високите цени на житото след въвеждането на държавния монопол през януари 1934 г. Прилагането на монополни цени на пшеницата през 1934 г. означават повишение в размер на кръгло 50% при действителните цени, по които производителите продават пшеницата. В резултат въпреки намалението от 28.6% в количеството на производството на пшеница през 1933/34 г. в сравнение с предходната година стойността на производството нараства с кръгло 7% спрямо 1932/33 г.

По-високите цени на пшеницата обаче не оказват влияние върху заетата площ с тази култура през първата завършена земеделска година след въвеждането на монополните цени: засятата с пшеница площ намалява с кръгло 12% през 1934/35 г. в сравнение с предходната 1933/34 земеделска година. Статистиката за посеви и реколти обаче страда от известни непълноти за 1934/35 г. поради извършените промени в административното деление на страната и неблагоприятното отражение на тези промени върху прякото наблюдение на посевите и реколтите в производителните центрове. Освен това техниката на заплащането на пшеницата от страна на органите на Храноизноса бе свързано с известни трудности през първата година (1934) на неговото съществуване. Само част от дължимите суми към производителите бяха заплащани в брой, а останалата част се изплащаше в съкровищни бонове, които се приемаха от държавата при изплащането на задълженията на производителите към съкровището и чийто пазарен курс се движеше значително под номиналната стойност на боновете. Това обстоятелство, не ще съмнение, е допринесло за ограничението на благоприятното отражение на високите монополни цени на пшеницата върху площта, засята с тази култура през 1934/35 земеделска година.

При увеличение от 26.5% в засятата с пшеница площ от 1934/35 до 1937/38 г. включително количеството на производството показва ежегодно увеличение и надвишава равнището си от 1934/35 с 64.7% през последната 1937/38 г., докато увеличението спрямо 1933/34 възлиза на 99.5%. В сравнение с 1933/34 г. стойността на производството на пшеница нараства с 44% през 1935/36 г., с 64% през 1936/37 земеделска година и със 117% през последната 1937/38 г. Силното увеличение в стойността на производството на пшеницата се обяснява не само с по-голямата засята площ и с увеличението в средния добив на хектар, но и с повишението от 28 стотинки на кг (8.9%) в средната цена на пшеницата. В сравнение със средната годишна стойност на производството на пшеница за периода 1930–1934 г. увеличението през 1937/38 г. възлиза на 3514 млн. лв., или на 91.2%. Богатата реколта на пшеницата от 1937/38 г. компенсира напълно частичното проваляне на пролетните посеви през същата година и по-слабото производство на някои важни за българското стопанство индустриални растения²⁹.

Общо взето, високите монополни цени на пшеницата и добрите реколти през последните години са повишили чувствително доходите на зърнопроизводителните стопанства от 1934 г. до 1938 г. включително. От друга страна обаче, целесъобразността на тази политика на поощряване производството на една сравнително

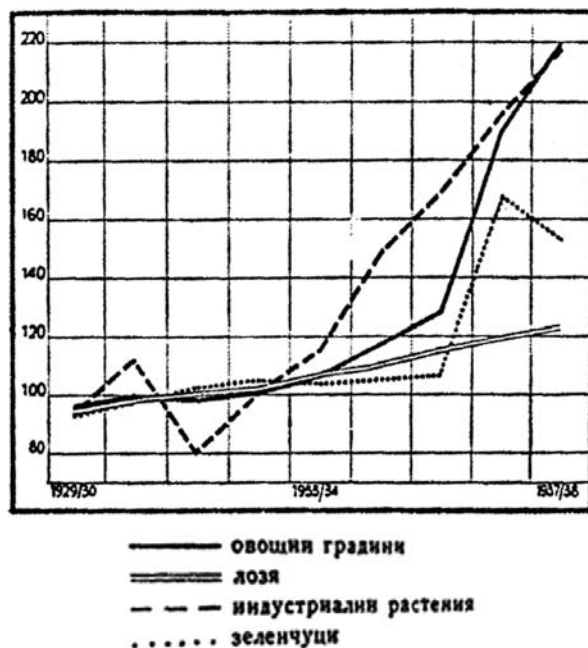
29 Възщност стойността на производството на посевите, ливадите и всички трайни насаждения (включително тютюна) възлиза на 18 376 млн. лв. за 1936/37 г. и без стойността на тютюневата реколта – на 20 278 млн. лв. за 1937/38 г. срещу 12 997 млн. лв. (включително стойността на тютюневата реколта) средногодишно за периода 1930–1937 г.

екстензивна и нерентабилна култура като пшеницата може да бъде поставена под съмнение, особено предвид на обстоятелството, че държавното покровителство на селското стопанство засяга само някои екстензивни растителни култури (с изключение на някои второстепенни култури), като оставя без особено поощрение по-голямата част от животновъдството и преработката на животинските продукти. (Някои от последните произведения, от друга страна, се радват на добри цени в германските пазари.)

б) *Производство на други по-важни култури.* Разнообразяването на земеделското производство и преминаването към по-интензивни култури бе разгледано в общи линии по-горе (виж диаграма 25). Следващата диаграма дава ясна представа за насоките на развитието на по-важните растителни култури (с изключение на зърнените храни) през периода от 1929/30 г. насам и особено през последните три години. Данните се отнасят до размера на засадената площ с индустриални растения, зеленчуци, лозя и овощни градини.

ДИАГРАМА 28

Засята площ с някои по-важни растителни култури.
Индексни числа 1929/30–1933/34 г. = 100

Площта, засята с индустриални растения, и засадената земя с овощни градини, се е повече от удвоила от 1929/30 до 1937/38 г. включително. Увеличението през горния период възлиза на 132.5% при индустриалните растения и на 129.9% при овощните градини. В абсолютни числа това прави едно увеличение от 198 хиляди хектара в засятата земя с индустриални растения и от 24 хиляди хектара в засадената площ с овощни градини. И в двата случая чувствителното нарастване на засятата и засадена земя с тези култури е настъпило след 1933/34 земеделска година, т.е. през

възходящата фаза на сега протичащия конюнктурен цикъл в страната увеличението от 1933/34 до 1937/38 г. включително възлиза на 89.2% при засятата земя с индустриални растения и на 103.8% при засадената площ с овощни градини. Значението на това явление обаче не трябва да се надценява. През 1936/37 (последната година, за която разполагаме със сведения както за засятата площ, така и за стойността на производството), площта, засята с индустриални растения, представлява само 7.8% от общия размер на засятата и засадена земя с овощни градини – по-малко от едно на сто. Сравнително по-голямата рентабилност на индустриалните растения проличава от обстоятелството, че участието на тези култури в общата стойност на земеделското растително производство през 1936/37 г. възлиза на 13.8% (при 7.8% само в засятата и засадена площ), срещу 58.7% за стойността на зърнените храни (при 66.2% от засятата и засадена площ).

Силното нарастване на засадената площ с лозя и зеленчуци през последните три години също така отразява конюнктурните и структурните промени в земеделското производство. След зърнените храни и индустриалните и фуражни растения лозята и зеленчуците имат най-голямо значение за земеделското производство с участие от 8.7%, респективно 3.8%, в общата стойност на растителното производство през 1936/37 земеделска година. Увеличението в засадената площ със зеленчуци от 1933/34 г. до 1937/38 г. включително възлиза на кръгло 48%, а това при засажденията с лозя – на 15.4%. Докато главният стимул за развитието на лозята обаче изхожда от външните пазари чрез засиленото търсене на български десертни грозда, подтикът за увеличение на производството на зеленчуци произлиза предимно от вътрешния пазар. Износът на зеленчуци, макар и да нараства ежегодно от 1934 г. насам, е все пак незначителен в сравнение с общата стойност на производството на зеленчуковите градини. При индустриалните растения, плодовете и лозята обаче износът далече надвишава по значение търсенето на вътрешния пазар.

Така например износът на всички видове индустриални растения (включително слънчогледовото и розовото масло) нараства от 1682 млн. лв. средногодишно за 1931–1935 г. на 2584 млн. лв. за 1937 г., разбира се, значителната стойност на износа на индустриални растения се дължи на участието на тютюна. Освен това данните за стойността на износа не са добро мерило за действителното увеличение в износа на тези произведения поради настъпилите промени в цените през последните няколко години. Въпреки тази уговорка увеличението при износа на индустриални растения е все пак значително. Износът на всички останали индустриални растения (без стойността на изнесените тютюни) нараства от 242 млн. лв. средногодишно за 1931–1935 г. на 467 млн. лв. през 1937 г. Увеличението е особено голямо при слънчогледовото и памучното семе, както и при соята.

По количество износът на всички видове пресни и сушени плодове нараства от 19 724 тона средногодишно за 1931–1935 г. на 39 890 тона през 1937 г. Увеличението се дължи главно на нарасналия износ на прясно грозде. Износът на другите плодове обаче показва също така значително увеличение от 5039 тона средногодишно за 1931–1935 на 10 403 тона през 1935 г. и на 13 490 тона през 1936 г. През 1937 г. обаче поради слабата реколта на някои плодове (сливите, ябълките и крушите) износът намалява на 3899 тона за кръгло 132 млн. лв. През изтеклата 1938 г. износът на всички видове плодове възлиза на 832 млн. лв., от които грозде за 554 милиона и всички останали плодове за 287 млн. лв. срещу 74 млн. лв. средногодишно за пе-

риода 1931–1935 г. Същата картина дава и износът на зеленчуци, който нараства от 913 тона средногодишно за 1931–1935 на 7359 тона през 1937 г. Износът на сушени зеленчуци, както и на сушени и консервирани плодове, постепенно се засилва както в абсолютни, така и в относителни числа за сметка на износа на пресни зеленчуци и плодове (с изключение на гроздето и някои други плодове, които не могат да бъдат изнасяни в сушено или консервирано състояние). Продължителната суша през пролетта на 1938 г. се отрази много неблагоприятно върху пролетните посеви и върху износа на тези култури. Износът на тютюни обаче не бе засегнат от сушата, понеже през 1938 г. се изнасяха тютюни от реколтата 1937 г. От друга страна, износът на ред важни растителни произведения, като маслодайните семена, фуража, варивата и зеленчуците, бе значително намален. От индустриалните растения, които намират пласмент предимно на вътрешния пазар, влакнодайните растения (памукът, конопът и ленът) пострадаха повече или по-малко от сушата и тяхното производство през 1938 г. остава с кръгло 20% под производството от 1937 г., но все пак надвишават значително съответните реколти от предходните седем години. Количествено по-слабата реколта на пролетните посеви (главно на царевичата), на тютюна и влакнодайните индустриални растения, на варивата, зеленчуците и фуражните храни през изтеклата 1938 г. се компенсира от извънредно богатата реколта на пшеницата и ечемика и от висококачествеността на тютюневата реколта.

VI. РАЗМЯНА

Значителното увеличение от 1934 г. насам в обема на външната търговия и на индустриалното производство, както и в количеството на земеделското производство, предполага известно, повече или по-малко съответно разширение на обема на вътрешните стокови обороти през същия период. Това предположение се оправдава от анализа на наличния статистически материал, отнасящ се до вътрешния стокообмен в страната: продажби на едро и дребно, превоза по железниците и строежа на сгради в градовете. Данните за продажбите на едро и на дребно обхващат продажбите от фабриките, оборотите на стоковите борси, продажбите на дребно от потребителните кооперативни магазини в градовете и селата и продажбите от някои избрани магазини в столицата. Докато данните за продажбите от фабриките и за оборотите на стоковите борси обгръщат целия период от 1933 г. насам, тези за продажбите от потребителните кооперативни магазини не обхващат 1934 г., а данните за продажбите от някои избрани магазини в столицата се отнасят само до периода от юли 1937 г. насам. Данните за превоза на стоки по железниците могат да бъдат очистиени от превоза на внесените и изнесени стоки, за да отразяват по-точно развитието на чисто вътрешния стоков трафик. Накрай, сведенията за стойността и кубатурата на разрешения строеж на сгради в градовете могат също така да бъдат разгледани успоредно с развитието на вътрешната стокова циркулация и на размяната поради особеното значение на строежа на българското народно стопанство.

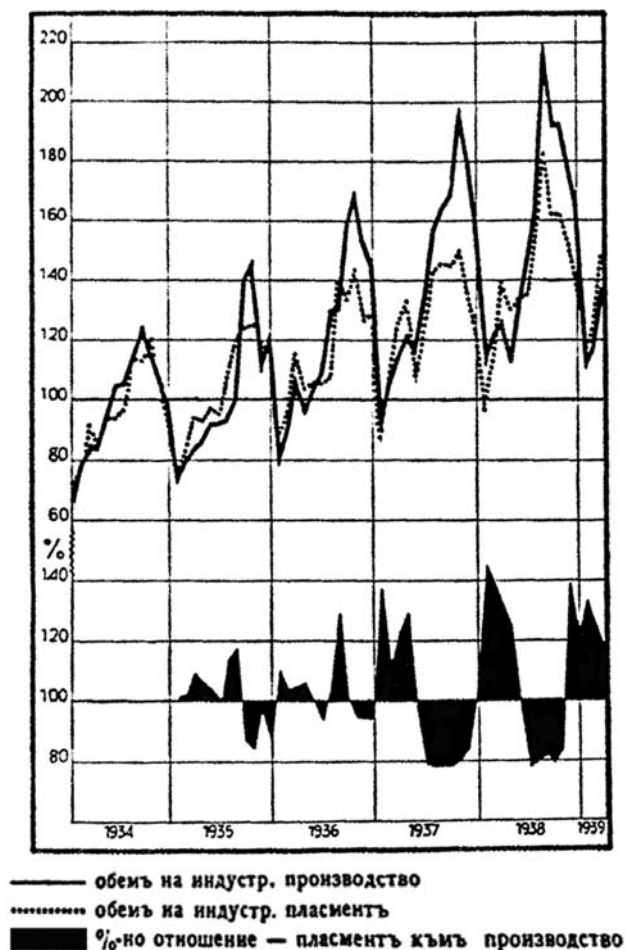
1. Вътрешни стокови обороти. Необходимо е да се направят някои уговорки относно конюнктурното значение на статистическите редове за развитието на вътрешните търговски обороти от 1934 г. насам. Индексът на обема на продажбите от фабриките включва същите индустриални заведения, върху които е изграден старият индекс на обема на индустриалното производство. Отношението на фабричния пласмент към индустриалното производство е изчислено за периода от 1934 г. до 1936 г. включително въз основа на сведенията от заведенията, включени в стария индекс на обема на индустриалното производство, а от 1937 г. насам – от заведенията, включени в новия индекс на обема на производството. Данните за оборотите на стоковите борси през последната 1938 г. показват значително намаление спрямо предходните години поради въздържането на Храноизноса при продажбите на пшеница и възбраната върху износа на някои други зърнени храни и фуражи през втората половина на годината. Накрай, редът за стойността на продажбите на дребно от кооперативните потребителни магазини отразява бавната, но трайна тенденция на изместване на частните колониални магазини от магазините на кооперативната централа „Напред“. В резултат данните за стойността на продажбите на дребно от кооперативните потребителни магазини надценяват действителното увеличение в стойността на вътрешната търговия на дребно през последните няколко години.

а) Продажби на едро от фабриките. Индексът на обема на фабричния пласмент нараства ежегодно от 1934 г. до 1938 г. включително и следва доста от бли-

зо движението на индекса на обема на индустриалното производство. Успоредното развитие на двата индекса през горния период проличава съвсем ясно от анализа на кривите, нанесени в следващата диаграма 29. Обемът на фабричния пласмент нараства с 32.0% от 1934 г. до 1937 г. включително срещу увеличение от 31.7% в обема на индустриалното производство през същото време. През 1938 г. пак в сравнение с 1934 г. увеличението възлиза на 47.0% при обема на продажбите от фабриките срещу увеличение от 43.3% при обема на индустриалното производство. Кривата

ДИАГРАМА 29*

Индекси на обема на индустриалното производство и на фабричния пласмент.
1934/1935 г. = 100

* Виж. таблица 28 в Приложение I.

на индекса на обема на продажбите от фабриките остава под индекса на обема на индустриалното производство само през 1934 и 1937 г. През останалите три години от разглеждания период обемът на фабричния пласмент е по-висок от обема на ин-

дустриалното производство. Отношението³⁰ на фабричния пласмент към индустриалното производство (в процентни числа) нараства ежегодно от 1934 г. до 1936 г. включително: от 96.4 на 101.9, или с 5.7%. С други думи, през първите три години на възходящата фаза на сега протичащия конюнктурен цикъл в страната увеличението на индустриалното производство е следвало увеличението в обема на продажбите от фабриките, т.е. увеличението на производството е пряка последица на разширеното търсене на местните индустриални произведения, без да се наблюдава увеличение на производството в очакване на разширение на търсенето. През 1937 г. обаче въпреки по-силното нарастване на индекса на обема на фабричния пласмент спрямо предходната година (увеличение от 11.4% срещу 8.9% при обема на индустриалното производство), отношението на пласмента към производството спада от 101.9 за 1936 г. на 94.4 за 1937 г., или със 7.3% поради абсолютно по-високото равнище на индекса на обема на индустриалното производство през същата година. През последната 1938 г. отношението на фабричния пласмент към индустриалното производство нараства изведнъж на 105.2% – главно поради увеличените продажби при керамичната индустрия и при производството на храни и питиета. През първото тримесечие на 1939 г. обаче отношението на пласмента към производството намалява с 13.1% спрямо същото тримесечие на 1938 г. – главно поради по-ограничените продажби от текстилните фабрики.

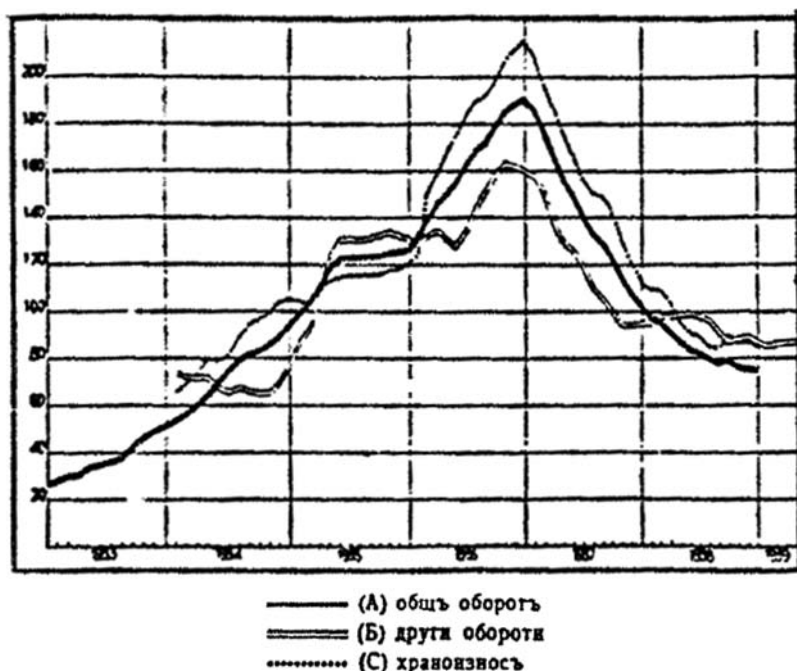
През последните три години (от 1936 г. насам) се наблюдава известно изчерпване на натрупаните запасни шокове на готови индустриални произведения през предходните години на стопанска депресия и през първите две години на стопански подем в следните браншове: химическата индустрия, индустрията за производство на растителни масла, солопроизводството, производството на каменни въглища и на тютюневи изделия. В горните пет индустрии отношението на обема на фабричния пласмент към обема на производството е значително по-голямо от единица през 1937 г., 1936 г. и в някои случаи през 1935 г. В керамичната и каучуковата индустрия, в индустрията за производство на консумативни блага (храни и други), както при мелничарството и електропроизводството, отношението на пласмента към производството остава почти равно на единица от 1934 г. до 1937 г. включително. При мелничарството и електропроизводството това явление се обяснява с особения характер на производството. В другите три индустрии също така пазарът е поглъщал цялото производство през течение на отделните години. Единствено в текстилната индустрия се наблюдава известно натрупване на шокове през 1936 г. и особено през 1937 г., когато обемът на пласмента остава с 10.2% под равнището на индекса на обема на производството. Натрупване на значителни шокове в текстилната индустрия през 1937 г. е допринесло за спадането на цените на текстилните материали през следващата 1938 г.: груповият индекс на цените на текстилните материали и произведения спада с 10.3% спрямо 1937 г., въпреки покачването от 3.6% в общия индекс на цените на едро през 1938 г.

б) *Обороти на стоковите борси.* Общата стойност на оборотите на стоковите борси в страната нараства ежегодно от 1933 г. до 1936 г. включително, но намалява през следващите две години. Увеличението от 1933 до 1936 г. включително възлиза на 2105 млн. лв., или на 377%, докато намалението от 1936 до 1938 г. включително

30 На 100 лева производство през даден месец колко лева пласмент (продажби) се падат при цени франко заведението.

е в размер на 1360 млн. лв., или на 51.2%. В сравнение с 1933 г. обаче стойността на оборотите на стоковите борси през 1938 г. е по-голяма със 742 млн. лв., или със 133%. Следващата диаграма 30 представя развитието на оборотите на стоковите борси от 1934 г. до началните месеци на 1939 г. Кривите *Б* и *С* показват продажбите на Храноизноса, съответно всички останали продажби.

ДИАГРАМА 30*
Обороти на стоковите борси, 1934/5 г. = 100

* Виж таблица 29 в Приложение I. В горната диаграма кривите са начертани на база 12-месечните плъзгащи се средни за отделните редове.

Стойността на оборотите на стоковите борси достига най-високото си равнище през 1936 г., след което намалява до 1938 г. включително, когато надвишава равнището си от 1934 г. само с 5.8%. Силното намаление в стойността на оборотите на стоковите борси през 1938 г. и първите четири месеца на 1939 г. се дължи предимно на по-слабите продажби на Храноизноса: кривата *Б* в долната диаграма се понижава с 48.8% през 1938 г. в сравнение с 1937 г., докато кривата на всички останали продажби *С* се понижава само с 14.8%. По-слабите продажби на Храноизноса през 193 г. се обясняват с преустановения износ на пшеница и на ръж през по-голямата част от годината поради ниските цени на тези произведения на международните пазари. Освен това по-слабата реколта на някои зърнени храни през 1938 г. (във връзка с продължителната суша през пролетните месеци на годината) понижава значително стойността на оборотите на стоковите борси. Така например липсват сделки с овес и просо след март 1938 г., докато сделките с фий се преустановяват след юни същата година. Количеството на производството на овеса и на просото намалява от 1505 хил. квинтала през 1937 г. на 906 хил. квинтала през 1938 г., или с 39.5%. Почти същото процентно

намаление се наблюдава и при количеството на производството на царевичата през 1938 г. в сравнение с 1937 г. (39.7%). В абсолютни числа обаче това прави едно намаление от 3410 хил. квинтала. Тъй като износът на царевича бе преустановен през втората половина на 1938 г., сделките с този артикул на стоковите борси показват голямо намаление, което се предава върху общата стойност на оборотите на стоковите борси за същата година. Ако износът на пшеница не бе преустановен през втората половина на 1938 г., оборотите на стоковите борси едва ли биха показали намаление спрямо 1937 г., тъй като реколтата на пшеницата за 1938 г. надвишава с 3833 хил. квинтала производството от предходната година.

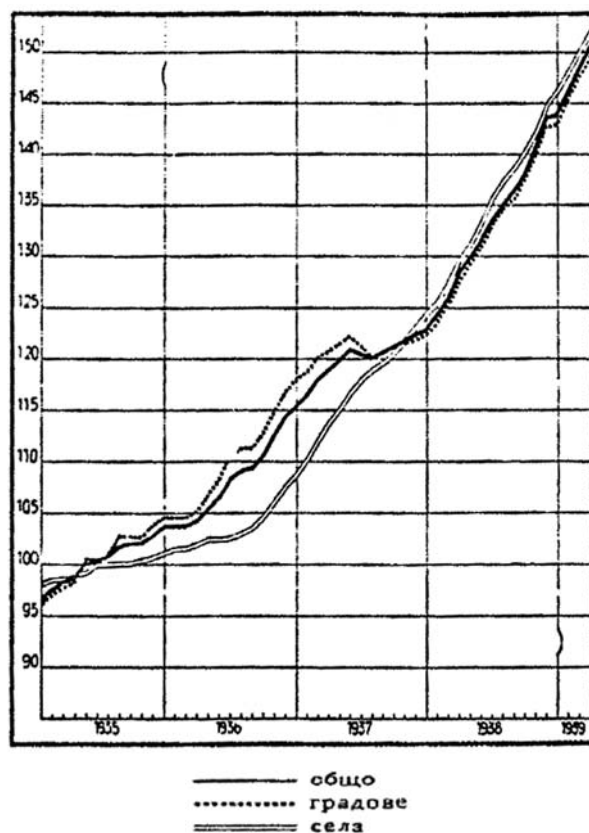
в) *Продажби на дребно*. Стойността на продажбите на дребно от потребителните кооперативни магазини в градовете и селата нараства ежегодно от 1935 г. до 1938 г. включително. Увеличението възлиза на 9.3% през 1936 г., на 9.2% през 1937 г. и на 12.5% през последната 1938 г. Общо за периода от 1935 до 1938 г. включително стойността на продажбите от потребителните кооперативни магазини показва увеличение от 34.4%. Всъщност обаче реалното увеличение е по-малко поради настъпилото през този период покачване в цените на стоките. Груповият индекс на цените на дребно на хранителните произведения нараства с 1% през 1936 г. в сравнение с 1935 г., с 6.1% през 1937 г. и със 7.8% през последната 1938 г. в сравнение с предходните години. И в трите случая покачването на цените на дребно на хранителните продукти, които представляват главната маса на оборотите на потребителните кооперативни магазини, е по-слабо, отколкото нарастването на стойността на продажбите от магазините. Общо за периода от 1935 до 1938 г. включително покачването на груповия индекс на цените на дребно на хранителните продукти възлиза на 15.6% срещу увеличение от 34.4% в стойността на продажбите от потребителните кооперативни магазини. С други думи, обемът на продажбите на дребно от тези магазини е нараснал с 16.3% от 1935 г. до 1938 г. включително при предположението, разбира се, че груповият индекс на цените на дребно на хранителните продукти отразява промените в цените на стоките – обект на търговията на дребно при кооперативните потребителни магазини в градовете и селата.

Увеличението в размер на 34.4% при стойността на продажбите на дребно от потребителните кооперативни магазини от 1935 г. до 1938 г. включително се сравнява благоприятно със съответното увеличение (37.0%) при обема на продажбите на едро от фабриките. По обем обаче увеличението при продажбите на дребно от кооперативните потребителни магазини от 1935 г. до 1938 г. включително е двойно по-малко, отколкото увеличението в обема на фабричния пласмент. Това явление се обяснява със сравнително по-слабата еластичност на търсенето на онези произведения, които са обект на търговията на дребно при градските и селски кооперативни потребителни магазини. От значение е обстоятелството, че докато през 1936 г. стойността на продажбите в градовете нараства много по-силно, отколкото увеличението в продажбите от селските потребителни кооперативни магазини (11.5% срещу 3.0% за селските магазини), през 1937 г. и 1938 г. увеличението е по-силно при стойността на продажбите от селските кооперативни магазини, отколкото в градските магазини. Така например увеличението в стойността на продажбите от градските магазини през 1937 г. в сравнение с 1936 г. възлиза на 7.4% срещу увеличение от 16.0% при продажбите от селските магазини. През 1938 г. в сравнение с 1937 г. стойността на продажбите от градските магазини нараства с 11.6% срещу увеличение от 14.5% при

продажбите в селата. Процентното участие на стойността на продажбите от селските магазини в общата стойност на продажбите от всички кооперативни потребителни магазини в страната нараства от 24.4% за 1936 г. на 25.9% за 1937 г. и на 26.3% за изтеклата 1938 г. Това съществено увеличение отразява нарасналата покупателна сила на селското население през последните две години, когато цените на българските експортни произведения се покачиха с 37.1% спрямо 1936 г. и с 50.5% спрямо 1935 г.

ДИАГРАМА 31*

Стойност на продажбите на дребно
от кооперативните потребителни магазини в страната.
Индексни числа 1935 г. = 100

* Виж таблица 30 в Приложение I. В диаграмата кривите са начертани въз основа на 12-месечните плъзгащи се средни за отделните редове.

При стойността на продажбите на дребно от потребителните кооперативни магазини, както и при обема на продажбите на едро от индустриалните заведения не се наблюдава тенденция на съкращение на продажбите през втората половина на 1938 г. и началните месеци на 1939 г. Напротив, увеличението в обема на фабричния пласмент през втората половина на 1938 г. възлиза на 12.9% в сравнение със същата половина на 1937 г. срещу увеличение от 11.4% за цялата 1938 г. в сравнение с предходната 1937 г. При продажбите на дребно от кооперативните магазини също

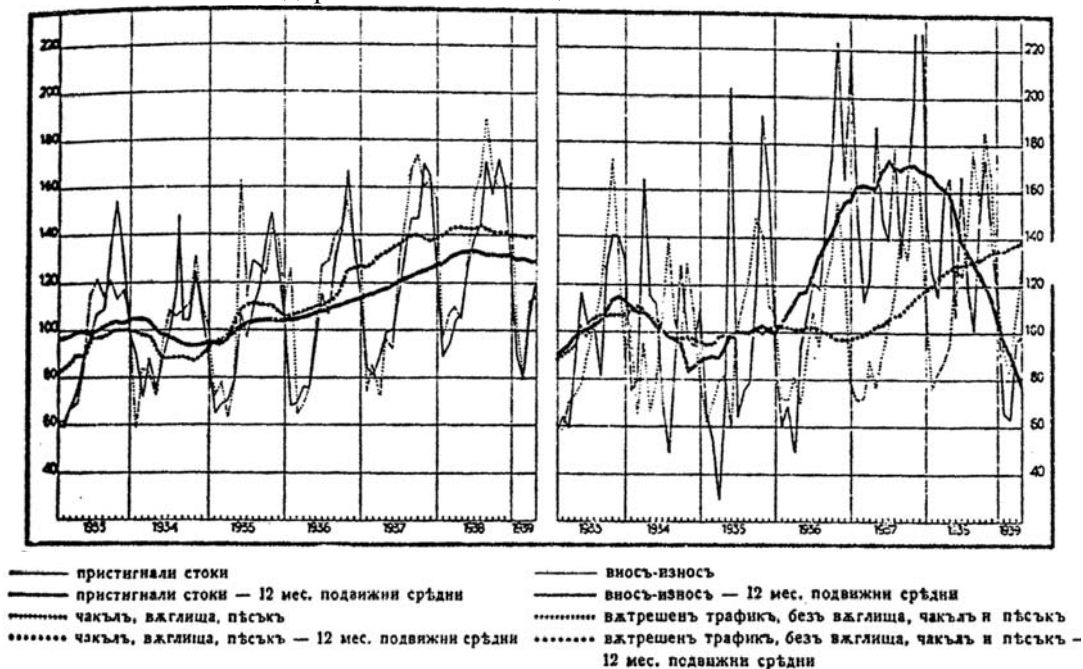
Развитие на конюнктурния цикъл в България (1934–1939 г.)

така увеличението през втората половина на 1938 г. в сравнение със същата половина на 1937 г. възлиза на 17.6% срещу увеличение от 12.5% само за цялата 1938 г. в сравнение с предходната 1937 г. Тенденцията на увеличение на продажбите при потребителните магазини продължава и през първото тримесечие на 1939 г., когато стойността на продажбите от наблюдавани кооперативни магазини показва увеличение от 17% спрямо същото тримесечие на 1938 г. (при почти еднакво относително увеличение за продажбите в градовете и в селата). Единствено при стойността на продажбите на дребно от 77 избрани частни магазина в столицата се наблюдава известно ограничение на продажбите през втората половина на 1938 г., както спрямо първата половина на същата година, така и спрямо втората половина на 1937 г. (намаление от 17.7%, респективно 7.0%)

Анализът на оригиналния статистически материал за стойността на продажбите от частните магазини в столицата показва, че намалението през втората половина на 1938 г. засяга изключително продажбите от еврейските магазини, докато стойността на продажбите от всички останали магазини показва известно увеличение спрямо втората половина на 1937 г. Така например по време на чехословашката криза през есента на 1938, т.е. от септември до ноември включително, стойността на продажбите от всички еврейски магазини показва намаление от 22.1% спрямо съответните месеци на 1937 г., докато общата стойност на продажбите от всички магазини намалява само със 7.4%. Процентното участие на стойността на продажбите от

ДИАГРАМА 32*

Индекси на стоковия трафик
по държавните железници. 1934/1935 г. = 100

* Данните са дадени в таблица 31 на Приложение I.

еврейските магазини в общата стойност на продажбите от всички магазини намалява от 49.6% за трите есенни месеца на 1937 г. на 42.0% за същите месеци на изтеклата 1938 г. Това обяснява намалението от 7.4% в общата стойност на продажбите от всички наблюдавани частни магазини в столицата през втората половина на 1938 г. (спрямо същата половина на 1937 г.), въпреки увеличението от 7.2% в продажбите на всички нееврейски магазини през същия период. По-слабите продажби от еврейските магазини през есента на 1938 г. отразяват техническите трудности при доставката на материали от чужбина по време на чехословашката криза, както и проявеното въздържане на търговците-израелтяни да поддържат нормални шокове – предвид на засилващото се гонение на евреите в Централна Европа към края на 1938 г. Намалението на продажбите от частните магазини в столицата се преустановява към края на 1938 г. През първото тримесечие на 1939 г. стойността на продажбите от тези магазини надвишава равнището си от същото тримесечие на 1938 г. с 4.1%.

2. Развитие на стоковия трафик по железниците. Стоковият трафик по железниците може да бъде разгледан от гледна точка на чисто вътрешния трафик, от една страна, и от гледището на обслужването на външната търговия, от друга страна. Освен това, чисто вътрешният стоков трафик може да бъде очистен от количеството на превоза на някои стоки, като въглищата, чакъла и пясъка, които не отразяват промените в стопанската дейтелност в страната. В горната диаграма са нанесени кривите на индексите на чисто вътрешния стоков трафик (без превозените чакъл, пясък и въглища), на количествата на внесените и изнесените стоки, на превозените чакъл, пясък и въглища, както и общият индекс на стоковия трафик по железниците от 1933 г. до 1938 г. включително.

Количеството на превозените стоки по железниците нараства ежегодно от 1934 г. до 1938 г. включително. Увеличението през този петгодишен период възлиза на 37.4 на сто и се разпределя доста равномерно между отделните години: 5.1% за 1935, 6.4% за 1936, 12.9% за 1937 и 8.1% за последната 1938 година. По-силното абсолютно и относително увеличение на стоковия трафик по железниците през 1937 г. отговаря на значителното увеличение в много други статистически редове през същата година, особено на увеличението в количеството и обема на външната търговия. Увеличението в стоковия трафик по железниците продължава без прекъсване и през цялата 1938 г., като остава неповлияно от международната политическа криза около Чехословакия и временното разстройство на международния стоков трафик в Централна Европа през есенните месеци на същата година. През първото четиримесечие на 1939 обаче тенденцията на нарастване на стоковия трафик по железниците се преустановява главно поради ограничения износ. Вътрешният стоков трафик обаче надвишава равнището си от съответното четиримесечие на 1938 с 11.8%.

Анализът на кривите в горната диаграма показва, че увеличението на стоковия трафик по железниците през 1935 се дължи изключително на по-големия превоз на чакъл, пясък и въглища, докато чисто вътрешният трафик намалява незначително спрямо 1934, а количеството на внесените и изнесените стоки показва намаление от 6% спрямо същата година. През 1936, напротив, индексът на внесените и изнесените стоки, както и кривата на превозените чакъл, пясък и въглища, нарастват чувствително спрямо предходната година, докато индексът на чисто вътрешния стоков трафик продължава да се понижава (намаление от 2.6% спрямо 1935 и от 3.5% спрямо 1934). Едва през 1937 и трите съставни индекса на общия индекс на стоковия трафик по

железниците показват увеличение спрямо предходната година (11.0% при превозените чакъл, пясък и въглища, 11.7% при чисто вътрешния стоков трафик и 18.9% при количеството на внесените и изнесені стоки). През 1938 обаче, докато индексът на чисто вътрешния стоков трафик и кривата на количеството на превозените чакъл, пясък и въглища продължават да се по-качват (увеличение от 20.2%, респективно 12.5% спрямо предходната година), индексът на количеството на внесените и изнесені стоки се понижава с 13.1%.

Понижението на индекса на количеството на внесените и изнесені стоки през 1935 в сравнение с 1934 и през 1938 в сравнение с предходната година се обяснява с по-малките количества на внос-износа, и по-специално със слабия износ на зърнени храни през тези години. Слабото понижение на индекса на чисто вътрешния стоков трафик през 1935 и особено през 1936 може да се отдаде до известна степен на растящото значение на автомобилния стоков трафик, за чието развитие все още липсват статистически данни. Увеличението във вътрешния стоков трафик по железниците от 1936 до 1938 обаче е значително както в проценти, така и в абсолютни числа (34.2%, респективно 70 хиляди тона срещу увеличение от 20 хиляди тона само в количеството на внос-износа от 1934 до 1938 включително). Значението на чисто вътрешния трафик за общия стоков трафик по железниците намалява ежегодно: от 94.8% за 1934 на 55.3% за 1937, но се покачва на 59,6% през 1938. Процентното участие на внесените и изнесените стоки в общото количество на стоковия трафик се колебае от година на година в зависимост от количеството на износа на зърнени храни, от една страна, и от абсолютното увеличение в чисто вътрешния трафик, от друга страна. Средно за петилетието 1934–1938 количеството на внесените и изнесені стоки представлява 16.1% от общото количество на стоковия трафик по железниците. Заслужава да се отбележи силното абсолютно и относително увеличение в превоза на чакъл, пясък и въглища от 1934 до 1938 включително: увеличението възлиза на 82.3%, а процентното участие на горните стоки в общия стоков трафик по железниците нараства от 18.8 % за 1934 на 25.0% за 1938.

Превозът на стоки по Дунава и Черно море също така показва чувствително увеличение през последните години. Увеличението е особено силно при морския транспорт – отчасти благодарение на доставените напоследък нови плавателни съдове за българската търговска флота. Така например тонажът на разтоварените и натоварените стоки в морските пристанища на българското крайбрежие нараства от 383 хиляди тона за 1934 на 563 хиляди тона за 1937, или с 47%, но намалява на 531 хиляди тона за 1938 (с 6% в по-малко спрямо предходната година). За същия период количеството на натоварените и разтоварените стоки по дунавските пристанища нараства от 314 хиляди тона за 1934 на 372 хиляди тона за 1937, или с 18.5%. През 1938 обаче количеството на натоварените и на разтоварените стоки намалява на 290 хиляди тона. Общо взето, увеличението във водния стоков транспорт (морски и речен) от 1934 г. до 1937 г. включително възлиза на 34.3% срещу увеличение от 26.3% при стоковия трафик по железниците. В абсолютни числа обаче увеличението във водния стоков транспорт от 1934 г. до 1937 г. включително възлиза на 239 хиляди тона срещу увеличение от 1029 хиляди тона в транспорта по железниците. Значението на водния транспорт за вътрешния стоков трафик на страната е все още твърде слабо. Даже и при обслужването на външния стокообмен водният транспорт губи почва пред железниците през последните няколко години.

3. Развитие на строежа в градовете. На пръв поглед, значението на строежа на сгради за вътрешните търговски обороти и за стопанската дейност на страната въобще е сравнително малко: средната годишна стойност на разрешения строеж в градовете възлиза кръгло на един милиард лева за периода от 1931 г. до 1938 г. включително. Косвеното отражение на строежа обаче върху индустрията и занаятите, както и върху доходите на значителна част от градското работничество, е твърде голямо. Според направените от нас изчисления³¹ кръгло една трета от преките разноски по строежа отиват за надници на заетите работници. Участието на работническите надници в употребените материали за строежа е също така значително – кръгло 35% при производството на дървен строителен материал, между 15 и 20% в керамичната индустрия (включително производството на стъкло, цимент и вар) и от 12 до 15% в дървообработващата индустрия. Косвеното отражение на строежа върху занаятите и доходите на работниците обаче не се приключва с вложения и заплатен труд при изработката на строителните материали, употребени в строежа, но се предава върху ред други производства и занаяти, които имат известно отношение към строежа и обзавеждането на постройките. Така например според известни изчисления, отнасящи се до Англия, при стопанските условия от 1932 г. и 1933 г., изразходването на една сума при строежа на сгради, достатъчна да поддържа в заетост един строителен работник през течение на една календарна година, ще създаде пряко и косвено работа на още един и половина работник за същия период.³² Същите изчисления, направени с оглед на условията в българското стопанство, показват, че кръгло 75% от изразходваните за строеж на сгради суми през дадена година по пряк или косвен път увеличават доходите на работниците и занаятчиите, заети в строежа на сградите и производството на материалите.

а) *Стойност на разрешения строеж в градовете.* Данните за стойността на разрешения строеж на сгради в градовете се събират от клоновете и агентурите на Б.н.банка и обхващат новите постройки, пристройките, надстройките и стойността на разрешените ремонти. При липсата на сведения за стойността на действително извършените строежи развитието на строежа в градовете от 1931 г. насам може да бъде разгледано само въз основа на данните за стойността на разрешените строежи. В някои случаи обаче строежът на сградите продължава повече от една година, особено при големите обществени постройки. Подобни причини обясняват силното увеличение на стойността на разрешените строежи през 1932 и 1933 г., когато бе започнат строежът на някои големи обществени постройки в столицата. Развитието на строежа от 1931 г. насам е посочено в таблица 21. Данните за 1938 г. са отчасти изчислени (според сведенията на ГДС за стойността на разрешения строеж в 55 града за 1937 г. и 1938 г. и според данните на Б.н.банка за стойността на разрешения строеж в 80 града и 28 избрани села за 1937 г.).

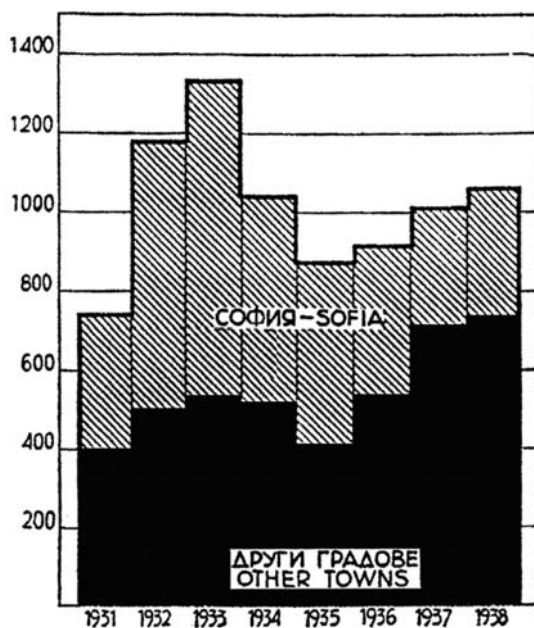
Стойността на разрешения строеж на сгради в градовете нараства значително от 1931 г. до 1933 г. включително (с 591 млн. лв., или със 79%), но намалява през

31 Изчисленията са направени въз основа на шест подробни писмени анкети за разноските по строежа на жилищни кооперативни домове в София през 1934 г. и 1935 г. Резултатите от тези анкети са на разположението на интересувашите се в СИСП.

32 J. M. Keynes в *The Means to Prosperity*, London, 1932. (Цитираме по A. D. Gayer, *Public Works in Prosperity and Depression*, London, 1935, с. 220. Същият автор – A. D. Gayer – в посоченото съчинение изчислява, че в САЩ средно за периода 1927–1930 г. кръгло 800 хиляди души са били пряко заети в обществени строежи, докато числото на косвено заетите работници е било точно два пъти по-голямо – 1600 хиляди души).

следващата 1934 г. (291 млн. лв., или с кръгло 22%). Въпреки настъпилото намаление през 1934 г. стойността на разрешения строеж все пак остава с 299 млн. лв., или с 40% по-голяма от съответната сума за 1931 г. Силното увеличение на стойността на разрешените строежи от 1931 г. до 1934 г. включително отразява стремежа на спестителите да инвестират капиталите си в недвижими имущества през периода на стопанската депресия като предпазно средство срещу възможните изненади в развитието на монетната политика на държавата през един период на международната валутна и финансова нестабилност. Строежът през този период бе финансиран почти изключително чрез изтеглянето на натрупаните индивидуални спестявания в кредитните институти. Така например през единадесет месеца на 1933 г. (от края на януари до края декември) общата сума на влоговете във всички популярни банки в страната намалява с 316 млн. лв., или с 16%. За да предотврати силното теглене на влогове от кредитните институти за инвестирането им в строеж на сгради, правителството увеличи значително акциза върху някои важни строителни материали през този период.³³ Тази мярка обаче не повлия значително върху развитието на строежа.

ДИАГРАМА 33*
Стойност на разрешения строеж

* Вж. таблица 32 в Приложение I.

Масовото теглене на влогове от кредитните институти и инвестирането на спестяванията в строежи бе преустановено през 1934 г. със смекчаването на стопанската депресия и настъпилото подобрене в състоянието на паричния пазар след закона за създаването на Погасителната каса и уреждането на въпроса за задълженията. Стойността на разрешения строеж на сгради намалява значително през 1935 г. в сравнение с 1934 г. – намаление от 165 млн. лв., или 15.8%. От 1935 г. до 1938 г.

³³ Виж Борис Недков. Развитие на българската финансова система през последното десетилетие, с. 205. № 3-4/1937. – Трудове на Статистическия институт за стопански проучвания при Университета.

включително обаче стойността на разрешените строежи нараства ежегодно с 42 млн. лв. през 1936 г., с 94 млн. лв. през 1937 в сравнение с 1936 и с 49 млн. лв. през изтеклата 1938 г. спрямо предходната година. Увеличението от 1935 г. до 1938 г. включително възлиза на 185 млн. лв., или на 21.1%. В сравнение с 1931 обаче стойността на разрешения строеж на сгради (включително пристройките, надстройките и ремонтите) през 1938 г. показва увеличение от 315 млн. лв., или в размер на 42.1%. Заслужава да се отбележи обстоятелството, че докато през периода на стопанска депресия увеличението в строежа е не само абсолютно, но и относително по-голямо в столицата, отколкото в останалите градове на Царството, през периода на стопански подем от 1935 г. до 1938 г. включително стойността на разрешения строеж в столицата намалява както в абсолютни, така и в относителни числа. Увеличението в общата стойност на строежа на сгради от 1935 г. насам се дължи изключително на по-големия строеж в провинцията, който нараства с 302 млн. лв., или със 73.5%, от 1935 г. до 1937 г. включително, докато стойността на разрешения строеж в столицата намалява със 165 млн. лв., или с 35.3%. По-слабият строеж в столицата през последните няколко години се обяснява с неустановеното положение във връзка с изработването на градоустройствения план на София и неговото отражение върху строежа на сгради при по-важните строителни участъци на града.

б) *Обем на строежа на сгради.* Данните за стойността на разрешения строеж на сгради отразяват настъпилите промени в цените на строителните материали и на работническите надници. За да установим промените в обема на строежа от 1931 г. насам, трябва да разполагаме с един общ индекс на строителните разноски. Подобен индекс може да бъде изчислен от официалния индекс на цените на строителните материали, от една страна, и от данните за движението на надниците на работниците зидари, от друга страна, при двойно по-голямо тегло на първия, отколкото на втория индекс.³⁴ Обемът на строежа се получава като разделим индекса на стойността на строежа с индекса на строителните разноски и резултата помножим по сто. В следващата таблица са дадени индексите на надниците на работниците зидари, на цените на строителните материали, общият индекс на строителните разноски, индексът на стойността на разрешения строеж и индексът на обема на строежа, изчислен по горния начин.

ТАБЛИЦА 21

Индекси на строителните разноски и на обема на строежа. 1934 г. = 100

Години	Надници на зидари	Цени на строителни материали	Общ индекс на строител. разноски	Стойност на строежа	Обем на строежа
1931	137.4	104.8	113.8	71.3	62.7
1932	123.8	102.2	108.8	113.1	104.0
1933	109.8	103.8	105.3	127.9	121.5
1934	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
1935	92.7	93.3	93.1	84.1	90.3
1936	91.2	94.2	93.3	88.2	96.5
1937	96.7	111.3	107.3	97.2	90.6
1938	103.7	110.6	108.6	101.9	93.8

34 Отношението 2:1 за стойността на употребените материали, респективно за надниците на работниците, заети при строежите, бе получено от резултатите на специалните анкети (вж. бел. 32 по-горе).

Спадането на надниците на работниците зидари от 1931 г. до 1934 г. е значително (27.2%), докато цените на строителните материали остават сравнително устойчиви през този период (понижение от 4.6%). Поради двойно по-голямото тегло на индекса на цените на строителните материали, отколкото на индекса на надниците на работниците зидари, общият индекс на строителните разноски спада само с 12.1% от 1931 г. до 1934 г. включително. И двата индекса спадат с почти еднакъв размер през 1935 г. (с кръгло 7%), като показват незначителни промени през следващата 1936 г. В резултат общият индекс на строителните разноски през 1935 г. и 1936 г. остава с кръгло 7% под равнището си от 1934 г. През следващите две години обаче надниците на работниците зидари се покачват с 13.6%, а индексът на цените на строителните материали – със 17.4%. Общият индекс на разноските по строежа нараства с 16.4% от 1936 г. до 1938 г. включително и надвишава равнището си от 1934 г. с 8.6%. Покачването през този период е било достатъчно, за да повдигне общия индекс до равнището му от 1932 г., когато той остава само с 3.5% под нивото си от 1931 г.

Трябва да се отбележи, че сравнително слабото спадане на общия индекс на строителните разноски от 1931 г. до 1934 г. включително и настъпилото силно покачване през 1937 г. се дължи главно на промените в цените на дървения строителен материал, който участва със значително тегло не само в индекса на цените на строителните материали, но и в общия индекс на строителните разноски. Сравнителната устойчивост на цените на дървения строителен материал от 1931 г. до 1934 г. включително се обяснява, от една страна, с почти пълната възбрана върху вноса на такъв материал от чужбина през депресионните години, и от друга страна, със засиления контрол при сеченето на горите.³⁵ Тези два фактора са допринесли за силното покачване на цените на дървения строителен материал от 1936 г. до 1938 г. включително въпреки настъпилото, макар и слабо, намаление в обема на строежа през този период. Тук може да се направи известна аналогия между политиката на държавните органи по отношение на строежа през депресионния период (от 1931 г. до 1934 г.) и през периода на стопански подъем след 1934 г. През първия период увеличението на строежа бе ограничавано от направените увеличения в някои акцизи върху по-важните строителни материали. През втория период системата на държавно стопанисване на горите и възприетата политика на ограничение на годишните етапи на производството на дървен строителен материал са допринесли за покачването на цените на тези материали и на строителните разноски въобще, което от своя страна е действало за ограничението на обема на строежа.

Първата от горните две мерки може да намери известно оправдание в изключителните условия на финансирането на строежа през годините на стопанска депресия, когато самият стабилитет на кредитната система бе застрашен от масовото теглене на влогове с цел за строеж. По отношение на строежа 1931 г. остана сравнително незасегната от финансовата криза през лятото на същата година във връзка със затрудненията на австрийската банка „Кредитаншалт“ и с обезценяването на лирата стерлинг през есента на 1931 г., понеже строителният сезон бе вече към своя край, когато значението на горните събития за българското стопанство стана напълно явно. През следващата 1932 г. обаче обемът на строежа нараства с кръгло 66%, като показва ново увеличение от кръгло 17% през 1933 г. Едва през 1939 г. обемът

35 Виж Н. К.: „Влиянието на цените върху някои страни на стопанското развитие на България през 1926–1937. – Трудове на СИСП, 1938, кн. 1, с. 23–24.

на строежа показва известно понижение спрямо предходната година (в размер на 18%), но остава все пак с кръгло 60% над равнището си от 1931 г. Средногодишно за периода 1932–1934 г. включително обемът на строежа надвишава нивото си от 1931 г. (първата предкризисна строителна година) със 73%. Значението на този факт изпъква по-ясно, като се има предвид, че обемът на строежа през 1931 г. е почти равен на средния годишен обем на строежа за тригодишния период от 1926 г. до 1928 г. включително. Високото равнище на обема на строежа от 1932 г. до 1934 г. включително отразява най-вече съществуващото тогава недоверие в националната монета и в кредитната система на страната.

С настъпването на по-нормални условия на паричния пазар (след уреждането по законодателен път на въпроса за задълженията през 1934 г. и появата на първите признаци на стопански подъем през същата година) се наблюдава известно намаление в обема на строежа. Индексът на обема на строежа спада от 100 за 1934 г. на 90.3 през 1935 г., след което се покачва на 96.5 през 1936 г. Колебанията в обема на строежа през 1937 г. и 1938 г. са също незначителни: индексът на обема спада от 96.5 за 1936 г. на 90.6 през следващата година и се покачва на 93.8 за изтеклата 1938 г. Средно за периода от 1935 г. до 1938 г. включително индексът на обема на строежа възлиза на 92.8 срещу 108.5 за периода от 1932 г. до 1934 г. включително, или с 14.5% в по-малко. Увеличението в обема на строежа от 1937 г. до 1938 г. възлиза едва на 3.2%. Това обаче не представлява тенденция нагоре в развитието на обема на строежа поради колебливото развитие на индекса на обема от 1935 г. насам. Възможно е високото равнище на строителните разноски през последните две години, както и провеждането на градоустройствения план на столицата да обясняват помежду си сравнително устойчивото развитие на строежа през тези години на стопански възход.

в) *Строителни разноски и обем на строежа.* Почти през целия период от 1931 г. до 1938 г. включително развитието на строежа на сгради остава сравнително малко повлияно от промените в равнището на строителните разноски и от ред други икономически фактори, които влияят върху строежа. През периода от 1931 г. до 1934 г. включително, недоверието на спестителите в стабилността на националната монета и в кредитната система на страната играе по-голяма роля при определянето на развитието на строежа, отколкото промените в движението на жилищните наеми, в рентабилността на държавните ценни книжа, в размера на влоговите лихви в кредитните институти, както и в равнището на строителните разноски. През следващия период на стопански подъем, който в случая със строежа започва от 1935 г. насам, горните съображения остават пак на заден план – особено през 1937 г. и 1938 г. поради провеждането на градоустройствения план на столицата и последвалото намаление на строежа. Единствено 1935 и 1936 г. остават сравнително неповлияни от подобни странични фактори и обемът на строежа нараства с 6.2% през 1936 г. в сравнение с 1935 г. В следващата диаграма 34, отнасяща се до периода от 1931 г. до 1938 г. включително, е показано развитието на годишните индекси на обема на строежа, на строителните разноски, на движението на жилищните наеми и на рентабилността на държавните ценни книжа (6% Бежански заем от 1923 г.) на вътрешния пазар.

Изборът на индексите на строителните разноски, на жилищните наеми и на рентабилността на държавните ценни книжа измежду всички онези фактори, които влияят върху развитието на строежа на сгради в страната, се дължи по-скоро на технически причини, отколкото на съображения, отнасящи се до значението на отдел-

ните фактори при определяне насоката на развитието на строежа. Явно е, че понижението на равнището на строителните разноски действа за разширението на строежа. В обратна насока действа спадането на жилищните наеми, т.е. при равни условия спадането на наемите би предизвикало ограничение на строежа. Ако понижението на жилищните наеми обаче е по-слабо, отколкото спадането в рентабилността на другите средства или форми на парични инвестиции (като например държавните ценни книжа, влоговете в кредитните институти), възможно е да настъпи известно прехвърляне на капитали от горните видове инвестиции към строежа на сгради. Не трябва да се забравя, че при условията на българското финансово стопанство, строежът и влоговете в кредитните институти остават главните форми на инвестиции на частните спестявания.

ДИАГРАМА 34*

Индексни числа при база 1931–1938 г. = 100

* Виж таблица 33 на Приложение I.

През периода от 1931 г. до 1934 г. включително индексът на строителните разноски спада значително и следователно е действал за увеличението на строежа. От друга страна обаче, равнището на жилищните наеми спада още по-силно през този период и е действало в обратна насока – за ограничението на строежа. Същевременно рентабилността на държавните ценни книжа на вътрешния пазар нараства с кръгло 12% от 1931 г. до 1934 г. включително. При равни условия по-силното спадане на жилищните наеми, отколкото на строителните разноски, от една страна, и покачването на рентабилността на държавните ценни книжа (при намаление в доходността на сградите), от друга страна, би действало за намалението на строежа и за прехвърлянето на свободните за инвестиране капитали към пазара на ценните книжа. Всъщност обаче обемът на строежа на сгради нараства извънредно силно както през

1932 г., така и през 1933 г. и въпреки настъпилото намаление през 1934 г. обемът на строежа остава през същата година с кръгло 60% над равнището си от 1931 г. Това силно увеличение се дължи най-вече на недоверието сред спестителите в стабилността на монетата и на кредитната система. Силното покачване на рентабилността на държавните ценни книжа през този период, т.е. спадането на курсовете на държавните заеми, отразява твърде ясно това състояние на „криза в доверието“, което намери израз в масовото теглене на влогове от кредитните институти и инвестирането на същите капитали в строежи. През втория период, или по-право през 1935 г. и 1936 г., равнището на строителните разноски остава почти непроменено, жилищните наеми продължават да спадат, но доходността на държавните ценни книжа намалява чувствително (при още по-силно намаление във влоговите лихви на кредитните институти). В резултат обемът на строежа нараства с 4.6% спрямо 1935 г. През следващите две години обаче въпреки силното намаление на рентабилността на държавните ценни книжа и сравнително незначителното понижение на жилищните наеми, обемът на строежа остава с 4%, съответно 1%, под равнището си от 1936 г. За намалението на строежа през последните две години е действало поскъпването на цените на строителните материали и на работническите надници, както и неустановеното положение във връзка с градоустройствения план на столицата. Незначителното увеличение в обема на строежа през 1938 г. в сравнение с 1937 г. (3.2%), въпреки устойчивостта на индекса на строителните разноски, на жилищните наеми и настъпилото силно спадане в рентабилността на ценните книжа, както и на значителното нарастване на влоговете в кредитните институти, се дължи изключително на по-слабия строеж в столицата във връзка с новия градоустройствен план. Това се потвърждава от обстоятелството, че стойността на строежа в провинцията се почти удвоява от 1935 г. насам. С други думи, политиката на ограничение на строежа от страна на държавата (чрез повишението на акцизите върху някои строителни материали през периода на стопанска депресия и чрез ограничението на годишните производствени етапи за дървения строителен материал през последните няколко години) е оказала сравнително слабо влияние върху развитието на строежа на сгради в градовете.

VII. ПАРИ И КРЕДИТ

1. Структурни промени в кредитната система. Основните тенденции, които се наблюдават в развитието на банковото дело в страната през периода на стопански подем от 1934 г. насам, водят началото си още от първите години на предходния период на стопанска депресия. Всъщност годините 1928 и 1929 представляват повратната точка в насоката на развитието на българската кредитна система. Оттук нататък, т.е. след реорганизацията на Б.н.банка по типа на модерен централен емисионен институт през 1928 г., започва трайната тенденция на нарастване на значението на обществените банки за банковото дело в страната. Същевременно благоприятното развитие на акционерните банки се преустановява към 1929 г. и е последвано от период на явен упадък след 1931 г. Около тези две основни тенденции в развитието на кредитното дело в страната през последното десетилетие се преплита проблемът за задълженията от частностопански характер, изникнал в наследство от кредитно-инфлационния период 1926–1929 г. включително. В следващите редове ще бъдат разгледани: а) тенденцията към сливане и консолидиране на частните и обществени банки; б) имобилизирането на банковите средства във връзка с прилагането на закона за облекчение на длъжниците; в) „национализацията“ на акционерните банки в страната, в смисъл на засиленото участие на местни капитали и спестявания в тези банки; и г) нарастването на значението на обществените кредитни институти при капиталообразуването и кредитораздаването.

а) *Сливане и консолидиране на частните и обществени банки.* Затрудненията на някои провинциални акционерни банки след 1929 г. се долавят от промените в броя на действащите акционерни банки в страната през следващите години. Броят на акционерните банки намалява от 131 в края на 1931 г. на 119 в края на 1933 г. Намалението се явява по-скоро вследствие на обществената ликвидация на някои банки в провинцията, отколкото на сливането на акционерните банки. През 1934 г. обаче 19 акционерни банки бяха слети в новообразуваната банка „Български кредит“, в чийто капитал и ръководство държавата бе представена чрез Б.н.банка. Впоследствие към „Български кредит“ бяха слети още две малки акционерни банки. По този начин броят на акционерните банки в страната бе сведен от 119 в края на 1933 г. на 97 в края на 1935 г. В края на следващата година броят на акционерните банки намалява на 93, от които 16 банки, обявени в обществена ликвидация, така че броят на действащите банки е възлизал само на 77. Тази тенденция на сливане и на ликвидирание на по-малките акционерни банки продължава и през следващите години, но вече с по-слаб темп. В края на 1938 г. броят на акционерните банки възлиза на 87 – включително обявените в обществена ликвидация 16 банки.

Всъщност обаче броят на действащите, т.е. на активните акционерни банки, е много по-малък, освен обявените в обществена ликвидация банки в края на 1938 г. съществуват не по-малко от 30 други банки, които фактически се намират в положение на скрита ликвидация. Повечето от последните банки ще бъдат рано или късно

слети към банка „Български кредит“ след съответната преоценка на актив-пасивите им. В очакване на това сливане тези банки са свели до минимум кредитната си дейност и се ограничават с ликвидирането на старите си пласменти. Това явление обяснява до известна степен устойчивото развитие на кредитните пласменти на всички акционерни банки в страната през периода на стопански подем от 1934 г. насам, както и чувствителното увеличение на пласментите на популярните банки през този период. С други думи, преустановеното кредитораздаване от страна на онези акционерни банки, които се намират в положение на явна или на скрита ликвидация, е отправило част от редовната им клиентела към популярните банки, действащи в същите райони. Преоценката на актив-пасивите на слетите акционерни банки и ликвидирането на някои от провинциалните банки обяснява силното намаление на общата сума на собствените средства на акционерните банки в страната и същевременно дава известно указание за размера на това явление. Така например от 1933 г. до 1937 г. включително общата сума на собствените средства на акционерните банки намалява с 406 млн. лв., или с 31.8%. За периода от края на 1931 г. до края на 1938 г. съответните цифри възлизат на кръгло 560 млн. лв., или на 40.8%. Тези твърде големи загуби свидетелстват за остротата на последната стопанска депресия в България.

Тенденцията на сливане и на ликвидиране на акционерните банки не засегна големите софийски частни банки. Едва в началото на 1938 г. бе извършено сливането на Генерална банка с Франко-белгийска и балканска банка, под името Франко-българска банка. Отражението на стопанската депресия върху развитието на големите софийски акционерни банки се изрази по-скоро в една тенденция на затваряне на провинциалните клонове на банките и на намаление в основния капитал. Такъв е случаят например с Франко-белгийска и балканска банка, която затвори клоновете си в Дупница, Пловдив и Свищов през 1931 г. и тези в Хасково и Плевен през следващата година. Освен това капиталът на Франко-белгийска и балканска банка бе намален от 150 на 50 млн. лв. и увеличен с един милион лева след сливането с Генерална банка.

Общо взето, прякото кредитиране на индустрията от страна на акционерните банки бе намалено чувствително след 1931 г. Участието на някои от големите банки в капиталите и ръководството на индустриални предприятия бе засилено. Кредитните задължения на някои големи индустриални предприятия към кредитиращите ги банки бяха ликвидирани било чрез емисията на нови акции, било чрез превръщането на задълженията в нови акции на името на заинтересованите банки. Такъв е случаят с Франко-белгийска и балканска банка и кредитираните от нея големи стопански предприятия, като акционерно дружество „Съединени тютюневи фабрики“ и акционерно дружество „Беров и Хоринек“, които бяха финансово реорганизирани през 1931 г., респективно 1932 г. Тази тенденция обаче засяга по-скоро онези големи индустриални предприятия в страната, които работят предимно с чуждестранни капитали.

Докато 1934 г. бе свидетелка на сливането на голям брой акционерни банки в новооснованата полуобществена банка „Български кредит“, същата година видя и сливането на Българската централна кооперативна банка и Българската земеделска и кооперативна банка. Две години по-късно – през 1936 г., бе извършено откупването на чуждите акции на Българската ипотечарна банка от страна на държавата. Ръководството на банката бе възложено на един комитет, в който влизат представители на държавата, на Б.н.банка и на Б.з.к.банка. Откупването на Българската ипотечарна банка позволи създаването на по-тесни връзки между нея и Б.з.к.банка. Тези връзки

Развитие на конюнктурния цикъл в България (1934–1939 г.)

позволяват на Българската ипотечна банка да отпусна дългосрочни заеми на общините и да кредитира, макар и в ограничен размер, спестовно-строителните дружества, които се развива твърде бързо през последните години, но чийто възход бе впоследствие преустановен.

б) *Имобилизиране на банковите средства.* Задължняването на частното стопанство през депресионните години се яви в резултат на кредитното разширение от 1926 г. до 1929 г. включително и на силното спадане на цените на земеделските произведения през периода на стопанската депресия. При невъзможността на длъжниците да посрещат задълженията си към банковите институти настъпи почти пълно замразяване на кредита в страната. След опитите от 1932 г. и 1933 г. въпросът за задълженията получи едно сравнително по-трайно разрешение през 1934 г. със Закона за облекчение на длъжниците и заздравяване на кредита. Задълженията на частните стопани бяха конвертирани към нарочно създадената Погасителна каса след направеното облекчение от кръгло 30% в средния дълг. Кредиторите получиха облигации на Погасителната каса, носещи 3% годишна лихва и платими в срок от 20 години. Този закон остана в действие до пролетта на 1939 г., когато законът бе изменен с оглед да обхване и някои други категории длъжници, останали незасегнати от направените облекчения със закона от 1934 г.

До 31 май 1939 г. Погасителната каса е открила партии на 208 471 длъжници и ги е задължила с 5113 млн. лв. До същата дата касата е издала облигации за сумата 4820 млн. лв. Остава следователно да бъдат издадени облигации срещу направените до горната дата заверявания още за 535 млн. лв. Заверяванията на кредиторите и сумата на издадените им до края на май 1939 г. облигации са посочени в таблица 22 по-долу.

ТАБЛИЦА 22
Дейност на Погасителната каса до 31.V.1939 г.

Кредитори на касата	Сума за издаване на облигации		Сума на издадените облигации		Завършения безъ изда- дени облиг. млн. лв.
	млн. лв.	%	млн. лв.	%	
1. Б. з. к. банка	1,929	36.0	1,901	39.4	28
2. Частни лица и др. . .	1,585	29.6	1,323	27.6	263
3. Кооперации	819	15.3	717	14.7	103
4. Популярни бавки . . .	629	11.7	556	11.3	73
5. Частни бавки	361	6.8	294	6.5	67
6. Б. н. бавка	31	0.6	30	0.6	1
Общо	5,355	100.0	4,820	100.0	535

Най-голям кредитор на Погасителната каса е Б.з.к.банка с 36.0% от общата сума за издаване на облигации и с 39.4% от сумата на издадените вече облигации (включително 1900 млн. лв. във временни свидетелства към Б.з.к.банка). Следва групата на частните лица с 29.6% от общата сума за издаване на облигации и с 27.6% от сумата на издадените вече облигации. Популярните банки и кооперациите участват

с 27.0% от общата сума за издаване на облигации, следвани от частните банки с 6.8% и от Б.н.банка с по-малко от 1%.

Почти целият кредитен пласмент на земеделските кредитни кооперации е обленен в облигации на Погасителната каса. В края на 1938 г. около 25% от общата сума на пласментите в кредити и ценни книжа на Б.з.к.банка представляват облигации на Погасителната каса (в по-голямата част временни свидетелства с 5% годишна лихва). Съответният процент за популярните банки възлиза на 14.5% (само за издадените облигации) и 21.1% – включително кредитите, които предстоят да бъдат облекчени и прехвърлени към Погасителната каса. Най-слабо засегнати са акционерните банки, чийто авоар в облигации на касата представлява към края на третото тримесечие на 1938 г. само 6.9% от общата сума на пласментите им в кредити и ценни книжа. По този начин към края на 1938 г. кръгло 24% от общата сума на пласментите в кредити и ценни книжа на Б.з.к.банка, на популярните банки и на съюзите им, на земеделските кредитни кооперации, на акционерните банки и на Б.н.банка бяха имобилизирани и облекчени в облигации на Погасителната каса. Загубите, които кредитните институти понасят в резултат на това имобилизиране на средствата им, са значителни, понеже облигациите на Погасителната каса носят лихва от 3% годишно, т.е. под средната влогова лихва за всички кредитни институти в страната.

Сравнително малкият процент, който авоарът на акционерните банки в облигации на Погасителната каса представлява от общата сума на пласментите на тези банки в кредити и ценни книжа, налага някои обяснения. На първо място, клиентите на акционерните банки са в повечето случаи по-кредитоспособни от клиентите на популярните банки, на земеделските кредитни кооперации и на Б.з.к.банка. С изключение на кредитите в индустрията, отпуснатите кредити от акционерните банки за финансирането на външната и вътрешната търговия са сравнително много поликвидни, отколкото кредитите на популярните банки, на земеделските кредитни кооперации и на Б.з.к.банка, които са насочени предимно към селското стопанство, занаятчийството и търговията на дребно. Освен това кредитът при кооперативните и обществени банки има известен социален оттенък, който отсъства в случая с акционерните банки и който налага известни граници на бързото и почти принудително ликвидиране на отпуснатите кредити през периоди на неблагоприятна стопанска конюнктура. Накрай, трябва да се отбележи, че акционерните банки преустановиха политиката на кредитно разширение много по-рано, отколкото кооперативните или обществени кредитни институти. Това се обяснява не толкова с по-голямата прозорливост на акционерните банки, колкото с обстоятелството, че до 1929 г. включително големите акционерни банки се ползваха със значителни чуждестранни краткосрочни кредити, които бяха преустановени след краха в Ню Йорк през есента на същата година и които предстоеше да бъдат изплатени. Не липсват и случаи обаче, при които ликвидирането на кредитните пласменти на акционерните банки е било съпроводено с известно намаление на дълговете въз основа на специални споразумения между банките и длъжниците. В резултат на всичко това в края на 1938 г. само 6.9% от общата сума на пласментите на акционерните банки в кредити и ценни книжа е била облекчена в облигации на Погасителната каса срещу 21.1% при популярните банки (включително заверенията, срещу които предстоят да бъдат издадени облигации) и 3.60% за Б.з.к.банка, при която почти целият частен портфейл е облекчен в облигации на касата.

Счетоводството на Погасителната каса не позволява да се отделят постъпленията на касата от лихви и погашения, но дава отделно постъпленията от предсрочни изплащания на задълженията на длъжниците към касата. Общата сума на вноските, направени от длъжниците в пари и облигации за времето от 1935 г. до края на септември 1938 г., възлиза на 728 млн. лв., от които 393 млн. лв. постъпления за 1937 г. За първите девет месеца на 1938 г. обаче вноските са значително по-малки и възлизат на 162 млн. лв. По-слабите постъпления през последната година се обясняват със закона от 4.VIII.1938 г., който въвежда мораториум за всички задължения, сключени преди 1.I.1931 г. до новото разрешение на въпроса за задълженията.³⁶ Длъжниците са проявили въздържане при внасяне на дължимите суми към Погасителната каса в очакване на ново и по-голямо облекчение на задълженията. Самият размер на дадените облекчения според Закона за облекчение на длъжниците и за заздравяване на кредита от 7.VIII.1934 г. възлиза на 1530 млн. лв. и е за сметка на държавното съкровище.

в) *„Национализация“ на чуждите средства на акционерните банки.* Една твърде важна последица на стопанската депресия у нас бе „национализацията“ на чуждите средства на акционерните банки, т.е. постепенното изместване на краткосрочните чуждестранни кредити, с които работеха по-големите акционерни банки в страната, от местни капитали. Към 1929 г. чуждите краткосрочни кредити, отпуснати на големите четири чуждестранни банки в София и на останалите акционерни банки в страната от банкови групи в чужбина, се изчисляват на кръгло 2500 млн. лв. През първите две години на стопанската депресия до края на 1931 г. чуждестранните влогове в акционерните банки в страната намаляват на 812 млн. лв., или с кръгло 1650–1700 млн. лв. Въпреки това силно намаление на чуждестранни влогове тяхното участие в общата сума на влоговете в акционерните банки в страната все пак възлиза на 18.4%. По-голямата част от този отлив на чужди краткосрочни кредити бе извършен през периода до въвеждането на валутните ограничения към 15.X.1931 г. Изтеглянето на тези значителни капитали от българското стопанство през подобен кратък период дава добра представа за интензивността на дефлационната политика на големите софийски акционерни банки през първите две години на стопанска депресия. Същевременно съществуването на една маса от кръгло 2500 млн. лв. чуждестранни краткосрочни кредити в българските акционерни банки към 1929 г. говори не само за оскъдността на местните спестявания, но и за несигурната основа на кредитното разширение, което се наблюдаваше в страната от 1926 до 1929 г. включително.

Изтеглянето на чуждестранните влогове в акционерните банки в страната продължава и след 1931 г.: общата сума на тези кредити намалява от 812 млн. лв. в края на 1931 г. на 210 млн. лв. в края на 1934 г. Същевременно процентното участие на чуждестранните влогове в общата сума на влоговете във всички акционерни банки намалява от 18.4% в края на 1931 г. на 6.5% в края на 1934 г. Стопанският подем в България от 1934 г. насам е предизвикал съвсем слабо увеличение на чуждестранните влогове в акционерните банки в страната – размерът на тези влогове възлиза на 413 млн. лв. средномесечно за периода 1935–1938 г. включително. В края на 1938 г. чуждестранните влогове в местните акционерни банки възлизат на 385 млн. лв., от които 284 млн. лв. в големите три чуждестранни акционерни банки в София.

³⁶ Новият закон за уреждане на проблемата за задълженията бе гласуван и окончателно приет от Народното събрание на 27.IV.1939 г., публикуван в „Държавен вестник“ от 1.V.1939 г.

Голямото теоретическо значение на този процес на „национализация“ на чуждите средства на големите акционерни банки в страната е очевидно. На първо място, при сегашното положение на нещата българското стопанство не е повече изложено на опасността от едно бързо и силно свиване на кредита вследствие на изтеглянето на чуждестранните влогове от банковата система на страната. На второ място, при днешните условия Б.н.банка е в положение да упражнява много по-ефикасен контрол върху големите чуждестранни акционерни банки в София, отколкото през годините до началото на стопанската депресия. Липсата на значителни краткосрочни чуждестранни кредити и малката вероятност за набавянето на подобни кредити поставя големите чужди акционерни банки в столицата в сравнително по-голяма зависимост от кредитните услуги на Б.н.банка. Значението на този факт изпъква по-ясно като вземем предвид обстоятелството, че към края на 1938 г. големите три чужди банки в София участват с 34.4%, респективно с 37.1%, в общата сума на кредитните пласменти, респективно на влоговете, на всички акционерни банки в страната.

На практика обаче по-голямата зависимост на чуждите акционерни банки от кредитните услуги на Б.н.банка не се е проявила през периода на стопански подем от 1934 г. насам. Свиването на кредитните пласменти на чуждите акционерни банки в страната бе сравнително по-силно, отколкото намалението на влоговете през депресионните години. В резултат разполагаемите средства на тези банки и отношението на разполагаемите към чуждите средства бе чувствително повишено. Консервативната кредитна политика на големите чужди акционерни банки в страната през последните години на стопански подем и високите им разполагаеми средства са предотвратили всяка проява на положението им на по-голяма зависимост от кредитните услуги на Б.н.банка. Последният по-значителен случай, когато някоя от големите чужди акционерни банки в страната е прибегвала нашироко до услугите на Б.н.банка, остава този през 1933 г., когато централният емисионен институт отпусна кредити на една от големите чужди банки в София за няколкостотин милиона лева.

г) *Нарастване на значението на обществените кредитни институти.* Нарастването на значението на обществените кредитни институти за банковата система на страната продължава непрекъснато от 1929 г. насам. Изтеглянето на чуждестранните краткосрочни влогове от големите акционерни банки и затрудненията на голям брой малки провинциални частни банки предизвикаха известен отлив на спестяванията от акционерните към обществените и кооперативните кредитни институти през годините на стопанска депресия. Впоследствие политическите агитации около Закона за облекчение на длъжниците и заздравяване на кредита създадоха известно чувство на несигурност за влоговете в акционерните и кооперативните банки, изразено в нов прилив на влогове в обществените кредитни институти, т.е. в Б.з.к.банка и Пощенска спестовна каса. Промените в процентното участие на трите категории кредитни институти (популярните банки и съюзите им, акционерните банки и обществените кредитни институти) в общата сума на влоговете и на пласментите в кредити и ценни книжа са посочени в таблица 23.

Процентното разпределение на влоговете и пласментите между горните три категории кредитни институти е изчислено въз основа на средните месечни числа за отделните години. Процентното участие на популярните банки и съюзите им в общата сума на наблюдаваните влогове остава извънредно устойчиво от 1933 г. до 1938 г. включително и се движи между 19.0% за 1935 г. и 19.8% за последната година. Участието на акционерните банки, напротив, намалява ежегодно от 22.9% за 1933 г. на 26.0% за

ТАБЛИЦА 23

Процентно разпределение на влоговете между кредитните институти (според средните месечни числа за годините)

Години	Кооперативни банки	Големи частни банки	Други частни банки	Всичко частни банки	Б. з. и кооп. банка	Пощ. спест. каса	Всичко обществени кред. и-ти
1933	19.3	14.0	15.9	29.9	37.1	13.8	50.9
1934	19.2	12.8	14.7	27.5	37.3	16.0	53.3
1935	19.0	12.5	13.5	26.0	37.8	17.3	55.1
1936	19.2	12.7	11.9	24.6	38.0	18.2	56.2
1937	19.3	11.8	10.9	22.7	39.9	18.8	58.7
1938	19.8	11.1	10.2	21.3	39.2	19.7	58.9

1935 г. и на 21.3% за 1938 г. Загубеният терен от акционерните банки е бил спечелен от обществените кредитни институти, чието участие в общата сума на влоговете в страната нараства от 50.9% за 1933 г. на 55.1% за 1935 г. и на 58.9% за изтеклата 1938 г. Трябва да се отбележи, че увеличеното процентно участие на обществените кредитни институти при набирането на спестяванията се дължи главно на силното нарастване на влоговете в П.с.каса, чието участие в общата сума на влоговете нараства от 13.8% за 1933 г. на 17.3% за 1935 г. и на 19.7% за 1938 г., докато участието на Б.з.к.банка нараства от 37.1% за 1933 г. на 39.2% за 1938 г. Също така намалението на процентното участие на акционерните банки в общата сума на влоговете е по-слабо при големите софийски акционерни банки, отколкото при всички останали частни банки в страната: участието на големите пет софийски банки³⁷ намалява от 14.0% за 1933 г., на 12.5% за 1935 г. и на 11.1% за 1938 г., докато участието на всички останали акционерни банки намалява от 15.9% за 1933 г. на 13.5% за 1935 и на 10.2% за изтеклата година. С други думи, през 1933 г. от сумата на всички влогове в акционерните банки на големите пет софийски банки се падат 46.8%, а през 1938 г. – 52.1%. Това явление се обяснява с ликвидирането на някои малки провинциални банки и със сливането на 21 по-малки банки в образуваната през 1934 г. банка „Български кредит“.

ТАБЛИЦА 24

Процентно разпределение на банковите пласменти между отделните кредитни институти (средномесечно за отделните години)

Години	Кооперативни банки	Големи частни банки	Други частни банки	Всичко частни банки	Б. з. и коопер. банка	Б. и. банка	Всичко обществ. банки
1933	20.8	13.9	16.7	30.6	45.3	3.2	48.5
1934	21.3	12.3	16.1	28.4	47.3	3.0	50.3
1935	22.0	12.5	15.5	28.0	47.2	2.9	50.1
1936	22.5	11.5	15.3	26.0	47.7	4.0	50.7
1937	22.3	11.4	13.6	25.0	48.7	4.0	52.7
1938	23.1	10.9	12.2	23.1	49.9	4.0	53.9

37 Само за софийските клонове на банките, без клоновете в провинцията.

Почти същото явление се наблюдава и при разпределението на общата сума на пласментите в кредити и ценни книжа между акционерните, кооперативните и обществените банки. Процентното участие на кооперативните кредитни институти (популярните банки и съюзите им) показва бавна, но трайна тенденция на увеличение: от 20.8% за 1933 г. на 22.0% за 1935 г. и на 23.1% за 1938 г. Обратно, участието на акционерните банки намалява от 30.6% за 1933 г. на 28.0% за 1935 г. и на 23.1% за последната година, когато акционерните банки се изравняват по значение с кооперативните банки за кредитирането на стопанството. Същевременно участието на обществените кредитни институти нараства от 48.5% за 1933 г. на 60.1% за 1935 г. и на 53.9% за 1938 г. С други думи, загубата от 7.5 пункта при процентното участие на акционерните банки в общата сума на наблюдаваните кредитни пласменти в страната е била за сметка на увеличено участие (в отношение на 1:2) на кооперативните и на обществените банки.

Както при разпределението на влоговете, така и при кредитните пласменти, участието на големите софийски акционерни банки показва по-слабо намаление през периода от 1933 г. насам, отколкото участието на всички акционерни банки в страната. Процентното участие на софийските клонове на големите акционерни банки в общата сума на пласментите в кредити и ценни книжа на всички акционерни банки нараства от 45.2% за 1933 г. на 47.2% за 1938 г. Увеличението би било още по-голямо, ако не бе продължителното свиване на пласментите на една от големите акционерни банки с чуждестранни капитали, която все още продължава да ограничава кредитната си дейност.

Тук трябва да се изтъкне една друга, не по-малко важна тенденция при развитието на акционерните банки през последните години: засилването на значението на българските големи акционерни банки за сметка на намалението на значението на чуждестранните големи банки. Така например процентното участие на двете български големи банки в общата сума на пласментите в кредити и ценни книжа на големите пет софийски акционерни банки (само за софийските клонове на банките) нараства от 34.2% в края на 1935 г. на 40.9% в края на изтеклата 1938 г. Това движение е резултат на увеличението в салдото на отпуснатите кредити от българските банки и на намалението на кредитите на големите три чужди банки. Включително провинциалните клонове на големите пет софийски акционерни банки, участието на двете български банки в общата сума на кредитните пласменти на големите пет банки възлиза на 55.5% към края на 1938 г., докато през първата година от основаването на „Български кредит“ значението на чуждите големи банки бе сравнително много по-голямо. С други думи, освен изместването на чуждите краткосрочни влогове от местни спестявания в системата на българските акционерни банки през последните години се наблюдава една явна тенденция на отслабване на значението на големите три софийски банки, които работят предимно с чужди капитали, за сметка на увеличението на влоговете и на кредитните пласменти на чисто българските големи акционерни банки. Процесът на „национализация“ на акционерните банки следователно се е развил с почти еднаква сила в горните две насоки.

2. Промени в актива и пасива на Б.н.банка. Промените в актива и пасива на Б.н.банка ще бъдат разгледани главно с оглед на промените в количеството на паричните знаци в обращение и на камбиалния баланс на банката. Трябва обаче да се изтъкне, че използването на данните за активите и пасивите на банката към годишните балансови дати с оглед на промените в количеството на паричното обращение

Развитие на конюнктурния цикъл в България (1934–1939 г.)

често прикрива въздействието на някои сметки върху равнището на количеството на паричните знаци извън касите на банката. Освен това голямото сходство, което съществуваше между камбиалния баланс и платежния баланс на страната през депресионните години, се нарушава след въвеждането на режима на частните компенсационни сделки през втората половина на 1933 г. Със засилването на компенсационната търговия през последните години кръгло една трета от чужд[естранн]ата валута, която постъпва в страната от износа на български произведения, се влива направо в частния компенсационен пазар и не се отразява върху камбиалния баланс на банката.

ТАБЛИЦА 25*

Промени в по-важните сметки в актив-пасива на Б.н.банка
(млн. лв. в края на всяка година)

Години	Парично обращение (банкноти и монети)	А к т и в ъ									П а с и в ъ				
		Пръки кредити на държавата			Пласменти	Търговски ефекти	Частни аванси	Златни и валутни резерви			Банкноти въ обращение	Текущи кредиторни сметки			
		основе дългъ	аванси и съкр. бонове	всичко				злато	валута ²⁾	всичко		държавно съкрупние	резерви на банки	други	всичко
1	2	3		5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	
1929	3759	3470	—	3470	270	907	517	1389	1157	2546	3609	79	353	1743	2175
1930	3502	3162	157	3319	316	362	270	1455	792	2247	3296	71	869	607	1547
1931	3629	2995	279	3274	317	342	237	1511	258	1769	2919	45	975	377	1397
1932	3521	2903	423	3326	290	231	196	1519	124	1643	2635	100	1034	464	1598
1933	3971	2813	818	3631	262	298	175	1545	141	1686	2984	268	589	659	1516
1934	3736	2728	655	3383	278	181	193	1547	121	1668	2449	185	692	857	1734
1935	3731	2671	910	3581	267	362	250	1591	448	2039	2497	552	765	600	1917
1936	3812	2551	936	3487	344	316	189	1652	724	2376	2571	935	810	520	2265
1937	3822	3495	385	3880	400	683	319	1994	585	2579	2569	1274	1760	704	3738
1938	4082	3441	400	3841	410	358	219	2006	1238	3244	2800	1305	1468	854	3627
V. 38	3510	3495	385	3880	403	300	276	1994	670	2664	2350	819	2306	784	3909
V. 39	4128	3441	400	3841	400	155	468	2006	738	2744	2931	1014	1239	1097	3350

* Чисто валутно салдо – след приспадане на задълженията на Б.н.банка в чужд[естранн]а валута.

а) Промени в количеството на парите в обращение. Данните за количеството на парите в обращение (виж колона 1 на таблица 25) се отнасят до положението в края на всяка година и не отразяват действителното развитие на паричното обращение през течение на отделните години. Така например внезапното разширение на количеството на паричните знаци в обращение към края на 1933 г. има по-скоро случаен³⁸ характер и не представлява трайна промяна в тенденцията на развитието на паричното обращение. Всъщност средното месечно равнище на количеството на паричните знаци извън касите на Б.н.банка остава извънредно устойчиво от 1930 г. до 1934 г. включително. Обратно – незначителните промени в количеството

38 В този случай разширението на количеството на парите в обращение се обяснява със значителното изтегляне на влоговете от кредитните институти през 1933 г. – резервите на банките при Б.н.банка намаляват от 1034 млн. лв. в края на 1932 г. на 589 милиона в края на 1933 г. (виж колона 13 в таблица 25).

на паричните знаци извън касите на Б.н.банка в края на годините от 1934 до 1937 включително не отразяват трайната тенденция на разширение на паричното обращение от 1935 г. насам. Същевременно увеличението от 260 млн. лв. в количеството на паричното обращение от края на 1937 г. до края на 1938 г. се сравнява с увеличение само от 10 млн. лв. в средното месечно равнище на количеството на паричното обращение през 1938 г. Така, докато разширението на паричното обращение от края на 1935 г. до края на 1938 г. възлиза на 351 млн. лв., средното месечно равнище на количеството на парите в обращение през 1938 г. надвишава съответното си ниво от 1935 г. с 452 млн. лв., или с 13.1%.

ДИАГРАМА 35*

Процентно разпределение на влоговете и пласментите на акционерните, кооперативните и обществените банки

* При влоговете: всички популярни банки и съюзите им (без предепозираните суми в Б.з.к.банка), всички акционерни банки и Б.з.к.банка (включително влоговете в П.с.каса); при пласментите: всички популярни банки и съюзите им (без прекредитираните суми), всички акционерни банки, Б.з.к.банка и частните пласменти на Б.н.банка. Виж таблица 34 в Приложение I.

За свиването на количеството на паричното обращение през 1930 г. в сравнение с 1929 г. е допринесло главно намалението от 892 млн. лв. в частния скотов портфейл и аванси на Б.н.банка³⁹ и от 299 млн. лв. в златните валутни резерви на банката, както и увеличението от 416 млн. лв. в текущите кредиторни сметки на банките. Силното свиване на количеството на парите в обращение, което тези промени в баланса на банката биха могли да предизвикат, е било избегнато благодарение на намалението от 1136 млн. лв. в салдото на обществените и други фондове при Б.н.банка, както и на увеличението на 40 млн. лв. в перото „пласменти“ на банката. Устойчивото развитие на количеството на паричните знаци в обращение от 1930 г. до 1934 г. включително се обяснява, от една страна, с увеличението от 296 млн. лв.

³⁹ Свиването на паричното обращение от края на октомври 1929 г. до края на февруари 1930 г. възлизаше на 1107 млн. лв., или на 26%. В една своя реч пред Народното събрание, произнесена на 9.IV.1930 г., проф. Дим. Мишайков окачестви тази политика на Б.н.банка като брутална и ориенталска.

в сумата на пласментите, частния скотов портфейл и аванси на банката, и от друга страна, с намалението от 177 млн. лв. в текущите кредиторни сметки на банките и с увеличението от 64 млн. лв. в преките кредити на държавното съкровище (включително и основния дълг на държавата). Обратно, разширението на средното месечно равнище на количеството на паричното обращение от 1935 г. до 1938 г. включително е било предизвикано главно от промените в следните сметки в баланса на Б.н.банка (за периода от края на 1935 г. до края на 1938 г.): златните и девизни резерви на банката нарастват с 1205 млн. лв., преките кредити на държавното съкровище показват увеличение от 260 млн. лв. и частните кредити на банката (скотов портфейл, аванси и пласменти) се покачват със 108 млн. лв. В обратна насока – за свиването на паричното обращение през периода от 1935 г. до 1938 г. включително, са действали увеличението от 703 млн. лв. в текущите кредиторни сметки на банките и нарастването на авоара на държавното съкровище при Б.н.банка в размер на 753 млн. лв.

Разгледани поотделно, главните промени в баланса на Б.н.банка от края на 1933 г. до края на 1938 г. се свеждат до: а) увеличението от 1558 млн. лв. в авоара на банката в злато и чужда валута; б) нарастването на авоара на държавното съкровище с 1037 млн. лв.; и в) увеличението от 879 млн. лв. в текущите кредиторни сметки на банките при централния емисионен институт. Увеличението на преките кредити на държавата през този период е незначително – 210 млн. лв. Основният дълг на държавата нарасна с 1000 млн. лв. – от 2551 милиона на 3551 млн. лв. в края на януари 1937 г. след направеното прехвърляне на 600 млн. лв. от краткосрочните задължения на съкровището към сметката на основния дълг на държавата и заверяването на кредиторната сметка на Б.з.к.банка при Б.н.банка със сумата от 400 млн. лв., произлизаща от ликвидиранието на сконтираните при Б.з.к.банка съкровищни бонове. Трябва също да се изтъкне, че увеличението в частния скотов портфейл и в частните аванси на банката през горния период е незначително, възлизайки само на 104 млн. лв. Даже и в края на 1937 г., когато частният портфейл и частните аванси на банката надвишава равнището си от края на 1933 г. с 529 млн. лв., те все пак остават с 422 млн. лв. под салдото на тези сметки в края на 1929 г. Незначителното разширение на частния сконт и на частните аванси на Б.н.банка през периода на стопански подеи от 1934 г. насам се дължи на силното увеличение в резервите на банките при централния емисионен институт и на тяхната сравнително по-голяма независимост от кредитните услуги на Б.н.банка. Разширението на частния скотов портфейл и на частните аванси през 1937 г. се обяснява с обстоятелството, че финансирането на Дирекцията за храноизнос през тази година бе поето в голяма степен от банка „Български кредит“, която от своя страна е била по-усилено кредитирана от Б.н.банка. През 1938 г., напротив, финансирането на Дирекцията за храноизноса бе поето почти напълно от Б.з.к.банка, която разполагаше със значителни излишъци вследствие на прираста на влоговете в Пощенската спестовна каса и в самата Б.з.к.банка. Тази дейност на Б.з.к.банка през 1938 г. обяснява не само намалението на частния скотов портфейл и на частните аванси на Б.н.банка към края на 1938 г., но и чувствителното намаление на резервите на банките при Б.н.банка през второто и третото тримесечие на годината (от 2306 млн. лв. в края на май на 1185 млн. лв. в края на септември).

Слабото свиване на количеството на паричното обращение през първото полугодие на 1938 г. е било последвано от твърде чувствително разширение на обращението през втората половина на годината – главно поради засиленото кредитира-

не на Дирекцията за храноизнос от страна на Б.з.к.банка. Това явление е посочено в диаграма 35, където намалението на текущите кредиторни сметки на Б.н.банка през второто и третото тримесечие на годината съответства на настъпилото разширение на паричното обращение през този период. Фактически количеството на паричните знаци извън касите на Б.н.банка в края на септември и октомври 1938 г. е най-голямото, достигнато през целия следвоенен период. След слабо свиване на паричното обращение през декември 1938 г. и първите два месеца на 1939 г. настъпва ново разширение на количеството на паричните знаци през март и април. В края на април 1939 г. количеството на паричното обращение надвишава равнището си от съответния месец на 1938 г. със 732 млн. лв., или с 20.7%. За целия период от войната насам само през 1925 г. равнището на паричното обращение в края на април е било по-високо, отколкото през април 1939 г. И тук, както през второто полугодие на 1938 г., разширението на паричното обращение се дължи почти изключително на намалението на резервите на банките при Б.н.банка – от 1860 млн. лв. в края на януари на 1229 млн. лв. в края на април, или с 631 млн. лв. Намалението е във връзка с увеличените покупки на някои земеделски произведения от страна на Б.з.к.банка (резервите на Б.з.к.банка при Б.н.банка намаляват от 739 млн. лв. в края на януари на 397 млн. лв. към 22 април). Разширението на количеството на паричното обращение през първото четиримесечие на текущата година е било съпроводено с известно увеличение в скоростта на обращението в сравнение с първото четиримесечие на 1938 г., касовите плащания на Б.н.банка и на Б.з.к.банка показват увеличение от 8.6%, респективно 21.8%.

б) *Камбиален баланс на Б.н.банка.* Развитието на камбиалния баланс на Б.н.банка е посочено в таблица 26. Разграничението на приходите и разходите в свободни девизи и в клирингови валути е наложително предвид на особеното развитие на външния стокообмен през последните години и значителните задължения на държавата към чужбина.

ТАБЛИЦА 26*
Камбиален баланс на Б.н.банка, (млн. лв.)

Години	Клирингови валути			Свободни валути		
	Купено	Продадено	Салдо	Купено	Продадено	Салдо
1933	1689	1490	+ 199	858	1038	— 180
1934	1770	1593	+ 177	487	684	— 197
1935	2583	2256	+ 327	524	525	— 1
1936	2434	2414	+ 20	1221	966	+ 255
1937	2644	2855	— 211	1336	1264	+ 72
1938	4388	3577	+ 811	751	908	— 157

* Според отчета на Б.н.банка за 1938 г., с. 11.

От 1933 г. насам постъпленията на Б.н.банка в клирингови валути надвишават ежегодно плащанията. Изключение прави 1937 г., когато постъпленията в клирингови валути остават под плащанията с 211 млн. лв. (поради пасивното салдо на

търговията ни с Германия за тази година). Общо за периода от началото на 1934 г. до края на 1938 г. натрупаното активно салдо в клирингови валути при Б.н.банка възлиза на 1124 млн. лв. При свободните валути, напротив, постъпленията надвишават плащанията само през 1936 и 1937 г. През 1938 г. постъпленията на банката в свободни валути намаляват почти наполовина вследствие на преустановения износ на зърнени храни през втората половина на годината. В резултат и при невъзможността да се ограничат плащанията в свободни валути в еднакъв размер постъпленията остават под плащанията със 157 млн. лв. Общо за периода от началото на 1934 г. до края на 1938 г. камбиалният баланс на Б.н.банка в свободни девизи е слабо пасивен – в размер на 28 млн. лв. При активно салдо в клирингови валути от 1124 млн. лв. обаче постъпленията на банката в клирингови и свободни валути надвишават плащанията с 1096 млн. лв.

През същия период, т.е. от началото на 1934 г. до края на 1938 г., златната наличност и чистото валутно салдо на Б.н.банка е нараснало с 1559 млн. лв., или с 465 млн. лв. в повече, отколкото натрупаното активно салдо в клирингови и свободни валути при банката. Тази разлика се обяснява отчасти с купеното злато в монети на вътрешния пазар, и отчасти с изкупуването на част от облигациите на външните държавни заеми през последните години в чужбина. В баланса на Б.н.банка в края на 1933 г. авоарът в държавни ценни книжа (от вътрешните и външни заеми) е посочен на 93 млн. лв. През следващите години Б.н.банка пласира на вътрешния пазар значителни количества облигации от вътрешните държавни заеми. В края на 1938 г. авоарът на банката в държавни ценни книжа е посочен на 275 млн. лв., или с увеличение от 182 млн. лв. спрямо края на 1933 г. Друго указание за размера на тези покупки се намира в речта на министъра на финансите в Народното събрание в края на 1938 г., според когото увеличението в трансфера по службата на външните заеми от 32.5% за 1938 г. на 36.5% за 1939 г. не ще предизвика увеличение на трансферираните суми в чужбина през текущата година поради извършените изкупувания на облигации.

Независимо от изкупуването на част от облигациите на външните държавни заеми, през последните няколко години бяха изкупени и чуждите акции в някои големи индустриални и търговски предприятия в България, като акционерно дружество „Гранитоид“, чуждото участие в Българската ипотечарна банка и др. Освен това погасяването на старите финансови и търговски задължения на българското народно стопанство към чужбина е било чувствително засилено. Общата сума на тези задължения⁴⁰ намалява от кръгло 5300 млн. лв. за 1932 г. на кръгло 600 млн. лв. към края на изтеклата година. Към тази цифра трябва да се прибави и изплащането на чуждите краткосрочни влогове в българската банкова система от 1929 г. до края на 1931 г. в размер на кръгло 1650 млн. лв.

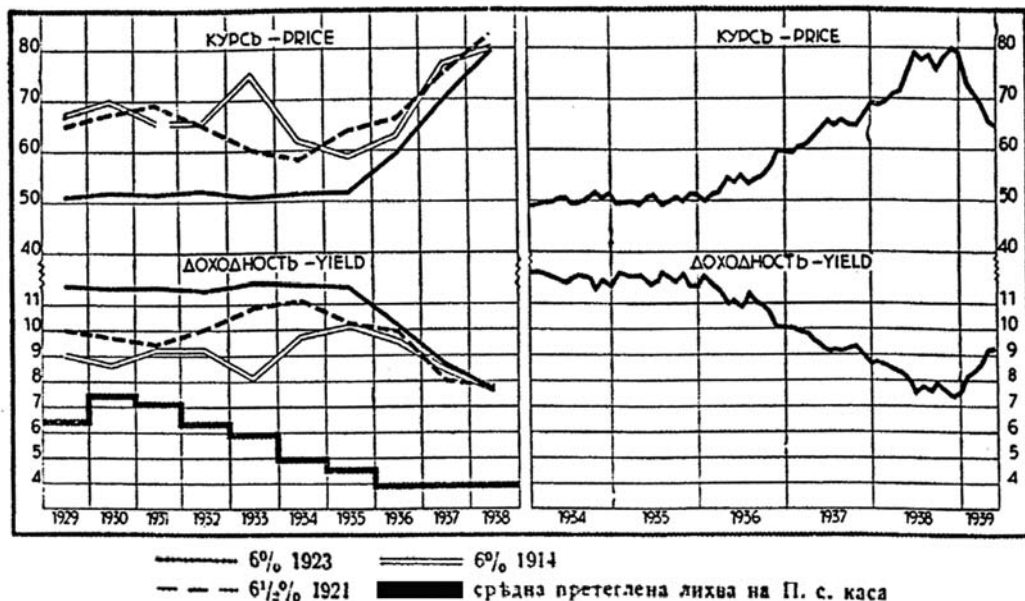
3. Паричен пазар и фондова борса. Първите признаци на нормализиране на паричния пазар след продължителната стопанска депресия се появиха през 1934 г. с уреждането по законодателен път на въпроса за задълженията на частните стопани. Процесът на нормализиране на паричния пазар продължава непрекъснато от 1934 г. насам. Условиата на паричния пазар през 1938 г. могат да се характеризират като напълно нормални. Към края на същата година бе завършен и процесът на уеднаквяване на рентабилността на разните вътрешни държавни заеми, който се наблюдаваше от 1929 насам.

⁴⁰ Според годишния отчет на Б.н.банка за 1938, с. 14.

а) Паричен пазар. Сконтовият процент на Б.н.банка бе сведен постепенно от 10% за 1929 г. на 7% за 1934 и на 6% към 15.VIII.1935 г. От тази дата сконтовият процент на банката остава неизменен. Чувствителното понижение на сконтовия процент през депресионните години и направеното намаление през есента на 1935 г. наложи упоредно намаление на дебиторните и кредиторните лихви на всички кредитни институти в страната. Частният сконтов процент, който се движеше между 12–16% през 1929 г., бе сведен на 8–9% през 1935 и 1936 г. От 1937 г. насам дебиторната лихва на частните банки се движи между 7–9%. Понижението в кредиторните лихви е също така значително. Така например средната претеглена лихва на влоговете в Пощенската спестовна каса намалява ежегодно от 7.50% за 1930 г. на 7.12% за 1931 г., на 6.42% за 1932 г. и на 6.00% за 1933 г. Тази тенденция продължава и през следващите години, когато средната претеглена лихва на влоговете в касата намалява на 5.00% за 1934 г. на 4.63% за 1935 г. и на 4.00% , за 1936, за да се установи на това равнище през следващите години. Останалите кредитни институти нагодица влоговете си лихви към лихвата на П.с.каса. Това намаление обаче не засяга всички влогове в еднакъв размер. До намалението на кредиторната лихва на П.с.каса от 4.63% (средна претеглена за годината) за 1935 г. на 4.00% за 1934 г. ефективните лихви за влоговете при акционерните и кооперативните банки бяха сравнително по-ниски. Тази разлика допринасяше за отправянето на дребните спестявания към П.с.каса и спъваше твърде много кредитната дейност на популярните банки. От 1936 г. насам обаче в кредиторните лихви на обществените, кооперативните и обществените банки съществува сравнително равновесие. Лихвата на влоговете в акционерните банки се движи от 2%–5% и от 3–5% или 6% при обществените (Б.з.к.банка) и кооперативните банки.

ДИАГРАМА 36

Курсове и доходност на държавните ценни книжа

Настъпването на по-нормални условия на паричния пазар през последните години се долавя както от силното увеличение в оборотите на Уравнителната камара, така и от намалението в броя и сумата на протестираните полици в страната. Стойността на оборотите на Уравнителната камара нараства от кръгло 3750 млн. лв. за 1933 г. на 16 188 млн. лв. за изтеклата 1938 г., или между 4 и 5 пъти повече. Трябва да се отбележи, че въпреки значително по-ниското равнище на цените през 1938 г. оборотите на Уравнителната камара за тази година са почти равни на съответните обороти за 1929 г. – най-добрата предкризисна година. Сумата на протестираните полици също така показва трайна тенденция на намаление: от кръгло 816 млн. лв. за 1933 г. на кръгло 395 млн. лв. за 1935 г. и на 320 млн. лв. за последната 1938 г.

б) *Фондова борса.* Кривите, нанесени в диаграма 36, отразяват значителната устойчивост на курсовете на държавните ценни книжа на вътрешния пазар през годините на стопанска депресия и даже през първите две години на стопански подем. От 1935 г. насам обаче покачването на курсовете на ценните книжа е твърде голямо. Курсът на най-големия държавен заем – 6% Бежански заем от 1923 г., се покачва от 50.8 в края на 1933 г. на 51.7 в края на 1935 г. и на 79.5 в края на 1938 г. С други думи, покачването на курса на облигациите на този заем през последните пет години възлиза на 56.5%. Курсът на 6.5% Народен заем от 1921 г. се покачва от 58.9 в края на 1934 г. на 83.0 в края на 1938 г., или с кръгло 41%, докато покачването при курса на 6% Реквизиционен заем от 1914 г. е сравнително най-малко – 29%.

Много по-силно покачване се наблюдава при вътрешните курсове на предвоенните външни държавни заеми: претегляният индекс на курсовете на четири външни предвоенни заеми се понижава с кръгло 32% от 1934 г. до 1936 г. включително, но се покачва с 89.4% от 1936 г. до 1938 г. включително (средно месечно за отделните години). Покачването се дължи главно на повишения размер на трансфера по тези заеми през последните години, както и на споменатото вече изкупуване от страна на държавата на част от тези заеми на чуждите фондови борси. От друга страна обаче, трябва да се отбележи, че външните курсове на тези заеми показват по-слабо покачване, отколкото покачването при вътрешния пазар.

Тенденцията на трайно повишение на курсовете на държавните ценни книжа на вътрешния пазар се преустановява едва в началото на 1939 г. след направеното намаление на лихвите на отделните заеми от 6%, респективно 6.5%, на 5% за всички заеми. Така например курсът на 6% Бежански заем от 1923 г. се понижава с 18.2% от декември 1938 г. до април 1939 г. През същия период курсът на 3% облигации на Погасителната каса спада с 15.2%. Понижението на курсовете на облигациите на Погасителната каса е във връзка с гласуването на новия закон за облекчение на длъжниците от 27.IV.1939 г., който постановява не само разширението на масата, която подлежи на облекчение, но и едно намаление от 30% в номиналната стойност на тези облигации.

Доходността на облигациите на вътрешните държавни заеми намалява успоредно с покачването на курсовете през последните години. Освен това големите разлики в рентабилността на отделните заеми през периода от 1929 г. до 1935 г. включително изчезват постепенно през последните три години. Така например в края на 1933 г. доходността на трите вътрешни държавни заема е била 11.8% за Бежанския заем от 1923 г., 10.8% за Реквизиционния заем от 1914 г. и само 8.0% за Народния заем от 1921 г. В края на 1938 г. доходността на горните заеми възлиза респектив-

но на 7.6%, 7.5% и 7.8%. За пръв път през последното десетилетие доходността на облигациите на вътрешните държавни заеми е спаднала до или даже под средната дебиторна лихва на акционерните и кооперативните банки в страната. По всяка вероятност това явление ще окаже известно влияние върху по-нататъшното развитие на лихвените проценти на кредитните институти, особено след намалението на номиналните лихви на вътрешните държавни заеми в началото на текущата година.

VIII. ПАРИ И КРЕДИТ

(Продължение)

Капиталообразуване и кредитиране

1. Капиталообразуване. По отношение на капиталообразуването и на промените в състава на влоговете и в скоростта на влогообращението периодът на стопански подем от 1934 г. насам се характеризира със: а) силното увеличение на влоговете в кредитните институти; б) относителното нарастване на безсрочните влогове; и в) увеличението в скоростта на влогообращението. Тенденцията на нарастване на значението на обществените кредитни институти при набирането на спестяванията, която се наблюдава през този период бе вече разгледана в предходната глава на изложението.

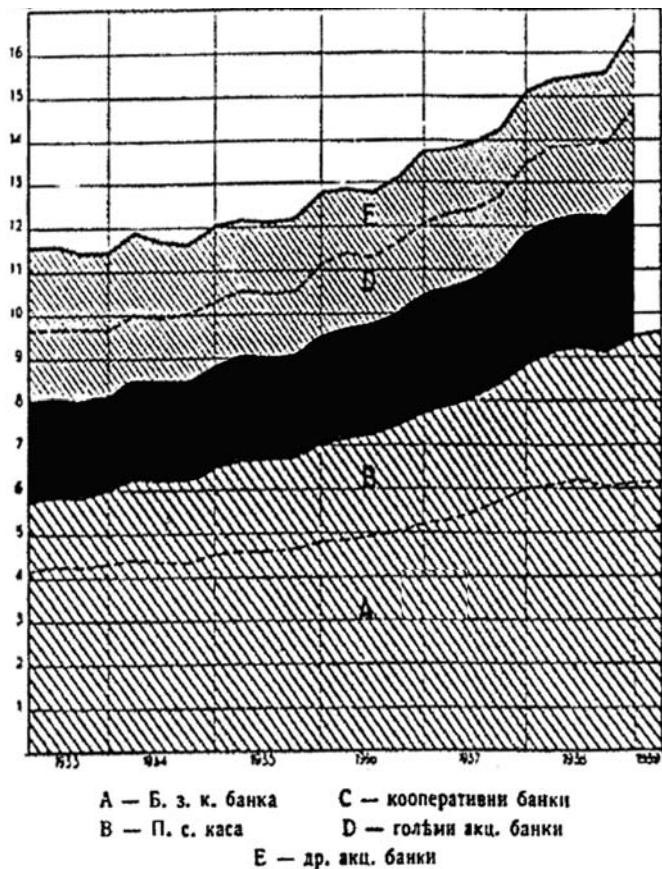
а) Движение на влоговете в кредитните институти. Общата сума на влоговете в месечно и тримесечно наблюдаваните кредитни институти намалява през годините на стопанска депресия до 1933 г. включително и като изключим увеличението вследствие на олихвяването на влоговете в края на всяка година, остава на сравнително устойчиво равнище през 1934 г. и 1935 г. От 1936 г. насам обаче влоговете в кредитните институти проявяват явна и трайна тенденция на увеличение. В следващата диаграма е посочено движението на влоговете във всички месечно и тримесечно наблюдавани кредитни институти в страната от 1933 г. до първото тримесечие на 1939 г. включително (данните не включват прекредитираните суми и се отнасят до влоговете в популярните банки и съюзите им, в акционерните банки, в Б.з.к.банка и Пощенската спестовна каса).

Намалението на влоговете през годините на стопанска депресия бе значително: общата сума на влоговете в кооперативните, акционерните и обществените кредитни институти намалява с 1099 млн. лв. от края на 1931 г. до края на 1933 г. Намалението се обяснява с изплащането на чуждите краткосрочни средства, инвестирани в чуждите акционерни банки в страната, и със засиления частен строеж през тези години. Така влоговете във всички акционерни банки намаляват с 1306 млн. лв. от края на 1931 г. до края на 1933 г. От тази сума 564 млн. лв. представляват изплащаните към чужбина чужди влогове в големите софийски акционерни банки. Към остатъка от 742 млн. лв. следва да се прибави намалението от 524 млн. лв. в общата сума на влоговете в кооперативните банки през горните две години. Намалението на местните влогове в акционерните и кооперативните банки от края на 1931 г. до края на 1933 г. следователно възлиза на 1266 млн. лв. Една част от тази сума е била отправена към обществените кредитни институти (Б.з.банка, Б.ц.к.банка и П.с.каса), влоговете в които нарастват с 427 млн. лв. през този период. Остатъкът от 839 млн. лв. е бил изтеглен от банковата система на страната през 1932 г. и 1933 г.

и вложен в строежи⁴¹. Стойността на разрешените строежи нараства с 438 млн. лв. през 1932 г. и с нови 153 милиона през следващата 1933 г. в сравнение с 1932 г., докато общата сума на инвестираните капитали в частни и обществени строежи през 1932 и 1933 г. възлиза на 2515 млн. лв.

ДИАГРАМА 37

Движение и разпределение на влоговете в кредитните институти

Тясната връзка, която съществува между движението на влоговете и развитието на строежа в страната от 1931 г. до 1935 г. включително изпъква доста ясно от анализа на данните в следващата таблица 27.

41 Изглежда, че изтеглените влогове от кредитната система през тези години с цел за строеж не са се ввели наново в банките поради голямото участие на работниците в разпределението на разходите по строежите. Увеличението на доходите на работниците се е отразило главно върху тяхната консумация, и то на продукти от растителен и животински произход. Една част от вложените капитали в строежи е причинила увеличение на оборотните средства на занаятчиите и на онези търговци на дребно, които обслужват работническите семейства. Останалата и по всяка вероятност по-голяма част се е вляла в земеделското стопанство, където е била използвана било за строежи и ремонти, било за увеличение на консумацията на произведенията на индустрията и на градското занаятчийство. Възможно е една част от тези последни разходи да се е вляла в П.с.каса.

ТАБЛИЦА 27
Движение на влоговете и развитие на строежи

Година (31. XII).	Влогове			Строежи		
	Въ милиони лева	Спрямо предходната година	Спрямо края на 1931 год.	Въ милиони лева	Спрямо предходната година	Спрямо края на 1931 год.
1931	12,646	—	—	743	—	—
1932	12,394	— 252	— 252	1,181	+438	+438
1933	11,420	— 974	—1226	1,334	+153	+591
1934	12,026	+ 606	— 620	1,043	—291	+300
1935	12,781	+ 655	+ 135	878	—165	+135
1936	13,712	+ 931	+1066	919	+ 41	+170
1937	15,147	+1435	+2501	1,014	+ 95	+271
1938	16,562	+1415	+3916	1,063	+ 49	+320

Намалението на влоговете през 1932 г. и 1933 г. с 252 млн. лв., респ. 974 млн. лв., е било съпроводено с увеличение от 438 млн. лв., респ. 153 млн. лв., в стойността на разрешените строежи през 1932 г. и 1933 г. Иначе казано, при намаление от 1226 милиона лева в общата сума на влоговете от края на 1931 г. до края на 1933 г. стойността на разрешените строежи през 1933 е нараснала с 591 млн. лв. спрямо 1931. Почти целият остатък (564 млн. лв. от всичко 635 млн.) представлява изплатените в чужбина чуждестранни краткосрочни кредити. През 1934 и 1935 г. увеличението в общата сума на влоговете от 606 милиона лева, респ. 655 млн. лв., е било съпроводено с намаление в стойността на разрешените строежи от 291 млн. лв. през 1934 г. и от нови 165 млн. лв. през следващата 1935 г. От 1935 г. насетне стойността на разрешените строежи показва незначително увеличение, докато общата сума на влоговете в кредитните институти нараства извънредно силно — под влиянието на добрите земеделски реколти, на по-силното повишение на цените на износните, отколкото на вносните стоки, и на активния търговски баланс на страната.

Тенденцията на изтегляне на влоговете от кредитните институти се преустановява през 1934 г. с трайното уреждане на въпроса за задълженията и с появата на първите признаци на стопански подем. Инвестираните капитали в строежи намаляват с 251 млн. лв. през 1934 в сравнение с 1933 г. и със 165 млн. лв. през 1935 в сравнение с предходната година. Общата сума на влоговете в месечно и тримесечно наблюдаваните кредитни институти (виж диаграма 37) нараства от 11 420 млн. лв. в края на 1933 г. на 12 026 млн. лв. в края на 1934 г. Увеличението възлиза на 606 милиона лева, или на 5.3%, т.е. почти в размер на средната кредиторна лихва на банковите институти за 1934 г.⁴² В сравнение с края на 1934 г. обаче увеличението в общата сума на влоговете в края на 1935 г. възлиза на 755 млн. лв., или на 6.3%. Всъщност реалното увеличение на влоговете през

42 Кредиторните лихви на банковите институти бяха сравнително високи през 1934 г.: 5% при П.с.каса, 6%, респ. 5% при Б.з.к.банка за срочните, респ. спестовните влогове, и от 4% до 6% при частните банки.

1935 г. (независимо от увеличението, настъпило в резултат на годишното олихвяване) е значително по-голямо, отколкото увеличението през 1934 г., понеже влоговете лихви на всички кредитни институти бяха намалени с 0.5% до 1% през 1935 г. Увеличението на влоговете е още по-убедително през следващата 1936 г. – в края на годината общата сума на наблюдаваните влогове нараства с 931 млн. лв., или със 7.3%, в сравнение с положението в края на предходната година. След слабото сезонно намаление на влоговете през второто тримесечие на 1936 г. общата сума на влоговете показва силно и непрекъснато увеличение до края на 1938 г.: увеличението на влоговете възлиза на 1435 млн. лв., или на 10.5% през 1937 г. и на 1415 млн. лв., или на 9.3% през последната 1938 г. Тази тенденция на непрекъснато увеличение на влоговете в кредитните институти се преустановява едва през първото тримесечие на 1939 г. във връзка с намалението на лихвите на вътрешните държавни заеми, с разискванията около новия закон за облекчение на длъжниците и със засилването на строежа в столицата.

С други думи, увеличението на месечно и тримесечно наблюдаваните влогове в кредитните институти от началото на 1934 г. (31.XII.1933) до края на 1938 г. възлиза на 5142 млн. лв., от които 2850 млн. лв. представляват увеличението на влоговете през последните две години (1937 и 1938), взети заедно, и остатъкът от 2292 млн. лв. – увеличението през годините от 1934 до 1936 г. включително. Увеличението от 5142 млн. лв. в общата сума на влоговете от началото на 1934 до края на 1938 г. се разпределя, както следва, между отделните кредитни институти и видове банки: 1826 млн. лв. при Б.з.к.банка, 1624 млн. лв. при П.с.каса, 1221 млн. лв. при кооперативните банки и съюзите им и 471 млн. лв. при акционерните банки. В относителни числа това се равнява на увеличение на 95.2% при влоговете при П.с.каса, на 58.6% при Кооперативните банки и съюзите им, на 42.1% при Б.з.к.банка и само на 14.3% при влоговете в акционерните банки. В края на 1938 г. общата сума на влоговете в обществените кредитни институти (Б.з.к.банка и П.с.каса) възлиза на 9493 млн. лв. и представлява 57.3% от общата сума на влоговете във всички месечно и тримесечно наблюдавани кредитни институти в страната срещу 6043 млн. лв., или 52.9% в края на 1933 г. Относителното нарастване на влоговете в обществените кредитни институти е настъпило за сметка на акционерните банки, чието участие в общата сума на влоговете намалява от 28.9% в края на 1933 г. на 22.7% в края на 1938 г., докато участието на кооперативните банки нараства от 18.2% в края на първата на 20.0% в края на последната година. Трябва да се изтъкне обстоятелството, че с изключение на последното тримесечие на 1938 г. влоговете в акционерните банки остават през целия период от началото на 1934 г. насам под равнището си от първите девет месеца на 1933 г., въпреки увеличението от 4345 млн. лв. в средното тримесечно равнище на общата сума на влоговете във всички кредитни институти в страната от 1933 г. до 1938 г. включително.

б) *Промени в състава на влоговете.* Обикновено през периоди на стопанска депресия или на отслабваща стопанска деятелност срочните влогове показват относително увеличение за сметка на относителното намаление на безсрочните влогове. Обратното явление се наблюдава през периода на стопански подъем, т.е. по-силно относително увеличение на безсрочните влогове за сметка на относителното намаление на срочните влогове. Тези емпирично наблюдавани промени в състава на влоговете през години на стопански подъем и на стопанска депресия се обясняват в конюнктурната теория по следния начин: относителното увеличение на срочните влогове, т.е. прехвърлянето на безсрочни влогове към спестовни или срочни влогове през периоди

на отслабваща стопанска дейност, се дължи на увеличената покупателна сила на парите изобщо (в случая на безсрочните влогове, които служат като касови резерви на стопанските дейтели), вследствие на пониженото равнище на цените на стоките. С други думи, увеличената покупателна сила на безсрочните влогове, въпреки настъпилото абсолютно и относително намаление на тези влогове вследствие на прехвърлянето им към спестовни и срочни влогове, е достатъчна, за да поддържа ефективните касови резерви на стопанските дейтели на предишното им равнище, т.е. преди настъпилото спадане в цените на стоките. Обратно, през периоди на стопански подем покачването на цените на стоките означава намаление на покупателната сила на безсрочните влогове, които следва да бъдат засилени чрез прехвърлянето на спестовни и срочни влогове към сметките на безсрочните влогове. Проследяването на промените в състава на влоговете може да бъде направено само по отношение на отделните групи банкови институти, но не и общо за цялата банкова система. Сравненията на промените в състава на отделните групи банкови институти обаче страдат от различната класификация на влоговете, както и от направените промени в класификацията на влоговете през последните години. Така например популярните банки извършиха рекласификация на влоговете си през и след 1934 г., когато част от текущите кредиторни сметки (безсрочни влогове) бяха групирани отделно като спестовни влогове. Това нарушава сравняемостта на годишните данни за състава на влоговете в тези банки за времето до и след 1934 г. В случая с Б.з.к.банка сливането на двете обществени банки, които образуваха новата банка през 1934 г., и направеното ретроспективно сливане на годишните баланси за времето до 1934 г. включително, не дава възможност да се проследят промените в състава на влоговете през периода на стопанската депресия и през последвалите години на стопански подем. Все пак Главната дирекция на статистиката публикува от ред години насам месечни данни за движението на срочните и безсрочните влогове в обществените и кооперативните кредитни институти в страната. Движението на срочните и безсрочните влогове в тези институти от 1933 г. насам е посочено в следващата таблица. Данните се отнасят до средното месечно равнище на влоговете за отделните години и включват предепозираните суми от популярните банки и съюзите им в Б.з.к.банка.

ТАБЛИЦА 28

Движение и състав на влоговете в обществените
и кооперативните кредитни институти

Години	Срочни влогове		Безсрочни влогове		Всички влогове	
	мл. лв.	%	мл. лв.	%	мл. лв.	%
1933	3592	36.8	6178	63.2	9770	100
1934	3878	37.3	6515	62.7	10393	100
1935	4213	37.7	6967	62.3	11180	100
1936	4423	36.9	7553	63.1	11976	100
1937	4801	36.1	8480	63.9	13281	100
1938	5222	35.1	9646	64.9	14865	100

Както срочните, така и безсрочните влогове в обществените и кооперативни кредитни институти показват ежегодно увеличение от 1933 г. насам. Процентното участие на срочните влогове в общата сума на влоговете в тези институти обаче нараства от 1933 до 1935 г. включително и намалява през следващите три години. Наистина относителното увеличение в срочните влогове през първите три години е твърде слабо: от 36.8 % за 1933 г. на 37.7 % за 1935 г. при съответно намаление на участието на безсрочните влогове в общата сума на влоговете. През последните три години на стопански подем обаче процентното участие на срочните влогове намалява от 37.7% за 1935 г. на 35.1% за 1938 г. С други думи, увеличението в средното месечно равнище на срочните влогове от 1935 до 1938 г. включително възлиза на 23.9% срещу увеличение от 38.4% при безсрочните влогове. Това явление потвърждава споменатото по-горе правило, че през години на засилваща се стопанска дейност безсрочните влогове показват по-силно абсолютно и относително увеличение, отколкото срочните влогове. Слабото нарастване на участието на срочните влогове в общата сума на влоговете в обществените и кооперативните кредитни институти през първите две години на стопански подем (от 37.3% за 1934 г. на 37.7% за 1935 г., срещу 36.8% за 1933 г.) може да се отдаде на нарастването на капиталите на някои обществени фондове при Б.з.к.банка.

ТАБЛИЦА 29*,**

Движение и състав на влоговете при акционерните банки

Години	Спестовни		Търговски		Общо
	мл. лв.	%	мл. лв.	%	мл. лв.
1931	1886	48.7	1986	51.3	3872
1932	1601	45.4	1929	54.6	3530
1933	1256	43.4	1639	56.6	2895
1934	1239	46.9	1400	53.1	2639
1935	1257	46.5	1447	53.5	2704
1936	1349	45.6	1593	54.4	2942
1937	1412	48.9	1477	51.1	2889
1938	1555	46.6	1782	53.4	3337

* Данните се отнасят до положението на влоговете в края на всяка година. В общата сума на влоговете са включени само спестовните и търговските влогове, но не и перото „други кредитори“ в слетите баланси на всички акционерни банки в страната.

** За 1938 г. на 30.XII.

Промените в състава на влоговете в акционерните банки обаче дават съвсем друга картина. Намалението на влоговете през годините на стопанска депресия засяга както спестовните, така и търговските влогове. През годините на най-остра стопанска депресия обаче, т.е. от 1931 до 1933 г. включително, когато би трябвало да

се очаква известно прехвърляне на търговски към спестовни влогове или известно относително увеличение на спестовните влогове, участието на последните в общата сума на влоговете намалява от 48.7% за 1931 г. на 43.4% за 1933 г. при съответно увеличение на участието на търговските влогове. Почти двойно по-голямото намаление на спестовните, отколкото на търговските влогове през тези години се дължи на ред причини. Чуждите краткосрочни кредити, отпуснати на местните чуждестранни банки от централите им в чужбина през периода до 1929 г. включително, бяха в повечето случаи заведени счетоводно като спестовни влогове (поради съображения от фискален характер). Изтеглянето на тези краткосрочни кредити през годините на стопанска депресия обяснява не само силното относително намаление на спестовните влогове, но и намалението в общата сума на влоговете в акционерните банки през този период. Същевременно настъпилата тенденция на прехвърляне на влоговете от акционерните и кооперативните банки в обществените кредитни институти през годините на стопанска депресия (поради по-голямото доверие на спестителите в държавните банки) засегна най-вече спестовните влогове при акционерните банки, каквито са предимно спестяванията на по-дребните стопански дейатели. Накрай, изтеглянето на влоговете от кредитните институти с цел за инвестирането им в строежи през годините от 1931 до 1933 г. включително допринесе за по-силното намаление на спестовните влогове при акционерните банки, които по дефиниция имат характер на спестявания (за разлика от оборотния капитал на стопанския деятел) и могат да приемат една или друга форма на сравнително по-трайна инвестиция, т.е. при местните условия – да останат на влог в банковите институти, да бъдат облечени в ценни книжа или инвестирани в строежи.

Със сравнителното нормализиране на паричния пазар през и след 1934 г. съотношението между спестовните и търговските влогове в акционерните банки нараства от 43.4:56.6 за 1933 г. на 46.9:53.1 за 1934 г. и се движи около това равнище през следващите две години. В края на 1937 и 1938 г. обаче процентното участие на спестовните влогове нараства наново на 48.9% в края на 1937 г. и на 46.6% в края на 1938 г. По всяка вероятност това увеличение се дължи на нарастването на чуждестранните краткосрочни кредити (счетоводно заведени като спестовни влогове) от 259 млн. лв. в края на 1936 г. на 462 млн. лв. в края на 1937 г. и на 385 млн. лв. в края на изтеклата година.

в) *Промени в скоростта на обращението.* Увеличението на влоговете в кредитните институти през дадена година може да се дължи на неблагоприятната стопанска конюнктура и на въздържането на стопанските дейатели да поддържат инвестициите си на „нормално“ равнище или на равнището от предходната година. В такъв случай скоростта на влогообращението би показала намаление и настъпилото увеличение на влоговете би трябвало да се тълкува като неблагоприятен признак за развитието на стопанството. Обратно, през години на стопански подем сумата на влоговете в кредитните институти може да покаже незначително увеличение, да остане на равнището си от предходните години, или даже да покаже известно намаление поради постепенното възстановяване на инвестициите на частните стопански дейатели. В такъв случай скоростта на влогообращението би показала силно увеличение спрямо предходните години. И в двата случая скоростта на влогообращението остава по-добър конюнктурен показател, отколкото увеличението или намалението на влоговете в кредитните институти.

В следващата таблица са дадени годишните числа за скоростта на влогообращението при популярните банки, членуващи в Съюза на популярните банки (за 207 от всички 307 банки към края на 1938 г.). Средното годишно равнище на влоговете е изчислено въз основа на сумата на влоговете на първия и последен ден на всяка година поотделно. Скоростта на влогообращението представлява процентното отношение на сумата на всички тегления по влоговете сметки през дадена година към средната месечна сума на влоговете за същата година.

ТАБЛИЦА 30
Скорост на влогообращението при популярните банки

Години	Влогове, миллиони лева	Тегления, миллиони лева	Годишна скоростъ	Индексъ на скоростъта
1929	867	2630	3.03	100.0
1930	1011	2331	2.31	75.9
1931	1214	2497	2.06	67.6
1932	1256	2374	1.90	62.4
1933	1132	2310	2.04	67.2
1934	1110	2410	2.17	71.5
1935	1168	2618	2.23	73.6
1936	1248	2877	2.31	75.9
1937	1364	3515	2.58	85.0
1938	1528	4103	2.69	88.8

Скоростта на влогообращението при популярните банки намалява с повече от една трета (37.6%) от 1929 г. до 1932 г. включително. През същия период равнището на цените на стоките се понижава с 41.7%, докато намалението в скоростта на паричното обращение възлиза само на 26.8%. Обаче, докато скоростта на паричното обращение продължава да намалява до 1934 г. включително, скоростта на влогообращението започва да се увеличава още от 1933 г. Средната годишна скорост на влоговете за 1938 г. възлиза на 2.69 срещу 2.04 за 1933 г. и 3.03 за 1929 г. С други думи, влоговете в популярните банки са се обръщали кръгло 3 пъти през 1929 г., кръгло 2 пъти през 1932 г. и малко повече от 2.5 пъти през 1938 г. Увеличението в скоростта на влогообращението от 1934 до 1938 г. включително възлиза на 24.2% срещу увеличение от 21.9% в равнището на цените на стоките през същия период. Така сходството в движението на цените на стоките и на скоростта на влогообращението през периода на стопанска депресия след 1929 г. се потвърждава и за периода на стопански подем от 1934 г. насам. Силното увеличение на влоговете през последните две години е било съпроводено с не по-слабо увеличение в скоростта на влогообращението. Темпът на увеличението в скоростта на обращението обаче отслабва значително през последната 1938 г., когато общата сума на влоговете във всички популярни банки в страната нараства с 310 млн. лв. в сравнение с края на 1937 г. срещу увеличение от

541 млн. лв. за периода от края на 1934 г. до края на 1937 г. Въпреки това отслабване на темпото на увеличението в скоростта на обращениието през последната година, нарастването на спестяванията през 1938 г. е било съпроводено от ново активизиране на влоговете през годината.

В „Месечни известия“ на Главната дирекция на статистиката се публикуват месечни данни за скоростта на влогообращението на влоговете при П.с.каса и на някои категории влогове в големите софийски акционерни банки и в Съюза на популярните банки. Тези данни представят промените в скоростта на влогообращението от 1935 г. насам и се различават значително от общата тенденция на влогообращението при популярните банки. В следващата таблица са представени средните годишни скорости на обращенияето на влоговете в П.с.каса, на спестовните и търговските влогове в големите софийски акционерни банки и на спестовните влогове и текущите кредиторни сметки при Съюза на популярните банки.

ТАБЛИЦА 31*
Годишни скорости на влогообращението

Година	П. с. каса	Голям софийски акц. банки		Съюз на популярните банки	
		спест. влогове	търг. влогове	спест. влогове	тек. кр. сметки
1935	0.47	1.22	5.59	0.68	9.32
1936	0.47	1.19	6.88	0.78	9.85
1937	0.44	0.74	3.71	1.25	16.48
1938	0.41	0.73	3.23	1.20	8.34
1938	0.44	0.67	3.17	0.88	6.59
1939	0.42	0.80	2.35	0.64	5.21

* За 1938 и 1939 г. само за първите четири месеца на годината.

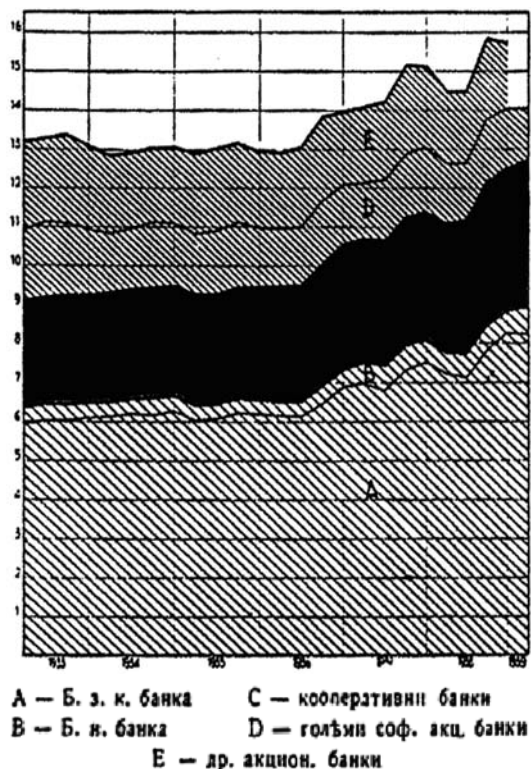
Общо взето, скоростта на обращенияето на спестяванията в П.с.каса и на спестовните и търговски влогове в големите софийски акционерни банки показва трайна тенденция на намаление от 1935 г. насам. Намалението е незначително при влоговете в П.с.каса, но твърде силно при влоговете в акционерните банки. Така например средната скорост на обращенияето на спестовните влогове при големите софийски акционерни банки намалява от 1.22 за 1935 г. на 0.73 за 1938 г. При търговските влогове, които в случая имат най-голямо значение, скоростта на обращенияето нараства от 5.59 за 1935 г. на 6.88 за 1936 г., но намалява до 3.17 за последната 1938 г. За първите четири месеца на 1939 г. скоростта на обращенияето на тези влогове намалява на 2.35 срещу 3.17 за същите месеци на 1938 г. При спестовните влогове и текущите кредиторни сметки в Съюза на популярните банки се наблюдава увеличение в скоростта на обращенияето от 1935 г. до 1937 г. включително и чувствително намаление през 1938 г. и първите четири месеца на 1939 г. Големите колебания в скоростта на обращенияето на влоговете в Съюза на популярните банки се обясняват с движението на сметките на някои обществени организации. За намалението на скоростта на вло-

гоообръщението при акционерните банки е допринесло сливането на две от големите чужди банки и ликвидирането на някои влогове при една от сливащите се банки. Това обаче не обяснява трайната тенденция на намаление на скоростта на влогообращението при големите софийски акционерни банки през последните години.

2) Кредитиране на стопанството. Почти пълното „замръзване“ на кредитните пласменти на банките след 1931 г. продължава до края на 1935 г. През този период промените в годишните салда на пласираните средства на банките в кредити и ценни книжа са незначителни. Липсват месечни или тримесечни данни за движението на кредитните пласменти на всички банки до 1932 г. включително. От края на първото тримесечие на 1933 г. обаче до края на 1935 г. общата сума на пласментите в кредити и ценни книжа на наблюдаваните банки намалява с 279 млн. лв. Свиването на кредитните пласменти на банките през този период се дължи главно на дейността на акционерните банки, чийто пласменти намаляват с 660 млн. лв. от края на март 1933 г. до края на 1935 г. срещу увеличение от 188 млн. лв. в салдото на пласментите на обществените банки и от 184 млн. лв. в пласментите на кооперативните банки. Всъщност обаче нарастването на пласментите на Б.з.к. банка и на популярните банки през годините от 1933 г. до 1935 г. включително се дължи отчасти на счетоводното олихвяване на някои напълно просрочени и несъбираеми пласменти.

ДИАГРАМА 38*

Движение и разпределение на кредитните пласменти на банките, млрд. лв.

* Виж таблица 37 на Приложение I.

Действителното увеличение на пласментите на банките в кредити и ценни книжа започва едва от третото тримесечие на 1936 г., когато общата сума на пласменти на кооперативните, акционерните и обществените банки нараства с 818 млн. лв. спрямо предходното тримесечие. В края на годината увеличението спрямо края на 1935 г. възлиза на 1083 млн. лв. Този силен темп на увеличение на кредитните пласменти се запазва и през 1937 г. – в края на годината увеличението спрямо края на 1936 г. възлиза на 1166 млн. лв. През първото полугодие на 1938 г. обаче се наблюдава известно свиване на кредитните пласменти на банките (намаление от 701 млн. лв. от края на 1937 г. до края на юни 1938 г.). Това намаление се дължи на по-слабата кредитна дейност на Б.з.к.банка, чиито пласменти в кредити и ценни книжа намаляват с 399 млн. лв. през първото полугодие на 1938 г. (от които 215 млн. лв. намаление в салдата на отпуснатите кредити на държавата и общините). През третото и четвъртото тримесечие на 1938 г. обаче сумата на всички пласменти в кредити и ценни книжа на банките нараства извънредно силно – главно във връзка с разходите по прибирането на богатата реколта на зърнени храни. В края на годината салдото на пласментите на наблюдаваните банки в кредити и ценни книжа възлиза на 15 745 млн. лв. и показва увеличение от 593 млн. лв. спрямо края на 1937 г. и от 2842 млн. лв. спрямо 1935 г.

Увеличението от 2842 млн. лв. в салдото на пласментите на банките в кредити и ценни книжа от началото на 1936 г. до края на 1938 г. се дължи, от една страна, на по-засилената кредитна дейност на обществените и кооперативни банки, и от друга страна, на намалението на пласментите в кредити и ценни книжа на акционерните банки. Така пласментите на обществените банки нарастват с 2250 млн. лв. и тези на кооперативните банки – с 795 млн. лв., срещу намаление от 203 млн. лв. в пласментите на акционерните банки. Силното увеличение на пласментите на обществените банки през последните три години се дължи главно на увеличението в салдото на отпуснатите кредити (вкл. пласираните средства в ценни книжа) от Б.з.к.банка – пласментите на банката нарастват от 6196 млн. лв. в края на 1935 г. на 8252 млн. лв. в края на изтеклата година, или с 2062 млн. лв. Една значителна част от това увеличение обаче представлява нарастването в салдото на отпуснатите кредити на държавата и общините (увеличение от 658 млн. лв. през горния тригодишен период). По-голямата част от това увеличение е настъпило през последната 1938 г. – салдото на отпуснатите кредити на държавата и общините нараства с 566 млн. лв. от края на 1937 г. до края на 1938 г. Всъщност увеличението от 593 млн. лв. в общата сума на пласментите в кредити и ценни книжа на наблюдаваните банки през 1938 г. се обяснява главно със засиленото кредитиране на държавата и общините от страна на Б.з.к.банка (т.е. с финансирането на Храноизноса през 1938 г.).

В сравнение с края на 1938 г. кредитните пласменти на наблюдаваните банки не показват особена промяна през първото тримесечие на 1939 г. – общата сума на пласментите в кредити и ценни книжа (без прекредитираните суми) на Б.з.к.банка, Б.н.банка, популярните банки и съюзите им и на големите софийски акционерни банки (само за клоновете на тези банки в столицата) възлиза на 14 071 млн. лв. в края на декември 1938 г. и на 14 077 млн. лв. в края на изтеклия март. Намалението от 195 млн. лв. в пласментите на големите софийски акционерни банки се компенсира почти напълно от увеличението в размер на 123 млн. лв. в пласментите на Б.з.к.банка и на Б.н.банка и от увеличението със 78 млн. лв. в пласментите на популярните банки и съюзите им.

а) *Увеличение в ликвидността на кредитната система.* По-силното увеличение на влоговете в кредитните институти през последните години, отколкото разширението на кредитните пласменти на банките, е предизвикало чувствително нарастване на резервите на банките при Б.н.банка. Така средното месечно равнище на влоговете във всички наблюдавани кредитни институти нараства с 3496 млн. лв. от 1935 г. до 1938 г. включително. През същия период увеличението в средното месечно равнище на банковите пласменти в кредити и ценни книжа възлиза на 2090 млн. лв., или с 1406 млн. лв. в по-малко, отколкото увеличението на влоговете в кредитните институти. Същевременно резервите на банките при Б.н.банка нарастват от 731 млн. лева средномесечно за 1935 г. на 1863 млн. лв. средномесечно за 1938 г., или с 1132 млн. лв. Разликата в по-малко се обяснява със засилването на касовите резерви на банките. Общо взето, ликвидността на банковата система е била значително увеличена през последните години. Движението на влоговете и пласментите на кредитните институти и на резервите на банките при Б.н.банка от 1933 г. насам е посочено в следващата диаграма.

ДИАГРАМА 39*

Движение на влоговете и на банковите пласменти

* Виж таблица 38 на Приложение I.

Увеличението на резервите на банките при Б.н.банка през последните пет години се дължи главно на по-големите разполагаеми средства на Б.з.к.банка. Нарастването на разполагаемите средства на тази банка е действително извънредно силно: от 191 млн. лв. в края на 1933 г. на 358 млн. лв. в края на 1934 г. и на 1493 млн. лв. в края на 1937 г. С други думи, от началото на 1934 г. до 1937 г. разполагаемите средства на Б.з.к.банка са нараснали с 1135 млн. лв. През същия период резервите на банките при Б.н.банка показват увеличение от 1172 млн. лв., т.е. почти равно на увеличени-

ето в разполагаемите средства на Б.з.к.банка. През 1938 г. обаче финансирането на Храноизноса от страна на Б.з.к.банка предизвика намаление от 577 млн. лв. в разполагаемите средства на банката към края на годината срещу намаление само от 292 млн. лв. в резервите на банките при Б.н.банка от края на 1937 г. до края на 1938 г.

ТАБЛИЦА 32*,**

Отношение на разполагаемите към чуждите средства в Б.з.к.банка
и в акционерните банки

Въ края на декември	Б. з. к. банка			Акционерни банки		
	Влогове	Разпол. средства	Отношение	Влогове	Разпол. средства	Отношение
	млн. лв.	млн. лв.	‰	млн. лв.	млн. лв.	‰
1933	5951	191	3.2	3293	661	20.1
1934	6581	358	5.4	3230	655	20.3
1935	6880	818	11.9	3334	911	27.3
1936	7481	918	12.3	3359	696	20.7
1937	8460	1493	17.7	3336	642	19.3
1938	8925	916	10.3	3893	875	22.5

* За Б.з.к.банка – включително депозираните суми от П.с.каса.

** За 1938 г. в акционерните банки е посочен размерът на влоговете на 30.IX.1938 г.

В таблица 32 са посочени промените в процентното отношение на разполагаемите средства към общата сума на влоговете в Б.з.к.банка и в акционерните банки в края на всяка година от 1933 до 1938 включително. Прави впечатление ниският процент на отношението на разполагаемите средства към влоговете в Б.з.к.банка в края на 1933 г. (едва 3.2%). Ниското равнище в абсолютни и относителни числа, на разполагаемите средства на Б.з.к.банка в края на 1933 г. се обяснява главно със съществуващата през тази година тенденция на изтегляне на влоговете от кредитните институти. Даже и Б.з.к.банка – най-големият кредитен институт в страната, не остана незасегнат от тази тенденция – от началото на 1933 г. до края на ноември намалението на влоговете в банката надхвърли 300 млн. лв. През следните години обаче силното увеличение на разполагаемите средства повдига процентното отношение на разполагаемите средства към чуждите средства от 3.2% за 1933 г. на 11.9% за 1935 г. и на 17.7% за 1937 г. Намалението на разполагаемите средства през 1938 г. предизвиква намаление и в отношението на разполагаемите към чуждите средства, което спада на 10.3% в края на годината. Въпреки това намаление ликвидността на Б.з.к.банка към края на 1938 г. е повече от задоволителна (по отношение на влоговете), тъй като срочните влогове представляват над 50% от общата сума на влоговете в банката. Предвид на предимно срочния характер на влоговете в Б.з.к.банка и на предимно краткосрочния характер на влоговете в акционерните банки, може да се

твърди, че влоговете в Б.з.к.банка са гарантирани еднакво добре, ако не и по-добре, отколкото влоговете в акционерните банки – въпреки сравнително по-високото процентно отношение на разполагаемите към чуждите средства в тези банки. Общо взето отношението на разполагаемите към чуждите средства в кредитната система на страната е твърде високо в сравнение с практиката в чужбина. Това се обяснява с почти пълното отсъствие на чека като вътрешно платежно средство в България.

б) *Промени в насоките на кредитирането.* Настъпилите промени в насоките на кредитирането при отделните банки и групи банки се долавят от промените в състава на техните кредитни пласменти. Общо взето, през последните години се наблюдава известна тенденция към абсолютно и относително увеличение на кредитите, отпуснати от кооперативните, акционерните и обществените банки на публичноправни тела. При кооперативните банки тази тенденция е едва доловима: процентното участие на отпуснатите кредити от популярните банки на държавни, обществени и изборни учреждения в общата сума на пласментите в кредити и ценни книжа на всички популярни банки нараства от 1% за 1931 г. на кръгло 3% за 1936 г. и на 5% за изтеклата 1938 г. По-силно абсолютно и относително увеличение се наблюдава при отпуснатите кредити на публичноправни тела от акционерните банки. Тази тенденция обаче засяга почти изключително полуобществената банка „Български кредит“ и участието на тази банка във финансирането на Дирекцията за храноизнос с 407 млн. лв. за 1938 г., което представлява кръгло $\frac{1}{3}$ от общата сума на пласментите на банката. Най-голям дял обаче в кредитирането на публичноправни тела се пада на Б.з.к.банка, чиито кредити към държавата и общините се почти удвояват от началото на 1934 г. до края на 1938 г., нараствайки с 980 млн. лв. през този период. Годишните промени в движението и състава на пласментите на Б.з.к.банка са посочени в следващата таблица 33.

Общата сума на пласментите на Б.з.к.банка (слети годишни баланси на бившите Б. з. банка и Б. ц. к. банка до 1934 г. вкл.) показва ежегодно увеличение и се почти удвоява от 1930 г. насам – от 4602 млн. лв. в края на 1930 г. на 9108 млн. лв. в края на изтеклата година. При разпределението на пласментите на банката според насоката на кредитирането обаче се наблюдава: а) силно намаление на салдото на отпуснатите индивидуални кредити; и б) чувствително увеличение на кредитите към кооперативните сдружения, към публичноправни тела и на пласираните средства в ценни книжа.

Индивидуалните кредити на банката показват почти ежегодно намаление от 1930 г. насам – по-слабо до 1935 г. включително и твърде силно през последните три години. Намалението на индивидуалните кредити на банката през годините на стопанска депресия и през първите две години на стопански подем (1934 и 1935) се дължи на възприетата политика на косвено кредитиране на земеделските стопани чрез кредитирането на земеделските кредитни и други кооперативни сдружения. Това обяснява трайната тенденция на увеличение на отпуснатите кредити от банката на кооперативите (включително отпуснатите кредити под гаранцията на държавата на водните синдикати, които възлизат на 732 млн. лв. в края на 1938 г.). В относителни числа обаче се наблюдава намаление на кооперативните кредити след 1935 г. поради прехвърлянето на част от тях към Погасителната каса.

От края на 1934 г. до края на 1938 г. салдото на индивидуалните кредити на Б.з.к.банка намалява с 1217 млн. лв., или почти наполовина. Това намаление

се обяснява главно с облекчаването на по-голямата маса на индивидуалните кредити и превръщането им в облигации на Погасителната каса. Същото важи, макар и в по-слаба степен, за кооперативните кредити на Б.з.к.банка, които нарастват с 979 млн. лв. (включително кредитите, отпуснати на водните синдикати) от края на 1934 г. до края на 1938 г. Авоарът на банката в ценни книжа – предимно в облигации на Погасителната каса, нараства с 3067 млн. лв. през горния период. С други думи, пласментите на Б.з.к.банка в частното стопанство (без кредитите на публичноправни тела) са нараснали от 4376 млн. лв. в края на 1934 г. на 7205 млн. лв. в края на 1938 г., или с 2829 млн. лв. През същия период кредитите на публичноправните тела (на държавата и общините) показват увеличение от 889 млн. лв., или кръгло три пъти по-малко, отколкото нарастването на салдото на кредитите в частното стопанство (включително кредитите на водните синдикати, отпуснати под гаранцията на държавата).

ТАБЛИЦА 33*

Движение и състав на пласментите в кредити и ценни книжа на Б.з.к.банка (млн. лв.)

Година	Индивидуални кредити		Кредити на кооперативни сдружения		Пласменти въ публ.-правни тела		Собствени ценни книжа		Всичко пласменти
	млн. лв.	%	млн. лв.	%	млн. лв.	%	млн. лв.	%	млн. лв.
1930	2738	59.5	1371	29.8	475	10.3	18	0.4	4602
1931	2713	55.1	1486	30.2	704	14.3	20	0.4	4923
1932	2709	52.5	1642	31.8	790	15.3	17	0.4	5158
1933	2574	48.4	1801	33.9	923	17.4	16	0.3	5314
1934	2491	46.2	1862	44.5	1014	18.7	23	0.3	5390
1935	2500	39.7	2518	39.9	1235	19.6	51	0.8	6304
1936	1768	25.0	2767	39.0	1245	17.6	1306	18.4	7086
1937	1248	17.0	2646	34.0	1316	16.9	2582	33.1	7792
1938	1274	13.9	2841	31.3	1903	20.9	3090	33.9	9108

* Абсолютните стойности за собствени ценни книжа и всичко пласменти през 1938 г. включват прехвърлените от земеделските кооперации към Б.з.к.банка облигации на Погасителната каса за кръгло 500 млн. лв. за изплащане на техните облекчени задължения.

Всъщност, ако от сумата на увеличението в салдото на индивидуалните и кооперативни кредити на Б.з.к.банка (включително авоара в облигации на Погасителната каса) се приспадат предепозираните облигации за кръгло 500 млн. лв. от земеделските кооперации в Б.з.к.банка през последните години, както и салдото на отпуснатите кредити на водните синдикати, отпуснати под гаранцията на държавата, то увеличението в салдото на отпуснатите кредити от Б.з.к.банка на частни стопани и на кооперациите би било много по-малко. В такъв случай би могло да се говори за известна преориентация на Б.з.к.банка от институт за кредитиране на земеделските стопани към банка за държавен кредит: участието на сумата на кредитите на държа-

вата и на общините, включително на кредитите към водните синдикати, в общата сума на пласментите в банката в кредити и ценни книжа (без прехвърлените към банката облигации от земеделските кооперации) би възлязло на 30.6% към края на 1938 г. срещу 18.7% в края на 1934 г. В най-добър случай това би било равносилно на почти еднакво абсолютно увеличение на салдото на кредитите на държавата, общините и водните синдикати, от една страна, и на салдото на отпуснатите индивидуални и кооперативни кредити, от друга страна.

Самата тенденция към по-засилено кредитиране на публичноправни тела от страна на Б.з.к.банка през последните години има по-голямо значение, отколкото абсолютното и относително увеличение в салдото на тези кредити. През последната 1938 г. например дейността на Б.з.к.банка е била насочена по-скоро към кредитирането на държавата и общините (включително кредитите под гаранция на държавата към водните синдикати), отколкото към частното стопанство. Така салдото на отпуснатите кредити на държавата и общините и на гарантираните от държавата кредити към водните синдикати нараства с 641 млн. лв. от края на 1937 г. до края на 1938 г. срещу увеличение от 145 млн. лв. само в салдото на отпуснатите индивидуални и кооперативни кредити (без прехвърлените облигации за кръгло 500 млн. лв. от земеделските кооперации към банката). По-слабото кредитиране на земеделското стопанство от страна на Б.з.к.банка през 1938 г. е принудило частните стопани да потърсят други източници на кредит – главно при популярните банки. Така, докато през 1937 г. салдото на отпуснатите индивидуални и кооперативни кредити от Б.з.к.банка нараства с повече от 500 млн. лв., отпуснатите кредити на земеделски стопани от популярните банки, членуващи в Съюза на популярните банки, запазват равнището си от края на предходната година. През 1938 г. обаче тези кредити нарастват с 23 млн. лв., или с 13.7%. Въпреки малкия абсолютен размер на увеличението, то все пак остава доста симптоматично за развитието на земеделския кредит в страната.

ТАБЛИЦА 34*, **, ***

Движение и състав на пласментите на акционерните банки

Години	Скоптовъ портфейл		Ценни книжа		Заеми и аванси		Други кредити		Всичко
	млн. лв.	%	млн. лв.	%	млн. лв.	%	млн. лв.	%	
1931	1392	29.2	199	4.2	2533	53.2	640	13.4	4764
1932	1117	27.5	205	5.0	2040	50.2	699	17.2	4050
1933	850	22.3	184	4.8	1953	51.2	831	21.7	3818
1934	893	25.0	214	6.0	1785	50.0	681	19.0	3573
1935	940	27.5	180	5.3	1528	44.8	775	22.4	3412
1936	1070	30.9	301	8.7	1494	43.1	600	17.3	3466
1937	1155	31.5	369	10.1	1438	39.2	708	19.3	3669
1938	1514	41.6	384	10.6	1313	36.1	428	11.7	3639

* За 1938 г. данните са към 30.XII.1938 г.

** Заеми и аванси са аванс срещу залог на стоки и срещу други гаранции.

*** В други кредити са включени реесконтът, съдебният портфейл и протестираните полици.

Ако при Б.з.к. банка се наблюдава известна тенденция към по-засилено кредитиране на публичноправни тела за сметка на относителното намаление на кредитите на частните земеделски стопани и на кооперативите, при акционерните банки се наблюдава все по-голямо насочване на пласментите към финансирането на външната търговия за сметка на относителното и даже абсолютно намаление на индустриалните кредити. За съжаление липсват данни за разпределението на кредитните пласменти на акционерните банки между отделните категории длъжници. Тенденцията на насочване на кредитите към финансирането на външната търговия и към по-слабо кредитиране на индустрията обаче се долавя донякъде от промените в състава на пласментите на банките в кредити и ценни книжа. Движението на скотовия портфейл на акционерните банки от 1931 г. насам отразява доста добре промените на стопанската конюнктура през този период – скотовият портфейл намалява чувствително през годините на стопанската депресия до 1933 г. включително и нараства твърде силно през последните години на стопански подем. В абсолютни числа намаляването от края на 1931 г. до 1933 г. възлиза на 542 млн. лв., а увеличението от края на 1933 г. до края на 1938 г. – на 664 млн. лв. В края на 1938 г. обаче общата сума на пласментите в кредити и ценни книжа на акционерните банки остава със 179 млн. лв. под равнището си от края на 1933 г. и с 1125 млн. лв. под съответното си равнище за 1931 г. С други думи, увеличението от 664 млн. лв. в скотовия портфейл на банките от края на 1933 г. до края на 1938 г. е настъпило за сметка на намаляването в размер на 843 млн. лв. във всички останали пласменти на банките през същия период. Фактически намаляването се дължи главно на постепенното ликвидиране на отпуснатите заеми и аванси срещу залог на стоки и други гаранции. Част от тези кредити бяха облекчени и превърнати в облигации на Погасителната каса. Това обяснява удвояването на авоара на банките в ценни книжа от 1933 г. до 1938 г. включително. Намаляването на салдото на заемите и авансите през този период обаче е много по-силно, отколкото настъпилото увеличение при авоара в ценни книжа.

ТАБЛИЦА 35

Движение и разпределение на пласментите на „Български кредит“ по области на стопанството

Възр. край на	Търговия		Индустрия		Земедъляне		Свободни професии		Всичко	
	млн.лв.	%	млн.лв.	%	млн.лв.	%	млн.лв.	%	млн.лв.	%
1936	503	56.4	316	35.4	8	0.9	65	7.3	892	100.0
1937	717	60.4	410	34.6	6	0.5	53	4.5	1186	100.0
1938	728	60.2	419	34.7	7	0.5	55	4.6	1209	100.0

Възможно е различното движение на скотовия портфейл и на заемите и авансите на акционерните банки през последните години да отразява настъпилата промяна в насоката на кредитирането при тези банки – към по-усилено кредитиране на търговията за сметка на намаляването на индустриалните кредити. Това предположение се основава на обстоятелството, че сконтът е най-пригодната форма на кредитиране на търговията, докато сравнително дългосрочният характер на заемите и авансите прави този вид кредити по-удобен при кредитирането на индустрията.

Данните за разпределението на портфейла на Б.н.банка в търговски записи и ефекти по категории на длъжниците оправдават донякъде горното предположение – процентното участие на индустрията намалява от 18.04% средномесечно за 1934 г. на 15.33%, средномесечно за 1937 г. В това отношение данните за разпределението на пласментите на „Български кредит“ – най-голямата акционерна банка в страната, са по-меродавни.

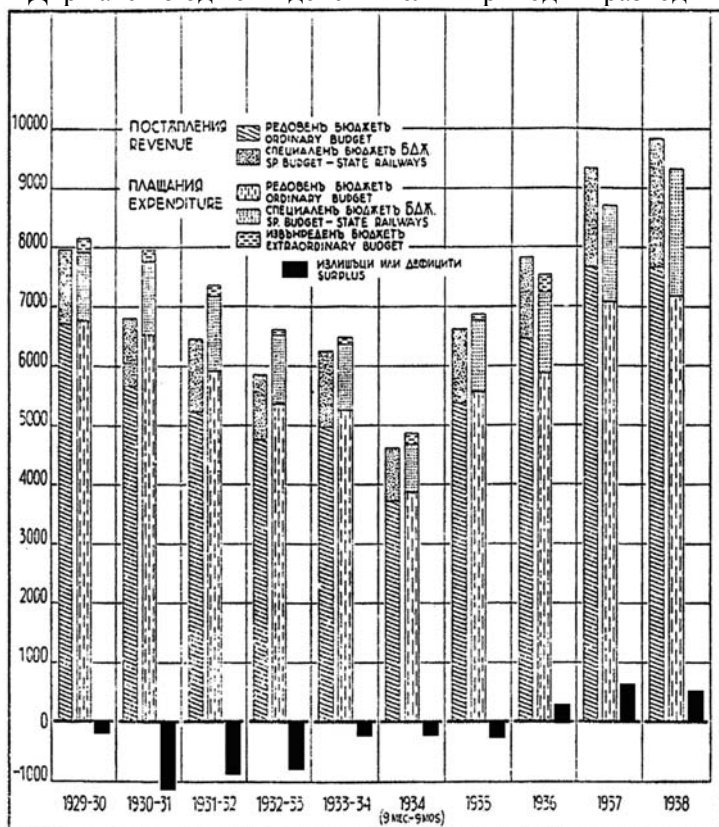
В абсолютни числа увеличението на кредитите, отпуснати от „Български кредит“ на индустрията през 1937 г. и 1938 г., възлиза на 103 млн. лв. Процентното участие на индустрията обаче в общата сума на пласментите на тази банка намалява от 35.4% в края на 1936 г. на 34.6% и 34.7% в края на 1937 г., респ. 1938 г. Намалението всъщност е твърде незначително, но и самият размер на салдото на отпуснатите кредити на индустрията и на увеличението в тези кредити от 1936 г. насам не е голямо – особено предвид на силното увеличение в обема и в стойността на индустриалното производство през последните години. Устойчивото развитие на общата сума на кредитните пласменти на акционерните банки през годините на стопански подем от 1934 г. насам представлява само по себе си известно указание за съществуването на тенденция към самокредитиране в индустрията, и отчасти поне, във вътрешната търговия на едро.

IX. ДЪРЖАВНИ ФИНАНСИ

1. Упражнение на държавните бюджети след 1929 г. Резултатите от упражнението на държавните бюджети от 1929/1930 финансова година насам са посочени в диаграма 40. Данните не са напълно сравними поради извършеното уеднаквяване на финансовата с календарната година през 1934. В приходната част на бюджета на държавата са посочени поотделно приходите по редовния бюджет на държавата и приходите по специалния бюджет на железниците. В разходната част са посочени разходите на съкровището по редовния бюджет, по извънредните бюджети, включително „допълнителните кредити“, и по специалния бюджет на железниците.

ДИАГРАМА 40*

Държавен бюджет – действителни приходи и разходи

* Диаграмата е заимствана от изданието на Банката за международни плащания в Базел – *La situation monétaire et économique de la Bulgarie*, 1928–1938, табл. 5. Вж. табл. 39 в Приложение I.

Както приходите, така и разходите намаляват ежегодно през годините на стопанската депресия до 1934 г. включително. Намалението обаче е по-силно при общата сума на приходите, отколкото при сумата на всички разходи. Това важи с особена сила за 1930/1931 финансова година, когато постъпленията по редовния бюджет на държавата и по специалния бюджет на железниците намаляват с 1153 млн. лв., или с 14.5%, срещу намаление от 195 млн. лв., равно на 2.1%, при общата сума на приходите. Резултатите от упражнението на държавния бюджет са дефицитни за целия период от 1929/1930 до 1935 г. включително. Натрупаното дефицитно салдо през този период възлиза на 3722 млн. лв. През годините на стопанска депресия, които се покриват от финансовите години 1929/1930 – 1933/1934, натрупаното дефицитно салдо по упражнението на държавния бюджет възлиза на 3198 млн. лв. Това дефицитно салдо е било образувано, както следва – превес на разходите спрямо приходите по самия бюджет на държавата от 3339 млн. лв. срещу превес на приходите спрямо разходите по специалния бюджет на железниците в размер на 141 млн. лв. Въпреки благоприятните резултати от упражнението на специалните бюджети на железниците през периода на стопанската депресия, разходите на железниците надвишават приходите през 1930/1931, 1931/1932 и 1932/1933 финансова година.

Усилията, направени за балансирането на бюджета на държавата през периода на стопанска депресия след 1929 г., бяха действително големи. Това проличава от данните за развитието на разходите на съкровището по редовните и извънредните бюджети (включително „допълнителните кредити“) общата сума на тези разходи намалява от 7006 млн. лв. за 1929/1930 финансова година на 5392 млн. лв. за 1933/1934 финансова година. Намалението през този петгодишен период възлиза на 1614 млн. лв., или на 23.4%. За същото време приходите на съкровището по редовния бюджет на държавата (без приходите на железниците) намаляват от 6713 млн. лв. за 1929/1930 финансова година на 4987 млн. лв. за 1933/1934 финансова година, или с 1726 млн. лв., равно на 25.7%. Известна представа за отражението на намалението на заплатите на държавните чиновници върху покупателната сила на градското население въобще се получава от обстоятелството, че към края на 1934 г. доходите на 29.8% от общия брой на неземеделското население са произлизали пряко от държавата и останалите публичноправни тела.⁴³

Периодът на дефицитни държавни бюджети приключва с 1935 финансова и календарна година, когато упражнението на бюджета завършва с недоимък от 278 млн. лв. През следващите три години, т.е. от 1936 до 1938 включително, приходите на държавата по редовния бюджет и по специалния бюджет на железниците надвишават чувствително разходите по редовния бюджет, по извънредните бюджети (включително „допълнителните кредити“) и по специалния бюджет на железниците. Увеличението в общата сума на приходите по бюджета на държавата (включително специалния бюджет на железниците) от 1935 г. насам е значително – от 6614 млн. лв. за 1935 г. на 9850 млн. лв. за 1938 г. с 3236 млн. лв., равно на 48.7%. През същия период разходите на държавата по редовните и извънредни бюджети (включително „допълнителните кредити“) и по специалните бюджети на железниците нарастват от 6892 млн. лв. за 1935 г. на 9340 млн. лв. за 1938 г., или

43 По този въпрос виж реферата на проф. О. Н. Андерсон – „Финансовото кръгообращение на България с оглед на структурните особености на българското народно стопанство“, публикуван в Списание на Българското икономическо дружество, год. XXXVIII, № 1, с. 3–25.

Развитие на конюнктурния цикъл в България (1934–1939 г.)

с 2448 млн. лв., равно на 35.5%. Глобалният бюджет на държавата приключва с излишъци за последните три години 283 млн. лв. за 1936, 642 млн. лв. за 1937 и 510 млн. лв. за последната 1938 г. срещу дефицит от 278 млн. лв. за 1935 г. и от 246 млн. лв. за последните девет месеца на 1934 г. С други думи, през периода на стопански подем от 1934 г. насам при упражнението на бюджетите на държавата е било натрупано активно салдо от 911 млн. лв., от които 217 млн. лв. превес на приходите спрямо разходите по специалните бюджети на железниците.

2. Развитие на касовите постъпления и плащания на държавата. Малко по-друга картина дават данните за касовите постъпления и плащания на съкровището (включително тези на железниците), т.е. касовите постъпления по календарни месеци и касовите плащания, след приспадането на приходите по върнати суми, изтеглени с платежни заповеди, с разписки и по сметки.⁴⁴ Данните в следващата таблица, отнасящи се до касовите постъпления и плащания на съкровището и на железниците, се нуждаят от някои пояснения. Така редът за постъпленията на съкровището включва всички редовни и извънредни приходи на държавата, включително приходите от съкровищни бонове, но без приходите от нетрансферираните суми по външните заеми. Освен това приходите от пощи, телеграфи и телефони са взети след изваждането на съответните разходи. Редът за плащанията на съкровището обема всички плащания по редовния и извънредните бюджети на държавата, както и по свръхсметни кредити и временни разписки. Освен това изключват се разходите на Дирекцията на държавните дългове за тази част от нетрансферираните суми по външните заеми, за която са били издадени гаранционни бонове. Спатат се също така и разходите на Дирекцията на пощите, телеграфите и телефоните. При тази разработка на приходите и разходите на държавата, промените в касовите постъпления и касовите плащания на съкровището и на железниците през даден период от време се отразяват напълно в авоара на държавното съкровище при Б.н.банка.

ТАБЛИЦА 36*

Касови постъпления и плащания на държавното съкровище
и на железниците (млн. лв.)

Година	Касови постъпления			Касови плащания			Разлика въ + или въ —	Авоаръ на държавата при Б. н. банка
	Държавно съкровище	Държавни железници	Всичко	Държавно съкровище	Държавни железници	Всичко		
1933	4955	1202	6177	4936	1052	5988	+ 189	264
1934	5758	1205	6963	5945	1100	7045	— 82	180
1935	5230	1222	6451	4815	1270	6080	+ 371	551
1936	6307	1365	7672	5827	1461	7288	+ 384	935
1937	6727	1669	8396	6462	1596	8058	+ 338	1273
1938	6586	2163	8749	6718	1999	8717	+ 32	1305
1938	2658	722	3380	3093	742	3835	— 455	818
1939	2884	609	3493	2973	812	3785	— 292	1013

* За 1938 г. и 1939 г. — само за първите пет месеца на годината.

44 Според специалната разработка на данните за постъпленията и плащанията на съкровището и железниците, публикувани ежесмесечно в Месечни известия на Главната дирекция на статистиката.

Общата сума на касовите постъпления на държавното съкровище и на железниците нараства ежегодно от 1933 до 1938 г. включително. Общата сума на касовите плащания на съкровището и на железниците обаче нараства доста силно през 1934 г., но намалява чувствително през следващата 1935 г. От 1936 до 1938 г. включително плащанията на съкровището и на железниците, взети заедно и по отделно, показват ежегодно увеличение (постъпленията на съкровището показват слабо намаление за 1938 г.). С изключение на 1934 г. през целия шестгодишен период от 1933 до 1938 г. включително касовите постъпления на съкровището и на железниците, взети заедно, надвишават съответните суми за касовите плащания. През 1934 г. постъпленията остават под плащанията с 84 млн. лв. вследствие на силното увеличение на плащанията на държавното съкровище при сравнително много по-слабо увеличение в плащанията на железниците. Превесът на постъпленията спрямо плащанията, общо за държавното съкровище и за железниците, възлиза на 371 млн. лв. за 1935 г., на 384 милиона на 1936 и на 338 [млн. лв.] за 1937 г. През 1938 г. обаче поради намалението в постъпленията на съкровището спрямо предходната година, превесът на постъпленията на съкровището и на железниците спрямо съответните плащания възлиза само на 32 млн. лв.

Общо за периода от началото от 1934 г. до края на 1938 г. касовите постъпления на съкровището и на железниците надвишават съответните плащания с 1041 млн. лв., с каквато сума е нараснал и авоарът на държавното съкровище при Б.н.банка – от 264 млн. лв. в края на 1933 г. на 1305 млн. лв. в края на 1938 г. Този превес на постъпленията спрямо плащанията се дължи предимно на разликата в повече между постъпленията и плащанията на съкровището – през същия петгодишен период постъпленията на железниците надвишават разходите с кръгло 200 млн. лв. Взети отделно, касовите постъпления на съкровището надвишават съответните плащания през 1935, 1936 и 1937 г., респ. с 416 милиона, 480 милиона и 265 млн. лв. През останалите две години постъпленията на съкровището остават под плащанията с 104 млн. лв. за 1934 г. и със 132 млн. лв. за 1938 г.

Намалението на касовите постъпления на съкровището, което се наблюдава през 1938 г., се преустановява през първите пет месеца на 1939 г., когато постъпленията надвишават съответните суми за 1938 г. с 8.5%. При постъпленията на железниците обаче се наблюдава намаление през текущата година (в размер на 15.7% спрямо началните пет месеца на 1938 г.). Това явление се обяснява с отслабването на износа през първите четири месеца на 1939 г. – във връзка с преустановения износ на зърнени храни и ограничения в количествено отношение износ на тютюни. Общо за държавното съкровище и железниците касовите постъпления през първите пет месеца на 1939 г. надвишават равнището си от съответните месеци на предходната година с 3.3%. При разходите на съкровището и на железниците обаче се наблюдава обратното явление – плащанията на съкровището остават с 3.2% под равнището си от началните пет месеца на 1939 г., докато плащанията на железниците показват увеличение за текущата година в размер на 8.6%. Общо за държавното съкровище и за железниците плащанията през първите пет месеца на 1939 остават с 1.3% под равнището си от съответните месеци на 1938 г. В резултат авоарът на държавното съкровище при Б.н.банка намалява само с 292 млн. лв. от края на 1938 г. до края на изтеклия май срещу намаление от 455 млн. лв. за първите пет месеца на 1938 г.

*

* *

Конюнктурното значение на данните за развитието на касовите постъпления на държавното съкровище през последните години се понижава поради настъпилите промени в размера и начина на данъчното облагане, от една страна, и поради включването на постъпленията от съкровищни бонове и други заеми⁴⁵ в общата сума на касовите постъпления, от друга страна. Докато промените в размера и начина на облагането обаче остават без значение с оглед на общото данъчно бреме, включването на постъпленията от сконтирани съкровищни бонове и други заеми в сумата на касовите приходи на съкровището внася известно надценяване в размера на данъчното бреме. В следващата таблица са посочени поотделно постъпленията на съкровището от сконтирани съкровищни бонове и от други заеми и всички останали постъпления (виж пояснението в т. 2 по-горе).

ТАБЛИЦА 37

Постъпления на държавното съкровище от сконтирани съкровищни бонове и други заеми и от всички останали редовни и извънредни източници

Години	Всички постъпления	О т ъ т ъ х ъ		
		съкровищни бонове и др. заеми	в % отъ всички постъпления	всички останали постъпления
1933	4955	527	10.6	4428
1934	5758	955	16.6	4803
1935	5229	518	9.9	4711
1936	6307	678	10.7	5629
1937	6727	57	0.9	6670
1938	6586	18	0.3	6568

Постъпленията на съкровището от сконтирани съкровищни бонове и от други заеми възлизат на 955 млн. лв. през 1934 г. и представляват 16.6% от общата сума на касовите постъпления. През следващите две години постъпленията от бонове и други заеми остават на сравнително високо равнище и участват с 9.9% и 10.7% в общата сума на всички постъпления за 1935 г., респ. 1936 г. През 1937 и 1938 г. обаче постъпленията от горните източници са незначителни. Чистата сума на постъпленията от прякото и косвено облагане на народното стопанство (включително постъпленията от държавните предприятия) намалява с 92 млн. лв., или с 1.9% от 1934 до 1935 г. След 1935 г. постъпленията от всички останали източници нарастват чувствително със 17.1% и 38.8% за 1936 г., респ. 1937 г., в сравнение с 1934 г., но намаляват през 1938 г. Въпреки това намаление, което се дължи главно на по-слабите постъпления от преки данъци, сумата на всички останали постъпле-

45 Редът „други заеми“ се отнася до всички постъпления от произведението на вътрешните и външните заеми.

ния (без приходите от съкровищни бонове и други заеми) през 1938 г. надвишава равнището си от 1934 с 1765 млн. лв., или с 36.7%. За целия период от 1934 до 1938 г. включително постъпленията от сконтирани съкровищни бонове и други заеми възлизат на 2226 млн. лв., а всички останали приходи – на 28 381 млн. лв. За същия период касовите плащания на съкровището (без постъпленията на железниците) възлизат на 29 767 млн. лв., или с 1386 млн. лв. в повече в сравнение с касовите постъпления на съкровището от всички останали източници (без бонове и други заеми). С други думи, постъпленията от сконтирани съкровищни бонове и от други заеми в размер на 2226 млн. лв. са били достатъчни, за да покрият разликата от 1386 млн. лв. в повече плащания, отколкото постъпления (без тези от боновете и други заеми), и да увеличат авоара на държавата при Б.н.банка с 840 млн. лв. за времето от края на 1933 г. до края на 1938 г. (остатъкът от 201 млн. лв. в увеличението на авоара на държавата през този период се дължи на превеса на постъпленията спрямо плащанията на железниците).

Ако увеличението от 1041 млн. лв. в авоара на държавата при Б.н.банка от края на 1933 г. до края на 1938 г. се обяснява главно с постъпленията на съкровището от сконтирани съкровищни бонове и от други заеми, какво е съотношението между чистата сума, която държавното съкровище е изтеглило от народното стопанство под формата на пряко и косвено облагане (без приходите на железниците и без постъпленията от сконтирани съкровищни бонове и други заеми, но включително постъпленията от други държавни предприятия), и сумата, която съкровището е вляло обратно в стопанството (без плащанията на държавата към чужбина и без плащанията на железниците)? Отговорът на този въпрос е даден в следващата таблица 38.

Общата сума на касовите постъпления на държавното съкровище от 1934 г. до 1938 г. включително възлиза на 30 607 млн. лв. Постъпленията от сконтирани съкровищни бонове и от други заеми възлизат на 2220 млн. лв. Следователно постъпленията от пряко и косвено облагане на стопанството (включително приходите от държавни предприятия) се изчисляват на 28 387 млн. лв. Общата сума на касовите плащания на съкровището през горния период е 29 766 млн. лв. Вътре в страната следователно държавното съкровище е изплатило една сума равна на 26 970 млн. лв., или с 1417 млн. лв. в по-малко, отколкото постъпленията на съкровището от всички приходни източници, без тези от сконтирани съкровищни бонове и други заеми. С други думи, от началото на 1934 г. до края на 1938 г. държавата е изтегвила от народното стопанство една сума от 1417 млн. лв.; същевременно в касите на съкровището са постъпили приходи от сконтирани съкровищни бонове и други заеми за 2220 млн. лв., или всичко постъпления от заеми и превес на постъпленията (без заемите) спрямо плащанията вътре в страната – 3637 млн. лв. От тази сума държавата е изплатила задължения на съкровището към чужбина за 2797 млн. лв.; остатъкът от 840 млн. лв. е увеличил авоара на съкровището при Б.н.банка, който заедно с превеса от 201 млн. лв. при постъпленията спрямо плащанията на железниците през горния период е нараснал от 264 млн. лв. в края на 1933 г. на 1305 млн. лв. в края на 1938 г., или с 1041 млн. лв.

ТАБЛИЦА 38*

Кръгооборот на постъпленията и плащанията на съкровището от 1934 до 1938 г. вкл. и авоарът на съкровището при Б.н.банка (млн. лв.)

Година	Постъпления — обща сума (касови приходи)	Постъпления отъ съкров. бонове и заеми	Постъпления отъ облагане и държ. предприятия	Плащания — обща сума (касови плащания)	Плащания къмъ чужбина	Плащания въ страната	Плащания (б) отъ постъпления (з)	На 100 постъпления (з), колко плащания (б)	Авоаръ на Д. С. въ Б. н. банка
	1	2	3	4	5	6	7	8	9
1934	5758	955	4803	5945	424	5521	+ 718	114.7	180
1935	5230	517	4712	4814	430	4385	— 327	93.1	551
1936	6307	673	5634	5827	450	5377	— 57	94.5	935
1937	6727	57	6670	6462	643	5819	— 851	87.2	1274
1938	6586	18	6568	6718	851	5868	— 700	89.3	1305
	30607	2220	28387	29766	2797	26970	— 1417	95.0	

* Авоар на Д. С. в БНБ за 1934 г. — в края на 1933 г. авоарът на държавното съкровище при Б.н.б. възлиза на 264 млн. лв.

3. Промени в съотношението между преки и косвени данъци. Периодът от 1934 до 1938 г. включително, макар и твърде кратък, е все пак достатъчен, за да се установят някои трайни тенденции при значението и съотношението на по-важните приходни източници на съкровището. Една от най-ясно проявените тенденции сочи на силното относително и даже абсолютно намаление на постъпленията от преки данъци за сметка на увеличението на постъпленията от основните косвени данъци. В следващата таблица са дадени годишните числа за постъпленията на съкровището от всички източници (без приходите от сконтирани съкровищни бонове и други заеми), постъпленията от преки данъци и постъпленията от основните косвени данъци (в случая всички мита и такси, събрани от митниците, акцизи, недобори от акциза на вината и от данъка върху материалите за ракия). Последната колона на таблицата представлява процентното отношение на сумата на постъпленията от преки данъци към сумата на постъпленията от основни косвени данъци за всяка година поотделно, т.е. на 100 лева постъпления от преки данъци колко постъпления се падат от мита и акцизи.

Данните, поместени в тази таблица, трябва да се тълкуват с известна предпазливост, поради направените през последните години промени в прякото и косвено облагане, главно във връзка с облагането на държавните чиновници и на пенсионерите с преки данъци. Тези промени са изложени съвсем ясно в един от миналите броеве на Трудове на Статистическия институт за стопански проучвания при Софийския държавен университет.⁴⁶

46 Б. Недков — Развитие на българската финансова система през последното десетилетие — Трудове на СИСП, 1937, 3–4.

ТАБЛИЦА 39*

Постъпления от преки и косвени данъци
и съотношението между тях (млн. лв.)

Години	Всичко постъпления (безъ засмн)	Постъпления отъ прѣки данъци	% на прѣки данъци отъ всички постъпления	Постъпления отъ осн. косвени данъци	% на осн. косвени данъци отъ всички постъпл.	На 100 постъпл. отъ прѣки, колко осн. косв. данъци
1934	4803	809	16.84	1975	41.12	224
1935	4711	648	13.75	2021	42.89	312
1936	5629	737	13.09	2375	42.20	322
1937	6670	765	11.47	2698	40.45	352
1938	6568	732	11.14	2876	43.79	392
1938	2598	287	11.05	1092	41.98	381
1939	2858	279	9.76	1220	42.68	437

* За 1938 г. и 1939 г. — само за първите пет месеца от годината.

Х. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В развитието на конюнктурния цикъл в България след войната се очертават доста ясно четири отделни периода: период на „нормализиране“ и на стопанска реконструкция от 1919 г. до 1925 г. включително, период на стопански подем от 1926 г. до 1933 г. включително и период на стопански подем от 1934 г. насам. Общо взето тези четири фази в развитието на конюнктурния цикъл в България от войната насам съвпадат по време с периодите на стопански подем и упадък в световното стопанство. Това сходство по време в протичането на конюнктурата в страната и в чужбина се обяснява с „периферния“ характер на българското народно стопанство, но остава силно повлияно от промените в световната стопанска дейност.

През първия период на „нормализиране“ и на стопанска реконструкция, т.е. от 1919 г. до 1925 г. включително, българското стопанство постепенно се нагоди към създаденото след войната положение: откъсването на някои важни стопански области от територията на Царството, загубата в националния капитал вследствие на войната и на последвалата монетна инфлация, и разстройството на външния стокообмен на страната поради загубата на някои важни пазари на българските произведения в чужбина. Националната монета бе де факто стабилизирана към края на 1923 г. Процесът на „нормализиране“ на стопанството обаче продължи до 1925 г. включително. В много отношения следващата 1926 г. представлява първата „нормална“ следвоенна година.

Работата по стопанската реконструкция на страната продължи и през втория период – през годините на стопански подем от 1926 г. до 1929 г. включително. Главният импулс за стопански подем от 1926 г. произлизаше от чужбина – възходящото развитие на цените на суровите материали на чуждите пазари и засилването на международния стокообмен. Не липсваха обаче и чисто вътрешни причини, които дадоха допълнителен тласък на зараждащия се стопански подем през 1926 г. – сключването на двата външни заема от 1926 и 1928 г. и тяхното отражение върху развитието на кредита в страната през този период. Част от средствата, получени чрез реализирането на външните заеми, бе изразходвана за настаняването и обзавеждането на десетки хиляди българи – бежанци от поробените краища на Царството.

Спадането на цените на земеделските произведения в чужбина към края на 1929 г. отбелязва началото на последвалия в България (поне за селското стопанство) период на стопанска депресия. Низходящото развитие на стопанската конюнктура в България продължи до 1933 г. включително. За задълбочаването на стопанската депресия в страната допринесе силното задължняване на земеделските стопани и на стопанските деятели в градовете, както и последвалото почти пълно „замръзване“ на кредита в страната. По този начин „медалът“, който бе вкаран в българското стопанство през предходните години на стопански подем чрез външните държавни заеми от 1926 и 1928 г., показва своята „обратна“ страна – задължняването на частното стопанство през годините на кредитно разширение до 1929 г. включително бе значително даже и с оглед на съществуващите тогава високи цени за земеделските произведения.

Повратната точка в развитието на конюнктурния цикъл в страната, т.е. преходът от стопанска депресия към стопански подем, попада някъде между втората половина на 1933 г. и първата половина на 1934 г. Общо взето годишните числа за почти всички по-важни статистико-икономически редове през 1933 г. отбелязват по-силно или по-слабо спадане по отношение на предходната година. През 1934, напротив, годишните числа за по-големия брой от горните редове показват покачване в сравнение с положението от 1933 г. Това развитие на конюнктурните редове през тези две години оправдава избора на 1934 като първа година на стопански подем, т.е. на сега протичащия конюнктурен цикъл в страната.

В основата на стопанския подем от 1935 г. лежат няколко вътрешни и външни причини. Измежду вътрешните причини трябва да се упоменат: а) изоставянето на дефлационната политика на Б.н.банка и правителството чрез въвеждането на режима на частни компенсационни сделки и на валутни премии към края на 1933 г. и чрез прилагането на високите монополни цени на някои важни зърнени храни в началото на 1934 г.; и б) уреждането по законодателен път на въпроса за задълженията на частните стопани през 1934 г. чрез създаването на Погасителната каса, сливането на Б.з.банка и Б.ц.к. банка през същата година, както и основаването на новата полу-обществена акционерна банка „Български кредит“ с участието на държавата и чрез сливането на 21 по-малки частни банки. Не по-малко значение за зараждащия се стопански подем от 1934 г. имат и два външни фактора: а) възходящото развитие на цените на земеделските произведения на чуждите пазари, ясно проявено едва през 1934 г., когато стопанският подем в държавите от Стерлинговия и от Клиринговия блок бе здраво установен; и б) засилването на стокообмена на България с Германия (не само поради процеса на стопански подем в последната страна) и осигуряването на един стабилен пазар за българските експортни произведения, но и чрез сравнително по-високите германски вносни цени на някои български произведения поради поддържането на паритетния курс на марката спрямо лева.

Последното обстоятелство, т.е. поддържането на курса на марката спрямо лева на паритетното равнище на двете монети, въпреки настъпилото обезценяване на разните германски марки за външни плащания през тези години, допринесе за насочването на една все по-голяма част от българския износ към Германия, за повишението на цените на българските експортни произведения и, отчасти поне, за поскъпването на вносните стоки. Последвалото частично откъсване на българската система на цените от международните цени и постоянно растящото значение на германското стопанство за българския внос-износ обясняват слабото отражение в България на стопанската рецесия от втората половина на 1937 г. и първата половина на 1938 г. в страните с либерално икономическо устройство.

Всъщност обаче стопанският подем от 1934 г. насам бе изграден върху реалното и чувствително увеличение в обема на земеделското производство, което зависи в голяма степен от благоприятните или неблагоприятни климатически условия през вегетационните периоди. Така например средно за годините от 1936 до 1938 г. включително средният добив на хектар при пшеницата показва увеличение от кръгло 52% в сравнение със средния годишен добив за периода 1930–1934 г. – въпреки рекордните за целия следвоенен период реколти от 1930 г. и 1931 г. Към това увеличение в обема на земеделското производство трябва да прибавим и влиянието на тенденцията към постепенна трансформация и разнообразяване на производството, което

се наблюдава през последните години. Фактически конюнктурното и структурното развитие на българското стопанство от 1934 г. насам се покрива от две основни тенденции: увеличение и разнообразяване на земеделското производство и засилване на индустриалното производство и на процеса на индустриализация на страната.

*

* *

Стопанският подем в България, започнал през 1934 г., продължава почти без прекъсване до ден днешен, т.е. началните месеци на 1939 г. През 1938 г. се забелязва известно отслабване на темпа на активизирането на стопанството. От друга страна обаче, прогресът, направен през 1937 г., е наистина чувствителен – покачването в някои статистико-икономически редове през тази година е почти равно на настъпилото повишение през трите предходни години, взети заедно. Това обяснява до известна степен слабо то задържане на възходящото развитие на стопанството през последната година. Веднага обаче трябва да се отбележи, че никакви по-сериозни признаци на отслабване на стопанската дейност в страната не се наблюдават през течение на 1938 г. и началните месеци на 1939 г.

Равнището на цените на стоките се покачва непрекъснато (като изключим сезонните колебания) от началото на 1934 г. до май 1939 г. Покачването на общия индекс на цените на едро от 1934 до 1938 г. включително възлиза на 21.9%. Повишението на индекса е било особено силно през 1937 г. – 17.1% в сравнение с предходната година. Това силно покачване на цените на стоките се преустановява през 1938 г., когато повишението възлиза само на 3.8% спрямо 1937 г. Бавната, но трайна тенденция на покачване на равнището на цените обаче продължава и през първите пет месеца на 1939 г., като изключим сезонните колебания на индекса. Индексът на цените на едро през май 1939 г. остава само с 1% под високото си равнище от предходния декември, докато спадането от декември 1937 г. до май 1938 г. възлиза на 2.6%.

Общата стойност на външния стокообмен нараства ежегодно от 1934 г. насам – от 4782 млн. лв. за 1934 г. на 10 513 милиона за 1938 г., или със 119.8%. И тук, както при движението на цените на стоките, най-голямо увеличение се наблюдава през 1937 г. – в размер на 41.1% спрямо предходната година. Увеличението през 1938 г. възлиза само на 5.1%. За същия петгодишен период обемът на вноса е нараснал със 107.4%, а обемът на износа – с 53.5%. И в двата случая увеличението през 1938 г. е по-малко, отколкото съответното увеличение през 1937 г. Търговският баланс на страната остава активен за всяка една година от 1934 до 1938 включително. Натрупаното активно салдо през този период възлиза на 1995 млн. лв. – равно на 9.8% от общата стойност на износа за тези години.

За първите пет месеца на 1939 г. търговският баланс приключва с пасивно салдо от 527 млн. лв. срещу излишък от 272 млн. лв. за същите месеци на 1938 г. Стойността на износа остава със 738 млн. лв. под равнището си от съответните месеци на 1938 г. (намаление от кръгло 33%), докато стойността на вноса запазва равнището си от първите 5 месеца на 1938 г. (увеличение от 3%). Отслабването на износа обаче се обяснява преди всичко с преустановяването по решение на Дирекцията за храноизнос на износа на зърнени храни и с избързването на 1938/1939 тютюнева износна кампания, в смисъл че значителна част от тези тютюни бяха изнесени през последните два месеца на 1938 г.⁴⁷

⁴⁷ Стойността на изнесените тютюни за първите седем месеца на износната кампания 1938/1939 г. (от ноември 1938 до май 1939 г. включително) възлиза на 1906 млн. лв. срещу 1636 милиона за съответния период на 1937/1938 г.

В областта на производството се наблюдава значително увеличение от 1934 г. насам. При земеделското производство обработваната площ нараства с 415 хиляди хектара, или с 10%, от 1933/1934 до 1937/1938 г. включително срещу увеличение от 13.1% при засятата и засадена площ. При по-голямо производство и при по-високи цени за земеделските произведения общата стойност на производството на растителни земеделски култури през 1937/1938 г. надвишава с 5962 млн. лв., или с 49.2% средната годишна стойност на производството за периода 1930–1934 г. Фактически увеличението е още по-голямо, тъй като цифрата за 1937/1938 г. не включва стойността на тютюневата реколта.

Политиката на поддържане на високи цени за някои зърнени храни от 1934 г. насам (провеждана чрез Дирекцията за храноизнос) е допринесла за почти ежегодното увеличение на засятата площ със зърнени храни. При засятата земя със зимна пшеница през 1938/1939 г. например се наблюдава ново увеличение от 61 хиляди хектара, или 5.3%, срещу увеличение от 112 хиляди хектара, или 9.8% за предходната земеделска година и от 101 хиляди хектара, или 9.6% за 1936/1937 земеделска година (и в трите случая според предварителните данни). Според сведенията на Дирекцията за храноизнос, събрани към края на юни 1939 г., тазгодишната реколта на зърнени храни ще отстъпи по качественост на реколтата от 1937/1938 г. и ще се изравни по-скоро със сравнително добрата реколта от 1936/1937 г.

Обемът на индустриалното производство показва трайна тенденция на увеличение от 1934 г. насам – увеличението до 1938 г. включително възлиза на 43.4%. Нарастването на обема на индустриалното производство е особено силно през 1937 г. (увеличение от 15.3% спрямо 1936 г.) и сравнително по-слабо през 1938 г. (увеличение от 8.9% спрямо предходната година). През първите четири месеца на 1939 г. обаче общият индекс на обема на индустриалното производство показва слабо задържане и остава само с 3% над равнището си от съответните месеци на 1938 г. Всъщност известно повече от сезонно намаление се наблюдава само през началните два месеца на текущата година. През март и април, напротив, индексът на обема на индустриалното производство надвишава равнището си от същите месеци на 1938 г. със 7.5%, респ. 8.8%.

Данните за вътрешните търговски обороти показват почти непрекъснато увеличение в стойността и обема на продажбите на едро и на дребно, както и при стоковия трафик по железниците. Увеличението в обема на продажбите от фабриките през периода от 1934 до 1938 г. включително възлиза на 47.0%. Интересно е да се отбележи, че в този случай покачването е по-силно през 1938 г., отколкото през 1937 г. Същевременно в разлика от обема на индустриалното производство, индексът на обема на продажбите от фабриките надвишава твърде чувствително (увеличение от 10.1%) средно за първите четири месеца на 1939 г. съответното си равнище за 1938 г. Увеличението при стойността на продажбите на дребно от кооперативните потребителни магазини в страната от 1935 г. до 1938 г. включително възлиза на 34.4% при почти равно процентно увеличение за 1937 и 1938 г. За периода от 1934 г. до 1938 г. включително тонажът на превозените стоки по железниците е нараснал с 37.4%. Увеличението е по-слабо през 1938 г., отколкото през 1937 г. поради ограничения износ на зърнени храни. Въпреки продължението на „възбраната“ върху износа на зърнени храни през началните месеци на 1939 г. обаче стоковият трафик по железниците надвишава равнището си от първите пет месеца на 1938 г. с 3.3%.

Стойността на разрешените строежи в градовете не показва особено увеличението от 1934 г. до 1938 г. включително поради големите строежи през първата година. От 1935 г. до 1938 г. включително стойността на разрешените строежи нараства ежегодно – увеличението през този период възлиза на 21%. През същия период обемът на строежа е нараснал само с 3.9% поради настъпилото покачване в разносните по строежите. Увеличението в стойността и в обема на строежа е по-слабо през 1938 г., отколкото през 1937 г., и се обяснява с ограничения строеж в столицата – във връзка с неустановеното положение около прилагането на градоустройствения план. С изчезването на тази пречка към края на 1938 г. обаче стойността на разрешените строежи през първите четири месеца на 1939 г. нараства чувствително и надвишаваше равнището си от съответните месеци на 1938 г. с кръгло 31%.

В областта на кредита и държавните финанси подобрието от 1934 г. насам е също така значително. Средното месечно равнище на количеството на паричните обращения нараства ежегодно след 1934 г. – увеличението от 1935 г. до 1938 г. включително възлиза на 13.1%. През втората половина на 1938 г. количеството на парите в обращение достига рекордно високо равнище за целия следвоенен период. Увеличението се обяснява главно с финансирането на Дирекцията за храноизноса от страна на Б.з.к.банка (във връзка с прибирането на богатата реколта от 1938 г.) и с продължителното имобилизиране на тези средства вследствие на преустановения износ на пшеница през второто полугодие на 1938 г. и първите четири месеца на 1939 г. На тази причина се дължи и все още твърде високото равнище на количеството на паричните знаци в обращение през първите пет месеца на 1939 г. (увеличение от 7.6% спрямо средното месечно равнище за съответните месеци на 1938 г.). Камбиалният баланс на Б.н.банка за времето от началото на 1934 г. до края на 1938 г. е активен в размер на 1493 млн. лв. От края на 1933 г. до края на 1938 г. чистото валутно салдо и златната наличност на банката нарастват с 1559 млн. лв. От края на декември 1938 г. до края на май 1939 г. обаче чистото валутно салдо на банката намалява с 500 млн. лв. срещу увеличение от 84 млн. лв. за същите пет месеца на 1938 г. Намалението през текущата година се обяснява главно с преустановения износ на зърнени храни, от една страна, и с поддържането на вноса на сравнително високо равнище.

Увеличението на влоговете и на кредитните пласменти на банките през годините от 1934 г. насам е също значително. Докато общата сума на влоговете в кредитните институти обаче нараства още от началото на 1934 г., пласментите на банките в кредити и ценни книжа намаляват до 1935 г. включително – главно поради ограниченото кредитораздаване при големите акционерни банки, работещи предимно с чужд[естранн]и капитали. По-силното нарастване на влоговете в кредитните институти, отколкото увеличението в кредитните пласменти на банките през последните години е предизвикало чувствително нарастване на резервите на банките при Б.н.банка. Така средното месечно равнище на влоговете във всички наблюдавани кредитни институти нараства с 3496 млн. лв. от 1935 г. до 1938 г. включително. През същия период увеличението в средното месечно равнище на банковите пласменти в кредити и ценни книжа възлиза на 2090 млн. лв., или с 1406 млн. лв. в по-малко, отколкото увеличението при влоговете. Същевременно резервите на банките при Б.н.банка нарастват от 731 млн. лв. средномесечно за 1935 г. на 1863 млн. лв. средномесечно за 1938 г., или с 1132 млн. лв. Разликата в по-малко се обяснява със засил-

ването на касовите резерви на банките. Общо взето, ликвидността на банките е била значително увеличена през последните години.

През първите пет месеца на 1939 г. се наблюдава известно повече от сезонно намаление на влоговете и чувствително увеличение в кредитните пласменти на банките. Намалението на влоговете засяга акционерните и кооперативните банки и се обяснява отчасти със засилването на строежа в столицата през текущата година (след сравнително слабия строеж през предходните две години). Разширението на кредитните пласменти на банките обаче обхваща както акционерните и кооперативните, така и обществените банки. При популярните банки специално салдото на отпуснатите кредити и на авоара в ценни книжа към края на май 1939 г. е рекордно високо за всички времена. Увеличението на пласментите на Б.з.к.банка в кредити и ценни книжа през първите пет месеца на 1939 г. (срещу обикновеното сезонно намаление през тези месеци в минали години) се дължи на закупуването на някои земеделски произведения от страна на банката и на имобилизирането на дебиторната сметка на Дирекцията за храноизнос вследствие на преустановения износ на зърнени храни. Поради намалението на влоговете и разширението на кредитните пласменти на банките техните резерви при Б.н.банка намаляват с 521 млн. лв. от края на януари до края на май т.г. и остават с 1067 млн. лв. под равнището си от май 1938 г.

Тенденцията към нормализиране на паричния пазар и към увеличение на ликвидността на банките се долавя и от движението на курсовете на държавните ценни книжа, които се покачват почти непрекъснато от 1934 г. до 1938 г. включително. Успоредно с покачването на курсовете на ценните книжа се наблюдава един процес на уеднаквяване на доходността на облигациите на отделните заеми, който завършва към края на 1938 г., когато доходността на трите вътрешни държавни заема се установява на кръгло 7.5%. С направеното по законодателен път намаление на номиналните лихви на държавните вътрешни заеми в началото на 1939 г. обаче курсовете на тези ценни книжа започват да спадат. Така например средният месечен курс на най-големия заем (6% Бежански заем от 1923 г.) намалява с 12.6% от декември 1938 г. до май 1939 г. включително срещу намаление от един пункт, или 16.7%, в номиналната лихва на облигациите на този заем. Изглежда следователно, че процесът на спадане на курсовете на държавните ценни книжа и на нагодяването им към новите намалени номинални лихви на заемите се е преустановил към май т.г. Курсовете на облигациите на Погасителната каса обаче все още продължават да спадат във връзка с гласуването на новия закон за облекчение на длъжниците, който разширява значително подлежащата на облекчение маса и понижава с 30% номиналната стойност на облигациите на касата.

Като изключим приходите на съкровището от сконтирани съкровищни бонове и други заеми за периода от 1934 г. до 1938 г. включително, които възлизат на 2220 млн. лв., касовите постъпления на съкровището надвишават плащанията във вътрешността на страната с 1417 млн. лева. През същия период плащанията на държавата към чужбина възлизат на 2797 млн. лв., или с 1380 млн. лв. в повече, отколкото превесът на постъпленията (без приходите от съкровищни бонове и други заеми) спрямо плащанията в страната. Тази сума е била покрита чрез постъпленията от сконтирани съкровищни бонове и други заеми. Разликата в повече в размер на 840 млн. лв. е увеличила авоара на съкровището при Б.н.банка. Поради превеса от 201 млн. лв. в постъпленията спрямо плащанията на железниците за периода от 1934 г. до 1938 г.

включително обаче салдото на кредиторната сметка на съкровището при Б.н.банка е нараснало с 1041 млн. лв. от началото на 1934 г. до края на 1938 г. Подобренито в държавните финанси продължава и през първите пет месеца на 1939 г., когато „касовият“ дефицит на съкровището възлиза само на 89 млн. лв. срещу недоимък от 435 млн. лв. за съответния период на 1938 г. Това движение е резултат на намалението от 120 млн. лв. в плащанията и на увеличението от 226 млн. лв. в постъпленията на съкровището през началните пет месеца на 1939 г. в сравнение със сумата на плащанията, респ. на постъпленията, през съответните месеци на 1938 г. Трябва да се отбележи обаче, че относителното и даже абсолютно намаление на постъпленията от преки данъци, което се наблюдава през годините на стопански подем от 1934 насам, продължава и през текущата година за сметка на увеличението в постъпленията от косвени данъци (главно от мита и акцизи).

*

* *

Анализът на статистико-икономическите редове за времето от началото на 1934 г. до май 1939 г. включително разкрива един цялостен период на непрекъснат стопански възход. Наистина бързият темп на стопански подем от 1936 г. и 1937 г. не се задържа през следващата 1938 г. и началните месеци на 1939 г. Това слабо задържане в темпа на възходящото развитие на стопанството след 1937 г. обаче не е било съпроводено с появата на някои сериозни и сравнително трайни признаци на отслабване на стопанската дейност. Изглежда, че здравето развитие на българското народно стопанство през последните години, за което отсъствието на всяка тенденция към кредитна инфлация представлява известна гаранция, е било последвано от известно отслабване на относителния темп на увеличението в стопанската дейност с постепенно достигане на едно абсолютно високо равнище на производството и размяната през 1936 г. и особено през 1937 г.

Така поставено, горното твърдение неволно налага едно сравнение на 1938 с 1929 – последната предкризисна година. Точното сравнение на тези две години по отношение на степента на активизиране на стопанството обаче не е възможно поради липсата на данни за националния доход на страната от 1936 г. насам. Все пак високото равнище на реалния (в разлика от номиналния) национален доход от 1928 г. и 1929 г. е било достигнато още през 1935 г. – последната година, за която разполагаме с данни.⁴⁸ Предвид на силното увеличение в земеделското и индустриално производство, както и в областта на размяната от 1935 до 1938 г. и началните месеци на 1939 г. би могло да се допусне, че реалният национален доход на глава от населението през 1938 г. е бил поне равен, ако не по-голям, отколкото съответният доход за 1928 и 1929 г. Ниската система на стойностите въобще, към която българското стопанство се нагоди през годините на стопанската депресия и която не бе чувствително нарушена през периода на стопански подем, често става причина за подценяването на действителния напредък в стопанството от 1934 насам.

Така например, докато общата стойност на външния стокообмен на страната за 1938 г. остава с 24.2% под равнището си от 1929 г., обемът на вноса и на износа за изтеклата година е чувствително по-голям не само в сравнение с 1929 г., но и по отношение на 1931 г., когато външният стокообмен достигна по обем най-високото

⁴⁸ Виж цитираното вече съчинение на д-р А. Чакалов върху националния доход на България, с. 5, табл. 121.

си равнище за целия следвоенен период. Също така стойността на индустриалното производство за 1938 г. е почти равна (намаление само от 1%) на стойността на производството за 1929 г. Предвид на значителното понижение в равнището на цените в местните индустриални произведения от 1929 до 1934 г. включително и последвалото покачване само в размер на 4% до 1938 г. включително може да се предполага, че обемът на производството е достигнал по-високо равнище през 1938 г. в сравнение с 1929 г. Покачването в индекса на обема на индустриалното производство с 43.4% от 1934 до 1938 г. включително оправдава напълно това предположение. Накрай, увеличението в обработваната и засятата площ от 1929 до 1938 г. е също така значително и възлиза на 10.7% при обработваната земя и на 14.5% при засятата и засадена площ. Същевременно увеличението в броя на населението на Царството от 1929 до 1937 г. включително възлиза само на 10.9%, т.е. с кръгло 3.5 пункта под процента на увеличението в засятата и засадена площ. Тенденцията на преминаване към по-интензивни култури в земеделското производство обаче е действала за увеличението в стойността и обема на производството в размер, чувствително по-голям, отколкото настъпилото относително и абсолютно увеличение в обработваната и засята площ.

Тези няколко сравнения са достатъчни, за да разсеят всяко съмнение относно вероятното превъзходство, или поне равенство в реалния национален доход на глава от населението през 1938 г. спрямо съответния доход за 1929 или 1928 г. Изглежда следователно, че равнището на стопанската дейност в страната през 1938 г. и първото полугодие на 1939 г. е най-високото, достигнато от войната насам. В подобни моменти на висока стопанска дейност и на сравнително голямо стопанско напрежение народното стопанство става твърде чувствително към смущения от външен и вътрешен произход, които могат да внесат внезапен обрат в развитието на стопанската дейност. Все пак, докато 1929 г. представлява повратният момент в развитието на конюнктурния цикъл, започнал към 1926 и завършил през 1933 г., през изтеклата 1938 г. и началните месеци на 1939 г. все още не се наблюдават признаци на подобен поврат – поне що се отнася до причините от вътрешностопански характер.

Не трябва да се забравя, че високата стопанска дейност от 1928 и 1929 г. бе достигната, отчасти поне, благодарение на значителното вътрешно кредитно разширение, последвало сключването на двата външни държавни заема от 1926 и 1928 г. Към 1939 г., напротив, размерът на настъпилото кредитно разширение след 1934 г. е твърде малък, за да буди опасения, и ликвидността на банковата система е много по-голяма, отколкото през 1928 и 1929 г. Накрай, онзи несигурен елемент в самата основа на кредитното разширение от 1928 и 1929 г. – чужд[естранн]ите краткосрочни кредити в българската банкова система, е сведен почти до техническия минимум към края на 1938 и началото на 1939 г. Слабото място на народното стопанство към 1939 г. се крие преди всичко в твърде изостреното международно политическо положение. В това отношение обстановката през 1928 и 1929 г. бе далеч по-благоприятна. При това българското народно стопанство се намира понастоящем в много по-голяма степен на зависимост от политическото и стопанско развитие на една само държава.

ПРИЛОЖЕНИЕ I.

Къмъ диаграмитъ въ текста*

СЪДЪРЖАНИЕ**

1. Таблица 1	20. Таблица 22
2. Таблица 2	21. Таблица 23
3. Таблица 3	22. Таблица 24
4. Таблица 4	23. Таблица 25
5. Таблица 5	24. Таблица 26
6. Таблица 6	25. Таблица 27
7. Таблица 7	26. Таблица 28
8. Таблица 8	27. Таблица 29
9. Таблица 9	28. Таблица 30
10. Таблица 10	29. Таблица 31
11. Таблица 11	30. Таблица 32
12. Таблица 12	31. Таблица 33
13. Таблица 13	32. Таблица 34
14. Таблица 14	33. Таблица 35
15. Таблица 15	34. Таблица 36
16. Таблица 16	35. Таблица 37
17. Таблица 17	36. Таблица 38
18. Таблица 18	37. Таблица 39
19. Таблица 21	

- * 1. За диаграма 20 вижъ табл. 13
2. За диаграма 21 вижъ табл. 14

* По технически причини таблиците от Приложение I не са дадени по реда на тяхната отделна нумерация.

ТАБЛИЦИ 1 и 3.

Цени на едро и индустриално производство въ чужбина

Година Месеци	Индекси на цените на едро 1929 г. = 100					Индекси на обема на индустр. производство 1934 г. = 100				
	С. А. С. Ш.	Англия	Франция	Германия	България	Година и тримесечия	Англия	Франция	Германия	България
1929	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	1929	101.2	128.9	125.3	—
1930	90.7	87.5	88.4	90.8	81.2	1930	93.4	130.0	107.6	—
1931	78.6	76.8	80.0	80.8	66.8	1931	84.8	114.4	84.7	—
1932	68.0	74.9	62.8	70.3	58.3	1932	84.5	100.0	66.8	—
1933	65.2	75.0	63.6	68.0	52.4	1933	89.3	107.2	76.1	—
1934	78.6	77.1	60.0	71.7	53.4	1934	100.0	100.0	100.0	100.0
1935	83.9	77.9	54.0	74.2	54.4	1935	106.9	96.4	117.8	103.5
1936	84.8	82.7	65.5	75.9	55.4	1936	117.2	102.2	133.2	119.8
1937	90.6	95.2	92.7	77.2	62.8	1937	125.1	106.7	146.9	138.6
1938	82.5	88.8	104.1	77.1	65.4	1938	117.1	99.1	153.1	151.4
1937—I	90.1	90.1	85.0	76.7	61.4	1934—III VI IX XII	98.2 98.7 97.4 105.6	96.9 93.3 89.3 86.6	86.8 97.1 102.5 104.5	78.5 96.2 116.8 108.5
II	90.6	91.0	85.0	76.9	61.5					
III	92.1	94.0	87.7	77.3	61.6					
IV	92.3	95.4	88.0	77.1	62.4					
V	91.7	96.9	87.7	77.2	62.6					
VI	91.5	96.3	88.8	77.3	62.8	1935—III VI IX XII	106.7 105.2 104.5 113.6	86.0 85.7 86.1 88.0	108.3 117.3 121.7 123.9	80.1 92.0 115.3 128.6
VII	92.2	97.6	92.8	77.6	65.4					
VIII	91.8	97.5	96.2	77.8	66.2					
IX	91.7	97.4	100.5	77.4	64.7					
X	89.5	95.8	100.2	77.2	65.7					
XI	86.8	95.0	99.0	76.9	65.0	1936—III VI IX XII	115.9 115.9 114.8 124.7	91.5 93.9 93.3 91.5	119.4 133.6 138.0 141.2	94.3 104.7 130.0 149.9
XII	85.7	94.2	100.6	76.9	65.2					
1938—I	84.9	94.3	101.4	77.0	64.8					
II	83.7	92.6	100.6	77.0	63.7					
III	83.6	91.2	101.1	77.1	63.0					
IV	82.6	90.3	102.6	77.0	63.3	1937—III VI IX XII	124.4 127.6 122.6 128.5	94.7 95.7 98.8 108.6	135.3 147.1 150.3 154.3	103.0 123.5 152.1 175.5
V	82.0	89.3	104.3	76.8	63.6					
VI	82.2	88.2	105.3	77.0	63.4					
VII	82.7	88.1	104.0	77.0	65.6					
VIII	82.0	87.1	103.5	77.2	67.0					
IX	82.2	86.1	104.0	77.0	67.2	1938—III VI IX XII	124.5 114.7 110.2 119.0	103.2 99.5 93.4 101.4	149.0 157.0 161.3 165.5	118.0 125.6 185.1 171.3
X	81.4	86.8	105.9	77.0	68.2					
XI	81.3	86.1	107.5	77.3	67.5					
XII	80.8	86.1	103.1	77.5	67.3					
1939—I	80.7	85.1	109.9	77.6	67.1					
II	80.7	84.8	109.3	77.6	68.8					
III	80.5	84.6	108.9	77.7	64.9					
IV	80.5	85.1	107.7	77.6	69.0					

ТАБЛИЦА 2.

Индексни числа на броя на заетите работници, 1936 г. = 100.

Години и месеци	Германия	Италия	Полша	Япония	С. А. Ш.	Англия	Канада	Франция
1936—I	91.6	92.4	98.9	95.5	89.5	95.2	94.6	98.0
II	91.6	93.4	93.6	96.1	89.5	96.5	95.1	97.8
III	96.0	97.1	96.8	97.2	94.1	98.0	93.6	98.4
IV	99.6	98.0	100.0	100.2	96.3	98.9	95.7	98.8
V	102.4	100.3	110.8	100.7	98.2	100.1	98.1	99.6
VI	103.3	99.3	102.7	100.4	98.4	100.2	100.6	102.3
VII	104.3	99.9	104.9	100.4	97.4	100.8	101.5	101.2
VIII	104.6	103.1	106.6	100.7	101.3	101.4	102.9	101.4
IX	104.7	107.7	112.1	101.6	101.5	101.6	105.8	101.5
X	104.0	105.0	107.7	102.0	108.1	101.8	106.6	101.2
XI	102.9	103.7	97.7	102.5	110.1	102.0	105.8	101.8
XII	99.1	100.3	97.2	102.9	115.5	102.1	99.8	101.2
1937—I	97.0	98.7	96.7	103.3	110.1	102.4	100.0	102.3
II	99.5	100.8	100.1	104.2	116.3	103.1	98.7	102.7
III	102.3	106.1	104.1	106.0	122.8	103.8	99.0	103.6
IV	107.9	108.4	109.8	110.4	127.4	105.2	102.2	104.9
V	109.8	111.0	113.2	111.0	127.7	105.4	109.9	105.8
VI	110.7	110.3	115.3	111.5	124.9	106.4	114.4	108.9
VII	111.6	111.9	117.0	111.7	121.9	106.6	115.6	107.6
VIII	112.0	114.5	120.0	112.5	126.0	107.0	118.4	108.8
IX	111.7	116.8	121.1	114.5	121.6	106.8	120.9	109.4
X	111.8	115.2	127.5	115.8	121.6	106.5	120.3	109.6
XI	110.9	112.6	122.5	116.8	108.7	105.6	116.8	109.4
XII	105.9	101.1	109.8	119.7	98.3	104.4	119.0	109.4
1938—I	106.0	107.5	108.6	116.5	102.9	103.2	116.1	110.5
II	106.9	111.5	111.2	117.6	102.0	103.3	103.6	109.9
III	110.4	117.8	116.2	118.5	102.3	104.0	100.9	108.4
IV	110.8	118.4	119.0	122.5	102.3	104.0	103.2	110.0
V	116.5	119.9	121.6	123.1	102.3	103.9	107.6	110.3
VI	117.3	119.7	123.5	123.2	103.4	103.6	109.1	109.0
VII	118.2	117.9	125.2	123.2	103.6	104.3	107.7	108.5
VIII	118.7	118.6	127.8	123.4	104.5	104.3	107.7	109.0
IX	118.6	151.5	128.4	124.3	106.3	104.2	112.2	109.5
X	118.6	118.3	134.3	125.0	106.6	104.4	110.1	110.2
XI	118.6	115.8	130.2	125.9	106.2	104.2	109.5	111.3
XII	113.0	118.3	117.1	126.5	108.6	104.4	103.9	111.5

ТАБЛИЦИ 4, 6, 7 и 8.

Индекси на цени на едро по групи стоки 1934/35 г. = 100. Сръдна валутна премия.

Години и месеци	Общ. индекс	Изпоси стоки	Импоси стоки	кол. 2×100 кол. 3	12 месеци под. сръдан на кол. 4	Мъстин земеделски стоки	Мъстин индустр. стоки	кол. 6×100 кол. 7	12 месеци под. сръдан на кол. 8	Сръдна валутна премия в %
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1934—I	94'8	90'1	106'3	84'8	—	90'3	97'4	92'7	—	—
II	97'8	82'1	105'3	78'0	—	93'7	100'9	92'9	—	—
III	96'3	78'0	104'2	74'9	—	91'5	100'2	91'3	—	—
IV	96'4	79'3	105'4	75'2	—	92'1	99'4	92'7	—	—
V	67'8	86'5	105'1	82'5	—	95'3	99'1	96'2	—	—
VI	99'2	92'9	103'4	89'8	—	98'0	99'4	98'6	—	—
VII	98'6	91'3	102'3	89'2	91'7	97'6	98'8	98'8	97'7	—
VIII	100'9	101'8	101'8	100'0	93'5	102'2	99'1	103'1	98'2	—
IX	101'4	104'6	100'7	103'9	95'6	103'0	99'5	103'5	98'5	—
X	103'4	109'4	99'6	109'8	98'1	105'2	102'1	103'0	99'0	—
XI	101'8	104'1	98'9	105'3	100'5	102'3	101'9	100'4	99'5	—
XII	100'1	97'3	100'2	97'1	102'0	98'7	101'9	96'9	99'6	—
1935—I	101'2	103'4	99'1	104'3	103'3	100'7	102'4	98'3	99'6	20'2
II	100'5	101'2	98'8	102'4	104'5	99'4	102'4	97'1	99'6	33'3
III	99'8	98'2	98'3	99'9	105'3	98'2	102'3	96'0	99'6	29'1
IV	101'8	106'8	96'9	110'2	106'3	102'5	102'2	100'3	100'1	29'4
V	100'5	102'5	97'2	105'5	107'7	100'4	101'7	98'7	100'9	27'7
VI	100'2	100'4	97'0	103'5	109'5	100'0	101'5	98'5	102'0	25'9
VII	100'3	102'3	96'2	106'3	111'0	100'6	101'2	99'4	103'1	25'6
VIII	99'8	106'8	95'9	111'4	111'5	101'7	98'6	103'1	103'9	26'6
IX	99'9	108'4	96'0	112'9	111'7	102'4	97'9	104'6	104'6	17'6
X	103'1	119'9	96'8	123'9	111'9	108'9	97'5	111'7	105'3	17'5
XI	102'8	120'9	97'3	124'3	112'2	108'7	96'8	112'3	106'1	20'9
XII	102'1	118'9	97'1	122'5	112'8	107'8	96'2	112'1	106'8	20'3
1936—I	100'4	112'3	99'2	113'2	113'5	104'4	96'3	108'4	107'6	25'1
II	99'7	105'9	100'0	105'9	114'2	102'1	96'3	106'0	108'4	16'9
III	98'7	102'0	100'3	101'7	115'4	100'3	96'1	104'1	109'3	19'5
IV	100'5	110'7	98'4	112'5	117'0	104'5	96'0	108'9	110'2	21'4
V	100'2	109'6	98'7	111'0	118'6	103'7	96'1	107'9	110'0	27'5
VI	100'0	109'3	97'7	111'9	120'0	103'4	96'2	107'5	111'8	25'2
VII	101'2	113'1	98'1	115'3	121'5	105'3	96'7	108'9	112'8	23'0
VIII	102'9	117'7	98'5	119'5	122'9	108'9	96'8	112'5	113'8	21'3

Развитие на конюнктурния цикъл в България (1934–1939 г.)

Продължение

Година и месец	Общ индексъ	Износни стоки	Вносни стоки	Кол. 2×100 кол. 3	12 месеци посл. средни на кол. 4	Мѣстни земледѣльски стоки	Мѣстни индустр. стоки	Кол. 6×100 кол. 7	12 месеци посл. средни на кол. 8	Средна взвѣшана прѣмѣна %
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
IX	104'3	124'3	93'2	133'4	123'9	113'1	96'7	117'0	114'8	19'0
X	107'4	134'3	94'5	142'1	124'1	118'2	97'2	121'6	115'6	22'2
XI	108'8	134'7	96'0	143'0	123'6	120'0	98'3	122'1	116'2	24'4
XII	109'9	136'0	97'8	139'1	123'2	121'2	98'9	122'2	116'9	24'8
1937—I	110'4	134'3	101'5	132'3	122'9	120'9	99'5	121'5	117'8	21'3
II	110'7	128'5	107'9	119'1	122'9	118'9	101'0	117'7	118'7	24'9
III	111'6	127'0	112'9	112'5	122'5	118'7	101'9	116'5	119'3	20'0
IV	114'1	129'3	121'3	106'6	121'9	120'4	103'9	115'9	119'8	21'7
V	114'4	127'3	119'3	106'7	121'2	120'8	104'7	115'4	120'1	21'8
VI	115'2	124'3	119'0	104'5	120'5	122'1	105'3	116'0	120'3	23'2
VII	118'9	138'4	119'3	116'0	120'4	129'0	106'1	121'6	120'6	21'7
VIII	119'6	141'3	118'5	119'2	121'1	130'0	106'8	121'7	121'0	21'7
IX	120'5	146'4	117'8	124'3	122'3	132'1	106'8	123'7	121'5	23'3
X	121'9	153'0	117'1	137'0	124'2	134'3	107'0	125'5	122'0	22'2
XI	120'7	151'1	114'8	131'6	126'7	132'7	106'7	124'4	122'8	21'3
XII	121'1	152'9	115'6	132'3	129'7	133'3	106'6	125'0	123'8	21'1
1938—I	120'2	152'7	112'9	136'5	132'9	132'9	105'7	125'7	124'6	20'1
II	118'2	145'4	110'4	131'7	136'2	129'8	105'3	123'3	125'6	17'9
III	116'9	140'7	108'8	129'3	139'7	127'9	104'9	121'9	126'7	20'6
IV	117'4	144'1	106'9	134'8	142'9	129'6	104'7	123'8	127'8	21'2
V	118'0	148'1	105'4	140'5	146'3	131'6	104'0	126'5	129'2	19'8
VI	117'7	148'4	104'3	142'3	150'0	131'4	103'6	126'8	130'7	20'7
VII	120'1	161'2	104'9	153'7	—	136'7	103'7	131'8	—	20'2
VIII	122'6	170'9	105'2	162'5	—	141'3	104'5	135'2	—	24'5
IX	122'9	172'2	105'6	163'1	—	141'7	104'4	137'5	—	16'1
X	121'8	186'4	105'9	176'0	—	146'6	103'4	141'2	—	19'5
XI	123'5	185'2	105'8	175'0	—	144'5	102'2	141'4	—	12'7
XII	123'2	186'4	105'2	177'2	—	144'8	101'2	143'1	—	15'1
1939—I	122'8	186'9	105'5	177'1	—	144'5	100'6	143'6	—	14'6
II	120'3	174'8	105'6	165'5	—	139'3	100'5	138'6	—	12'0
III	120'4	168'9	105'4	160'2	—	139'2	100'3	138'7	—	13'6
IV	122'3	176'8	104'8	168'7	—	143'3	100'1	143'3	—	15'7
V	122'0	176'5	104'4	107'5	—	143'3	99'6	143'7	—	—

ТАБЛИЦА 5.
Парично обращение и цены на едро

Години и месеци	Касови плащания БНБ			Парично обращение			Скорост на обращение		Индекс на цeny на едро 1934/35
	млн. лв.	индексъ 1934/35	12 м. под- срѣдни	млн. лв.	индексъ 1934/35	12 м. под- срѣдни	кол. 2×100 кол. 4	12 м. под- срѣдни на кол. 7	
1934— I	1667	80'4	98'6	3507	99'4	101'8	80'9	96'4	94'8
II	1524	73'5	98'9	3300	93'5	102'2	78'6	96'4	97'8
III	2175	104'9	99'6	3580	101'5	102'9	103'3	96'4	96'3
IV	1838	88'7	99'5	3471	98'4	103'4	90'1	95'8	96'4
V	1737	83'8	99'1	3495	99'1	103'4	84'6	95'4	97'8
VI	2491	120'2	98'6	3547	100'5	102'9	119'6	95'4	99'2
VII	1635	78'9	98'0	3483	98'7	102'5	79'9	95'2	98'6
VIII	2510	121'1	99'1	3724	105'6	102'5	114'7	96'4	100'9
IX	2322	112'0	99'3	3999	113'4	102'1	98'8	97'0	101'4
X	2425	117'0	98'2	3951	112'0	101'6	104'5	96'3	103'4
XI	1824	88'0	98'8	3651	103'7	101'1	84'9	97'5	101'8
XII	2294	110'7	98'4	3736	105'9	100'5	104'5	97'7	100'1
1935— I	1548	74'7	98'2	3410	96'7	100'0	77'2	98'1	101'2
II	2195	105'9	98'0	3342	94'7	99'4	111'8	98'5	100'5
III	1584	76'7	97'1	3257	92'3	98'7	82'8	98'3	99'8
IV	1879	90'6	97'8	3349	94'9	98'0	95'5	99'7	101'8
V	2018	97'3	99'2	3233	91'6	97'5	106'2	101'5	100'5
VI	1989	95'5	100'8	3286	93'1	97'3	103'0	103'2	100'2
VII	2053	99'0	102'6	3287	93'2	97'2	106'2	105'1	100'3
VIII	2006	96'8	103'5	3448	97'7	96'9	99'1	106'4	99'8
IX	2348	113'3	105'4	3669	104'0	96'9	108'9	108'4	99'9
X	2779	134'1	108'4	3681	104'3	97'1	128'6	111'3	103'1
XI	2164	104'4	109'9	3521	98'8	97'2	104'6	112'8	102'8
XII	2745	132'4	111'4	3731	105'8	97'6	125'1	113'9	102'1
1936— I	1974	95'2	113'0	3294	93'4	98'1	101'9	115'0	100'4
II	2216	107'0	114'6	3202	90'8	98'6	117'8	116'0	99'7
III	2514	121'2	117'8	3416	96'8	99'5	125'2	118'1	98'7
IV	2452	117'3	117'3	3347	94'9	100'3	123'6	118'9	100'5
V	2211	106'7	106'7	3322	94'2	101'0	113'3	119'0	100'2
VI	2555	123'3	123'3	3550	100'6	101'5	122'6	119'8	100'0
VII	2772	109'6	109'6	3421	97'0	102'1	113'0	120'4	101'2
VIII	2576	124'3	124'3	3754	106'4	103'0	116'8	121'2	102'9

Развитие на конюнктурния цикъл в България (1934—1939 г.)

Продължение

Години и месеци	Касови плащания БНБ			Парично обращение			Скорост на обращение		Индекс на цени на едро 1934/35
	мл. лв.	индексъ 1934/35	12 м. под. срѣдни	мл. лв.	Индексъ 1934/35	12 м. под. срѣдни	кол. 2×100 кол. 4	12 м. под. срѣдни на кол. 7	
IX	3047	162'8	162'8	4089	115'9	103'6	140'5	122'9	104'3
X	2673	128'9	128'9	3945	111'8	104'5	115'3	125'6	107'4
XI	2834	131'6	131'6	3840	108'8	105'5	121'0	125'4	108'8
XII	2897	139'7	139'7	3815	108'1	105'9	129'2	124'5	109'9
1937—I	2476	119'4	132'9	3783	107'2	106'3	111'4	124'8	110'4
II	2585	124'7	135'6	3470	98'4	107'2	126'7	126'3	129'7
III	3377	162'9	136'8	3622	102'7	108'0	158'6	126'5	111'6
IV	3206	154'7	138'7	3909	110'8	108'8	139'6	127'3	114'1
V	2246	108'3	141'1	3617	102'5	109'5	105'7	128'4	114'4
VI	2319	111'9	141'9	3567	100'1	109'9	110'7	128'9	115'2
VII	2916	140'7	144'0	3771	106'9	109'7	131'6	131'2	118'9
VIII	3267	157'6	145'6	4178	118'4	109'4	133'1	133'0	119'6
IX	3289	158'7	144'8	4313	122'3	109'3	129'8	132'4	120'5
X	3714	179'2	143'5	4367	123'8	108'9	144'7	131'7	121'9
XI	2873	138'5	144'7	4090	115'9	108'5	119'5	133'4	120'7
XII	3150	152'0	147'4	3822	108'3	108'2	110'4	136'4	121'1
1938—I	3293	158'9	148'4	3605	102'2	108'0	155'5	137'7	120'2
II	2580	124'5	150'0	3454	97'9	108'0	127'2	139'1	118'2
III	2970	143'3	152'1	3534	100'2	108'3	143'0	140'5	116'9
IV	2960	142'8	152'2	3648	103'4	108'7	138'1	140'1	117'4
V	3058	147'5	152'6	3511	99'5	109'2	148'2	139'9	118'0
VI	2875	138'7	153'3	3462	98'1	109'7	141'4	139'9	117'7
VII	2870	138'4	153'4	3707	105'1	110'4	131'7	139'1	120'1
VIII	4121	198'8	153'5	4247	120'4	111'0	165'1	138'4	122'6
IX	3479	167'8	154'8	4504	127'7	112'1	131'4	138'3	122'9
X	3584	172'9	156'9	4531	128'4	113'6	134'7	137'9	124'8
XI	3154	152'1	156'6	4303	122'0	115'2	124'7	136'1	123'5
XII	3243	156'4	159'8	4083	115'7	116'5	135'2	136'3	123'2
1939—I	3239	156'2	156'7	3885	110'3	118'3	141'9	132'8	122'8
II	2715	131'0	162'5	3733	105'8	119'7	123'8	132'5	120'3
III	3475	167'6	164'3	4126	117'8	121'2	143'2	131'3	120'4
IV	3325	160'4	166'2	4379	124'1	122'8	129'3	130'0	122'3

ТАБЛИЦА 6.

Износ на някои български произведения в чужбина и получени цени в германски и негермански пазари¹⁾

		1934			1935			1936			1937			1938		
		колич. тона	стойн. хл. лв.	цена лева	колич. тона	стойн. хл. лв.	цена лева	колич. тона	стойн. хл. лв.	цена лева	колич. тона	стойн. хл. лв.	цена лева	колич. тона	стойн. хл. лв.	цена лева
Кокони закапи	О ¹⁾	2,680	79,741	29.65	3,201	97,276	30.39	3,728	125,703	33.73	4,767	154,558	31.79	3,170	104,413	32.94
	Г ²⁾	538	16,105	29.93	833	26,588	31.89	2,758	93,169	33.78	3,764	120,726	32.07	2,165	71,282	32.92
	Д ³⁾	2,151	63,636	29.58	2,368	70,708	29.86	970	32,534	33.54	1,003	30,832	30.74	1,005	33,131	32.97
Свише живи (бройки)	О	1,846	2,603	1,410.08	1,803	1,971	1,093.18	12,754	34,395	2,696.80	20,425	84,679	2,877.79	43,016	125,765	2,923.68
	Г	—	—	—	—	—	—	12,515	33,973	2,714.58	20,517	64,604	3,148.80	42,251	123,934	2,933.28
	Д	1,846	2,603	1,410.08	1,803	1,971	1,093.18	239	422	1,765.69	8,908	20,075	2,253.59	765	1,831	2,393.46
Свишка и гъска месо	О	0	2	24.53 ⁹⁾	97	2,528	26.06	1,113	32,007	28.76	1,417	41,740	29.46	1,102	34,207	31.04
	Г	0	0	24.65	35	1,076	30.74	1,039	30,285	29.15	1,402	41,389	29.52	1,102	34,207	31.04
	Д	0	2	25.00	62	1,452	23.42	74	1,722	23.27	15	351	23.40	—	—	—
Яйца	О	14,534	311,388	23.49	12,775	401,359	31.42	17,490	465,559	26.62	17,516	430,106	24.56	15,180	436,624	28.76
	Г	6,329	180,814	28.67	8,338	277,167	33.24	13,276	377,683	28.45	12,120	317,955	26.23	10,922	330,390	30.25
	Д	8,205	160,544	19.57	4,437	124,192	27.99	4,214	87,876	20.85	5,396	112,151	20.78	4,258	106,234	24.95
Трици	О	11,886	10,260	0.86	5,065	4,701	0.93	16,387	23,779	1.45	25,850	46,606	1.80	12,826	31,180	2.43
	Г	871	583	0.67	—	—	—	687	1,116	1.65	4,821	8,295	1.72	1,566	4,304	2.75
	Д	11,005	9,677	0.88	5,065	4,704	0.93	15,709	22,663	1.44	21,029	38,311	1.82	11,260	26,876	2.39
Грозде пръсно	О	19,281	139,795	7.25	33,996	248,456	7.31	23,159	190,931	8.24	35,991	238,324	6.62	57,207	553,760	9.68
	Г	13,023	92,511	7.10	24,891	187,408	7.53	16,007	139,364	8.71	28,779	298,828	6.91	52,463	514,998	9.82
	Д	6,258	47,284	7.56	9,105	61,048	6.70	7,152	51,567	7.21	7,212	39,496	5.48	4,744	38,762	8.17
Слив сушени и печени	О	4,162	39,589	9.51	9,893	104,760	10.59	5,559	61,837	11.12	3,568	39,833	11.16	11,000	132,288	12.03
	Г	3,014	28,355	9.37	9,351	99,677	10.66	5,415	60,395	11.15	3,437	38,381	11.17	10,926	131,201	12.01
	Д	1,188	11,234	10.05	542	5,083	9.38	144	1,442	10.01	131	1,452	11.08	74	1,087	14.69
Домати пръсни	О	219	751	3.43	2,545	10,496	4.12	4,201	20,811	4.95	7,070	20,172	2.85	6,496	24,926	3.84
	Г	133	392	2.95	1,627	6,819	4.19	3,903	19,658	5.04	6,372	17,243	2.71	6,440	24,700	3.84
	Д	86	359	4.17	918	3,677	4.01	398	1,153	2.90	0,698	2,929	4.20	55	226	4.04
Семе слън- чогледово	О	11,824	30,740	2.60	47,239	117,523	2.49	45,690	129,090	2.83	42,557	138,933	3.26	10,382	41,191	3.97
	Г	849	2,149	2.53	17,117	44,718	2.61	1,300	3,167	2.44	—	—	—	—	—	—
	Д	10,975	28,591	2.61	30,122	72,805	2.42	44,390	125,823	2.83	42,557	138,933	3.26	10,382	41,191	3.97
Фил	О	21,846	43,061	1.97	3,557	10,859	3.05	6,723	19,449	2.89	8,929	24,707	2.77	2,736	9,406	3.44
	Г	4,550	9,060	1.99	51	190	3.11	—	—	—	2,260	7,032	3.11	—	—	—
	Д	17,296	34,001	1.97	3,496	10,669	3.05	6,723	19,449	2.89	6,669	17,675	2.65	2,736	9,406	3.44

¹⁾ Цените са пресметнати въз основа на точните данни за количествата в килограм и стойностите в левове.

Развитие на конюнктурния цикъл в България (1934–1939 г.)

Ягоди полу-консервации	О	—	—	—	—	—	—	1,862	18,976	10-19	3,080	35,087	11-39	7,397	84,048	11-36
	Г	—	—	—	—	—	—	381	4,176	10-96	2,018	25,423	12-41	4,582	51,612	11-24
	Д	—	—	—	—	—	—	1,481	14,800	9-99	1,032	9,664	9-36	2,815	32,436	11-52
Черва, мххури и др. подобни	О	53	11,106	209-55	59	9,777	165-71	65	12,294	189-14	82	19,086	232-76	71	24,808	349-30
	Г	9	1,311	149-33	13	1,966	151-23	20	3,325	166-25	32	5,708	178-38	37	12,332	333-30
	Д	44	9,762	221-86	46	7,811	169-80	45	8,969	199-31	50	13,378	267-56	34	12,476	366-94
Слънчогледово масло	О	—	—	—	2,032	19,789	9-74	3,964	45,965	11-60	5,445	62,408	11-25	15	190	12-57
	Г	—	—	—	—	—	—	1,478	22,020	14-90	500	7,425	14-85	—	—	—
	Д	—	—	—	2,032	19,789	9-74	2,486	23,945	9-63	5,043	54,983	10-90	15	190	12-67
Розово масло	О	1	35,519	29138-52 ⁴⁾	2	44,540	26,654-70 ⁴⁾	2	46,079	24,720-49 ⁴⁾	2	54,255	24,899-84 ⁴⁾	2	57,028	30,269-64 ⁴⁾
	Г	0	5,263	30071-29	0	4,277	26,731-25	0	3,276	27,074-88	0	7,844	28,215-88	0	7,329	27,973-25
	Д	1	30,286	28981-82	2	40,263	26,646-59	2	42,803	24,557-09	2	46,411	24,413-99	2	49,699	30,640-57
Ментово масло	О	0	105	1,029-41 ⁴⁾	4	2,271	507-15 ⁴⁾	10	5,215	538-52 ⁴⁾	29	15,424	536-60 ⁴⁾	28	15,365	541-25 ⁴⁾
	Г	0	101	1,010-00	1	706	673-52	6	3,547	590-14	19	10,913	570-45	18	9,381	520-91
	Д	0	4	2,000-00	3	1,565	481-98	4	1,668	454-00	10	4,481	468-67	10	5,984	576-55
Кожии агнешки	О	1,402	69,322	49-45	1,265	49,814	39-38	1,901	91,665	48-22	1,957	171,783	87-78	1,158	77,726	67-12
	Г	372	18,172	49-66	180	6,937	38-54	327	16,815	51-51	802	74,614	93-03	379	23,166	61-12
	Д	1,030	50,850	49-37	1,085	42,877	39-52	1,574	74,820	47-53	1,155	97,169	84-13	779	54,560	70-04
Кожии ярешки	О	251	29,490	117-49	278	28,595	102-86	236	30,089	127-50	253	41,482	163-96	135	14,355	106-33
	Г	175	20,603	117-73	169	17,403	102-98	165	22,339	135-39	234	39,146	167-29	49	5,085	103-78
	Д	76	8,887	116-93	109	11,192	102-68	71	7,750	109-15	9	2,336	122-95	86	9,270	107-79
Машини	О	325	22,610	69-57	179	12,397	69-26	332	29,877	89-99	554	61,649	116-69	610	69,968	114-70
	Г	20	1,319	65-95	35	2,497	71-34	219	20,696	94-50	490	57,424	117-19	607	69,965	114-82
	Д	305	21,291	69-81	144	9,900	68-75	113	9,176	81-16	64	7,225	112-89	3	273	91-00
Пшеница ³⁾	О	34,700	51,811	1-19	35,200	61,361	1-74	124,360	331,318	2-66	193,471	653,846	3-38	109,400	361,158	3-30
	Г	—	—	—	—	—	—	—	—	—	25,100	124,335	4-95	16,650	59,837	3-59
	Д	34,700	51,811	1-49	35,200	61,363	1-74	124,360	331,318	2-66	168,371	529,511	3-14	92,750	301,321	3-25
Царевица ³⁾	О	125,951	181,832	1-41	5,156	7,971	1-55	164,074	153,280	1-47	98,730	174,737	1-77	58,613	150,873	2-57
	Г	316	486	1-54	—	—	—	658	1,208	1-84	2,721	4,848	1-78	1,929	4,943	2-56
	Д	125,635	181,346	1-41	5,156	7,971	1-55	103,416	152,072	1-47	96,809	169,889	1-74	56,684	145,930	2-57
Тютюн ³⁾	О	20,830	981,982	47-14	24,288	1,348,123	56-99	20,011	1,263,311	63-13	22,098	1,609,721	72-84	33,551	2,363,933	70-46
	Г	14,115	663,186	46-98	14,150	762,241	53-87	13,234	768,117	58-04	10,979	700,660	63-82	21,832	1,362,454	62-41
	Д	6,715	3,796	47-48	10,138	621,882	61-34	6,777	495,194	73-07	11,119	909,061	81-72	11,719	1,001,479	85-46

¹⁾ До 1937 г. включително без валутните премии.

²⁾ О — общо; Г — Германия; Д — всички останали държави.

³⁾ Тези стоки не са включени при изчисленията в таблица 2, стр. 19.

⁴⁾ Цените са пресметнати въз основа на точните данни на количествата в килограми.

ТАБЛИЦА 9.

Групови индекси на ценитъ на мѣстни земеделски произведения 1934/35 г. = 100

Години и месеци	Зърнени храни	Други поле- пальни произ- ведения	Скотовъдни произведения	Общъ индексъ	Години и месеци	Зърнени храни	Други поле- пальни произ- ведения	Скотовъдни произведения	Общъ индексъ
1934—I	64'8	96'7	108'7	90'3	1936—IX	103'0	124'4	108'9	113'1
II	85'6	99'9	93'1	93'7	X	106'7	124'4	121'5	118'2
III	86'4	97'3	88'3	91'5	XI	105'4	126'8	126'3	120'0
IV	87'2	98'1	88'3	92'1	XII	107'0	129'3	125'0	121'2
V	92'2	102'6	87'6	95'3	1937—I	109'6	135'3	114'3	120'9
VI	98'4	104'9	87'0	98'0	II	110'7	133'7	104'4	118'9
VII	100'0	103'0	86'7	97'6	III	113'3	134'7	98'5	118'7
VIII	109'0	99'7	98'2	102'2	IV	117'1	136'1	98'2	120'4
IX	105'8	94'6	112'9	103'0	V	115'3	136'6	101'2	120'8
X	103'1	97'8	119'1	105'2	VI	112'0	141'5	106'1	122'7
XI	103'4	92'0	116'7	102'3	VII	116'0	153'3	109'3	129'0
XII	104'4	93'6	100'1	98'7	VIII	115'3	152'4	115'8	130'4
1935—I	109'5	94'4	100'6	100'7	IX	114'3	151'4	125'5	132'6
II	109'1	96'9	92'5	99'4	X	116'2	148'3	133'1	134'3
III	108'8	98'0	85'8	98'2	XI	115'4	148'2	128'2	132'7
IV	109'3	105'6	89'3	102'5	XII	114'9	149'1	129'7	133'3
V	108'1	102'0	89'4	100'4	1938—I	117'1	148'9	126'3	132'9
VI	104'0	102'8	91'4	100'0	II	117'6	147'8	115'6	129'8
VII	102'2	102'0	96'7	100'6	III	117'7	147'2	109'7	127'9
VIII	102'2	93'2	104'7	101'7	IV	121'5	147'1	111'6	129'6
IX	101'4	100'4	106'4	102'4	V	123'3	146'6	117'7	131'6
X	101'9	105'7	121'3	108'9	VI	123'1	146'1	118'2	131'4
XI	102'5	105'9	119'8	108'7	VII	124'7	154'7	121'5	136'7
XII	102'8	107'0	114'6	107'8	VIII	128'5	156'7	131'4	141'3
1936—I	103'7	107'4	100'7	104'4	IX	129'0	156'3	132'7	141'7
II	101'9	106'7	95'6	102'1	X	130'2	162'6	136'3	146'0
III	100'7	106'4	90'7	100'3	XI	129'9	160'5	134'6	144'5
IV	101'0	113'4	94'5	104'5	XII	129'9	159'7	136'7	144'8
V	100'4	113'1	93'1	103'7	1939—I	129'6	148'9	126'3	144'5
VI	100'1	111'1	95'2	103'4	II	127'6	158'5	121'7	139'3
VII	101'4	114'4	95'7	105'3	III	121'8	160'1	126'5	139'2
VIII	104'0	118'6	101'1	108'9	IV	122'8	165'0	131'2	143'3
					V	121'7	166'6	132'2	143'3

ТАБЛИЦИ 10 и 11.

Цени на дребно, издръжка на живота и работнически надници.
Индексни числа 1934/35 г. = 100

Година и месеци	Цени на едро (34 стоки)	Цени на дребно (34 стоки)	Издръжка на живота	Цени на хранителни продукти	Надници на обикновени работници				
					номинални			реални	
					лева	индексъ	12 м. под. срѣдни	кол. 6×100 кол. 4	12 м. под. срѣдни на кол. 8
	1	2	3	4	5	6	7	8	9
1934—I	92·9	94·7	108·6	106·6	37·30	105·4	108·2	102·4	107·4
II	96·8	97·9	109·3	108·5	36·96	104·5	107·5	99·7	106·5
III	95·2	96·7	108·5	106·3	37·98	107·4	106·6	104·6	105·5
IV	95·1	95·8	105·2	104·2	37·99	107·4	105·6	106·6	104·5
V	96·6	96·9	104·9	103·2	36·99	104·6	104·8	104·9	103·5
VI	98·3	98·4	104·7	102·9	37·35	105·6	104·0	106·3	102·8
VII	98·2	99·1	105·3	104·6	37·36	105·6	03·3	104·6	102·2
VIII	103·0	100·8	104·8	103·1	36·62	103·5	102·5	104·0	101·6
IX	104·8	101·7	104·9	103·4	36·27	102·5	101·6	102·7	100·9
X	105·1	101·9	101·2	104·8	35·62	100·7	100·7	99·5	100·3
XI	104·4	102·4	101·7	105·3	35·17	99·4	100·1	97·8	99·8
XII	100·7	102·0	101·6	105·3	34·80	98·4	99·6	96·8	99·4
1935—I	102·0	102·8	101·1	104·1	33·75	95·4	99·0	94·9	99·0
II	99·9	101·8	101·7	105·6	33·39	94·4	98·5	92·6	98·7
III	98·4	100·2	100·7	102·9	33·91	95·9	98·1	96·5	98·5
IV	99·4	100·1	98·0	102·2	34·87	98·6	97·6	99·9	98·3
V	98·6	99·3	97·6	101·0	34·48	97·5	97·1	99·9	98·0
VI	98·3	99·4	97·8	101·7	35·43	100·1	96·5	102·0	97·6
VII	98·5	99·8	98·4	103·6	34·84	98·5	95·9	98·5	97·1
VIII	101·5	100·4	97·3	100·2	34·88	98·6	95·3	101·9	96·7
IX	101·7	100·2	96·9	100·2	34·23	96·8	94·9	100·0	96·3
X	104·7	102·3	94·0	101·0	33·74	95·4	94·4	97·8	95·8
XI	104·0	102·8	94·7	102·7	32·66	92·3	94·0	93·1	95·4
XII	103·3	103·3	94·9	103·7	32·55	92·0	93·6	92·0	92·0
1936—I	100·3	100·9	94·6	102·7	30·63	86·6	93·4	87·3	94·7
II	98·4	99·5	95·0	103·9	31·72	89·7	93·1	89·4	94·5
III	96·9	98·4	94·5	102·5	31·76	89·8	93·0	90·7	94·2
IV	97·5	97·9	91·6	104·4	32·66	92·3	92·8	94·3	93·8
V	96·9	98·1	91·6	101·4	33·18	93·8	92·7	95·8	93·4
VI	96·8	97·7	91·6	101·9	34·01	96·1	92·6	97·7	92·2
VII	97·6	100·1	92·1	103·7	33·82	95·6	92·6	95·5	92·6

Продължение

Години и месеци	Цени на едро (31 стоки)	Цени на дребно (31 стоки)	Издръжка на живота	Цени на хранителни продукти	Надници на обикновени работници				
					номинални			реални	
					лева	индексъ	12 м. под- срѣди	Кол. 6×100	12 м. под- срѣди на кол. 8
								кол. 4	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	
VIII	100·7	99·0	91·2	101·4	34·01	96·1	92·5	98·2	92·3
IX	101·8	98·7	91·3	102·4	33·75	95·4	92·5	96·5	91·9
X	105·4	102·2	92·1	104·9	33·06	93·4	92·7	92·2	91·7
XI	105·6	103·6	92·9	107·0	32·24	91·1	93·1	88·2	91·5
XII	107·6	101·8	93·2	107·6	32·01	90·5	93·6	87·1	91·4
1937—I	107·3	105·7	92·9	107·6	30·97	87·5	94·1	84·2	91·3
II	106·1	105·1	93·4	108·3	31·15	88·0	94·7	84·2	91·2
III	106·1	105·6	93·3	107·8	32·11	90·8	95·3	87·2	90·9
IV	108·5	107·3	93·3	107·8	33·92	95·9	96·0	92·1	90·9
V	108·9	107·9	93·5	108·3	35·15	99·4	96·8	95·0	91·0
VI	109·8	108·8	94·3	110·3	36·03	101·8	97·6	95·6	91·0
VII	111·9	110·6	95·4	112·2	36·54	103·3	98·4	94·8	91·2
VIII	113·0	111·4	95·3	112·7	36·49	103·1	99·2	95·2	91·4
IX	114·8	113·1	95·5	113·4	36·19	102·3	100·1	94·0	91·7
X	116·8	115·5	96·4	117·8	36·21	102·4	100·8	93·5	91·8
XI	115·3	116·4	97·3	117·8	35·95	101·6	101·5	89·3	91·8
XII	115·7	116·9	96·9	116·8	35·08	99·2	102·1	87·1	91·9
1938—I	114·9	116·7	96·8	116·6	34·56	97·7	102·8	85·8	91·9
II	112·0	114·8	96·9	116·8	34·86	98·5	103·5	87·4	91·9
III	110·3	114·0	96·6	116·3	35·68	100·9	104·4	89·8	92·2
IV	111·4	114·0	96·3	115·8	36·67	103·7	105·3	92·7	92·3
V	112·8	115·0	96·6	116·6	37·88	107·1	105·9	95·1	92·5
VI	112·7	115·5	96·8	117·3	38·73	109·5	106·4	96·7	92·6
VII	114·9	117·7	98·9	122·5	39·48	111·6	106·8	94·3	92·6
VIII	118·6	120·1	98·6	121·2	39·93	112·9	107·0	96·5	92·5
IX	118·7	121·0	98·6	121·0	40·22	113·7	107·2	97·3	92·3
X	118·6	120·3	98·8	121·9	36·63	112·0	107·5	95·2	92·2
XI	117·3	120·6	98·5	121·7	38·11	107·7	108·2	91·7	92·4
XII	117·5	121·5	98·6	122·2	37·05	104·7	109·5	88·8	92·7
1939—I	117·3	120·8	99·1	122·0	35·55	100·5	110·3	85·3	92·5
II	113·1	118·0	99·8	122·9	35·83	101·3	111·0	85·3	92·6
III	113·7	117·4	99·9	122·5	36·37	102·8	111·8	86·9	92·7
IV	115·6	117·2	99·7	121·3	38·70	109·4	112·6	92·8	—
V	115·5	117·3	99·7	122·0	—	—	—	—	—

ТАБЛИЦИ 12 и 15.

Количества и стойност на вносъ-износа

Години	Количества (хил. тона)				Стойност (хил. лева)		
	И з н о с ъ			Вносъ	износъ	вносъ	търговски балансъ
	зърнени храна	всички други стоки	общо				
1929	118'8	194'4	313'2	508'1	8,325	6,397	— 1,928
1930	133'5	209'6	543'1	316'9	4,590	6,191	+ 1,601
1931	552'1	217'1	769'2	294'7	4,660	5,934	— 1,274
1932	393'7	194'2	587'9	261'1	3,471	3,383	— 88
1933	233'7	196'8	430'5	230'9	2,202	2,846	+ 644
1934	189'4	206'7	396'1	246'2	2,247	2,535	+ 287
1935	40'6	286'5	327'1	276'4	3,009	3,253	+ 244
1936	276'7	202'4	569'1	282'8	3,181	3,910	+ 729
1937	353'5	333'6	687'1	327'7	4,986	5,020	+ 34
1938	186'1	313'9	500'0	382'4	4,934	5,575	+ 645

ТАБЛИЦИ 13 и 14.

Индекси на обема на вноса и на износа

Години	База 1926 г. = 100		Години и тримесечия	База 1934/35 г. = 100		Години и тримесечия	База 1934/35 г. = 100	
	вносъ	износъ		вносъ	износъ		вносъ	износъ
1926	100'0	100'0	1933	80'1	107'7	II	135'6	82'2
1927	102'3	110'7	1934	84'4	98'2	III	141'7	94'5
1928	111'6	96'5	1935	115'6	101'8	IV	149'4	176'6
1929	131'9	81'0	1936	125'1	117'1	1937— I	136'3	144'4
1930	81'4	111'6	1937	170'6	131'3	II	183'8	111'2
1931	97'9	150'8	1938	172'0	143'8	III	188'2	101'8
1932	92'5	117'8				IV	174'1	167'6
1933	63'0	100'9	1935— I	82'7	68'0	1938— I	145'5	161'3
1934	65'6	92'0	II	127'4	116'7	II	169'4	98'9
1935	88'7	104'6	III	104'8	84'6	III	174'2	94'9
1936	95'6	126'7	IV	153'3	156'0	IV	198'7	220'1
1937	134'9	143'6	1936— I	110'6	116'4	1939— I	173'4	96'3

ТАБЛИЦА 17.

Вносъ на текстилни, метални и др. произведения
(въ милиони лева и на сто отъ общата стойность)

Години	Текстилни		Метални		Други		Всячко	
	милиони лева	о/о	милиони лева	о/о	милиони лева	о/о	милиони лева	о/о
1933	705	32'0	678	30'8	813	37'2	2202	100'0
1934	756	33'9	787	27'6	704	38'5	2247	100'0
1935	703	23'3	1180	39'3	1126	37'4	3009	100'0
1936	783	24'6	1184	37'3	1214	38'1	3181	100'0
1937	986	19'8	2418	48'5	1582	31'7	4986	100'0
1938	968	19'6	2273	46'0	1693	34'4	4934	100'0

ТАБЛИЦИ 16 и 18.

Обща структура на външната търговия
(на сто отъ обема, 1926 г. = 100)

Години	В н о с ъ					И з н о с ъ				Неселско-стопански материали
	Храни и питиета	Сурови материали	Полуфабрикати	Спомагателни ма- териали и гориво	Готови произве- дения	Непреработени		Преработени		
						полевъдни	скотовъдни	полевъдни	скотовъдни	
1929	2'7	11'7	41'8	7'3	36'5	17'1	28'3	42'6	8'7	2'3
1930	2'6	14'0	40'3	8'7	34'4	31'2	28'1	33'0	5'5	2'2
1931	2'3	16'3	47'1	6'8	27'5	44'2	22'1	28'0	4'3	0'6
1932	2'1	16'8	51'0	6'5	23'6	41'0	23'3	31'2	4'1	0'4
1933	2'1	22'5	44'3	8'5	22'6	33'5	24'6	35'6	5'9	0'4
1934	2'3	23'6	44'0	8'6	21'5	28'0	27'5	38'0	5'9	0'6
1935	2'0	21'3	41'4	6'3	29'0	25'8	26'9	39'1	7'7	0'5
1936	2'4	23'9	38'1	6'4	29'3	38'3	24'5	28'6	8'0	0'6
1937	2'2	26'1	36'2	7'0	28'5	41'9	24'0	26'6	6'8	0'7

ТАБЛИЦИ 21 и 28.

Индекси на обема на индустриалното производство и на фабричния пласментъ
1934/1935 г. = 100 и процентно отношение на пласмента къмъ производството

Години и месеци	Инд. производство		Фабриченъ пласментъ	Процентно отношение	Години и месеци	Инд. производство		Фабриченъ пласментъ	Процентно отношение
	стари индекси	нови индекси				стари индекси	нови индекси		
1934—I	66·8	—	72·1	—	X	149·0	171·0	144·3	95·2
II	79·4	—	75·7	—	XI	131·2	153·2	126·5	94·7
III	85·3	—	92·0	—	XII	133·8	146·4	129·0	94·8
IV	83·8	—	84·0	—	1937—I	85·2	90·2	86·4	137·3
V	94·6	—	94·7	—	II	99·8	105·2	103·2	112·9
VI	105·5	—	94·8	—	III	112·6	114·1	126·5	123·6
VII	105·1	—	97·8	—	IV	122·9	122·7	133·6	129·3
VIII	114·4	—	114·3	—	V	109·5	115·2	106·6	98·1
IX	124·9	—	113·9	—	VI	122·3	135·6	125·7	79·2
X	114·3	—	120·7	—	VII	130·4	157·8	143·2	78·8
XI	107·4	—	105·6	—	VIII	137·3	164·8	146·5	78·5
XII	98·3	—	91·8	—	IX	137·7	169·5	145·2	78·3
1935—I	72·2	—	74·7	101·6	X	187·4	198·6	150·4	80·8
II	79·3	—	82·9	102·7	XI	177·4	181·2	135·8	84·1
III	84·6	—	94·2	109·4	XII	132·6	157·2	120·1	106·0
IV	86·1	—	93·2	106·3	1938—I	93·3	111·2	96·9	145·7
V	92·1	—	97·7	104·3	II	93·3	122·3	115·2	139·3
VI	92·9	—	95·1	100·6	III	113·3	127·9	140·2	131·6
VII	93·0	—	108·4	114·6	IV	127·8	111·8	129·4	125·5
VIII	100·5	—	120·7	118·1	V	—	132·0	134·5	99·1
IX	140·4	—	124·5	87·2	VI	—	148·0	135·0	78·3
X	147·3	—	125·9	84·0	VII	—	164·2	155·1	80·6
XI	109·7	—	109·7	98·3	VIII	—	220·8	183·4	82·4
XII	122·1	—	115·5	88·9	IX	—	192·4	162·0	79·9
1936—I	78·9	—	88·7	110·5	X	—	192·4	162·3	84·4
II	90·9	—	96·5	104·2	XI	—	176·9	152·4	138·9
III	108·3	—	116·3	105·5	XII	—	165·0	136·9	122·8
IV	95·2	—	103·1	103·4	1939—I	—	110·7	116·6	133·4
V	104·0	—	105·8	100·0	II	—	117·4	126·2	125·2
VI	109·4	—	105·2	94·5	III	—	137·9	149·1	118·9
VII	101·7	130·8	107·2	103·8	IV	—	121·6	127·4	115·1
VIII	106·2	130·9	140·2	130·0					
IX	138·7	160·3	143·0	101·3					

ТАБЛИЦИ 22 и 23.

Индекси на обема на индустриалното производство, по видове индустрии 1934/35 = 100

Години и месеци	Текстилна инд.	Кожарска инд.	Каучукова инд.	Производ на растит. масла	Храни и напитки	Електропрон.- водство	Консом. блага "храни"	Консом. блага "други"	Меличарство	Керамична инд.	Камноаглена индустрия	Химическа индустрия	Тютюнови изделия	Общ индекс
1934	101'7	87'8	112'1	96'9	74'3	102'9	94'2	100'6	94'5	101'1	102'2	96'8	98'1	98'3
1935	98'3	112'2	87'9	103'1	125'7	97'1	105'8	99'4	105'5	98'9	97'8	103'2	101'9	101'7
1936	120'3	129'2	131'3	143'4	108'6	145'1	105'7	116'7	106'6	98'9	100'9	113'6	100'7	112'3
1937	127'7	157'0	177'6	155'9	204'5	174'3	134'7	128'7	118'1	121'8	112'2	115'9	109'5	129'5
1934—I	54'4	44'9	70'6	68'5	123'8	88'3	69'7	69'8	58'7	7'5	112'1	57'0	75'7	66'8
II	76'6	66'8	53'2	95'1	122'6	82'9	85'8	81'8	84'7	5'4	104'2	102'3	81'2	79'4
III	93'7	81'0	67'5	92'9	85'3	97'5	73'8	91'7	78'8	73'1	77'1	125'2	90'1	85'3
IV	92'5	82'6	98'4	65'2	47'8	105'3	59'4	90'9	74'9	148'5	56'1	127'5	92'0	83'8
V	104'4	59'4	72'6	73'8	6'6	110'5	72'6	99'6	90'3	175'5	86'2	107'7	98'8	94'6
VI	114'3	94'2	74'4	96'0	51'6	108'7	88'2	108'5	106'6	188'0	105'9	101'4	104'6	105'5
VII	98'5	95'2	77'3	110'7	25'4	106'5	114'4	97'0	121'4	178'4	92'5	60'3	100'9	105'1
VIII	107'3	97'9	89'7	68'8	30'6	106'5	134'9	103'5	107'4	156'5	87'7	103'6	104'9	114'4
IX	119'3	107'0	114'6	113'0	41'9	111'6	153'2	112'3	103'4	143'1	109'7	66'8	109'4	124'9
X	124'0	116'3	195'6	140'8	93'7	109'0	100'3	122'5	115'0	93'3	144'5	94'3	114'9	114'3
XI	113'8	94'8	254'7	122'5	144'7	108'0	100'3	116'3	98'2	28'4	134'2	94'1	111'8	107'4
XII	121'7	113'4	176'1	115'3	62'8	100'1	78'1	113'2	94'3	15'9	116'2	122'2	93'4	98'3
1935—I	72'8	81'5	31'0	70'5	25'0	90'4	62'8	81'1	91'4	6'0	98'6	67'3	91'1	72'2
II	89'4	93'5	19'7	110'6	32'0	83'8	71'7	87'9	98'4	6'0	104'7	116'3	77'9	79'3
III	96'3	116'7	59'1	91'1	67'5	94'5	83'1	89'0	105'8	35'2	70'2	80'1	81'1	84'6
IV	89'8	105'5	130'1	98'6	46'5	92'4	76'2	89'7	102'6	106'3	68'6	96'1	91'7	86'1
V	86'1	101'4	77'9	97'7	38'3	100'0	81'2	92'5	115'3	169'9	76'5	99'1	108'6	92'1
VI	76'7	99'8	63'3	66'9	69'0	107'8	87'5	90'9	117'2	170'9	95'0	121'4	103'8	92'9
VII	83'8	116'4	40'3	65'0	29'6	103'4	76'8	96'1	116'8	165'5	106'6	91'2	114'3	93'0
VIII	101'7	124'9	68'1	21'1	24'2	107'7	85'4	104'8	107'9	146'1	84'3	97'3	121'9	100'5
IX	120'1	119'7	77'2	104'7	389'0	106'7	213'6	111'4	104'2	111'9	95'1	70'8	114'5	140'4
X	116'5	114'0	105'8	143'8	570'7	90'7	235'9	112'6	111'4	102'3	103'1	118'2	120'2	147'3
XI	109'4	142'9	172'5	152'9	116'0	92'0	99'6	112'3	101'3	148'6	134'1	113'4	106'4	109'7
XII	137'1	130'3	210'3	214'6	100'6	95'8	95'5	124'6	93'9	17'9	137'1	165'1	91'0	122'1
1936—I	87'4	97'9	47'3	83'7	55'0	119'2	62'5	91'3	74'9	5'6	87'3	81'8	102'1	78'9
II	114'7	96'7	70'2	136'2	24'8	118'4	73'0	104'6	95'0	9'3	88'9	115'4	87'7	90'9
III	127'7	104'0	100'1	265'7	136'8	134'4	114'4	110'6	105'7	42'2	67'2	120'6	87'0	108'3
IV	104'5	97'1	85'9	99'8	50'3	137'4	75'1	100'9	97'7	153'3	60'9	94'0	99'2	95'2

Развитие на конюнктурния цикъл в България (1934–1939 г.)

Продължение

Година и месеци	Текстилна инд.	Кожарска инд.	Каучукова инд.	Производ. на растит. масла	Храни и напитки	Електропреносно водство	Косм. блага „храни“	Косм. блага „други“	Мелничарство	Керамична индустрия	Камповажлени индустрия	Химическа индустрия	Тютюневи изделия	Общ индекс
V	120'0	115'9	38'7	76'7	37'9	145'0	75'7	111'5	107'8	189'2	75'5	136'1	97'2	104'0
VI	118'3	135'7	35'8	101'8	105'6	136'7	100'0	111'0	116'2	160'7	91'8	108'4	96'2	109'4
VII	113'0	128'9	26'7	130'7	26'3	133'7	82'8	110'0	116'7	112'2	109'9	92'4	99'4	101'7
VIII	121'0	149'0	26'5	78'7	30'0	145'9	79'5	115'9	109'9	148'2	109'5	94'4	100'2	106'2
IX	123'5	126'5	138'1	155'5	185'4	154'0	180'0	122'2	109'7	131'3	110'5	103'9	111'2	138'7
X	130'2	162'1	317'8	194'5	301'3	181'7	176'2	137'5	124'5	158'4	131'2	116'2	117'0	149'0
XI	131'1	172'3	401'9	165'5	184'8	163'6	124'6	139'8	113'8	55'6	152'6	151'7	107'6	131'2
XII	152'2	164'9	286'8	231'8	162'4	171'3	125'0	145'8	110'0	21'1	145'8	149'9	104'0	133'8
1937—I	83'8	107'5	11'2	125'1	59'7	139'6	77'7	94'0	98'8	8'1	94'4	109'1	93'2	85'2
II	114'5	117'3	91'7	147'6	88'3	140'4	90'1	110'7	7'6	6'3	102'0	115'1	92'3	99'8
III	142'8	133'4	146'6	157'8	93'4	160'2	94'4	124'2	101'1	66'2	62'4	122'4	97'8	112'5
IV	137'6	160'8	130'9	155'8	104'4	168'7	104'6	129'2	116'3	161'9	85'2	129'9	109'5	122'9
V	101'9	139'0	90'3	134'6	129'2	158'0	106'6	107'5	112'7	170'1	74'9	107'4	106'6	109'5
VI	118'4	165'6	66'8	100'5	137'2	164'3	115'2	120'1	128'7	217'1	104'3	101'8	110'1	122'3
VII	125'8	175'8	90'1	151'3	85'2	180'4	126'3	128'2	131'0	207'1	120'4	80'5	115'5	130'4
VIII	136'1	215'4	178'2	118'1	68'9	190'4	122'3	140'1	114'8	210'1	136'1	95'3	117'3	137'3
IX	152'1	150'2	265'4	165'7	102'7	192'1	110'5	148'5	121'1	167'1	128'4	110'6	126'3	137'7
X	150'1	192'2	378'2	232'7	718'0	204'2	275'2	151'3	126'1	175'4	129'1	102'2	121'2	187'4
XI	134'9	129'8	428'4	217'8	724'6	193'0	273'9	144'7	129'7	53'6	146'7	136'5	117'3	177'4
XII	134'7	197'6	254'7	164'6	143'4	201'0	120'2	146'2	126'5	19'1	162'2	180'5	108'0	132'6
1938—I	84'0	110'6	30'4	48'5	104'5	164'6	88'7	101'4	105'5	8'6	116'8	82'4	104'8	93'3
II	129'0	131'5	80'8	181'8	97'3	173'3	101'2	124'5	109'9	33'1	116'2	124'4	97'8	113'3
III	155'4	167'4	140'3	82'0	95'6	194'8	102'6	141'9	128'6	94'2	98'5	140'1	106'7	127'8

ТАБЛИЦА 24.
Обработвана и засѣта площъ

Година	Обработвана площъ включително угари	Всичко засѣта и засадена площъ	Площъ подъ зърнени храни	Площъ подъ всички други култури	Угари (безъ орнициѣ)
	хил. хектара	хил. хектара	хил. хектара	хил. хектара	хил. хектара
1925/6	3,832	3,185	2,335	203	647
1926/7	3,879	3,283	2,430	257	596
1927/8	3,890	3,370	2,469	380	521
1928/9	4,056	3,582	2,616	492	474
1929/30	4,118	3,719	2,719	600	400
1930/1	4,130	3,701	2,655	617	429
1931/2	4,137	3,703	2,698	671	434
1932/3	4,158	3,770	2,653	699	388
1933/4	4,145	3,739	2,618	714	407
1935/6	4,029	3,730	2,516	914	300
1936/7	4,456	4,158	2,753	1,108	297
1937/8	4,560	4,258	2,779	1,177	302

ТАБЛИЦИ 25, 26 и 27.

Индексни числа на засѣтата площъ, производството и стойността на производството на нѣкои земеделски култури

Година	Зърнени храни			Пшеница			Площъ подъ други култури			
	1925/26—1928/29 г. = 100			19.9/30—1933/34 г. = 100			1929/30—1933/34 г. = 100			
	засѣта площъ	производ- ство	стойность	засѣта площъ	производ- ство	стойность	овощни градини	лозя	индустр. растения	зеленчуци
1925/6	97.2	95.4	89.6	—	—	—	—	—	—	—
1926/7	101.2	95.6	100.5	—	—	—	—	—	—	—
1927/8	102.8	106.7	116.5	—	—	—	—	—	—	—
1928/9	108.0	102.3	94.0	—	—	—	—	—	—	—
1929/30	113.1	136.6	64.4	97.7	108.4	118.3	95.5	93.3	93.5	92.9
1930/1	110.5	143.2	68.3	99.2	120.7	127.6	98.3	97.2	112.3	96.7
1931/2	112.3	120.7	48.1	101.4	91.0	83.9	97.8	100.1	79.3	102.2
1932/3	111.7	135.5	40.8	100.6	104.9	82.2	100.8	102.5	100.1	104.8
1933/4	109.0	98.1	46.6	101.1	74.9	88.0	107.6	106.5	114.9	103.4
1934/5	101.0	122.1	56.6	88.6	90.7	.	.	.	148.5	.
1935/6	104.7	135.6	61.3	95.1	114.2	126.7	128.8	115.6	169.1	106.0
1936/7	114.6	145.8	75.2	105.1	122.8	144.3	190.2	119.6	197.2	166.7
1937/8	115.7	104.9	89.8	112.0	149.5	191.1	219.3	122.9	217.4	152.9

ТАБЛИЦА 29.

Обороти на стоковитѣ борси

(въ милиони лева и индексни числа при база 1934/35 г. = 100)

Година и месеци	Общ оборотъ			Д р у г и			Само Храноизносъ		
	мл. лв.	индексъ	12 м. под. срѣдни	мл. лв.	индексъ	12 м. под. срѣдни	мл. лв.	индексъ	12 м. под. срѣдни
1933— I	25·2	19 0	*26·9	—	—	—	—	—	—
II	24·9	18·8	*28·4	—	—	—	—	—	—
III	25·1	18·9	*30·0	—	—	—	—	—	—
IV	43·6	32·9	*30·2	—	—	—	—	—	—
V	43·7	32·9	*34·5	—	—	—	—	—	—
VI	56·5	42·6	*35·2	—	—	—	—	—	—
VII	55·6	41·9	35·5	—	—	—	—	—	—
VIII	70·3	53·0	37·4	—	—	—	—	—	—
IX	73·6	55·5	42·2	—	—	—	—	—	—
X	53·2	40·1	46·5	—	—	—	—	—	—
XI	55·3	41·7	48·9	—	—	—	—	—	—
XII	30	23·2	51·4	—	—	—	—	—	—
1934— I	40·8	30·8	53·6	40·0	91·7	*73·1	0·8	0·9	*65·7
II	68·5	51·6	55·8	22·3	51·1	*72·1	46·2	54·7	*69·5
III	134·6	101·5	59·3	58·7	134·5	*71·1	75·9	89·9	*73·3
IV	71·6	54·0	64·7	21·5	49·3	*72·3	50·1	59·3	*80·3
V	91·6	69·0	69·7	17·4	39·9	*67·6	74·2	87·9	*78·5
VI	88·3	66·6	74·5	10·7	24·5	*65·5	77·6	91·9	*81·9
VII	95·0	71·6	79·3	12·4	28·4	68·4	82·6	97·8	88·2
VIII	98·9	74·5	82·6	22·4	51·3	66·9	76·5	90·6	94·3
IX	156·6	118·0	83·7	51·4	117·8	65·1	105·2	124·6	96·9
X	143·3	108·0	85·5	37·9	86·9	65·1	105·4	124·8	99·7
XI	122·8	92·6	89·1	30·5	69·9	69·2	92·3	109·3	103·2
XII	117·1	88·3	93·5	42·7	97·9	77·9	64·4	76·3	105·6
1935— I	107·6	81·1	99·1	20·9	47·9	87·5	86·7	102·7	104·5
II	107·7	81·2	103·7	25·0	57·3	93·2	82·7	97·9	103·8
III	130·3	98·2	110·5	36·9	84·6	105·9	93·4	110·6	108·1
IV	133·5	100·6	118·8	44·2	101·3	122·0	89·3	105·7	112·8
V	142·8	107·6	123·0	37·5	85·9	131·0	105·3	124·7	114·7
VI	176·6	133·1	123·4	81·9	187·7	131·8	94·7	112·1	115·4
VII	185·4	139·7	122·8	41·7	95·6	130·5	43·7	51·7	115·7
VIII	154·6	116·5	123·1	52·6	120·6	131·8	102·0	120·8	115·4
IX	319·8	241·0	123·8	153·9	352·7	133·5	165·9	196·4	115·7
X	244·0	183·9	124·9	103·7	237·7	134·2	140·3	156·1	117·1
XI	154·5	116·4	125·7	59·3	135·9	133·9	95·2	112·7	118·5
XII	98·3	74·1	126·0	21·7	49·7	131·1	76·6	90·7	120·4

Продължение

Години и месеци	Обикъ оборотъ			Д р у г и			Само Храноизвъсь		
	мл. лв.	индексъ	12 м. пол. срѣдни	мл. лв.	индексъ	12 м. пол. срѣдни	мл. лв.	индексъ	12 м. пол. срѣдни
1936—I	109.1	82.2	131.1	29.0	66.5	127.9	80.1	94.8	135.0
II	115.1	86.8	139.5	30.7	70.4	132.8	84.4	99.9	150.5
III	145.5	109.7	146.3	48.5	111.2	135.9	97.0	114.8	159.1
IV	154.1	116.1	150.5	39.6	90.8	130.4	114.5	135.6	168.1
V	147.6	111.2	154.5	39.8	91.2	127.7	107.8	127.6	175.8
VI	181.1	136.5	162.5	50.1	114.8	134.4	131.0	155.1	184.3
VII	343.3	258.8	169.3	40.2	92.1	144.1	303.1	318.9	189.5
VIII	263.4	198.5	172.6	105.4	241.6	151.4	156.0	187.1	191.0
IX	427.4	322.1	179.2	133.3	305.5	158.8	284.1	336.4	197.4
X	270.3	203.7	186.4	66.9	153.3	163.4	203.4	240.8	206.5
XI	256.2	193.1	189.6	67.7	155.2	162.8	188.5	223.2	211.7
XII	249.1	187.8	191.4	83.4	191.1	160.1	155.7	184.4	215.9
1937—I	174.9	131.8	186.9	69.0	158.1	158.3	105.9	125.4	209.8
II	156.7	118.1	176.8	66.7	152.9	151.0	90.0	106.6	197.8
III	311.2	234.6	165.5	90.7	207.9	137.1	220.5	261.1	187.6
IV	219.5	165.4	155.6	44.6	102.2	129.5	174.9	207.1	176.6
V	182.3	137.4	148.1	29.0	66.5	126.4	153.3	181.5	166.3
VI	203.7	153.5	139.0	32.9	75.4	119.4	170.8	202.2	156.2
VII	177.3	133.6	132.3	37.8	86.6	110.6	139.5	165.2	150.8
VIII	110.3	83.1	129.7	31.9	73.1	106.1	78.4	92.8	149.0
IX	218.7	164.8	123.5	61.3	140.5	100.5	157.4	186.4	142.2
X	164.9	124.3	113.9	59.0	135.2	94.0	105.9	125.4	130.3
XI	121.1	91.3	107.3	43.8	100.4	94.5	77.3	91.5	120.3
XII	95.7	72.1	101.9	33.1	75.9	95.3	62.6	74.1	111.9
1938—I	116.6	87.9	97.2	27.2	62.3	95.9	89.4	105.9	109.1
II	131.1	98.8	95.2	61.8	141.6	98.1	69.3	82.1	109.8
III	140.2	105.7	91.6	36.9	84.6	98.3	103.3	122.3	103.9
IV	82.3	62.0	86.5	30.6	70.1	99.5	51.7	61.2	95.3
V	110.8	83.5	83.9	47.5	108.9	100.3	73.3	86.8	90.8
VI	104.7	78.9	82.4	23.6	54.1	98.7	81.1	96.0	89.3
VII	124.4	93.8	*80.5	52.8	121.0	97.0	171.6	203.2	*85.3
VIII	101.3	76.4	*78.0	39.7	91.0	92.1	61.6	72.9	*84.7
IX	111.8	84.3	*79.5	56.5	129.5	85.4	55.3	65.5	*91.5
X	108.6	81.9	*76.9	75.5	173.0	88.7	33.1	39.2	*87.3
XI	94.8	71.5	*75.6	36.4	83.4	*90.1	58.4	69.1	*87.0
XII	74.3	56.0	*74.3	23.3	53.4	*87.2	51.0	60.4	*86.7
1939—I	—	—	—	19.3	44.2	*86.8	—	—	—
II	—	—	—	18.4	42.2	*87.6	—	—	—
III	—	—	—	14.0	32.1	—	—	—	—
IV	—	—	—	27.5	63.1	—	—	—	—
V	—	—	—	25.1	57.6	—	—	—	—

Означенитъ съ * данни сж екстраполирани по метода на А. Валтъ.

ТАБЛИЦА 30.

Стойност на продажбите на дребно от потребителните кооперативни магазини
(във милиони лева и индексни числа при база 1935 г. = 100)

	Всичко продажби			Продажби въ градове			Продажби въ села		
	млн. лв.	индексъ	12 м. под-срѣдни	млн. лв.	индексъ	12 м. под-срѣдни	млн. лв.	индексъ	12 м. под-срѣдни
1935 — I	37.9	73.8	* 96.7	29.1	76.5	* 96.1	8.8	66.1	* 98.0
II	39.4	76.7	* 97.5	30.1	79.1	* 97.0	9.3	69.8	* 98.4
III	55.2	107.5	* 98.2	43.2	113.5	* 97.9	12.0	90.1	* 98.7
IV	53.9	104.9	* 98.6	40.1	105.4	* 98.4	13.8	103.6	* 99.0
V	53.0	103.2	* 100.2	39.8	104.6	* 100.5	13.2	99.1	* 99.0
VI	55.9	108.8	* 100.3	41.1	108.0	* 100.3	14.8	111.1	* 100.1
VII	47.4	92.3	100.9	34.2	89.9	101.1	13.2	99.1	100.1
VIII	54.0	105.1	101.9	40.0	105.1	102.6	14.0	105.1	100.0
IX	49.3	96.0	102.1	35.2	92.5	102.7	14.1	105.9	100.1
X	47.7	92.9	102.1	33.9	89.1	102.7	13.8	103.6	100.4
XI	58.2	113.3	102.9	42.9	112.7	103.6	15.3	114.9	100.8
XII	64.5	125.6	103.7	47.0	123.5	104.5	17.5	131.4	101.3
1936 — I	48.4	94.2	103.8	39.3	103.3	104.6	9.1	68.3	101.6
II	42.1	82.0	103.8	33.3	87.5	104.6	8.8	66.1	101.6
III	54.1	105.3	104.3	41.3	108.5	105.1	12.8	96.1	101.9
IV	55.6	108.2	105.4	41.7	109.6	101.5	13.9	104.4	102.5
V	61.2	119.1	106.7	46.9	123.3	108.2	14.3	107.4	102.4
VI	56.9	110.8	108.4	41.4	108.8	110.5	15.5	116.4	102.5
VII	48.1	93.6	109.2	34.9	91.7	111.3	13.2	99.1	103.0
VIII	53.7	104.5	109.3	39.5	103.8	111.3	14.2	106.6	103.5
IX	55.0	107.1	110.7	40.2	105.7	112.8	14.8	111.1	104.7
X	56.6	110.2	112.6	41.5	109.1	114.8	15.1	113.4	106.3
XI	65.2	126.9	114.4	51.6	135.6	116.7	13.6	102.3	107.7
XII	78.4	152.6	115.5	58.7	154.3	117.9	19.4	145.7	108.8
1937 — I	44.3	86.2	116.6	35.4	93.0	118.8	9.0	67.6	110.2
II	47.3	92.1	118.1	36.8	96.7	120.1	10.5	78.8	112.2
III	66.4	129.3	119.1	51.4	135.1	120.8	15.0	112.6	113.9
IV	66.7	129.9	119.9	50.1	131.7	121.5	16.6	124.7	115.1
V	71.7	139.6	121.0	55.6	146.1	122.3	16.1	120.9	116.8
VI	60.7	118.2	120.6	43.4	114.1	121.2	17.3	129.9	118.1
VII	57.3	111.6	120.0	41.5	109.1	120.1	15.8	118.6	118.9
VIII	62.4	121.5	120.6	44.3	116.4	120.6	17.9	134.4	119.7
IX	58.5	113.9	121.1	41.9	110.1	121.0	16.6	124.7	120.4
X	63.6	123.8	121.7	46.3	121.7	121.6	17.3	129.9	121.5
XI	72.1	140.4	122.4	54.5	143.2	121.9	16.6	124.7	123.1
XII	66.3	129.1	123.2	45.7	120.1	122.5	20.6	154.7	124.5
1938 — I	49.0	95.4	124.3	38.5	101.2	123.6	10.5	78.8	125.7
II	49.2	95.8	126.1	37.8	99.3	125.5	11.4	85.6	127.7
III	70.8	137.8	128.4	54.8	144.0	127.8	16.4	123.2	129.7
IV	70.6	137.4	129.9	51.9	136.4	129.3	18.7	140.4	131.2
V	75.8	147.6	131.5	56.0	148.8	130.9	19.2	144.2	133.1
VI	66.4	129.3	133.6	47.7	125.4	132.9	18.7	140.4	135.6
VII	65.1	126.7	135.1	46.9	123.3	134.4	18.2	136.7	137.4
VIII	77.8	151.5	136.4	56.1	147.4	135.7	21.7	163.0	138.6
IX	71.2	138.6	138.1	51.8	136.1	137.5	19.4	145.7	140.1
X	69.2	134.7	* 140.6	49.9	131.1	* 140.0	19.3	144.9	* 142.0
XI	86.3	168.0	* 143.7	65.8	172.9	* 142.9	20.5	153.9	* 144.8
XII	77.5	150.9	* 143.9	52.8	138.8	* 142.9	24.7	185.5	* 146.0
1939 — I	56.7	110.4	* 146.7	44.5	117.0	* 145.7	12.2	91.6	* 148.2
II	57.8	112.5	* 148.7	44.1	115.9	* 147.7	13.7	102.9	* 150.1
III	83.3	162.2	* 150.8	64.6	169.8	* 149.7	18.7	140.4	* 152.1
IV	78.7	153.6	.	59.5	156.4	.	19.2	144.2	.

Означениятъ съ * числа сж екстраполирани по метода на А. Валдъ.

ТАБЛИЦА 31.

Пристигнали стоки по Б. Д. Ж.
въ хиляди тона и индексни числа 1934/35 г. = 100

Години и месеци	Пристигнали стоки			Чакълъ, ваглища, пясък			Вносъ—износъ			Вжтрешенъ трафикъ безъ чакълъ, ваглища, пясък		
	хил. тона	индексъ	12 м. под-срѣдин	хил. тона	индексъ	12 м. под-срѣдин	хил. тона	индексъ	12 м. под-срѣдин	хил. тона	индексъ	12 м. под-срѣдин
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1933— I	204'6	60'6	*96'8	48 8	58'8	*97'2	31'3	57'9	*90'2	124'7	62'3	*85'5
II	202'1	59'8	*97'5	48'3	58'2	*96'5	34'9	64'5	*92'2	118'9	59'4	*88'4
III	231'2	68'5	*98'1	53'7	64'7	*95'8	32'4	59'9	*94'2	143'3	71'5	*91'3
IV	252'3	74'7	*99'5	55'0	66'3	*94'9	47'2	87'3	*98'3	150'1	74'9	*93'4
V	297'8	88'2	*99'2	74'4	89'7	*96'0	63'4	117'2	*94'4	160'0	79'9	*97'7
VI	332'6	98'5	*98'4	91'1	109'8	*92'4	55'9	103'4	*101'1	185'6	92'7	*100'5
VII	362'2	107'3	100'3	97'1	117'0	92'4	57'8	106'9	102'6	207'3	103'5	103'0
VIII	370'5	109'7	102'0	90'8	109'4	93'3	44'3	81'9	104'1	235'4	117'5	105'2
IX	459'9	136'2	103'3	95'7	115'3	94'7	69'3	128'2	108'9	294'9	147'2	105'5
X	521'3	154'4	104'2	89'7	108'1	95'5	76'6	141'7	114'5	355'0	177'2	105'3
XI	444'1	131'5	103'9	93'2	112'3	95'7	76'1	140'7	115'4	274'8	137'2	105'0
XII	336'2	99'6	104'4	83'0	100'0	95'5	70'6	130'6	113'7	182'6	91'2	105'7
1934— I	300'4	89'0	104'9	47'3	57'0	94'5	40'9	75'6	110'0	212'2	105'9	107'9
II	244'3	72'3	105'0	66'8	80'5	93'7	43'0	79'5	108'0	134'5	67'1	109'1
III	300'3	88'9	103'5	65'3	78'7	93'0	89'6	165'7	108'6	145'4	72'6	106'6
IV	255'5	75'7	100'9	57'3	69'1	93'3	62'4	115'4	106'7	135'8	67'8	102'7
V	298'8	88'5	98'7	75'7	91'2	93'8	60'8	112'4	102'8	162'3	81'0	99'7
VI	335'6	100'3	97'2	85'6	103'2	93'4	37'8	69'9	100'0	215'2	107'4	98'2
VII	395'5	117'1	95'8	84'5	101'8	93'8	26'7	49'4	98'9	284'3	141'9	96'1
VIII	351'9	104'2	94'7	85'7	103'3	94'0	50'1	92'6	97'6	216'1	107'9	94'5
IX	352'7	104'4	93'8	87'9	105'9	93'0	69'3	128'2	90'8	195'5	97'6	95'0
X	421'2	124'7	93'2	104'0	125'4	92'4	52'9	97'8	83'2	264'3	131'9	96'1
XI	362'4	107'3	94'1	88'3	106'4	95'3	51'1	94'5	85'1	223'0	111'3	95'9
XII	299'4	88'7	94'8	80'0	96'4	98'2	59'7	110'4	88'8	161'5	80'6	94'8
1935— I	222'2	65'8	94'4	57'6	69'4	99'4	36'2	66'9	89'7	128'4	64'1	93'5
II	234'8	69'5	92'4	61'7	74'4	101'0	29'8	55'1	90'2	143'3	71'5	93'2
III	238'0	70'5	96'7	49'8	60'0	102'3	15'7	29'0	89'7	162'5	81'1	96'3
IV	267'3	79'2	99'2	61'9	74'6	103'2	37'6	69'5	93'0	167'8	83'8	99'0
V	361'8	107'1	101'0	129'1	155'6	104'7	110'5	204'3	99'7	122'2	61'0	99'6
VI	329'4	97'5	102'5	90'3	108'8	106'3	35'1	64'9	101'5	204'0	101'8	101'0
VII	374'4	110'9	103'3	102'1	123'1	108'8	41'0	75'8	100'4	231'3	115'5	102'6
VIII	400'6	118'6	103'4	100'9	121'6	110'5	43'2	79'9	100'8	256'5	128'1	103'1
IX	464'8	137'6	103'7	97'4	117'4	110'3	64'8	119'8	102'1	302'6	151'1	103'2
X	506'6	150'0	103'8	113'1	136'3	110'4	103'8	192'0	103'9	289'7	144'6	102'8
XI	425'0	125'9	103'2	109'9	132'5	107'9	87'2	161'3	101'0	227'9	113'8	103'7
XII	358'6	106'2	103'5	89'0	107'3	105'8	48'6	89'9	99'3	221'1	110'4	105'4
1936— I	229'5	68'0	104'1	99'7	120'2	106'4	32'7	60'5	103'6	147'1	73'4	105'0
II	235'5	69'7	104'4	51'6	62'2	106'9	37'3	69'0	108'4	146'6	73'2	104'1
III	258'4	76'5	105'0	55'1	66'4	108'2	26'5	49'0	113'5	166'8	83'3	103'2
IV	255'4	75'6	105'9	60'1	72'4	109'4	50'9	94'1	117'2	144'4	72'1	103'2
V	326'3	96'6	107'0	79'7	96'1	109'8	58'5	108'2	118'7	188'1	93'9	104'5
VI	389'0	115'2	107'8	100'5	121'1	110'8	65'8	121'7	124'3	222'7	111'2	103'8

Развитие на конюнктурния цикъл в България (1934—1939 г.)

Продължение

Години и месеци	Пристигнали стоки			Чакълъ, ваглиша, пясък			Вносъ—износъ			Вътрешен трафикъ безъ чакълъ, ваглиша и пясък		
	хил. тона	индексъ	12 м. средни	хил. тона	индексъ	12 м. средни	хил. тона	индексъ	12 м. средни	хил. тона	индексъ	12 м. средни
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1936 VII	359'4	106'4	108'8	102'2	123'2	109'8	64'3	118'9	133'3	192'9	96'3	102'5
VIII	440'2	130'4	110'0	110'7	133'4	108'6	81'7	151'1	138'7	247'8	123'7	102'5
IX	479'3	141'9	111'0	113'6	136'9	109'4	94'6	174'9	143'7	271'1	135'3	102'8
X	564'1	167'0	112'5	122'4	147'5	110'3	121'6	224'9	150'7	320'1	159'8	103'4
XI	455'8	135'0	113'7	108'3	130'5	110'8	89'5	165'5	156'3	258'0	128'8	103'6
XII	388'6	115'1	113'8	109'5	132'0	110'5	118'3	218'8	157'6	159'8	79'8	103'3
1937— I	283'9	84'1	115'0	58'9	71'0	111'4	79'1	146'3	162'0	145'9	72'8	104'1
II	274'9	81'4	116'6	68'6	82'7	113'2	61'5	113'7	163'8	147'8	73'8	106'0
III	302'8	89'7	117'8	55'0	66'3	115'6	67'0	123'9	162'7	180'8	80'3	106'9
IV	335'1	99'2	118'2	76'6	92'3	117'0	101'7	188'1	161'3	156'8	83'3	107'3
V	337'8	100'0	119'6	73'1	88'1	118'4	80'1	148'1	168'3	184'6	92'2	109'3
VI	391'4	115'9	121'5	102'7	123'8	120'0	75'2	139'1	174'0	213'5	106'6	112'3
VII	453'0	134'1	122'3	116'7	140'7	121'6	97'3	179'9	170'5	239'0	119'3	114'1
VIII	498'0	147'5	123'1	133'2	160'5	123'4	71'8	132'8	169'8	293'0	146'3	114'8
IX	498'3	147'6	124'2	138'3	166'7	125'8	90'9	168'1	171'4	269'1	134'3	115'2
X	574'6	170'2	125'2	126'8	152'8	127'8	106'1	196'2	172'0	341'7	170'6	116'0
XI	560'3	165'9	126'7	129'8	156'4	129'7	198'5	367'1	169'4	331'5	165'5	118'4
XII	438'0	129'7	128'8	122'3	147'4	132'3	82'3	152'2	168'8	233'4	116'5	120'8
1938— I	301'7	89'3	130'1	77'2	93'0	134'2	68'5	126'7	167'4	156'0	77'9	122'8
II	318'4	94'3	131'5	85'0	102'5	135'7	63'2	116'9	163'5	170'2	85'0	125'3
III	352'8	104'5	132'9	87'1	105'0	136'3	86'0	159'0	161'4	179'7	89'7	127'8
IV	363'2	107'6	133'5	83'1	100'2	136'1	89'8	166'1	159'8	195'3	97'5	129'6
V	429'2	127'1	133'4	103'9	125'2	136'0	58'3	107'8	149'4	261'0	130'3	130'6
VI	469'1	138'9	133'1	124'5	150'1	136'1	90'1	166'6	138'3	254'5	127'1	131'0
VII	486'3	144'0	133'1	131'1	158'0	136'6	64'1	118'5	134'3	291'1	145'3	131'9
VIII	578'3	171'3	132'5	150'3	181'2	135'7	54'6	101'0	129'6	363'4	181'4	132'6
IX	532'5	157'7	131'9	133'1	160'4	134'8	81'1	150'0	124'8	318'3	158'9	133'3
X	581'5	172'2	132'5	127'2	153'3	135'2	94'4	174'6	119'5	379'9	189'7	135'4
XI	546'4	161'8	*132'2	127'1	153'2	*134'4	75'6	139'8	*114'7	343'7	171'6	*136'7
XII	430'7	127'5	*132'1	128'5	154'9	*133'3	62'4	115'4	*106'5	239'8	119'7	*138'0
1939 — I	306'9	90'9	*129'7	80'0	96'4	*133'9	35'8	66'2	*96'1	191'1	95'4	*136'8
II	267'0	79'1	*130'3	64'4	77'6	*133'2	34'1	63'1	*91'2	168'5	84'1	*139'0
III	357'0	105'7	*129'8	89'2	107'5	*132'8	52'2	96'5	*84'1	215'6	107'6	*139'9
IV	404'6	119'8	*129'3	90'3	108'8	*132'5	54'0	99'9	*77'1	260'3	129'9	*140'9
V	495'5	146'7	—	113'0	136'6	—	97'3	179'9	—	285'2	143'7	—

Означениятъ съ * числа сж екстраполирани по метода на А. Валдъ.

ТАБЛИЦИ 32 и 33.

Стойност и обем на разрешените строежи в мил. лв. и индексни числа 1931/1938 г. = 100

Години	Стойност на строежа, мил. лв.			Индексни числа 1931/1938 г. = 100			
	София	провинция	всичко	обем на строежа	строителни разходи	жилищни наем	доходност на държ. заеми
1931	342.4	401.4	743.8	66.3	109.6	128.3	98.0
1932	679.3	501.5	1,180.8	110.2	104.8	118.4	112.2
1933	804.5	529.9	1,334.4	128.7	101.4	116.2	108.0
1934	524.9	518.3	1,043.2	106.0	96.3	104.3	109.6
1935	46.5	411.1	877.6	95.7	89.7	91.6	110.7
1936	382.9	536.9	919.8	100.1	89.9	83.1	101.6
1937	301.8	712.5	1,014.3	95.9	103.4	78.8	86.1
1938*	326.3	737.0	1,063.3	99.4	104.6	79.7	73.6

* Данните за 1938 са отчасти изчислени — само за стойността на разрешените строежи.

ТАБЛИЦА 35.

Курсове и доходност на вътрешните държавни заеми

Години	Курс на заемите			Доходност на заемите (%)			Средногодишна претеглена лихва на П. с. каса
	60/0—1914	6 1/2 0/0—1921	60/0—1923	60/0—1914	6 1/2 0/0—1921	60/0—1923	
1929	67.—	65.—	51.11	8.96	10.—	11.74	6.50
1930	70.—	67.—	51.93	8.57	9.70	11.55	7.50
1931	65.—	69.3	51.50	9.23	9.39	11.65	7.12
1932	65.—	65.—	52.05	9.29	10.—	11.53	6.42
1933	75.—	60.—	50.82	8.—	10.83	11.81	6.00
1934	62.—	58.9	51.50	9.68	11.05	11.65	5.00
1935	59.—	64.—	51.70	10.17	10.16	11.61	4.63
1936	63.—	66.—	59.15	9.52	9.85	10.14	4.00
1937	77.7	75.—	69.79	8.36	8.00	8.59	4.00
1938	80.—	83.—	79.47	7.50	7.83	7.55	4.00

ТАБЛИЦА 39.

Държавен бюджет — действителни приходи и разходи по бюджетни упражнения в милиони лева

финансови години	П р и х о д и			Р а з х о д и				Излишък (+) или дефицит (—)
	редовен бюджет	специален бюджет в. л. ж.	всичко приходи	редовен бюджет	специален бюджет в. л. ж.	извънреден бюджет	всичко разходи	
1928/9	7,174	—	7,174	6,414	—	413	6,828	+347
1929/30	6,713	1,258	7,971	6,772	1,150	234	8,156	—185
1930/1	5,657	1,160	6,818	6,529	1,256	176	7,961	—1143
1931/2	5,233	1,239	6,472	5,922	1,264	176	7,362	—891
1932/3	4,751	1,121	5,872	5,382	1,139	98	6,618	—746
1933/4	4,987	1,276	6,263	5,266	1,104	126	6,496	—233
1934 (9 мес.)	3,713	916	4,629	3,873	787	216	4,875	—246
1935	5,399	1,215	6,614	5,578	1,207	107	6,892	—278
1936	6,469	1,362	7,832	5,894	1,361	303	7,548	+283
1937	7,979	1,669	9,348	7,085	1,620	2	8,706	+642
1938	7,687	2,163	9,850	7,192	2,133	15	9,340	+510

ТАБЛИЦА 34.

Парични обращения и движението на някои по-важни сметки въ активъ-пасива на Б. н. банка (въ милиони лева)

Месе- ци	Парично обращение						Месе- ци	Текущи кредитни сметки					
I	3,517	3,410	3,294	3,783	3,605	3,885	I	1,802	1,980	2,198	2,802	3,873	3,695
II	3,300	3,342	3,202	3,470	3,454	3,733	II	1,963	2,195	2,131	2,995	4,015	3,748
III	3,580	3,257	3,416	3,622	3,534	4,126	III	1,625	2,258	1,783	3,002	3,871	3,390
IV	3,441	3,344	3,347	3,909	3,648	4,379	IV	1,622	1,959	2,094	2,793	3,805	3,206
V	3,495	3,233	3,322	3,617	3,511	4,128	V	1,673	2,309	2,181	3,066	3,909	3,350
VI	3,557	3,286	3,550	3,567	3,462		VI	1,645	2,204	2,051	3,195	3,967	
VII	3,483	3,287	3,421	3,771	3,707		VII	1,731	2,015	1,952	3,024	3,664	
VIII	3,724	3,448	3,754	4,178	4,292		VIII	1,764	1,939	1,909	2,782	3,112	
IX	3,999	3,669	4,089	4,313	4,504		IX	1,623	1,911	2,055	2,869	3,142	
X	3,851	3,681	3,945	4,367	4,531		X	1,750	1,916	2,243	3,113	3,236	
XI	3,658	3,521	3,840	4,090	4,303		XI	1,915	2,030	2,216	3,377	3,524	
XII	3,736	3,731	3,815	3,822	4,083		XII	1,758	1,907	2,317	3,739	3,627	
	1934	1935	1936	1937	1938	1939		1934	1935	1936	1937	1938	1939
	Злато и валута							Прѣки кредити на държавата					
I	1,678	1,665	1,974	2,469	2,692	3,217	I	3,551	3,353	3,621	3,925	3,880	3,841
II	1,609	1,808	1,920	2,292	2,667	3,005	II	3,551	3,353	3,681	3,925	3,880	3,841
III	1,659	1,910	1,828	2,269	2,743	2,891	III	3,501	3,334	3,599	3,926	3,880	3,841
IV	1,635	1,885	1,838	2,215	2,682	2,825	IV	3,401	3,114	3,699	3,926	3,880	3,841
V	1,613	1,882	1,960	2,193	2,663	2,744	V	3,446	3,114	3,699	3,936	3,880	3,841
VI	1,586	1,758	1,913	2,160	2,683		VI	3,476	3,364	3,703	3,908	3,880	
VII	1,617	1,668	1,905	2,129	2,713		VII	3,301	3,298	3,603	3,908	3,853	
VIII	1,687	1,656	1,962	2,041	2,588		VIII	3,463	3,298	3,603	3,908	3,853	
IX	1,646	1,776	1,023	2,129	2,609		IX	3,420	3,303	3,906	3,908	3,868	
X	1,651	1,695	2,092	2,341	2,795		X	3,425	3,436	3,806	3,908	3,868	
XI	1,691	1,956	2,278	2,437	3,065		XI	3,345	3,126	3,607	3,908	3,868	
XII	1,669	2,039	2,375	2,573	3,244		XII	3,383	3,381	3,487	3,880	3,841	

ТАБЛИЦА 35 (продължение)
Курсъ и доходность на 6% Български заемъ отъ 1923

Месеци	1934		1935		1936		1937		1938		1939*)	
	Курсъ	Доходность	Курсъ	Доходность	Курсъ	Доходность	Курсъ	Доходность	Курсъ	Доходность	Курсъ	Доходность
	лева	%	лева	%	лева	%	лева	%	лева	%	лева	%
I	48-90	12-27	49-22	12-19	49-48	12-13	59-10	10-15	68-74	8-73	72-86	8-23
II	48-91	12-27	49-51	12-12	51-22	11-71	60-75	9-88	69-39	8-65	71-39	8-40
III	49-53	12-11	49-66	12-08	51-75	11-59	61-20	9-80	71-13	8-44	68-41	8-77
IV	49-66	12-08	49-43	12-14	54-41	11-03	62-98	9-53	71-84	8-35	65-12	9-21
V	50-34	11-92	50-76	11-82	53-13	11-29	64-23	9-34	74-91	8-01	64-45	9-28
VI	50-60	11-86	51-25	11-71	55-12	10-89	65-82	9-12	79-20	7-58		
VII	49-29	12-17	48-97	12-25	52-94	11-33	64-58	9-29	77-36	7-76		
VIII	49-53	12-11	49-76	12-06	54-34	11-04	65-94	9-10	78-58	7-64		
IX	50-01	12-00	50-35	11-80	54-93	10-92	64-76	9-26	75-38	7-96		
X	51-92	11-56	49-55	12-11	56-61	10-60	64-49	9-30	78-07	7-69		
XI	50-25	11-94	51-35	11-68	59-83	10-03	66-88	8-97	80-27	7-47		
XII	51-54	11-64	51-34	11-69	59-77	10-04	69-44	8-64	79-87	7-51		

*) При 6% номинална лихва, въпреки намаляването на лихвите на държавните заеми въ началото на 1939 година.

ТАБЛИЦА 38.

Движение на влоговетъ и пласментитъ въ кредитнитъ институти и на банковитъ резерви при Б. Н. банка
(въ милиони лева, въ края на всѣко тримесечие)

Дата	Всичко пласментъ	Всичко влогове	Резерви на банки при Б. Н. Б.	Дата	Всичко пласментъ	Всичко влогове	Резерви на банки при Б. Н. Б.
31. XII. 1933	13,182	11,594	908	31. III. 1936	12,898	12,896	756
30. VI	13,271	11,614	941	VI	13,032	12,794	843
30. IX	13,364	11,427	815	IX	13,850	13,134	795
31. XII	13,060	11,420	588	XII	13,986	13,712	810
31. III. 1934	12,851	11,918	968	31. III. 1937	14,106	13,798	1,478
VI	12,903	11,671	736	VI	14,207	13,952	1,759
IX	13,006	11,610	538	IX	15,195	14,234	1,279
XII	13,051	12,026	692	XII	15,152	15,147	1,760
31. III. 1935	12,875	12,151	1,005	31. III. 1938	14,444	15,362	2,128
VI	13,005	12,092	734	VI	14,451	15,468	2,221
IX	13,165	12,158	493	IX	15,867	15,546	1,185
XII	12,903	12,781	765	XII	15,745	16,562	1,468
				31. III. 1939	—	—	1,206

ТАБЛИЦА 36.

Движение на влоговетъ въ кредитнитъ институти
(въ милиони лева, въ края на всѣко тримесечие)

Година и тримесечия	Кооперативни банки			Акционерни банки			Обществени банки			Общо за всички банки
	популярни банки	Съюзъ на поп. банки	Всичко	големи сѣлскы банки	други банки	всичко	Б. з. к. банка	Пощ. спест. каса	Всичко	
1933—I	2,183	85	2,268	1,633	1,936	3,569	4,184	1,573	5,757	11,594
II	2,138	89	2,227	1,583	1,964	3,517	4,282	1,588	5,870	11,614
III	2,082	92	2,174	1,677	1,750	3,427	4,246	1,580	5,826	11,427
IV	1,993	91	2,084	1,527	1,766	3,293	4,337	1,706	6,043	11,420
1934—I	2,186	109	2,295	1,517	1,812	3,329	4,418	1,875	6,294	11,918
II	2,139	94	2,233	1,467	1,735	3,209	4,377	1,859	6,236	11,671
III	2,132	97	2,229	1,565	1,597	3,162	4,333	1,881	6,219	11,610
IV	2,156	89	2,245	1,499	1,731	3,230	4,545	2,006	6,551	12,026
1935—I	2,243	96	2,339	1,508	1,636	3,141	4,589	2,092	6,681	12,161
II	2,168	96	2,264	1,503	1,632	3,135	4,596	2,097	6,693	12,092
III	2,158	128	2,286	1,483	1,662	3,145	4,605	2,122	6,727	12,158
IV	2,230	159	2,389	1,693	1,611	3,304	4,806	2,252	7,058	12,781
1936—I	2,307	173	2,480	1,741	1,518	3,259	4,808	2,349	7,157	12,896
II	2,283	180	2,463	1,548	1,514	3,062	4,920	2,349	7,269	12,794
III	2,321	189	2,510	1,659	1,514	3,173	5,046	2,405	7,451	13,134
IV	2,459	196	2,655	1,705	1,624	3,329	5,208	2,520	7,728	13,712
1937—I	2,472	209	2,681	1,702	1,496	3,198	5,292	2,627	7,919	13,798
II	2,455	204	2,659	1,628	1,568	3,196	5,481	2,626	8,107	13,962
III	2,495	191	2,686	1,605	1,525	3,130	5,739	2,679	8,418	14,234
IV	2,697	259	2,956	1,661	1,675	3,336	5,997	2,858	8,855	15,147
1938—I	2,706	260	2,966	1,704	1,449	3,253	6,108	3,035	9,143	15,362
II	2,727	244	2,971	1,651	1,610	3,261	6,211	3,025	9,236	15,468
III	2,850	212	3,062	1,740	1,626	3,366	6,054	3,064	9,118	15,546
IV	3,007	298	3,305	1,909	1,855	3,764	6,163	3,330	9,493	16,562
1939—I	3,051	275	3,326	1,843	—	—	6,170	3,453	9,623	—

ТАБЛИЦА 37.

Движение на кредитните пласменти на банкитѣ
(въ милиони лева, въ края на всѣко тримесечіе)

Година и тримесечіе	Кооперативни банки			Акционерни банки			Обществени банки			Общо за всички банки
	популярни банки	Съюзъ на популярните банки	всичко	големи софийски банки	други банки	всичко	Б. з. к. банка	Б. народна банка	всичко	
1933—I	2,623	91	2,714	1,830	2,275	4,105	5,933	430	6,363	13,182
II	2,674	64	2,738	1,929	2,160	4,089	6,030	424	6,454	13,271
III	2,689	70	2,759	1,891	2,272	4,163	6 033	409	6,442	13,364
IV	2,648	82	2,730	1,701	2,135	3,836	6,108	386	6,494	13,060
1934—I	2,670	82	2,752	1,563	2,018	3,581	6,123	376	6,499	12,831
II	2,712	78	2,790	1,576	1,955	3,531	6,208	374	6,582	12,933
III	2,721	110	2,831	1,701	1,890	3,591	6,166	418	6,584	13,006
IV	2,700	101	2,801	1,621	1,962	3,583	6,271	400	6,671	13,051
1935—I	2,739	87	2,826	1,572	1,983	3,555	6,043	371	6,414	12,875
II	2,764	39	2,803	1,657	2,096	3,753	6,084	365	6,449	13,005
III	2,795	100	2,895	1,671	2,045	3,716	6,227	363	6,590	13,165
IV	2,807	100	2,907	1,491	1,954	3,445	6,196	355	6,551	12,903
1936 I	2,870	90	2,960	1,497	1,947	3,444	6,159	335	6,494	12,898
II	2,927	49	2,976	1,494	2,045	3,539	6,130	387	6,517	13,032
III	2,944	145	3,089	1,653	2,173	3,826	6,464	471	6,935	13,850
IV	3,016	138	3,154	1,573	1,890	3,463	6,902	461	7,363	13,986
1937—I	3,039	130	3,169	1,416	1,963	3,409	6,974	554	7,528	14,440
II	3,116	87	3,203	1,584	1,985	3,569	6,792	643	7,435	14,207
III	3,199	116	3,315	1,606	2,317	3,923	7,323	634	7,957	15,195
IV	3,221	78	3,299	1,675	1,994	3,669	7,519	565	8,084	15,152
1938—I	3,200	131	3,331	1,553	1,819	3,372	7,217	524	7,741	14,444
II	3,334	57	3,391	1,521	1,796	3,317	7,120	623	7,743	14,451
III	3,404	265	3,670	1,641	2,107	3,748	7,836	613	8,449	15,867
IV	3,416	286	3,702	1,568	1,674	3,242	8,252	549	8,801	15,745
1939—I	3,533	247	3,780	1,373			8,229	695	8,924	

Към анализа на конюнктурните редове по време

Въ работата на г-нъ Ас. Христофоровъ за първи път въ българската научна литература се прави пречистване на нѣкои статистически редове от сезоннитѣ им колебания и случайни смущения. Въз основа на съображенията, изложени въ докладната записка, напечатана въ „Трудове на Статистическия институтъ за стопански проучвания при Софийския държавенъ университетъ“, № 2-3, стр. 176-186, 1938, едновременно изключване на сезона и случайната компонента е било извършено чрезъ образуване на 12-месечнитѣ подвижни срѣдни (хлъзгающи) на даденитѣ редове, като липсващитѣ 6 члена отъ долния и 6 члена отъ горния край на тѣзи подвижни срѣдни сѣ били екстраполирани по начина на д-ръ А. Валдъ, описанъ въ монографията му: „Extrapolation des gleitenden 12-Monatsdurchschnittes, Beilage № 8 zu den Monatsberichten des Oesterreichischen Institutes für Konjunkturforschung, 1937“. Този методъ на пречистване по сѣщество влиза както въ метода на Валдъ, така и въ диференчния методъ (Variate-difference-method). Напоследѣкъ въ „L'Activité Économique, Bulletin trimestriel de l'Institut de Statistique de l'Université de Paris et de l'Institut Scientifique de Recherches Économiques et Sociales, 4e année, № 16, p. 101—128, 1939“ е билъ предложенъ новъ методъ на изключване на сезона отъ г-нъ Пиеръ Феринякъ. За този методъ се казва, че билъ изработенъ въ сѣтрудничество съ г-да Ж. Дармуа и Ф. Дивизия. Обаче, приложението му за нѣколко конкретни примѣри не е достатъчно убедително, за да бѣде препоръчанъ предъ конюнктурнитѣ институти, поради което институтътъ ни счете за цѣлесъобразно да направи още единъ експериментъ върху изкуствено-построенъ сложенъ редъ, за да провери сравнителнитѣ качества на различнитѣ методи за изключване на сезона. Дължината на този редъ е 12 години или 144 месеца. Приехме тренда като права линия, ординатитѣ на която вариратъ отъ 300 до 600. Цикълътъ представлява синусоида съ периодъ 8 години и амплитуда = 150. Сезонната компонента е продуктъ на 2 функции, първата отъ които представлява дълбната дѣга отъ окръжностъ съ радиусъ 1, дветѣ краища на която дѣга притежа-

ватъ ордината = 1, а долната точка — ордината = 0,5, а втората функция е синусоида съ периодъ 8 година и амплитуда = 75. За случайната компонента използвахме единъ примѣръ отъ 320 хвърляния на 6 монети, даденъ въ книгата на проф. О. Андерсонъ: „Die Korrelationsrechnung in der Konjunkturforschung (Veröffentlichungen der Frankfurter Gesellschaft für Konjunkturforschung, Heft 4), Bonn, 1929“, а именно този на стр. 57-58. Въ този примѣръ имаме 320 цѣли положителни числа отъ 0 до 6 включително. Образувахме отъ тѣхъ редица отъ 160 цѣли положителни числа по следния начинъ: Всѣко число съ нечетенъ пореденъ номеръ умножихме на 10 и къмъ така полученото число прибавихме следващото число съ четенъ пореденъ номеръ. Математическото очакване на тази редица е = 33. Отъ всѣко число на редицата извадихме числото 33. Резултатътъ представлява действително единъ случаенъ редъ отъ 160 члена. Тѣй като дължината на изкуствено-построения редъ е 144 месеца, то отъ горния и долния край на случайния редъ премахнахме по 8 члена и идентифицирахме останалитѣ 144 члена съ случайната компонента на изкуствено-построения редъ. Къмъ отдѣлнитѣ данни за тренда събрахме даннитѣ за цикъла и резултатитѣ окръглихме въ цѣли числа. Сжщото окръгляване направихме и по отношение на сезона, тѣй като отъ друга страна случайната компонента е по дефиниция съставена отъ цѣли числа. Чрезъ събиране къмъ „трендъ + цикълъ“ на сезона и на случайната компонента се получи сложениятъ редъ, изобразенъ заедно съ своитѣ съставни части на диаграма I (вижъ стр. 146), и чинто отдѣлни месечни стойности, заедно съ тѣзи на „трендъ + цикълъ“, сезона и случайната компонента сѣ представени въ общата таблица III (вижъ стр. 144-145) чрезъ колонитѣ 2, 3, 10 и 16.

Къмъ този така построенъ сложенъ редъ сѣ били приложени следнитѣ методи за разлагане:

1. Методъ на д-ръ А. Валдъ, незначително коригиранъ отъ автора на тѣзи редове съ огледъ на премахване влиянието на явно екстремнитѣ стойности.

2. Методъ „Variate-difference“ въ него-

вата усъвършенствувана форма*). Нашите критерии дадоха $p=1$ и $m=1$. За контрола разработихме и случая $p=2$, $m=2$.

3. Методът на П. Фериняк. Тукъ точното прилагане на формулитъ на този авторъ доведе до имажинерни стойности за амплитуднитъ годишни нива, както се вижда отъ таблица I (вижъ стр. 143). Ето защо за изчислението на цикличната частъ отъ тѣзи нива приложихме метода на най-малкитъ квадрати и то безъ да накрънимъ съ това основнитъ хипотези на Феринякъ.

4. Методът на Уоренъ Персонсъ. Съгласно схващанията на този авторъ амплитудата на сезона е пропорционална на височината на тренда.

Окончателнитъ резултати сж представени въ общата таблица III чрезъ колонитъ 4, 5, 6, 11, 12, 13, 14, 15, 17, 18 и 19. Освенъ това образувахме сбора отъ „трендъ+циклъ“ и случайната компонента (колона 6) и го сравнихме съ съответния сборъ, полученъ по методитъ на Феринякъ и Персонсъ (колони 7 и 8). На диаграма II (вижъ стр. 147) е представенъ резултатътъ за сезона, полученъ по метода на Валдъ и по метода „Variate-difference“ (случая $p=2$, $m=2$), сравненъ съ действителния сезонъ, а на диаграма III (вижъ стр. 147) е дадено аналогичното сравнение за сезона по отношение на методитъ на Феринякъ и Персонсъ. Въ диаграма IV (вижъ стр. 148) е изобразенъ резултатътъ за „трендъ+циклъ“, полученъ по метода на Валдъ, сравненъ съ действителния „трендъ+циклъ“. Изобразяването на тази главна компонента за случая на метода „Variate-difference“ се изостави по простата причина, че при възприетитъ отъ насъ мащаби на диаграмата се получава пълно съвпадение съ същата компонента за случая на метода на Валдъ. На диаграма V (вижъ стр. 148) сж представени резултатитъ за „трендъ+циклъ+случайна компонента“, получени по методитъ на Феринякъ и Персонсъ, сравнени съ оригиналнитъ данни за тази сума. Въ таблица II (вижъ стр. 143) сж дадени стандартнитъ отклонения на разликитъ между пресметнатитъ стойности на сезонната компонента и действителнитъ стойности на тази компонента, и то

* Вижъ Р. Зайковъ, Върху изключването на случайната слагаема посредствомъ метода „Variate-difference“. Трудове на Статистическия институтъ за стопански проучвания при Софийския държавенъ университетъ, 1937, № 1, стр. 75—120.

за отдѣлни години и за цѣлия редъ. Дадени сж сжщо за сравнения и стандартнитъ отклонения на действителния сезонъ.

Отъ тази таблица и отъ диаграми II и III се вижда, че по отношение на изключването на сезона методътъ на Валдъ дава най-добри резултати. Следватъ приблизително равноценнитъ и доста задоволителни резултати на метода „Variate-difference“. Разбира се на това помага обстоятелството, че сезонътъ въ случая представлява единъ „гладъкъ“ редъ. Но ако сжщиятъ сезонъ би притежавалъ голѣми скокове за дадени месеци, съпроводени съ противоположни такива за следващитъ месеци, то би се очаквало щото методътъ „Variate-difference“ да даде значително по-лоши резултати отъ тѣзи на метода на Валдъ. На трето мѣсто идва методътъ на Персонсъ, който дава два пѣти по-лоши резултати отъ този на Валдъ, а особено лоши за долния край на реда. Най-после методътъ на Феринякъ, макаръ и подобренъ, води до съвършено невѣрна картина за сезонната компонента. Казахме, че буквалното прилагане на формулитъ му довежда до имажинерни величини! Изглежда, че този методъ изобщо не е пригоденъ за редове съ силно изразенъ цикълъ, тъй като отъ друга страна направени съ него опити върху редове съ почти липсваща циклична вълна даватъ задоволителни резултати. По този въпросъ ще се спремъ въ една специална монография въ единъ отъ предстоящитъ броеве на „Трудове на статистическия институтъ“, въ която ще изследваме между другото една комбинация между способа на 12-месечнитъ подвижни срѣдни и метода на Феринякъ. Въ всѣки случай въ сегашната му форма този методъ не може да бѣде препоръчанъ за общо употребление.

Отъ общата таблица III и отъ диаграма IV се вижда ясно, че Валдъ и „Variate-difference“ даватъ за „трендъ+циклъ“ отлични и почти съвършено съвпадащи резултати. Отъ диаграма V заключаваме, че Феринякъ и Персонсъ даватъ за „трендъ+циклъ+случайна компонента“ изобщо незадоволителни резултати. Имайки предвидъ, че при сжществуието на случайната компонента въ тази сума е едно излишно смущение, и сравнявайки диаграма V съ много по-простата и по убедителна диаграма IV, заключаваме, че и тукъ Валдъ и „Variate-difference“ превъзхождатъ въ значителна степенъ Феринякъ и Персонсъ.

ТАБЛИЦА I.

Година	12. φ_{ij}	σ_{sij}^2	p_{ij}	$\sigma_{eij}^2 = \frac{143}{12} p_{ij}^2$	σ_{sij}^1	σ_{sij} амплитудни нива
1.	4481	1013	8.47917	857	156	12.49
2.	5702	986	5.14931	316	670	25.88
3.	Max. 5964	1544			1544	39.29
4.	5278	2638	−5.77083	397	2241	47.34
5.	4302	1690	−5.87153	411	1279	35.76
6.	3587	1744	−1.32292	21	1723	41.51
7.	3921	516	5.54861	367	149	12.21
8.	5185	885	10.01736	1196	−311	$\sqrt{-1.18.05}$
9.	6806	577	9.93403	1176	−599	$\sqrt{-1.24.47}$
10.	8046	854	5.52083	363	491	22.16
11.	Max. 8396	1279			1279	35.76
12.	7658	5241	−5.12500	313	4928	70.20

ТАБЛИЦА II.

$\sigma_{s-s'}$	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	Total
Wald.	*4.83	4.38	4.28	5.57	7.68	8.23	6.52	3.62	3.40	5.32	7.18	*5.55	5.79
Variate-difference n = 1; m = 1	*10.30	5.61	6.84	6.65	10.01	10.85	4.16	6.28	6.44	7.23	10.82	*4.08	7.80
Variate-difference n = 2; m = 2	*9.41	4.75	6.25	4.82	9.02	12.12	4.56	5.23	4.26	8.03	9.17	*2.97	7.24
Férignac	37.90	31.53	26.91	24.50	22.81	22.89	21.76	22.01	24.01	27.87	31.58	38.00	28.21
Persons	25.97	16.29	9.67	5.16	4.46	5.07	6.36	6.89	6.62	5.18	5.24	10.16	10.78
σ_s	47.56	39.31	33.70	30.05	27.69	26.84	26.84	27.69	30.05	33.70	39.31	47.56	34.98

Означенитъ съ * стойности сж образувани само отъ даннитъ за 6 месеца.

ТАБЛИЦА III.

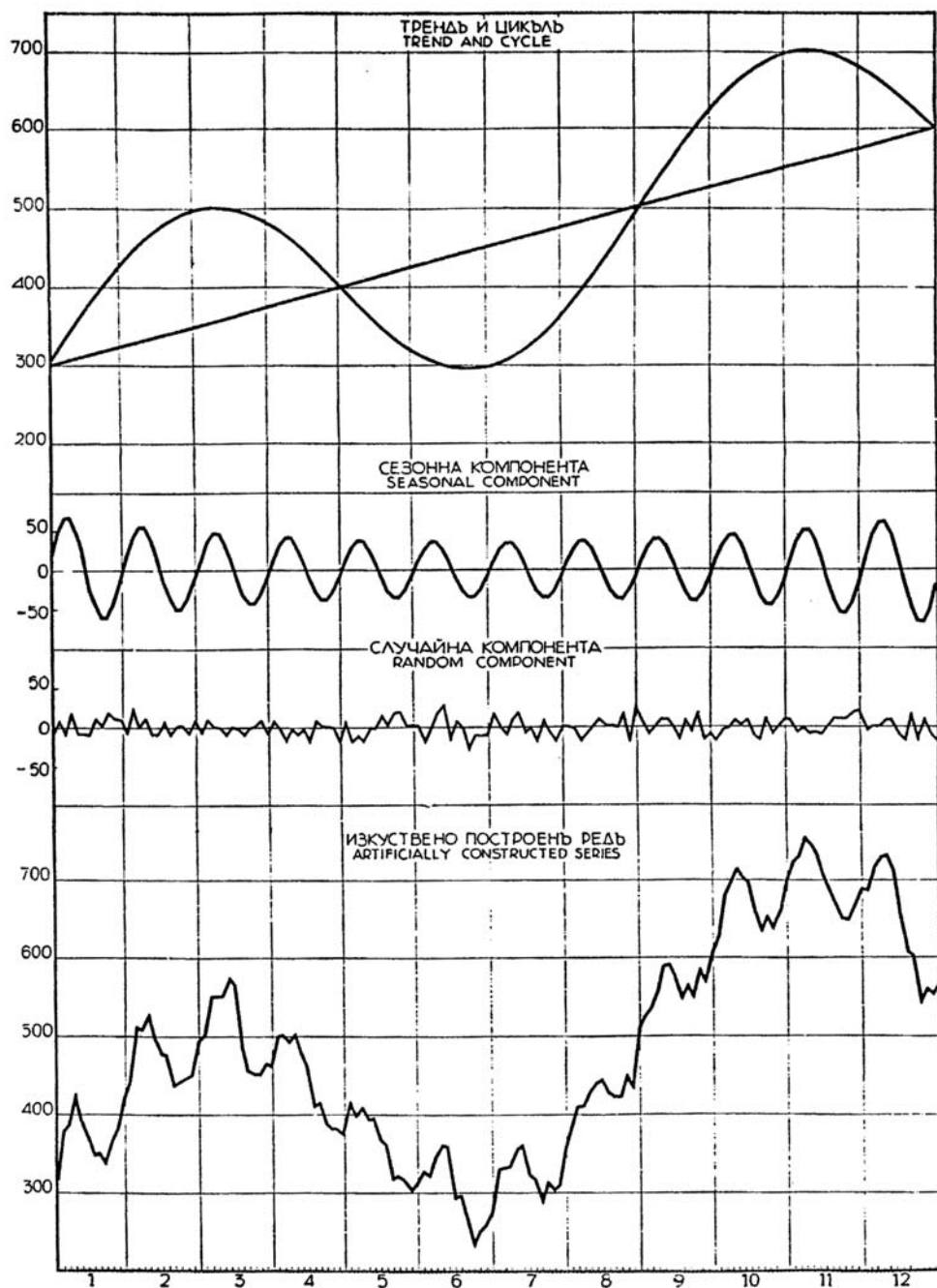
Година и месеци	„Тренда + цикъл“				„Тренда + цикъл“ + случ.			Сезонъ					Случайна компо- нента								
	Оригиналенъ редъ	„Variate difference“ n = 1; m = 1		„Variate difference“ n = 2; m = 2	Реаленъ	Фериникъ	Персонъ	Реаленъ	Валъ	„Variate difference“ n = 1; m = 1		„Variate difference“ n = 2; m = 2		Фериникъ	Персонъ	Реаленъ	Валъ	„Variate difference“ n = 1; m = 1		„Variate difference“ n = 2; m = 2	
		Реаленъ	Валъ							„Variate difference“ n = 1; m = 1	„Variate difference“ n = 2; m = 2	Фериникъ	Персонъ					„Variate difference“ n = 1; m = 1	„Variate difference“ n = 2; m = 2		
ГОДИНА 1																					
I	315	306	*312		296	358	303	19						-43	7	-10		0	0	0	
II	380	318	*323		329	380	362	51						0	18	11		19	19	19	
III	387	330	*335		318	368	364	69						19	23	-12		-12	-12	-12	
IV	429	341	*346		361	384	394	68						45	35	20		26	26	26	
V	393	353	*356		344	355	367	49						33	26	9		5	5	5	
VI	372	364	*368		355	365	362	17						7	10	9		1	2	2	
VII	347	375	379	378	378	362	355	-17	-21	-21	-27	-15	8	-11	-11	-11	-10	-4	-4	-4	
VIII	333	386	390	389	399	381	374	-46	-45	-45	-45	-28	-21	13	9	8	9	8	9	9	
IX	335	397	400	400	397	372	365	-62	-59	-59	-54	-37	-30	0	6	-16	-16	-11	-11	-11	
X	365	407	409	409	426	382	395	-61	-52	-48	-47	-17	-30	19	8	4	3	3	3	3	
XI	384	417	418	418	428	389	410	-44	-47	-28	-37	-5	-26	11	13	6	6	6	6	6	
XII	421	427	426	427	437	381	429	-16	-21	-11	-5	40	-8	10	16	5	5	5	5	5	
ГОДИНА 2																					
I	443	436	436	436	436	427	482	16	19	23	21	-39	8	-9	-12	-16	-16	-14	-14	-14	
II	513	444	445	445	445	471	513	494	42	43	42	49	0	-9	-27	25	26	19	19	19	
III	506	452	453	453	453	450	489	481	56	48	63	62	17	25	5	-10	-9	-9	-9	-9	
IV	529	460	460	460	460	473	488	492	56	58	51	57	41	37	13	11	18	12	12	12	
V	497	467	466	466	466	457	462	469	40	44	35	37	35	28	-10	-13	-4	6	6	6	
VI	477	473	472	472	472	463	471	467	14	15	11	15	6	10	-10	-10	-6	7	7	7	
VII	474	479	478	477	478	488	488	483	-14	-20	-15	-1	-14	-9	9	16	12	15	15	15	
VIII	434	484	482	482	482	472	459	457	-38	-42	-33	-3	-25	-23	-12	-6	-15	-13	-13	-13	
IX	439	489	485	485	485	491	473	471	-52	-52	-46	-48	-31	-32	2	6	0	2	2	2	
X	445	493	488	488	488	496	461	477	-51	-44	-44	-46	-16	-32	3	1	1	3	3	3	
XI	449	496	490	490	491	486	453	477	-37	-40	-27	-31	-4	-24	-10	-1	-14	-11	-11	-11	
XII	496	499	493	493	493	509	459	505	-13	-18	-10	-7	37	-9	10	21	13	10	10	10	
ГОДИНА 3																					
I	505	501	495	495	495	492	535	497	13	17	22	20	-30	8	-9	-7	-12	-10	-10	-10	
II	550	502	496	496	497	514	550	530	36	38	39	45	0	20	12	16	15	8	8	8	
III	551	503	498	497	498	503	538	524	48	43	54	51	13	27	0	10	0	2	2	2	
IV	551	503	498	498	499	504	519	511	47	52	44	50	32	40	1	9	2	2	2	2	
V	525	503	499	499	499	491	498	496	34	36	31	33	27	29	-12	-12	5	-7	-7	-7	
VI	515	502	498	498	498	503	510	504	12	13	11	11	5	11	1	4	6	6	6	6	
VII	487	500	497	497	497	499	497	496	-12	-17	-12	-14	-10	-9	1	7	2	4	4	4	
VIII	454	498	495	494	494	487	474	478	-33	-36	-30	-32	-20	-24	-11	-5	-10	-8	-8	-8	
IX	450	495	490	490	490	495	476	484	-45	-42	-39	-39	-26	-34	0	2	1	-1	-1	-1	
X	449	492	486	486	486	493	461	483	-44	-35	-31	-35	-12	-34	1	2	-6	1	1	1	
XI	466	488	482	482	481	498	459	496	-32	-32	-23	-21	-3	-30	10	16	7	6	6	6	
XII	461	483	477	477	477	473	433	470	-12	-15	-1	-1	28	-9	-10	-1	-15	-15	-15	-15	
ГОДИНА 4																					
I	501	479	472	472	472	489	521	492	12	14	16	16	-20	9	10	15	13	13	13	13	
II	503	473	467	467	467	448	481	461	31	30	31	32	0	22	1	6	5	4	4	4	
III	490	468	462	462	462	446	481	461	42	32	37	41	9	29	-20	-4	9	-13	-13	-13	
IV	504	462	457	457	457	462	483	462	42	39	33	37	21	42	0	8	14	10	10	10	
V	475	455	451	450	451	445	457	444	30	29	29	24	18	31	-10	-5	-4	0	0	0	
VI	459	448	444	443	444	448	456	447	11	10	5	9	3	12	0	5	11	6	6	6	
VII	409	441	436	436	436	420	416	419	-11	-14	-9	-11	7	-10	-21	-13	-18	-16	-16	-16	
VIII	414	434	428	428	429	444	427	440	-30	-28	-25	-25	-13	-26	10	14	11	10	10	10	
IX	387	427	421	420	421	427	404	423	-41	-33	-26	-31	-17	-36	0	1	7	-3	-3	-3	
X	380	419	412	412	412	420	388	416	-40	-27	-29	-32	-8	36	1	5	-3	0	0	0	
XI	383	412	404	405	405	412	385	415	-29	-24	-26	-24	-2	-32	0	3	4	2	2	2	
XII	373	404	397	398	398	384	384	383	-11	-11	-7	-10	19	-10	-20	-13	-18	-15	-15	-15	
ГОДИНА 5																					
I	417	396	391	391	391	406	431	408	11	10	4	7	-17	9	10	16	22	19	19	19	
II	395	388	385	385	385	367	395	365	23	22	22	18	0	23	-21	-12	-12	-8	-8	-8	
III	410	381	379	379	379	371	403	380	39	25	20	28	7	30	-10	6	11	3	3	3	
IV	391	373	373	373	373	353	373	346	38	30	26	22	18	45	-20	-12	-8	-4	-4	-4	
V	395	366	367	367	367	367	360	362	28	22	17	23	15	33	1	6	11	5	5	5	
VI	367	359	361	361	361	357	364	355	10	8	13	9	3	12	-2	-2	-7	-3	-3	-3	
VII	360	352	355	355	354	370	366	370	-10	-10	-7	4	-6	-10	18	15	12	10	10	10	
VIII	317	345	345	348	348	345	328	345	-28	-21	-15	-16	-11	-28	0	-10	-16	-15	-15	-15	
IX	321	339	342	343	343	353	335	359	-37	-25	-25	-25	-14	-38	19	4	3	3	3	3	
X	316	332	338	339	338	353	323	354	-37	-24	-26	-31	-7	-38	21	2	3	9	9	9	
XI	301	327	333	335	335	328	303	335	-27	-27	-25	-23	-2	-34	1	7	9	-11	-11	-11	
XII	312	321	331	330	330	322	296	322	-10	-13	-16	-19	16	-10	1	-6	-2	1	1	1	
ГОДИНА 6																					
I	328	317	325	325	326	318	364	318	10	12	-6	-9	-36	10	1	-9	9	11	11	11	
II	318	312	320	320	320	291	318	294	27	10	12	0	24	-21	-29	-12	-14	-14	-14	-14	
III	345	308	314	314	314	308	329	313	37	34	28	36	16	32	0	-3	3	5	5	5	
IV	365	305	308	309	308	325	324	315	37	47	45	41	39	47	20	7	7	13	13	13	
V	339	302	304	304	304	332	326	324	27	37	33	38	33	35	30	18	22	17	17	17	
VI	291	300	301	301	301	281	285	278	10	13	15	19	6	13	-19	-22	-25	-29	-29	-29	
VII	297	298	299	300	300	307	310	308	-10	-17	-15	-16	-13	-11	9	15	12	13	13	13	
VIII	268	297	300	300	299	295	292	297	-27	-39	-35	-40	-24	-29	2	7	3	9	9	9	
IX	230	297	300	300	299	266	261	270	-36	-49	-50	-49	-31	-40	-31	-21	-20	-20	-20	-20	
X	232	297	299	299	299	288	267	292	-36	-42	-52	-57	-15	-40	-9	5	5	10	10	10	
XI	259	298	299	300	300	286	263	294	-27	-39	-37	-39	-4	-35	-12	1	4	2	2	2	
XII	278	299	301	301	301	288	244	289	-10	-17	-12	-10	34	-11	-11	-6	-11	-11	-11	-11	

Означенитъ съ * цифри сж. резултатъ на екстраполация по способа на А. Валъ

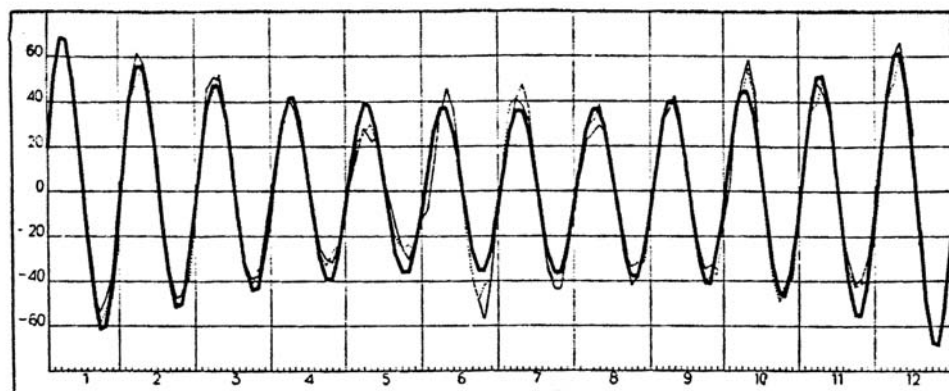
Развитие на конюнктурния цикъл в България (1934–1939 г.)

Продължение

Години и месеци	Оригинален ред	„Тренд + цикъл“				„Тренд + цикъл“ + случ. компонента				Сезон				Случайна компонента				
		Реален	Валд	„Variate difference“ n = 1; m = 1	„Variate difference“ n = 2; m = 2	Реален	Фериняк	Персонс	Реален	Валд	„Variate difference“ n = 1; m = 1	„Variate difference“ n = 2; m = 2	Фериняк	Персонс	Реален	Валд	„Variate difference“ n = 1; m = 1	„Variate difference“ n = 2; m = 2
година 7																		
I	330	301	303	302	302	320	359	319	10	16	-12	9	-29	11	19	11	16	19
II	333	304	304	305	305	305	333	307	27	38	27	27	0	26	2	-9	1	1
III	333	307	308	309	309	297	320	299	36	41	32	41	13	34	-10	-16	-8	-17
IV	358	311	314	313	313	322	327	308	36	47	38	38	31	50	11	-3	7	8
V	363	316	318	318	319	336	337	326	27	36	29	30	26	37	20	9	16	14
VI	321	321	324	323	324	311	316	307	10	12	11	8	5	14	-10	-15	-13	-11
VII	317	327	329	329	329	327	327	328	-10	-16	-21	-16	-10	-11	0	4	9	4
VIII	285	333	335	335	335	312	304	316	-27	-33	-30	-35	-19	-31	-21	-17	-20	-15
IX	314	340	341	341	341	351	339	356	-37	-41	-41	-44	-25	-42	11	14	14	17
X	362	345	353	347	347	339	314	344	-37	-34	-39	-44	-12	-42	-9	-11	-16	-1
XI	309	356	354	354	354	336	312	346	-27	-30	-32	-29	-3	-37	-20	-14	-13	-16
XII	356	364	362	362	362	366	328	367	-10	-14	-12	-12	28	-11	2	8	6	6
година 8																		
I	385	374	372	372	372	375	413	374	10	13	11	8	-28	11	1	0	2	5
II	409	383	382	382	382	382	409	382	27	28	19	22	0	27	-1	-1	8	5
III	410	393	392	392	392	373	397	375	37	31	25	26	13	35	-20	-13	-7	-8
IV	431	403	403	403	403	394	401	379	37	39	25	29	30	52	-9	-11	-3	-1
V	442	414	414	414	414	414	416	403	28	28	26	25	26	39	0	0	2	2
VI	446	425	426	426	426	436	442	432	10	10	12	14	4	14	11	10	8	8
VII	427	436	438	437	437	437	437	439	-10	-13	-6	-8	-10	-12	1	2	-4	-2
VIII	420	447	449	449	449	448	439	452	-28	-27	-27	-22	-19	-32	1	-2	-2	-7
IX	419	459	461	461	462	457	444	463	-38	-34	-31	-42	-25	-44	-2	8	-11	-1
X	451	470	474	474	474	490	463	495	-39	-32	-40	-38	-12	-44	20	9	17	15
XI	433	482	487	487	487	461	436	472	-28	-32	-22	-24	-3	-39	-21	-22	-32	-30
XII	512	494	499	498	498	523	485	524	-11	-15	-8	-7	27	-12	29	28	22	21
година 9																		
I	525	506	509	509	509	514	553	513	11	14	15	9	-28	12	8	2	1	7
II	536	518	520	520	520	507	536	508	29	31	23	31	0	28	-11	-15	-7	-15
III	568	530	531	531	531	528	555	531	40	35	34	36	13	37	-2	2	3	1
IV	590	541	542	542	543	550	560	535	40	43	42	42	30	55	9	5	6	5
V	593	553	554	553	553	563	568	551	30	32	33	32	25	41	10	7	7	8
VI	515	564	563	563	563	564	571	560	-11	11	8	13	4	15	0	1	4	-1
VII	545	575	571	572	572	586	555	558	-11	-14	-10	-13	-30	-13	-19	-12	-17	-14
VIII	566	586	582	582	582	596	585	600	-30	-31	-29	-26	-19	-34	10	15	13	10
IX	547	597	593	593	593	589	571	593	-42	-41	-27	-35	-24	-46	-8	5	-19	-11
X	586	607	603	603	603	628	598	632	-42	-38	-36	-33	-12	-46	21	21	19	16
XI	567	617	613	613	614	598	570	608	-31	-37	-26	-35	-3	-41	-19	-9	-20	-12
XII	608	627	623	623	623	620	581	621	-12	-17	-22	-16	27	-13	-7	2	7	1
година 10																		
I	628	636	632	632	632	616	667	616	12	16	6	1	-39	12	-20	-20	-10	-5
II	679	644	640	640	640	647	679	649	32	37	27	32	0	30	3	2	12	7
III	695	652	647	647	647	651	678	656	44	43	49	49	17	39	-1	5	1	-1
IV	715	660	653	653	653	670	673	658	45	54	51	59	42	57	10	8	11	3
V	702	667	659	660	660	669	667	660	33	42	44	45	35	42	2	1	-2	-3
VI	695	673	667	667	667	683	689	679	12	14	17	16	6	16	10	14	11	12
VII	655	679	674	674	674	667	669	668	-12	-18	-14	-12	-14	-13	-12	-1	-5	-7
VIII	631	684	680	680	680	665	657	666	-34	-40	-33	-36	-25	-35	-19	9	-16	-13
IX	654	689	685	685	685	701	688	702	-47	-50	-45	-50	-34	-48	12	19	14	19
X	634	693	689	689	689	692	650	682	-43	-43	-38	-43	-16	-48	-11	-12	-16	-12
XI	661	696	691	691	691	697	665	704	-36	-39	-27	-23	-4	-43	1	9	-3	7
XII	697	699	693	693	692	710	660	710	-13	-17	0	-5	37	-13	11	21	4	9
година 11																		
I	722	701	695	695	695	709	751	709	13	16	21	24	-29	13	8	11	6	3
II	720	702	698	698	697	695	730	699	37	35	38	41	0	31	-9	-3	-5	-8
III	754	703	699	699	699	703	741	713	51	39	44	45	13	41	0	16	11	7
IV	745	703	699	700	699	693	714	685	52	49	44	44	31	60	-10	-8	1	1
V	733	703	700	700	700	695	707	689	38	36	28	32	26	44	-8	-3	5	2
VI	705	702	700	700	699	691	700	689	14	12	9	10	5	16	-11	-7	4	-4
VII	688	700	698	698	698	702	698	702	-14	-16	-11	-11	-10	-14	2	6	1	1
VIII	669	698	696	697	697	709	685	706	-40	-34	-28	-32	-19	-37	11	7	0	4
IX	649	695	695	695	695	705	674	699	-56	-13	-40	-42	-25	-50	10	-3	-6	-4
X	646	692	693	693	694	702	658	696	-56	-41	-39	-40	-12	-50	10	-6	-8	-8
XI	666	688	692	691	692	708	669	710	-42	-41	-24	-30	-3	-44	20	15	-1	4
XII	659	683	689	688	685	705	662	703	-16	-19	-7	-8	27	-14	22	19	8	9
година 12																		
I	687	679	683	683	684	671	731	674	16	18	15	15	-44	13	-8	-14	-11	-12
II	719	673	677	677	677	675	719	687	44	41	35	40	0	32	2	1	7	2
III	730	668	670	669	670	669	711	688	61	48	58	60	19	42	1	12	3	0
IV	733	662	662	662	662	671	687	671	62	61	62	67	46	62	9	10	9	4
V	710	655	653	653	653	664	671	664	46	47	46	45	39	46	9	10	11	12
VI	655	648	643	643	644	638	648	638	17	16	14	20	7	17	-10	-4	-2	-9
VII	605	641	*634	*634	*634	622	620	619	-17	-17	-17	-17	-15	-14	-19	-16	-11	-11
VIII	603	634	*631	*631	*631	652	632	641	-49	-49	-49	-49	-29	-38	18	21	21	-11
IX	539	627	*630	*630	*630	607	577	591	-68	-68	-68	-68	-35	-52	-20	-29	-22	-22
X	561	619	*621	*621	*621	630	579	613	-69	-69	-69	-69	-18	-52	11	11	11	11
XI	550	612	*615	*615	*615	601	555	596	-51	-51	-51	-51	-9	-46	-11	-9	-9	-9
XII	566	604	*609	*609	*609	585	525	580	-19	-19	-19	-19	41	-14	-19	0	0	0

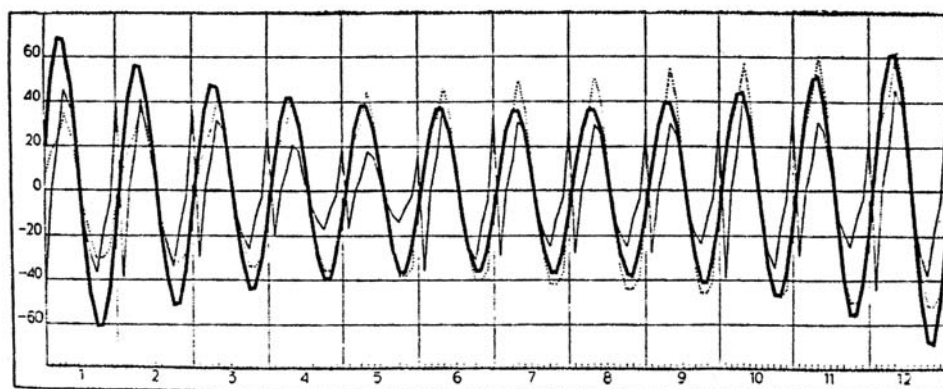
ДИАГРАМА I.
Искусственно построенъ редъ и неговитъ компоненти

ДИАГРАМА II.

Сезонни компоненти, истинска и пресметнати по „Variate-difference“ и по метода на А. Валдъ

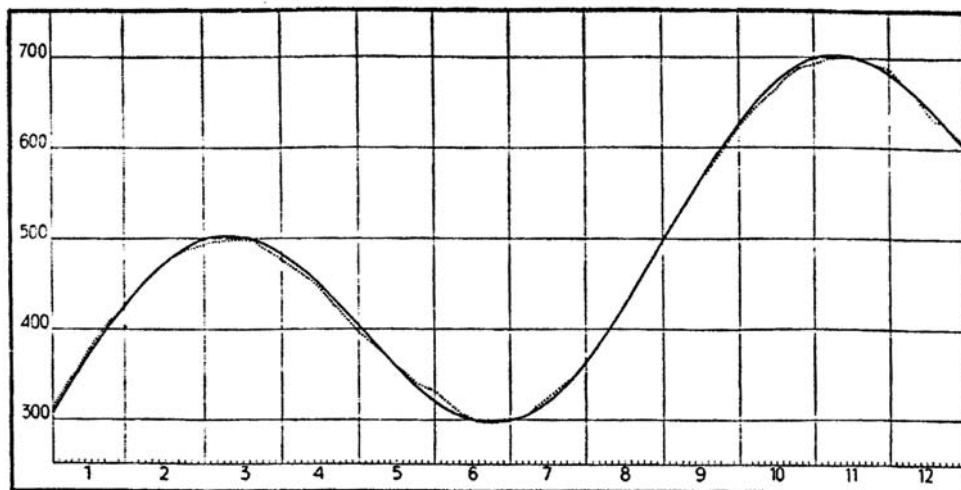
— истинска
 — „Variate-difference“ $n=2, m=2$.
 А. Валдъ

ДИАГРАМА III.

Сезонни компоненти, истинска и пресметнати по методите на Феринякъ и Персонсъ

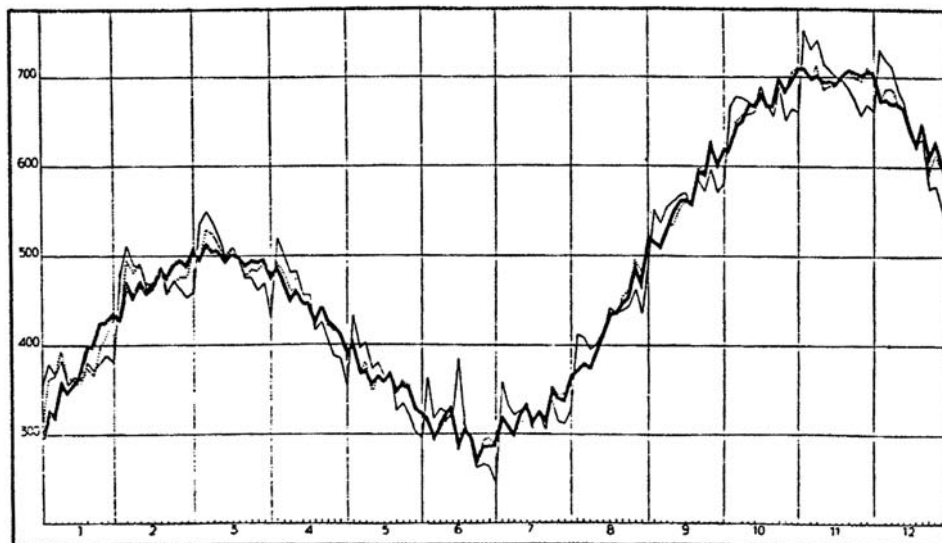
— истинска
 — Феринякъ
 Персонсъ

ДИАГРАМА IV.

„Трендъ + цикълъ“, истинска и пресметната по метода на А. Валдъ

— истинска,
----- А. Валдъ

ДИАГРАМА V.

„Трендъ + цикълъ + случайна компонентъ“, истинска и пресметнати по методите на Феринякъ и Персонсъ

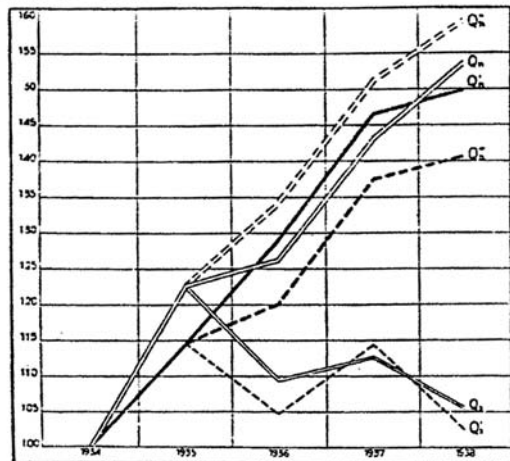
— истинска
----- Феринякъ
..... Персонсъ

По въпроса за различните видове индекси на обема и цените на износните стоки

На стр. 32—33 от настоящата работа сж дадени таблици относно така наречения пробен индекс на обема на износа и на действителните цени на износните стоки. Въ връзка с тези индекси сж били направени въ нашия институт известни проучвания относно избора на най-подходящите формули за изчисление. За тази цел е бил използван материалът от доклада на комитета на статистически експерти при О. Н. от 27 Април 1939 г.*). Въ този докладъ

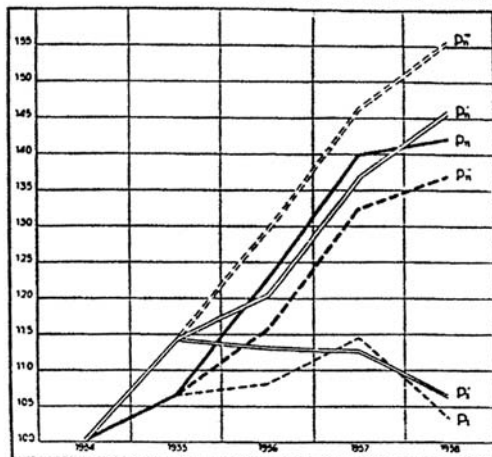
а именно 1934 год., а за верижните индекси респ. всяка предшествуваща година. Тъкмо съ това обстоятелство се обяснява несъвпадането на пробните индекси от стр. 33 на текста съ съответните величини въ долуприложената таблица II (вижъ стр. 151).

Били сж взети 30 износни стоки, представени въ таблица I (вижъ стр. 150) заедно съ тяхните количества, стойности и цени, и то за интервала 1934—38 год. включително. Както е казано въ текста, тези 30 стоки

ДИАГРАМА I.

Индекси на обема на износа на 30 стоки

ДИАГРАМА II.

Индекси на износните цени на 30 стоки

се дават формули за 4, респективно за 6, индекси, на обема и за същото количество индекси на цените. Понеже направените въ нашия институт пресметания представляват известен теоритически интерес, тукъ се дават тяхните основни резултати. За по-голямо съответствие съ препоръките на комитета ние вземахме при това като база не годините 1934—35, както това е направено въ текста на наст. работа, но само 1 година,

представляват крайно 89% от общата стойност на износа за периода 1934—38 г. включително. Въз основа на таблица I сж били изчислени следните индекси. (Тези индекси се подразбират умножени на 100. Резултатите от тяхното изчисление сж дадени въ горесцитираната таблица II).

1. Индекси на обема за n -тата година, базирани върху годината 0.

$$Q_n = \frac{\sum p_0 q_n}{\sum p_0 q_0}; \quad Q_n' = \frac{\sum p_n q_n}{\sum p_n q_0}.$$

2. Индекси на цените за n -тата година, базирани върху годината 0.

$$P_n = \frac{\sum p_n q_n}{\sum p_0 q_n}; \quad P_n' = \frac{\sum p_n q_0}{\sum p_0 q_0}.$$

*) Comité d'Experts Statisticiens: Rapport au Conseil sur les travaux de la huitième session. Genève, le 27 avril 1939. Série de Publications de la Société des Nations. II. Questions économiques et financières. № officiel: C. 133. M. 85. 1939. II. A. [C. E. S. 1939].

ТАБЛИЦА

№ по ред		1 9 3 4			1 9 3 5			1 9 3 6			1 9 3 7			1 9 3 8		
		q	qp	p	q	qp	p	q	qp	p	q	qp	p	q	qp	p
1	Свинско месо	19	276	14.53	96	2,116	22.04	2,832	66,145	23.36	1,993	50,841	25.50	3,355	85,795	25.58
2	Заклани птици	245	6,547	26.72	512	16,243	31.72	637	19,426	30.50	618	17,201	27.80	495	15,170	30.65
3	Заклани кокошки	2,689	79,741	29.65	3,201	97,276	30.39	3,728	125,703	33.72	4,767	151,558	31.80	3,170	103,997	32.81
4	Свинска масъ	0	2	24.93	97	2,528	26.06	1,113	32,007	28.76	1,417	41,740	29.50	1,102	34,208	31.04
5	Кашкавалъ	1,055	31,855	30.19	1,577	43,865	27.82	1,618	31,897	23.42	1,127	30,923	27.40	1,444	51,569	35.71
6	Яйца	14,534	341,388	23.49	12,775	401,359	31.42	17,490	465,559	26.62	17,516	430,623	24.60	15,180	436,623	28.76
7	Пшеница	34,700	51,811	1.49	35,200	61,365	1.74	124,360	331,318	2.66	193,471	653,846	3.40	109,410	360,657	3.30
8	Царевича	125,951	181,832	1.44	5,156	7,917	1.54	104,074	153,280	1.47	98,730	174,737	1.77	58,614	150,873	2.57
9	Фасулъ	16,311	44,691	2.74	19,165	63,107	3.29	24,446	94,078	3.85	21,933	120,795	5.50	4,213	21,118	5.01
10	Трици	11,866	10,260	0.86	5,065	4,704	0.93	16,387	23,779	1.45	25,850	46,606	1.80	12,827	30,968	2.41
11	Сливн печени	4,167	39,589	9.51	9,843	104,760	10.59	5,559	61,837	11.12	3,561	39,833	11.16	11,019	132,524	12.03
12	Ягоди	100	1,038	10.38	273	1,968	7.21	1,862	18,776	10.19	3,080	35,087	11.39	7,427	84,372	11.36
13	Орехи	2,083	20,337	9.76	3,051	29,383	9.63	3,287	38,845	11.82	2,606	28,879	11.08	1,917	21,925	11.44
14	Соя	5,142	25,101	4.88	7,317	29,433	4.02	5,131	24,874	4.85	10,012	54,868	5.18	4,307	26,745	6.21
15	Слънчогледово семе . .	11,824	30,740	2.60	97,239	117,523	2.49	45,690	129,090	2.83	42,557	138,933	3.26	9,742	42,557	4.37
16	Тютюнъ	20,830	981,982	47.14	24,288	1,384,123	56.99	20,011	1,263,311	63.13	22,098	1,609,721	72.84	33,553	2,263,933	70.45
17	Черва и мекхури . . .	53	11,106	209.54	59	9,777	165.71	65	12,294	189.14	82	19,086	232.76	69	24,807	359.52
18	Отпадъци, маслодачни семени	28,601	50,807	1.78	27,963	47,129	1.69	48,685	89,343	1.84	44,888	97,309	2.17	38,125	96,867	2.54
19	Дървени вжланиа . .	9,286	9,749	1.05	10,979	9,856	0.90	17,923	19,580	1.09	10,526	27,421	1.10	15,011	27,288	1.30
20	Слънчогледово масло .	0	169	0.00	2,032	19,789	9.74	3,964	45,965	11.60	5,515	62,408	11.25	23	298	12.95
21	Сурови агнешки кожи .	1,402	69,322	49.45	1,265	49,814	39.38	1,901	91,665	48.22	1,957	171,783	87.78	1,159	77,726	67.06
22	Млшини	321	22,285	69.42	166	11,395	68.64	302	26,650	88.25	527	61,511	116.72	552	62,663	113.52
23	Домати	218	750	3.44	2,545	10,496	4.12	4,201	20,811	4.95	7,070	20,172	2.85	6,495	24,927	3.84
24	Грозде	19,281	139,795	7.25	33,996	248,456	7.31	23,159	190,931	8.24	35,991	238,324	6.62	57,205	553,760	9.68
25	Беконъ	19	276	14.53	891	18,351	20.60	482	8,341	17.30	504	9,102	18.06	494	13,558	27.45
26	Други плодове	—	—	—	—	—	—	32	319	9.97	750	10,121	13.49	1,597	19,407	12.15
27	Рапица	2,184	11,272	5.16	15,235	49,622	3.26	884	3,348	3.79	2,628	12,223	4.65	2,277	10,795	4.74
28	Розово масло*)	1,218	35,519	29.17	1,671	44,540	26.65	1,864	46,079	24.72	2,179	54,255	24.90	1,884	57,029	30.27
29	Ментово масло*) . . .	438	273	0.62	4,490	2,279	0.51	9,684	5,215	0.54	28,744	15,424	0.54	28,504	15,448	0.54
30	Сурови ярешки кожи .	251	29,490	117.49	278	28,595	102.86	236	30,689	130.04	253	41,482	163.96	134	14,354	107.12

*) Тукъ q е дадено въ кг., а p се отнася за грамъ.

3. Верижни индекси на обема за втората от две последователни години (подвижна база).

$$Q_1 = \frac{\sum p_0 q_1}{\sum p_0 q_0}; \quad Q_1' = \frac{\sum p_1 q_1}{\sum p_1 q_0}.$$

4. Верижни индекси на ценитъ за втората от две последователни години (подвижна база).

$$P_1 = \frac{\sum p_1 q_1}{\sum p_0 q_1}; \quad P_1' = \frac{\sum p_1 q_1}{\sum p_0 q_0}.$$

5. Цѣлокупни верижни индекси на обема за n -тата година, образувани по формулитъ:

$$Q_n'' = \frac{\sum p_0 q_1}{\sum p_0 q_0} \cdot \frac{\sum p_1 q_2}{\sum p_1 q_1} \cdots \frac{\sum p_{n-1} q_n}{\sum p_{n-1} q_{n-1}};$$

$$Q_n''' = \frac{\sum p_1 q_1}{\sum p_1 q_0} \cdot \frac{\sum p_2 q_2}{\sum p_2 q_1} \cdots \frac{\sum p_n q_n}{\sum p_n q_{n-1}}.$$

6. Цѣлокупни верижни индекси на ценитъ за n -тата година, образувани по формулитъ:

$$P_n'' = \frac{\sum p_1 q_1}{\sum p_0 q_1} \cdot \frac{\sum p_2 q_2}{\sum p_1 q_2} \cdots \frac{\sum p_n q_n}{\sum p_{n-1} q_n};$$

$$P_n''' = \frac{\sum p_1 q_0}{\sum p_0 q_0} \cdot \frac{\sum p_2 q_1}{\sum p_1 q_1} \cdots \frac{\sum p_n q_{n-1}}{\sum p_{n-1} q_{n-1}}.$$

За по-голяма нагледностъ съжитѣ индекси сж представени чрезъ диаграмитъ I и II (вижъ стр. 149). Отъ тѣзи диаграми се вижда, че изобщо казано Q_n и Q_n' , сжщо както и P_n и P_n' , вървятъ доста успоредно и за по-голямъ практически нужди, а особено за по-къси периоди, обикновено биха могли да се замѣстватъ единъ съ други. Въ диаграмитъ забелязваме сжщо, че верижнитѣ индекси Q_1 и Q_1' , респективно P_1 и P_1' , не се различаватъ много единъ отъ другъ. Съвсемъ друго

нѣщо става, когато тѣ сж комбинирани въ цѣлокупнитѣ верижни индекси. Вижда се, че Q_n'' и Q_n''' се взаимно раздалечаватъ и никакъ не могатъ да се замѣстватъ единъ съ другъ. За 1938 год. въ таблица II имаме, напримѣръ, респективно 159'43 и 140'72. Сжщото наблюдение важи и за P_n'' и P_n''' , кждето имаме за сжщата година 137'10 и 155'34.

ТАБЛИЦА II.

Година	1934	1935	1936	1937	1938
Q_n	100'00	122'69	126'38	143'24	153'67
Q_n'	100'00	114'53	128'90	146'72	149'93
Q_1	100'00	122'69	109'41	112'66	105'42
Q_1'	100'00	114'53	104'84	114'45	102'40
Q_n''	100'00	122'69	134'24	151'23	159'43
Q_n'''	100'00	114'53	120'07	137'42	140'72
P_n	100'00	106'74	122'86	139'96	142'24
P_n'	100'00	114'35	120'46	136'64	145'79
P_1	100'00	106'74	108'37	114'61	103'42
P_1'	100'00	114'35	113'10	112'81	106'47
P_n''	100'00	106'74	115'67	132'57	137'10
P_n'''	100'00	114'35	129'33	145'90	155'34

Това обстоятелство се явява като ново потвърждение на необходимостта отъ крайна предпазливостъ при използването на верижнитѣ индекси, които поне за България нашиятъ институтъ не би смѣялъ да препоръча.

Статии, 1935–1939 година

**ИЗЛИЗАНЕ
ОТ ГОЛЯМАТА ДЕПРЕСИЯ**

КРИЗАТА И СТАБИЛИЗАЦИЯ НА МОНЕТИТЕ*

ДЕФЛАЦИЯ ИЛИ ДЕВАЛВАЦИЯ

Въпросът за изживяването на кризата е неразривно свързан с този за стабилизацията на монетите. Последните три години представляват за световните валутни борси период на крайна неизвестност и нестабилност. Светът привикна към нестихващите изненади както в политическата, така и в стопанските области. Една след друга на сцената се явяваха разните държавни монетни единици и съотношенията помежду им се изменяха от ден на ден; защото, когато на 21 септември 1931 г. английската лира стерлинга биде отклонена от законния ѝ златен паритет, тя повлече след себе си, с кратки интервали, не само монетите на страните, които се числят към Британската империя, но и тези на много други европейски държави, чиито авоари от чужди девизи бяха депозирани в Банк ъф Инглан

Току-що стихнал първоначалният хаос, произлязъл от обезценяването на английската лира, и когато светът се готвеше за Световната стопанска конференция, дойде един нов, колкото по-неочакван, толкова по-силен удар. Американският долар, който в следвоенния период беше спечелил за себе си името на световна монетна единица, след една десетдневна финансова паника биде отклонен от златния еталон и от законния си паритет. Тогава настанаха още по-неспокойни дни за валутната борса. Доларът търсеше своето ново естествено ниво. Президентът Рузвелт обаче със своята политика на прогресивно обезценяване на долара до 60% от предишната му стойност още повече засили елементите на изненада в девизния пазар. До ден днешен ние не можем да бъдем положителни относно крайната стойност на долара, защото г-н Рузвелт не се е отрекъл от правото, дадено нему със закон от Вашингтонския парламент, да обезцени долара не с 40%, а с 50%.

Изтеклата 1934 г. беше сравнително спокойна откъм валутни изненади. С изключение на добре обмислената и предприета девалвация на чехословашката крона център на внимание представляваха ту една, ту друга от монетите на така наречения златен блок – на държавите, които все още се придържат към златния еталон в пълния смисъл на думата: Франция, Белгия, Холандия, Швейцария и Италия. Към края на годината положението на белгата бе най-критично. Френският франк също така често бе предмет на периодични спекулативни движения, подхранвани най-вече от проявите на острата стопанска криза, която днес Франция преживява вследствие на своята дефлационна политика. Тези движения се отразяваха върху

* Списание на Българското икономическо дружество, 1935, кн. 4, с. 252–261.

курса на франка на борсите в Лондон и Ню Йорк съвсем неравномерно. Едно валутно равновесие между триъгълника Париж–Лондон–Ню Йорк не се постигна до ден днешен. Въобще впечатлението е, че докато франкът е чувствително надценен спрямо лирата стерлинга, последната е чувствително подценена спрямо долара. Равновесие следователно не може да съществува при сегашното общо ниво на цените в тези три страни.

Причините за тази нестабилност на монетите трябва да се търсят не само в самата криза, но и в развоя на самите държавни стопанства още през времето на сравнително добрите години до 1929 г., които предшестваха кризата. Лирата стерлинга напусна златния еталон през септември 1931 г. след една непосилна борба, която коства на Банк ъф Ингланд повече от половината нейни златни запаси. Можем да предполагаме, че това неравновесие в английското стопанство датира още от 1925 г., когато лирата беше стабилизирана на старото си високо предвоенно ниво. Когато покойният Поанкаре стабилизира франка през 1928 г., новото ниво на франка бе по-скоро ниско, отколкото високо. На това се дължи до известна степен нарастването на златния шок на Банк де Франс през годините, следващи стабилизацията. Дали и до каква степен това нарастване на златния шок е оказало зловредно влияние върху структурата на френското стопанство, е въпрос, който не можем да разглеждаме тук. От по-голямо значение е да изтъкнем, че вътрешното неравновесие, което проличава в стопанството на Франция, както и периодичните атаки върху франка, са резултат главно на силното обезценяване на двете най-значителни световни монети: лирата стерлинга и долара.

Да разгледаме обаче по-напред положението и развоя на международната търговия под влиянието на неспокойните валутни борси. От статистическите данни, публикувани от икономическата секция при Обществото на народите, виждаме, че златната стойност на международния стокообмен е падала непрекъснато от 1929 г. насам, докато днес тя представлява едва една трета от нивото си за през 1929 г. Не само стойността, но и количеството на международния стокообмен е паднало с 67% от 1929 г. насам. Немислимо би било да се твърди, че това катастрофално падане се дължи най-вече на хаоса, който царува във валутните борси. Самата криза, със съпровождащите я митнически тарифи и политика на стопанско самозадоволяване, е виновна за днешното окаяно положение на международната търговия. По околел път обаче обезценяването на голям брой монети и тяхната нестабилност допринесоха към това пресушаване на международния стокообмен. Защото, когато една страна под натиска на общата стопанска криза се принуди да обезцени своята монетна единица, тя придобива, в пазарите на нейните съседи, които са запазили паритета на монетите си, една нова конкурентна способност, която е в състояние да застраши външното стопанско равновесие на тези последни страни. Близко до ума е следователно, че тези страни ще се опитат да се защитят чрез вдигането на нови и по-високи защитни мита. Такова бе поведението на Франция и на други някои страни при обезценяването на лирата стерлинга. А издигането на нови митнически бариери, контингентирането на вноса и други подобни ограничения явно не способстват за заздравяването на международната търговия и за изживяването на кризата. Ако ли пък те са съпроводени, какъвто е случаят в повечето средно- и източноевропейски държави, с валутни ограничения от всевъзможен характер, то просто необяснимо е как даже днешният нищожен международен стокообмен е възможен освен по суровите и неудачни принципи на първобитната обмяна.

По този начин кризата води към обезценяване на монетите, обезценяването на монетите води към валутна нестабилност и към защитни митнически бариери, защитните мита – към валутни ограничения и намаления на международния стокообмен, което намаление от своя страна още повече задълбочава кризата. Това е накратко същината на развоя на събитията от 1919 г. насам и изгледите за премахването на първопричините са все тъй далечни, както през 1931 или 1933 г., когато заседаваше Световната стопанска конференция в Лондон.

Като главна предпоставка за нормализирането на положението беше и продължава да бъде въпросът за стабилизацията на монетите. Този въпрос беше главната задача, която бе предоставена на Световната конференция за разрешение, и както можеше да се очаква, именно поради невъзможността на разните държавни делегати да сключат едно споразумение по въпроса тя пропадна. Още в самото начало на Конференцията държавите на златния блок предложиха на Англия и на Съединените щати последните да стабилизират монетите си при тогавашния техен обезценен курс, като отново възприемат златния еталон. Последните обаче отказаха да сторят това, като мотивираха отказа си с ниското ниво и с несъответствията в международните цени. С други думи, англосаксонските делегати застанаха на гледището, че е неразумно, или най-малко прибързано, да се нормализира едно положение, което всъщност крие в себе си дълбоките зародиши на едно ново и още по-ярко неравновесие в цените на световното стопанство.

Какво бе всъщност това неравновесие, това несъответствие в международните цени? Въпросът се свеждаше до този на разликата в респективните нива на вътрешните цени в страните от златния блок (запазване златния еталон) и тези от стерлинговата група (обезценили монетите си). В долната таблица даваме средното годишно ниво на цените на едро при база 1929 г. = 100 за няколко държави от златния блок и от стерлинговата група респективно. Също така, за да направим нужното сравнение, даваме индексните числа и за България, която номинално е все още на златния разменен еталон със стария непроменен курс на лева.

Индекси на цените на едро

Години	Стерлингова група				Златен блок				
	Англия	Швеция	Дания	Общо	Общо	Франция	Белгия	Италия	България
1926	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
1930	87.5	87.1	87.0	87.2	87.2	88.4	87.4	85.9	80.9
1931	76.3	79.3	76.3	77.3	75.7	80.1	73.6	73.5	67.7
1932	74.4	77.9	78.3	76.9	67.2	71.0	62.5	68.2	60.1
1933	73.6	70.5	83.6	75.9	61.7	67.0	59.0	59.0	52.8
1934*	75.4	76.0	87.6	79.7	59.1	63.9	56.2	57.2	53.0

* За 1934 г. за първото полугодие само.

Главен интерес представляват средните годишни индексни числа за двете монетни групи. Тенденцията на падане на цените от 1929 г. до края на 1931 г. е не само обща, но и поразително равномерна за двете групи. Всъщност това се дължи на международния златен еталон, който продължаваше да съществува до 21.IX.1931 г. От тази дата именно стерлинговата група получава своето съществуване и индексните числа за двете групи се вече чувствително различават. Докато цените на едро продължават да падат в страните от златния блок, в стерлинговата група те успяха да се задържат на нивото, достигнато през 1929 г., показвайки същевременно една тенденция на покачване. За да схванем по-добре движението на цените на двете групи от 1932 г. насам, даваме следната таблица, която е преработена от горната, като за основа е взета 1931 г.

Индекси на цените на едро

Години	Стерлингова група				Златен блок				
	Англия	Швеция	Дания	Общо	Общо	Франция	Белгия	Италия	България
1931	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
1932	97.5	98.2	102.6	98.4	88.8	88.7	62.5	85.0	88.5
1933	96.5	88.9	109.5	98.3	81.3	83.5	59.0	80.2	78.0
1934	98.9	95.8	115.0	103.2	78.0	79.9	56.2	76.3	78.3

Доколкото следователно можем да съдим по индекса на цените на едро, годината 1931 представлява двете монетни групи. Частично за България виждаме, че индексът следва доста отблизо движението на цените на едро в страните на златния блок. С едно от голямо значение изключение българското стопанство днес се намира в същия етап на развитието на кризата, в който благодарение на тяхната строга дефлационна политика се намират и страните от златния блок. Това изключение се състои в движението на общия индекс за поскъпване издръжката на живота, както и в индекса на надниците на работниците, заети в индустриални и други предприятия.

Една дефлационна политика рядко се налага в една страна поради чисто вътрешни нейни причини. Тя се налага най-често поради неравновесието, което съществува между вътрешните и външни цени, т.е. когато вътрешните цени са на едно по-ниско и следователно неконкурентно ниво. Крайната цел на една дефлационна политика не е обаче само понижението на вътрешните цени, защото ако нивото на вътрешните цени падне, без обаче да е предшествано или последвано от едно паралелно спадане в производствените разноски, равновесието и конкурентоспособността на външния пазар се добиват за сметка на предприемачите, които понасят загубите. Съзнателната дефлационна политика има за цел най-вече намалението на производствените разноски. За да направим нужното сравнение и понеже не всички държавни статистически дирекции поддържат един подобен индекс на производствените разноски, ние ще трябва да си послу-

жим с горепоменатите два индекса за поскъпването на живота и за надниците. Последният от тези два индекса е тясно свързан с общите производствени разnosки, понеже за много индустриални предприятия надниците на работниците представляват една значителна част от общата производствена стойност на артикулите. Първият индекс, този за поскъпването на издръжката на живота, ни е полезен дотолкова, доколкото той може да ни даде едно указание за движението на наеми, на електрическата и друга енергия, въобще на тези негови съставни части, които в противовес на по-еластичните се поддават по-мъчно на общата тенденция на спадане в период на криза.

Индекси на цените на едро и на издръжката на живота

Години	Англия			Франция		Белгия		България		
	Цени на едро	Издръжка на живота	Надници	Цени на едро	Издръжка на живота	Цени на едро	Издръжка на живота	Цени на едро	Издръжка на живота	Надници
1929	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
1930	87.5	96.3	98.7	88.4	104.5	87.4	103.6	80.9	86.9	92.4
1931	76.3	89.6	97.5	80.1	102.5	73.6	92.7	67.7	70.8	84.0
1932	74.4	87.2	95.9	71.0	94.6	62.5	83.6	60.1	66.5	76.1
1933	73.6	82.6	94.0	67.0	91.5	59.0	81.9	52.8	61.8	73.2
1934*	75.4	81.8	94.2	63.9	89.3	56.2	79.0	53.0	58.5	67.7

* За 1934 г. за първото полугодие само.

Ако сравним движението на индексите за цените на едро и за издръжката на живота в Англия, от една страна, и във Франция и Белгия, от друга, и ако възприемем предположението, че индексът за издръжката на живота ни дава едно правилно указание за движението на индекса за общите производствени разnosки, следните няколко заключения са неизбежни:

В Англия цените на едро почти изключително поради обезценяването на лирата престанаха да падат след 1931 г. От друга страна, въпреки обезценяването с 40% на лирата индексът за поскъпването на издръжката на живота не само че не се е покачил, но спадал продължително, докато благодарение на тази негова тенденция на падане неравновесието между двата индекса е незначително и на път да изчезне. Същевременно отношението между цените на едро и производствените разnosки в английското стопанство се приближават до това на равновесие.

Във Франция и Белгия, от друга страна, подобно равновесие не съществува. Индексите за издръжка на живота съвсем не са еластични и можем да предполагаме, че политиката на дефлация е успешно намалила цените на едро, без обаче да намали производствените разnosки. Индустриалните надници продължават да бъдат прекомерно високи в съгласие със сравнителното поскъпване на живота. Тази политика на дефлация следователно в тези две страни е претърпяла

неуспех. Нещо повече – съмнително е дали тя би могла да успее отсега нататък, като се има предвид разположението на духа и манталитетът на организирания френски и белгийски работници. След четири години това са вече добре разбрали във Франция. В началото на януари на тази година министър-председателят господин Фланден публично заяви, че „с политиката на строга и неотклонима дефлация е вече свършено“.

В България обаче положението е съвсем друго. Трите индекса, които даваме по-горе, показват едно равномерно и почти паралелно движение надолу. Наистина индексът за нивото на работническите надници стои малко по-високо от другите два. Това обаче се дължи на факта, че надниците в България, противно на нивото на цените, не показаха голямо покачване през 1928 г. и 1929 г. Ако вземем например официалните индекси на Дирекцията на статистиката, с база 1926 г. = 100 за цените на едро за издръжката на живота и за надниците, получаваме за първите 9 месеца следните три индексни числа:

62.5 – индекс на цените на едро;

66.9 – индекс на цените за издръжката на живота;

63.5 – индекс на цените за общите работнически надници.

Как трябва да си обясним това поразително сходство между трите индексни числа, сходство, което говори за едно сравнително равновесие в българското стопанство? Главно поради самия характер на нашето стопанство. Една предимно земеделска и икономически слаба страна като България не само че е една измежду първите да почувства тежестта на кризата, но не е в състояние да окаже тази съпротива, която икономически организираното работничество и консумативните традиции притежават в западните индустриални страни. Суровият икономически закон следователно в такава една некапиталистична страна много по-лесно надделява и много по-бързо се проявява, отколкото в западните индустриални страни.

Селското ни стопанство обаче се намира в друго едно положение. Земеделството не е търговия, защото преди всичко то е един начин на съществуване. За да изкара прехраната си, селянинът трябва да продължава да обработва земята си независимо от нивото на зърнените храни и на производствените му разноски. Докато в индустриалните предприятия едно силно понижение на цените води към едно затвърдяване на цените поради намаленото производство при понижението на земеделските цени, земеделецът се стреми да увеличи производството си, за да посрещне тези свои точно определени и крайно нееластични производствени разноски, като данъци, застраховки, лихвени плащания и погашения. По този начин се явява феноменът на ниските цени и на огромните количествени запаси. Само в размер, доколкото земеделецът е освободен по законодателен или друг ред от бремето на горните нееластични съставни части на своите производствени разноски, само в такъв размер можем да предполагаме, че нашето селско стопанство се е приближило до едно що-годе равновесие. В противен случай единствената алтернатива на наше разположение е да прибегнем към една девалвация на лева, като по този начин повдигнем вътрешните цени и възстановим равновесието между цените на едро и производствените разноски в нашето селско стопанство.

Кризата и стабилизация на монетите

Да се върнем обаче към главния въпрос, който си поставихме за разглеждане. Днес контрастът между стопанското благосъстояние на страните с променлив курс на монетите и тези на златния еталон е поразителен. Индексите за работниците, заети в индустриални и търговски предприятия, говорят за увеличащата се безработица в страните от Златния блок.

Индекси за безработните индустриални работници

Година	Стерлингова група				Златен блок				
	Англия	Швеция	Дания	Общо	Общо	Франция	Белгия	Холандия	Италия
1931	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
1932	99.2	93.8	91.6	94.9	88.0	87.2	91.0	87.0	86.8
1933	102.5	92.6	102.4	99.2	88.1	85.5	93.0	86.0	87.9
1934	106.5	97.9	105.8	103.4	85.8	83.3	88.0	85.0	87.0

В Англия например числото на безработните през януари 1933 г. и декември 1934 г. е било 2 955 000 и 2 085 000 респективно, с едно намаление от 870 000 души, или от 33%. Във Франция, където статистиката на безработицата греша откъм подценяване на фактите поради въздържането на френския работник да се запише в агенциите за безработни, докато не изчерпи всичките свои спестявания, безработицата се е увеличавала непрекъснато от 1931 г. насам, достигайки най-високата си точка през първия месец на 1935 г.

Индексите на индустриалното производство също така говорят за влошаването на кризата в страните от златния блок. Следващите индексни числа са взети от месечните бюлетени на финансовата секция при О.Н.

Индекси на индустриалното производство

Година	Стерлингова група				Златен блок			
	Англия	Швеция	Дания	Средно	Средно	Франция	Белгия	Холандия
1928	112.6	118.8	92.3	105.6	115.5	102.5	120.7	123.4
1929	119.4	118.3	100.0	112.6	120.1	112.1	122.1	126.1
1930	110.2	114.1	108.6	111.0	112.2	112.9	108.4	115.3
1931	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
1932	99.1	94.0	90.6	94.6	79.9	77.6	83.2	78.8
1933	105.3	96.9	104.3	102.2	86.8	86.7	86.6	87.2
1934	118.6	117.0	109.6	108.8	84.6	81.4	84.0	83.3

Кризата следователно се чувства най-вече в страните със стабилни монети, почиващи върху златния еталон. В страните, които обезценени монетите си, безработицата намалява, цените на едро се покачват и индустриалното производство е вече достигнало своето ниво отпреди кризата. Влошаването на кризата в страните от златния блок се дължи главно на прокараната от тях дефлационна политика. При дефлацията всеки естествен импулс на подобрение се задушава от постоянната тенденция на цените да падат. Дефлацията също така, в размер на който тя е успяла да намали производствените разноски – респективно надниците на работниците и заплатите на чиновниците, в същия този размер намалява покупната сила на населението и с това дава един нов импулс на тенденцията на падане на цените, на намалението в индустриалното производство и следователно допринася за влошаването на кризата.

При това положение на нещата да се говори за скорошното стабилизиране на монетите е безпредметно. Един международен златен еталон върху базата на сегашните курсове на монетите и при днешното неравновесие в стерлинговите и златните цени ще бъде една нецелесъобразност. Само когато това неравновесие между вътрешните цени на двете монетни групи бъде премахнато, само тогава международният златен еталон би функционирал правилно. А за да се премахне това неравновесие при сегашната политика на златния блок, има три възможности:

1. Вътрешните цени на едро в страните от златния блок да продължават да падат, докато се изравнят на международния пазар със стерлинговите страни.

2. Вътрешните цени на едро в стерлинговата група да се покачат на едно още по-високо ниво, без обаче това покачване да бъде придружено от едно ново понижение в курса на обезценените монети.

3. Едно хармонично движение на цените в двете групи в обратна насока: стерлинговите цени да продължават да се качват, докато същевременно златните цени продължават да падат. Според това трето предположение, разбира се, равновесието между цените на двете групи би се постигнало най-бърже.

Първото предположение – вътрешните цени в страните от златния блок да продължават да падат, докато се изравнят при сегашните курсове на монетите със стерлинговите цени на международния пазар, предполага едно удвояване на темпото и на силата на дефлационната политика в страните от златния блок до нови, страшни и небивали в световната история размери. Такава една политика, след четиригодишната дефлация, е днес изключена и неосъществима. Тя би довела до една нова социална революция в индустриалния Запад. Шансовете за нейното прокаране вече почти не съществуват. Не декларира ли г-н Фланден, че с политиката на дефлация е вече свършено?

Във второто от тези три предположения изгледите за едно ново и силно покачване във вътрешните цени от страните от стерлинговата група са извънредно малки. Сравнителното благоденствие, на което тези страни се радват днес, има почти изключително вътрешен характер. По всичко изглежда, че стопанското подобрение в тези страни е вече изгубило своя първоначален подтик и че техните стопанства днес са се затвърдили на едно шо-годе трайно ниво. Всяко ново подобрение би могло да дойде само по пътя на увеличения международен стокообмен.

Третото предположение е също така изключено поради същите причини, които ни заставиха да отхвърлим като неосъществими или невероятни първите две предположения. Самите индекси на цените на едро ни доказват доколко това предположение е невероятно. Индексите на цените на едро в Англия и във Франция за 1933 г. и 1934 г. показват едно увеличение от 73.6 на 75.4 и едно намаление от 61.7 на 59.1 респективно за двете страни. Желаното равновесие, при един подобен бавен темп на индексните числа, едва ли би се получило даже и след десет тежки години на депресия.

Остава следователно единствената алтернатива: девалвация на монетите, почиващи върху златния еталон; девалвация на монетите, които, като германската марка, неоснователно се причисляват към запазилите златния си паритет, понеже пред очите на всички, но не и пред собствените им банкови емисионни институти, те представляват монети с обезценена от 20% до 30% стойност; девалвация най-после на онези монети от златния разменен еталон, за номиналното запазване на чиито паритети, посредством драконовски валутни ограничения, е необходимо съзнателно да се задушава цялата външна търговия на тези немощни в стопанско отношение страни.

Девалвацията на монетите от златния блок в най-скоро време ще извърши една нова преценка на вътрешните цени. По този начин разликата между златните цени и цените в стерлинги ще бъде ако не премахната, то чувствително намалена. Равновесието в международните цени би се постигнало с много по-голяма леснота и пътят за стабилизацията на монетите, тъй необходима за засилването на международния стокообмен и за преминаването на кризата, би бил напълно разчистен.

Да се стабилизират монетите днес обаче при високото ниво на франка, на белгата, на гулдена, на швейцарския франк и т.н., би значело съзнателно подготвяне едно повторение на събитията, които се разиграха през 1931 г. и които заставиха Англия да напусне златния еталон, с тази разлика, че този път ролята на английската лира би се изпълнявала от френския франк. Защото, в края на краищата, не е огромността на златния запасен щок в централната банка, а вътрешното и външно стопанско равновесие, които гарантират стабилността на държавната монетна единица. Примерът на Северните американски щати, които се принудиха да обезценят с 40% долара въпреки огромния златен запас на федералните банки, е достатъчно доказателство за това и не трябва да се забравя.

При една евентуална девалвация страхът от едно бързо, силно и спекулативно покачване на цените на едро, и на едно поскъпване в издръжката на живота изобщо, е неоснователен. Случаят с Англия е много поучителен, въпреки обезценяването на лирата с 40% индексът на цените на едро в стерлинги не показва никакво увеличение от 1931 г. насам, бидейки 76.3 за 1931 г. и 75.4 за първото полугодие на 1934 г. Напротив, индексът за поскъпване на издръжката на живота показва едно намаление от 10% за същия период. Разбира се, тази устойчивост на английските цени и този „неуспех“ на девалвацията да предизвика едно по-чувствително повишение, се дължи главно на влошаването на стопанската криза в страните от златния блок и на продължителното падане на цените в същите страни. Днес обаче можем да предполагаме, че кризата е достигнала най-ниската точка на своето развитие. В такъв случай една евентуална девалвация на монетите от златния блок би действала по-бързо и по-ефикасно върху вътрешните цени, отколкото бе случаят с английската девалвация. Времето, необходимо за изравняването на международните цени, би било толкова

по-кратко и денят, когато общата стабилизация на монетите би станала практически възможна, толкова по-скорошен, доколкото въпросът за девалвацията получи едно бързо разрешение. В противен случай не трябва да очакваме едно нормализиране в близко време на валутното положение.

АКЦИОНЕРНИТЕ БАНКИ ПРЕЗ ПЕРИОДА НА КРИЗАТА (1929–1935 г.)*

Продължителната стопанска депресия засегна банковото дело в страната в няколко направления. Намалението на обема на търговските сделки ограничи значително кредитната дейност на банките. От друга страна, съществуващата несигурност в стопанските отношения се изрази в една „криза в доверието“ към кредитните институти. Тази „криза в доверието“ и последвалото масово инвестиране на спестяванията в нови строежи се отразиха неблагоприятно върху чуждите средства на банките. Както при обществените и при кооперативните, така и при частните акционерни банки подчертаната тенденция на изтегляне на влоговете се преустанови едва към края на 1933 г. Понеже намалението на разполагаемите средства на кредитните институти съвпадна по време с конюнктурното свиване на обема на търговските сделки в страната, кредитната дейност на банките не бе спъвана от тенденцията на изтегляне на влоговете. От друга страна обаче, поради естественото ограничение на възможностите за рентабилно пласиране на капиталите и значителното намаление на влоговете, наличните средства на банките бяха поддържани на едно не само относително, но и абсолютно по-високо ниво през периода на кризата. Свиването в търсенето на банкови кредити, намалението на влоговете и необходимостта да се поддържат наличните средства на едно сравнително високо ниво се отразиха неблагоприятно върху печалбите на банките, които намаляват непрекъснато от 1929 до 1933 г. включително.

Стопанската криза обаче се отрази най-зловредно върху ликвидността на банковите пласменти: поради честите и неизбежни просрочвания краткосрочният портфейл на банките постепенно се превърна в дългосрочен. Това състояние на нещата бе твърде много влошено с обстоятелството, че българските акционерни банки, които в това отношение са типични представители на континенталната банкова система, бяха вложили значителни капитали под формата на съучастия или дългосрочни кредити в сродни на банките стопански предприятия. С просрочването на краткосрочния портфейл на банките кредитните им пласменти добиха дългосрочен характер. Поради постоянно растящите затруднения в областта на частното стопанство обаче една значителна част от банковия пласмент в скоро време се превърна в напълно „замръзнали кредити“ или в съмнителни вземания. Грамадната част от задълженията към банковите институти в страната бяха поети през един период на сравнително висока стопанска конюнк-

* Списание на Съюза на популярните банки, 1937, кн. 1, с. 32–41.

тура. Бързото и силно обезценяване на земеделските продукти след 1929 г. обаче постави почти всички дебитори в невъзможност да посрещнат задълженията си. Това бе първопричината за просрочването на краткосрочния портфейл на банките, за постепенното пълно имобилизиране на банковите средства в дългосрочни пласменти, за „замразяването“ на тези дългосрочни кредити и за превръщането им в съмнителни вземания.

По отношение на кредитната си дейност през периода на кризата обаче банките се намираха в сравнително по-благоприятно положение. Отпускането на нови кредити се извършваше само при наличността на първокласни и напълно реални (с оглед на пониженото ниво на ценностите въобще) гаранции. Строгостта, която всички банки съблюдаваха при преценката на представените гаранции, не ще съмнение, лиши немалка част от банковата клиентела от услугите на кредитните институции през периода на кризата. Това положение обаче се отрази неблагоприятно и върху кредитната дейност на банките, които поради самоналожената си строгост при преценката на гаранциите и подбора на рисковете трябваше още повече да ограничат и без това стеснените възможности за рентабилното пласиране на капиталите си. Строгостта, с която банковите институти разглеждаха всички искания за нови кредити през периода на кризата, безспорно внесе една още по-голяма затегнатост в паричния пазар, където често се чувстваше пълна липса на кредити, докато всъщност банките разполагаха със значителни налични средства, но липсваха напълно приемливи и пригодни за тях рискове и гаранции. Затова пък по отношение на предкризисните им пласменти или на отпуснатите кредити през първоначалния период на кризата банките бяха поставени в положението на пасивни зрители на едно явление, което чрез разоряването на мнозина частни стопани и предприятия по косвен път нанесе чувствителни загуби на кредитните институти в страната.

Въпросът за задълженията от частноправен характер получи наистина едно сравнително задоволително разрешение чрез конвертирането на дълговете в облигации на Погасителната каса, носещи 3% лихва и платими в един достатъчно дълъг срок. Това обаче не ще премахне, а само ще намали размера на загубите, които банковите институти ще трябва да понесат. До началото на октомври 1936 г. в Погасителната каса са постъпили 278 742 облекчителни дела за 9744 млн. лв. От тях 49 565 дела за 2614 млн. лв. са били отхвърлени и прекратени. От останалата конверсна маса от 7131 млн. лв. в Погасителната каса са били обработени до края на септември 1936 г. 97 120 дела за 2.12 млн. лв., или кръгло 30% от постъпилите и одобрени дела. Половината от тази сума, или по-точно 1080 млн. лв., представляват задължения на частни стопани и предприятия към обществените кооперативни и частни банки в страната. Останалите 1032 млн. лв. представляват задължения към частни лица или към земеделските кредитни кооперации.

Въпреки че работата на Погасителната каса още не е привършена и че обработените досега дела представляват кръгло една трета част от постъпилите облекчителни молби, получените резултати ни дават задоволителна представа за процентното разпределение на конверсната маса между обществените, кооперативните и частните банки в страната. От обработените досега дела за 2.11 млн. лв. 34.6% представляват задължения към Б.з.к. банка, 12.2% към популярните банки, 4% към частните банки и само 0.3% към Б.н. банка. На пръв поглед Б.з.к. банка е най-чувствително засегната

от прилагане на Закона за облекчение на длъжниците. Всъщност обаче популярните банки са не по-малко засегнати: срещу обработените в Погасителната каса решения до горната дата популярните банки ще получат облигации за 258 млн. лв., която сума представлява кръгло 10% от общата сума на кредитните им пласменти, докато вземанията по разрешените в полза на Б.з.к. банка дела представляват 11% от общата сума на пласментите на Б.з.к. банка. От друга страна, според последния годишен баланс на Б.з.к. банка и сборните баланси на всички популярни банки в страната процентът на съдебните вземания и на вземанията по Закона за облекчаване на длъжниците и заздравяване на кредита (ОДЗК) към общата сума на пласментите е значително по-висок при популярните банки, отколкото при Б.з.к. банка. Привилегираното положение на Б.з.к. банка по отношение на лихвоносността на издадените ѝ облигации от Погасителната каса следователно не намира своето оправдание в съображения като горните.

Това обаче е свършено отделен въпрос. Целта ни бе да изтъкнем голямата разлика в степен, която съществува между конвертираните към Погасителната каса задължения и общата сума на пласментите на Б.з.к. банка и на популярните банки, от една страна, и на пласментите на акционерните банки, от друга страна. Защото, докато от обработените досега решения за 2112 млн. лв. на популярните банки се падат 12.2%, задълженията към частните банки възлизат едва на 4%. Същевременно, докато окончателно уредените вземания по Закона за ОДЗК представляват кръгло 10% от общата сума на кредитните пласменти на популярните банки, процентът, който вземанията на частните банки по ОДЗК представлява от банковия им пласмент, възлиза едва на 2% – пак, разбира се, според обработените решения до началото на октомври 1936 г. Не ще съмнение, че процентът ще порасне значително с постепенното обработване на всички решения в Погасителната каса. Според тримесечните баланси на частните банки процентът на съдебните им вземания и на тези, които попадат под Закона за ОДЗК към общата сума на кредитните им пласменти, е неколkokратно по-висок, но все пак остава значително под процента, който сборът на съдебните вземания и на тези по ОДЗК представлява от общата сума на пласментите на популярните банки.

Обстоятелството, че значението на съдебните вземания и на тези по Закона за ОДЗК спрямо общата сума на кредитните пласменти е сравнително по-малко при акционерните, отколкото при обществените и кооперативни банки, се обяснява със социално-икономическата подкладка на последните, докато кредитната дейност на частните банки се обуславя единствено от чисто предприемачески капиталистически мотиви. Клиентите на частните банки и на обществените и кооперативните банки не изхождат от едни и същи среди – общо взето, клиентите на акционерните банки са значително по-кредитоспособни, докато тези към Б.з.к. банка и към популярните банки представляват в мнозинството си земеделски стопани, занаятчии и дребни търговци, които бяха най-силно засегнати от стопанската криза. Разбира се, не останаха незасегнати от кризата и някои големи търговски и индустриални предприятия в страната. В много случаи обаче подобни предприятия се оказаха в отношение на пряка зависимост от една или друга от акционерните банки, работещи предимно с чужди капитали. Подобни предприятия бяха обикновено подложени на една основна финансова реорганизация с помощта и участието на заинтересованата банка. Кредитните задължения на предприятието към банката се изплащаха било чрез сумите,

получени от емисията на нови акции, било чрез превръщането им в нови акции на името на заинтересованата банка. Такъв е случаят с Франко-белгийска и балканска банка и кредитираните от нея големи стопански предприятия, като „Съединените тютюневи фабрики“ и акционерно дружество „Беров и Хоринек“, които бяха финансово реорганизирани през 1931 г., респективно 1932 г.

За да проследим промените, настъпили в кредитната дейност на частните банки през периода на кризата, в следващата таблица са посочени някои по-важни сметки из годишните баланси на пет големи акционерни банки: Кредитна банка, Търговска банка, Франко-белгийска и балканска банка, Генерална банка и Италианска и българска търговска банка. В графата „текущи кредиторни сметки“ са включени „странни кореспонденти“. Данните са в милиони лева.

Положението на частните банки от 1929 до 1935 г.

Година	Налични средства	Счетов портфейл	Дебиторни сметки	Ценни книжа	Всичко пласменти (2+3+4)	Кредиторни сметки	Печалба
	1	2	3	4	5	6	7
1929	475	1.260	2.482	58	3.800	3.896	54.0
1930	574	845	2.256	63	3.361	3.361	47.2
1931	642	589	1.581	99	2.538	2.538	24.8
1932	614	527	1.296	119	2.205	2.205	9.9
1933	495	4416	1.249	114	1.950	1.950	1.8
1934	500	491	966	142	1.925	1.925	3.1
1935	476	469	441	117	1.651	1.651	8.2

Главните тенденции, които изпъкват при разглеждането на горната таблица за положението на акционерните банки през периода на кризата, са следните: силното намаление на чуждите средства (колона 6) и паралелното свиване на кредитните пласменти на банките (колона 3); същевременно наличните средства (колона 1) нарастват значително, първо, поради свиването на пласмента и ограничените възможности за рентабилното пласиране на разполагаемите средства на банките, и второ, поради необходимостта да се поддържа висока касова наличност с оглед на тенденцията на изтегляне на влоговете. Като краен резултат на горните тенденции печалбите на акционерните банки намаляват значително след 1930 г. и изчезват почти напълно през 1933 г.

Чуждите средства на банките намаляват непрекъснато от 1929 г. до 1935 година включително. Намалението е най-чувствително през 1931 г., когато са били ликвидирани някои външни кредити, получени от банките, работещи предимно с чужди капитали. Намалението на влоговете от 1929 г. до 1935 г. е 2245 млн. лв., или на 57.4% от общата сума на влоговете в края на 1929 г. Подобно масово изтегляне на влоговете през периода на кризата не се наблюдава при обществените и кооперативни кредитни институти в страната, въпреки че с изключение на Пощенската

спестовна каса всички бяха засегнати в по-голям или в по-малък размер от „кризата в доверието“ към банковите институти. Освен общите фактори, които действаха за намалението на влоговете в кредитните институти, като несигурността в стопанските отношения, прибързаното законодателство по въпроса за задълженията, страхът от обезценяването на лева и последвалото масово инвестиране на спестяванията в нови строежи, за намалението на чуждите средства на големите акционерни банки допринесе режимът на валутните ограничения и преустановените кредити от странство.

Същата тенденция на непрекъснато намаление проличава и при кредитните пласменти на горните пет големи частни банки, които намаляват от 3800 млн. лв. в края на 1929 г. на 1527 милиона в края на изтеклата 1935 г., или с 58.8% срещу съответното от 57.4% при чуждите средства на банките. И тук, както при влоговете, свиването на пласментите на частните банки е много по-силно, отколкото съответното намаление на кредитите на обществените и кооперативни банки. Намаляващият обем на търговските сделки в страната, не ще съмнение, бе причината за по-ограничената кредитна дейност на всички банкови институти. В разлика от другите банки обаче акционерните банки постепенно ликвидираха тези свои пласменти, които не представляваха нужната гаранция. В своята кредитна дейност през периода на кризата частните банки се ръководеха главно от принципа новоотпуснатите кредити да имат чисто търговски характер. Този принцип, приложен с известна строгост по отношение на рисковете и преценката на гаранциите, допринесе за извънредно силното намаление на скнтовия портфейл на банките (колона 2), който намалява от 1260 млн. лв. в края на 1929 г. на 476 милиона само в края на 1935 г., или с 62.8%. Слабото стопанско подобрене в страната, което пролича през втората половина на 1935 г., не се долавя от скнтовите операции на големите частни банки.

В разлика от скнтовите операции и дебиторни сметки обаче единствено портфейлът на частните банки в ценни книжа показва известно увеличение през периода на кризата, като нараства от 58 млн. лв. през 1929 г. на 142 милиона в края на 1934 г. Като изключим Българската търговска банка, която трябваше да увеличи портфейла си от държавни ценни книжа през 1931 г., за да съгласува баланса си с определенията на Закона за защита на влоговете, увеличеният портфейл от ценни книжа представлява почти изключително акции на частни стопански предприятия, предадени на банките във връзка с финансовата реорганизация на предприятията. Франко-белгийска и балканска банка и Българска търговска банка са двете банки, които са най-пряко заинтересовани в подобни предприятия и чиито портфейли от ценни книжа представляват по-голямата част от ценни книжа, посочени в колона 4 на горната таблица. От друга страна, портфейлите на ценни книжа на другите три големи частни банки също така показват значително увеличение през периода на кризата и нарастват от 16 млн. лв. през 1929 г. на 35 милиона в края на 1935 г.

Понижената кредитна дейност на частните банки се отрази върху наличните им средства, които нарастват значително през първите три години на кризисния период: от 475 млн. лв. в края на 1929 г. на 542 милиона в края на 1931 г. и на 614 милиона в края на 1932 г. През последните три години наличните средства на банките наново намаляват и почти се изравняват с нивото си от края на 1929 г. Всъщност обаче не е абсолютният размер на наличните средства на банките, който е от значение за гарантирането на поверените им чужди средства, а процентното отношение, което наличните средства представляват спрямо чуждите средства. Поради абсолютното

увеличение на наличните средства на банките и паралелното намаление на чуждите им средства през първите три години от 1929 г. насам този процент нараства от 12.2 през 1929 г. на 17.7 през 1930 г. и достига 27.7 в края на 1932 г. През 1933 г. и 1934 г. отношението на наличните спрямо чуждите средства показва слабо намаление поради абсолютното понижение на наличните средства, но в края на 1935 г. процентът отново нараства и достига 28.1%. Същата тенденция на абсолютно и относително увеличение на наличните спрямо чуждите средства се забелязва и при другите кредитни институти през периода на кризата. При частните банки обаче процентното отношение на наличните спрямо чуждите средства е значително по-високо, отколкото при обществените и кооперативните банки. Така например от годишните баланси на 178 популярни банки за 1933, 1934 и 1935 г. проличава, че средното процентно отношение на наличните спрямо чуждите средства на горните банки възлиза на 21.8% срещу 26.5% за същите три години при частните банки. Разбира се, това високо ниво на наличните средства не отговаря на фактическото положение през другите месеци на годината поради всеобщо приетата практика на надуване на наличността към края на годишното упражнение. Въпреки това обаче поддържаната през последните години висока наличност както от акционерните, така и от кооперативните банки, представлява предостатъчна гаранция за редовното посрещане на всички възможни нормални тегления по кредиторните сметки на банковите институти. Нещо повече, поради настъпващото подобрене в стопанското положение на страната поддържането на наличните средства на едно такова високо ниво може да се окаже като прекомерна и напълно излишна предпазливост, която имобилизира една немалка част от средствата на банките. С други думи, трябва да очакваме през следващите една или две години едно връщане назад към по-ниското ниво от 1929 г. на съотношението между наличните и чуждите средства на банките.

Политиката на поддържане на висока наличност се отразява, не ще съмнение, и върху печалбите на банките. Главните приходи на кредитните институти обаче произлизат от сконтовите операции и дебиторните им сметки. Поради силното намаление на последните трябва да очакваме едно паралелно ограничение на печалбите на банките. Колона 7 в таблицата представлява годишните печалби на големите пет акционерни банки от 1929 г. насам. При един напълно внесен капитал от 315 млн. лв. през 1929 г. акционерните банки са приключили годишното упражнение с една печалба от 54 млн. лв., което представлява едно възнаграждение на капитала в размер на 17.1%. Картината се изменя коренно през 1933 г., когато при напълно внесен капитал от 350 млн. лв. общите печалби на петте частни банки възлизат едва на 1.8 млн. лв., недостатъчни да обезпечат даже едно възнаграждение от 0.5% на вложените капитали. Наистина, печалбите нарастват на 3.1 млн. лв. през 1934 г. и на 8.2 млн. лв. през 1935 г., но все пак се явяват недостатъчни за рентирането на вложените в банките капитали.

Плащането на дивиденди върху внесения капитал, разбира се, е в зависимост от реализираната чиста годишна печалба. През 1929 г. всяка една от горните пет акционерни банки са платили дивиденди. Още през 1930 г. обаче някои от частните банки (Българска търговска банка) бяха принудени да намалят размера на годишните дивиденди. През следващата 1931 г. всички банки без изключение намалиха процентите на раздадените дивиденди. През следващите три години акционерните банки преустановиха плащането на всякакви дивиденди. Тази политика им бе внушена от компетентните в случая власти в страната и се оправдаваше от минималните

размери на реализираните чисти годишни печалби през 1932 г., 1933 г. и 1934 г. При това положение плащането на дивиденти би могло да се извърши само за сметка на резервните фондове на банките, което би било равносилно на едно влошаване на техническото им положение през един период, когато банковото дело в страната се нуждаеше повече от всякога от заздравяване и консолидиране. За щастие много признаци показват, че трудният за банковите институти кризисен период е вече преминал. За това свидетелстват и увеличените чисти годишни печалби на банките за 1935 г. и възобновеното раздаване на дивиденти от някои от банките за същата година (Кредитна банка – 5% върху внесенния капитал).

В едно отношение обаче стопанската депресия остави трайни следи върху физиономията на акционерните банки в страната: много от малките провинциални банки затвориха завинаги гишетата си, а други се сляха в новообразуваната банка „Български кредит“. Същата участ постигна и някои от клоновете и афилиациите на големите пет акционерни банки. Така например клоновете на Франко-белгийска и балканска банка в Пловдив и Дупница бяха затворени още през 1931 г., а съучастието на банката в Свищовския клон бе преустановено. През следващата 1932 г. клоновете на горната банка в Хасково и Плевен бяха тоже затворени. Това явление е напълно противоположно на естествения прираст в числото на действащите популярни банки в страната през периода на кризата. Причината за сравнително по-голямата жилавост на популярните банки трябва да се търси не толкова във вероятното по-високо съзнание и добросъвестност от страна на техните клиенти и членове кооператори, колкото в здравата подкрепа, която популярните банки намериха било в своите кредитни централи, било в Б.з.к. банка, подкрепа, която Б.н. банка невинаги бе в състояние да окаже на затруднените частни акционерни банки.

В заключение трябва да изтъкнем, че крайният баланс на кризата за банковото дело в страната е все пак задоволителен. Наистина, престанаха да съществуват много малки акционерни банки; изчезнаха и някои от клоновете на големите частни банки; и най-после много популярни банки ще бъдат за дълго време още сковани в своята дейност от замразяването на кредитите им и от прилагането на Закона за облекчение на длъжниците. Това, което остана от кредитните институти обаче, е сравнително годно да съществува. Настъпващото подобрене в стопанското положение на страната ще улесни значително работата по заздравяването на кредитното дело. Проявената през 1936 г. тенденция към нарастване на спестяванията в Б.з.к. банка, в популярните банки и в Пощенската спестовна каса е един важен фактор, действащ в тази насока. Трябва да се надяваме, че същото благотворно влияние, което добрата земеделска реколта от 1935 г. оказа върху стопанския живот на страната през следващата година, ще има и още по-добрата тазгодишна реколта върху дейността на националното ни стопанство през настъпващата 1937 година.

ПРЕЦЕНКА НА КРЕДИТНАТА ДЕЙНОСТ НА БЪЛГАРСКА ИПОТЕКАРНА БАНКА (1928–1937 г.)*

През 1937 г. се навършиха десет години от основаването на Българска ипотечна банка. Една преценка на кредитната дейност на банката през горния десетгодишен период се оправдава и налага по няколко причини. На първо място, животът на Банката през тези десет години съвпада почти напълно с последния конюнктурен цикъл – от 1926 до 1934 г. включително, вземайки за начало първата „нормална“ следвоенна година, а за край – годината на най-ниско развитие на стопанската депресия. На второ място, годините на стопанска депресия, по-специално периодът от 1930 до 1934 г. включително, бяха съпроводени от извънредно усилен частен строеж. А значението на ипотечния кредит за развитието на строежа е повече от очевидно. Накрая, последната година от горния десетгодишен период е първата година от съществуването на банката като чисто български кредитен институт – след изкупуването от страна на държавата на чуждото участие в капиталите на банката. Анализът на кредитната дейност на Българска ипотечна банка следователно трябва да покаже, между другото, дали и доколко изкупуването на чуждото участие в банката от държавата е било стопански оправдано. Преди да пристъпим към разглеждане дейността на банката обаче, трябва да направим един кратък преглед на състоянието на ипотечния кредит в страната преди основаването на Българска ипотечна банка, с една още по-кратка характеристика на същността на ипотечния кредит.

Ипотечният кредит е най-дългосрочната форма на кредит, раздаван от банковите институти. Не всички кредитни институти обаче се занимават с отпускане на ипотечни заеми. Ипотечният кредит предполага съществуването на значителни свободни капитали, които търсят инвестиции за един по-дълъг период от време. В западните капиталистически стопанства подобни капитали се инвестират било в ипотечни облигации на индустриалните акционерни предприятия, било в специални спестовно-строителни акционерни дружества, които имат предприемачески характер. Раздаването на търговски кредит е изключителна привилегия на търговските или „влогови“ банки, които обаче почти не отпускат дългосрочни кредити на търговски и индустриални предприятия, и още по-малко – ипотечни заеми за развитието или рационализирането на подобни предприятия. Така наречените „индустриални“ банки

* Списание на Съюза на популярните банки, 1938, кн. 8, с. 389–398.

обаче от типа на континенталната банкова система кредитират в значителни размери индустриални предприятия с дългосрочни кредити. Подобна практика съществуваше и в България след последната война: отпусканите дългосрочни кредити получаваха привидната форма на краткосрочни заеми или аванси, при негласното споразумение между кредитори и дебитори изплащането на отпускнатите кредити да продължи – чрез подновяването на договорите, през един сравнително дълъг период от време.

Тази практика се основаваше не само на континенталния образ на българската банкова система, но и на обстоятелството, че следвоенната инфлация разруши натрупаните капитали през краткия свободен живот на Третото българско царство. Събитията от 1929 г. и 1931 г. обаче нанесоха силен удар на самата банкова система. Опасността от раздаване на дългосрочни индустриални кредити бе съзряна твърде късно. Много предприятия с чисто български капитали бяха силно притеснени от кредиторите си и не малка част от тях бяха принудени да ликвидират, макар че стопанските условия на момента не налагаха подобна жертва. Други предприятия, работещи предимно с чужди капитали и кредитирани изобилно от чуждите акционерни банки в страната, трябваше по същата причина да бъдат основно реорганизирани във финансово отношение, като една значителна част от капиталите им се превърна в собственост на кредитиращите ги банки – срещу предаването на нови акции и засилено участие в ръководството на предприятията. Друго би било положението на всички тези предприятия, ако в страната съществуваше един здрав кредитен институт за ипотечни заеми с дълъг период на погасяване и при по-нисък от краткосрочния лихвен процент. Защото ипотечният кредит има значение не само за жилищния строеж, но и за индустриализиране на страната и за рационализацията на земеделието. Липсата на подобен източник на ипотечен кредит не може да ограничи развитието на дадено национално стопанство, но без такъв кредит това развитие ще бъде по-мудно и съпроводено с чести смущения.

След последната война главните източници на ипотечен кредит у нас бяха Българска народна банка, Българска земеделска банка, Българска централна кооперативна банка, Франко-българска ипотекарна банка и българските застрахователни дружества. Освен това частни лица и лихвари предоставяха на своите клиенти използването на ипотечни заеми при сравнителни по-кратки срокове и при много повисоки лихвени проценти. Най-сетне, частните акционерни банки и в много по-малка степен популярните банки отпускаха ипотечни заеми – предимно под формата на текущи сметки срещу ипотеки. Понеже ипотечният кредит предполага значителни разполагаеми капитали и дългосрочни влогове, с каквито горните три обществени банки не бяха обилно снабдени, техните ипотечни отдели бяха принудени да водят едно доста анемично съществуване. Дейността на Франко-българска ипотекарна банка, създадена през 1911 г. и реорганизирана през следната година с помощта на чужди капитали, бе твърде скромна, за да заслужи особено внимание. Към края на 1927 г. – преди основаването на Българска ипотекарна банка, от всичко 712 млн. лв. в ипотечни заеми 242 милиона се падаха на българските застрахователни дружества, 232 млн. – на Българска народна банка, 190 млн. – на Б.з.банка и Б.ц.к.банка, и останалите 33 млн. – на Франко-българска ипотекарна банка.

Явно е, че към края на 1927 г., а и през целия следвоенен период, размерът на ипотечния кредит в царството бе съвсем недостатъчен за нуждите на народното

стопанство. При това, в усилията си да стабилизира лева след 1923 г., Българската народна банка бе преустановила почти напълно раздаването на ипотечни кредити, ограничавайки се с кредитирането на търговията и индустрията. Единствено застрахователните дружества продължаваха да сключват ипотечи, намирайки този начин на пласмент на резервите им най-подходящ за условията, при които те са поставени да работят. Всъщност липсата на добре организирана фондова борса и особеният характер на търговията с държавни ценни книжа почти заставя застрахователните дружества да търсят пласмент на средствата си в раздаване на ипотечни заеми срещу първи ипотечи на градски имоти. Когато бяха започнати преговорите за реорганизиране на Българската народна банка в тип на модерен централен емисионен институт (във връзка с емисията на 6% външен бежански заем от 1926 г.), застрахователните дружества останаха почти единствените учреждения за раздаване ипотечен кредит. Ипотечният отдел на Б.н.банка, който съществуваше от 1885 г. и който бе впоследствие основно преустроен със Закона за ипотечния кредит от 1907 г., трябваше да преустанови дейността си. Създаването на Българска ипотечарна банка бе замислено именно за да се попълни тази празнина.

Българската ипотечарна банка бе създадена по силата на закона от 30.XII.1927 г., който одобрява договора, сключен между българското правителство и представителите на чуждестранните банкови групи. Основният капитал на Банката бе 10 милиона шв. франка, от които напълно внесени към една трета. От номиналния капитал на Банката: 4 милиона шв. франка бяха записани и поети от българската група, по един милион франка от българската държава, българските застрахователни дружества, Българска земеделска банка и Българска централна кооперативна банка. Останалите 6 милиона шв. франка бяха записани и поети от чуждестранната банкова група, в която участваха английски, американски, белгийски, холандски, швейцарски, италиански и чешки капитали. Новооснованата Българска ипотечарна банка отвори гишетата си за публиката на 1.V.1928 г. Целта на Банката бе отпускането на дългосрочни кредити срещу първи ипотечи на градски имоти и полски имения. Освен това в задачата на Банката влизаше снабдяването с дългосрочни кредити на общините и обществените учреждения – за извършване на обществени строежи, за направата на канализация и водопроводи и т.н. Усвоена бе анюитетна система на изплащането на ипотечарните кредити, въведена още през 1907 г. със Закона за ипотечния кредит на Б.н.банка. Освен на собствения си капитал, за посрещане на исканията за ипотечни заеми Банката разчиташе на проектираната емисия на ипотечни облигации в чужбина.

През осемте месеца на първото си финансово упражнение (от май 1928 до края на годината) Българска ипотечарна банка разви похвална дейност, която за съжаление не можа да бъде достигната или повторена през следващите девет години от живота на Банката. През горните осем месеца Банката раздаде 590 ипотечарни заема срещу ипотекирани имоти предимно в столицата на обща сума 228 млн. лв. Тази сума включва стойността на раздадените 11 заема срещу залог на полски имоти за кръгло 4 млн. лв. През същия период постъпиха в Банката 15 заявления за заеми от общини и обществени учреждения за кръгло 140 млн. лв. Нито един такъв заем обаче не бе отпуснат през годината. Добрата стопанска конюнктура през 1928 г. и фактическата и де юре стабилизация на лева към края на същата година спомогнаха за превъзможването на онези скрупули, които заемоискателите биха могли да имат против сключване на ипотечи в швейцарски франкове, както повеляваше законът за Банката. Кредит-

ните източници на Банката бяха обезпечени не само от внесената част от основния капитал (възлизаща кръгло на 100 млн. лв.), но и от аванса от кръгло 180 млн. лв., получен от чуждестранната банкова група срещу бонове, гарантирани от държавата, в очакване на реализирането на емисията на ипотечни облигации в чужбина.

Емисията на тези облигации обаче не можа да се осъществи нито през 1929 г., нито през следващите години. Финансовата и стопанска криза от 1929 г. и 1931 г. не позволяваше да се пристъпи към емитирането на подобни облигации при достатъчно приемливи условия. Напротив, тези три години бяха свидетелки на значително изтегляне на чужди краткосрочни капитали от България. Управата и акционерите на Българска ипотекарна банка следователно не могат да се винят за неуспеха да се емитират облигации в чужбина през тези години. Ипотекарната банка продължи финансирането на операциите си чрез аванси, платими от бъдещия заем. Тъй като сключването на подобен заем започна да изглежда доста проблематично, Банката трябваше да намали до възможния минимум обема на операциите си. Всъщност обаче този минимум не бе достигнат, въпреки наличността на средства Банката почти спря отпускането на нови ипотечни заеми. През 1929 г. Б.з.банка отпусна на Българска ипотекарна банка един кредит от кръгло 90 млн. лв., последван от нов кредит през същата година от кръгло 50 млн. лв., доставен на Банката от всички чуждестранни и български акционери. От последния кредит до края на 1929 г. бе използван само един транш от кръгло 2 млн. лв. Горните кредити обаче бяха почти на изчерпване през първите три месеца на 1930 г.; до края на годината Банката се ограничи да реинвестира постъпленията от погашенията, включени в редовните шестмесечни вноски и от зачестилите предсрочни изплащания на заеми във връзка с настъпилата международна валутна нестабилност.

Това положение продължи и през следващите няколко години. Въпреки зачестилите предсрочни изплащания на заеми при Българска ипотекарна банка заявления за нови заеми продължаваха да постъпват за сравнително значителни суми. Нещо повече – заявления постъпваха въпреки предупрежденията, правени от страна на чиновниците на Банката към заемоискателите, че вероятността за благоприятно разглеждане на молбите им е крайно малка поради липсата на средства при Банката. Така през трите години от 1931 г. до 1933 г. включително Българска ипотекарна банка е получила, под формата на предсрочни изплащания и редовни шестмесечни вноски, 44 млн. лв. в повече, отколкото възлиза стойността на новоотпуснатите и реализирани заеми през тези години. Освен това останали са неразрешени кръгло 120 заема за 111 млн. лв., докато през същия период касовата наличност на Банката (без авоара в съкровищни бонове) показва увеличение от 25 млн. лв. Независимо от това към края на първото тримесечие на 1931 г. Банката бе уговорила един заем от два милиона холандски флорини при Компани Сентрал де Пре Фонсие срещу предаване на заложни облигации, погасими в срок от 15 години. Този холандски заем трябваше да бъде използван изцяло за отпускане на нови ипотечни заеми, а не за изплащане на задълженията на Банката към нейните предишни кредитори. Заемът бе оставен на разположение на Банката чрез четири последователни транша, платими през второто и третото тримесечие на годината.

Реализирани заеми и погашения, млн. лв.

Години	Разпо- лагаеми средства	Реали- зирани заеми	Предсроч- но изпла- тени заеми	Редовни 6-месеч- ни вноски	Всичко получено от банката	Разлика между колони 5 и 2
1	2	3	4	5	6	5–2
1928	31	228	-	16	16	+212
1929	23	120	6	28	34	+86
1930	17	53	6	44	50	+3
1931	39	67	26	49	75	-8
1932	29	75	45	52	97	-22
1933	41	84	43	54	97	-13
1934	42	80	23	54	77	+3
1935	76	41	27	58	85	-44
1936	44	22	22	49	71	-49
1937	90	32	15	49	64	-32

Данните в приложената таблица дават ясна представа за дейността на Банката през нейния десетгодишен живот. Цифрите са в милиони левове и се отнасят до: 1) наличните средства на Банката – каса и банки, без стойността на авоара на Банката в съкровищни бонове и без стойността на нетрансферираните дивиденди върху акциите на чуждестранната банкова група; 2) стойността на реализираните заеми през всяка година; 3) сумата на предсрочните изплатени заеми през всяка година; 4) постъпленията на Банката от редовни шестмесечни вноски, включващи лихви и погашения на заемите; 5) всички постъпления на банката от предсрочни изплащания, редовни шестмесечни вноски – лихви и погашения; и 6) разликата между стойността на реализираните заеми през течение на всяка една година и сумите, получени от банката в предсрочни изплащания, лихви и погашения. Разбира се, не бива да се търси уравнение между разликите в колона 6 с промените в годишните салда на разполагаемите средства на Банката (колона 1). Данните за разполагаемите средства (наличност в касата и банки) са дадени само за сравнение.

Приведените данни показват, че активното въздействие на Българска ипотечна банка върху националното стопанство, или по-право върху ипотечния кредит в страната и развитието на строежа, се ограничава в нейната кредитна дейност през първите две години на съществуването ѝ – 1928 г. и 1929 г. През тези две години Банката е пуснала в обращение чрез отпускане на ипотечни заеми кръгло 300 млн. лв. Тази цифра трябва да се сравни със салдото на ипотечните заеми, отпуснати от всички застрахователни дружества в страната (български и чуждестранни) в края на 1929 г., което възлиза само на 326 млн. лв. По този начин Българска ипотечна банка изведнъж заема мястото, което създателите ѝ бяха отредили за нея в стопанския живот на страната. От 1930 г. до 1937 г. обаче Банката като че ли почиваше на лаврите си. През този осемгодишен период получените суми от Банката под форма на предсрочно изплатени заеми, лихви и погашения далеч надвишават стойността на отпуснатите и

реализирани заеми. Нещо повече – само през две от горните осем години отпуснатите кредити от Банката надвишават получените суми от предсрочни изплащания, лихви и погашения, и то с по три млн. лв. годишно. Общо за тези осем години Българска ипотекарна банка е получила в лихви, погашения и пълни изплащания 162 млн. лв. в повече, отколкото е раздала в нови ипотечни заеми.

Тази политика на Българска ипотекарна банка трябва да бъде разгледана с оглед на нейните реални възможности, от една страна, и на състоянието на ипотечния кредит в страната и развитието на строежа през същия период, от друга страна. От 1931 г. до 1935 г. включително бяхме свидетели на един извънредно усилен частен строеж в страната, който, макар и явяващ се отчасти като психологична последица на стопанската депресия, все пак допринесе в немалка степен за нейното преодоляване. Стойността на строежа се колебаеше от година на година, но средно за горното петилетие възлизаше на кръгло един милиард лева годишно. През същото време Българска ипотекарна банка – единственият официален институт в страната за ипотечен кредит, бе раздала нови ипотечни заеми за 347 млн. лв., а бе получила в лихви, редовни и извънредни погашения – 431 млн. лв. С други думи, през този период на най-усилен строеж Банката бе изтеглила от народното стопанство кръгло 85 млн. лв. (включително изработените лихви). Явно е следователно, че равностойността на кредитната дейност на Банката през този петгодишен период е крайно неблагоприятна за нея и че нейното влияние върху строежа и ипотечния кредит в страната е било отрицателно.

Това е фактическото положение на нещата. Сега остава да отговорим на въпроса, дали реалните възможности на банката са допусkali друга кредитна политика през разглеждания период. От една страна следователно стои въпросът с разполагаемите средства на Банката, от друга – състоянието на ипотечния пазар или търсенето на ипотечни кредити при Българска ипотекарна банка. Данните в горната таблица показват, че разполагаемите средства на Банката са нараснали от 17 млн. лв. в края 1930 г. на 76 млн. лв. в края на 1935 г., или с 59 млн. лв. Превесът, както видяхме по-горе, се дължи на по-големите постъпления в касата на Банката от лихви, редовни и извънредни погашения, отколкото възлиза стойността на новореализираните заеми през тези години. Като изключим следователно всяка възможност за ръководството на Банката да намери допълнителни средства за засилване на дейността си през един период на усилен строеж, все пак е явно, че Банката е ограничила кредитораздаването си повече, отколкото е било наложително по технически причини.

Що се отнася до търсенето на ипотечни заеми при Българска ипотекарна банка през горния петгодишен период на усилен строеж, данните за исканите заеми и разрешените такива говорят най-ясно за политиката на Банката. През десетгодишния период на съществуването ѝ от 1928 г. до 1937 г. включително в Банката са постъпили заявления от частни лица и фирми за ипотечни заеми на стойност 1373 млн. лв. През същия период стойността на реализираните заеми от Банката възлиза на 800 млн. лв. Следователно удовлетворени са били едва 58% от сумата на всички искания за ипотечен кредит. Не ще съмнение, че някои заявители не са отговаряли на всички условия на Банката за отпускане на ипотечни заеми. Техният процент обаче не би могъл да бъде голям поради обстоятелството че условията на Банката са много категорични и ясни, за да бъдат криворазбрани. Освен това подаването на заявления пред Банката за отпускане на ипотечни заеми е съпроводено с известни разходи, които, колкото и

малки, все пак действат ограничително върху броя и качеството на заемоискателите.

Само през петгодишния период на най-усилен строеж – от 1931 г. до 1935 г. включително, в Банката са постъпили заявления за ипотечни заеми на обща стойност 494 млн. лв., а са били реализирани заеми за 347 млн. лв., или само 70% от исканите ипотечни кредити. Цифрите за броя и стойността на постъпилите искания на ипотечни заеми при Българска ипотекарна банка обаче не са меродавни за реалното търсене на кредити от този и други източници на ипотечни заеми, понеже според самия отчет на Банката за 1929 г. и следващите няколко години заемоискателите са били предупреждавани от чиновниците на Банката, че заявленията им не ще могат да бъдат разгледани в благоприятния смисъл поради липсата на средства. Въпреки това и въпреки психологичното настроение против сключване на ипотечни заеми в чужда валута Банката е задоволрила едва 70% от исканията за ипотечни кредити през периода, когато инвестираните капитали в строежи само в столицата възлизаха на кръгло 500 млн. лв. годишно и когато нейните разполагаеми средства показват почти непрекъснато увеличение.

Успоредно със свиването на кредитната си дейност Българска ипотекарна банка е упражнявала косвен натиск върху заемоискателите през годините на стопанската депресия. Според Закона за банката размерът на ипотечния кредит не може да надвишава 50% от стойността на ипотекирания имот. Разбира се, процентното отношение на стойността на реализираните заеми спрямо стойността на ипотекираните имоти се движи значително под този максимален процент. Започвайки през първата година на съществуването си с един среден процент от 29.26% обаче, Банката систематически свежда този процент до 20.81% през 1935 г. Значението на това намаление изпъква по-ясно, когато се вземе предвид крайно предпазливата оценка на ипотекираните имоти през годините на стопанската депресия. Практиката на Банката през тези години е била да оценява имоти, предложени за ипотекиране, с 25% под пазарната им стойност. От така получената сума Банката е разрешавала средно 20.81% ипотечен кредит към 1935 г. С други думи, средният размер на отпуснатите кредити от Българската ипотекарна банка през 1935 г. е възлизал кръгло на 16% от действителната пазарна стойност на ипотекираните имоти. Колкото и да е препоръчителна подобна крайна предпазливост, реалната полза от ипотечните заеми на Банката се понижава значително. Освен това при вероятността да получат едва 16% от стойността на ипотекирания имот мнозина заемоискатели са били отвърнати от услугите на банката и са потърсили други източници на ипотечен кредит.

Това анемично съществуване на Българската ипотекарна банка естествено сведе нещата до изкупуването на чуждото участие в капитала на Банката от българското правителство през есента на 1936 г. Упражнението на следната 1937 г. бе започнато с един напълно внесен капитал от 267 млн. лв. През течение на 1937 г. Б.з.к. банка разреши на Българската ипотекарна банка два нови кредита от 60 и 20 млн. лв. при 6½% годишна лихва – първият предназначен за отпускане дългосрочни заеми на общините, вторият – за кредитиране на спестовно-строителните дружества посредством междинни заеми. С въвеждането на етажната собственост се улесниха значително малките собственици: средният размер на отпуснатите заеми спадна от 550 хиляди лева през 1932 г., на 348 хиляди през 1935 г. и на 115 хиляди лева през 1937 г. Лихвеният процент, който бе спаднал от 11.08% (средна претеглена аритметична) през 1932 г. на 8.25% през 1934 г., бе сведен на 7.00% за всички заеми през 1937 г. По-

ниският лихвен процент бе съпроводен с по-либерална оценка на имотите и известно повишение на средния размер на отпуснатите заеми спрямо стойността на ипотеките-раните имоти.

Въпреки по-либералната политика на Банката през 1937 г., която бе първата от съществуването на Банката като чисто българско кредитно предприятие, резултатите за изтеклата година все пак остават незадоволителни. Наистина реализирани са били нови заеми за 32 млн. лв. срещу 22 милиона през 1936 г. Предсрочните изплащания на заеми намаляват значително, но общата сума на постъпленията от предсрочни изплащания, лихви и редовни погашения далече надвишава (с 32 млн. лв.) стойността на отпуснатите нови заеми от Банката. Това не се дължи на липса на заимоискатели, понеже от постъпилите 372 заявления за заеми на обща стойност 53 млн. лв. са били реализирани през годината 282 заема за 32 млн. лв. Разполагаемите средства на Банката нарастват от 44 млн. лв. в края на 1936 г. на 90 милиона – в края на изтеклата 1937 г. Наистина част от увеличението се дължи на донасянето на основния капитал на Банката към края на годината. Големите налични средства на Банката през 1937 г. са направили излишно използването на двата кредита от 60 и 20 млн. лв., отпуснати на Банката от Б.з.к.банка. В началото на 1938 г. следователно Българска ипотекарна банка е разполагала с 90 млн. лв. касова наличност и резерви в банки (в Б.з.к.банка), с два кредита от 80 млн. лв. при Б.з.к.банка и с вероятни постъпления от редовни шестмесечни вноски през годината в размер на 50 млн. лв., или всичко с 220 млн. лв. Отчетът на Банката за текущата 1938 г., която приближава към края си, ще покаже дали и доколко грешките от миналото са били поправени – дали Българска ипотекарна банка ще запази и занапред досегашната си форма на една втора погасителна каса, или пък ще развие една по-широка кредитна дейност, отговаряща на предназначението на единствения държавен кредитен институт за дългосрочен ипотечен кредит.

СТОПАНСКОТО ПОЛОЖЕНИЕ НА БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ 1939 Г.*

1. Развитие на народното стопанство през първите две четиримесечия на годината е било благоприятно, но твърде колебливо през последното четиримесечие. Общо взето, през изтеклата 1939 г. се наблюдава продължение на процеса на стопански подем, започнал през 1934 г. В развитието на стопанската конюнктура през годината обаче се очертават доста ясно две или три фази. Първата фаза, която бележи периода на благоприятно развитие, обхваща първите две четиримесечия на годината, а втората фаза – последното четиримесечие. През първите осем месеца на годината стопанският възход е бил всеобхватен – с главното изключение на износа, – но темпото на подобрието е било сравнително по-слабо, отколкото това от 1938 г. Самото намаление на износа през този период не се дължи толкова на влошената външна стопанска конюнктура или на слабата реколта на пролетниците от 1938 г., колкото на обстоятелството, че при 1938/1939 износна кампания на тютюна се извърши едно избързване, което доведе до едно свръхсезонно увеличение в износа на тютюни през последните два месеца на 1938 г. Намалената покупателна сила на селското население вследствие на частичното пропадане на пролетниците е била повече от компенсирана чрез богатата реколта на пшеницата, от една страна, и високите цени на тютюните, от друга страна. Слабата реколта на фуражите през 1938 г. предизвика известно повишение в цените на скотовъдните произведения през първото четиримесечие на 1939 г. Консумацията на селското население обаче не е била ограничена през този период – стойността на продажбите на дребно от селските потребителни кооперации показва чувствително увеличение спрямо първото четиримесечие на 1938 г. Би могло да се каже, че слабото задържане в общата стопанска дейност на страната през първото четиримесечие на годината се е дължало отчасти на случайни причини, като избързването с тютюневата износна кампания и по-ограничената дейност на някои едри индустриални предприятия за производството на храни, и отчасти на появата на една малка криза в доверието, предизвикана от знанието за частичното пропадане на пролетните посеви, от някои мероприятия на правителството във връзка с новия закон за облекчение на длъжниците и намалението на номиналните лихвени проценти на вътрешните държавни заеми, и от неустановено-то политическо положение в Европа.

През второто четиримесечие на годината обаче процесът на стопански подем в страната се затвърдява напълно, както поради превъзможването на опасенията, породени през първото четиримесечие, така и предвид на изгледите за една богата реколта. С изключение на пшеницата и на гроздето, производството на почти всички по-важни

* Списание на Българското икономическо дружество, 1940, кн. 2, с. 100–114.

земеделски артикули показва увеличение спрямо 1938 г. Увеличението е особено силно при тютюна и твърде чувствително при фуражите, маслодайните растения, памука, царевицата и ръжта, както и при ранните плодове и зеленчуци. През това четиримесечие се наблюдава значителен напредък в областта на индустриалното производство, което превишава по обем равнището си от същото четиримесечие на 1938 г. с кръгло 12 на сто. Увеличението при вътрешните търговски обороти, макар и по-слабо от това на индустриалното производство, е също чувствително. Наблюдава се твърде голямо засилване на строежа както в столицата, така и в провинцията. Все във връзка със строежа е било увеличено производството на инвестиционни блага – главно на строителни материали – и броят на новорегистрираните безработни е спаднал значително през периода от май до август включително. Вносът се е развивал нормално, като увеличението в обема на индустриалното производство е предизвикало твърде осезателно засилване на вноса на сурови материали и полуфабрикати за нуждите на местната индустрия през четиримесечието. В областта на кредита през този период не се наблюдават особени промени с изключение може би на силното разширение на паричното обращение в края на август. Нарастването на влоговете през това четиримесечие е било почти два пъти по-голямо, отколкото увеличението през съответния период на 1938 г. При кредита обаче увеличението е било много по-силно във връзка с финансирането на Храноизноса по прибирането на реколтата. Постъпленията на държавното съкровище са се развивали нормално през тези месеци. Едва през юли и август страхът от избухване на една нова война в Европа е предизвикал някои смущения като спадането на курсовете на държавните вътрешни заеми.

В благоприятното развитие на народното стопанство обаче се появяват някои смущения през последното четиримесечие във връзка с избухналата в чужбина война. Поради твърде засиленото търсене на български земеделски произведения в чужбина и голямото увеличение в износа, от една страна, и поради появилите се затруднения при вноса на някои сурови материали и готови произведения, от друга страна, общото равнище на цените в страната започна да се покачва. Мерките, взети от правителството за ограничение на спекулата с цените, дадоха някои удовлетворителни резултати, но повишението на цените не можа да бъде избегнато поради горните обективни причини. В областта на производството и размяната се наблюдава известно задържане през последното четиримесечие. Така например, докато през първите осем месеца на годината обемът на индустриалното производство надвишава равнището си от съответния период на 1938 с 8.9 на сто, през последното четиримесечие превесът възлиза само на 4.7 на сто. Още по-голямо е било относителното намаление в обема на продажбите от фабриките: при увеличение от 4.9 на сто за първите осем месеца на годината в сравнение със същия период на 1938 увеличението за последните месеци възлиза само на 1.0 на сто. Известно отслабване се наблюдава и при стойността на продажбите от градските и селските потребителни кооперации. Единствено продажбите от столичните частни магазини не показват намаление през последното четиримесечие на годината, както спрямо преходните месеци, така и спрямо същите месеци на 1938. В областта на кредита обаче промените са по-чувствителни. Избухването на войната предизвика силно теглене на влогове от кредитните институти, значително разширение на паричното обращение и голямо спадане в курсовете на държавните ценни книжа на вътрешния пазар. Изтеглените влогове от кредитната система бяха наново влети в банките към края на годината, обаче загу-

бата в курсовете на някои ценни книжа, предимно на външните заеми, не можа да бъде възстановена. Паричното обращение остана до края на годината на едно много по-високо равнище в сравнение с последното четиримесечие на 1938 г. В постъпленията на държавното съкровище от преки и косвени данъци обаче не се наблюдава отслабване в резултат на особеното развитие на народното стопанство през последните четири месеца на годината.

2. Равнището на цените на едро и на дребно остава устойчиво през първите осем месеца на годината, но се покачва чувствително през последното четиримесечие. Общият индекс на цените на едро за 1939 г. надвишава само с 1.8 на сто равнището си от 1938 г. Покачването се дължи главно на настъпилото повишение в цените на износните и на вносните стоки през последното четиримесечие на годината. Средномесечно за годината обаче цените на износните стоки показват увеличение от 10.2 на сто, цените на вносните стоки – от 1.5 на сто, докато цените на местните стоки за местна консумация фактически се понижават с 2.1 на сто. Разгледани от консумативно гледище, цените на консумативните блага нарастват с 1.8 на сто спрямо 1938 г., докато цените на инвестиционните блага (главно строителни материали) запазват равнището си от предходната година. Накрая, при групирането на стоките от производствено гледище се наблюдава покачване от 4.7 на сто в цените на земеделските произведения срещу понижение от 3.6 на сто в цените на местните индустриални стоки. Също така, докато средното месечно равнище на индекса на цените на дребно не показва промяна спрямо съответното равнище за 1938 г., индексът на издръжката на живота се е увеличил с 2 на сто. Слабото покачване в индекса на издръжката на живота може да се обясни с голямото тегло в индекса на двете групи за равнището на наемите и за цената на облеклото, данните за които се събират само полугодишно. В резултат на горните движения в цените на различните групи стоки би могло да се каже, че ценовите условия на външния стокообмен, т.е. „ножицата“ на цените на износните и на вносните стоки, са се развивали в полза на българското стопанство и през 1939 г., както през преходните пет години от 1934 г. насам. Също така „ножицата“ на цените от земеделските и индустриалните произведения се е разтваряла и тази година в полза на земеделските произведения, което ще рече, че реалната покупателна сила на селското население се е увеличила и през 1939 г., както през миналите години. Във всички случаи на горните сравнения обаче изходната база представлява средната аритметична за годините 1934 г. и 1935 г., когато както цените на износните стоки, така и тези на земеделските произведения бяха твърде ниски.

В движението на цените на отделните стоки, включени в общия индекс на цените на едро, се наблюдават твърде големи промени през годината и по отношение на предходните години. Общо взето, годишните индексни числа за цените на 29 стоки показват покачване спрямо 1939 г., тези за 33 стоки показват понижение и индексните числа за 11 стоки остават на равнището си от 1938 г. През 1938 г., напротив, броят на стоките, чиито цени са запазили равнището си от 1937 г., възлиза на 5, този на стоките, чиито цени са се повишили спрямо 1937 г. – на 37, докато 32 стоки показват спадане в цените спрямо същата година. С други думи, през 1939 г. се наблюдава едно увеличение в броя на стоките, които поради нормировки или други причини са запазили цените си от предходната година. Това обяснява до известна степен сравнителната устойчивост на общия индекс на цените на едро през изтеклата година.

Всъщност, докато за цялата година 33 стоки показват понижение в цените спрямо 1938, през последното четиримесечие на годината цените на само пет стоки остават под равнището си от съответното четиримесечие на 1938 г. Също така, докато общо за годината цените на 11 стоки не показват промяна спрямо 1938 г., през последното четиримесечие на годината цените на не по-малко от 25 стоки остават напълно стабилни главно вследствие на нормировките на цените от страна на Министерството на търговията и на разните областни комисарства. Понеже в индекса на цените на едро са включени по-важните или репрезентативни стоки, за които вероятността да попаднат под наредбите за общи или специални нормировки е твърде голяма, може да се предполага, че общият индекс на цените на едро не отразява вече действителното движение на цените изобщо. Във всеки случай той става много по-неподвижен, отколкото в миналото. Ако от общия индекс на цените на едро за последното четиримесечие изключим онези 25 стоки, чиито цени не показват промяна – почти изключително поради нормировките, – то индексът за останалите 49 стоки би показал средно за четиримесечието покачване от няколко пункта спрямо общия индекс на цените за последното четиримесечие на 1938 г. От по-голямо значение е обстоятелството, че индексът на цените на тези 49 стоки (индексът на реагируещите цени) би показал покачване от кръгло 12% за периода от септември до декември включително срещу понижение от кръгло 1% за същите месеци на 1938 г. и срещу покачване само от 5.6% в общия индекс на цените за последното четиримесечие на 1939 г.

За целите на едно по-подробно изследване индексът на цените на едро би могъл да се раздели само за последното четиримесечие на 1938 г. и на 1939 г. на четири групи съобразно с настъпилите промени в ценовите условия от началото на септември насам. Тези групи биха включвали: а) стоките, които са били с нормирани цени и преди 30.VIII.1939 г.; б) стоките, чиито цени са били нормирани или пренормирани след 30.VIII.1939 г.; в) стоките, чиито цени са били освободени от нормировки и от задължението да запазят равнището си от 30.VIII.1939 г.; и г) стоките, чиито цени остават номинално на равнището си от 30.VIII.1939 г. В такъв случай средните индексни числа за цените на всички групи през последното четиримесечие на 1939 г. биха показали намаление спрямо същото четиримесечие на 1939 г. с изключение на цените, нормирани след 30.VIII.1939 г., чийто индекс би дал увеличение от няколко пункта само. За периода от септември до декември включително обаче промените са значителни по отношение на същия период на 1938 г. Така индексът на групата с нормирани цени преди 30.VIII.1939 г. не показва промяна както за 1939 г., така и за 1938 г. Индексът на групата със свободни цени обаче се покачва с 10.0% от септември до декември включително срещу понижение от 1.2% за същите месеци на 1938 г. Също така индексът на групата с нормирани цени след 30.VIII.1939 г. се повишава с 10.1% от септември до декември включително срещу понижение от 1.6% за същия период на 1938 г. Накрая, индексът на цените на онези стоки, които номинално трябваше да запазят равнището си от 30.VIII.1939 г., показва увеличение от 1.4% от септември до декември включително срещу спадане от 5.4% за същия период на 1938 г. Общо взето, процентното тегло на онези стоки в общия индекс на цените на едро, които не показват промяна в цените от септември до декември включително поради разните нормировки и специални условия, възлиза на 50.7% от общото тегло на всички стоки в индекса, който следователно е престанал да отразява действителното развитие на цените на стоките в страната, тъй като едва ли половината от всички стоки при

общия стокооборот на страната са останали с непроменени цени от септември до декември включително.

3. Както износът, така и вносът показват увеличение спрямо 1938 г. и търговският баланс приключва със силно активно салдо. Общият оборот на външната търговия на страната през 1939 г. възлиза на 11 231 милиона лева срещу 10 513 милиона за 1938 г. Увеличението спрямо предходната година е в размер на 719 милиона лева, или на 6.8%. Както в абсолютни, така и в относителни числа, увеличението е много по-силно при износа, отколкото при вноса. Така стойността на износа нараства от 5579 милиона лева за 1938 г. на 6064 милиона лева за 1939 г., или с 485 милиона лева, равно на увеличение от 8.7%. Вносът възлиза на 5167 милиона лева и показва увеличение от 233 милиона спрямо 1938 г., или от 4.7%. Това са най-големите цифри за стойността на вноса и на износа от 1930 г. насам. Търговският баланс на страната приключва с активно салдо от 897 милиона лева срещу актив от 645 милиона лева за 1938 г.

Докато при разпределението на вноса не се наблюдават особени промени в сравнение с 1938 г., при износа, напротив, главната маса е попаднала през последното четиримесечие на годината. Общо за първите 8 месеца на годината стойността на износа възлиза на 2570 милиона лева и остава с 409 милиона лева, или 13.7%, под съответната цифра за 1938 г. При вноса, напротив, стойността за първите 8 месеца възлиза на 3286 милиона лева и надвишава равнището си от същия период на 1938 с 68 милиона лева, или само с 2.1%. Отслабването на износа през първите две четиримесечия на годината бе обяснено с избързването на износната кампания на тютюните от 1938/1939 г.: през ноември и декември 1938 г. стойността на изнесените тютюни възлиза на 967 милиона лева срещу само 405 милиона лева за съответните два месеца на 1937 г. Това наложи известно отслабване и на износа на тютюни през началните месеци на 1939 г., което от своя страна предизвика известно намаление в общата стойност на износа за първите две четиримесечия на годината в сравнение със същия период на 1938 г.

За влиянието на войната върху стойността на вноса и на износа можем да получим известна представа от данните за процентното разпределение на стойността на вноса и на износа между първите две четиримесечия на годината, от една страна, и последното четиримесечие, от друга страна. Така, докато последното четиримесечие на 1938 г. обхваща само 46.6% от общата стойност на износа за годината, съответният процент за 1939 г. възлиза на 57.9%. Така, ако темпото на увеличението на износа през първите 8 месеца на годината се бе запазило непроменено и през последното четиримесечие (без да правим корекция за износа на тютюните), то износът би показал намаление от кръгло 766 милиона лева в сравнение с 1938 г. и от 1251 милиона лева в сравнение с фактическата стойност на износа през изтеклата година. Това увеличение именно трябва да се отдаде на засиленото търсене на български експортни произведения в чужбина вследствие на избухването на войната в началото на септември.

Войната обаче се е отразила неблагоприятно върху развитието на вноса през последното четиримесечие, и по-специално върху вноса на сурови материали и полуфабрикати за нуждите на местната индустрия. Така стойността на косвения внос, т.е. на вноса на сурови материали и полуфабрикати, възлиза на 1686 милиона лева и показва намаление от 149 милиона, или 8.1% в сравнение с 1938 г. Главната маса

от увеличението във вноса произлиза от засиления внос на инвестиционни блага, предимно машини, апарати и оръжия. Фактически тази група показва увеличение от 276 милиона лева, или от кръгло 14%. Вносът на консумативни блага се е запазил приблизително на равнището си от 1938 г.

Ограничението на вноса на сурови материали и полуфабрикати за нуждите на местната индустрия е било особено силно през последното четиримесечие на годината и засяга най-вече текстилната индустрия. Така общата стойност на вноса на сурови материали и полуфабрикати за последното четиримесечие на 1939 г. възлиза на 397 милиона лева и показва намаление от 290 милиона, или 42.2% в сравнение със същото четиримесечие на 1938 г. Вносът на текстилни материали (в разлика от готовите текстилни произведения) за последното четиримесечие на 1939 г. възлиза на 26 милиона лева срещу 153 милиона за същото четиримесечие на 1938 г. В процентни числа последното четиримесечие на 1938 г. дава 34.5% от общата годишна стойност на вноса на текстилни материали, а последното четиримесечие на 1939 г. – само 8.5%.

В стоковия състав на износа и в съотношението между отделните по-важни групи експортни стоки не се наблюдават особени промени през 1939 г. в сравнение с 1938 г. Тютюнът влиза с тегло от 41.0 на сто в общата стойност на износа срещу 42.4 на сто за 1938 г. Главното увеличение в стойността на износа за 1939 г. произлиза от износа на пресни и полуконсервирани плодове (увеличение от 194 милиона лева), тютюн (увеличение от 122 милиона лева) и маслодайни семена и отпадъци (увеличение от 115 милиона лева). Намаление от 80 милиона лева показва износът на зърнени храни, а износът на живи и заклани птици остава с 61 милиона лева под равнището си от 1938 г. Слабо относително и абсолютно намаление се наблюдава и при износа на яйца (16 милиона лева) и на сурови и полуобработени кожи. Износът на последната категория стоки бе почти преустановен по специално нареждане през последното четиримесечие на годината, особено през месеците септември и октомври. Заслужава да се изтъкне засилването на износа на някои второстепенни произведения като слънчогледово масло, копринени пашкули, разни треви и корени, на черва и мехури и на вино.

Главните промени в насоките на външния стокообмен през последната година се свеждат, от една страна, до едно ново и твърде чувствително увеличение на стокообмена с Германия, и от друга страна, до едно абсолютно и относително намаление на търговията ни със страните, чиито национални валути остават свободни. Така износът за Германия възлиза на 4110 милиона лева и представлява 67.8% от общата стойност на износа за годината срещу 58.9% за 1938 г. и само 41.1% за 1937. Увеличението при износа за Германия възлиза на 826 милиона лева, докато общото увеличение на износа е в размер само на 485 милиона лева. С други думи, износът към всички останали страни през 1939 г. показва намаление от 331 милиона лева спрямо 1938 г. Намален е бил износът към Англия, Холандия, Франция и Белгия. Износът към Швейцария и Турция е запазил равнището си от 1938 г., докато този за Италия показва твърде силно намаление. Увеличение дава главно износът за Унгария, Съединените щати и Гърция.

Общото активно салдо на външния стокообмен за 1939 г. в размер на 897 милиона лева е било образувано главно от излишъка от 707 милиона лева при търговията ни с Германия. При стокообмена с почти всички останали страни се наблюдава

известна тенденция към изравняване на търговията с всяка страна поотделно. Въпреки това търговията ни с някои страни продължава да бъде сравнително едностранна: стокообменът с Румъния завършва с пасивно салдо от 198 милиона лева, а този с Италия – с пасивно салдо от 66 милиона лева. По-малки или по-големи активни салда се образуват при търговията ни с Унгария (79 милиона лева), Англия (44 милиона лева), Съединените щати (86 милиона лева) и Холандия (15 милиона лева). Слабо пасивен остава стокообменът с Франция, Бохемия и Моравско. Трябва да се отбележи, че стокообменът с някои от по-важните страни със свободни валути като Англия, Белгия, Съединените щати, Швейцария и Холандия, макар и активен с всяка страна поотделно, дава общ излишък от 162 милиона лева – сума, твърде недостатъчна за посрещане задълженията на съкровището към чужбина в свободни валути.

4. След подобрието на вътрешните търговски обороти и индустриалното производство през първите осем месеца на годината настъпва известно задържане през последното четиримесечие. Вътрешните търговски обороти показват чувствително увеличение през първите осем месеца на годината, но със започването на войната се наблюдава известно отслабване на темпото на увеличението и в някои случаи чувствителен упадък. Данните, с които разполагаме, се отнасят до обема на продажбите от фабриките, до оборотите на кооперативните потребителни магазини и до продажбите от избрани частни магазини в столицата. При обема на фабричния пласмент увеличението за първите осем месеца на годината в сравнение със същите месеци на 1938 г. възлиза на 4.9%. През първите три военни месеца обаче увеличението спрямо съответните месеци на 1938 г. възлиза едва на едно на сто. Поради това общо за годината индексът на обема на фабричния пласмент надвишава равнището си от 1938 г. само с 3.0%. Наблюдава се известно намаление в обема на продажбите на фабрични хранителни произведения спрямо 1938 г. При всички останали производства обаче пласментът е бил по-голям през 1939 г., отколкото през 1938 г., като увеличението е било особено силно при продажбите на други консумативни блага.

При оборотите на дребно се наблюдава колебливо развитие през последното четиримесечие. Така, докато за първите осем месеца на годината стойността на продажбите на дребно от кооперативните потребителни магазини нараства с 11.8% спрямо същия период на 1938 г., през първите три военни месеца увеличението възлиза само на 2.4% при общо увеличение за годината от 8.9%. Заслужава да се отбележи, че отслабването в продажбите през последното четиримесечие е било много по-силно в градовете, отколкото в селата. Така за първите осем месеца на годината продажбите от градските кооперации показват увеличение от 12.6%, а тези от селските кооперации – от 10.1%. През последното четиримесечие обаче продажбите от градските кооперации надвишават равнището си от същото четиримесечие на 1938 г. само с 2.6%, докато при продажбите от селските кооперации превесът спрямо последното четиримесечие на 1938 г. възлиза на 6.2%. С други думи, добрата земеделска реколта от 1939 г. се е отразила благоприятно върху консумацията в селата през последните месеци на изтеклата година.

Единствено при продажбите на дребно от частните магазини в столицата се отбелязва известно увеличение през последното четиримесечие на 1939 г. спрямо предходните две четиримесечия и спрямо същото четиримесечие на 1938 г. Така при общо увеличение за годината от 7.2% увеличението през първите осем месеца

възлиза на 6.4%, а през последното четиримесечие – на 8.2%. От друга страна, покачването на цените на дребно в столицата от октомври до декември включително възлиза кръгло на 9%, или повече, отколкото увеличението в оборотите на частните магазини. Би могло да се допусне, че и тук, както при продажбите на дребно от кооперативните магазини през последното четиримесечие на 1939 г., всъщност се наблюдава едно реално намаление, т.е. намаление по обем. В противен случай, предвид чувствителното намаление в обема на фабричния пласмент за последните месеци на годината, трябва да се предполага, че наличните запасни шокове у детайлистите са били намалени след избухването на войната.

При обема на индустриалното производство се наблюдава аналогично развитие през разглежданата година. В процентни числа увеличението в обема на производството през 1939 г. (само за първите две четиримесечия) спрямо същия период на 1938 г. е равно на 8.9%, а през последните три месеца – на 4.7%. Най-силно е било намалението при производството на инвестиционни блага през месеците от септември до ноември включително (изключвайки сезонното намаление през тези месеци). Общо за годината обаче именно производството на инвестиционни блага, главно на строителни материали, показва най-силно увеличение, докато увеличението в обема на производството на други консумативни блага освен при храните е твърде малко.

Увеличението от 12.3% в обема на производството на инвестиционни блага през 1939 г. се намира явно във връзка със засиления строеж през годината. Стойността на разрешенния строеж в градовете за първите единадесет месеца на 1939 г. възлиза на 801 милиона лева срещу 663 милиона лева за същия период на 1938 г., или с кръгло 21% в повече. И при развитието на строежа обаче се наблюдава повече от сезонно намаление през месеците след избухването на войната. Така за първите две четиримесечия стойността на разрешенния строеж дава увеличение от кръгло 29% в сравнение със същия период на 1938 г., докато през месеците от септември до ноември включително фактически се наблюдава намаление от кръгло 17% спрямо същите месеци на 1933 г. Намалението се дължи както на неустановеното политическо положение в чужбина, така и на липсата на някои строителни материали, предимно на желязото. Общото увеличение в строежа през годината обаче е предизвикало намаление в броя на новорегистрираните безработни до август включително. Нарастването на безработицата през и след септември може да се отдаде в значителна степен на преустановяването на някои големи обществени постройки в строеж.

Накрая, развитието на вътрешния стоков трафик по железниците представлява друго указание за увеличените вътрешни търговски обороти през годината. Общият стоков трафик по железниците е нараснал с кръгло 44% спрямо 1938 г. и темпото на увеличението не е било намалено през последното четиримесечие на годината с изключение на чисто вътрешния трафик, който остава под равнището си от 1938 г. само през последните два месеца на годината.

5. Количеството на паричното обращение, което се движи на едно високо равнище през първата половина на годината, се разширява силно през втората половина. Средното месечно равнище на количеството на паричното обращение през 1939 г. възлиза на 4886 милиона лева и надвишава равнището си от 1938 г. с кръгло един милиард лева, или с 25.8 на сто. Това е най-високото равнище на количеството на паричното обращение, достигнато през последните десет години. Действително-

то разширение на паричното обращение настъпи през втората половина на 1938 г., когато Б[анката за] з[емеделски] к[редит] банка пое почти напълно финансирането на Храноизноса при закупуването на реколтата от 1938 г. Поради преустановяването на износа на зърнени храни през втората половина на 1938 г. Храноизносът бе в невъзможност да ликвидира задълженията си към Б.з.к.банка, а средствата, изплатени от Храноизноса във вътрешността на страната, не бяха влени наново в кредитната система. Поради тази причина паричното обращение се запази на едно сравнително високо равнище до края на годината и през първото полугодие на 1939 г.

През изтеклата година се повтори почти същото явление с тази разлика, че сега действаха и ред други причини за разширението на паричното обращение. Дирекцията за храноизнос бе наново обилно кредитирана от Б.з.к.банка: заемите на банката, отпуснати на публичноправни тела, нараснаха с 835 милиона лева от края на юли до края на ноември. Същевременно свръхсезонното засилване на износа през есенните месеци и увеличението на кредита във връзка с финансирането на износа действаха за разширението на паричното обращение. Така частният скотов портфейл на Б.н.банка показва увеличение от 1642 милиона лева за времето от края на юли до края на октомври срещу увеличение само от 317 милиона лева за същия период на 1938 г. На трето място, краткотрайната криза в доверието, която последва у нас с избухването на войната в чужбина, предизвика силно теглене на влоговете от кредитните институти, което също действаше за разширението на паричното обращение. Така само за периода от края на август до края на октомври от кредитната система са били изтеглени влогове за 198 милиона лева, докато през същите месеци на 1938 г. се наблюдава увеличение от 218 милиона лева.

В баланса на Б.н.банка тези промени в количеството на паричното обращение през втората половина на годината са се отразили главно върху скотовия портфейл, девизната наличност и текущите кредиторни сметки. Паричното обращение достигна най-високото си равнище от 1929 г. насам в края на октомври, когато възлизаше на 6209 милиона лева след едно разширение от 2110 милиона лева, или 51.4 на сто за четиримесечния период от началото на юли до края на октомври. През този период скотовият портфейл на банката се е увеличил с 1642 милиона лева, чистото валутно салдо е нараснало с 210 милиона лева и резервите на банките при Б.н.банка са намалели със 110 милиона лева. От края на октомври до края на годината количеството на паричното обращение показва намаление от кръгло 525 милиона лева. В баланса на банката това намаление се изразява, първо, в едно намаление от 599 милиона лева в скотовия портфейл, в едно увеличение от 776 милиона лева в чистото валутно салдо, и второ, в едно увеличение от 105 милиона лева в салдото на текущите кредиторни сметки, както и в увеличението в размер на няколкостотин милиона лева в преките частни пласменти на банката.

Разширението на паричното обращение през 1939 г. е било съпроводено и от едно увеличение в скоростта на обращението – доколкото можем да съдим за това по движението на касовите плащания на Б.н.банка. Общата сума на касовите плащания на банката възлиза на 43 961 милиона лева за 1939 г. и показва увеличение от кръгло 15 на сто спрямо предходната година. И тук главната маса от увеличението попада през последното четиримесечие на годината: 4440 милиона лева от всичко 5774 милиона лева увеличение за цялата година. Нараснали са и касовите плащания на Б.з.к.банка и на големите софийски частни банки. Увеличение от 1367 милиона

лева, или от 8.4 на сто се наблюдава и при оборотите на Уравнителната камара спрямо 1938. Още по-голямо увеличение показват дебитните операции на Пощенската чекова служба. Тук обаче конюнктурният признак се омаловажава от обстоятелството, че тази сравнително нова служба показва голям ежегоден прогрес.

По отношение на външната стойност на лева трябва да се посочат главно две обстоятелства: силното повишение на валутната премия върху така наречените свободни валути през началните месеци на годината и особено през последното четиримесечие, и чувствителното спадане в премията върху германската марка към края на годината. Първото явление бе причинено от слабия износ към страните със свободни валути през първото тримесечие отчасти поради пропадането на някои пролетни посеви през 1938. Второто явление обаче се обяснява главно със силно активния търговски баланс от търговията ни с Германия. Премията върху марката, която бе отрицателна през последните две или три години, фактически достигна -10% към края на годината. Спадането на премията върху марката е равносилно на известно обезценяване на марката спрямо лева. Това обезценяване настъпи към края на годината, т.е. точно в момента, когато чрез специални споразумения Германия сполучи да подобри курса на марката спрямо румънския лей и югославския динар. Поради предишното твърде силно надценяване на марката спрямо лева, особено при сравнение с останалите балкански валути, сегашното спадане на премията върху марката почти изравнява различията между стойността на марката в Румъния, Югославия и България. То обаче ще действа за спадането на цените на българските експортни произведения поради по-ниските цени в лева, които българският износител ще получава при износа на същото количество стоки за Германия.

6. При сравнително слабо нарастване на влоговете на кредитните институти пласментите на банките в кредитни ценни книжа показват твърде силно разширение. Липсват данни за положението на влоговете в кредитните институти в края на изтеклата година. От данните за ноември обаче е ясно, че трайната тенденция на нарастване на влоговете, която се наблюдава през последните години, е отслабнала чувствително през изтеклата година. Така, докато от началото на 1938 г. до края на ноември същата година общата сума на влоговете (без предепозираните суми) в популярните банки и съюзите им, в големите софийски частни банки, в Б.з.к.банка и в П[ощенската] с[пестовна] каса нараства с 1236 милиона лева, през същия период на 1939 г. увеличението възлиза само на 401 милиона лева. Даже ако направим сравнението с положението от края на август, т.е. преди избухването на войната и последвалото теглене на влогове от кредитните институти у нас, то нарастването на влоговете за първите осем месеца на 1938 г. възлиза на 482 милиона лева срещу 330 милиона лева за същите месеци на изтеклата година.

Увеличението от 330 милиона лева в общата сума на влоговете в месечно наблюдаваните кредитни институти за първите осем месеца на 1939 г. се разпределя, както следва между отделните банки и групи банки: 111 милиона лева при популярните банки и съюзите им, 159 милиона лева при П.с.каса, 54 милиона лева при Б.з.к.банка и само 6 милиона при големите софийски частни банки. Трябва да се отбележи, че увеличението на влоговете в Б.з.к.банка за първите осем месеца на 1939 г. е било наистина нищожно в сравнение с увеличението в размер на няколкостотин милиона лева през 1936 и 1937. Изглежда, че от 1938 насам капиталобразуването

при Б.з.к.банка върви много по-мудно, отколкото през предходните няколко години. При П.с.каса и популярните банки, напротив, темпото на увеличението на влоговете не показва отслабване през разглежданата година.

Кризата в доверието и тенденцията към изтегляне на влогове от кредитните институти през първите два военни месеца, т.е. септември и октомври, е засегнала предимно популярните банки и П.с.каса, в които са съсредоточени спестяванията на по-дребните вложители – на по-слабите икономически слоеве от населението. Така през тези два месеца популярните банки и съюзите им загубиха във влогове сумата от 145 милиона лева, Б.з.к.банка – 106 милиона лева, и П.с.каса – 41 милиона лева. Влоговете в големите софийски частни банки, напротив, показват увеличение от 97 милиона лева за същите месеци, което е нормално за сезона, през който износът достига своя максимум. Изтеглените суми от банковата система през тези два месеца са били влени наново в банките през ноември и декември. Още в края на ноември популярните банки и Б.з.к.банка възстановиха почти 2/3 от загубата във влогове през септември и октомври. От данните за положението на влоговете в края на декември при Съюзите на популярните банки и при П.с.каса е явно, че тези институти са си възвърнали наново изтеглените средства през горните два месеца.

При общата сума на пласментите на месечно наблюдаваните банки в кредити и ценни книжа увеличението за първите единадесет месеца на 1939 г. е много по-силно, отколкото увеличението в общата сума на влоговете, от една страна, и отколкото съответното увеличение през 1938 г., от друга страна. В края на ноември 1939 г. общата сума на банковите пласменти (без прекредитираните суми) възлиза на 16 606 милиона лева срещу 14 119 милиона лева в края на ноември 1938 и 13 113 милиона лева в края на ноември 1937 г. Увеличението за първите единадесет месеца на 1939 г. възлиза на 2424 милиона лева срещу увеличение от 956 млн. лв. за същия период на 1938 г. Както през 1938, така и през 1939 г. главната маса от увеличението в общата сума на банковия пласмент произлиза от засилената кредитна дейност на Б.з.к.банка, чийто пласмент нараства с 273 милиона лева през първите единадесет месеца на 1938 г. и с 1259 милиона лева през същия период на изтеклата година. И в двата случая увеличението се дължи предимно на разширението на кредитите, отпуснати от банката на публичноправни тела: увеличението в това перо от края на ноември 1937 г. до края на изтеклия ноември възлиза на 1484 милиона лева. През същия двегодишен период увеличението в общата сума на пласментите на банката в кредити и ценни книжа възлиза на 2172 милиона лева, или с 688 милиона лева в повече, отколкото нарастването на салдото на отпуснатите кредити на публичноправни тела. Ако към тази сума обаче прибавим и прехвърлените към банката облигации за кръгло 500 милиона лева от кооперациите, то фактическото увеличение на личния земеделски кредит при банката за 1938 г. и 1939 г. остава сравнително нищожно.

Общо взето, кредитът се е развивал нормално през разглежданата година и смущението, предизвикано от избухването на войната, предизвика едно съвсем краткотрайно спиране на кредитораздаването при популярните банки и някои други кредитни институти. Повече от сезонното разширение на кредита при частните банки през есенните месеци се обяснява с голямото засилване на износа и отчасти с финансирането на сезонния внос и на запасяването с някои сурови материали. В сконтския процент на Б.н.банка и в лихвените проценти на частните и обществените кредитни институти не се направиха изменения през годината. Курсовете на държавните цен-

ни книжа на вътрешния пазар обаче показват бавна, но трайна тенденция на понижение от самото начало на годината във връзка с намалението по законодателен път на номиналните лихвени проценти. При най-големия вътрешен заем – Бежанският заем от 1923 г. – това намаление в лихвата възлиза на 16.7%: средният месечен курс на облигациите на този заем за годината обаче остава със 140.7% под равнището си от 1938 г. С други думи, новият курс на облигациите се е пригодил почти напълно към промяната на лихвените проценти, но докато през 1938 г. се наблюдаваше едно увеличение в курсовете на този и на останалите държавни заеми спрямо 1937 г. (увеличение от кръгло 17% при вътрешния бежански заем), през изтеклата година реалното увеличение е по-малко от 2%. Трябва също така да се отбележи, че след силното спадане в курса на облигациите на Погасителната каса през пролетните месеци – във връзка с постановленията на новия закон за облекчение на длъжниците – курсът на тези облигации проявява слаба тенденция на покачване от август насам, която не се прекъсва от военната психоза през септември и октомври.

7. Както касовите постъпления, така и касовите плащания на държавното съкровище надвишават значително съответните суми за 1938 г., но докато през 1938 г. плащанията надвишават постъпленията, през 1939 г. се образува касов излишък от 147 милиона лева. Касовите постъпления на съкровището за 1939 г. възлизат на 7345 милиона лева срещу 6585 милиона лева за 1938 г., или с увеличение от 760 милиона лева, равно на 11.7%. При касовите плащания на съкровището, които възлизат на 7198 милиона лева за изтеклата година, се наблюдава увеличение от 480 милиона лева, или от 7.1%. При постъпления от 7345 милиона лева и при плащания от 7198 милиона лева се е образувал един касов излишък от 147 милиона лева през годината. Ако към тази сума прибавим превеса от 27 милиона лева в постъпленията на железниците спрямо плащанията, то действителният касов излишък на съкровището за 1939 г. ще възлезе на 174 милиона лева, с каквато сума е нараснал и авоарът на държавата при Б.н.банка от края на 1938 г. до края на 1939 г. Реалното увеличение в касовите постъпления на съкровището през 1939 г. в сравнение с 1938 г. е всъщност по-малко, отколкото горепосочената сума, тъй като в постъпленията на съкровището през изтеклата година са включени приходи от съкровищни бонове и други заеми за 199 милиона лева в повече, отколкото през 1938 г. По този начин реалното увеличение се свежда до 561 милиона лева. Постъпленията от мита и акцизи са нараснали със 127 милиона лева, тези от преки данъци – с 53 милиона лева, а приходите от гербовия налог – с 26 милиона лева. Главната маса от реалното увеличение в постъпленията следователно произлиза от други източници.

При плащанията на съкровището във вътрешността на страната се наблюдава известно намаление през 1939 г. в сравнение с 1938 г. въпреки увеличението от 480 милиона лева в общата сума на плащанията. Липсват данни за платените суми към чужбина за последните два месеца на 1939 г., но от сведенията за първите десет месеца на годината става ясно, че плащанията на съкровището в страната остават с 42 милиона лева под равнището си от същите месеци на 1938 г. Сумите, изплатени от съкровището към чужбина, възлизат на 680 милиона лева за първите десет месеца на 1938 г. и на 957 милиона лева за същите месеци на 1939 г., или с 277 милиона лева в повече.

Действителните приходи по бюджета на държавата през 1939 г. възлизат на 8279 милиона лева срещу 7685 милиона за 1938 г. Разходите през годината възлизат на 8097 милиона лева и дават един временен излишък от 182 милиона лева. Като се пресметнат постъпилите в повече приходи и направените икономии в бюджета в размер на 218 милиона лева, излишъкът на редовните приходи спрямо редовните разходи през годината е бил достатъчен, за да се покрият направените извънредни разходи в размер на 683 милиона лева във връзка с временното обучение на войниците от запаса.

Статии, 1939–1944 година
ВОЕННОВРЕМЕННАТА
ИКОНОМИКА

СТОПАНСКОТО ПОЛОЖЕНИЕ НА БЪЛГАРИЯ ОТ ИЗБУХВАНЕТО НА ВОЙНАТА НАСАМ*

1. ОБЩ ПОГЛЕД

1. Прякото отражение на войната върху народното стопанство. Избухването на войната в чужбина в началото на септември 1939 г. завари българското народно стопанство в един период на явен стопански подъем. Фактически възходящото развитие на народното стопанство бе продължило почти без прекъсване от втората половина на 1934 г. Подобрението, настъпило в отделните отрасли на стопанството през периода от лятото на 1934 до лятото на 1939 г., бе значително. Така например равнището на цените на едро към лятото на 1939 г. показваше повишение от кръгло 20% спрямо лятото на 1934 г., откогато започва трайната тенденция на повишение на цените. Външната търговия през първите осем месеца на 1939 г. се развиваше благоприятно, като слабото задържане в стойността на износа се обясняваше с големия износ на тютюни през последното тримесечие на предходната година. Към август 1939 г. увеличението в обема на индустриалното производство спрямо съответния период на 1934 г. бе в размер на кръгло 100%. Почти същото подобрене се наблюдаваше и по отношение на обема на фабричния пласмент. Подобреното в оборотите на дребно при вътрешната търговия от лятото на 1934 до лятото на 1939 г. бе също значително, макар и не в еднакъв размер с увеличението при обема на фабричния пласмент. Строежът, чието значение за развитието на народното стопанство е твърде голямо, бе отбелязал доста съществено увеличение както по кубатура, така и по стойност през петгодишния период от лятото на 1934 г. нататък. Накрай, постъпленията на държавното съкровище от редовни източници през първите осем месеца на 1939 г. показваха значително увеличение спрямо съответните периоди на предходните няколко години.

Този процес на стопански подъем обаче бе временно преустановен от избухването на войната в чужбина, било поради чисто икономически причини, било поради настъпилата промяна в настроението на стопанските дейатели и на консумативното население. Внезапно проявилият се стремеж у населението да се запасява със стоки в необичайни размери не можа да се отрази пряко върху равнището на цените поради взетите от правителството мерки за заковаване на цените на нивото от 30 август 1939 г. В областта на кредита обаче се наблюдаваше известно разстройство, дължащо

* Приложение на сп. „Стопански вест“, 1941, 26 с. Под заглавие „Стопанското положение на България през 1940 г.“ излиза първо във: Списание на Българското икономическо дружество, 1941, кн. 3, с. 185–208.

се на разколебаното доверие всред вложителите и на опасенията относно бъдещото развитие на стопанството и на монетата всред ръководителите на някои кредитни учреждения. Разколебаното доверие всред вложителите доби реален израз чрез едно доста силно теглене на влогове от кредитните институти през първите два военни месеца. Засегнати бяха предимно популярните банки и Пощенската спестовна каса, но изтеглените суми бяха влени наново в кредитната система до края на годината. В областта на вътрешната търговия настъпи едно почти внезапно преустановяване на стоковия кредит и усвояване на системата на продажба в брой както от фабричните заведения на ангросистите, така и от детайлистите на консуматорите. Стремехът към по-голяма ликвидност, тегленето на влоговете и запасяването на населението с продукти от първа необходимост в необичайни размери допринесоха за силното разширение на количеството на паричното обращение и за временното ограничение на кредитораздаването при някои групи кредитни институти. Пак поради разколебаното доверие всред вложители и консуматори се наблюдаваше и известно спадане в курсовете на държавните ценни книжа на вътрешния пазар, което продължи до октомври 1939 г. включително.

Стремехът към по-голяма ликвидност и сигурност на спестяванията и свободните капитали спомогна за създаването на известна спекулация около цените и продажбите на недвижими имоти, особено в столицата. Цените на новопостроените жилищни апартаменти и магазини, които показваха тенденция към повишение през предходните няколко месеца до избухването на войната, се покачиха доста силно през есента на 1939 г. Спекулацията с недвижими имоти се подхранваше от предположението за бъдещото ограничение на вноса на строителни материали от чужбина. Пак поради несигурното политическо положение се наблюдаваше и известно задържане в стойността на издадените нови разрешителни за строеж през последното четиримесечие на годината. Сравнително ограниченият частен внос след избухването на войната, чувствителното засилване на износа, тегленето на влогове от кредитните институти, тезоризирането на парични средства от страна на населението и свръхнормалното запасяване с продукти от първа необходимост допринесоха за разширението от кръгло 46% в количеството на паричното обращение за времето от края на юли 1939 г. до края на следващия октомври. Общият стремеж към по-голяма ликвидност, ограничаването на кредитораздаването и намалението на вноса действаха за нарастването на разполагаемите средства на банковите институти. След преустановяването на тенденцията на теглене на влогове например процентното отношение на разполагаемите средства към общата сума на влоговете в частните банки нарасна на кръгло 32% към края на 1939 г. Тази голяма техническа ликвидност на кредитните институти представлява само един от многото признаци за стремежа към по-голяма ликвидност след избухването на войната в чужбина.

Тези промени в психологическото настроение на населението и в състоянието на паричния и капиталов пазар след избухването на войната безспорно се отразиха и върху общото стопанско положение на страната. Анализът на ред важни конюнктурни редове показва съвсем ясно настъпилото задържане в процеса на стопански подем от началото на септември 1939 до края на годината. Така например стойността на разрешените строежи в градовете за първите две четиримесечия на 1939 г. надвишаваше с кръгло 31% равнището си от същия период на предходната 1938 г. През последното четиримесечие на 1939 г. обаче стойността на издадените

разрешителни за строеж показва едно абсолютно намаление от кръгло 17% спрямо същото четиримесечие на 1938 г. Неблагоприятните изгледи за по-нататъшното развитие на строежа се предадоха върху индустрията за производство на строителни материали. Така, докато за първите осем месеца на 1939 г. обемът на производството на инвестиционни блага показваше увеличение от 15% спрямо съответния период на 1938 г., за първите четири военни месеца се наблюдава едно абсолютно понижение от кръгло 9% спрямо същото четиримесечие на предходната година. Накрай, при развитието на оборотите на дребно от кооперативните потребителни магазини в градовете и селата се наблюдаваше едно увеличение от кръгло 12% през първите осем месеца на 1939 г., но за последното четиримесечие на годината увеличението бе само в размер на 2.5% – въпреки настъпилото вече повишение в равнището на цените на дребно. Подобно отслабване в темпото на увеличение се наблюдава и в някои други отрасли на стопанската дейност в страната; абсолютно или само относително намаление през първите четири военни месеца показват редовете за общия обем на индустриалното производство, за стойността и обема на частния внос, за постъпленията на съкровището от косвени данъци и т.н. Войната в чужбина следователно допринесе за пречупването на трайната тенденция на стопански подем в българското народно стопанство.

2. Нарушено равновесие и затруднено снабдяване. Неблагоприятната стопанска конюнктура в чужбина след избухването на войната и промяната, настъпила в настроението на стопанските дейатели и на консуматорите в страната през първите няколко военни месеци, предизвика не само известно задържане в стопанския подем, но и причини значителни затруднения в снабдяването и наруши вътрешното стопанско равновесие на страната. Силното ограничение на частния внос през първите няколко военни месеци засягаше както вноса на сурови материали и полуфабрикати, така и вноса на готови произведения за пряка консумация. Това ограничение на вноса се почувства веднага на вътрешния пазар, където се появи едно несъответствие между търсенето и предлагането на стоки, предадо се в скоро време и върху пазара на местни индустриални произведения. И в двата случая неизбежният резултат бе едно повишение в цените на стоките, което обаче бе твърде различно по размер за отделните групи стоки. Така силното повишение в цените на вносните стоки и сравнително слабото покачване в цените на експортните произведения влошиха международното стопанско положение на страната; ограниченият внос трябваше да се заплаща чрез износа на много по-големи количества български експортни произведения, отколкото преди избухването на войната. Също така настъпилото силно повишение в цените на вносните стоки и в по-малък размер в цените на местните индустриални произведения не съответстваше на движението на цените на местните земеделски произведения. Ценовите условия на стокообмена между града и селото бяха влошени от гледната точка на селския производител и консуматор. Накрай, настъпилото повишение в равнището на цените на дребно и в цената на издръжката на живота се отразяваше неблагоприятно върху консумативната способност на една голяма част от градското население, получаващо определени парични доходи.

Признак на затрудненото снабдяване на индустрията с вносни сурови материали представлява редът за стойността на вноса на сурови материали и полуфабрикати за нуждите на местната индустрия. Ограничението във вноса на такива материали, което се наблюдаваше през първите няколко военни месеци, достигна големи разме-

ри през първото тримесечие на 1940 г.; вносът на сурови материали и полуфабрикати за това тримесечие възлиза само на 237 млн. лв. и показва намаление от кръгло 51% спрямо същото тримесечие на предходната 1939 г. Фактически намалението е още по-голямо, тъй като равнището на цените на вносните стоки през първото тримесечие на 1940 г. бе с кръгло 19% по-високо. Вносът на текстилни материали бе особено силно ограничен, възлизайки само на 31 млн. лв. за първото тримесечие на 1940 г., срещу внос за 106 млн. лв. през съответното тримесечие на предходната година. В резултат обемът на индустриалното производство показваше известно, не само относително, но даже и абсолютно намаление през първото тримесечие на 1940 г. Намалението при обема на текстилното производство например възлизаше на кръгло 8% спрямо първото тримесечие на 1939 г., а намалението при обема на фабричния пласмент на текстилни произведения – на кръгло 18% спрямо същото тримесечие на предходната година. Още по-силно намаление, в размер на кръгло 53%, се наблюдаваше при обема на продажбите от кожарските фабрики през началните три месеца на 1940 г. Периодът на затруднено снабдяване на индустрията със сурови материали обхваща следователно не само първите четири военни месеци, но и първото тримесечие на 1940 г. От април 1940 г. нататък се наблюдава известно подобрене в снабдяването на индустрията със сурови материали, отчасти поради дейността на нарочно създадените централи за внос на такива материали от чужбина: „Българска търговия“ и „Българска промишленост“. Цялата 1940 г. обаче премина под знака на сравнителната липса на някои вносни сурови материали, поради което дейността на металоработната, текстилната и кожарската индустрия бе чувствително ограничена, показвайки намаление в производството спрямо 1939 г.

Независимо от затрудненото снабдяване на индустрията със сурови материали в много индустриални браншове трябваше да се образуват запаси от такива материали, което още повече затрудняваше тяхната дейност и същевременно допринасяше за усилване на тенденцията сред населението да се запасява в свръхнормални размери с някои готови произведения и храни. Този стремеж към свръхзапасяване естествено се подклаждаше и от редовното ежемесечно повишение в равнището на цените на едро и на дребно. Така например индексът на цените на едро показваше увеличение от кръгло 9% за времето от септември 1939 до март 1940 г. включително. Повишението в цените на текстилните произведения през този период обаче бе в размер на 24%. Поради съвкупността на ред причини към пролетта на 1940 г. започна да се наблюдава едно чувствително засилване на запасяването на населението с готови индустриални произведения – на първо място с текстилни произведения. Това запасяване се извършваше отчасти за сметка на текущите доходи, отчасти чрез използване на съществуващите спестявания и отчасти чрез специалните аванси и заеми, сключвани от градското чиновничество от многобройните взаимоспомагателни каси при учрежденията. Частичната липса на някои произведения, като газ, сол, сапун, а към лятото на годината – захар, оливия и т.н., бе отчасти предизвикана от това свръхнормално запасяване, което действаше за повишението на цените и създаваше настроения сред населението против предполагаемата спекула, докато всъщност самото население създаваше спекулата чрез свръхнормалното запасяване и готовността да плаща все по-високи и по-високи цени. Това свръхзапасяване допринесе за голямото увеличение в оборотите на дребно на манифактуристи, платопродавци, галантеристи и т.н., но предварителното запасяване през есента на 1939 г. и частич-

ната липса на някои стоки от първа необходимост през началните месеци на 1940 г. предизвикаха известно ограничение в оборотите на дребно в ред други браншове, както и при общите обороти на кооперативните потребителни магазини в страната.

3. Частично разстройство на вътрешния пазар. От пролетта на 1940 г. до есента на същата година се наблюдаваше един процес на постепенно нагаждане на стопанството към новите условия, наложени от войната въпреки затрудненото снабдяване и нарушеното вътрешно и външно стопанско равновесие на страната. Вносът на сурови материали и полуфабрикати за нуждите на местната индустрия възлиза на 1039 млн. лв. за времето от април до август включително, срещу 803 млн. лв. за същия период на 1939 г. Индексите на обема на индустриалното производство и на фабричния пласмент също така показваха известно увеличение за времето от април до август 1940 г. включително спрямо съответния период на 1939 г. – увеличението при обема на индустриалното производство бе в размер на 6%, а при обема на фабричния пласмент – в размер на 11.5%. Оборотите на избрани частни магазини в столицата показват увеличение от кръгло 21% спрямо периода от април до август 1939 г. включително. Накрай стойността на разрешените строежи в градовете, която показваше намаление от кръгло 10% през периода от септември 1939 до март 1940 г. включително в сравнение със съответните месеци на 1938 и 1939 г. – през периода от април до август 1940 г. включително, се почти изравнява със съответната цифра за 1939 г. Значително подобрене се наблюдаваше и в други отрасли на стопанството през пролетните и летните месеци на изтеклата 1940 г. Действително частичната липса на някои произведения от пазара се отразяваше и през този период върху оборотите на дребно в градовете и особено в селата. Тези смущения в снабдяването обаче не бяха достатъчно силни, за да променят коренно настроението сред консуматорите или да прекъснат започналия процес на нагаждане към новите условия. Условията на паричния пазар също така бяха сравнително по-благоприятни през този период и търговията се бе пригодила към нововъведената система на продажби в брой вместо на кредит.

Този процес на нагаждане на стопанството към новите условия и на възстановяване на нарушеното стопанско равновесие бе значително улеснен от редица мероприятия на правителството из областта на цените, търговията и възнаграждението на труда. Осигуряването на свободна валута при премия от 35% на двете държавни вносни централи за доставка на сурови материали от чужбина, макар и често пъти действайки във вреда на частните вносители, които трябваше да заплащат по-високи премии, сполучи да нормализира снабдяването на индустрията с по-важните сурови вносни материали. Забраната на износа на някои произведения, също така и допускането на ограничени количества износ на такива произведения срещу внос на сурови материали от чужбина, бе друга мярка, целяща да осигури правилното функциониране на местната индустрия. По отношение на цените на някои стоки се въведоха различни вътрешни и експортни цени чрез задължението на износителите да доставят за нуждите на местния пазар определени количества експортни стоки на сравнително по-ниски цени. Въпреки това обаче покачването на общото равнище на цените на дребно се отразяваше много неблагоприятно върху покупателната сила на една голяма част от градското население – предимно на работническото. Чрез сключването на ред колективни договори през пролетта на 1940 г. се подобриха значително реалните надници на работниците в индустриалните и даже в занаятчийските предприятия. Все пак продължителното поскъпване на живота наложи едно

повсеместно увеличение на номиналните работнически надници в размер на 15% от средата на юли нататък – чрез специално решение на Министерския свет, наложено донякъде от обявяването на няколко работнически стачки. Накрай, за да възстанови предишното съотношение в цените на земеделските и на индустриалните произведения, правителството обяви едно общо увеличение от кръгло 25% в цените на монополните земеделски култури от новата реколта, като самият брой на монополните култури бе увеличен.

Отчасти под влиянието на военните действия в чужбина към началото на септември 1940 г. обаче и отчасти поради частичната липса на някои нови стоки на вътрешния пазар през есента на 1940 г. настъпи една рязка промяна в настроението на стопанските деятели и на консуматорите, чийто резултат бе частичното разстройство на вътрешния пазар. Даденото увеличение в цените на монополните земеделски култури през август и постоянното повишение в цените на останалите местни и вносни произведения, изглежда, че бе създало убеждението сред производители и консуматори, че тенденцията на повишение на цените не ще може да бъде преустановена и за в бъдеще. Стремжът към свръхзапасяване на населението с разни продукти бе наново проявен, докато производителите, напротив, и особено селските производители, започнаха да задържат част от онези излишъци на производството, които нормално се изкарват на пазара. Постъпленията на стоки като боба, картофите и т.н. започнаха бързо да намаляват в по-големите градски центрове. За засилването на това частично разстройство на вътрешния пазар през есента на 1940 г. действаха и няколко допълнителни фактора. Така например присъединяването на Южна Добруджа съвпада по време с извозването на захарното цвекло до фабриките и със запасяването на населението с каменни въглища. Това обаче налагаше известно ограничение при използването на вагонния парк на железниците за други цели. В резултат някои пунктове на страната останаха временно без необходимите храни, въглища и пр. Същевременно големите нужди на Интендантството за храна и облекло на увеличения брой мобилизирани граждани наложиха известно ограничение на частната консумация, което се почувства твърде силно именно поради стремжата на населението да се запасява с най-различни произведения през този период. Във всеки случай частичното разстройство на вътрешния пазар през септември и октомври 1940 г. се отрази неблагоприятно и върху общата стопанска дейност в страната и наложи вземането на ограничителни мерки за регулиране на консумацията и правилното насочване на индустриалното и занаятчийското производство.

4. Към нормализиране и регулиране на консумацията. Частичното разстройство на вътрешния пазар бе постепенно превъзможнато към края на годината и началните месеци на 1941 г. За нормализирането на състоянието на пазара от особено значение бяха две мерки на правителството, взети още през есента на 1940 г.: въвеждането на системата на разпределителни карти за някои продукти от първа необходимост и общата декларация от името на стопанските министри, в смисъл че не ще допускат нови увеличения както в цените на земеделските произведения, така и в цените на местните индустриални произведения до септември 1941 г. Същевременно голямата сделка за продажби на тютюни в Германия, която бе сключена по същото време, внесе известно успокоение сред производителите, въпреки че изпълнението на сделката започна да се провежда едва към края на

годината. Тенденцията на населението да се запасява в свръхнормални размери с някои продукти бе доста отслабена не само чрез въвеждането на разпределителните купони за едни или други произведения, но и чрез задължителните декларации, които всички домакинства в градовете трябваше да подават относно наличните количества съестни и други продукти в домакинствата. Известно успокоение сред една голяма част от гражданството се внесе и чрез обявеното бъдещо повишение на заплатите на държавните и обществените служители – начиная от началото на текущата 1941 г. Пак по същото време бяха взети някои нови мерки, целящи да осигурят най-рационалното използване на наличните запаси от сурови материали в местната индустрия, като се въведоха ограничения за някои видове производства. Накрай след направеното намаление в лихвата на влоговете при Пощенската спестовна каса и последвалото понижение в сконтовия процент на Б.н.банка от 6% на 5%, се пристъпи и към едно общо намаление на кредиторните и дебиторните лихви при държавните, частните и кооперативните кредитни институти. Освен това чрез новото търговско споразумение между България и Германия премията върху свободните валути бе сведена от 35% и повече на сто на 25%, което между другото имаше основание да се предполага, че ще предизвика известно понижение в цените на някои вносни стоки, доставяни от Швейцария и останалите страни със свободни валути. Общият резултат на тези мерки бе сравнителното нормализиране на положението на вътрешния пазар и на консумацията към края на годината и началните месеци на 1941 г., когато някои нови артикули бяха поставени под системата на разпределителни карти.

Тази картина на състоянието на вътрешния пазар през последното тримесечие на 1940 г. и началните месеци на 1941 г. се потвърждава от анализа на разполагаемите статистически данни. Така например индексът на цените на едро, чието средно ежемесечно покачване през първите десет месеца на 1940 г. възлизаше на 2.8%, се повиши само с 0.8% през периода от октомври 1940 до февруари 1941 г. включително. Устойчивостта на индекса на цените е реална, понеже се наблюдава и при движението на отделните групови индекси на цените на вносните, износните и местните стоки за местна консумация. Вносът на сурови материали и полуфабрикати за местната индустрия през месеците от октомври 1940 до януари 1941 г. включително възлиза на 630 млн. лв., срещу само 298 млн. лв. за съответните месеци на 1939–1940. Индексът на обема на фабричния пласмент за последното тримесечие на 1940 г. надвишава равнището си от същия период на 1939 г. с 6.1%, докато увеличението при обема на индустриалното производство за същото тримесечие на 1940 г. възлиза на 24.8%. Разбира се, увеличението при обема на индустриалното производство произлиза предимно от засилената дейност на онези индустрии, които работят главно за нуждите на войската, както и поради общото увеличение в производството на въглища и електрическа енергия. Все пак обаче увеличението е напълно реално и свидетелства за заетостта на местната индустрия към края на изтеклата и началото на текущата година. Въпреки разпределителните карти за някои по-важни продукти и все още съществуващата, макар и частична, липса на други продукти, оборотите на избрани частни магазини в столицата за времето от октомври 1940 до януари 1941 г. включително показват увеличение от кръгло 33% спрямо същите месеци на 1939 и 1940 г. Друг указател за засилването на вътрешната стопанска дейност към началото на 1941 и края на преходната година представляват данните за чисто вътрешния сто-

ков трафик по железниците (без внесените и изнесените стоки и без превозените въглища, чакъл и пясък), които дават увеличение от кръгло 38% за времето от октомври 1940 до януари 1941 г. включително – в сравнение със съответните месеци на 1939 и 1940 г. Разгледаните дотук конюнктурни редове по-скоро показват, че периодът на частично разстройство на вътрешния пазар е бил последван от едно чувствително активизиране на стопанската дейност на страната, което продължава и в началото на 1941 г. Развитието на отделните отрасли на народното стопанство от избухването на войната насам е посочено и разгледано в останалата част на настоящото изложение.

II. ЦЕНИ, ПРОИЗВОДСТВО И ТЪРГОВИЯ

1. Развитие на цените на едро и на дребно. В развитието на цените на едро и на дребно от избухването на войната насам се очертават, повече или по-малко ясно, три отделни периода: период на трайно, но бавно повишение – от септември 1939 до юни 1940 г. включително; период на бързо и силно повишение – от юли 1940 г. до следващия октомври, и период на сравнителна устойчивост – от октомври 1940 г. насам, т.е. до февруари 1941 г. включително, който е последният месец, за който разполагаме с данни. Така, индексът на цените на едро се е покачил с 12.3 пункта от август 1939 до юни 1940 вкл., с 25.6 пункта от юни 1940 до следващия октомври вкл., и само с 0.8 пункта от октомври 1940 г. до февруари 1941 г. включително. Силното увеличение в равнището на цените на едро през периода от юли до октомври 1940 се дължи главно на повишението в цените на монополните земеделски култури и в по-малка степен на покачването на вносните стоки и на местните произведения за местна консумация. Общо за периода от август 1939 до февруари 1941 вкл. индексът на цените на едро се е покачил с 32.9%, а индексът на цените на дребно (с намален стоков състав) – с 37.2%. През същия период груповият индекс на цените на експортните произведения показва увеличение от 8.1%; цените на вносните стоки – от 64.0%; и цените на местните стоки за местна консумация – от 38.5%. Разгледани от производствено гледище, цените на местните земеделски произведения отбелязват повишение от 25.4%, а цените на местните индустриални произведения – от 36.4%. Накрая индексът за издръжката на градското домакинство се е повишил с 19.2% за времето от август 1939 до февруари 1940 включително.

а) Ценовите условия на външния стокообмен. Най-характерното явление в развитието на цените на едро от избухването на войната насам се крие, не ще съмнение, в много по-силното повишение в цените на вносните стоки, които са се повишили с 64.0 на сто, а цените на износните стоки – само с 8.1%. С други думи, през горния период „ножицата“ на цените на вносните и на износните стоки се е затворила в полза на вносните и във вреда на износните произведения с 51.7%. Този факт е от голямо значение, понеже с относителното поскъпване на вносните стоки условията на външната ни търговия по отношение на цените в началото на 1941 г. са поставени на най-неблагоприятна основа; ценовите условия на вноса и износа се намират по-настоящем в онова положение, което съществуваше през 1935 г., когато цените на българските експортни произведения бяха достигнали едва ли не най-ниската точ-

ка на своето развитие през депресионните години. Фактически има основание да се предполага, че повишението в действителното равнище на цените на экспортните произведения в чужбина е по-голямо, отколкото показва груповият индекс на цените на износните стоки, който отбелязва цените на тези произведения на вътрешния пазар. А известно е, че цените на монополните култури вътре в страната са сравнително по-ниски от цените, които се получават при износа им. Все пак обаче развитието на ценовите условия на външния стокообмен от избухването на войната насам е благоприятно за българското стопанство – поради голямото повишение в цените на вносните стоки. В това отношение данните за последните няколко месеца, които сочат известно задържане в равнището на цените на вносните стоки, трябва да се считат за успокоителни.

б) *„Ножицата“ на цените на земеделските и индустриалните произведения.* Цените на местните индустриални произведения показваха значителна устойчивост през последните пет години, т.е. от 1934/1935 насам. След избухването на войната в чужбина обаче под влиянието на поскъпването на вносните сурови материали, полуфабрикати и спомагателни материали, както и поради даденото увеличение в размера на работническите надници през пролетта на 1940 г., цените на тези произведения започнаха да се покачват доста чувствително, докато цените на местните земеделски произведения не показваха особено повишение през този период. Към края на първото полугодие на 1940 г. съотношението между цените на местните земеделски и индустриални произведения се бе изменило в полза на индустриалните произведения, като „ножицата“ на цените се бе затворила от 36.4% през август 1939 г. на 30.2% за юни 1940 г. Това развитие на цените на тези групи стоки наложи увеличението в цените на монополните земеделски произведения, „ножицата“ на цените на земеделските и индустриалните произведения през септември 1940 г. отбеляза ново спадане – на 25.0% срещу 30.2% през предходния юни и 36.4% за август 1939 г. С новото поскъпване в цените на скотовъдните произведения до края на годината обаче, както и поради непрекъснатото увеличение в цените на местните земеделски произведения, „ножицата“ на цените на земеделските и индустриалните произведения към февруари 1941 г. се почти приближава до равнището си от август 1939 г., така че съотношението между цените на тези две групи стоки понастоящем се запазва почти непроменено и еднакво с това отпреди избухването на войната в чужбина.

в) *Промени в реалните работнически надници.* Повикът срещу непрекъснатото поскъпване на живота, както бе вече изтъкнато, наложи увеличението на надниците на индустриалните и занаятчийските работници. Това увеличение бе получено на два пъти: веднъж през пролетните месеци на 1940 г., когато бяха сключени множество трудови колективни договори, и веднъж през юли 1940 г., когато правителството объяви общото увеличение от 15% в размера на работническите надници. Разполагаемите статистически данни за движението на минималните работнически надници се отнасят само до надниците на категорията „обикновени работници“, за които разполагаме с месечни данни, и за надниците на шлосери, денкчий в тютюноработната индустрия и тъкачи в текстилната индустрия, за които данните се събират полугодишно. Прави впечатление, че надниците на работниците, заети в онези индустрии, които бяха сериозно засегнати от липсата на сурови материали, са се увеличили по-малко от надниците на работници, заети в активните индустрии. Така например, докато средната надница на шлосер в металоработната индустрия за 1940 г. се е покачила

само с 2.0% спрямо 1939 г., средната надница на тъкач в текстилната индустрия се е повишила със 7.6%, а надниците на тютюноработници-денкчи – с 14.3%. Най-много обаче остават данните за движението на надниците на групата „обикновени работници“. Размерът на тези надници се е покачил с 41.1% от август 1939 до януари 1941 г. включително и с 26.2% от януари 1940 до януари 1941 г. включително (разликата се дължи на сезонни причини). От началото на войната до януари 1941 г. включително индексът за издръжка на живота се е повишил с 19.2%. Може да се приеме следователно, че реалната покупателна сила на работническите надници не е била понижена през периода от септември 1939 г. насам.

2. Развитие на външната и вътрешната търговия и транспорта. По отношение на външния стокообмен, вътрешната търговия и транспорта периодът от избухването на войната в началото на септември 1939 г. до края на същата година се характеризира предимно с голямото засилване на износа и сравнителното задържане на частния внос, с нарастване на оборотите на дребно от частните и кооперативни потребителни магазини – във връзка със запасаването на населението с продукти от първа необходимост, и с едно чувствително засилване на стоковия трафик по железниците във връзка с големия износ и увеличението транзитен трафик. Развитието на тези три отрасли на стопанската дейност през 1940 г. се разглежда в следващите редове.

а) Развитие на външната търговия през 1940 г. Общият оборот на външната търговия през 1940 г. възлиза на 14 047 млн. лв., срещу 11 261 млн. лв., или с увеличение от 2706 млн. лв., равно на 24.7%. Стойността на вноса възлиза на 7028 млн. лв. (рекордна цифра за последните дванадесет години) и показва увеличение от 1831 млн. лв., или от кръгло 35% спрямо 1939 г. Стойността на износа възлиза на 7019 млн. лв., срещу 6064 млн. лв. за 1939 г., или с увеличение от 955 млн. лв., равно на 15.7%. Търговският баланс на страната за изтеклата година е почти изравнен, като пасивното салдо е в размер само на 8 млн. лв., срещу актив от 868 млн. лв. за преходната 1939 г. Явно е, че част от увеличението в стойността на вноса и на износа през 1940 г. трябва да се отдаде на настъпилото повишение в равнището на цените, на вносните и на износните произведения. Това важи с особена сила за развитието на вноса, където увеличението от кръгло 35% в стойността спрямо 1939 г. се сравнява със средно месечно увеличение за годината от 38.3% в цените на вносните стоки. И фактически обемът на вноса за 1940 г. (количества за 1940 г., помножени по постоянни цени от една по-отдалечена година) остава с 4.6% под равнището си от предходната 1939 г. При износа, напротив, се наблюдава увеличение за 1940 г. в размер на 3.5%. И тук следователно увеличението в стойността на изнесените стоки през изтеклата година се дължи най-вече на повишението в цените на износните стоки, и само в малък размер на по-големите изнесени количества.

Данните за разпределението на външната търговия по държави и за стоковия състав на внос–износа са поверителни от началото на 1940 г. Единствените публикувани данни за цялата година се отнасят до разпределението на състава на вноса между пряк и косвен, т.е. между внос на готови индустриални произведения (пряк внос) и внос на сурови материали и полуфабрикати (косвен внос). Прекият внос от своя страна се разделя на консумативни и на инвестиционни блага. Към последната от тези две групи спадат обикновено всички доставки от чужбина, извършени за сметка на държавата, т.е. за нуждите на железниците, на войската и т.н. Косвеният

внос за 1940 г. възлиза на 1851 млн. лв. и показва увеличение от кръгло 10% спрямо предходната година. Предвид на покачването – средномесечно за годината, от кръгло 38% в цените на вносите стоки, трябва да се допусне едно намаление от кръгло 25% при обема на вноса на сурови материали и полуфабрикати за изтеклата година. Вносът на инвестиционни блага (вкл. държавните доставки) възлиза на 3289 млн. лв., показвайки увеличение от 1036 млн. лв., или от 46.1%, спрямо предходната година. Това силно увеличение се намира явно във връзка с големите държавни доставки през годината. Накрай вносът на готови консумативни произведения възлиза на 1888 млн. лв., надвишавайки съответния внос през 1939 г. с 630 млн. лв., или с кръгло 50%. Публикуваните общи данни за състава на износа през първите девет месеца на 1940 г. сочат на едно отслабване на износа на тютюни и на плодове, докато при останалите по-важни групи експортни стоки се наблюдава по-силно или по-слабо увеличение.

б) Развитие на вътрешната търговия на дребно. Като изключим данните за движението на фабричния пласмент, останалите статистически данни за вътрешните търговски обороти се отнасят до търговията на дребно. Частната търговия е представена само чрез данните за оборотите на 77 избрани частни магазини в столицата – от десет различни брашна, а кооперативната търговия – чрез данните за продажбите от потребителните кооперативни магазини в градовете и селата. Тези разнородни данни сочат на едно голямо увеличение при оборотите на столичните частни магазини и на едно сравнително по-слабо увеличение при продажбите от градските кооперативни магазини. Така оборотите на частните магазини в столицата са нараснали с 16.3% спрямо 1939 г., тези на кооперативните градски потребителни магазини – с 5.8%, а оборотите на селските магазини – само с 3.6%. Трябва да се изтъкне, че във всички случаи увеличението е по-слабо, отколкото настъпилото през 1940 г. средно месечно увеличение в цените на дребно. Това важи с особена сила за избраните частни магазини в столицата, в които манифактуристи, галантеристи и платопродавци са представени сравнително добре и в които браншове повишението на цените през изтеклата година бе твърде чувствително. Сравнително слабото увеличение при оборотите на кооперативните потребителни магазини в градовете и селата трябва да се обясни с частичната липса на някои произведения от пазара, които участват със значително тегло в продажбите от тези магазини, а именно – газ, сол, сапун, оливия и т.н., както и на някои млечни произведения. На същите причини трябва да се отдаде и намалението в продажбите измежду избраните частни магазини в столицата – на кинкалеристите, кожарите, шапкарите и главно при продажбите от колониалните магазини. От друга страна, за първите дванадесет месеца от избухването на войната в сравнение със същия период на 1938/1939 г. се наблюдава силно увеличение при оборотите на платопродавците, галантеристите и особено на манифактуристите, чиито обороти нарастват с кръгло 86%. Това увеличение, бидейки по-слабо от размера на настъпилото повишение в цените на тези произведения, е реално и се дължи именно на тенденцията всред населението да се запасява с такива произведения в необичайни размери. Изглежда, че мобилизирането на значителен брой граждани, в случая – тяхното отсъствие от пазара като преки консуматори, и отделянето на големи количества храни и други произведения за нуждите на Интендантството, е предизвикало известно ограничение в обема на вътрешната търговия на дребно през изтеклата година.

в) Развитие на стоковия трафик по железниците. Общият стоков трафик по железниците през 1940 г. възлиза на 6579 хиляди тона и надвишава равнището си от

предходната година с кръгло 15%. Увеличението обхваща както внесените и изнесените стоки, така и чисто вътрешния сток трафик. Главният дял на увеличението обаче се пада на количеството на внесените и изнесените стоки (включително транзитния трафик), което възлиза на 1378 хиляди тона и показва увеличение от кръгло 47% спрямо предходната година. Увеличение от 144 хиляди тона, или от кръгло 11%, се наблюдава и при количество на превозените въглища, чакъл и камъни. Чисто вътрешният сток трафик – без внесените и изнесените стоки и без превозените въглища, чакъл и камъни, възлиза на 3683 хиляди тона, като показва увеличение от 247 хиляди тона, или само от кръгло 7%, спрямо 1939 г. Това сравнително задържане на чисто вътрешния сток трафик отговаря на останалите статистически данни за развитието на вътрешната търговия през изтеклата година и по всяка вероятност даже надценява размера на подобрението, понеже включва превоза на стоките за нуждите на войската в Южна Добруджа.

3. Развитие на индустриалното производство и на строежа. Избухването на войната завари местната индустрия с не по-големи от нормални запаси със сурови материали. Благодарение на тези материали, внесени в страната преди началото на септември 1939 г., дейността на индустрията не бе особено ограничена през първите четири военни месеца. Недостигът на материали в някои индустриални браншове през този период се появи по-скоро в резултат на наложеното „вътрешно“ запасяване, т.е. на отделянето на известни „неприкосновени“ запаси в самите индустриални предприятия. Засегнати бяха предимно текстилната, кожарската и каучуковата индустрия. По отношение на фабричния пласмент през първите четири военни месеца се наблюдаваше едно значително увеличение, което трябва да се отдаде на стремежа на населението да се свръхзапасява с някои произведения на местната индустрия. Това свръхзапасяване бе особено подчертано при текстилната индустрия – средномесечно за последното четиримесечие на 1939 г. обемът на пласмента от текстилните фабрики надвишава обема на производството с кръгло 15%. По-ограничена бе дейността на индустрията за производство на строителни материали във връзка с неблагоприятните изгледи за по-нататъшното развитие на строежа. Стойността на издадените разрешителни за строеж през последното четиримесечие на 1939 г., както бе вече изтъкнато, остава с кръгло 17% под равнището си от съответното четиримесечие на предходната 1938 г. – въпреки значителното увеличение през първите осем месеца на годината, т.е. до избухването на войната в чужбина.

а) Развитие на индустриалната дейност през 1940 г. Ограниченият внос на сурови материали през последното четиримесечие на 1938 г. и отделянето на „неприкосновени запаси“ от сурови материали в някои индустриални браншове се отрази върху общата индустриална дейност на страната едва в началото на 1940 г. За първия месец на годината например индексът на обема на индустриалното производство остава под равнището си от съответния месец на 1939 г. с 5.9%. Намалението, явяващо се за пръв път след избухването на войната, се дължеше както на ограничената дейност на индустрията за производство на инвестиционни блага (главно на строителни материали), така и на намаленото производство на консумативни готови произведения (извън храните). Със засилването на вноса на сурови материали от началото на второто тримесечие на годината нататък и с по-голямото използване на местни сурови материали в индустрията обемът на индустриалното производство започна наново да се покачва. Средномесечно за първите осем месеца на годината

например индексът на обема на индустриалното производство надвишава равнището си от съответния период на предходната 1939 г. с 5.5%. Фактически обаче това увеличение се дължи изключително на увеличеното производство на каменни въглища и на засилената дейност на електропроизводната индустрия. Самото увеличение в производството на каменни въглища и на електрическа енергия през първите осем месеца на 1940 г. отразява не толкова активизирането на местната индустрия през същия период, колкото продължението на една трайна тенденция на ежегодното увеличение в производството на електрическа енергия (във връзка с някои структурни промени в индустрията и в частното използване на енергията) и на засиления износ на каменни въглища и едновременноното запасяване с гориво от страна на населението. Същото явление – едно повече от сезонно увеличение в производството на електрическа енергия и на каменни въглища, се наблюдава и през последното четиримесечие на годината, поради което общият индекс на обема на индустриалното производство за четиримесечието остава с кръгло 20% над равнището си от последното четиримесечие на 1939 г. Общо за годината индексът на обема на индустриалното производство остава с 10.4% над равнището си от предходната 1939 г. Освен електропроизводната и минната индустрия увеличение в обема на производството спрямо 1939 г. показват още: химическата индустрия, с увеличение от 42.2 на сто; дърворботната индустрия – с увеличение от 24.8 на сто; индустрията за производство на храни и питиета – с увеличение от 23.8 на сто; и керамичната и хартиената индустрия – с увеличение от кръгло 9%. Намаление от 18.2% спрямо 1939 г. се наблюдава при обема на производството в кожарската индустрия. Почти същото намаление – от 17.4%, се наблюдава и при обема на производството в металорботната индустрия. Накрай въпреки значителните държавни поръчки обемът на производството в текстилната индустрия за 1940 г. остава с 3.8% под равнището си от предходната 1939 г. Понеже един по-голям дял от и без това намаленото по обем производство на кожарската и текстилната индустрия е бил изтеглен от пазара за нуждите на войската, липсата на текстилни и кожарски произведения през годината се чувстваше особено болезнено от населението и предизвика въвеждането на системата на разпределителни карти за някои от произведенията на тези две индустрии.

б) *Развитие на фабричния пласмент.* Индексът на обема на фабричния пласмент средномесечно за 1940 г. надвишава равнището си от 1939 г. с 6.0%. Увеличението спрямо предходната година се дължи почти изключително на по-големия обем на продажбите от фабриките за производството на храни и питиета – увеличение от 2.4% спрямо 1939 г. Индустрията за производство на други консумативни блага (извън храните) показва увеличение в обема на продажбите само в размер на 2.0% спрямо 1939 г. При обема на продажбите на инвестиционни блага, напротив, се наблюдава намаление от 3.0%, което се обяснява с по-слабите продажби на строителни материали – във връзка с отслабването на строежа през изтеклата година. Трябва да се изтъкне обаче обстоятелството, че увеличението в общия индекс на обема на фабричния пласмент за 1940 г. се дължи фактически на големите продажби на каменни въглища и на големия пласмент на електрическа енергия. В отделните индустрии се наблюдават значителни отклонения от нормалния обем на производството през изтеклата година. Така например обемът на продажбите от кожарската индустрия за 1940 г. остава с 47.2% под равнището си от предходната 1939 г. При обема на продажбите от металорботната индустрия се наблюдава намаление от 25.6% спрямо предход-

ната година. Намаление от 5.5% показва и груповият индекс за продажбите от текстилните фабрики. А кожарската и текстилната индустрия бяха получили значителни поръчки от Интендантството на войската през изтеклата година. Намалението в обема на продажбите от тези индустрии следователно сочи на сравнителната липса на кожарски и текстилни произведения на пазара за частна консумация. Общо за цялата индустрия за 1940 г. пласментът надвишава производството с 4.6%, т.е. ликвидирани са били някои съществуващи запаси от стоки, докато през 1939 г., напротив, пласментът в индустрията остава под обема на производството с 3.8%. Превесът на фабричния пласмент спрямо производството за изтеклата година се обяснява естествено с по-големите нужди на войската през годината и с тенденцията на населението да образува свръхзапаси от някои стоки и произведения на местната индустрия. Накрай трябва да се подчертае, че към края на 1940 г. в сравнение със същия период на предходната 1939 г. се наблюдава едно абсолютно и относително намаление в обема на продажбите от ред индустрии, на първо място, от металороботната, керамичната, текстилната и кожарската индустрия, както и при индустрията за производство на храни и питиета. Намалението не се дължи на ограниченото производство в тези индустрии (с изключение на дървороботната и кожарската индустрия), а на нормализирането на консумацията.

в) *Развитието на частния строеж през 1940.* Данните за стойността на издадените разрешителни за строеж през последното четиримесечие на 1939 г., както бе вече изтъкнато, показват едно намаление от кръгло 17% спрямо съответния период на предходната година. Това намаление се намираше явно във връзка с избухването на войната, тъй като за първите осем месеца на 1939 г. се наблюдаваше едно увеличение от кръгло 31% спрямо същия период на 1938. Неблагоприятните изгледи за развитието на строежа през 1940 г. се отразиха върху подготовката на строежите – издадените разрешителни за строеж през първата половина на 1940 г. остават под равнището си от съответния период на 1939 г., в кръгло 4%, при още по-силно намаление в кубатурата на издадените разрешителни. Общо за годината разрешените строежи показват намаление спрямо 1939 г. от 4.9% по кубатура и от 7.4% по стойност. Сравнително по-ограниченият строеж през изтеклата година се е отразил, не ще съмнение, неблагоприятно върху развитието на някои занаяти, свързани със строежа.

III. ПАРИ, КРЕДИТ И ФИНАНСИ

1. Разширението на паричното обращение от войната насам. Избухването на войната в чужбина в началото на септември 1939 г. съвпадна по време с прибирането на реколтата и сезонното засилване на износа – фактори, които действат ежегодно за сезонното разширение на паричното обращение през есенните месеци на годината. През есента на 1939 г. обаче съществуваха някои допълнителни фактори, които действаха в същата насока: краткотрайната тенденция на теглене на влогове от кредитните институти, преустановена едва към края на годината; преминаването в търговията към плащане в брой вместо на кредит; тезоризирането на парични средства от страна на населението; изкуственото съживяване на вътрешната търговия поради стремежа на населението към свръхзапасяване с различни продукти и

т.н. В резултат на тези фактори количеството на паричното обращение нарасна от 4099 млн. лв. в края на юни 1939 г. на 6209 млн. лв. в края на следващия октомври, или с 2110 млн. лв., равно на увеличение от 51.5%. Увеличението спрямо общата сума на паричните знаци извън касите на Б.н.банка в края на октомври 1938 г. бе в размер на 1705 млн. лв., или на 37.8%. Паричното обращение се задържа на едно сравнително високо равнище до края на годината и фактически до края на първото полугодие на 1940 г.

През лятото на 1940 г. не се наблюдаваше обикновеното за сезона разширение в количеството на паричното обращение – увеличението в обращение от края на юни до края на август бе само в размер на 429 млн. лв., докато през същия период на 1939 г. разширението възлизаше на 1289 млн. лв. Това сравнително задържане в тенденцията на разширение на паричното обращение през лятото на 1940 г. се обяснява със закъсняването на реколтата и последвалото забавяне на износа. Със започването на прибирането на реколтата обаче и с постепенното засилване на износа паричното обращение нарасна твърде бързо и твърде силно през месеците септември и октомври – увеличението от края на август до края на октомври бе в размер на 1443 млн. лв. срещу само 721 млн. лв. през съответния период на 1939 г. Противно на минали години паричното обращение не показва обикновеното за сезона свиване през последните месеци на годината. В края на декември 1940 г. количеството на паричното обращение възлизаше на 8083 млн. лв. срещу 5586 млн. лв. в края на 1939 г., или с увеличение от 2397 млн. лв., равно на 42.2%. За това сравнително голямо разширение на паричното обращение през последното четиримесечие на 1940 г. допринесоха, извън посочените вече фактори, още и присъединяването на Южна Добруджа към пределите на царството и свързаните с него разходи и обмяна на румънски монети, чувствителното повишение в равнището на цените на дребно и на едро и свързаното с него увеличение в стойността на вътрешните търговски обороти, и накрай подновяването на тенденцията на свръхзапасяване на населението с едни или други произведения към есента на изтеклата година. Разбира се, трябва да се подчертае и значението на разходите, свързани с издръжката на мобилизираните граждани, които също действат за разширението на паричното обращение. Всички тези фактори обясняват задържането на количеството на паричното обращение на едно сравнително високо равнище и през първите два месеца на текущата 1941 г. В края на изтеклия февруари общата сума на паричните знаци в обращение възлиза на 8860 млн. лв., като надвишава равнището си от края на февруари 1940 г. с 2753 млн. лв., а това от края на февруари 1939 г. – с 4127 млн. лв. Успоредно с разширението в количеството на паричното обращение през изтеклата година, а всъщност от избухването на войната насам, се наблюдава и едно повече или по-малко съответно увеличение в скоростта на обращение. Така например общата сума на касовите плащания на Б.н.банка за 1940 г. възлиза на 57 324 млн. лв. и надвишава равнището си от предходната година с 13 363 млн. лв., или с 30.4%. По-слабото разширение в сумата на касовите плащания на Б.н.банка, отколкото в средното месечно равнище на обращение, се обяснява отчасти и с тезоризирането на парични средства от страна на населението, както и с поддържането на по-големи касови наличности от страна на банките и по-големите търговски и индустриални предприятия. Прави впечатление, че оборотите на Уравнителната камара за изтеклата 1940 г. показват увеличение само в размер на 29.1% спрямо предходната година, като за последното четиримесечие на годината се явява

едно абсолютно намаление от кръгло 10% спрямо същия период на 1939 г. във връзка с увеличение на броя на монополните култури и ограничение на частния сектор в търговията на едро със земеделски и други произведения.

2. Положението на паричния и капиталов пазар. Като изключим краткотрайната тенденция на теглене на влогове през септември и октомври 1939 г., периодът от избухването на войната насам се характеризира, по отношение на паричния и капиталов пазар, с едно натрупване на влогове в частните и обществените кредитни институти, с известно ограничение при кредитирането на частната търговия и на индустрията (независимо от отпуснатите кредити срещу сурови материали), с едно разширено кредитиране на държавата от страна на обществените и частните банки, с уголемената техническа ликвидност на акционерните и кооперативните банки и с общото понижение в лихвените проценти, настъпило през есента на изтеклата 1940 г.

а) Натрупване на влогове и техническата ликвидност на банките. Силното нарастване на износа през първите четири военни месеца и същевременното ограничение на частния внос, както и изкуственото съживяване на вътрешната търговия на едро и на дребно, предизвикаха чувствителното увеличение на влоговете в кредитните институти през последното четиримесечие на 1939 г. и началните месеци на 1940 г. Най-силно бе увеличението на влоговете в големите софийски частни банки: общата сума на влоговете в тези кредитни институти нарасна с 583 млн. лв., или 30.5%, от края на август 1939 г. до края на януари 1940 г. Поради сравнително ограниченото кредитораздаване през този период процентното отношение на сумата на разполагаемите средства към общата сума на влоговете при частните банки нарасна над 31% в началото на 1940 г. Същото явление се наблюдаваше и при популярните банки, които бяха ограничили кредитораздаването си през първите няколко военни месеца. През течение на 1940 г. обаче нарастването на влоговете в частните банки бе преустановено, отчасти по технически причини – манипулацията на тютюна и забавянето и ограниченият износ на тютюни задържаха значителни средства в тютюневите складове, които нормално биха се освободили преди изкупуването на новата реколта. От друга страна, наблюдаваше се значително нарастване на влоговете в Б.з.к.банка: увеличението на влоговете на този кредитен институт през първото полугодие на 1940 г. възлиза на 627 млн. лв. срещу само 131 млн. лв. през същото полугодие на 1939 г. Това увеличение на влоговете в Б.з.к.банка позволи ликвидирането на някои задължения към Б.н.банка и увеличението на разполагаемите средства на банката, които бяха спаднали на едно твърде ниско равнище през началните два месеца на изтеклата година. Заслужава да се изтъкне и чувствителното увеличение на влоговете в П.сп.каса: от 3613 млн. лв. в края на 1939 г. на 4047 млн. лв. в края на 1940 г., или с увеличение от 434 млн. лв., докато увеличението през 1939 г. е било в размер на 283 млн. лв. Нараснали са и влоговете в популярните банки – от 3209 млн. лв. в края на 1939 г. на 3605 млн. лв. в края на 1940 г., или с 396 млн. лв., срещу увеличение от 202 млн. лв. за 1939 г. Общата сума на влоговете (без предепозираните суми от П.сп.каса в Б.з.к.банка и от популярните банки и съюзите им в същия кредитен институт) нараства от 15 038 млн. лв. в края на август 1939 г. на 16 727 млн. лв. в края на август 1940 г. и на 17 292 млн. лв. в края на изтеклата година, срещу 15 685 млн. лв. в края на 1939 г.¹ Увеличението е значително и обхваща, както бе изтъкнато, всички банки и групи банки. То се отразява и в сумата на резервите на банките при

¹ Предварителни данни.

Б.н.банка, която въпреки намалението в разполагаемите средства на Б.з.к.банка възлиза на 1055 млн. лв. в края на годината.

б) *Промени в обема и насоката на кредитирането.* Веднага след избухването на войната се наблюдаваше едно разширение в пласментите на акционерните банки във връзка с кредитирането на индустриалните предприятия по наредбата за образуване на запаси от сурови материали и едно обикновено за сезона разширение на пласментите на Б.з.к.банка във връзка с кредитирането на Храноизноса по изкупуването на новата реколта. Така общата сума на пласментите в кредити и ценни книжа на месечно наблюдаваните кредитни институти (без прекредитираните суми) нарасна с 1184 млн. лв., срещу увеличение от 844 млн. лв. през същия период на предходната 1938 г. Значителното разширение в общата сума на пласментите в кредити и ценни книжа на месечно наблюдаваните банкови институти през цялата 1940 г. се обяснява, от една страна, с по-обилното кредитиране на държавата от Б.з.к.банка и даже от частните и кооперативните кредитни институти, във връзка с отпуснатите кредити на Храноизноса и на изкупуването от страна на Б.н.банка на държавни съкровищни бонове от чужбина. Липсват данни за размера на отпуснатите кредити от Банка „Български кредит“ и от Съюза на популярните банки на Дирекцията за храноизнос. Тези кредити обаче възлизат за няколкостотин млн. лв. за всеки един от горните два кредитни института. Салдото на кредитите, отпуснати от Б.з.к.банка на публично-правни тела, т.е. главно на Храноизноса, нараства от 2401 млн. лв. в края на август 1939 г. на 3356 млн. лв. в края на август 1940 г. и на 3563 млн. лв. в края на 1940 г. срещу 2504 млн. лв. в края на 1939 г. Именно разширението на кредитите, отпуснати на Храноизноса, обяснява силното увеличение в общата сума на пласментите на Б.з.к.банка в кредити и ценни книжа – от 8981 млн. лв. в края на август 1939 г. на 10 243 млн. лв. в края на август 1940 г. и на 10 799 млн. лв. в края на изтеклата година.² Също така нарастването на пласментите на Б.н.банка в ценни книжа и преки кредити в народното стопанство от 725 млн. лв. в края на август 1939 г. на 2047 млн. лв. в края на август 1940 г. и на 2192 млн. лв. в края на годината се дължи почти изключително на изкупуването от Б.н.банка на съкровищни бонове от иностранны фирми в чужбина за повече от 1500 млн. лв. Тази операция не представлява едно реално разширение на вътрешния кредит в страната и цифрите за движението на пласментите в кредити и ценни книжа на месечно наблюдаваните кредитни институти трябва да бъдат разглеждани, като се има предвид станалата промяна в притежателя на горните съкровищни бонове. С други думи, разширението, в размер на 3365 млн. лв.³, в общата сума на пласментите в кредити и ценни книжа (без прекредитираните суми) на месечно наблюдаваните банки от август 1939 г. до края на 1940 г. се образува, както следва: 1467 млн. лв. – увеличение в пласментите на Б.н.банка главно поради изкупуването на съкровищни бонове от чужбина; увеличение от 1162 млн. лв. в салдото на отпуснатите кредити от Б.з.к.банка на публично-правни тела (главно на Храноизноса) и останалата сума от 739 млн. лв. увеличение на пласментите на всички останали банки и групи банки (включително частните пласменти на Б.з.к.банка), в която сума се включват и пласментите, отпуснати от „Български кредит“ и от Съюза на популярните банки на Дирекцията за храноизнос, както и отпуснатите кредити от „Български кредит“ на индустриалните предприятия срещу образуваните запаси

² Предварителни данни.

³ Предварителни данни.

от вносни сурови материали. Трябва да се отбележи, че въпреки изкупуването на съкровищни бонове от чужбина за кръгло милиард и половина лева през изтеклата година чистата девизна наличност на Б.н.банка, посочена в баланса на банката, възлиза на 2310 млн. лв. в края на 1940 г. срещу 1749 млн. лв. в края на 1939 г. и само 805 млн. лв. в края на август 1939 г.

в) *Състояние на капиталовия пазар през 1940 г.* Веднага след избухването на войната се наблюдаваше известно спадане в курсовете на държавните ценни книжа на вътрешния пазар, което обаче се оказа от временен характер. Така например средният месечен курс на 5% Бежански заем от 1923 г. отбеляза понижение от кръгло 7% през септември 1939 г. в сравнение с предходния месец. До края на годината обаче тази загуба бе почти възстановена. Курсовете на държавните ценни книжа на вътрешния пазар останаха забележително устойчиви през цялата 1940 г. и началните два месеца на 1941 г. Средното месечно равнище на курса на облигациите на Погасителната каса за 1940 г. показва даже едно увеличение от кръгло 5% спрямо предходната година. При курса на 5% Бежански заем от 1923 г., напротив, се наблюдава едно понижение от кръгло 2% спрямо средния месечен курс за 1939 г. По-чувствително е понижението в курсовете на външните държавни заеми поради положението на войната в чужбина. Тази устойчивост в развитието на курсовете на вътрешните държавни заеми представляваше благоприятна почва за намалението на лихвените проценти в страната, започнало в началото на септември 1940 г. с понижението на влоговата лихва в П.сп.каса и на скontoвия процент на Б.н.банка от 6% на 5%, както и на дебиторните и кредиторните лихви на всички банки и групи банки. Споменатата устойчивост в курсовете на държавните ценни книжа през 1940 г. продължава и през 1941 г. – курсовете на облигациите на Погасителната каса, на 5% Бежански заем от 1923 г. и на четири по-важни външни предвоенни заема остават почти непроменени през януари и февруари 1940 г.

3. Държавни финанси: касови приходи и разходи на съкровището. Избухването на войната в чужбина не се отрази особено неблагоприятно върху касовите постъпления на държавното съкровище през последното четиримесечие на 1939 г. Действително наблюдаваше се известно намаление в приходите от мита поради ограничения частен внос. Това намаление обаче бе незначително и не можа да повлияе върху общото развитие на касовите постъпления на съкровището през този период. От друга страна, разходите на съкровището през първите четири военни месеца бяха значително увеличени и поради свикването на обучение на голям брой запасни. При касови постъпления на съкровището и железниците от 3526 млн. лв. за последното четиримесечие на 1939 г. и при касови плащания на железниците и държавното съкровище в размер на 3006 млн. лв. за същия период авоарът на държавата при Б.н.банка фактически нарасна с 519 млн. лв. за времето от края на август 1939 г. до края на същата година, когато възлизаше на 1479 млн. лв. Общо за 1940 г. касовите постъпления на държавното съкровище възлизат на 8804 млн. лв., срещу 7345 млн. лв. за 1939 г., или с увеличение от 1459 млн. лв., или кръгло на 20%. Това увеличение се дължи предимно на нарастването на касовите постъпления от заеми и сконтирани съкровищни бонове с 481 млн. лв., на увеличението от 296 млн. лв. при постъпленията от преки данъци, на нарастването в размер на 187 млн. лв. на постъпленията от акцизи и на увеличението с 52 млн. лв. в приходите от гербови марки. Трябва да се отбележи, че касовите постъпления от мита остават почти на равнище-

то си от преходната 1939 г., като възлизат на 1778 млн. лв. въпреки нарастването в стойността на вноса с 1831 млн. лв., или с 35.2% спрямо предходната година. Това развитие на касовите постъпления от мита се обяснява с ограничението на частния внос за сметка на нарасналия внос за целите на държавата през изтеклата година.

Касовите плащания на държавата за 1940 г. възлизат на 8780 млн. лв. и надвишават равнището си от предходната година с 1582 млн. лв., или с кръгло 22%. В тази сума са включени направените разходи за повече от 930 млн. лв. във връзка с издръжката на мобилизираните граждани през годината. Нараснали са и касовите плащания на железниците, които възлизат на 2011 млн. лв. и показват увеличение от 74 млн. лв., или от кръгло 4% спрямо предходната година. Касовите постъпления на железниците за 1940 обаче възлизат на 2443 млн. лв. и дават увеличение от 480 млн. лв., или от 24.4%, спрямо преходната 1939 г. При обща сума на касовите постъпления на съкровището и на железниците от 11 256 млн. лв. и при касови плащания на съкровището и железниците от 10 791 млн. лв. авоарът на държавата при Б.н.банка нараства с 455 млн. лв. през 1940 г. и възлиза на 1934 млн. лв. в края на годината срещу 1478 млн. лв. в края на 1939 г.

Трябва да се отбележи обаче, че увеличението от 455 млн. лв. в авоара на държавата при Б.н.банка през 1940 г. се дължи почти изключително на по-големите постъпления на съкровището от заеми и сконтирани съкровищни бонове – увеличение от 481 млн. лв. спрямо 1939 г. Също така сумата на оформените, но неплатени разходи, възлиза на 1235 млн. лв. и показва увеличение от 269 млн. лв. спрямо края на предходната година. С други думи, увеличението в авоара на държавното съкровище при Б.н.банка с 455 млн. лв. през изтеклата 1940 г. е било направено възможно благодарение на получените приходи в повече от заеми и сконтирани съкровищни бонове в размер на 481 млн. лв. и благодарение на увеличението на сумата на оформените, но неплатени разходи с 269 млн. лв. Изглежда, че това е било направено, за да се поддържа един по-голям авоар на държавното съкровище при Б.н.банка като евентуален резерв в случай на едно усложняване на външното политическо положение.

ПАРИЧНОТО ОБРАЩЕНИЕ И ЦЕНИТЕ ОТ ВОЙНАТА НАСАМ*

Две от най-характерните явления в развитието на българското народно стопанство от избухването на войната насам са безспорно силното разширение в количеството на паричното обращение и доста чувствителното повишение в равнището на цените на едро и на дребно. Тези явления не са специфични за България, а се отнасят еднакво до развитието на стопанствата на почти всички страни във Европа – воюващи или не. За разлика от някои други държави обаче у нас повишението в равнището на цените е сравнително по-слабо, а разширението в количеството на паричното обращение – сравнително по-силно. Така още през есента на 1939 г., т.е. няколко месеца след избухването на войната в чужбина, сумата на паричното обращение надхвърли 6000 млн. лв. – рекордно високата цифра, достигната през следвоенния инфлационен период. От есента на 1939 г. насам разширението в общата сума на паричните знаци извън касите на Б.н. банка е чувствително: от 6209 млн. лв. в края на октомври 1939 г. на 7885 млн. лв. в края на октомври 1940 г. и на 9424 млн. лв. в края на март 1941 г. В сравнение с края на август 1939 г. разширението в количеството на паричното обращение до края на изтеклия март включително възлиза на 74.9%, а повишението в равнището на цените на едро – на 34.0%. Поради големите месечни колебания в развитието на паричното обращение по-правилно би било едно сравнение на положението в края на изтеклия март с това от края на март 1939 г., т.е. пет месеца преди избухването на войната. Така общата сума на паричните знаци в обращение нараства от 4126 млн. лв. в края на март 1939 г. на 9424 млн. лв. в края на изтеклия март, или с 5298 млн. лв., равно на увеличение от кръгло 116%. През същия период индексът на цените на едро се е покачил с 32.5%, или три и половина пъти по-малко.

Силното разширение на паричното обращение от избухването на войната насам, както и повишението в равнището на цените на едро и на дребно, налагат въпроса, на що се дължи разширението в паричното обращение и каква е била връзката между паричното обращение и равнището на цените. Трябва да се установят и посочат факторите, които са действали за разширението в количеството на паричното обращение през горния период и да се разгледа тяхното поединично влияние върху равнището на цените. Защото явно е, че не всички фактори, действащи за разширението на паричното обращение, могат да влияят пряко върху равнището на цените. Тезоризацията на парични средства от страна на населението например, макар и да допринася за разширението на обращението, няма никакво пряко въздействие върху наблюдаваната от година и половина тенденция към повишение в равнището на цените. Освен това при сегашния режим на контролирани цени трябва да се

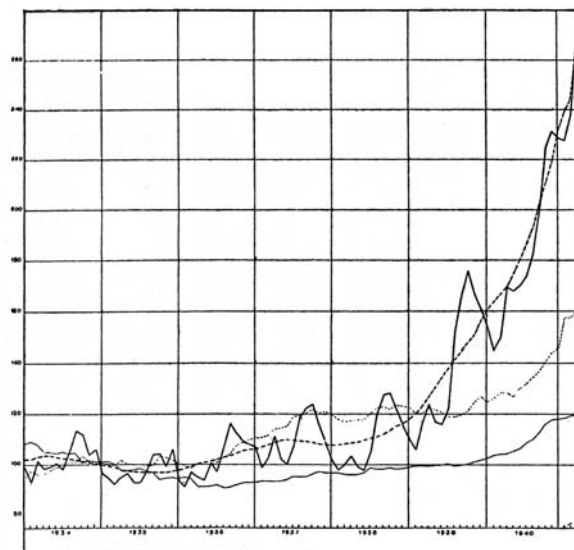
* Списание „Стопански вести“, 1941, кн. 10, с. 6–10.

Паричното обращение и цените от войната насам

установи естеството на връзката между паричното обращение и цените: дали едно разширение в количеството на обращение може да предизвика известно, в случая по-слабо, повишение в равнището на цените. От приложената диаграма е ясно, че съществува значителен паралелизъм между развитието на паричното обращение и цените на едро от 1934 г. до 1938 г. включително, но че този паралелизъм престава да се проявява от избухването на войната насам, когато разширението в паричното обращение е неколнократно по-голямо, отколкото повишението в равнището на цените. От същата диаграма личи, че самото разширение в количеството на паричното обращение е настъпило на три етапа: през есента на 1939 г., през есента на 1940 г. и през първото тримесечие на 1941 г. Нарушаването на паралелизма между развитието на паричното обращение и цените на едро е посочено в долната табличка:

Паричното обращение и цените

Дата, месец и година	Сума на паричното обращение	Индекс на паричното обращение	Индекс на цени на едро, 1934/5 г. = 100	Същият индекс при друга база
31.X.1935	3681	100.0	103.1	100.0
31.X.1936	3945	107.2	107.41	104.2
31.X.1937	4367	118.4	121.9	118.1
31.X.1938	4504	122.4	124.8	121.1
31.X.1939	6209	168.7	121.1	117.4
31.X.1940	7885	214.1	157.0	152.3
31.III.1940	5292	143.3	128.4	124.5
31.III.1941	424	256.0	160.0	155.2

— Парично обращение 1934/5 = 100
 - - - - - " " 12 м. пълзящи сръдни
 Цени на едро, 1934/5 = 100
 - . - . - Издръжка на живота, 1934/5 = 100

Вместо средномесечни числа за отделните години дадено е положението на паричното обращение в края на всеки октомври, когато паричното обращение обикновено достига най-високата си точка за всяка година. За сравняемост официалният индекс на Главната дирекция на статистиката за цените на едро, при база 1934/1935 г. = 100, е превърнат към базата октомври 1935 = 100. Успоредното движение на индекса на паричното обращение (колона 2) и индекса на цените на едро (колона 4) от октомври 1935 г. до октомври 1938 г. е повече от явно: покачването на индекса на паричното обращение през този четиригодишен период възлиза на 22.4%, а повишението на индекса на цените на едро – на 21.1%. От избухването на войната насам обаче това съответствие липсва напълно. Остава само известно сходство в посоката на развитието на индекса на паричното обращение и на цените. От октомври 1935 г. до март 1941 г. включително индексът на паричното обращение се е покачил със 156.0%, а индексът на цените на едро – само с 55.2%, или кръгло три пъти по-малко. Самото разширение в количеството на паричното обращение, както бе вече изтъкнато, бе извършено на три етапа. Сумата на паричните знаци извън касите на Б.н.банка нарасна от 4324 млн. лв. в края на юли 1939 г. на 6209 млн. лв. в края на следващия октомври (т.е. след избухването на войната). До края на юли 1940 г. включително паричното обращение се задържа почти на същото равнище, възлизайки на горната дата на 6143 млн. лв. срещу 6209 млн. лв. в края на октомври 1939 г. От края на юли 1940 г. до края на следващия октомври обаче паричното обращение нараства с нови 1742 млн. лв., възлизайки на 7885 млн. лв. в края на последния месец. През последните два месеца на 1940 г. паричното обращение се задържа на това високо равнище, докато в минали години обикновено се наблюдаваше известно сезонно свиване. От началото на 1941 г. до края на първото тримесечие паричното обращение нараства наново с 1341 млн. лв., възлизайки на 9424 млн. лв. в края на март. Разширението продължава и през април: според баланса на Б.н.банка от средата на месеца сумата на паричното обращение възлиза на 10 093 млн. лв. По този начин общото увеличение от края на август 1939 г. в сумата на паричните знаци извън касите на Б.н. банка възлиза на 4605 млн. лв.

Кои са факторите, действащи за разширението на паричното обращение през първия от горните три етапа, т.е. през есента на 1939 г.? На първо място, избухването на войната съвпадна по време със сезонното разширение на паричното обращение – във връзка с прибирането на реколтата, заплащането в брой на монополните земеделски култури при увеличените цени на Храноизноса и засилването на износната кампания. На второ място, през началните месеци на войната се наблюдаваше известно теглене на влогове от кредитните институти и намаляване на новите спестявания, било поради тезоризирането на парични средства, било поради стремежа към покупка на имоти, било накрай поради засиленото запасяване на населението с местни и други продукти, извършвано отчасти за сметка на намалението на текущите разходи в други насоки и отчасти за сметка на намалението на текущите спестявания. На трето място, избухването на войната предизвика известна промяна в системата на плащанията при вътрешната търговия на едро и на дребно: премина се от плащане на кредит към плащане в брой, поради което се налагаше и едно съответно разширение в паричното обращение. Накрай, общият стремеж към по-голяма ликвидност през есента на 1939 г. се отрази в поддържането на големи касови наличности както от страна на банките, които страдаха от теглене на влогове, така и от страна на

търговските и промишлените предприятия във връзка със системата на продажби в брой вместо на кредит. Трябва да се отбележи и свикването на голям брой запасни в редовете на войската през последното тримесечие на годината, което наложи известно увеличение в касовите плащания на съкровището във връзка с изхранването и облеклото на мобилизираните граждани и следователно известно разширение в количеството на паричното обращение. Сумата на тези разходи възлизаше на повече от 600 млн. лв.

През втория етап на разширението на паричното обращение след избухването на войната, т.е. от юли 1940 г. до октомври с.г. включително, за разширението на паричното обращение действаха почти същите фактори, но вече с по-голяма или по-малка интензивност. Задържането на паричното обращение през месеците юли и август 1940 г. се обясняваше със забавянето на реколтата и с последвалото закъснение в износната кампания. Прибирането на реколтата при увеличени с кръгло 25% цени за монополните култури естествено действаше за разширението на паричното обращение. Засилването на износа и все още ограниченият частен внос (без държавните доставки) допринасяше за разширението на обращението, вливайки значителни суми в градското и в селското стопанство. През есента на 1940 г. обаче разходите на Главното интендантство по изхранването и облеклото на мобилизираните запаси бяха много по-големи, отколкото през предишната есен, а консумацията във войската е значително по-висока от средната консумация на глава от населението в Царството. С други думи, тези разходи са действали както за разширението на паричното обращение, така и за ограничението на частния стокообмен, т.е. на свободните блага на разположение за частна консумация. През есента на 1940 г. също така се наблюдаваше значително поскъпване на живота и повишение в общото равнище на цените. По-голямата оборотна стойност на стокооборота в страната следователно е наложила ново и съразмерно увеличение в количеството на паричните знаци в обращение през този период. Накрай, присъединяването на Южна Добруджа към пределите на Царството и обмяната на румънски леи с български левове за повече от 350 млн. лв. е действало също така за разширението на паричното обращение през този период. Покритието на лева, застрашено от това силно разширение в обращението, наложи прехвърлянето на една нова сума от 400 млн. лв. през есента на 1940 г. от текущата кредиторна сметка на държавата при Б.н.банка към сметката „срочни депозити в лева“.

През третия етап на разширението на паричното обращение, т.е. през първото тримесечие на текущата 1941 г., най-голямо значение за това разширение имаха: 1) още по-големите разходи на Главното интенданство на войската – във връзка с почти пълното мобилизиране на някои категории запасни чинове; 2) материалната подготовка на войската – предимно чрез натрупването на значителни резерви от храни и облекло; 3) материалната подготовка за изхранването на германските войскове части, влезли в страната в началото на март; и 4) индивидуалните разходи на германските войскове части за покупка на дребно на хранителни продукти и други материали – чрез предоставените им суми в български монетни единици в замяна на предадената на Б.н.банка германска валута. Чистото валутно салдо, посочено в баланса на Б.н.банка, нараства от 2229 млн. лв. в края на изтеклия февруари на 4316 млн. лв. на 7 април т.г., или с 2087 млн. лв. за пет седмици. Също така касовите плащания на държавното съкровище (без тези на железниците) за първото триме-

сечие на 1941 г. възлизат на 3791 млн. лв. и показват увеличение от 1551 млн. лв., или от 69.3% спрямо съответното тримесечие на предходната 1940 г. По този начин количеството на паричното обращение нарасна от 7885 млн. лв. в края на октомври 1940 г. на 8083 млн. лв. в края на същата година и на 10 093 млн. лв. към 15 април 1941 г.

Не всички от гореизброените фактори за разширението на паричното обращение от избухването на войната насам обаче са могли да действат пряко за повишението на равнището на цените. Някои от тези фактори, напротив, са действали в обратна насока, както например в случая с тезоризирането на парични знаци чрез намалението на активното парично обращение. Действието на други фактори по отношение на равнището на цените е било, така да се каже, неутрално. Ако разгледаме поотделно всички от горните фактори, бихме могли да ги класифицираме в две широки групи: 1) фактори, действащи пряко върху равнището на цените, и 2) фактори с неутрално въздействие върху равнището на цените. Измежду активните фактори трябва да поставим: 1) увеличението в броя на монополните култури и по-високите цени за тези произведения; 2) чувствителното засилване на износа след избухването на войната и ограничението на частния внос – чрез вкарването в народното стопанство на големи парични суми във връзка с опазаряването на голям брой артикули; 3) тегленето на влогове от кредитните институти с оглед на запасяването на населението с местни продукти и други произведения в необичайни размери; 4) големите извънредни разходи по издръжката и облеклото на мобилизираните запасни чинове във войската; 5) големите разходи във връзка с материалната подготовка на войската и натрупването на резерви; 6) материалната подготовка на изхранването на германските войскови части, влезли в страната в началото на изтеклия март; 7) разходите на Главното интендантство на германските войскови части през изтеклия март и април по изхранването и поддържането на германските войскови части; и 8) индивидуалните разходи на германските войници през време на преминаването им през България или на престояването им в страната. Във всички от горните случаи на пазара са били пуснати парични средства без едно съответно разширение в производството и в количеството на разполагаемите блага за пряка консумация. Във всички случаи новосъздадената покупателна сила е била отправена към покупката на консумативни блага – с изключение на покупката на полски имоти в селското стопанство и на градски имоти, но в последния случай предимно чрез теглене на влогове от кредитните институти.

Неутралните фактори спрямо равнището на цените, които са действали за разширението на паричното обращение от август 1939 г. насам, са: 1) тезоризирането на парични средства от страна на населението; 2) преминаването в търговията на едро и на дребно от системата на плащане в кредит към плащане в брой, понеже броят на сделките и стойността на стокооборота не са били увеличени чрез тази промяна; 3) поддържането на по-големи касови наличности от страна на банките, на търговските и промишлените предприятия, понеже тези наличности са били временно извадени от обращение; 4) посъпването на живота и повишението в равнището на цените и свързаното с тях неизбежно разширение в количеството на паричното обращение, понеже при непроменена скорост на обращението по-големите стойности на оборотите са наложили съответно разширение в паричното обращение; и 5) присъединяването на Южна Добруджа и свързаното с това присъединяване обменяване

на румънски леи с български парични знаци, понеже пуснатите в обращение нови български монети не представляват нова покупателна сила за населението на Южна Добруджа.

На практика обаче не всички от активните фактори са могли да окажат известно въздействие върху равнището на цените. Увеличената покупателна сила на селското население във връзка с високите цени на монополните произведения, засилването и разнообразяването на износа е била отчасти компенсирана от увеличението в цените на стоките, които селското население купува, отчасти от погашението на лихви и задължения и отчасти от покупката на селски имоти от собственици, непряко заети в земеделското производство. Все пак разширената покупателна сила на част от земеделското население е оказала известно въздействие върху равнището на цените на някои промишлени и други градски произведения, стоящи извън нормировъчната дейност на държавните органи. Тегленето на влоговете от кредитните институти с цел за запасаване, ограничението на текущите спестявания със същата цел и промяната в състава на консумацията вследствие усиленото запасаване на населението с някои продукти също така са оказали известно влияние върху равнището на цените, т.е. са действали за повишението в цените на търсените стоки. Най-голямо въздействие върху равнището на цените обаче изглежда са оказали разходите по издръжката на мобилизираните запасни чинове във войската и по поддържането на семействата им, разходите по натрупването на материални резерви за войската, разходите по изхранването и текущото снабдяване на германските войскове части в страната и индивидуалните разходи на германските войници в страната, особено когато са били съсредоточени в някои отделни пунктове или райони.

Не трябва да се забравя обаче, че разширеното парично обращение не може да окаже пряко и пълно въздействие върху общото равнище на цените поради голямото значение на онзи сектор от общия стокооборот в страната, който попада под режима на нормирани и контролирани цени. Новосъздадената покупателна сила не е разпределена равномерно между всички слоеве на населението, а е била влята само в някои отделни стопански съсловия. Увеличената покупателна сила на тези съсловия е действала пряко върху равнището на цените само чрез свободния сектор на стоките, влизащи в общия стокооборот на страната, т.е. на стоките, които се продават свободно и чиито цени не са обект на нормировъчната дейност на държавните органи. Този сектор обаче далеч не е толкова ограничен, колкото обикновено се мисли. Освен това увеличената покупателна сила на една само част от населението е в състояние да въздейства и върху равнището на цените на стоките с определени цени или със строго определени количествени дажби – чрез редовното търсене и употреба на такива произведения, и то в размер по-голям, отколкото преди настъпилото увеличение в покупателната сила на същата част от населението. Срещу тази възможност трябва да се противопостави грамадната поглъщателна способност на по-голямата част от населението за парични средства – било чрез тезоризиране, било чрез набиране на спестявания в кредитните институти с цел събраните суми да се инвестират евентуално в покрити или непокрити имоти. Особената стопанска конюнктура в момента обаче изглежда, че действа за по-бързото инвестиране на тези средства в имоти, с което се повишават цените на имотите и се освобождават същите количества парични средства за повторно инвестиране в имоти или за други спекулативни цели. Интересно е да се отбележи, че увеличението в общата сума на месечно

наблюдаваните влогове в страната показва съвсем слабо намаление през периода от края на август 1940 г. до края на февруари 1941 г. в сравнение със същия период на 1939 г. и 1940 г. Досега поне увеличеното парично обращение и увеличената покупателна сила на част от населението не са предизвикали разширение в частния кредит в страната чрез едно повече от желателно увеличение на влоговете (от техническа банкова гледна точка).

Изгледите за развитието на паричното обращение през останалата част на годината не са особено благоприятни даже и в случай че сегашната устойчивост в равнището на цените бъде запазена и за в бъдеще. Новите кредити за народната отбрана, новият закон за разрешаване на г-н министъра на финансите да издава съкровищни бонове – предимно с оглед на положението на частните банки, разширените нужди на Храноизноса от парични средства във връзка с увеличения брой на монополните култури, големите разходи по издръжката на мобилизираните запасни и т.н., безспорно ще допринесат за едно още по-силно разширение в количеството на паричното обращение – извън онова разширение, което би могло да се очаква вследствие на присъединяването на поробените доскоро части на страната и свързаната с това присъединяване обмяна на чужди парични знаци срещу български левове. Опасно е да се пророкува във времена с толкова бързо сменяващи се обстоятелства, но все пак би могло да се очаква, че към средата или края на идния октомври сумата на паричните знаци в обращение вероятно ще надхвърли цифрата 14 000 млн. лв. Най-доброто средство за неутрализирането на едно подобно разширение в обращението – извън строгия контрол на цените и запазването на дажбената система за главните артикули на ежедневната консумация, са разширено местно производство и увеличен частен внос. В тази насока трябва да бъдат отправени усилията на отговорните органи на държавата.

БЕЛЕЖКИ ВЪРХУ ЦЕНИТЕ И ЦЕНОВАТА ПОЛИТИКА*

Приключването на две пълни години от избухването на войната в чужбина през есента на 1939 година представлява може би удобен момент за един поглед назад върху развитието на цените и следваната през този период ценова политика. Освен това въпросът за ценовата политика се поставя наново на дневен ред пред обществото от две събития през изтеклия септември. На първо място, даденото в началото на септември общо увеличение от 15 на сто в заплатите на държавните служители засяга пряко проблемата за вътрешното стопанско равновесие, т.е. за поддържане на едно сравнително трайно съотношение между цените на основните произведения на града и селото и между доходите на по-многочислените социални и стопански съсловия в страната. На второ място, подновяването през изтеклия септември на периодичните стопански преговори с Германия поставя за разглеждане въпроса за промененото съотношение в цените на българските експортни произведения и на цените на германските вносни стоки у нас. Моментът действително е подходящ за един анализ на досегашното развитие на цените, за една преценка на резултатите от следваната до днес ценова политика и за поставянето на проблемата за цените и доходите през следващите една или две години в нова светлина.

По време на разискванията в Народното събрание около законопроекта за временното увеличение с 15 на сто на заплатите на държавните служители бе изтъкнато от страна на правителството, че ще бъдат положени всички усилия, за да се задържи по-нататъшното повишение в равнището на цените на стоките с оглед да не се подронва увеличението в заплатите на държавните служители, в надниците на работническото и пр. Това изявление напомня обаче твърде много декларацията, направена към края на 1940 г. и началото на 1941 г. от името на тримата стопански министри, в смисъл че не ще се допускат нови увеличения в цените на стоките от първа необходимост до есента на текущата година. Горните две декларации, от своя страна, показват значително сходство с първия акт на правителството по отношение на цените след избухването на войната – наредбата за „заковаване“ на цените на равнището им от 30 август 1939 година. Оттогава насам обаче общото равнище на цените на едро в страната се е повишило с кръгло 46 на сто, равнището на цените на дребно – с кръгло 50 на сто, а издръжката на живота – с кръгло 31 на сто.

Това повишение е настъпило въпреки всички опити да се спре по-нататъшното покачване в равнището на цените в страната. То е чувствително, макар че повишението в цените на стоките от избухването на войната насам е по-силно в ред други воюващи или неутрални страни. В една реч пред народните представители сам г-н министъра на търговията обясни, че покачването на цените се дължи изключи-

* Списание „Стопански вести“, 1941, кн. 15, с. 2–5.

телно на войната: „Това е един процес, чиито дълбоки причини са във властта на българското правителство. Мерките на правителството срещу поскъпването нямат и не могат да имат друга цел освен да задържат, да забавят движението на цените колкото е възможно повече и да премахнат в отделните случаи онова поскъпване, което се явява стопански неоправдано.“ С други думи, първопричината за поскъпването на стоките в страната се дължи на повишението в цените на вносните стоки след и вследствие на избухването на войната – стоки, върху които българското правителство не може да упражнява онзи контрол, на който са подложени цените на другите категории стоки в страната.

Следваната досега ценова политика би могла да се окачестви следователно по-скоро като пасивна, отколкото като активна. В общи черти задачата на ценовата политика е била да отстранява или да премахва несъответствията в съотношението на цените на отделните категории стоки, появили се първоначално поради поскъпването на вносните стоки. Повишението в цените на вносните произведения е било считано за неизбежно и стоящо извън контрола на цените. Веднъж допуснато, увеличението в цените на вносните стоки предизвиква скоро след септември 1939 година известно увеличение в цените на местните индустриални произведения. Оттук произлиза режимът на „партидните“ цени, чиято цел не бе да спре повишението на цените на едни или други стоки, а по-скоро да ограничи появата на спекула и на свръхнормални печалби. С поскъпването на ред занаятчийски произведения – все поради покачването в цените на вносните материали – се наложи известно увеличение в надниците на работниците в занаятите и индустрията. Това увеличение бе получено на два пъти през пролетта на 1940 г. – веднъж чрез сключването на многобройни трудови колективни договори през ранните пролетни месеци, и веднъж чрез общото увеличение на надниците, дадено под напора на няколко работнически стачки. Накрай, с приближаването на кампанията по прибирането на реколтата и предвид на чувствителното поскъпване на стоките, които селските стопанства обикновено купуват, бе дадено и едно съответно увеличение в монополните цени на земеделските произведения и на някои други продукти на селското стопанство. По този начин бе завършен, с изтичането на първата военна година, един пълен кръг във възходящото движение на ценовата спирала.

С други думи, към есента на 1940 г. следваната ценова политика сполучи да възстанови донякъде нарушеното вътрешно стопанско равновесие в ценово отношение, допускайки същевременно едно доста чувствително покачване в равнището на цените на отделните категории стоки, в надниците на работническото, в заплатите на държавните служители и на чиновниците в частните учреждения и предприятия. Така в сравнение с положението от август 1939 година към ноември 1940 година индексът на цените на местните индустриални произведения показваше увеличение от кръгло 32 на сто, индексът на цените на земеделските произведения – увеличение от кръгло 31 на сто, а номиналните надници на категорията „обща работници“, които отразяват доста правилно промените в средното равнище на надниците – увеличение от кръгло 30 на сто. Междувременно обаче бе допуснато едно твърде чувствително влошаване в ценовите условия на външния стокообмен – в смисъл на много по-силното покачване в цените на вносните, отколкото на износните произведения. Освен това липсваха всякакви изгледи за едно по-плавно развитие на цените в бъдеще, т.е. за едно задържане на достигнатото към есента на 1940 година сравнително равнове-

сие в съотношението на цените и доходите на по-многочислените стопански и социални съсловия в страната.

В края на 1940 година бе дадено едно чувствително увеличение в заплатите на държавните служители (с новия държавен бюджет). След приемането на бюджета бе разпространена в ежедневния печат и по радиото правителствената декларация относно задържането на възходящото развитие на цените, за която бе споменато по-горе. Тази декларация обаче не бе достатъчна сама по себе си да спре по-нататъшното покачване на цените, защото нищо не бе направено, за да се преустанови по някакъв начин покачването на *вътрешните* цени на вносните стоки в страната. Ценовата спирача, извършила един пълен кръг от избухването на войната през 1939 година до есента на 1940 година включително, продължи да се навива нагоре и през 1940 година поради ежемесечното поскъпване на вносните стоки и особено на вносните сурови материали и полуфабрикати. Появата на един омагьосан кръг на цени и доходи бе вече очевидна към началото на 1941 година. Липсваше най-важното и почти единствено условие за спиране на по-нататъшното навиване на ценовата спирача: липсваше средството и механизмът за спирането на непрестанното поскъпване на вносните стоки, поскъпване, което се предаваше вълнообразно върху цените на останалите категории стоки и което налагаше съответното „нагаждане“ на доходите на едни или други стопански и социални съсловия.

Така, въпреки декларацията на тримата стопански министри относно задържането на цените на нивото им от края на 1940 година, към юни 1941 година се наблюдаваше едно ново увеличение в сравнение с предходния ноември в размер на 12 на сто при индекса на цените на едро. С приблизително същия процент бяха увеличени и цените на местните индустриални произведения във връзка с поскъпването на вносните материали и даденото през пролетта на 1940 година увеличение в работническите надници. През горния кратък период индексът за издръжката на живота в градовете, изготвян въз основа на данни за консумацията на средно градско домакинство отпреди тридесет години, бе нараснал с кръгло 7 на сто. Под напора на новото поскъпване на живота и на изключителната външнополитическа обстановка бе дадено едно ново и общо увеличение в размера на работническите надници от 15 на сто към средата на юли 1941 година. Това увеличение на надниците бе предвестник на нови промени в нивото на цените на някои основни местни произведения, които не закъсняха да бъдат оповестени.

Навиването на ценовата спирача получи нов тласък нагоре с обявяването на новите цени на монополните земеделски произведения през лятото на 1941 година. Въздържането, проявено за втори път от страна на производителите при опазаряването на някои основни земеделски произведения, от една страна, и необходимостта от едно по-бързо прибиране на храните, от друга страна, наложи обявяването на един допълнителен лев към новите монополни цени на пшеницата и ръжта. Настъпилото бързо и силно повишение в равнището на цените на едро и дребно през месеците юли и август постави наново на дневен ред въпроса за чиновническите заплати в държавните учреждения. В резултат в началото на изтеклия септември бе гласувано в Народното събрание едно общо увеличение с 15 на сто заплатите на държавните служители. Следователно и през есента на 1941 година, както през есента на предходната година, задачата на следваната с последователност ценова политика е била да възстанови, доколкото е възможно, вътрешното равновесие в ценово от-

ношение, да отстрани или изглади несъответствията в съотношението на цените на отделните категории стоки и да нагоди доходите на по-многочислените стопански и социални съсловия към променените условия на пазара.

За да се сложи край на този омагьосан кръг на цени и доходи, е необходимо да се спре окончателно по-нататъшното повишение в цените на едро и на дребно. А за да се преустанови възходящото развитие на цените на едро и дребно, необходимо е да се спре покачването в цените на вносните стоки – готови произведения, сурови материали и полуфабрикати. Единственото средство за тази цел се явява учредяването на един нарочен изравнителен фонд на цените, чрез който да се поддържат цените на вносните стоки на равнището им, достигнато към есента на текущата 1941 година. Този фонд естествено би могъл да действа успоредно с една политика на подвижни мита и такси върху вносните стоки. Ако необходимостта от създаването на един действително ефикасен изравнителен фонд на цените не е могла да бъде предвидена преди две години или през първите няколко военни месеци, учредяването му в началото на третата военна година се налага поради двегодишните безцелни опити да се излезе от омагьосания кръг на цени и доходи.

В това отношение първата стъпка бе направена със създаването на съществуващия днес изравнителен фонд на цените, учреден в началото на 1941 година със скромната задача да прибере някои разлики в цените на износните произведения, минаващи през Централата за нарочни доставки, и да компенсира загубите на Б.з.к. банка по доставката на синия камък от чужбина. Може с положителност да се твърди, че този фонд не е бил замислен като средство за пряко въздействие върху общото равнище на вносните стоки в страната, както би могло да се предполага от неговото громко име. Даже и след насочването на постъпленията от разликите между стария и новия акциз върху вината към горния изравнителен фонд неговите постъпления през текущата година едва ли ще надхвърлят 70–80 милиона лева. Трудно би могло да се влияе върху равнището на цените на вносните стоки само чрез средства от горния мащаб, когато годишната стойност на вноса от 1939 година насам надвишава пет милиарда лева. А без създаването на един действително ефикасен изравнителен фонд на цените е невъзможно да се спре по-нататъшното навиване нагоре на ценовата спирала, т.е. да се излезе от сегашния омагьосан кръг на цени и доходи. Чрез политиката на „изравняване“ на несъответствията в цените и на „нагаждане“ на доходите към променените условия на пазара е невъзможно да се постигне едно щогове вътрешно равновесие даже и за един кратък неколкomesечен период.

Постоянното навиване нагоре на ценовата спирала и съответното нагаждане на доходите на работническото, чиновническото и пр. се отразява неблагоприятно върху стопанската дейност на страната. Привидните печалби на отделните стопански съсловия поради непрестанното увеличение в цените представляват всъщност едно постепенно унищожение на вложения в предприятията капитал. От гледището на народното стопанство квазиинфлационното увеличение в цени и доходи представлява бавното, но сигурно унищожение на националния капитал. Това увеличение предизвиква известни съмнения сред населението относно устойчивостта на националната монета. То предизвиква бягство от парите към недвижимостите, то засилва не само скоростта на паричното обращение, но увеличава и скоростта на обращението на доходите на населението, което е склонно да купува в необичайни размери стоките от първа необходимост и да купува даже не съвсем необходими стоки. Увеличени-

ето на влоговете в кредитните институти през първото полугодие на текущата година, което би могло да се противопостави на горната теза, се дължи по-скоро на липсата на благодарни обекти за капиталова инвестиция поради затрудненията във вноса, оскъдицата на работна ръка, както и на разходите на германските войсковы части в страната и на неспокойното външнополитическо положение. Погрешно би било да се отдаде това нарастване на влоговете на увеличената склонност или на по-голямата възможност на населението към спестовност в днешните времена. Накрай, постоянното увеличение в равнището на цените се отразява неблагоприятно и върху държавните финанси. От една страна, действително по-големите обороти (поради увеличените цени) в търговията и индустрията дават съответно увеличение в постъпленията на съкровището от някои преки данъци. Също така увеличението в цените на някои вносни и местни стоки предизвиква известно, повече или по-малко съответно, увеличение в постъпленията от мита и акцизи. Тези придобивки обаче са незначителни, сравнени с наложените нови и допълнителни разходи на съкровището във връзка с увеличението на заплатите, на увеличените веществени разходи поради посъкпването на материалите, на по-големите разходи на Главното интендантство на войската за облекло, материална екипировка и изхранване на войската – поради повишението в цените на тези материали, допуснато с оглед на „отстраняването“ и „изравняването“ на несъответствията в цените на отделните категории стоки.

Омагьосаният кръг на цени и доходи, предизвикан от провеждането на една парична инфлация, представлява един вид данъчно облагане на населението, понеже новите парични средства се пускат в обращение и се изразходват пряко от държавата, която изземва за своите нужди една по-голяма част от материалните блага и услугите на разположение за частна консумация в стопанството, като останалата сравнително по-малка част се разпределя между населението на по-високи цени. При омагьосания кръг на цени и доходи, в който се движи българското стопанство от две години насам обаче, паричният фактор играе сравнително второстепенна роля – първопричината се крие в непрестанното и силното посъкпване на вносните стоки и вълнообразното отражение на това посъкпване върху цените на останалите категории стоки. Докато в първия случай на паричната инфлация държавата би могла да получи известни временни облаги от създаването на нова покупателна сила, във втория случай загубите на съкровището далеч надвишават печалбите от увеличените постъпления при някои преки и косвени данъци. Държавата печели ръкойка от това увеличение в постъпленията, но губи цял сноп от увеличените разходи във връзка с увеличените заплати, посъкпването на материалите и пр. Една политика на „изравняване“ и „нагаждане“ представлява в днешните времена отлична подкладка за всяване недоверие сред населението към националната монета и за засилването на стремежа за запасяване със стоки в ненормални размери – първо, поради непрестанното повишение на цените, и второ, поради страха от едно изчерпване на едни или други произведения. Подобна политика, не само че обременява държавните финанси, но не допринася за облекчаването на проблемата за снабдяването и за разпределението на богатата при днешните изключителни обстоятелства. Тя представлява нож с две остриета. От една страна, производителите, предвид на непрестанното увеличение в цените на произвежданите от тях блага и в очакване на нови увеличения в близкото бъдеще, както и поради страха от война, не са склонни да опазаряват произведенията си в обичайните за предвоенните времена размери. От друга страна, консуматорите,

предвид на същото това непрестанно увеличение в цените на стоките и в очакване на нови увеличения в близки или по-далечни дни, както и поради страха от война, се стремят да се запасяват с всевъзможни произведения от първа или втора необходимост, и то в ненормални за сезона или необичайни за отделните домакинства размери. Една ценова политика, която би съумяла да поддържа устойчиво равнището на цените, би притъпила значително двете остриета на горния нож. Производителите биха показали по-голяма склонност да опазаряват произведенията си (поради малката вероятност от едно ново увеличение в цените на техните произведения) и, от друга страна, консуматорите биха проявявали по-малка склонност към образуването на излишни запаси – поради по-голямото доверие във вътрешната покупателна стойност на монетата.

Следваната с последователност ценова политика от избухването на войната насам обаче е точно противоположна на политиката на поддържане на едно устойчиво вътрешно равнище на цените. Чрез отстраняването или изравняването на съответствията в съотношението на цените на отделните категории стоки и чрез съответното нагаждане на доходите на по-многочислените стопански и социални съсловия по пътя на възходящата спирала на цените и доходите е невъзможно да се постигне онази устойчивост в ценовите стойности и в доходите на населението, която е необходима за вътрешното стопанско равновесие в днешните времена, която е в интерес на целокупното народно стопанство и която би изисквала сравнително най-малки жертви от страна на държавното финансово стопанство. Сегашното правителство, което положи и продължава да полага похвални усилия за изравняването на несъответствията в цените на промишлените, земеделските и др. произведения и за нагаждането на доходите на работническото, чиновническото и на земеделските производители към променените условия на пазара, би могло спокойно да обмисли въпроса за създаването от днешния хилав изравнителен фонд на цените един действително ефикасен фонд със същата задача, чрез който да изпълни направеното вече за трети път в началото на изтеклия септември обещание за задържане възходящото развитие на цените. Постигането на тази задача би представлявало един огромен стопански актив в днешните изключителни времена както за правителството, така и за българския народ.

В ЗАЩИТА НА БАКАЛИТЕ*

Изглежда, че във всички смутни и трудни времена като днешните за модерното общество е необходимо създаването на една „черна овца“, върху която да се излее заприщеният поток на общественото негодувание. Не би било пресилено да се каже, че новата европейска война наложи откриването на черната овца у нас измежду търговското съсловие, в лицето на скромния, без особени претенции за култура и следователно без съответната дарба да осигури защитата си пред обществото български бакалин. С лекота, която не подобава на иначе сериозния български ежедневен или периодичен печат, дребният бакалин е заклеямен, охулен и натоварен едва ли не с цялата вина за настъпилото поскъпване на живота през последните две години. Една армия от дребни стопански деятели, наброяваща над 35 000 души, която в мирно време от ранна утрин до късна вечер посрещаше и изпращаше подранили или закъснели клиенти, която с робско търпение понасяше прищевките на купувачите, която със съзнанието на граждански изпълнен дълг улесняваше с безлихвен кредит хиляди чиновници, пенсионери и работници, днес е обругана и общественно обречена от същата тази клиентела, от същото това общество, което бакалското съсловие продължава да обслужва, макар и с цената на големи жертви и при несравнимо поголеми трудности и неудобства. И ако, неспособен да се справи с многобройните и постоянно увеличаващи се окръжни, наредби и заповеди, дребният бакалин бъде уловен в някое волно или неволно нарушение на наредбения лабиринт, ако същият този дребен бакалин в желанието си да достави на всяка цена търсените от неговите клиенти стоки купува сирене, газ или мас по цени, почти равни на определените от Комисарството продажни цени на дребно, и допусне известна, колкото и да е незначителна, грешка при бакалските везни, които никога не са били предназначени да мерят с точността на техните аптекарски побратими; ако, накрай, скромният разпределител на благата между населението, дребният бакалин, изтерзан от несгодите, налетели върху неговата стопанска дейност, разстроен от нестихващите запитвания, оплаквания и огорчения на клиентите си, възроптал против явилото се антисоциално отношение на обществото към него, изгуби елементарната мярка на учтивост и на човешка търпимост, то хората, които същият бакалин години наред е обслужвал най-ревностно и честно, са готови да го заклеят като вредител, да го обвинят в укриване на стоките, да го сочат като причинител на повишението на цените и едва ли не да го гледат с недоверието, което честният и почтен гражданин проявява към току-що излезлия от затвора престъпник след излежаването на законното наказание.

Черни овци се срещат във всяко стадо. Несправедливо и жестоко е обаче, когато обществото задружно нарочи и открие черната овца в лицето на цяло едно стопанско съсловие – особено когато това съсловие е най-малко отговорно за несгодите, понасяни от останалите членове на обществото, и когато същото това съсловие страда еднакво, ако не и повече, с всички останали членове на обществото, с всички оста-

* Списание „Стопански вести“, 1941, кн. 17, с. 6–10.

нали стопански и социални съсловия. Сериозните люде в страната знаят много добре това, което бе изтъкнато от самия министър на търговията, промишлеността и труда, а именно – че повишението в равнището на цените у нас след избухването на войната дойде и продължава да приижда от чужбина, с ежемесечното увеличение в цените на вносните стоки – увеличение, което се разпространява вълнообразно върху цените на почти всички останали категории стоки. Сериозните люде също така знаят много добре, че правителството положи и продължава да полага всички усилия за изравняването на доходите на отделните стопански и социални съсловия с оглед към промените условия на пазара. Но малцина са онези граждани, даже измежду здравомислещите и сериозните люде, които знаят, че реалните доходи на бакалското съсловие днес, през третата година от избухването на войната, са много по-ниски от доходите, реализирани през мирновременния период, и че в това отношение твърде трудно би могло да се намери в страната друго стопанско или социално съсловие, което би могло да се оплаче от еднакво нерадостна съдба. Често пъти истината изненадва със своята голота и простота, но истината по отношение на доходите, дейността и участието на частно-бакалското съсловие понастоящем е следната: доходите на бакалите са чувствително намалени, първо, поради по-малкия обем на оборотите, и второ, поради увеличените режийни и други разноски; дейността на бакалите е неимоверно спъвана от многобройните ограничителни наредби, окръжни и заповеди, с които средният бакалин се справя извънредно трудно; и участието на частните бакали е незавидно поради тяхното постепенно изместване в полето на вътрешната търговия на дребно от магазините на кооперативните потребителни сдружения и техните централи. Фактите са били винаги предпочитани пред голословието, но именно неумението и липсата на една организирана защита сред бакалите са били причината да не се изнесат едни или други факти, да не се публикуват едни или други данни, които изведнъж биха отворили очите към истината даже и на ослепелите от непристойни шушукания, подмятания и обвинения кафеджийски „общественици“. Използваните по-долу данни за оборотите на кооперативните потребителни магазини в градовете и селата, за продажбите на дребно от 77 избрани частни магазини в столицата, за оборотите на избрани бакалски предприятия в столицата и за движението на цените на дребно в страната се изработват и публикуват ежемесечно в месечника на Главната дирекция на статистиката. Никой не може следователно да оспорва тяхната достоверност.

От избухването на войната насам в страната се наблюдава тенденция на постепенно изместване на частните бакали от магазините на кооперативните потребителни сдружения и техните централи. Фактически този процес продължава ред години преди избухването на войната, но получи чувствителен тласък напред от особеното развитие на народното стопанство и на режима на снабдяването през първите две военни години. През този период стойността на оборотите на кооперативните потребителни магазини в страната нараства ежегодно – отчасти поради поскъпването на стоките, обект на търговията от тези магазини, и отчасти поради самото увеличение в обема на продажбите. За нещастие единствените данни, с които разполагаме, се отнасят до стойността на продажбите от двадесетина избрани (от Главната дирекция на статистиката) бакалски частни предприятия в столицата. Оборотите на тези магазини през първото полугодие на 1939 година остават почти на равнището си от съответното полугодие на предходната 1938 година. Онова увеличение, което се наблюдаваше при оборотите на кооперативните потребителни магазини от първото полугодие на

1938 г. до съответното полугодие на 1939 г. включително, липсва напълно при стойността на продажбите от столичните месечно наблюдавани частни бакалски предприятия. През първото полугодие на 1940 година в сравнение със същото полугодие на 1939 г. оборотите на кооперативните потребителни магазини показват ново и силно увеличение (в размер на 24.5 на сто), докато продажбите от избраните бакалски предприятия в столицата фактически намаляват с 4.6 на сто въпреки настъпилото чувствително увеличение в равнището на цените на дребно на стоките, влизащи в бакалската търговия. През изтеклото първо полугодие на 1941 година стойността на продажбите от кооперативните потребителни магазини в градовете и селата нараства наново с 36 на сто спрямо същото полугодие на предходната 1940 година, докато увеличението при оборотите на избраните столични бакалски предприятия за същото време е само в размер на 10 на сто. Независимо от това, докато оборотите на всички избрани 77 частни магазини в столицата (включително тези на бакалските предприятия) нарастват със 17.6 на сто през първото полугодие на 1940 г. в сравнение със същото време на 1939 г. и с нови 31.9 на сто през първото полугодие на 1941 г. в сравнение със същия период на 1940 г., то оборотите на избраните бакалски предприятия в столицата нарастват само с 4.8 на сто от първото полугодие на 1939 г. до изтеклото първо полугодие на 1941 година.

*Развитие на оборотите от избрани частни магазини в столицата
и от кооперативните потребителни магазини в страната*

Години: първо полу- годие	Кооперативни магазини в страната		Избрани частни магазини в София		От тях: бакалски магазини	
	левове	индекси	левове	индекси	левове	индекси
1938	315 400	86.8	55 800	95.1	4626	99.5
1939	363 500	100.0	58 700	100.0	4650	100.0
1940	452 800	124.5	69.00	117.6	4440	95.4
1941	616 000	169.5	90 000	155.2	4872	104.8

Горните данни естествено се отнасят до развитието на стойността на продажбите от кооперативните потребителни магазини в градовете и селата и от избрани частни бакалски и други магазини в столицата. Те са чувствително повлияни следователно от настъпилите промени в равнището на цените на стоките в търговията на дребно през горния период. За да се установи действителното развитие на продажбите от горните две категории предприятия, е необходимо да се неутрализира влиянието на цените върху стойността или големината на оборотите. Това може да се постигне чрез коригиране индексите за стойността на оборотите в горната таблица чрез един общ индекс на равнището на цените на стоките, обект на търговията от горните магазини. Поради липсата на нарочен индекс за цените на тези стоки обаче налага се по необходимост да се използва общият индекс на цените на дребно, публикуван и изготвян ежесмесечно от Главната дирекция на статистиката. В този индекс са включени почти всички по-важни стоки, влизащи в оборотите на кооперативните

потребителни магазини и на частните бакалски магазини. Получените индексни редове (виж следващата таблица) представляват движението на обема на продажбите, т.е. на количествата за дадена година, помножени по цени от една по-отдалечена година. В случая базата на сравнението остава първото полугодие на 1939 година.

Развитие на обема на продажбите от кооперативните потребителни магазини в страната и от избрани частни бакалски предприятия в столицата

Години: първо полу- годие	Кооперативни потребителни магазини в страната			Избрани частни бакалски предприятия в столицата		
	Индексни числа при база първото полугодие на 1939 г. равно на 100			Индексни числа при база първото полугодие на 1939 г. равно на 100		
	Стойност на оборо- тите	Индекс на цените	Обем на оборо- тите	Стойност на оборо- тите	Индекс на цените	Обем на оборо- тите
1938	86.8	97.6	88.9	99.5	97.6	101.9
1939	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
1940	124.3	103.4	120.2	95.4	103.4	92.2
1941	169.5	133.6	126.8	104.8	133.6	78.3

В горната таблица индексните числа за обема на продажбите са получени, като се разделят индексите на стойностите с индексите на цените и резултатите се помножат по сто. От анализа на таблицата е ясно, първо, че обемът на продажбите от кооперативните потребителни магазини показва трайна тенденция на увеличение от първото полугодие на 1938 г. насам, и второ, че обемът на продажбите от частните бакалски магазини в столицата, напротив, показва трайна тенденция на намаление от първото полугодие на 1938 година насам. Структурната промяна в съотношението на обема на продажбите от кооперативните и от частните бакалски магазини проличава от данните за първите полугодия на 1938 и 1939 години. Така, докато обемът на продажбите от кооперативните магазини показва увеличение от кръгло 11 на сто през първото полугодие на 1939 г. (в сравнение със същия период на 1938 г.), при обема на продажбите от частните бакалски магазини в столицата се наблюдава едно, макар и незначително, намаление от кръгло две на сто за същото време. През първото полугодие на 1940 г. в сравнение със съответния период на 1939 г. обемът на продажбите от кооперативните потребителни магазини е нараснал с 20.2 на сто, докато обемът на продажбите от избрани частни бакалски магазини в столицата показва намаление от 7.8 на сто. Същата тенденция продължава и през 1941 година, когато в сравнение с първото полугодие на 1939 г. обемът на продажбите от кооперативните магазини показва увеличение от 26.8 на сто, докато обемът на продажбите от частните бакалски предприятия показва намаление от 21.7 на сто. С други думи, в сравнение с първото полугодие на 1939 г. поради редица причини действителните обороти на бакалските магазини са намалели с кръгло 22 на сто, докато оборотите на кооперативните магазини са нараснали с кръгло 27 на сто. Накрай, докато действителните обороти на кооперативните магазини показват увеличение от кръгло 43 на сто за времето от първото полугодие на 1938 г. до същото полугодие на 1941 г. включително, действителните обороти на

бакалските магазини за същия период показват намаление от кръгло 23 на сто през същия период.

Значителното увеличение в обема на продажбите от кооперативните магазини и също така значителното намаление в обема на продажбите от частните бакалски магазини от 1939 година насам показват, първо, че при равни други условия печалбите на частните предприятия са по-малки от тези на кооперативните предприятия през последния от двата сравнявани периода, и второ, че режийните разноски на частните бакалски магазини показват тенденция на увеличение и са абсолютно и относително по-високи от разноските на кооперативните предприятия. Ако обемът на продажбите от бакалските магазини е намалял с повече от 20 на сто през последните две години, доходите на бакалското съсловие през първото полугодие на текущата година вероятно показват още по-голямо намаление. Не става въпрос за увеличението на режийните разноски поради намалението в обема на оборотите. Това само по себе си е една голяма беда и би създавало безброй трудности за управлението на по-големи търговски или индустриални предприятия. От избухването на войната насам стремежът на правителството по отношение политиката на цените е бил да задържа колкото е възможно за по-дълго време възходящото развитие на цените в търговията на едро и на дребно. В този свой стремеж правителството трябва открито да се признае, често пъти е прибегвало до намалението на съществуващите маржове между цените на едро и на дребно. Подобно стеснение на тези маржове се отразява най-болезнено именно върху частния бакалин, който продава стоки от масова консумация, при които естествено отговорните власти проявяват най-голямо нежелание да допуснат известно увеличение в цените и най-голяма ревност при стеснението на маржовете между цените на едро и на дребно. При по-малък оборот и при по-малки печалби поради стеснените маржове, както и при по-високи режийни разноски поради намалението в обема на оборота действителните печалби на бакалското съсловие днес са много по-ниски от получаваните печалби през предвоенния период.

Горните фактори обаче не са единствените, които са допринесли и продължават да влияят за понижението на доходите на бакалското съсловие. Не трябва да се забравя, че данъците бяха чувствително увеличени през 1940 и 1941 година. Когато нуждите на държавата налагат това, данъци трябва да се налагат и събират в увеличен размер и бакалското съсловие, като част от търговското съсловие, трябва да понесе съответната уголемена тежест. Но извън увеличението на данъците се наблюдава и едно твърде силно увеличение в размера на номиналните надници на продавачите в бакалските магазини, разрешено чрез няколко наредби на правителството. Към увеличените надници трябва наново да се допълнят и безплатните отпуски, които продавачите имат право да получават и фактически получиха през текущата година. На трето място, макар и сравнително слабо, съществува известно официално или прикрито увеличение в равнището на наемите на голям брой магазини в по-големите градове на Царството, между които на първо място стоят бакалските магазини – сравнително най-трудно е за един бакалин да промени магазина си поради предявено искане от страна на наемодателя за увеличение на наема, тъй като с напускането на магазина си бакалинът губи изцяло своята клиентела. Трябва също да се спомене и за едно друго обстоятелство, което бе и остава от голямо значение за бакалското съсловие и за неговите доходи. Въпреки основните разпределителни функции на бакалите те подлежат на общо основание на повикване на временно обучение в редо-

вете на войската, даже и при случаи, когато подобно повикване налага затварянето на магазините им. Много бакали трябваше да отслужат временната си военна служба през текущата година, както и през предходната година, и много от тях трябваше да държат затворени магазините си за периоди от три, четири или повече месеци. Онези от тях, които оставяха свои заместници в предприятията – продавачи, работници или съпруги – не бяха в по-завидно положение от първите, установявайки при завръщането си известна дезорганизация на предприятието, известно увеличение на режийните разноски поради недоброто стопанисване и пр. Накрай, трябва да се подчертае очебиешният факт, че животът е поскъпнал не само за чиновниците, работниците и пенсионерите, но и за частния бакалин, който също чувства нуждата от храна и облекло, който също трябва да изхранва, облича, отоплява и възпитава децата си.

Частният бакалин в днешните времена заслужава подкрепата на държавата и симпатиите на обществото. Скромният бакалин – дребен, но необходим стопански деятел, добър гражданин и надежден данъкоплатец, не проси опрощаване на данъци, намаление на патенти, безлихвени кредити и т.н. Той продължава да обслужва с кредит голям брой чиновници, работници и пенсионери въпреки почти пълното преустановяване на продажбите на кредит в търговията на едро. Освен това той е често принуден да затваря в рафтовете или складовете си онези продукти, върху които Главното комисарство на снабдяването поставя ръка, без да ги купува, заплаща или заменява, но и без да дава правото на бакалина да ги продава или да разполага с тях. По този начин оборотните средства на частния бакалин биват затваряни в едни или други стоки, докато той продължава да продава на кредит и същевременно да предплаща покупките си от ангросиста или производителя. Желанието на частния бакалин, проявено официално чрез неговата професионална организация, е да се установят точно определени брутни процентни печалби в търговията на дребно (и на едро) за по-важните бакалски стоки, които брутни процентни печалби да бъдат включвани при определянето на цените на отделните видове стоки. Частният бакалин има правото да иска, щото при покупката на сирене, газ, свинска мас и други подобни стоки да бъде определен достатъчно широк марж между цените на едро и на дребно, за да може той да продава, ако не с печалба, то поне без загуба, както често се случва понастоящем. Накрай, частният бакалин се надява, че новосъздадената по негова инициатива Централа на частните бакали ще му осигури снабдяването с продуктите от първа необходимост, за да може и той наред с кооперативните потребителни магазини да обслужва клиентите си със захар, оливия, сирене, масло, газ и пр. Загубеният терен от страна на частните бакалски предприятия спрямо кооперативните потребителни магазини би могъл да бъде отчасти, ако не напълно, спечелен именно чрез създаването на една подобна организация за разпределението на стоките между отделните бакалски предприятия в един и същ град и между отделните населени места в страната. Бакалинът изпълнява дълга си към обществото в днешните трудни времена и понася почти безропотно големи затруднения и лишения. Остава държавата да подкрепи бакалското съсловие чрез определяне на брутни процентни печалби за по-важните бакалски стоки и обществото да облеche с нужното доверие най-дребните, но най-необходимите свои служители – бакалите. Днешните изключителни времена изискват от всички не само жертви, но и повече търпимост, доверие и добра воля.

ВОЙНАТА И КАПИТАЛООБРАЗУВАНЕТО В СТРАНАТА *

Едно от главните отражения на военната стопанска конюнктура върху развитието на кредита и банковото дело в страната се крие в голямото увеличение на влоговете в кредитните институти от есента на 1939 г. насам и особено през периода от лятото на 1940 г. до лятото на 1941 г. включително. В кръгло две години от началото на войната, т.е. до края на юни 1941 г., общата сума на влоговете в месечно наблюдаваните кредитни институти (без предепозираните суми) е нараснала с 4183 млн. лв. В относителни числа това представлява едно увеличение от 27.8% за двадесет и четири месеца. Трябва да се изтъкне, че в никой период от 1928 г. насам движението на влоговете в българските кредитни институти не е показвало подобно силно увеличение за толкова кратко време. Освен това кръгло две трети от горното увеличение, или 3056 млн. лв., се пада на периода от началото на юли 1940 г. до края на юни 1941 г. Това силно нарастване на влоговете през втората военна година представлява един проблем, който трябва своевременно да бъде изяснен, защото увеличението на влоговете в подобен размер крие в себе си опасност от едно евентуално разширение на кредитните пласменти на банките, и то в един период на голямо увеличение в разходите на съкровището, и свързаното с него разширение в количеството на парично обращение.

На първо място, трябва да се изясни произходът на това увеличение в общата сума на влоговете, доколкото това е възможно, като се проследи движението на влоговете в отделните кредитни институти и групи банки и като се анализират промените в състава на влоговете. Увеличението от 4183 млн. лв. в общата сума на месечно наблюдаваните кредитни институти от 30 юни 1939 г. до 30 юни 1941 г. се разпределя, както следва, между отделните институти: 1074 млн. лв. в популярните банки и съюзите им (само частните влогове на последните), 932 млн. лв. в големите софийски частни банки (без провинциалните клонове на същите); 1197 млн. лв. в Българска земеделска и кооперативна банка и 980 млн. лв. в Пощенска спестовна каса. С други думи, 25.7% от общата сума на увеличението се пада на влоговете в популярните банки и съюзите им, 22.3% – на софийските клонове на големите частни банки в страната, 25.7% – на Пощенска спестовна каса, и останалите 28.6% – на Българска земеделска и кооперативна банка. Това е първата констатация, която трябва да се направи по отношение набирането на спестяванията от избухването на войната насам: увеличението на влоговете не само че обхваща всички кредитни институти в

* Списание на Съюза на популярните банки, 1941, кн. 5, с. 9–13.

страната, но се разпределя доста равномерно между отделните банки и групи банки и спестовни институти.

Ако горните цифри бъдат разгледани с оглед да се установи процентното увеличение в сумата на влоговете за всяка банка или група кредитни институти поотделно, ще се констатира най-силно увеличение на влоговете в клоновете в столицата на големите частни банки и най-слабо увеличение в сумата на влоговете при Българска земеделска и кооперативна банка. Така в сравнение с положението от края на юни 1939 г., към края на юни 1941 г. увеличението на влоговете възлиза на 19% в Българска земеделска и кооперативна банка, на 28% в Пощенската спестовна каса, на 30% в популярните банки и съюзите им и на кръгло 58% в големите софийски частни банки. Понеже професионалният състав на вложителите в горните четири групи кредитни институти е доста различен, трябва да се предполага, че възможностите и подбудите за натрупване на спестявания и за увеличение на влоговете са били доста различни за отделните стопански съсловия през периода от избухването на войната насам.

Като изключим обществените влогове в Българска земеделска и кооперативна банка обаче, в състава на вложителите; в популярните банки и съюзите им, в Пощенската спестовна каса и в Б.з.к.банка все пак съществува известно сходство. Вложителите в горните кредитни институти са предимно такива измежду по-слабите икономически слоеве на населението: земеделски стопани, чиновници, работници, занаятчии и дребни търговци. Горните кредитни институти набират спестяванията и държат оборотните средства не само на част от производителното население, но и на голямата част от чиновничеството, на пенсионерите, на дребните рентиери и т.н. Общото повишение в равнището на цените и в доходите на тези стопански съсловия през последните две години е било приблизително еднакво. Това поне бе целта, преследвана с ценовата политика на правителството – политика на изравняване на появилите се несъответствия в съотношението на цените на отделните категории стоки и на нагаждане, доколкото това е било възможно, доходите на отделните стопански съсловия към променените условия на пазара. Почти еднакво процентно нарастване на влоговете в популярните банки и съюзите им, от една страна, и в Пощенската спестовна каса, от друга страна, показва, че условията за развиване на по-голяма спестовност и подбудите за увеличение на спестовността у вложителите в горните кредитни институти са били приблизително еднакви през времето от лятото на 1939 г. насам.

Сравнително по-слабото относително, ако не и абсолютно, увеличение на влоговете в Българска земеделска и кооперативна банка (изключвайки предепозираниите суми от Пощенската спестовна каса, от съюзите на популярните банки и от членуващите направо популярни банки) представлява едно както конюнктурно, така и структурно явление. През последните няколко години Б.з.к.банка е загубила част от своята привлекателна сила по отношение на спестяванията на някои категории спестители както в града, така и в селото. Загубеният в това отношение терен, по всичко изглежда, че се прехвърля върху популярните банки, а донякъде и върху Пощенската спестовна каса. Намалението на лихвите върху някои специални дългосрочни влогове, извършено напоследък в Б.з.к.банка, изглежда, че се е отразило върху обема на тези влогове: от лятото на 1939 г. до лятото на 1941 г. срочните влогове в тази банка намаляват с кръгло 300 млн. лв. Нарастването на влоговете в Б.з.к.банка през

горния период се дължи отчасти на увеличението в спестовните влогове и отчасти на нарасналото салдо по лихвените текущи сметки, изключвайки увеличението в предепозитираните суми от П.сп.каса.

Увеличението от 932 млн. лв., или от кръгло 58%, в общата сума на влоговете в големите софийски частни банки се дължи на нарастването на търговските влогове, докато спестовните влогове остават почти на равнището си отпреди две години. Така нарастването на търговските влогове е било в размер на 882 млн. лв. срещу увеличение само от 50 млн. лв. при спестовните влогове. Същото е съотношението в увеличението на срочните и безсрочните влогове в обществените и кооперативните кредитни институти от лятото на 1939 г. насам. Нещо повече, през този период срочните влогове в горните кредитни институти показват даже известно намаление, в размер на 235 млн. лв., срещу увеличение от 4571 млн. лв. в размера на безсрочните влогове (включително предепозитираните суми). Обстоятелството, че най-силно относително увеличение в нарастването на влогове от лятото на 1939 г. насам се наблюдава при големите софийски частни банки, че това увеличение при горните банки засяга почти изключително търговските влогове, докато спестовните влогове остават почти непроменени, и накрая, голямото увеличение в безсрочните влогове при обществените и кооперативните кредитни институти срещу даже известно намаление в салдото на срочните влогове сочи известно сходство в причините за бързото нарастване на влоговете в кредитната система на страната от избухването на войната насам.

Причините за увеличението на влоговете през горния период са няколко. На първо място трябва да се постави липсата на благоприятни обекти за капиталови инвестиции от избухването на войната насам във връзка с несигурното външнополитическо положение, с ограничаването на вноса, с мобилизирането на голям брой стопански деятели и на работна ръка и пр. Естествено повишеното равнище на цените на едро и на дребно предполага и съответното увеличение в стойността на търговските обороти, което от своя страна води към съответно увеличение и в размера на спестовността – при непроменен обем на търговските обороти. За увеличението на влоговете през последната година, или по-право през първото полугодие на текущата година, са допринесли и големите разходи на германските войскове части в страната, които най-често са предизвиквали едно съответно увеличение в оборотите, доходите и печалбите на търговците на едро и на дребно. Само през второто тримесечие на текущата 1941 г. увеличението на общата сума на влоговете в месечно наблюдаваните кредитни институти е било в размер на 1252 млн. лв., срещу увеличение само от 293 млн. лв. през същото тримесечие на предходната година. Това голямо нарастване на влоговете през второто тримесечие на 1941 г., съвпадащо по време с влизането на германските войскове части в страната, потвърждава предположението, че разходите на тези части са допринесли за увеличението на доходите, оборотите и спестяванията на някои стопански съсловия.

Нарастването на влоговете в страната от избухването на войната насам следователно трябва да се отдаде само отчасти на увеличената възможност за спестяване сред отделните стопански съсловия, а в по-голямата си част – на липсата на благоприятни обекти на капиталови инвестиции и на несигурното външнополитическо положение. То не трябва да се счита следователно като особено благоприятен признак за развитието на стопанската конюнктура на страната. От друга страна, значителното увеличение в размера на разполагаемите средства на отделните кредитни

институти – във връзка с по-голямото увеличение на влоговете, отколкото разширението в кредитните пласменти на банките, не представлява опасност за едно евентуално разширение в обема на кредита в страната поне докато траят днешните изключителни времена. Защото, ако нарастването на влоговете се обяснява с липсата на подходящи обекти за капиталови инвестиции, твърде трудно би могло да се стигне до едно кредитно разширение поради увеличените разполагаеми средства на банките. Увеличената техническа ликвидност на последните във връзка с това развитие на капиталообразуването и кредитораздаването, макар и да се отразява неблагоприятно върху печалбите на кредитните институти, е може би подходяща за днешните несигурни времена. От друга страна, самото това увеличение в техническата ликвидност на кредитните институти им дава възможност да участват по-дейно в кредитирането на държавата чрез участие във вътрешния държавен заем за народната отбрана. Ако нуждите на държавата наложат в скоро време едно ново увеличение в размера на горния заем, кредитните институти биха могли повторно да запишат един голям дял от необходимите суми за покриване на заема. Това би било в интерес както на самите кредитни институти, така и на народното стопанство и на държавното финансово стопанство.

БЕЛЕЖКИ ВЪРХУ ЦЕНИТЕ, ДОХОДИТЕ И ФИНАНСИРАНЕТО НА ДЪРЖАВАТА*

Съобщението за намесата на България във войната срещу Съединените щати и Великобритания поставя с още по-голяма настойчивост въпроса за финансирането на държавата. Този въпрос е неразривно свързан с проблемата за цените, доходите и снабдяването на населението с необходимите консумативни блага. Осигуряването на грамадни свободни парични средства за финансирането на народната отбрана само по себе си не разрешава въпроса за снабдяването на войската с храна и материали. Финансирането на войната (или на мерките за боева готовност) предполага създаването на една такава организация на производството и размяната, която да насочи производството предимно към нуждите на войската и същевременно да обезпечи задоволяването на насъщните нужди на населението. Активната намеса на държавата в стопанската дейност е необходима при това силно отклоняване на стопанството от неговия нормален живот. Тази намеса се свежда именно до насочването на производството към военновременните нужди, до задоволяването на нуждите на войската откъм храни, материали и услуги и, накрай, до обезпечаването на една минимална консумация за населението. Политиката на държавата по отношение на цените и доходите трябва във военновременното стопанство да изхожда изключително от нуждите на войската и от състоянието на производството и размяната. Ето защо въпросът за цените и доходите не може да бъде разглеждан отделно от общия въпрос за военната подготовка на войска и народ.

Неизбежното поскъпване, което съпътства мерките за военната подготовка на държавата, не е в интереса нито на консумативното население, нито на самото държавно съкровище. Бързото поскъпване на живота през време на война или при военната подготовка обикновено означава известно намаление в реалните доходи на най-широките слоеве от населението. От друга страна, поскъпването на стоките се отразява неблагоприятно върху съкровището, което е принудено да изразходва големи средства за осигуряването на същото количество храни, материали и труд за войската. Същевременно реалната стойност на редовните приходи на съкровището от данъци и други източници намалява с всяко ново увеличение в равнището на цените. Необходимо е следователно полагането на върховни усилия за задържане на възходящото равнище на цените, толкова повече че един процес на постоянно покач-

* Списание „Стопански вест“, 1941, кн. 19–20, с. 8–12.

ване в равнището на цените усложнява твърде много и без това трудната проблема на снабдяването на населението с храни и материали във времена като днешните. Гражданското съзнание, колкото и добре развито, не винаги може да преодолее по-вельте на инстинкта за самосъхранение, изразяващ се в свръхзапасяването у консуматорите и задържането на стоки у производителите.

Покачването на цените у нас от избухването на войната насам е чувствително както в абсолютно, така и в относително отношение. Първопричината на това покачване се крие предимно в силното и бързо покачване на цените на вносните стоки и, в по-малка степен, в отделянето на повече стоки и материали за нуждите на войската в един момент, когато общото количество на разполагаемите блага показва по-скоро известно намаление, отколкото увеличение. Действително покачването е неизбежно, защото недопустимо бе да се позволи едно твърде силно поскъпване на вносните стоки и, в резултат на поскъпването на вносните сурови материали и полуфабрикати, на местните промишлени произведения, без същевременно да се даде и едно повече или по-малко съответно увеличение в цените на основните селскостопански произведения. В това възходящо развитие в цените на едро и на дребно ролята на правителството се е свеждала предимно към осигуряването на едно правилно съотношение в цените на отделните категории стоки и в недопускането на свръхпечалби вследствие на спекула или на конюнктурното развитие на цените. Избрало веднъж политиката на изравняване и нагаждане, правителството, трябва да се признае, сполучи да обезпечи едно твърде справедливо съотношение между цените на гражданските и селскостопанските произведения, т.е. да поддържа еднакъв отвора на „ножицата“ на цените на градските и селските произведения.

Ако се приеме принципът на променливи и възходящи цени, единствената критика, която би могла да се насочи към правителството във връзка с политиката на цените, би се насочила към политиката по отношение на доходите на най-широките слоеве от населението – държавни служители, чиновници в частни учреждения, работници и пенсионери. Възходящото развитие на цените наложи известно увеличение и в номиналните доходи на горните социални слоеве от населението. Съществуват обаче ред признаци, които показват, че даденото увеличение в реалната покупателна сила на най-широките слоеве от населението е било по-голямо, отколкото е било допустимо с оглед на нарасналите нужди на държавата, от една страна, и намаленото производство и ограничения внос, от друга страна. С други думи, изравняването на номиналните доходи на чиновници, работници и служащи в частни предприятия е било извършвано предимно с оглед на размера на настъпилото поскъпване на живота, без да се държи голяма сметка за състоянието на пазара и реалните възможности за покриване на увеличената покупателна сила на населението. Вътрешното стопанско равновесие е било нарушено главно поради факта, че при дадено равнище на цените и състояние на предлагането реалните доходи на най-широките слоеве от населението са показали едно не само абсолютно, но и относително увеличение, което, веднъж допуснато, не е било канализирано и насочено към кредитирането на държавата.

Според официалните данни на Главната дирекция на статистиката поскъпването на живота в градовете от септември 1939 до септември 1941 година включително възлиза на кръгло 35 на сто. След последното увеличение в размера на чиновническите заплати на служителите в държавните учреждения, извършено през септември 1941 година, средният размер на даденото увеличение в доходите на дър-

жавните чиновници се движи между 30 и 35 на сто, включвайки допълнителните възнаграждения за семейното положение на чиновника и изхождайки от средния размер на заплатите на държавните служители. В най-лошия случай реалната покупателна сила на държавното чиновничество понастоящем, т.е. в началото на третата година от избухването на войната, показва едно съвсем незначително намаление спрямо предвоенния период. Обратното становище се основава изключително на крайно субективните преценки на отделния гражданин, който не държи сметка за онези стабилни елементи в разходната част на домакинските бюджети в градовете, които са от голямо значение за разходите на домакинствата и които, особено преди повишението на наемите, бяха показали почти незначително увеличение спрямо предвоенния период. В същото и даже по-благоприятно положение се намира понастоящем чиновничеството в частните предприятия, тъй като дадените неколkokратно увеличения в размера на заплатите на тези служители надвишават размера на поскъпването на живота в градовете от избухването на войната насам. Общо за двете категории служители би могло да се поддържа, че тяхната покупателна сила е била поддържана непроменена през последните две години, т.е. че увеличението в номиналните заплати отговаря почти напълно на размера на поскъпването на живота.

Остана една трета група градски жители, която по своята многобройност не отстъпва по значение на съсловията на държавните и частните служители, взети заедно. Това е работническото съсловие, което се радва понастоящем на твърде големи грижи от страна на правителството, изразени не само чрез няколкократно увеличения в размера на основните надници, но и в ред други социални мероприятия на държавата. Според официалните данни на Главната дирекция на статистиката номиналните надници на най-широката категория работници – на обикновените работници – се е покачила от 41 лева през септември 1939 на 47 лева през септември 1940 и на 71 лева през октомври 1941 година, или общо със 73 на сто през горния двугодишен период. Вярно е, че поради мобилизирането в редовете на войската предимно на работници неспециалисти увеличението в размера на надниците на работниците специалисти е по-малко в процентно отношение, отколкото увеличението в надниците на обикновените работници. От друга страна обаче, броят на обикновените работници е много по-голям от този на работниците специалисти. На второ място, от значение е обстоятелството, че в течение на дълги месеци повиканият в редовете на войската работник получаваше своята заплата от работодателя, въпреки че за неговото изхранване се грижеше изключително държавата. Независимо от това мобилизирането на голям брой работници мъже наложи едно още по-голямо насочване на женския труд в индустрията през последните две години. Накрай, подпомагането на семейството на мобилизирания по правилника за извънредно и военно положение (след преустановяването на системата на плащане на надниците на повикания във войската работник от страна на работодателя) е означавало в много случаи едно действително увеличение в размера на доходите предвид на липсващия мобилизиран работник от семейството.

Изглежда следователно, че реалната покупателна сила на чиновничеството към началото на третата военна година е приблизително на равнището си от есента на 1939 година и че реалната покупателна сила на работническото показва даже известно увеличение през горния период. Срещу това трябва да се постави намалението в обема на производството (промишлено и земеделско) и в обема на вноса през периода от избухването на войната, от една страна, и много по-големите нужди

на войската от храни и материали, от друга страна. Според официално съобщени данни количеството на земеделската реколта в старите предели на Царството през текущата година остава с 15% под равнището си от предходната 1940 година, когато намалението в количеството на реколтата спрямо 1939 година бе в размер на 25%. Официалните индекси на обема на индустриалното производство показват едно увеличение от 11.6 на сто през 1940 в сравнение с 1939 година и от 27 на сто за първите осем месеца на 1941 в сравнение със същото време на предходната година. Голяма част от това увеличение обаче трябва да се отдаде на по-голямото производство на каменни въглища и на увеличеното електропроизводство. Независимо от това частта от индустриалното производство, която се отделя за нуждите на войската, е много по-голяма понастоящем, отколкото през предвоенния период. На трето място, обемът на вноса през 1940 в сравнение с 1939 година намалява с кръгло 5 на сто, а за първите девет месеца на 1941 в сравнение със същото време на 1940 година се наблюдава едно увеличение от 17 на сто. Фактически обаче увеличението се дължи почти изключително на нарасналия внос по държавните доставки, а не на стоките на разположение за частна консумация, чийто внос е бил значително ограничен. Накрай, износът от избухването на войната показва трайна тенденция на увеличение по обем, което означава, че за целите на износа се отделя една по-голяма част от намаленото количество стоки за частна консумация или за нуждите на войската. Същевременно, разбира се, нуждите на освободените земи остават да бъдат задоволявани предимно чрез отделянето на стоки и материали от тези, произвеждани или предназначени за консумацията в старите предели на Царството. Също така нуждите на войската днес са по-големи от всякога, а консумацията на войника е много по-голяма от средната консумация на глава в градовете и селата.

Срещу последвалото общо намаление в количеството на стоките на разположение за частна консумация обаче съществува една реална покупателна сила на най-широките слоеве от населението, която е била запазена почти на равнището си от предвоенния период, т.е. от лятото на 1939 година. Поради сравнително ниския уровень на живота както в градовете, така и в селата, логично би било да се допусне, че това относително увеличение в реалната покупателна сила на работническото и чиновническото, а вероятно и на много други социални и стопански категории, е било използвано по-скоро за задоволяване на насъщни нужди, отколкото за увеличение на спестяванията. Ако обаче при едно намалено количество на стоки на разположение за частна консумация непроменената реална покупателна сила на по-широките слоеве от населението се насочи единствено към задоволяване на консумативните нужди на това население, неминуемо ще се стигне до едно бързо увеличение в цените и до едно само частично задоволяване на всички нужди поради липсата на достатъчно стоки за покриването на тези основни нужди. Опази част от непроменената реална покупателна сила на по-широките слоеве от населението, която не е могла да бъде използвана за задоволяване на насъщни нужди, ще бъде отправена отчасти към кредитните институти във вид на спестявания, и отчасти към пазара за задоволяване на по-второстепенни нужди. Понеже един голям сектор от вътрешния стокооборот в страната все още продължава да бъде свободен, т.е. не попада под режима на разпределителните карти, притежателят на една абсолютно непроменена и относително увеличена реална покупателна сила може и фактически изразходва голяма част от свободните си средства за покупка на такива не съвсем необходими и още свободни предмети. С това естествено се действа косвено за покачване на равнището на

цените, тъй като се насочват нови производствени средства, или се поддържат ангажираните понастоящем производствени средства, в производството на не съвсем необходими предмети.

Анализът на данните за движението на влоговете в кредитните институти през последните две години подкрепя тезата, че реалната покупателна сила на по-широките слоеве от населението е била увеличена от избухването на войната насам. Ако голямото нарастване на влоговете в акционерните банки и някои други кредитни институти от лятото на 1939 година насам трябва да се отдаде на засилването на износа, на ограничението на частния внос и на липсата на благоприятни обекти и възможности за инвестирането на временно свободните търговски капитали, увеличението, което се наблюдава във влоговете при популярните банки и особено в Пощенската спестовна каса, трябва да се обясни именно с нарастването на възможността за спестяване сред онези слоеве от населението, които държат спестяванията си в горните кредитни институти. От края на септември 1939 до края на септември 1941 година влоговете в популярните банки са нараснали с 47.3 на сто, а влоговете в Пощенската спестовна каса – с 31.9 на сто. Подобно силно увеличение на влоговете в тези кредитни институти се наблюдава за пръв път от края на световната война насам. То се дължи преди всичко на увеличението в реалната покупателна сила на една голяма част от населението и на липсата на достатъчно блага от първа необходимост за задоволяването на всички консумативни нужди на това население. Даже при предположението, че реалната покупателна сила на работническото и чиновническото, които представляват основните градски потребители, е била поддържана към есента на текущата година около равнището си от лятото на 1939 година, липсата на някои произведения от първа необходимост за пълното задоволяване на нуждите на това население е могла да предизвика или едно увеличение в консумацията на не толкова необходими предмети, или едно увеличение в спестовността, или и едното, и другото от горните явления в съответно намален размер.

Съществуването на една реална покупателна сила сред най-широките слоеве от населението понастоящем, която не отговаря на действителното положение на пазара, обяснява и едно трето явление: поддържането на така наречената „черна борса“. За съществуването на „черната борса“ не е необходимо само да има купувачи и продавачи, но купувачи с реална ефективна покупателна сила. Ако само един ограничен кръг консуматори имаха възможността за плащане на по-високите цени на „черната борса“, последната не би представлявала особена проблема. Когато обаче широки слоеве от населението са готови и имат възможността да заплащат високи цени на „черната борса“, когато увеличението в номиналните доходи на най-широките слоеве от населението се основава само върху размера на поскъпването на живота, но не и върху действителното материално покритие на покупателната сила, то цените, получавани на „черната борса“, взимат връх над официалните нормирани цени, с което се подкопава в основата самата система на снабдяване и разпределение на благата между населението. Колкото е по-голямо несъответствието между реалната покупателна сила на населението и количеството на стоките на разположение за частна консумация, толкова повече се изостря и проблемата за снабдяването и толкова повече се разраства сферата на влиянието на „черната борса“ върху равнището на цените.

Ако в началото на третата военна година в българското народно стопанство действително съществува едно положение на доста голямо несъответствие между

реалната покупателна сила на най-широките слоеве от населението, от една страна, и възможността за изразходването на тази покупателна сила в размер и по начин, еднакъв с този от предвоенния период, налага се да се отдели част от тази покупателна сила и да се насочи не към пазара на по-маловажните предмети или към „черната борса“, а към кредитните институти във вид на нови и увеличени спестявания. Тези спестявания от своя страна следва да бъдат използвани изключително за финансирането на държавата в днешните изключителни времена, когато извънредните разходи на съкровището не отговарят и не биха могли да се посрещнат само от редовните приходни източници. Наистина вътрешният държавен заем за народната отбрана от 1941 година е първата стъпка към едно по-широко използване на частния кредит за финансирането на държавата. Всъщност обаче този заем се покрива в по-голямата си част от излишъците на банките, осигурителните дружества и други обществени институти и фондове, т.е. от средства, които при сегашното положение на нещата не биха могли да бъдат пласирани в частното стопанство и да влязат в общия стокооборот на страната. В това отношение почти безразлично е дали новите средства произлизат от един вътрешен заем или от преки кредити, отпуснати на държавата от централния емисионен институт. По отношение на цените и на консумацията новите средства представляват добавъчна покупателна сила, която не съответства на едно увеличение в обема на производството и не произлиза от едно ограничение на текущите разходи на населението. За правилното финансиране на държавата в настоящия момент е необходимо не само да се осигурят известни парични средства, но и да се освободят известни количества стоки или производствени средства за нуждите на държавата, което би могло да се постигне, на първо място, чрез едно ограничение на разходите на по-широките слоеве от населението, т.е. чрез увеличение на спестяванията от сегашните повишени доходи на населението. Развитието на нещата в народното ни стопанство следователно ни връща неминуемо към основната идея на известния английски икономист Джон Мейнард Кейнс относно финансирането на войната чрез задължителни спестявания от най-широките слоеве на населението и едновременно увеличение на данъчното бреме или ограничение на процентните печалби в търговията и индустрията. Понеже данъчното бреме в страната е стигнало почти пределната си точка и тъй като реализираните печалби в индустрията и търговията се насочват понастоящем главно към кредитните институти и чрез тях към вътрешния държавен заем за народната отбрана поради липсата на благоприятни условия за разширението на предприятията или за увеличението на стопанската дейност, остава да се обезпечи насочването на свръхпокупателната сила на най-широките слоеве от населението към финансирането на държавата чрез една или друга система на задължително спестяване от текущите доходи и чрез премахването на възможността за отрицателно спестяване, т.е. за изразходване на спестените в миналото суми и капитали. Във всеки случай стремежът за повече справедливост при регулирането на доходите на най-широките слоеве от населението от страна на държавата не трябва да пренебрегва основното несъответствие между цени, доходи и консумация: при дадено високо равнище на цените и при намален обем на стоките на разположение за частна консумация увеличението на доходите, на заплатите и надниците не може да бъде равно по размер на поскъпването на живота и трябва еднакво да държи сметка за действителното състояние на пазара, от една страна, и за нуждите на държавата от стоки, труд и материали, от друга страна.

НОВИЯТ ОПИТ ЗА ЗАКОВАВАНЕ НА ЦЕНИТЕ*

Последното изменение на Закона за осигуряване на снабдяването и регулиране на цените, направено в края на изтеклия юни, представлява третият и безспорно най-сериозният опит за „заковаване“ на цените от избухването на войната насам. Всъщност изменението на горния закон означава един пълен обрат в следваната досега ценова политика, един обрат, понеже съдържа, успоредно с намерението да се спре по-нататъшното повишение на равнището на цените на стоките, и единственото приложимо техническо средство за „заковаване“ на цените до края на войната – изравнителния фонд на цените. Все още липсват подробности относно техниката на неговото приложение и структурата на новата система на цените, която ще бъде изградена и *наложена*. Твърде трудно е следователно да се направи една, макар и повърхностна, преценка на новите съотношения в основните селскостопански, местни промишлени и вносни произведения – съотношения, от които ще зависи в голяма степен и успехът на новия опит за „заковаване“ на цените. Обнародваните сведения докъм първата половина на юли дават основание да се предполага, че обикновеното сезонно и структурно увеличение в цените на основните земеделски произведения, което се наблюдаваше през последното четиримесечие на всяка една от изминалите три военни години, ще бъде избегнато през текущата година. Така например цените на монополните земеделски култури за през новата 1942/43 селскостопанска година остават почти непроменени, а това е едно добро начало. За да се схване по-добре обратът, който настъпва в правителствената ценова политика, необходимо е да се разгледат някои фактори, които са тясно свързани с развитието на цените от избухването на войната насам и които оставиха своя отпечатък не само върху развитието на цените, но и върху самата проблема за снабдяването и продоволствието на населението в по-големите градове на царството. Преди всичко обаче се налага да се анализира самото движение на цените на стоките от избухването на войната насам.

I.

Според последните статистически данни покачването в равнището на цените на дребно от септември 1939 до април 1942 г. включително е било в размер на 94.5%. През същия период цените на едро са се повишили със 78.3%, а индексът на издръжката на живота на средно градско домакинство – с 66.7%. За да установим една от вероятните основни причини за чувствителното увеличение в цените на стоките от избухването на войната насам, обаче е необходимо да анализираме развитието на цените на отделните категории стоки с оглед на техния произход и т.н.

* Списание „Архив за стопанска и социална политика“, 1942, кн. 3.

От най-голямо значение естествено остава развитието на цените на вносните стоки, от една страна, и на износните произведения, от друга страна. Пак според официалните данни цените на вносните стоки са се покачили с 89.3% от септември 1939 г. до април 1942 г. включително, срещу увеличение от 49.8% в цените на износните произведения. С други думи, покачването в цените на вносните стоки е било почти два пъти по-силно от това на износните произведения. На второ място, анализът на груповите индекси на цените на вносните стоки е предхождало значително както увеличението в износните произведения, така и покачването в цените на местните стоки за местна консумация. Така например само през първите шест военни месеци, т.е. от септември 1939 г. до февруари 1940 г. включително, цените на износните произведения отбелязват увеличение от 1.6%, цените на местните стоки за местна консумация се покачват с 5.2%, а цените на вносните стоки – покачване от 15.5%. С други думи, през първите шест военни месеци покачването в цените на вносните стоки е било почти десет пъти по-голямо, отколкото това на износните произведения. А известно е, че кръгло една трета от вноса в страната се състои от сурови материали и полуфабрикати за местната индустрия. Известно е също така, че страната не бе достатъчно запасена със сурови материали в навечерието на избухването на войната. В резултат поскъпването на вносните сурови материали и полуфабрикати се отразяваше само с няколкомесечно закъснение върху производствените разноски на местните индустриални предприятия – нещо, което неминуемо влечеше след себе си и едно повече или по-малко съответно поскъпване на местните промишлени произведения. Така цените на местните индустриални произведения, които показваха забележителна устойчивост в течение на една година преди избухването на войната, се покачиха с 5.2% през първите шест военни месеци.

Накратко, покачването в цените на вносните стоки предизвикваше едно повече или по-малко съответно увеличение в цените на местните индустриални и занаятчийски произведения, което от своя страна действаше още повече за нарушаването на ценовите условия на първата „военна“ реколта, т.е. на реколтата от 1940 г. Цените на земеделските (зърнени храни, скотовъдни, полеводни и горски) произведения отбелязаха увеличение в размер на 6.5% срещу покачване от кръгло 19% в цените на местните индустриални произведения. Това обстоятелство, ведно с поскъпването на основните вносни стоки за селското стопанство, наложи първото чувствително увеличение в цените на монополните селскостопански произведения, обект на търговията на Дирекцията за храноизнос. Дадени бяха естествено някои увеличения на цените на извънмонополните произведения. В резултат нарушеното равновесие в ценово отношение между „селските“ и „градските“ произведения през първата военна година бе наново възстановено през есента на 1940 г. Така от септември 1939 г. до ноември 1940 г. цените на земеделските произведения отбелязаха увеличение от 26.2%, а цените на индустриалните произведения от местен произход – увеличение от 29.6%. През същия период обаче поскъпването на вносните стоки бе в размер на 55.8% срещу едно увеличение само от 12.3% в цените на износните произведения. Така следваната ценова политика през първата военна година може да се окачестви като политика на изравняване на съотношенията в цените на отделните категории стоки или, с други думи, политика на нагаждане, в рамките на възможното, цените на земеделските произведения към настъпилото увеличение в цените на промишлените произведения вследствие на поскъпването на вносните сурови материали и по-

луфабрикати. Тази политика естествено означаваше и едно съответно поскъпване на общите разходи по издръжката на живота на градските домакинства и налагаше едно нагаждане, пак в рамките на възможното, на паричните доходи на работническото и на чиновничеството към новите условия на пазара. В резултат надниците на работниците бяха увеличени на два пъти през първата военна година: веднъж през пролетните месеци, чрез сключването на многобройни трудови договори с по-добри надници за работниците, и веднъж през началото на лятото – чрез министерско постановление, с което се даваше едно процентно увеличение от 10% във всички работнически надници. Направено бе нещо и за подобриенето на материалното положение на най-ниско платените държавни служители чрез увеличения от 50, 75 и 100 лева в техните основни заплати. По този начин през първата военна година завърши един почти пълен кръг на изравняване на съотношенията в цените и доходите – резултат на политиката на изравняване на съотношенията в цените на отделните категории стоки и на нагаждане на паричните доходи на известни слоеве от населението към променените условия на пазара.

С малки изключения през втората военна година бе следвана същата ценова политика и нейните резултати бяха почти същите както през първите дванадесет месеца след избухването на войната. Трябва да се признае обаче, че силното повишение в цените на вносните произведения бе вече преустановено: от септември 1940 г. до октомври 1941 г. включително цените на вносните стоки отбелязват увеличение само в размер на 18.4% срещу увеличение от 26.6% в цените на износните произведения. С други думи, голямото несъответствие между вносни и износни цени през първата военна година бе намалено през втората година. Също така увеличението в цените на износните произведения бе отчасти резултат и отчасти причина за настъпилото покачване в цените на местните земеделски произведения от този втори период.

Така покачването в цените на земеделските произведения от септември 1940 г. до октомври 1941 г. включително бе в размер на 34.6%, докато повишението в цените на местните индустриални произведения за същото време възлизаше на 25.6%. Следвайки своята политика на изравняване на съотношенията в цените на отделните категории стоки и на нагаждане на съотношенията в цените на отделните категории стоки, и на нагаждане на паричните доходи на работническото и чиновничеството към новите условия на пазара, правителството даде нови увеличения в работническите надници и едно общо процентно увеличение в заплатите на държавните служители с бюджета на държавата за 1941 г. След завършването на втората военна година обаче поскъпването на живота бе взело чувствителни размери, а това наложи едно ново увеличение в заплатите на държавните служители. С други думи, спиралата на цените и доходите продължаваше да се навива нагоре въпреки сравнително по-слабото покачване на цените на вносните стоки. Фактически обаче това навиване нагоре все още произлизаше от силното поскъпване на вносните стоки през първата и отчасти през втората военна година. А правителството естествено не разполагаше със средства, за да спре покачването на цените на вносните стоки в чужбина. Съществуваше, не ще съмнение, една възможност да се спре покачването на цените на вносните стоки на вътрешния пазар чрез прилагането на изравнителния фонд на цените в най-широк мащаб, макар със значителни жертви от страна на съкровището. Това средство обаче не бе предпочетено. Цените на вносните стоки продължаваха да се покачват, влачейки след себе си увеличението в цените на промишлените и на

зеделските произведения и предизвиквайки нови увеличения в надници и заплати, във веществените разходи на държавните учреждения, в разходите по издръжката и материалната екипировка на войската, в размера на преките и косвените данъци и пр. Това положение продължи до края на първото полугодие на текущата 1942 г., когато именно бе замислено спирането на възходящото развитие на цените чрез създаването на един мощен изравнителен фонд на цените и чрез установяването на правилни и трайни съотношения в цените на основните селскостопански, местни промишлени и вносни произведения. Защото цените на стоките продължаваха да се покачват и след есента на 1941 г.: за времето от септември 1941 г. до април 1942 г. индексът на цените на едро бе отбелязал ново увеличение от 15.5%.

II.

Трябва да се признае, че следваната ценова политика през първите две и половина години от избухването на войната имаше и своите добри страни: тя даде възможност на частната инициатива да засили до максимум производството в рамките на възможното и при липсата на голям брой сурови материали. Също така покачването в цените на земеделските произведения поощряваше този сектор на народното стопанство и допринасяше същевременно за частичното разрешаване на проблемата за селскостопанските задължения. От друга страна обаче, непрестанното повишение в цените на стоките се отразяваше крайно неблагоприятно върху системата на снабдяването и продоволствието на населението с хранителни и други произведения. Така например, докато покачването на цените засилваше естествения стремеж на населението, да се запасява в свърхнормални размери с продукти от първа необходимост, с някои принадлежности за облекло и пр., същото това покачване на цените допринасяше за задържането на значителни количества стоки у производителите, и особено в селскостопанските производители – в очакване на нови увеличения в цените на стоки. Това наложи едно ново увеличение от 1 лев на килограм в цената на пшеницата през есента на 1941 г. Поради същите причини се наблюдаваше и едно задържане на други селскостопански произведения у производителите, като картофите и пр., с което се затрудняваше твърде много задачата на Главното комисарство по снабдяването. Не ще съмнение, че за това задържане на стоки у селскостопанските производители допринасяха твърде много и някои явни несъответствия в нормираните цени на основните зърнени храни, скотовъдни произведения, фуражи и т.н. Над целия комплекс от причини обаче се изтъква особеното положение на селскостопанския производител в системата на снабдяването при режима на регулирани цени: неговата голяма свобода на действие като „предприемач“ в икономическия смисъл на думата, като „предприемач“, който си запазва пълна свобода на действие при решенията си дали въобще да продава, каква част от производството си да продава и при какви цени да го продава. Защото, въпреки голямото значение на монополните култури, една голяма част от произведенията на селските стопанства беше и продължава да бъде „свободна“ за опазаряване, макар и по строго определени нормирани цени. От тази част се попълваха хранителните запаси на градските домакинства и от същата местната индустрия и занаятите черпеха един постоянно увеличаващ се дял от необходимите им сурови материали. Месото, яйцата, птиците, млякото, кожите и пр. бяха „свободни“ произведения, свободни, в смисъл че тяхното опазаряване бе оставено предимно на усмотрението на селскостопанския производител, който във

времена на бързо и силно увеличение в цените на стоките добива наистина качествата на икономически „предприемач“, със свобода да решава каква част от тях да опазарява и при какви цени да продава.

Трудно е да се подчертае достатъчно този факт, който твърде рядко е бил изтъкван в разискванията по проблемите на цените и на снабдяването, но който е легнал в тяхната основа. При постоянно растящата оскъдица откъм вносни готови произведения и сурови материали и при постоянно увеличаващия се брой на стоките, попадащи под режима на разпределителните карти, т.е. с несвободна продажба, една по-голяма част от нормалната покупателна сила на населението се насочва по естествения път към селскостопанския производител и, на второ място, местните индустрия и занаяти разчитат по необходимост във все по-голям размер на селскостопанския производител за необходимите им сурови материали. Появата например на една излишна покупателна сила на пазара би предизвикала по пряк или косвен път едно по-засилено търсене именно на произведения от селскостопански произход – на онези от тях, чиято продажба е все още свободна. Изправен пред едно по-засилено търсене на такива произведения, селскостопанският производител не би закъснял да изиска по-високи цени за онези стоки, които в момента се радват на по-усилено търсене поради появилата се добавъчна покупателна сила на градските пазари. Ако контролът по цените е твърде строг и ефикасен – нещо, което е мъчно приложимо за по-второстепенните земеделски произведения, той би проявил известно въздържане при опазаряването на търсените произведения в очакване на по-благоприятна цена. Създадените по този начин частични липси на градските пазари по отношение на някои хранителни продукти например почти автоматически водят към така наречените „черни борси“ на едни или други произведения. А и самите търговци, които снабдяват градските пазари с търсените селскостопански произведения, в много случаи биха предпочели да заплатят на селскостопанския производител известна премия над нормираната цена, отколкото да ограничават чувствително оборотите си поради проявеното въздържане на производителите да опазаряват стоките си. По този начин селскостопанският производител се намира в положението на монополист, който може да налага условията си на пазара въпреки официалните нормировки на цените на неговите произведения. Честите увеличения в цените на някои от основните извънмонополни земеделски и скотовъдни произведения през последните две години показват, че производителят е използвал умело това благоприятно положение. С други думи, трябва да бъде ясно, че свободата на действие на селскостопанските производители при опазаряването на немонополни произведения е несъвместима със сегашната система на снабдяването и с режима на регулирано промишлено производство, регулирани цени и регулирани печалби на останалите производители в сектора на индустрията и занаятите. Тази негова свобода на действие е отговорна в голяма степен за увеличението в цените на почти всички селскостопански произведения, а оттам и в цените на онези промишлени и занаятчийски произведения, които се приготвяват предимно чрез преработката на местни сурови материали от селскостопански произход.

Погрешно би било да се мисли, че тази свобода на действие у селскостопанския производител би се проявила само при случаи на появата на една излишна, в абсолютен размер, покупателна сила на пазара. Обикновено се счита, че увеличението в надниците и заплатите, както и в доходите на онези лица, които получават

определени парични суми, през последните две и половина години е било много по-слабо, отколкото увеличението в издръжката на живота. В абсолютен размер – да, но мярката в случая не трябва да бъде абсолютното увеличение в размера на паричните доходи и съотношението на това увеличение към покачването на цените на дребно, а увеличението в реалната покупателна сила на широките слоеве от населението спрямо онова количество от стоки и услуги, което остава на пазара на разположение за частна консумация. При ограничения внос и слабите реколти през последните две години, от една страна, и при увеличените нужди на войската от храни и материали и нарасналите нужди във връзка с разширение в територията и населението в царството, от друга страна, всяко увеличение в номиналните или даже в реалните доходи на широките слоеве от населението – предимно на чиновничеството и на работничеството, което не би държало достатъчно сметка за състоянието на пазара и за количеството на стоките, които остават на разположение на частната консумация, би предизвикало едно усилено търсене на стоки, без да съществува възможността това търсене да бъде напълно задоволено. В резултат ще последва едно покачване на цените на голям брой произведения: ще се покачат, на първо време, цените на стоките, които се продават свободно и чиито цени не са строго нормирани, а впоследствие и цените на онези стоки, които са обект на строги нормировки – по пътя на „черните борси“ и на задържането на стоки у производителите – били те в селското стопанство, или в градската промишленост и занаяти. По този начин всяко разширение в количеството на паричното обращение, което не би отговаряло на горните условия, би предизвикало едно повишение в цените на стоките въпреки режима на регулирани цени. Че подобно явление бе наблюдавано през последните две и половина години, е повече от ясно: достатъчно е да се анализират данните за развитието на паричното обращение, на спестовните влогове в кредитните институти, на плащанията на съкровището и на разходите по издръжката на войската и на семействата на мобилизираните, и пр.

III.

В заключение следователно трябва да се изтъкне, че за чувствителното повишение в развитието на цените от избухването на войната насам и затрудненията в снабдяването и продоволствието на населението са допринесли както бързото и силно поскъпване на вносните суровини и материали и полуфабрикати, така и особеното положение на селскостопанския производител във връзка с неговата свобода на действие при опазаряването на монополните произведения, от една страна, и разширението и количеството на паричното обращение и въобще в доходите на широки слоеве от населението, от друга страна. Изравнителният фонд на цените като средство за заковаване на цените до края на войната, ще може да се справи успешно с първия от горните три фактора, т.е. да спре по-нататъшното увеличение в цените на вносните стоки и да парира неблагоприятното отражение на това поскъпване върху равнището на цените на местните индустриални, занаятчийски, а оттам и на местните земеделски произведения. Другите два фактора обаче все още чакат своето разрешение: необходимо е да се ограничи до максимум свободата на действие на селскостопанския производител като икономически „предприемач“ и, на второ място, да се канализират свободните парични средства на широките слоеве от населението в кредитните институти, за да се избегне появата на едно несъответствие между поку-

пателната сила на населението, от една страна, и количеството на стоките и услугите, които остават на разположение за частна консумация, от друга страна.

Разрешението на първия от горните два въпроса трябва да върви по линията на постепенното монополизиране, или поставяне под възбрана на все по-голям брой произведения. Примерът за изземването на кожите, вълната, млякото и пр. трябва да бъде разширен и по отношение на почти всички останали основни селскостопански произведения, които не са обект или не се поддават лесно на монополната търговия на Дирекцията за храноизнос. Същевременно трябва да се постави общественото запасяване на по-здрави начала, за да се избегне едно повторение например на масовото колене на свини през миналата зима поради липсата или високата цена на фуража. Естествено всички мероприятия в областта на земеделието и скотовъдството предполагат преди всичко установяването на правилни и подходящи съотношения в цените на основните селскостопански произведения. Защото в обратния случай и най-добрият план относно производството или опазаряването ще срещне непреодолими спънки и ще бъде обречен на проваляне. Установяването на подобни съотношения трябва и може да се извърши само от специалисти, като се изхожда от днешното положение на пазара и от днешните ценови съотношения. Трябва да се предполага, че това е било направено преди още да бъде гласуван законът за изменение и допълнение на Закона за осигуряване на снабдяването и регулирането на цените.

Относно ограничаването на излишната покупателна сила, която би могла да се насочи към пазара на консумативни блага, трябва да се признае, че досега е направено твърде малко. Подписката за държавния заем за народната отбрана не ограничава достатъчно излишната покупателна сила, понеже средствата произлизат предимно от свободни за момента търговски, индустриални и пр. капитали. Необходимо е да се привлекат широките народни маси към по-засилено участие в заема за народната отбрана, и то като се поощрят спестяванията от текущи доходи, а не вноски от акумулирани в миналото спестявания и капитали. В случая от най-голямо значение остават обществените слоеве на чиновничеството и на работничеството, както и това на селското население. Доходите на държавното и частното чиновничество, както и на работничеството, могат лесно да бъдат контролирани. След силното поскъпване на живота от есента на 1941 г. насам, собствено, съмнително е дали в масата на държавното чиновничество се намира излишна покупателна сила. Доходите на селското население обаче остават в голяма степен извън контрола на държавата, въпреки че са в пряка зависимост от определените цени на селскостопанските произведения. Въпросът е да се канализират доходите на селското население, които съвсем не са за пренебрегване понастоящем.

На първо място, необходимо е да се проведе с по-голяма строгост събирането на разните данъци и такси от селското население. Същевременно налага се едно увеличение в данъчното облагане на онези селскостопански производители, с доход над един определен минимум, които също са били облагодетелствани от военновременната стопанска конюнктура. Покрай тези мерки трябва да се действа за засилването на срочните и даже на предсрочните плащания от страна на длъжници към Погасителната каса – постъпленията през изтеклата 1941 г. от горните източници съвсем не са задоволителни. Налага се и по-голяма строгост от страна на кредитните институти спрямо нередовни или не съвсем редовни длъжници – селски стопани, особено в районите, в които съществуват условия за по-редовно отчи-

тане пред банковите институти. Без тези или други подобни мерки селскостопанските производители, които с разширението в дейността на Храноизноса получават по една голяма част от годишните си парични доходи вкупом, ще задържат и занапред значителни парични суми в себе си, което ще представлява една постоянна опасност за правилното функциониране на системата на снабдяването.

С една дума, въпросът за стабилизирането на цените е крайно сложен и може да бъде атакуван само постепенно, като не се пренебрегват никои от основните фактори, които влияят върху равнището на цените или системата на снабдяването. Последният опит за „заковаване“ на цените, по всичко изглежда, може да разчита на много по-голям успех, отколкото правените в миналото опити. Както бе изтъкнато в самото начало, покачването в цените на вносните стоки ще може да бъде спряно благодарение на *прилагането* на изравнителния фонд на цените – стига на този фонд да бъдат осигурени достатъчно средства. За пълното стабилизиране на цените обаче е необходимо да се осигури една, макар и относителна, финансова и монетна стабилност, без която системата на снабдяването не ще може да функционира правилно. От сведенията, които бяха обнародвани в ежедневния печат и от разискванията в Народното събрание при приемането на закона за изменение и допълнение на Закона за осигуряване на снабдяването и регулиране на цените личи, че взетите мерки се отнасят предимно до осигуряването на техниката по стабилизирането на цените, но не и до осигуряването на необходимите общостопански и финансови предпоставки за тяхното трайно стабилизиране. Към осъществяването на тези предпоставки трябва да се пристъпи успоредно с прилагането на новата техника по „заковаване“ на цените.

СТАТИСТИЧЕСКИЯТ ИНСТИТУТ ЗА СТОПАНСКИ ПРОУЧВАНИЯ*

Тези дни напуска България професор О. Андерсон, директор на Статистическия институт за стопански проучвания при Софийския държавен университет от основаването му в началото на 1935 година до края на изтеклия март [1942 г.]. Този факт не бива да отmine незабелязан от българската общественост и особено от средите на българските стопановеди. Професор Андерсон, дошъл в България като емигрант от Русия, посвети осемнадесет години от своя живот на своята втора родина – било като преподавател във Варненското висше търговско училище, било като директор на Института за стопански проучвания. Неговото дело е тясно свързано с издигането и поставянето на научна основа на стопанските проучвания в България. Той бе главният виновник за откриването на Статистическия институт за стопански проучвания при Софийския държавен университет, в първите години щедро субсидиран от Рокфелеровата фондация и подпомаган от българската държава. Ученик на големия руски учен Чупров, професор Андерсон работи с упоритост в областта на стопанските проучвания, вземайки дейно участие и при разрешаването на някои теоретически задачи в Главната дирекция на статистиката. Той има немалка заслуга за прилагането на репрезентативния метод на наблюдение и разработки, извършени от Главната дирекция на статистиката, за изграждането на българския индекс на обема на индустриалното производство и на много други начинания на българската статистика.

В своята дейност като директор на Института за стопански проучвания професор Андерсон се ръководеше от желанието да служи на българската наука и администрация. В тясно сътрудничество с г.г. професорите Мишайков и Загоров – същите, с които той работеше и в Главната дирекция на статистиката, професор Андерсон допринесе твърде много за изясняването на редица важни проблеми из областта на българската индустрия, търговия, земеделие, финанси и пр. Той улесни издаването на няколко извънредно ценни стопански монографии, като труда на д-р А. Чакалов върху националния доход на България, студията на Б. Недков върху българските финанси и изследването на професор К. Бобчев върху външнотърговската договорна политика на България. В „Трудовете“ на Статистическия институт за стопански проучвания бяха обнародвани голям брой ценни статии и изследвания върху отделни въпроси из разните страни на народното стопанство. Всички тези отделни статии носят отпечатък на широките познания на професор Андерсон, който напътстваше с

* Списание „Стопански вести“, 1942, кн. 8, с. 7–8.

такт и умение своите по-млади сътрудници в института. Раздавайки щедро времето и познанията си на своите сътрудници, той никога не направи от института своя лична платформа или кариера.

Заслугата на професор Андерсон и на института за стопански проучвания през неговото седемгодишно съществуване не се състои само в обнародването на редица ценни стопански изследвания. Една голяма част от дейността на института остава и ще остане незабелязана, било поради нейния поверителен характер, било поради самата скромност на директора на института, който съзнателно избягваше шума и рекламата. Не по-малка е заслугата на института и на неговия ръководител по отношение оформянето на една плеяда от млади български икономисти, преминали през грижливото наблюдение на професор Андерсон като икономисти и сътрудници на института. Мнозина от тези млади икономисти днес заемат достойно преподавателски места в разните висши държавни училища, като професор д-р Ив. Стефанов, д-р А. Ю. Тотев, д-р Ст. Спасичев и др. Други като Ц. Цончев и пр. заемат висши служби в държавната администрация, в която влагат придобития си опит на научни изследователи и добросъвестни работници.

Професор Андерсон напуска България, за да се отзове на поканата на университета в Кил, където получава назначение като професор. Той обаче едва ли ще може да забрави своята втора родина, в която прекара най-плодотворните години на живота си и на която служи добросъвестно и предано. Той може да бъде доволен от своето дело, защото съумя да издигне стопанските проучвания в България до степен на съответните институти в много по-напреднали държави; защото оставя след себе си едно грамадно дело – многобройните издания на Статистическия институт за стопански проучвания; и защото допринесе за оформянето на голям брой млади български икономисти, които ще продължават и занапред да работят за напредъка на българската наука и стопанство. Напускайки България, професор Андерсон не ще престане да работи за интересите на своята втора родина с всички средства на своя интелект и авторитет. Неговите приятели в България са дълбоко убедени в това и се надяват, че професор Андерсон ще отнесе със себе си същите чувства, които те питаят към него.

ПРЕДПОСТАВКИ ЗА СТАБИЛИЗИРАНЕ НА ЦЕНИТЕ*

Въпросът за стабилизиране на цените се поставя, и с право, наново на дневен ред. Проучванията на отделните комисии, натоварени със задачата да установят начините за затвърдяване на цените, още не са направени обществено достояние. Изглежда обаче, че този път проблемата за цените се разглежда с нужната сериозност и преди всичко с желанието да се постигне едно „заковаване“ на цените. Опитите, правени в миналото, показват, че установяването на твърди цени не може да се постигне само чрез декрети, съгласуване и строг контрол. Твърдите цени са необходими както за правилното снабдяване и разпределение на стоките, така и за опазването на селскостопанските произведения и за разумното финансиране на държавата. Възможен ли е обаче един режим на твърди цени и какви са предпоставките за установяване на устойчиви цени понастоящем – към края на третата военна година?

Под твърди или заковани цени не трябва да се разбира една абсолютна устойчивост в равнището на всички видове цени. Известна свобода на действие при определянето на цените е необходима за правилното провеждане на търговската и земеделската политика на правителството. При бързо променящите се стопански условия във и вън от страната цените на известни стоки – предимно от селскостопански произход – ще трябва да бъдат повишавани или понижавани с оглед да се поощри дадена култура или да се улесни един или друг бранш от индустрията или занаятите. Под твърди цени трябва да се подразбира по-скоро едно устойчиво общо равнище на цените, образувано от разхожданията в цените на отделните стоки. Същевременно ударието не трябва да се слага, както в миналото, предимно върху цените на стоките. От еднакво значение са цените на услугите, които консуматорите получават от трети лица в натура, пряко или косвено, както и от използването на жилищни и търговски помещения. Установяването на твърди цени за стоките би разрешило проблемата за цените, доходите, снабдяването и финансирането на държавата само наполовина, ако в твърдите цени не се включват и цените на услугите, на жилищата, на труда. Явно е, че цените на услугите, на жилищата и на труда не могат да се разглеждат, и още по-малко да се установяват независимо от цените на стоките, още повече че почти всички стопански дейатели, чиновници и пр. са едновременно производители и консуматори в горния смисъл на думата.

Необходимо е следователно да се установи едно положение на равновесие между цените на стоките и услугите, от една страна, и доходите на населението за пряка консумация. При намалено количество на стоки на разположение за частна консумация неправилно би било да се увеличават заплати и надници в еднакъв раз-

* Списание „Стопански вестник“, 1942, кн. 11, с. 2–5.

мер с поскъпването на стоките или на живота въобще. В това отношение впрочем грешката досега е била по-скоро в обратна насока – особено след силното повишение в равнището на цените от октомври 1941 година насам. Необходимо е да се ограничат консумативните разходи на всички категории и съсловия – нещо, което най-лесно би могло да се постигне чрез още по-широкото приложение на купонната система и чрез ограничаването на някои по-второстепенни производства, за да се освободят необходимите капитали, труд и материали за производството на други артикули.

Със самото стабилизиране на цените не може и не трябва да се избързва. Въпросът е сложен и изисква щателно проучване. Прибързано би било да се установяват твърди цени преди прибирането на реколтата, т.е. преди есента на текущата година. Този кратък тримесечен период все пак ще бъде достатъчен, за да се отстранят някои несъответствия в цените на основните селскостопански произведения, без което всяко стабилизиране на цените не би било дълготрайно. През този преходен неколкомесечен период обаче не трябва да се допускат нови промени в цените на основни селскостопански произведения освен при крайна необходимост. Една промяна в сегашния момент в основните цени на зърнените храни например не би могла да въздейства върху посевите и реколтата, от която ни делят само няколко месеца. Допустимо би било окончателното заплащане на монополните култури да се извърши впоследствие, след прибирането на реколтата и установяването на едно правилно и трайно съотношение в цените на стоките.

Естествено при установяването на подобно правилно и трайно съотношение в цените на стоките трябва да се изхожда от днешното положение, като се върви по пътя на постепенното отстраняване на явните несъответствия в цените на полеводните култури помежду им, от една страна, и на полеводните култури и скотовъдните произведения, от друга страна. Да се изхожда във всички случаи от цената на един основен продукт – пшеницата например – би било опасно. Подобен начин на процедиране би дал в много случаи смешни и невъзможни за прилагане резултати. Достатъчно е да припомним периода на последната стопанска депресия от 1931 година нататък... Съотношенията в цените на отделните категории селскостопански произведения през горните години съвсем не биха могли да се поддадат на подобна калкулация независимо от произведението, което би било взето за база.

Въобще проблемата за стабилизирането на цените трябва да бъде атакувана на два фронта: един вътрешен – чрез установяването на едно правилно съотношение в цените на селскостопанските произведения, и другия външен – чрез съответни мерки за заковаване на цените на вносните готови произведения, сурови материали и полуфабрикати. Докато цените на селскостопанските произведения на вътрешния пазар се поддават сравнително леко на нормировки, установяването на твърди цени за вносните стоки е възможно само чрез широкото прилагане на изравнителния фонд на цените – независимо от други мерки като спогодби с главните страни-вносителки за поддържане на твърди цени за основните вносни стоки от държавите, с които поддържахме най-оживени търговски връзки. Само чрез заковаването на цените на вносните стоки ще може да се запази устойчиво равнището на цените на селскостопанските произведения, което предстои да бъде изработено и определено.

Принципът за задържане на цените чрез широкото прилагане на изравнителния фонд на цените, горещо поддържан в страниците на „Стопански вести“, ще спести значителни средства и на самото държавно съкровище въпреки сумите, които трябва да бъдат отделени за неговото приложение. Установяването на твърди цени ще

направи излишни бъдещи увеличения в заплатите на държавните служители и във веществените разходи (поради увеличението в цените на материалите) на разните държавни учреждения. Също така значителни икономии биха могли да бъдат реализирани с течение на времето при едно устойчиво равнище на цените от разходите по издръжката и материалната екипировка на войската. А поддържането на устойчиви цени не би било възможно, без да се преустанови наблюдаваната през последните три години трайна тенденция на повишение в цените на вносните стоки, което от своя страна е възможно само чрез широкото прилагане на изравнителния фонд на цените.

До окончателното проучване на правилните съотношения в цените на основните селскостопански произведения е необходимо да не се допускат нови увеличения в цените на местните или на вносните стоки. Понеже се намираме пред новата реколта, съмнително е дали ще се наложат по-значителни промени в сега установените цени на селскостопанските произведения. При вносните стоки обаче е необходимо да не се позволяват нови увеличения, особено в цените на суровите материали. Всяко действително увеличение във вносните (граничните) цени трябва да бъде отсега нататък неутрализирано чрез съответната премия от изравнителния фонд на цените. Това важи с особена сила за цените на суровите материали и полуфабрикати, които, внесени в страната при повишени цени през даден месец, ще наложат увеличение в цените на готовите индустриални или занаятчийски произведения след едно закъснение само от няколко месеца.

Неоправдани са страховете у някои среди, в смисъл че широкото приложение на изравнителния фонд на цените ще постави много тежко бреме върху държавните финанси. Частният внос е доста ограничен понастоящем, а общата стойност на внесените през 1941 година сурови материали и полуфабрикати (включително някои държавни доставки) възлиза на кръгло 4250 милиона лева. Това е масата на вносните стоки, към които ще трябва да бъде прилаган изравнителният фонд на цените. След последната стопанска спогодба с Германия, в която се предвижда установяването на твърди цени за по-важните германски вносни стоки у нас, ако изравнителният фонд на цените би разполагал с няколко само стотин милиона лева, всяко увеличение в цените на вносните стоки би могло да бъде спряно „на границата“ чрез по-ниски вътрешни цени. Разбира се, изравнителният фонд на цените не ще легне изключително върху държавния бюджет. Напротив, той би могъл да има значителни приходи, особено ако разликите в покупните и експортните цени на монополните култури се внасяха от Дирекцията за храноизнос в този фонд. Принципът за твърди цени означава окончателно скъсване със старата система на хомогенни вътрешни и външни цени за по-важните произведения. Пълният държавен контрол върху външната търговия, и особено върху износната търговия, улеснява поддържането на различни вътрешни и външни цени за експортните произведения. Изравнителният фонд на цените действително ще изисква средства, но съкровището би могло спокойно да набави средствата веднага или предварително, при по-малки размери, отколкото да върши това в увеличен масщаб впоследствие, когато общото поскъпване наложи увеличение в заплатите, веществените разходи и пр. Най-после, защо да не се отделят част от приходите от данъка върху военновременните печалби за поддържането на един ефикасен изравнителен фонд на цените, който би съдействал за внасянето на общо успокоение сред стопански деятели, спестители, чиновници, работници и пр.?

Така сложена, проблемата за заковаване на цените на вносните стоки се явява много по-лесна за разрешение, отколкото проблемата за установяване на правилни съотношения в цените на основните селскостопански произведения. Изравнителният фонд на цените ще бъде необходим обаче не само при цените на вносните стоки, но и при регулирането на цените на селскостопанските произведения или на произведенията на местната индустрия и занаяти. Изтъкнато бе, че поддържането на абсолютно стабилни индивидуални цени е не само нежелателно, но и невъзможно. Промените, които ще бъдат правени в цените на отделни стоки, биха могли да останат без влияние върху вътрешното равнище на цените чрез съответни компенсации от изравнителния фонд на цените в случаите поне, в които подобни компенсации биха могли лесно да бъдат технически проведени.

Остават два последни въпроса: за контролирането на консумацията и опазването на селскостопанските произведения; и за ограничаване на излишната покупателна сила, която би могла да се насочи към пазара на консумативни блага. Селскостопанският производител запазва и до днес голяма свобода на действие при опазването на произведенията си. В повечето случаи той единствено е меродавен да решава дали да продава, колко да продава и при каква цена да продава. По този начин той може съзнателно или несъзнателно да спъва правилното снабдяване и да подкопава и най-твърдо установения режим на цените. Необходимо е да се въведе по-строг контрол върху неговото производство и консумация, както вече е сторено по отношение на много артикули от селскостопански произход. Примерът с изземването на млякото, вълната, кожите и пр. трябва да бъде правилно оценен и съответно използван в други еднакво важни случаи. Свободата на действие на селскостопанския производител като предприемач е несъвместима с новите условия.

Относно ограничаването на излишната покупателна сила, която би могла да се насочи към пазара на консумативните блага, трябва да се признае, досега е било направено твърде малко. Подписката за държавния заем за народната отбрана съвсем не ограничава излишната покупателна сила, понеже средствата произлизат предимно от свободни за момента търговски, индустриални и пр. капитали. Необходимо е да се привлекат широките народни маси към едно по-засилено участие в заема за народната отбрана, и то като се поощряват спестяванията от текущи доходи, а не вноски от акумулирани в миналото спестявания или капитали. В случая от най-голямо значение остават обществените слоеве на държавното и частното чиновничество, на работничеството и това на селското население. Доходите на държавното и частното чиновничество, както и на работничеството, могат лесно да бъдат контролирани и нагаждани към равнището на цените и условията на пазара. Доходите на селските производители обаче остават в голяма степен извън контрола на държавата, въпреки че са в пряка зависимост от определените цени на селскостопанските произведения. Въпросът е да се канализират доходите на селското население, които в сегашните времена съвсем не са за пренебрегване.

На първо място е необходимо да се проведе с по-голяма строгост събирането на разните данъци и такси от селското население. Същевременно налага се едно увеличение в данъчното облагане на онези селскостопански производители с доход над един определен минимум, които също са били облагодетелствани от военновременната стопанска конюнктура. Покрай тези мерки трябва да се действа за засилването на срочните и даже на предсрочните плащания от страна на длъжници към Пога-

сителната каса – постъпленията през изтеклата 1941 година от горните източници съвсем не са задоволителни. Налага се и по-голяма строгост от страна на кредитните институти спрямо нередовни или не съвсем редовни длъжници – селски стопани, особено в районите, в които съществуват условия за по-редовно отчитане пред банковите институти. Без тези или други подобни мерки селскостопанските производители, които с разширението в дейността на Храноизноса получават една голяма част от годишните си парични доходи вкупом, ще задържат и занапред значителни парични суми в себе си, което ще представлява една постоянна опасност за правилното функциониране на системата на снабдяването.

Изтъкнатите по-горе предпоставки за установяването и поддържането на едно устойчиво равнище на цените естествено не обхващат всички фактори, които влияят върху развитието на цените. Важното е да се действа в тази насока, като не се пренебрегват едни или други възможности за осигуряване на едно трайно и устойчиво равнище на цените. Въпросът е крайно сложен, но може да бъде атакуван постепенно – първом, чрез спиране възходящото развитие на цените на вносните стоки, и на второ място – чрез установяване на едно правилно съотношение в цените на местните селскостопански произведения.

СЪЩНОСТ И ЗНАЧЕНИЕ НА НОВИТЕ 3% ДЪРЖАВНИ СЪКРОВИЩНИ БОНОВЕ*

I. Законът за новите 3% държавни съкровищни бонове

В Държавен вестник, брой 28 от 9 февруари 1942 г. бе обнародван следният закон: „Закон за разрешаване на Министъра на финансите да издава държавни съкровищни бонове с 3 на сто годишна лихва“. Законът дава право на министъра на финансите да издава държавни съкровищни бонове с 3% годишна лихва, издадени на приносителя, с падеж една или две години от датата на издаването им. Боновите ще се издават в следните деноминации: от 1000 лева, 5000 лева, 10 000 лева, 20 000 лева и 50 000 лева. Те се освобождават от всякакви сегашни и бъдещи данъци, а лихвите по тях се освобождават от преките данъци по Закона за данъка върху приходите. Боновите ще се пласират от Българската народна банка, за сметка на държавата по номиналната им стойност, представлявана от главницата. Изплащането на боновите се извършва на падежите им от Б.н.банка – в главницата и лихвите им. Боновите обаче могат да бъдат изплащани и преди падежите им от Б.н.банка за сметка на държавата по стойността им в главница и лихви към всяко 5-о, 15-о и 25-о число на месеца, предшествашо датата на представянето на бона. Ако последната дата съвпада с едно от тези числа, лихвата се пресмята към това число. Боновите се приемат за залог и гаранции по номиналната им стойност във всички предвидени от закона случаи: по търгове и договори за обществени предприятия, за чиновнически гаранции и пр.

Въз основа на чл. 1, ал. 2 от гореспоменатия закон Министерският съвет взе решение – в заседанието му от 18 февруари 1942 година – да се издадат на първо време държавни съкровищни бонове за 1 милиард номинални лева, разпределени, както следва: 318 500 бона от различни деноминации на обща номинална стойност 750 милиона лева и 116 100 бона от различни деноминации на обща номинална стойност 250 милиона лева, като първите бонове са едногодишни, а вторите – двугодишни. С изключение на едногодишните бонове от хиляда лева, които носят дата на издаването 15.III.1942 г. и падеж 15.III.1943 г., всички останали едногодишни бонове носят дата на издаването 25.III.1942 г. и падеж 25.III.1943 г. Всички двугодишни съкровищни бонове носят дата на издаването 25.III.1942 г. и падеж 25.III.1944 г. Впоследствие, с писмо № 15834 от 23.XI.1942 г., Главната дирекция на държавните и на гарантираните от държавата дългове уведомява Българската народна банка, че е предстоящо пускането на нови 3% държавни съкровищни бонове за 5 милиарда номинални лева, в деноминации от по 5, 10, 20 и 50 хиляди лева, с едногодишен и

* Списание „Економист“, 1942, кн. 4, с. 417–428.

двугодишен живот, начиная от 5.XII.1942 г., респ. 15.XII.1942 г., и с падежи към 5.XII.1943 г., 15.XII.1943 г., 5.XII.1944 г. и 15.XII.1944 г.

Впоследствие, с нарочно постановление на Министерския съвет, взето в заседанието му от 16 ноември 1942 година, се прави следното изменение в техниката по пласиране на боновете: при изплащането на платежни заповеди, издадени към частни лица и фирми, чийто размер надминава 200 000 лева, Б.н.банка ще заплаща половината сума на платежната заповед, окръглена на 1000 лв., с 3% държавни съкровищни бонове, а другата половина – в пари, в рамките на съществуващите вече ограничения относно тегленето на суми над 100 000 лева от банковите институти. Същевременно новите 3% държавни съкровищни бонове – съгласно въведената практика в началните дни на текущата 1943 година, за която цел е било искано съгласието на заинтересованите обществени и частни организации, както и на кредитните институти – се въвеждат като платежно средство (вместо заплащане с банкноти) при големи плащания, надминаващи сумата от 200 000 лева, при следните случаи: 1) за изплащане на платежни заповеди; 2) за изплащане суми по международните клирингови и други преводи чрез Б.н.банка; 3) за изплащане на влогове от държавните, обществените и частните банки; 4) за изплащане на преводи на суми чрез банките; и 5) за изплащане на дисконтирането по инкасови полици. Боновете могат следователно да служат и за погасяване на дългове, за влогове в Пощенска спестовна каса, за изплащане на държавни и общински данъци, както и за всички плащания между частни лица и фирми.

II. Техника на циркулацията на боновете

В горните рамки новите 3% държавни съкровищни бонове се явяват като конкурентно на банкнотите и монетите платежно средство. Боновете си приличат с банкнотите и монетите по това, че могат да служат за уреждане на дългове между частни лица и за плащане на данъци към държавата и общините – приемането им от страна на държавата при плащането на данъци узаконява тяхното естество на законно платежно средство. Боновете се различават от банкнотите по това, че докато банкнотите се издават от Българската народна банка, боновете се издават от държавното съкровище, респективно от Дирекцията на държавните дългове; по това, че боновете са лихвоносни, докато банкнотите не са лихвоносни; и по това, че боновете имат краен падеж, докато банкнотите остават, поне на теория, постоянно в обращение. Следователно би могло да се поддържа, че поне на теория новите съкровищни бонове представляват по-привлекателно платежно средство, понеже се олихвяват автоматически и следователно ежедневно нарастват по стойност, докато банкнотите, които също се издават „на приносител“, не се олихвяват. Новите съкровищни бонове са един вид лихвоносни съкровищни ноти, но се различават от издадените към края и след края на миналата Световна война от британското съкровище нарочни „съкровищни ноти“ от малки стойности по това, че са лихвоносни и с краен падеж, докато британските съкровищни ноти не бяха лихвоносни и циркулираха, така да се каже, безпадежно.

Самият факт обаче, че боновете са лихвоносни и се олихвяват на междинни падежи, три пъти месечно, представлява вече един недостатък от гледището на редовните платежни средства: плащането чрез бонове изисква малко повече време за изчислението на действителната стойност на бона в момента на плащането, докато стойността на банкнотата е винаги равна на паритета, или на номиналната ѝ стойност. Освен това най-малките деноминации, в които се издават боновете, са от хиля-

да лева, което ги прави негодно средство за плащане на суми под хиляда лева – освен чрез връщането на част от сумата в банкноти или монети от страна на получателя на бона при плащането. С други думи, по естество предназначението на боновете е за уреждането на по-големи по стойност плащания, но не и за всички видове плащания. Ако на теория лихвоносният характер на боновете ги прави по-привлекателно платежно средство от банкнотата или монетата, на практика не би могла да съществува опасност за едно изместване на банкнотите или монетите при уреждане на задълженията чрез новите бонове. Фактът обаче, че боновете се олихвяват в срокове от кръгло 10 дни, ги прави донякъде годни и за уреждане на дългове в незакръглени до хиляда лева суми, като евентуалният остатък се доплаща в банкноти или монети, или като разликата се връща в банкноти или монети от страна на получателя на бона.

Циркулацията на бона започва от момента на издаването му: на пряката му продажба от страна на Б.н.банка или, в повечето случаи, на издаването му от банката при осребряването на платежни заповеди. Когато боновете постепенно навлязат в циркулация между частните лица и предприятия и се намират в самите банки, отделно лице или фирма може да получи такъв бон било от друго лице или фирма, било от някоя частна банка при тегленето на суми по кредиторните сметки, или при изплащането на преводи от страна на банките и т.н. Трябва следователно да се различават ясно три момента и положения: моментът на издаването на бона от страна на Б.н.банка за сметка на държавата; циркулацията на бона между частни лица и фирми, за уреждане на задълженията им; и задържането на бона в някоя банка, т.е. временно прекъсване на неговата циркулация. От гледището на частните лица и фирми, които употребяват боновете за уреждане на плащанията помежду си или към държавата, бонът представлява едно редовно законно платежно средство като банкнотата или монетата въпреки факта на олихвяването му. Но от гледището на отделната частна банка, получила даден бон при влагането на суми по кредиторните сметки на нейните клиенти, или при изплащането на задълженията на клиентите към банката, бонът представлява вече една „ценна книга“ като всяка друга облигация от някой държавен заем или като облигациите на Погасителната каса.

III. Боновете от гледището на приносителя

Какво е отношението на частното лице или фирма към съкровищния бон, получаван при осребряването на някоя платежна заповед от Б.н.банка, или при текущото уреждане на задълженията към и от страна на други частни лица и фирми, или при тегленето на суми по кредиторните сметки в банките? Когато частното лице получи съкровищен бон при осребряването на платежна заповед, бонът може да остане временно като редовно платежно средство в касата или портфейла на получателя; или да бъде непосредствено предаден на друго частно лице срещу уреждането на някое задължение; или да бъде представен в банката от частното лице за заверяване на неговата кредиторна сметка. Ако бонът остане в касите на предприятието на частното лице, той нараства ежедневно по стойност поради ежедневното изработване на нови лихви. За да се оформи това нарастване в стойността на бона поради изработените лихви обаче, е необходимо той да бъде задържан до следващото 5-о, 15-о или 25-о число на месеца. С други думи, един бон, получен по номиналната му стойност към 5-ото число на даден месец, не нараства по стойност до 14-ото число на същия месец включително, а само на 15-ото число. И ако бонът бъде задържан в предприятието до 14-ото число и предаден на трето лице на горната дата, неговата стойност остава

непроменена и първоначалният приносител на бона не печели нищо от задържането му в течение на девет дни вместо обикновени банкноти като „касова наличност“.

Ако обаче приносителят на бона го задържи в касите на предприятието си до следващото 15-о число на месеца и го използва за уреждане на някое задължение едва на 15-ото число на месеца, стойността на бона нараства съразмерно с изработените лихви през времето от 5-ото число (датата на получаването му) до 15-ото число (датата на предаването му). Новата и по-голяма стойност на бона към 15-ото число е отбелязана на гърба на бона срещу съответната дата, месец и година. В такъв случай ползата за първоначалния приносител на бона е явна: той е поддържал известна „касова наличност“ в предприятието си и същевременно се е ползвал от лихвите, които би получил, ако бе внесъл съответната сума на влог в някоя частна банка – при предположението, че нетната лихвоносност на бона и нетната лихва на влоговете в банката са еднакви по размер. Ако, от друга страна, приносителят на бона го представи веднага в банката си и последната завери влоговата му сметка с равностойността на бона още в същия ден на издаването му по неговата номинална стойност, приносителят не губи и не печели: същият резултат би се получил, ако Б.н.банка би изплатила или осребрила платежната му заповед веднага в банкноти и монети вместо в бонове, или изцяло в банкноти и монети и ако той би вложил тези банкноти и монети в банката си по кредиторната си сметка.

Ако обаче частното лице или фирма получи бона не към 5-ото, 15-ото или 25-ото число на даден месец, а към някоя междинна дата, и ако бонът остане в касите на предприятието до следващата междинна падежна дата, стойността на бона нараства в пълния размер на изработените лихви през времето на двете междинни падежни дати, а не само в размера на изработените лихви през времето, когато бонът е станал фактически притежание на приносителя му. Един пример: бонът се олихвява всеки (приблизително) 10 дни, или общо към (приблизително) 36 пъти в годината. Един бон от 1000 лева струва само 1000 лева в деня на издаването му – да предположим, 5-ото число на даден месец, но при 3% годишна лихва нараства по стойност с 1/36 част от размера на годишната лихва през следващите 10 дни от датата на издаването му, т.е. от първата междинна падежна дата. За един бон от хиляда лева изработената лихва между 5-ото и 15-ото число на месеца се равнява на (кръгло) 83 стотинки. Следователно полученият бон от 1000 лева на 5-ото число на месеца струва 1000.83 лева на 15-ото число на месеца. Но ако бонът е бил получен на 10-ото число на месеца и ако приносителят му го задържи до следващата междинна падежна дата, стойността на бона пак нараства с 83 стотинки и възлиза също на 1000.83 лева на 15-ото число на месеца – въпреки обстоятелството, че приносителят е притежавал същия бон само в течение на 5, а не на 10 дни.

Следователно от гледището на отделния приносител, получаващ даден бон между две междинни падежни дати и задържащ бона до следващата междинна падежна дата, се явява една печалба от лихви, произлизаща от изработването на определеното количество лихви в по-кратък от определения период от време. Тази печалба от разликата в, така да се каже, фактически „изработените“ и фактически „заслужените“ лихви може да бъде реализирана само в случай че приносителят на бона го задържи до следващата междинна падежна дата. Ако същият е принуден да извърши някое плащане преди следващата междинна падежна дата, печалбата може все пак да бъде реализирана чрез извършването на предстоящото плащане от текущите постъпления на предприятието в банкноти и монети, или чрез теглене на необ-

ходимите суми от кредиторната сметка на собственика на бона в някоя банка – само при условието че нетната лихва върху влоговете в банката е по-ниска от 3%. При една нетна лихва върху влоговете от 2% например печалбата би възлязла само в размер на 1%, или на една трета от размера на годишната лихва върху десетдневния междинен срок, т.е. на една трета от 83 стотинки в горния случай. Но ако приносителят на боновете си служи с тях при уреждане на плащанията си както с обикновените банкноти и монети, текущите плащания в бонове и текущите постъпления в бонове биха изравнили в по-дългия период тези разлики във фактически „изработените“ и фактически „заслужените“ лихви, вследствие на което горната печалба не би могла да се появи.

IV. Боновете от гледището на отделните банки

Отделната банка се намира в аналогично положение с това на разгледания случай на приносителя на бон от 1000 номинални лева. Когато получи даден бон от някой свой клиент, който настоява бонът да бъде веднага превърнат във влог, банката ще завери кредиторната сметка на приносителя на бона с равностойността на бона към последната междинна падежна дата. Ако представянето на бона в банката е било извършено на 10-ото число на месеца например, приносителят фактически губи в лихви една сума, равна на изработените лихви от бона през времето от 5-ото до 10-ото число на месеца. Тази „загуба“ в лихви се явява като „извънредна“ печалба от лихви за банката, тъй като на следващото междинно падежно число – на 15-ото число на месеца – стойността на бона пораста в пълния размер на изработените лихви през изтеклите десет дни от 5-ото до 15-ото число на месеца. Така върху бон от 1000 лева, представен в банката от неин клиент към 10-ото число на месеца, банката ще спечели 83 стотинки от лихви само в течение на пет дни, а не на десет дни, което прави двойно по-голямо олихвяването на бона. За да бъде тази печалба от лихви реална, а не фиктивна, е необходимо количеството на боновете, които постъпват в банката ежедневно, да бъде по-голямо от количеството на боновете, които банката пуска в обращение по един или друг начин. Само в такъв случай ще се яви един превес на „печалбите“ спрямо „загубите“ от разликите във фактически „изработените“ и фактически „заслужените“ лихви. Когато количеството на боновете, които се пускат в обращение през Българската народна банка от страна на съкровището, проявява тенденция на увеличение в даден и сравнително по-дълъг период, тази предпоставка става реална. От гледището на отделната банка следователно новите съкровищни бонове представляват един нов, макар и незначителен, приходен източник.

Фактически обаче тази незначителна печалба се неутрализира донякъде или напълно от обстоятелството, че третирането на новите съкровищни бонове в отделната банка като редовни платежни средства е съпроводено с по-сложни операции, които изискват повече време за тяхното извършване. При установената понастоящем практика в повечето банки описването на боновете е свързано със значителна загуба на време, което може да наложи в някои случаи увеличаването на банковия персонал, т.е. увеличаването на техническите разноски на банката. Всъщност обаче не съществуват оправдателни причини за едно подобно развитие на нещата. Описването на боновете е напълно излишно – когато даден клиент на банката се яви пред съответното гише с бонове от различни деноминации на обща стойност например от 300 000 лева, времето, необходимо на чиновника за изчисляването на действителна-

та стойност на боновете чрез включването на изработените лихви, едва ли би било по-дълго от времето, необходимо на същия или на друг, по-малко квалифициран чиновник, да преброи една сума от 300 000 лева в банкноти и монети от различни стойности. Фактът, че изработените лихви от бона към всяко 5-о, 15-о и 25-о число на месеца са показани на гърба на бона, улеснява значително пресмятането на действителната, в разлика от номиналната, стойност на представените бонове. Следователно загубата на време може да бъде напълно избягната при една съответно подходяща практика и техническите разноси на банката не ще бъдат увеличени. В такъв случай печалбата, която би могла да се появи при направената по-горе уговорка, ще бъде напълно реална.

Но отделната банка печели много повече от разликата в лихвата, с която се олихвяват боновете, и разликата от лихвата, която същата банка получава върху резервите си от централната банка. Боновете се олихвяват с 3 на сто годишна лихва, а Б.н.банка плаща една лихва само от едно на сто върху авоарите, които частните банки държат на влог при нея. Защото „купуването“ на даден съкровищен бон от страна на банката и заверяването на кредиторната сметка на неговия приносител означава, че част от разполагаемите средства на банката се превръщат в пласменти в „ценни книжа“. В баланса на банката тази промяна става по следния начин: с предаването на съкровищния бон от страна на клиента банката заверява неговата кредиторна сметка в пасивната страна на баланса си например с 1000 лева – стойността на бона, и същевременно увеличава перото „пласменти в ценни книжа“ в актива с 1000 лева. Ако обаче на следния ден клиентът се яви пред гишетата на банката с намерение да изтегли една сума от 1000 лева в брой, банката намалява неговата кредиторна сметка с 1000 лева, което се отразява в активната страна на баланса чрез едно намаление на перото „разполагаеми средства (касова наличност)“ със съответната сума. Теоретически попълването на касовата наличност ще се извърши чрез едно съответно теглене на суми по кредиторната сметка на банката в Б.н.банка. В края на краищата следователно една сума от 1000 лева се намалява от авоара на банката при централната банка, където е била олихвявана с годишна лихва от едно на сто, и се прехвърля в активната страна на баланса на банката в перото „пласменти в ценни книжа“, където се олихвява с една лихва от 3 на сто годишно, тъй като боновете носят 3 на сто годишна лихва. Банката следователно печели фактически разликата от 2 на сто в лихвата, което прави в горния случай към 56 стотинки на 1000 лева за десет дни. А това вече представлява една значителна печалба!

V. Боновете от гледището на държавното съкровище

Фактът, че съкровищните бонове се издават със срок от една година или от две години означава, че съкровището отсрочва действителното плащане на дадено задължение с една или две години чрез извършване на плащането в съкровищни бонове. При възможността да извърши, или по-право, да разпoredи плащането на дадено задължение в съкровищни бонове, а не в банкноти и монети, съкровището се избавя от необходимостта да предизвика едно съответно намаление в авоарите си при централната банка. Защото, ако Б.н.банка осребри дадена платежна заповед и заплати стойността ѝ на приносителя в банкноти и монети, тя ще намали съответно авоара на съкровището по неговата текуща кредиторна сметка. В такъв случай в баланса на Б.н.банка ще настъпят следните промени: в пасива на баланса ще се

яви едно намаление от 1000 лева в салдото на текущата кредиторна сметка на държавата, съпроводено от едно съответно увеличение в количеството на банкнотите в обращение – или платежната заповед унищожава 1000 лева от авоара на банката и се създават нови 1000 лева в обращение като банкноти, които вече представляват задължение не на съкровището, а на централната банка. С други думи, в този случай се увеличават задълженията на виждане на Б.н.банка посредством разширението в банкнотното обращение, и се намаляват наличностите на съкровището при Б.н.банка чрез намалението в салдото на неговата кредиторна сметка.

От друга страна обаче, намалението на салдото на наличните средства на съкровището при Б.н.банка не е в негов интерес, понеже означава едно съответно намаление в неговите възможности за покриване на някои бъдещи нужди чрез собствените си средства, т. е. разширението в количеството на банкнотното обращение не е в интереса на централната банка в един момент, когато банкнотното обращение проявява тенденция към разширение в повече от желания размер. От гледището на една частна банка разширението в банкнотното обращение на банката – в случай че тя има право да издава и пуска в обращение банкноти – е сигурно средство за реализиране на допълнителни печалби. От гледището на централната банка обаче, чиято главна задача е да бди върху здравината и вътрешната стойност на монетата, разширението в банкнотното обращение, макар и да носи известни облаги, е нежелателно и трябва да се избегне. Следователно както съкровището, така и централната банка имат еднакви интереси – да отсрочат временно фактическото изплащане на дадено задължение на съкровището чрез плащане в съкровищни бонове с падеж от една до две години от датата на издаването им.

Държавното съкровище обаче е принудено да заплати известна цена за тази привилегия да отсрочи крайното плащане на дадено задължение с една или две години посредством издаването на лихвоносни съкровищни бонове. Тази цена е равна на размера на годишната лихва на боновете, която в случая възлиза на 3 на сто. Това представлява една нетна загуба за съкровището. Тезата, че тази загуба ще бъде компенсирана чрез едно съответно увеличение в облагането именно на онова съсловие, което получава издаваните съкровищни бонове, е несъстоятелна. На първо място, технически погледнато, е твърде трудно, ако не и невероятно, да се обложи с увеличени данъци именно и само онова съсловие, което обичайно получава издаваните от съкровището бонове. На второ място, даже и ако това бе възможно, постъпленията от увеличеното облагане биха могли да бъдат използвани от съкровището за някоя друга цел. Следователно загубата от лихвите е нетна и безвъзвратна от гледището на съкровището. Отсрочването на плащанията на съкровището за една или две години не е пряко свързано със загуба или печалба от гледището на централната банка, тъй като едно задължение на банката (към държавата и салдото на нейната кредиторна сметка) се превръща в друго задължение на банката (разширението в банкнотното обращение), по което тя не плаща лихви. Вместо да се получи едно увеличение в задълженията на виждане на централната банка – поради разширението в банкнотното обращение, произлизащо от изплащането на платежната заповед в брой, се получава едно увеличение в дълговете на държавата, произлизащо от пускането в обращение на лихвоносните съкровищни бонове. Целта обаче се постига: крайното плащане се отсрочва и паричното обращение не се разширява.

VI. Боновете и развитието на паричното обращение

Ако изплащането на една платежна заповед от страна на Б.н.банка чрез издаването на съкровищни бонове (за сметка на съкровището) не е свързано пряко с едно разширение в количеството на паричното обращение, следва ли да се твърди, че емитирането на съкровищните бонове може да влияе за задържането на възходящото развитие на паричното обращение при днешните обстоятелства? Отговорът на този въпрос ще бъде най-добре даден чрез един повторен анализ на промените, които се извършват в балансите на частните банки и на централната банка при циркулацията на съкровищните бонове. Отделният търговец, индустриалец и въобще стопански деятел, който получава съкровищни бонове при осребряването на дадена платежна заповед или при друг някакъв повод, ще задържи, на теория поне, ако не и на практика, една част по получените бонове в предприятието си под формата на касова наличност и ще представи останалата част от боновете в банката си с молба да бъде заверена кредиторната сметка или да получи едно съответно намаление в салдото на дебиторната си сметка. Частта, която ще бъде задържана в предприятието под формата на касова наличност, не ще бъде по-голяма, отколкото сумата, която би била необходима в банкноти и монети. Напротив, обстоятелството, че боновете не са годни за всички видове плащания (за надниците и пр.), ще го принуди да задържи една по-малка част от боновете под формата на касова наличност, като допълни разликата до необходимия или обичаен размер на касовата наличност чрез банкноти и монети.

Само в случай че нетната лихва, която той получава от банката върху влоговете си, е по-малка от 3%, т.е. от лихвата на боновете, отделният стопански деятел би задържал една сравнително по-голяма част от получените бонове в предприятието си под формата на касова наличност. Тази част все пак не би могла да бъде значителна, понеже въобще е рисковано да се държат значителни парични средства или други ценности на съхранение в касите на предприятието поради опасността от пожар, от кражба и други подобни съображения. Ако, напротив, сметката на отделния стопански деятел в банката не е кредиторна, а дебиторна, той би внесъл веднага пълния или почти пълния размер на получените съкровищни бонове в банката с оглед да намали салдото на задълженията си, по които плаща лихва, по-голяма от 3%, и би задържал под формата на касова наличност само абсолютно необходимите стойности в бонове и в банкноти и монети. Теоретически би могло да се допусне, че в такъв случай съотношението между банкнотите и боновете в касовата наличност на предприятието ще бъде в полза на боновете: ролята и значението на банкнотите спрямо боновете ще бъде сведена до ролята и значението на монетите спрямо банкнотите преди въвеждането на системата на плащане чрез съкровищни бонове.

Далече най-голямата част от получените бонове обаче ще бъде използвана или за непосредствено предстоящи плащания към други частни лица и фирми, или за плащания на данъци към държавата или общините, или за заверяването на кредиторната (или дебиторната) сметка на приносителя на боновете в неговата банка. Рано или късно пуснатите от първия приносител бонове в обращение ще бъдат представени в някоя банка и превърнати във влог (или в ликвидирано задължение към банката). Защото рано или късно ще се яви нуждата от банкноти и монети за някои по-дребни или специални плащания, или условия за поставяне на оборотните средства на предприятието на съхранение в банката, или условия за получаването на по-голяма изгода чрез превръщането на боновете във влогове или в ликвидирани задъл-

жения. В такъв случай увеличението в перото „пласменти в ценни книжа“ в баланса на банката ще съответства на едно увеличение в салдото на влоговете в обратната страна на баланса, или при погасяването на дадено задължение увеличението в перото „пласменти в ценни книжа“ ще бъде неутрализирано чрез едно намаление в салдото на отпуснатите заеми от банката. В този последен случай банката превръща един свой лихвоносен актив в друг и по-малко лихвоносен актив – тъй като лихвата, която банката получава срещу отпуснатия заем, е по-висока от лихвата, която тя получава чрез олихвяването на съкровищния бон. Във втория случай обаче банката получава един актив, който носи приблизително същата лихва или по-висока лихва от тази, която тя заплаща на срещуположния пасив под формата на лихви върху влоговете.

Процесът обаче не се завършва със заверяването на дебиторната или на кредиторната сметка на приносителя на бона с равностойността на продадения бон. Нуждата от оборотни средства във вид на банкноти и монети ще застави бившия собственик на бона да тегли съответни суми срещу кредиторната или дебиторната си сметка. В такъв случай намалението в салдото на влоговете в пасивната страна на баланса на банката предизвиква съответно намаление в салдото на разполагаемите средства в актива на банковия баланс. При една тенденция към увеличение в количеството и общата стойност на боновете, които се пускат в обращение – както бе вече изтъкнато, – загубата на разполагаеми средства (касова наличност) ще предизвика едно теглене на суми по кредиторната сметка на банката в Б.н.банка. По този начин част от разполагаемите средства в актива на баланса на банката се превръщат в „пласменти в ценни книжа“, т.е. в лихвоносни съкровищни бонове. Лихвата, която банката е получавала от централната банка върху резервите си, е възлизала едва на едно на сто, а лихвата, която банката получава от съкровищните бонове, възлиза на 3 на сто. Разликата от две на сто представлява чиста печалба от гледището на отделната банка, произлизаща от поемането на съкровищните бонове. Рискът е нищожен, боновете могат винаги да бъдат представени от банката за осребряване при централната банка.

VII. Боновете и косвеното финансиране на държавата

Въвеждането на една техника на плащания посредством съкровищни бонове, както бе вече изтъкнато, се обяснява главно с желанието на съкровището да не намалява салдото на авоара си в централната банка и да не допуска едно съответно разширение в количеството на паричното обращение. В края на краищата обаче една голяма част от емитираните съкровищни бонове се превръща в „пласменти в ценни книжа“ в баланса на банките и предизвиква едно съответно намаление в техните резерви при централната банка, което е равнозначно и на едно съответно разширение в количеството на паричното обращение. С други думи, банковата система става кредитор на съкровището в размера на поетите от нея съкровищни бонове и следователно косвено финансира държавата. Ако съкровището не разполага с достатъчни авоари в централната банка и ако плащанията трябваше да се извършват не чрез съкровищни бонове, а в брой, съкровището би било изправено пред алтернативата да използва правото си да получава преки кредити от централната банка в размер на предстоящите плащания или да емитира един нарочен вътрешен заем за посрещане на нарасналите нужди, които не могат да бъдат покрити от постъпленията от редовни приходни източници. И в двата случая обаче съкровището би следвало да заплати една по-висока лихва от лихвата, която носят горните съкровищни бонове. Така например лихвата върху преките кредити, отпуснани от централната банка на

съкровището, би надвишила с две на сто лихвата, която съкровището плаща върху новите съкровищни бонове. От гледището на съкровището следователно косвеното финансиране чрез крайното поемане на по-голямата част на емитираните бонове от банковата система представлява едно значително удобство, понеже е свързано с по-малки бъдещи разходи за лихви.

На тази печалба на съкровището от разликата в лихви при прякото и косвеното кредитиране съответства една равностойна печалба за банковата система от разликата в лихвите, които се получават върху резервите на банките при централната банка (едно на сто) и върху поетите съкровищни бонове (3 на сто). Когато напливът на влогове в банковата система е значителен и не може да предизвика поради ограничените възможности на военновременната стопанска конюнктура едно съответно разширение в кредитните пласменти на банките, превръщането на част от резервите на банките при Б.н.банка в ценни книжа с 3 на сто годишна лихва допринася за поддържането на рентабилността на банковите капитали и представлява едно значително улеснение. От гледището на централната банка обаче косвеното финансиране на съкровището – при алтернативата от прякото кредитиране чрез краткосрочни аванси на държавата от страна на централната банка – е свързано с една загуба от лихви: намалението в резервите на банките с дадена сума освобождава централната банка от задължението да плаща лихвата от едно на сто върху въпросната сума; но прякото кредитиране на съкровището от страна на централната банка в размер на горната сума би означавало получаването на лихви в размер на скontoвия процент на централната банка, или пет пъти повече. Разликата между лихвите върху резервите на банките и лихвата, която съкровището би плащало на централната банка върху използваните от него преки кредити, представлява, разбира се, само една теоретическа загуба за централната банка.

От общостопанска гледна точка и при едно идентифициране на интересите на съкровището с частните интереси на централната банка косвеното финансиране на съкровището представлява едно безспорно преимущество както за държавата, така и за банковата система, поне във времена, когато напливът на влогове в кредитните институти е значителен и последните не са принудени да прибегват до кредитните услуги на централната банка, за да поемат допълнителните количества съкровищни бонове, пуснати на пазара. Защото в обратния случай поемането на новите бонове от страна на банковата система в желаните размери би било невъзможно, тъй като банките ще бъдат заставени да плащат много по-висока лихва върху кредитите, които ще трябва да получат от централната банка, за да поемат допълнителните количества съкровищни бонове, чиято лихва е значително по-ниска. Накрай, общият ефект върху развитието на паричното обращение ще бъде съвсем незначителен, в смисъл че паричното обращение ще продължава да се разширява или да се стеснява успоредно с емитирането или ликвидирането на новите съкровищни бонове на крайните им падежни дати. Понеже само една сравнително малка част от емитираните бонове ще остане в предприятията като постоянна „касова наличност“ и една друга не особено голяма част ще остане в циркулация, намалението в обема на паричното обращение, което ще се постигне чрез косвеното финансиране на държавата от страна на банковата система, ще бъде незначително.

Накрай, трябва да се изтъкне, че въпреки изтъкнатите преимущества от гледището на техниката на плащанията новите съкровищни бонове все пак отстъпват на банкнотата и монетата като платежно средство за всички видове плащания. До-

пълнителното емитиране на съкровищни бонове и задължението, което тежи върху банковата система да разпространява боновете чрез плащане отчасти в банкноти и отчасти в бонове в случаите, когато сумата надвишава 200 000 лева, ще предизвика едно раздробяване на стойностите на отделните плащания или на отделните тегления на суми от кредитните институти. В резултат броят на операциите в отделните банки ще бъде значително увеличен, което означава и едно съответно увеличение в общите разноси на банката като стопанско предприятие. Но то означава същевременно и поемането от банковата система на една все по-голяма процентна част от количеството и стойността на емитираните допълнителни количества съкровищни бонове. Банките в края на краищата имат пряк интерес да увеличават авоарите си в 3% съкровищни бонове – до момента, когато една значителна част от техните разполагаеми средства в касова наличност и резерви при централната банка се превърнат в „пласменти в ценни книжа“. От този момент нататък обаче банките не ще бъдат в състояние да поемат нови съкровищни бонове, понеже ще трябва или прекомерно да намалят процентното отношение на сумата на разполагаемите средства към сумата на влоговете, или да прибегнат до преки кредити от страна на централната банка – което представлява една свършено нестабилна операция. Обстоятелството, че емитирането на допълнителни количества съкровищни бонове създава по косвен път нови влогове на частни лица и предприятия в банковата система, отлага момента на окончателното насищане на банките със съкровищни бонове, но не и да го отстрани завинаги.

ЦЯЛОСТНОТО УРЕЖДАНЕ НА ПРОБЛЕМАТА ЗА ЦЕНИТЕ, СНАБДЯВАНЕТО И РАЗПРЕДЕЛЕНИЕТО*

Влизането в сила на новия бюджет на държавата за 1943 година – с едно увеличение от кръгло два милиарда лева в кредитите за заплати на държавните служители, поставя наново традиционния вече въпрос: докога ще продължава гонитбата на цените и доходите в омагьосания кръг, в който се движи българското народно стопанство от три години насам? Отговорът е в зависимост от успешното и цялостното уреждане на проблемата за цените, снабдяването и разпределението. Тази проблема, както е добре известно, произлиза от основното несъответствие между обема на търсенето и обема на предлагането, което се появи скоро след избухването на войната и което продължава да се увеличава. Това основно несъответствие, водещо по силата на обстоятелствата към едно състояние на автаркистично развитие на стопанството, може да бъде отчасти превъзмогнато: 1) чрез мерки, целящи увеличението в обема на местното селскостопанско, промишлено и занаятчийско производство, както и в обема на вноса, и 2) чрез едно ограничение на консумацията и едновременно степенуване на нуждите с оглед на сравнително оскъдните средства на разположение за тяхното задоволяване. Първата предпоставка за правилното функциониране на автаркистическото стопанство, и поспециално за правилното уреждане или насочване на производството, снабдяването и разпределението, се състои в поддържането на едно трайно и устойчиво общо равнище на цените, а оттам и на едно правилно и трайно съотношение между равнището на цените и доходите на широките слоеве от населението.

1. Някои препоръки от общостопански характер. Необходимо е следователно успоредно с мерките за поощряване на местното производство и на вноса да се предприемат навременни мерки за ограничение на търсенето на стоки и услуги на пазара. Тези мерки трябва да вървят по линията на спирането на увеличенията в заплатите на държавните, общинските, автономните и частните служители и на надниците и възнагражденията на индустриалните и занаятчийските работници. Същевременно трябва да бъдат обхванати и други стопански или социални съсловия, чиито доходи не са в пряка зависимост от политиката на държавата, но които все пак могат да бъдат контролирани чрез едни или други мероприятия на правителството. На първо място, необходимо е да се ограничи твърде нарасналата напоследък купувна сила на някои слоеве от населението, чиито доходи понастоящем не са добре обхванати

* Списание „Стопански вестн“, 1943, кн. 1–2, с. 2–6.

от системата на облагане чрез преки данъци, както и да се възприемат по-строги критерии при разрешаването на заеми от кредитните институти или при тяхното събиране. На второ място, трябва да се пристъпи, с оглед на косвеното ограничение на купувната сила на населението, към едно разширение в сега съществуващата система на разпределение на стоките чрез определени консумативни дажби, чрез купонни карти, домакински книжки или нарочни снабдителни бележки. В основата на тези мерки обаче стои въпросът за стабилизирането на цените.

2. Задачи на ценовата политика. Поддържането на едно устойчиво общо равнище на цените е необходимо не само заради правилното функциониране на системата на снабдяването и разпределението, но и от гледището на правилното финансиране на държавата и обезпечаването на сигурността на народните капитали и спестявания. Политиката на постепенно увеличение в равнището на цените, макар и понякога благоприятна от гледището на местното производство, пречи на правилното функциониране на системата на снабдяването и разпределението, понеже: 1) предизвиква известно въздържане у производителите при опазаряването на произведенията в обичайния или нормалния размер в очакване на нови увеличения в цените на отделните стоки, и понеже: 2) предизвиква стремеж у населението към запасяването в по-големи от обичайните или желаните размери в очакване на нови увеличения в цените на стоките. Следователно необходимо е да се стабилизират цените на стоките веднага, като се изхожда от положението и съотношението в цените на отделните стоки или групи произведения, в сила в началото на текущата година. Под „устойчиво общо равнище на цените“ не трябва да се разбира една система на абсолютно твърди и неизменни цени за всички видове произведения, а една система, в която промените в цените на отделни стоки в една или друга посока, т.е. разхождението в цените на отделните стоки, не би предизвикало промяна в общото равнище на цените, което трябва да остане устойчиво.

3. Възможно ли е стабилизирането на цените при днешното им равнище?

Никога не е късно за пристъпване към едно решително и окончателно стабилизиране на цените при дадено равнище независимо от настъпилото покачване през даден период в миналото. Днес условията за стабилизирането на цените са сравнително благоприятни, понеже съществува едно доста правилно съотношение между цените на земеделските и местните индустриални произведения: покачването в цените на земеделските произведения от 1939 година до септември 1942 година – последния месец, за който са обнародвани данни, възлиза на 86 на сто, срещу увеличение от 84 на сто в цените на местните индустриални произведения за същото време. При наличността на тази основна предпоставка за стабилизирането на цените трябва да се пристъпи към едно издирване, установяване и премахване на някои явни несъответствия, които съществуват понастоящем в системата на цените. Трябва да се отстранят всички несъответствия в цените на основните селскостопански произведения и на някои промишлени или вносни произведения както във вертикално, така и в хоризонтално отношение. Трябва да съществува пропорционалност в цените на стоки, свързани помежду си от производствено гледище, като например фуража, млякото, маслото, сиренето, месото и кожите, а също и от консумативно гледище – като оливията, свинската мас, зехтина, кравето масло и т.н. Във всички случаи обаче трябва да се изхожда от сегашните цени на основните няколко зърнени храни, чиито цени трябва да бъдат взети като база на сравненията – при условие, разбира се, че самите те са в хармония помежду си.

4. Средствата на ценовата политика. Не във всички случаи обаче отстраняването на тези несъответствия в цените на стоките трябва да бъде извършено чрез установяването на нови цени за съответните произведения, които да бъдат валидни за всички потребители на пазара. В случаи, при които промяната в цената на дадено основно или доста важно селскостопанско произведение ще предизвика промени в установени цени на няколко други и важни селскостопански или промишлени произведения, промяната в цената трябва да бъде неутрализирана посредством действието на изравнителния фонд на цените, чиито средства трябва да бъдат съответно засилени. Главната задача на изравнителния фонд на цените обаче остава неутрализирането на влиянието на външните пазари върху вътрешната система на цените. Когато цената на дадена вносна стока от голяма важност за състава на консумацията на населението или от значение като суров материал в индустрията и занаятите показва тенденция на покачване, увеличението в цената трябва да бъде неутрализирано още на границата чрез даването на известна субсидия на вносителя от средствата на изравнителния фонд. Също така, когато цената на дадено селскостопанско произведение показва тенденция на увеличение поради променените условия в чуждите пазари, увеличението трябва да бъде своевременно неутрализирано чрез създаването на една такса, или увеличението в съществуващата дотогава такса, платима от износителя в приход на изравнителния фон. С една дума, изравнителният фонд на цените представлява главното средство на ценовата политика, възприела принципа на устойчиво общо равнище на цените. Неговото значение е толкова важно, колкото е важно значението на един девизен изравнителен фонд през време на монетна инфлация за борба със спекулата на валутната борса. Средствата на фонда трябва да бъдат извънредно засилени например чрез постъпленията от един нарочен заем, защото е безсмислено да се щадят милионите днес за поддържане на едно устойчиво равнище на цените, когато след година ще трябва по необходимост да се гласуват нови милиарди за увеличение на заплати и веществени разходи във връзка с повишението в равнището на цените.

5. Създаването на един общ съвет по цените. Работата по издирването, установяването и премахването на явните несъответствия в цените на по-важните произведения обаче не би могла да бъде по силите на една само служба или на едно само учреждение. Освен това тази работа не бива да се извършва единствено от държавни служители, които по необходимост и даже по една случайност трябва да се занимават понастоящем с подобни въпроси. Трябва да бъде привлечено сътрудничеството на хората на науката и на представителите на разните научноизследователски институти в страната, както и на хората на частната стопанска дейност, които са най-добре запознати с техниката на производството, с техниката на цените и на тяхната взаимозависимост. Опитът на носителите на частната стопанска дейност през времена, които налагат развитието на стопанството на автаркистични начала, представлява един общонароден капитал, който трябва да бъде правилно оползотворен от съответните ръководни власти. Добре би било следователно да се създаде например при отделиението за цените в Министерството на търговията един общостопански съвет по цените, снабдяването и разпределението на стоките, в който да участват шефовете на съответните държавни служби, представителите на научната мисъл и на частните стопански деятели, излъчени или подбрани измежду професионалните организации и стопанските институти в страната. Този съвет ще трябва да се свиква периодично и

да се занимава със съотношенията в цените, с техниката на снабдяването и с техниката на разпределението. Той обаче ще трябва още в самото начало да определи броя на стоките, които следва да бъдат обект на монополната търговия на Храноизноса, на стоките, които следва да имат нормирани цени, и на стоките, които трябва да останат със свободни цени и със свободен режим на търговията – не само при селскостопанските произведения, но и при вносните стоки.

6. Вътрешна хармония в режима на цените и на търговията. По принцип желателно би било да се намали броят на произведенията, чиито цени са „монополни“ и които са обект на търговията на Дирекцията за храноизнос. По-добре по-малък брой стоки с монополна търговия, но по-пълно организиране на събирането на стоките, на тяхното складиране, опазване и подготовка за по-нататъшно разпределение. Всички останали важни селскостопански произведения трябва да имат нормирани цени, а по-маловажните произведения – свободни цени. И тук важи максимата, че колкото по-малко на брой ценови нормировки, толкова по-пълнен контрол върху цените ще може да бъде установен. Същото важи и по отношение на вноса, където само важните сурови материали и основните готови произведения, необходими за изхранването или обличането на населението, трябва да бъдат с нормирани цени, а останалите произведения – по-скоро със свободни, отколкото с нормирани цени. Това деление е от значение, понеже характерът на ценовия режим на дадена стока трябва да определя и режима на търговията със същата стока. Стоките с монополни цени от селскостопански произход трябва естествено да бъдат обект на дейността на Храноизноса. Останалите важни стоки с нормирани цени трябва да бъдат поставени под един режим на централно изкупуване, организирано от двете централни експортни организации на частните износители и на кооперативните износители. Стоките със свободни цени и някои по-маловажни стоки с нормирани цени трябва да бъдат оставени при свободен режим на търговията. Същото важи и по отношение на вноса, където двете вносни централи „Българска търговия“ и „Българска промишленост“ се явяват като двойници на Дирекцията за храноизнос по отношение на вносната търговия на страната. Тази материя подлежи на уреждане от общия съвет по цените, снабдяването и разпределението.

7. Техниката по снабдяването, или „каптирането“ на стоките. „Каптирането“ на важните произведения от гледището на войската или на цивилното население представлява трудност само по отношение на селскостопанските произведения. Установяването на наличностите при вноса е сравнително лесна работа. Същото би могло да се каже и по отношение на индустриалното производство, макар че тук от значение е да се извърши една техническа ревизия на установените норми относно количествата сурови материали и тяхното съотношение към количеството на готовите продукти, както и да се засили техническият контрол при самото производство с оглед да не се допускат странични продажби на своеволни цени. При селскостопанските произведения събирането на монополните продукти се възлага, както и досега, на Дирекцията за храноизнос. Събирането на останалите важни селскостопански произведения с нормирани цени се възлага на двете експортни централи на частните износители (Централа за нарочни доставки при Общия съюз на българските износители) и на кооперативните износители (на о. о. д-во „Задруга“ при Общия съюз на популярните банки или някоя подобна организация на кооперативите). Събирането на произведенията се извършва от отделните износители или кооперативи – по на-

ряд от централната експортна организация, като всеки търговец-закупчик получава определен наряд в определен район. При чисто експортните произведения това би означавало, че търговецът не би чувствал нужда да купува по-големи от определените в наряда му количества, понеже нарядът е равен на неговия експортен контингент. Следователно той не би предлагал на производителите по-високи от определените или нормирани цени с оглед да получи по-големи от определените в наряда му количества. Изкупуването на стоките със свободни цени се извършва при свободен режим, но когато дадена стока порасне по значение – поради качествата ѝ на заместител на някоя друга стока, която изчезва от пазара, и т.н., – то и тя би могла да бъде поставена при по-горе установения режим на търговията с важните нормирани произведения, изкупувани по наряд от двете централни експортни организации на частните износители и на кооперативите.

8. Отношението на производителя към опазаряването на стоките. Събирането на монополните произведения от страна на Храноизноса се извършва според произведението, реколтата и отношението на производителите към опазаряването, по доброволен начин, на полуреквизиционни или на чисто реквизиционни начала. Събирането на произведенията с нормирани цени и от значение за войската и цивилното население се извършва по наряд от агентите на двете експортни организации и по възможност винаги по миролюбив начин. Когато обаче опазаряването на произведенията не се извършва в желаното или очакваното темпо, събирането може да се извършва чрез определянето на минимални количества, които всеки селскостопански производител трябва да отдели и предаде на агентите – както в скорошния случай със събирането на свинската мас от агентите на Централата за нарочни доставки. Когато определените минимални количества са все пак сравнително големи и мъчно поносими от гледището на производителите, се пристъпва към една система на полунатурална размяна, както в обявения режим за обмяната на син камък срещу стар бакър. Търговецът-закупчик на произведението ще издава снабдителни бележки на производителите, които предават исканите количества, за получаването винаги в рамките на определените нормални дажби от Главното комисарство за всеки район или община на такива произведения, като газ, оливия, сапун, сол, свещи и т.н. Когато опазаряването се извършва при още по-трудни начала и още по-голямо нежелание на населението да предава исканите количества стока, събирането се извършва на полуреквизиционни или чисто реквизиционни начала пак от агентите на двете експортни централи, но в присъствието на съответните официални представители. Друга възможност не съществува.

9. Техниката на разпределението на стоките между ангросисти и детайлисти. В това отношение е важно да се спази следният принцип: да се избегне прякото спазаряване между вносител и индустриалец, от една страна, и ангросистите, от друга страна. След „каптирането“ на местните селскостопански, индустриални или вносни произведения последните се поставят под разпореждането на централната разпределителна власт, която отделя свободното количество за разпределение между цивилното население. Във всеки случай поотделно при важните продукти с нормирани цени съответното браншово сдружение посочва количествата стока, които всеки ангросист ще трябва да получи, по изработен в самото сдружение нарочен „ключ“ и издава на всеки ангросист поотделно нарочна снабдителна бележка, заверена от органите на Комисарството, даваща му право да получи определено коли-

чество стока от определен вносител, индустриалец или орган на експортна централа по определена или нормирана цена. Това осигурява премахването на предлагания на по-високи от нормираните цени с оглед да се получат по-големи от определените в снабдителната бележка количества стока, защото вносителят, индустриалецът или агентът на експортната централа ще трябва периодически да отчита наличностите и продажбите си пред органите на Главното комисарство посредством получените снабдителни бележки при прехвърлянето на стоката върху ангросистите. Същият принцип трябва да бъде приложен и по отношение разпределянето на стоката между детайлистите и даже между занаятчийските потребители на дадени сурови материали, като гъон, шперплат и т.н. С положителност може да се твърди, че самоконтролът, който ще бъде по този начин установен в браншовите сдружения на отделните категории ангросисти и детайлисти, ще действа за най-правилното разпределение на нарядите между съществуващите търговци ангросисти и детайлисти във всеки район или център поотделно. И стоката неизбежно ще стигне до детайлиста по официално нормираната цена, в точно определени количества – според нуждите или разпределителните задължения на детайлиста.

10. Техниката по разпределянето на стоките между консуматорите. За да се осигури преминаването на стоката от ръцете на детайлистите в ръцете на консуматорите по официално нормираните цени и в сравнително равни количества с оглед на задоволяването на минималните нужди на максималния брой от населението, е необходимо да се разшири така наречената „купонна“ система. С други думи, във всички случаи, където това е технически възможно, разпределянето на стоките между консуматорите трябва да се извършва чрез предварително установени и оповестени консумативни дажби или продажби срещу предаване на купон от разпределителна карта, срещу вписване в домакинската книжка или срещу предаване на нарочна снабдителна бележка. За предпочитане е продажбата да се извършва срещу предаване на купон от разпределителна карта, защото контролът при отчитането е много по-бърз и ефикасен в този случай, отколкото при вписването на съответните количества в домакински книжки и съответни листове от страна на продавача. Системата на прикрепяване на консуматорите към дадено предприятие работи задоволително и трябва да бъде не само запазена, но и разширена по обseg – в случаите на продажби чрез вписване в домакински книжки. При продажби срещу отрязък от разпределителна карта обаче системата на прикрепяване не е абсолютно необходима. Остава един последен въпрос: за продажбите на стоки от занаятчийски на крайните консуматори и от селскостопански производители направо на крайните консуматори. Когато занаятчийята получава материалите по нормирани цени съобразно горната разпределителна система, самоконтролът между занаятчиите и контролът на гражданите остават главните средства за борба срещу нередни прояви. При преките продажби на селскостопански произведения от страна на производителите направо на гражданите единственото възможно средство за осигуряване на извършването на сделките по нормираните цени би било, по всичко изглежда, забраняването и строгото преследване на такива сделки... Пътищата и пътиците, пристигащи в големите градове, трябва да бъдат най-щателно претърсвани. Даже временното забраняване на така наречените „седмични пазари“ в по-големите градове би представлявало по-малко зло, отколкото продължаването на тази система на преки продажби от производителите на градските консуматори – защото психологическото значение на такива продажби

при твърде високи цени за селскостопанския производител е грамадно и допринася за усиляване на нежеланието му да опазява останалите произведения, чието изкупуване се извършва от търговците-закупчици „на място“ по установените нормирани цени.

Важното е да се установят, одобрят и възприемат основните принципи, върху които е изградена горната цялостна система на цените, снабдяването и разпределението. Установяването на техническите подробности в такъв случай би представлявало второстепенна и по-леко разрешима проблема. Във всеки случай крайно време е да се даде едно задоволително разрешение на проблемата на цените, снабдяването и разпределението на стоките, особено предвид на възможните изненади, които бъдещето крие.

СЪЩНОСТ И ЗНАЧЕНИЕ НА ВОЕННОВРЕМЕННИЯ КАПИТАЛИСТИЧЕСКИ СОЦИАЛИЗЪМ*

I.

Задачата на стопанската политика преди или през време на една война се състои в превръщането на народното стопанство в едно годно и дейно средство за водене на войната. Автоматичният механизъм на ценообразуването и на свободното изравняване на силите на търсенето и предлагането на пазара не е в състояние да превърне стопанството в годно и дейно средство за водене на войната. Напротив, основното несъответствие между обема на търсенето и обема на предлагането предизвиква такива смущения във функционирането на пазара, които превръщат стопанството само в една неблагоприятна обстановка за развитието на войната. В резултат държавата се вижда принудена да суспендира действието на автоматизма на ценообразуването и да премине към един режим на държавно ценоопределяне. От друга страна обаче, определянето на максимални цени от страна на държавата за почти всички произведения означава, че един по-голям брой купувачи могат да се възползват от определените сравнително ниски цени на стоките и да предизвикат едно по-бързо и по-пълно изчерпване на предлаганите на пазара произведения. Същевременно определените сравнително ниски цени от държавата не благоприятстват разширението в обема на предлагането и, в някои случаи, в обема на самото производство, което и без това е ограничено поради затрудненията при вноса на сурови материали, мобилизирането в редовете на войската на голям брой работници и други производствени фактори. Следователно пряката последица на държавното ценоопределяне се изразява в едно още по-голямо разхождение или несъответствие между обема на търсенето и на предлагането, особено предвид на обстоятелството, че за нуждите на държавата биват изземвани по-големи части от предлаганите на пазара произведения.

Това развитие на нещата заставя държавата да ограничи консумацията на частните потребители и едновременно да направи опити за доставянето на по-големи количества стоки на пазара, например по пътя на задължителното или полуреквизиционно изземване на храните от селското стопанство. Ограничението в обема на консумацията на цивилното население се извършва на базата на определени коли-

* Списание „Стопански вести“, 1943, кн. 5–6, с. 2–6.

чествени консумативни дажби за по-важните произведения, които са под нормалните количества, консумирани от частните потребители като едно цяло, преди настъпването на изключителните условия в стопанството вследствие на войната. С други думи, размерът на ефективната купувна сила на отделния потребител престава да бъде мярка за неговите консумативни възможности, които са изравнени – чрез въведения режим на определени количествени дажби – с тези на всички останали потребители. Същевременно чрез определянето на максимални цени за произведенията в индустрията, търговията и селскостопанското производство държавата определя по косвен път и размера на специфичните печалби във всеки отделен стадий на производството и на размяната. Определянето на специфичните печалби се извършва, така да се каже, неволно, понеже е наложително да се включи печалбата като съставен елемент в производствените разноски. Но когато почти всички произведения получават определени от държавата максимални цени, държавата косвено нормира и размера на общите печалби на предприятията – тъй като определените специфични печалби за отделните артикули, произвеждани в едно предприятие, определят по съвокупност и границите на общите печалби, до които предприятието може да достигне. Това определяне на максимални предели за печалбите на предприятията се явява също така като неизбежна последица на държавното ценоопределяне.

Чрез определянето на общите печалби във всеки отделен стадий на производството и на размяната обаче държавата по неволя поставя известни ограничения при по-нататъшното насочване на капиталовите инвестиции в страната, както и при тяхното фактическо образуване. Привлекателността на дадено производство или на даден обект на капиталовите инвестиции ще зависи в голяма степен от определените от държавата максимални цени и допустими печалби във въпросния стадий на производството или при дадения обект на капиталовите инвестиции. С други думи, всяка погрешно определена цена, в сравнение с цените на останалите видове произведения, или всяка погрешно определена специфична печалба в даден бранш, в сравнение с определените специфични печалби в останалите браншове на производството и на размяната, са от естество да предизвикат едно пренасочване на капиталовите инвестиции, доколкото въобще условията в момента позволяват едно разширение на тези инвестиции. Но държавата не остава неутрална по отношение на самото образуване или насоката на капиталовите инвестиции: чрез засиленото данъчно облагане държавата изнемва една твърде голяма част от печалбите, реализирани в рамките на определените от държавата „допустими“ печалби в предприятията; и чрез неизбежното рაციониране на предприятията и въвеждането на системата на производство по наряди държавата фактически насочва по-нататъшните капиталови инвестиции към онези производства или обекти, към които е насочено нейното търсене на стоки и материали. По този начин държавата поема почти напълно контрола върху производствените средства, които продължават да бъдат в собственост на частните притежатели, но които се насочват към производството на такива произведения, от които държавата се нуждае в момента, като насочването става от самата държава.

Така ценоопределянето води към рაციониране на консумацията, към определяне на печалбите, към насочване и ограничаване на капиталовите инвестиции, към рაციониране на отделните предприятия, към контрол на средствата на производството и към регулиране на самото производство. Рисковият елемент и званието на икономическия предприемач са в голяма степен премахнати чрез определянето и обезпечаването на специфични печалби в производството, от една страна, и чрез регулирането

на самото производство и насочването на капиталовите инвестиции от страна на държавата, от друга страна. Все пак определянето на специфични печалби не премахва напълно рисковия елемент, понеже при едно неблагоприятно стечение на обстоятелствата – като при едно твърде силно, неизбежно и непоправимо намаление в обема на производството или на продажбите – определените от държавата печалби могат да бъдат съпроводени с появата на абсолютни загуби от гледището на отделното предприятие, т.е. печалбите невинаги могат напълно да покрият производствените разходи. На второ място, в границите на определените от държавата специфични печалби за отделните артикули, произвеждани в дадено предприятие, икономическият предприемач все пак запазва известна свобода на действие и неговото старание, неговите познания или предвидливостта му при постигането на едно оптимално съчетание на производствените средства могат да осигурят по-големи печалби за предприятието в рамките на определените от държавата предели и следователно да осигурят самото възнаграждение на предприемача като предприемач. Въпросът е доколко тези печалби или това възнаграждение действително ще бъдат оставени в предприятието или у предприемача чрез съответната данъчна политика на държавата.

II.

Установеният по този начин режим в стопанството през време на война се приближава значително до положението в социалистическата държава. Контролът върху производствените средства се намира напълно в ръцете на държавата, която насочва капиталовите инвестиции, регулира производството и определя размера на печалбите. Капиталообразуването е ограничено до максимум и свободните капитали не могат да бъдат произволно вложени в нови имуществва, машини, сгради, земи и други ценности. Ликвидирането на предприятията също така не е свободно и подлежи на решението на съответните държавни власти. Понятието за рентабилността на отделното предприятие не е вече от значение, понеже, когато условията налагат това, и най-нерационалните предприятия могат да бъдат впрегнати в производството или размяната – чрез обезпечаването от страна на държавата на съответните печалби посредством ценоопределянето или чрез съответни субсидии, получавани например от един нарочен фонд за изравняване на цените. Консумацията на цивилното население е също ограничена и, по отношение на всички по-важни разходни обекти, е напълно изравнена, като е поставена в зависимост от нуждите на отделните лица – според естеството на техните занятия или някой друг критерий, но не и според размера на тяхната ефективна купувна сила. Този режим е много по-приближен до положението в социалистическата, отколкото в капиталистическата държава. Отделният предприемач е длъжен да произвежда това, което държавата повелява, работникът е длъжен да участва в производството и няма свободен избор на занятие, свободният гражданин подлежи на задължително участие в производствения процес, ако държавата намери това за необходимо. А това са по естество основните белези на социалистическата държава.

И все пак стопанството продължава да бъде устроено на капиталистически основи, понеже производствените средства остават в частна собственост и понеже образуването на спестявания и акумулирането на капитали все пак остава свободно.

Тази социалистическа надстройка към капиталистическата основа на стопанството през време на война запазва формата, но изменя съдържанието на отделните понятия. Неравното разпределение на благата продължава да съществува като наследство от миналото, но възможностите на едно по-нататъшно разширение в това неравенство са в голяма степен отстранени чрез нормирането на печалбите, контролирането на производствените средства и насочването на капиталовите инвестиции. Притежателят на свободни капитали се чувства собственик на тези капитали само на книга – по баланс, или по сметките му в някоя банка, или, накрай, по авоарите му в пари в собствения му дом. Притежателят на недвижими имущества продължава да бъде собственик на такива имущества и да получава известна рента от тях, но размерът на тази рента е определен от държавата и, което е по-важно, той няма правото да използва имуществото си както намери за добре, а е задължен да съблюдава разпоредбите на държавата. Собственикът на значителни спестявания или свободни капитали не може да увеличава по желание обема на своето потребление, нито да превръща капиталите си от една форма в друга – покупката на недвижими имоти например е ограничена, купуването на земя в селското стопанство от градски лица е също ограничено, купуването на други вещи е също ограничено. Свободата на спестяванията и на капиталообразуването не е нарушена – макар и техният размер да е контролиран и ограничен, – но свободата на използването на спестяванията и на капиталите е ограничена и капиталите остават предимно на книга, макар и ликвидни.

В едно важно отношение капиталистическото стопанство е запазено не само по форма, но и по съдържание – банковата система продължава да бъде ръководена без пряката намеса на държавата и получаването на кредити зависи изключително от техническото ръководство на отделната банка, без съответно разрешение от държавните власти. Всъщност обаче и тук свободата е само привидна, защото самото използване на кредитите зависи вече от благоволенieto на държавата, тъй като последната ръководи капиталовите инвестиции и без нейно разрешение получените средства не могат да бъдат вложени в нови съоръжения, в нови материали, в нови недвижими имущества и т.н. Същото важи и по отношение на оборотните капитали, защото производството е рაციонирано и се извършва по наряд, и разпределението е рაციонирано и се извършва, за всяко предприятие поотделно, в голяма степен по усмотрението на държавните власти. А използването на кредити за извършването на консумативни разходи е в голяма степен ограничено, първо – поради рაციонирането на потреблението, и второ – поради прекалено високото облагане на всички разходи за задоволяване на нужди, които търпят отлагане или които спадат към така наречената луксозна консумация. Например получаването на един консумативен кредит в размер на 100 000 лева от някоя банка би могло да бъде свързано с покупката на някоя скъпоценност, но чрез високото облагане на продажбите на скъпоценности получателят на кредита трябва да предаде на държавата една трета или даже една половина от получения консумативен кредит под формата на акцизи върху покупко-продажбата. И тук следователно свободата на получаване на кредити е само или донякъде привидна, а всъщност ограничена от държавата в по-малка или по-голяма степен, според естеството на изразходването на кредитите.

Тази социалистическа надстройка над основите на капиталистическото стопанство през време на война произлиза като логична развръзка на основното несъответствие между обема на търсенето и обема на предлагането и на предизвиканото от това несъответствие държавно определяне на цените. Този режим има своето

значение като средство за превръщането на стопанството от една неблагоприятна обстановка за развиването на войната в едно дейно и годно средство за постигането на крайната победа. Това е всъщност единственият смисъл на военновременния „капиталистически“ социализъм – едно понятие, което престава да бъде парадоксално или да представлява едно противоречие по естество. Този режим има своя смисъл и значение само през времетраенето на войната и лишенията, понасяни от отделните стопански субекти, се оправдават от крайната цел – постигането на победата и осигуряването на правилното развитие на стопанството в бъдещето в рамките на частната собственост, на частната инициатива и на мотива за частни печалби. Със завършек на войната трябва да се очаква сриването на социалистическата надстройка над капиталистическите основи на стопанството и възвръщането към един познат вече в миналото режим на стопанско саморъководство под егидата на държавата. Не ще съмнение, този процес на преминаване от квазисоциалистическо към капиталистическо стопанство след края на войната ще бъде сравнително продължителен по силата на обстоятелствата, но важното е, че тенденцията ще бъде към изоставянето на социалистическото съдържание на днешния режим.

III.

Установяването от страна на държавата на един режим на военновременен капиталистически социализъм предполага, че държавата ще положи грижи за поставяне на ударението върху капиталистическата съставка на горното понятие. Тези грижи трябва да бъдат насочени преди всичко към обезпечаването на здравината на националната монета, т.е. към пълноценността на онези минимални печалби, които държавата допуска да бъдат реализирани понастоящем, и на онези спестявания от текущите доходи на населението, които държавата поощрява чрез ограниченията върху обема на частната консумация. Ако всред стопанските деятели и самите спестители съществува убеждението, основано върху настоящото развитие на цените, че неизползваемите понастоящем минимални печалби или спестявания ще загубят с време част от своята стойност, импулсът и стимулът за реализиране на по-големи печалби в рамките на допустимите такива се премахва и стимулът за реализиране на по-големи спестявания от страна на консуматорите също изчезва. В резултат част от образуванията, макар и минимални, нови капитали се насочва към пазара на така наречената луксозна консумация, а почти наложеното увеличение в обема на спестяванията губи своето значение. Действително, за правилното финансиране на държавата през военно време появата на неизползваеми новообразувани капитали и на нови спестявания представлява благоприятно явление, улесняващо ако не прякото, то поне косвеното финансиране на държавата чрез самата банкова система, в която са насочени новите капитали и спестявания. Но срещу облагата, която държавата може да извлече от подобно развитие на нещата, няма една съответна полза за самите спестители и притежатели на свободни средства, която да допринесе за увеличение на производството или за правилното функциониране на снабдителната и разпределителната система. Без една гаранция за обезпечаването на здравината на националната монета социалистическата съставка в горното понятие за военновременния капиталистически социализъм ще вземе връх над капиталистическата със-

тавка при носителите на частната стопанска дейност и при самите потребители и спестители. Както първите, така и вторите ще потърсят средства за изразходването на онези минимални печалби или спестявания, които настоящите условия позволяват да бъдат образувани, а изразходването им може да бъде свързано с цената на едно чувствително разстройство на производството и на размяната през военновременния период. Същевременно намалението в темпото на образуването на нови капитали и нови спестявания, произлизащо от отстраняването на стимула за образуването на такива капитали и спестявания, ще изправи стопанството в близкото бъдеще пред една чувствителна липса на местни капитали, която ще трябва да бъде запълнена от държавата, в рамките на държавния социализъм, и която би могла до доведе до едно общо понижение в уровня на живота. Следователно кардиналната грижа на държавата през периода на военновременния капиталистически социализъм трябва да бъде насочена към обезпечаване здравината на националната монета или на пълноценността на онези нови капитали и спестявания, които все още могат да бъдат образувани в стопанството. Това представлява цената, която държавата трябва да заплати на носителите на частната стопанска дейност, на потребителите и на самите спестители, за лишенията, които те са длъжни да понесат през изключителното военновременно развитие на стопанството във връзка с режима на военновременния капиталистически социализъм. Но, което е най-важно, тази цена трябва да бъде заплатена и в самия интерес на държавата и на народното стопанство, защото косвеното премахване на стимула за по-големи печалби и на стимула за увеличени спестявания води към намаление в производството и към общо понижение в стопанската мощ на държавата и в уровня на живота на населението.

РАЗВИТИЕТО НА ЦЕНИТЕ В БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ ВОЙНАТА*

1. Някои уговорки относно българските ценови индекси. – 2. Развитие на общите индекси на цените на едро и на дребно и на индекса за издръжка на живота. – 3. Развитие на основните групови индекси на цените на едро. – 4. „Ножиците на цените“ на вносните и износните произведения. – 5. Развитие на цените на земеделските и промишлените произведения. – 6. Поскъпването на живота и движението на работническите надници.

1. Някои уговорки относно българските ценови индекси. Устройството на новите български индекси на цените на едро и на дребно, при база 1934/1935 година равно на 100, е добре известно. Тези индекси бяха изготвени въз основа на значението на отделните стоки в общия стокооборот на страната през 1934 и 1935 година. Индексът на цените на едро е изграден върху 72 стоки, а индексът на дребно – върху 34 стоки. Старият индекс за издръжката на живота на средно градско домакинство бе заменен от един нов индекс през 1942 г., изготвен въз основа на резултатите от проведената през 1938 и 1939 година анкета върху домакинските бюджети на няколкостотин работнически и чиновнически семейства в разни градове на Царството. Този нов индекс обаче не е сравняем със стария индекс за издръжката на живота, понеже неговата база е тази от 1939 година.

Трите български индекса на цените показваха трайна тенденция на покачване от втората половина на 1934 година насетне. Избухването на войната през есента на 1939 година не прекъсна тази няколкогодишна тенденция. Напротив, темпото на повишение в равнището на цените на едро и дребно бе засилено след избухването на войната. Поради някои технически причини обаче българските ценови индекси не отразяваха промените в равнището на цените на стоките след избухването на войната с онази точност, която бе наблюдавана през предходните няколко години. Общо взето, през първата година и половина след избухването на войната двата индекса на цените на едро и на дребно по-скоро подценяваха действителния размер на настъпилото повишение в цените на стоките.

На първо място, усвоената скоро след избухването на войната система на така наречените партийни цени опорочаваше ценовите индекси, понеже в повечето случаи агентите на Главната дирекция на статистиката отбелязваха най-ниските цени на всяка стока, за която бе в сила един режим на партийни цени. В резултат осредняването на цените на стоките с партийни цени понижаваше чувствително средната цена за всяка отделна стока въпреки обстоятелството, че партидите с ниски цени бяха

* Списание на Българското икономическо дружество, 1943, кн. 7–8, с. 490–503.

почти напълно изчерпани. След възприемането на политиката на универсални цени за почти всички видове стоки режимът на партидните цени бе постепенно изоставен. Все пак поне до края на 1940 година българските индекси на цените страдат от горния дефект и подценяват размера на повишението в общото равнище на цените на едро и на дребно.

На второ място, ограничението във вноса на някои готови произведения и сурови материали, както и оскъдното предлагане на някои местни произведения на частния пазар измениха съотношението на „теглата“ на отделните стоки в двата индекса на цените на едро и на дребно, както и в индекса за издръжката на живота. Въвеждането на разпределителни карти и на дажби за голям брой артикули от първа необходимост не би било от значение за репрезентативността на ценовите индекси, ако самите дажби за някои важни стоки не бяха чувствително намалени. Поддържането на ниска цена на хляба например безспорно действаше за подценяването на размера на поскъпването на живота поради голямото значение на хляба и брашното в индекса за издръжката на живота и пренасочването на част от разходите на домакинствата към други тестени и значително по-скъпи произведения.

На трето място, оскъдното предлагане на някои вносни стоки и даже пълното преустановяване на вноса на някои произведения се отразяваше също така неблагоприятно върху репрезентативността на ценовите индекси. Липсващите вносни стоки на пазара все пак участваха в ценовите индекси с последните разполагаеми цени. В някои случаи, като например с австралийската вълна, в индекса на цените на едро продължаваше да фигурира последната цена, отдалечена с пет или повече месеца от текущата цена. В резултат поддържането на подобни „заковани“ цени за някои стоки в ценовите индекси, и то при наличността на една явна и трайна тенденция към повишение в общото равнище на цените на стоките, действаше за задържането по изкуствен начин на възходящото развитие на ценовите индекси. Впоследствие някои вносни стоки бяха изхвърлени от индексите и заменени със сродни местни произведения, за които не липсваха ценови данни.

Накрая трябва да се отбележат и някои други фактори, които действаха за опорочаването на репрезентативността на ценовите индекси. Почти всеобщото изоставяне на системата на продажби отчасти в брой и отчасти на кредит в търговията и преминаването към плащане почти изключително в брой бе съпроводено с премахването на обичайното „каса скonto“ в търговията на едро и в по-малка степен в търговията на дребно. В резултат цените на някои местни промишлени произведения бяха увеличени с кръгло 5%, т.е. в размер на обичайното „каса скonto“, без това увеличение да бъде отбелязано в индекса на цените на едро, където продължаваха да фигурират предишните номинални или официални цени на стоките. Естествено ефектът на горната промяна върху ценовите индекси бе еднократен и се изразходва през началните месеци на войната.

Не ще съмнение, че ценовите индекси не отбелязват онова влошаване в качеството на наблюдаваните стоки, което се наблюдава след избухването на войната. Подобно нещо въобще не може да се изисква от индексите на цените. Тези индекси също така отбелязват само промените в официалните цени на стоките, но не и промените в цените на така наречената черна борса. Само по отношение на някои сравнително маловажни селскостопански произведения, за които липсват официални ценови нормировки, са били използвани свободните цени, установени на седмичните

селски пазари в градовете. Общо взето следователно българските ценови индекси по-скоро подценяват размера на настъпилото повишение в равнището на цените на едро и на дребно през войната.

2. Развитие на общите индекси на цените на едро и на дребно и на индекса за издръжката на живота. Развитието на българските ценови индекси по години след избухването на войната и до първото полугодие на 1943 година включително е посочено в следващата таблица. Извън официалния индекс на цените на едро (72 стоки) е даден и предварителният индекс на цените на едро, който е от по-нов произход и е изграден въз основа на данни за движението на цените на стоки при база 1939 година равна на сто.

Развитие на българските ценови индекси

Година	Цени на едро (72 стоки)	Цени на едро (128 стоки)	Цени на дребно (34 стоки)	Издръжка на живота
1939	100.0	100.0	100.0	100.0
1940	115.7	118.6	114.3	111.3
1941	148.1	147.5	150.8	133.6
1942	186.5	184.3	195.8	174.7
1942*	178.9	177.3	186.6	169.0
1943*	219.2	212.4	237.3	212.8

* Само за първото полугодие на съответната година.

Общият индекс на цените на едро (72 стоки) се покачва само с 15.7% през 1940 година (средномесечно за годината). Увеличението в индекса през 1941 година в сравнение с предходната 1940 година е в размер на 28.9%, или на 32.4 пункта. През следващата 1942 година увеличението спрямо предходната година е в размер на нови 38.4 пункта, или на 25.9%. Тенденцията на повишение в равнището на цените на едро продължава и през първата половина на 1943 година. Общо за времето от 1939 година (средномесечно за годината) до първото полугодие на 1943 година включително (средномесечно за полугодieto) повишението в равнището на цените на едро възлиза според стария индекс на 119.2%. Обстоятелството, че повишението в общия индекс на цените на едро през първото полугодие на 1943 година в сравнение със съответното полугодие на предходната година е в размер на 22.5%, или на 40.3 пункта, показва, че темпото на повишението в цените на едро продължава да се засилва.

Новият индекс на цените на едро, изграден върху 128 стоки и при база 1939 г. равно на сто, отбелязва почти аналогично развитие с това на стария индекс на цените на едро. По-чувствително разхождение между двата индекса се наблюдава едва през първото полугодие на 1943 година, когато старият индекс на цените на едро надвишава новия индекс с 3.2%, или с 6.8 пункта. Все пак разхождението между двата индекса на цените на едро е минимално и дава основание да се предполага, че старият индекс на цените на едро отбелязва със сравнително голяма точност движението на цените на едро. Направените уговорки относно репрезентативността на стария индекс на цените през началната фаза на войната важат еднакво и по отношение на новия индекс на цените. Предимствата на последния се свеждат по-скоро до репрезентативността на подгруповите индекси и на груповите индекси на цените на вносните, на износните и на местните стоки за местна консумация.

Движението на общия индекс на цените на едро след 1939 година е също така аналогично с развитието на стария индекс на цените на дребно с тази разлика, че повишението в цените на дребно е по-силно от това на цените на едро. До 1941 година включително индексът на цените на дребно следва отблизо развитието на стария индекс на цените на едро. Повишението в общото равнище на цените на дребно от 1939 до 1941 година включително (средномесечно за съответните години) е в размер на 50.8% срещу увеличение от 48.1% при стария индекс на цените на едро и от 47.5% при новия индекс на цените на едро. През 1942 година обаче индексът на цените на дребно се покачва с 29.8%, или с 45.0 пункта спрямо предходната година срещу увеличение от 25.9% при стария индекс на цените на едро. Това значително разхождение се повишава през първото полугодие на 1943 година, когато индексът на цените на дребно надвишава с 8.3% съответното индексно число за цените на едро. Общото увеличение в индекса на цените на дребно от 1939 до първото полугодие на 1943 година включително възлиза на 137.3% срещу увеличение от 119.2% при стария индекс на цените на едро.

Най-слабо повишение след избухването на войната отбелязва общият индекс за издръжката на живота, който ще бъде разгледан отделно по-нататък в изложението във връзка с развитието на номиналните работнически надници. Сравнително слабото повишение в индекса за издръжката на живота на градските (чиновнически и работнически) домакинства трябва да се отдаде предимно на устойчивото развитие на наемите на жилищните помещения; а груповият индекс на наемите участва със значително „тегло“ в общия индекс за издръжката на живота. Общото увеличение в индекса за издръжката на живота на средно градско чиновническо семейство от 1939 година (средномесечно за годината) до първото полугодие на 1943 година (средномесечно за полугодията) възлиза на 112.8% срещу увеличение от 137.3% в общия индекс на цените на дребно. И тук, както при другите ценови индекси, тенденцията на увеличение в стойността на издръжката на живота продължава да се засилва през 1943 година: увеличението в индекса за издръжката на живота през първото полугодие на 1943 в сравнение със съответното полугодие на 1942 година е в размер на 26.6%, или на 43.8 пункта.

3. Развитие на основните групови индекси на цените на едро. Развитието на основните групови индекси на цените на едро е посочено в следващата таблица. Тези групови индекси влизат като съставни елементи в стария индекс на цените на едро. Както в предходните таблици, всички групови индекси са превърнати към базата 1939 година равно на сто.

Основни групови индекси на цените на едро

Години	Общ индекс	Вносни стоки	Износни стоки	Земеделски стоки	Индустриални стоки
1939	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
1940	115.7	138.3	104.2	111.1	116.4
1941	148.1	175.3	121.9	143.3	148.6
1942	186.5	192.9	163.0	187.3	182.9
1942*	178.9	188.3	154.3	177.4	178.8
1943*	219.2	211.2	189.2	225.8	215.5

* Само за първото полугодие на съответната година.

Анализът на груповите индекси, посочени в горната таблица, показва, че най-голям дял в покачването на общия индекс на цените на едро след избухването на войната се пада на груповия индекс на цените на вносните стоки. Значението на този групов индекс за повишението в общото равнище на цените на едро е особено силно през 1940 и 1941 година. Така, докато през 1940 година цените на износните произведения се повишават само с 4.2% спрямо предходната година, а цените на местните земеделски произведения – с 2.1%, цените на вносните стоки отбелязват покачване от 38.3%. Същото важи и за следващата 1941 година, когато груповият индекс на цените на вносните стоки достига 175.3 срещу 121.9 при груповия индекс на цените на износните стоки и 143.3 при груповия индекс на цените на местните земеделски произведения. От 1941 година нататък покачването на цените на вносните стоки, общо взето, не е по-силно от това при цените на износните, на местните земеделски и на индустриалните стоки.

Развитието на горните групови индекси на цените след войната показва недвусмислено, че първоначалният подтик за общото повишение на цените на вътрешния пазар произлиза от чужбина. Въпреки засиленото търсене на стоки от местен произход на вътрешния пазар след избухването на войната цените на тези стоки отбелязваха първоначално съвсем слабо повишение. Съществуването на значителни запасни щокове естествено действаше за възпиране на тенденцията към повишение на цените на местните произведения. Междувременно обаче цените на вносните стоки в чужбина бяха значително увеличени, а и разносните по превоза и осигуровките на вносните стоки бяха нараснали във връзка с войната. Мерките на съответните власти в страната за задържане на възходящото развитие на цените обхващаха само стоките от местен произход, но не и вносните стоки. При липсата на един ефикасен изравнителен фонд на цените увеличението в цените на вносните стоки се предаваше автоматично върху общия индекс на цените на едро съразмерно с участието на вносните стоки в „теглото“ на общия индекс.

Фактически бързото повишение в цените на вносните стоки след войната предизвика, на първо място, известно повишение в цените не само на готовите вносни произведения, но и на онези местни индустриални стоки, изготвени отчасти или предимно от вносни сурови материали и полуфабрикати. Именно поради тази причина груповият индекс на цените на индустриалните произведения отбелязва увеличение от 16.4% през 1940 в сравнение с 1939 година, докато повишението в груповия индекс на цените на износните стоки за същото време възлиза само на 4.2%, а това на груповия индекс на цените на местните земеделски произведения – повишение от 2.1%. Понеже горната причина продължаваше да действа и през следващата 1941 година, груповият индекс на цените на индустриалните произведения достигна през същата година по-високо равнище от това на цените на износните или на местните земеделски произведения на вътрешния пазар.

Учреденият в началото на 1941 година изравнителен фонд на цените не разполагаше с достатъчни средства за превъзможването на това влияние на цените на вносните стоки и сурови материали върху вътрешното равнище на цените. Възприетата официална ценова политика през горния период преследваше по-скоро едно изравняване на появилите се несъответствия между груповите индекси на цените на отделните категории стоки на вътрешния пазар, отколкото фактическото възпиране на възходящото развитие на цените на вносните стоки и по отражение – на цените на

местните промишлени произведения. Тези несъответствия биваха изравнявани посредством ежегодни увеличения в цените на монополните произведения от селскостопански произход с оглед да се поддържа равновесието между цените на вносните стоки, на промишлените произведения и на земеделските стоки.

През 1943 година обаче даденото през есента на предходната година увеличение в цените на основните селскостопански произведения получи инерция и повдигна значително общото равнище на цените на земеделските произведения. Същевременно трайната тенденция на увеличение в цените на вносните стоки бе почти преустановена след първото полугодие на 1942 година главно благодарение на сключената търговска спогодба с Германия. Средномесечно за първото полугодие на 1943 година цените на вносните стоки показват увеличение от кръгло 111% спрямо основната 1939 година, срещу увеличение от кръгло 89% при цените на износните стоки. От друга страна обаче, груповият индекс на цените на местните земеделски произведения достигна 225.8% през първото полугодие на 1943 година, т.е. с увеличение от 125.8% спрямо 1939 година срещу увеличение от 115.5% при цените на индустриалните произведения. С други думи, високото равнище на цените на едро през 1943 година се дължи най-вече на твърде високите цени на местните земеделски произведения, и то на цените на тези стоки на вътрешния пазар.

4. „Ножиците на цените“ на вносните и износните произведения. Влиянието на бързото и силно повишение в цените на вносните стоки върху общото равнище на цените на едро в страната след избухването на войната проличава най-добре при съпоставянето на двата групови индекса на цените на вносните и износните стоки. Процентното съотношение на груповия индекс на цените на вносните към груповия индекс на цените на износните произведения представлява така наречените ножици на цените при външната търговия и обуславя ценовите условия на външния стокообмен.

Групови индекси	1939	1940	1941	1942	1942*	1943*
Групов индекс на цените на вносните стоки	100.0	138.3	175.3	192.9	188.3	211.2
Групов индекс на цените на износните стоки	100.0	104.2	121.9	163.0	154.3	189.2
„Ножици на цените“ на вносните и износните стоки	100.0	133.1	143.8	118.4	122.0	111.6

* Само за първото полугодие на съответната година.

Разхождението между двата групови индекса на цените на вносните и износните произведения е най-голямо през 1941 година, когато цените на вносните стоки надвишават цените на износните стоки с 43.8% средномесечно за годината. От 1941 година нататък „ножиците на цените“ на вносните и износните произведения започват наново да се затварят в полза на износните произведения поради сравнително устойчивото развитие на цените на вносните стоки и тенденцията към бързо повишение в цените на експортните произведения. Средномесечно за първото полугодие на 1943 година цените на вносните стоки надвишават само с 11.6% цените на износните произведения срещу превес от кръгло 22% за първото полугодие на предходната 1942 година.

Съвсем друга картина обаче се получава при анализа на груповите индекси на цените на вносните и на износните стоки според новия общ индекс на цените на едро, изграден върху 128 стоки и при база 1939 година равно на сто. В този нов индекс на цените на едро са включени много по-голям брой стоки, отколкото при стария индекс на цените на едро, от което би могло да се предполага, че и груповият индекс на цените на вносните стоки ще бъде по-репрезентативен, отколкото разгледаният вече групов индекс на цените на вносните стоки според стария индекс на цените на едро. За съжаление данните за новия индекс на цените на едро и за неговите групови индекси са все още предварителни и подлежат на допълнителна ревизия. Развитието на тези два групови индекса на цените на вносните и на износните стоки – според новия предварителен индекс на цените на едро – е посочено в следващата таблица.

Групови индекси	1939	1940	1941	1942	1942*	1943*
Групов индекс на цените на вносните стоки	100.0	133.7	156.5	175.1	171.1	180.1
Групов индекс на цените на износните стоки	100.0	111.2	135.4	181.6	173.8	212.1
„Ножици на цените“ на вносните и износните стоки	100.0	120.2	115.6	96.4	98.4	84.9

* Само за първото полугодие на съответната година.

Според горните два групови индекса „ножиците на цените“ на вносните и на износните произведения се разтварят бързо и силно в полза на вносните стоки през 1940 година, след което се затварят сравнително слабо в полза на износните произведения през следващата 1941 година, за да се затворят окончателно и чувствително в полза на износните произведения през 1942 година. Същата тенденция продължава и през 1943 година, когато средното месечно равнище на индекса на цените на износните произведения за първото полугодие на годината надвишава с кръгло 15% съответното равнище на индекса на цените на вносните произведения. Големото различие между развитието на старите и новите групови индекси на цените на вносните и износните произведения показва, че трябва да се обръща по-голямо внимание на тенденциите, изобразени от движението на съответните индекси, отколкото на самата величина на индексните числа. Във всеки случай, както старите, така и новите индекси на цените на вносните и износните произведения показват, че след 1941 година увеличението в цените на износните произведения е много по-чувствително, отколкото повишението в цените на вносните стоки. Съществуват други два групови индекса на цените на вносните и износните стоки на „границата“, които се получават по следния начин: индексите на стойността на вносните, респективно износните стоки се делят на индексите на обема на вносните, респективно износните стоки. Преимуществото на тези индекси е, че „теглата“ са променливи и зависят от количеството на внесените, респективно на изнесените стоки през съответните тримесечия (тъй като горните индекси се изчисляват само по тримесечия). При тези трети индекси обаче „ножиците на цените“ на вносните и на износните произведения се разтварят непрестанно от 1939 до 1942 година включително в полза на вносните произведения: от 100 през 1939, на 111.4 за 1940, на 134.0 за 1941, на 138.6 за 1942 година и на 144.1 за първото полугодие на 1943 срещу 152.5 за съответното полугодие на предходната 1942 година.

Това противоречие между развитието на трите вида групови индексни числа на цените на вносните и износните произведения остава впрочем в голяма степен без значение поради следните две обстоятелства: първите два индекса на цените на вносните и износните стоки отбелязват промените в цените на тези стоки на вътрешния пазар и следователно се влияят както от действието на изравнителния фонд на цените, така и от промените в митническото облагане на стоките; и, на второ място, индексите на цените на вносните стоки не включват една голяма част от обема на вноса, произлизаща от държавните военновременни доставки, при които цените са нараснали чувствително. Общото впечатление от анализа на горните индексни числа все пак навежда на мисълта, че цените на вносните стоки са се повишили по-чувствително от цените на износните стоки поне до 1942 година включително и че от 1942 година насам главно под влиянието на високите цени на местните земеделски произведения на вътрешния пазар цените на износните стоки отбелязват по-бързо и силно повишение от цените на вносните произведения.

5. Развитието на цените на земеделските и промишлените произведения.

Основният проблем на вътрешната ценова политика от две десетилетия насам остава този за съотношението на цените на местните земеделски и на промишлените произведения. Както бе вече изтъкнато, цените на промишлените произведения зависят в голяма степен от цените на готовите вносни промишлени стоки, от цените на вносните сурови материали и полуфабрикати, използвани в производството на местните промишлени стоки, и от цените на съответните сурови материали от местен произход. Поради разгледаните вече обстоятелства повишението в равнището на цените на индустриалните произведения през първите две години след избухването на войната бе по-силно от покачването в цените на местните земеделски произведения. „Ножиците на цените“ на земеделските и индустриалните произведения са дадени в третия ред на следващата таблица.

Групови индекси	1939	1940	1941	1942	1942*	1943*
Групов индекс на цените на земеделските стоки	100.0	111.1	143.3	187.3	177.4	225.8
Групов индекс на цените на индустриалните стоки	100.0	116.4	148.6	182.9	178.8	215.5
„Ножици на цените“ на земеделските и индустриалните стоки	100.0	95.5	96.4	102.4	99.2	104.8

* Само за първото полугодие на съответната година.

От 1939 до 1941 година включително повишението в цените на местните земеделски стоки е по-малко от това на индустриалните произведения. В резултат „ножиците на цените“ на местните земеделски и на индустриалните произведения възлизат на 95.5 за 1940 и на 96.4 за 1941 година. През 1942 година обаче цените на индустриалните стоки показват по-слабо абсолютно и относително увеличение, отколкото цените на местните земеделски произведения, вследствие на което „ножиците“ се покачват на 102.4 в полза на земеделските стоки. Същата тенденция продължава и през първото полугодие на 1943 година, когато „ножиците“ възлизат на 104.8 – пак в полза на земеделските стоки. В сравнение с основната 1939 година повишението в груповия индекс на цените на местните земеделски стоки е в размер на 125.8% срещу повишение от 115.5% в цените на индустриалните произведения.

Влиянието на силното увеличение в цените на местните земеделски произведения върху развитието на цените на индустриалните стоки проличава твърде ясно от следващите индексни редове, представляващи двата основни подгрупови индекса на груповия индекс на цените на индустриалните произведения: а) подгруповия индекс на цените на индустриалните произведения, изготвени от земеделски местни материали, и б) подгруповия индекс на цените на индустриалните произведения, изготвени от индустриални местни и всякакви вносни материали.

Групови индекси	1939	1940	1941	1942	1942*	1943*
Групов индекс на цените на индустриалните стоки	100.0	116.4	148.6	182.9	178.8	215.9
Подгрупов индекс – от местни земеделски стоки	100.0	119.2	157.6	197.5	192.7	236.3
Подгрупов индекс – от местни индустриални и вносни стоки	100.0	107.5	123.4	138.1	135.1	153.2

* Само за първото полугодие на съответната година.

От анализа на горните редове личи, че онези индустриални произведения, които се произвеждат предимно чрез преработването на местни земеделски сурови материали, са се повишили в ценово отношение със 136.3% от 1939 до първото полугодие на 1943 година включително, докато индустриалните произведения, изготвени от местни индустриални и всякакви вносни материали, са се покачили само с 53.2% през същия период. Трябва обаче да се отбележи, че горните подгрупови индекси не са особено репрезентативни за двете категории индустриални стоки поради малкия брой на стоките от двете групи, включени в тези подгрупови индекси.

Основните три подгрупови индекса на груповия индекс на цените на местните земеделски произведения показват, че от 1939 до 1941 година включително цените на зърнените храни, на другите полеведни и горски произведения и на скотовъдните произведения се развиват почти успоредно и без особени промени в техните съотношения. От 1941 година нататък обаче цените на скотовъдните произведения отбелязват твърде силно абсолютно и относително увеличение, следвани на разстояние от цените на зърнените храни, като най-слабо повишение отбелязват цените на другите полеведни (предимно тютюна) и горски произведения. Развитието на тези три подгрупови индекса е представено в следващата таблица.

Индекси на цените на земеделските произведения

Година	Общ групов индекс	Индекс на зърнени храни	Индекс на други полеведни	Индекс на скотовъдни
1939	100.0	100.0	100.0	100.0
1940	111.1	105.9	112.7	113.9
1941	143.3	141.8	145.6	141.9
1942	187.3	197.6	168.8	204.8
1942*	177.4	190.7	163.8	183.8
1943*	225.8	226.5	200.4	262.6

* Само за първото полугодие на съответната година.

Трябва да се отбележи, че увеличението на цените на другите полеводни и горски произведения от 1942 година насам се дължи предимно на по-високите цени на тютюна, докато цените на дървения строителен материал показват много по-слабо повишение. Значителното повишение в цените на зърнените храни от 1939 година насам прави впечатление, но всъщност това увеличение идва след един петгодишен период от 1934 до 1939 година, през който увеличението в цените на зърнените храни бе много по-слабо, отколкото покачването в цените на другите полеводни и горски произведения, както и в цените на скотовъдните произведения.

6. Поскъпването на живота и движението на работническите надници.

Общото развитие на индекса за издръжката на живота на средно чиновническо домакинство след избухването на войната бе вече разгледано в предходната част на изложението. Покачването в общия индекс за издръжката на живота от 1939 до първото полугодие на 1943 година (средномесечно за полугодieto) възлиза на 112.8%, като увеличението до юни 1943 година включително е в размер на 121.8%. От петте групови индекса на общия индекс за издръжката на живота само един – този на цените на хранителните продукти – показва по-силно увеличение от увеличението в общия индекс. Останалите четири групови индекса, а именно индексите на цената на отоплението и осветлението, на облеклото, на наемите и на групата „разни“, показват много по-слабо повишение, отколкото увеличението в общия индекс за издръжката на живота. Развитието на груповите индекси, както и на общия индекс за издръжката на живота на средно градско чиновническо домакинство е посочено в следващата таблица.

Общ и групови индекси за издръжката на живота

Година	Хранителни продукти	Отопление и осветление	Облекло и тоалет	Наем	Разни	Общ индекс
1939	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
1940	113.6	105.4	120.9	104.6	101.7	111.3
1941	142.4	120.4	152.3	111.6	111.0	133.6
1942	199.0	138.1	188.5	134.5	134.5	174.7
1942*	191.0	133.2	182.3	133.4	132.0	169.0
1943*	262.1	149.9	207.3	140.6	159.6	212.8

* Само за първото полугодие на съответната година.

Груповият индекс на цените на хранителните продукти се повишава от 100 за 1939 година на 199 за 1942 година. Настъпило то увеличение в цените на хранителните продукти през първото полугодие на 1943 година е най-чувствителното за толкова кратък период през последните четири години. Така груповият индекс на цените на хранителните продукти възлиза на 262.1 за първото полугодие на 1943 година срещу 191.0 за съответното полугодие на предходната 1942 година или с увеличение от 73 пункта, или 37.2%. Понеже груповият индекс на цените на хранителните продукти участва с приблизително 40% в общото тегло на общия индекс за издръжката на живота, силното повишение в цените на храните е предизвикало и едно твърде чувствително покачване в общия индекс за издръжката на живота. Увеличението в

останалите групови индекси е сравнително слабо: цената на отоплението и осветлението се повишава с кръгло 50% от 1939 до първото полугодие на 1943 година включително, цената на продуктите от групата „разни“ (главно тютюн, сапун, превоз и развлечения) се повишава с кръгло 60% за горния период, докато равнището на жилищните наеми е било увеличено само в размер на кръгло 41%. Голямото поскъпване на хранителните продукти е резултат предимно на увеличението в цените на местните земеделски произведения.

Поскъпването на живота в градовете предизвика и едно повече или по-малко съответно увеличение в номиналните работнически надници. За съжаление разполагаме с данни предимно за надниците на общите или обикновени работници, докато данните за движението на надниците на по-квалифицираните работници са сравнително по-оскъдни. Въпреки оскъдността на тези данни едно сравнение между развитието на номиналните надници на обикновените и на сравнително квалифицираните работници след избухването на войната показва, че надниците на неквалифицираните работници показват много по-силно абсолютно и относително увеличение от надниците на квалифицираните работници. Обяснението на това явление трябва да се търси в обстоятелството, че надниците на общите или обикновени работници се определят свободно на пазара, и в обстоятелството, че голям брой общи работници бяха свикани в редовете на войската, докато една немалка част от сравнително квалифицираните работници бяха мобилизирани граждански в предприятията и освободени от военна служба. Общо взето, в много случаи след 1941 година надниците на общите работници са по-високи от надниците на квалифицираните работници!

Номинални и реални работнически надници

Групови индекси	1939	1940	1941	1942	1942*	1943*
Надница на общ или обикновен работник	100.0	110.2	152.3	220.3	198.5	297.7
Работнически индекс за издръжка на живота	100.0	111.6	135.0	178.1	172.0	216.9
Реална надница на общ или обикновен работник	100.0	98.8	112.8	123.6	115.4	137.3
Групов индекс на цените на храните	100.0	113.4	142.6	199.3	191.2	258.8
Реална надница на общ или обикновен работник	100.0	97.2	106.8	110.5	103.8	115.0

* Само за първото полугодие на съответната година.

Третият ред в горната таблица представлява индексът на реалните надници на категорията общи или обикновени работници, получен чрез разделянето на индекса за номиналните надници с нарочния индекс за издръжката на живота на работническо домакинство в градовете. Реалните надници на тази категория работници остават почти непроменени през 1940 в сравнение с 1939 година, но се покачват чувствително през следващите години, достигайки 137.3 средномесечно за първото полугодие на 1943 година срещу 115.4 за съответното полугодие на предходната 1942 година и 100.9 за основната 1939 година. Трябва да се отбележи, че увеличението в реалните надници на общите работници е било особено силно през 1943 година

въпреки чувствителното поскъпване на хранителните продукти през този период. Понеже номиналните надници на категорията общи или обикновени работници по принцип следват отблизо движението на цените на хранителните продукти, в последния ред на горната таблица е представен един втори индекс на реалните надници на тази категория работници, изчислен въз основа на груповия индекс на цените на хранителните продукти, влизащ в състава на общия индекс за издръжката на живота на средно градско работническо домакинство. И в този случай реалните надници на общите работници показват известно увеличение след 1939 година, като увеличението е най-голямо през първото полугодие на 1943 година. В разлика от движението на реалните надници на общите работници обаче реалните надници на по-квалифицираните работници показват известно намаление след 1939 година. Подобно намаляване в реалните парични доходи впрочем се наблюдава и по отношение на държавните, общинските и частните служители от избухването на войната насам.

Статии, 1944–1949 година

**СЛЕДВОЕННИ
ИКОНОМИЧЕСКИ
ПРОБЛЕМИ**

СЛЕДВОЕННИ МОНЕТНИ И ФИНАНСОВИ ПРОБЛЕМИ*

ЕДНОКРАТНИЯТ ДАНЪК ВЪРХУ КАПИТАЛИТЕ

I.

Опитът на последното столетие показва, че всички големи въоръжени сътолкновения между народите приключват с известно разстройство на паричните системи на воюващите държави и натоварват следвоенните поколения с огромни вътрешни или външни държавни дългове. Наполеоновите войни допринесоха за по-бързото проваляне на френската монетна и кредитна система и за временното изоставяне на златния еталон и временната обезценка на английската лира. Последната световна война приключи с един истински погром за монетните системи на не една от воюващите държави и остави в наследство огромни държавни дългове, които не можаха да бъдат уредени и изплатени до избухването на Втората световна война. Германската марка бе безвъзвратно обезценена и компрометирана и трябваше да бъде заменена с една нова монетна единица кръгло пет години след приключването на войната. Френският франк бе неколккратно обезценен и можа да бъде стабилизирен едва след 1926 година благодарение на усилията на Поанкаре и други френски държавници. Английската лира стерлинга излезе от войната с едно чувствително обезценяване, което можа да бъде превъзможнато едва през пролетта на 1925 година, и то благодарение на една сурова дефлационна политика и свързаните с нея жертви на населението и стопанството. Световната стопанска и финансова криза от 1929–1931 година бе в голяма степен резултат на международния монетен хаос през първото следвоенно десетилетие, на огромните вътрешни държавни дългове във воюващите страни, които допринасяха за нестабилността на монетите, и на големите международни финансови задължения, произлизащи от войната и свързаните с нея военни дългове и обезщетения.

Досегашното развитие на стопанствата на воюващите и неутралните държави през Втората световна война дава достатъчни основания за предположението, че съдбата на националните монети и на финансите на тези държави не ще бъде по-завидна от тази след Първата световна война. Огромните военни разходи на воюващите са свързани с още по-огромни вътрешни и, в по-малка степен, външни държавни дългове, които ще останат в наследство на следвоенното поколение. Грамадното уве-

* Архив за стопанска и социална политика, 1944, кн. 1–2, с. 1–15.

личение на вътрешните държавни дългове е съпроводено с едно почти успоредно и съответно по размер увеличение в номиналната купувна сила на населението. Пряк израз на това разширение в купувната сила на населението представлява огромното увеличение в количеството на паричното обращение в почти всички държави, воюващи или не, и в някои случаи – в размера на банковия кредит. Това разширение на купувната сила и на паричното обращение се държи понастоящем под контрол чрез повсеместно въведената система на рაციониране на продуктите от първа необходимост, т.е. чрез регламентиране на потреблението и на производството. Но също така повсеместните появи на така наречените черни борси във воюващите и даже в неутралните държави през настоящата война произлизат именно от това чрезмерно разширение в купувната сила на населението и едновременноното регламентиране и нивелиране на потреблението до минимални размери. Фантастично високите цени за някои продукти на „черните борси“ в пазарите на воюващите страни са белег на онова разширение в купувната сила и паричното обращение, което би могло да доведе до разстройство на монетните и на данъчните системи в следвоенния период даже ако не биха съществували други причини за подобни разстройства.

Но други причини за разстройството на монетните и данъчните системи на воюващите, и в някои случаи на неутралните държави, безспорно ще се появят веднага след приключването на войната. Плащането на големи обезщетения и репарации от страна на победените може да разстрои за дълго време стопанствата на тези страни. Съществуват обаче и други фактори и обстоятелства, които ще действат в същата насока и в държавите, излезли победителки от настоящия въоръжен конфликт. На първо място трябва да се постави проблемата за онези материални разрушения, които войната предизвиква във всички воюващи държави вследствие на безогледните въздушни бомбардировки. Тези разрушения ще трябва, макар и отчасти, да бъдат поправени веднага след приключването на войната. Обществените сгради, постройки и съоръжения ще трябва да бъдат възстановявани с бърз темп с оглед да не се спъва административният и стопански живот на държавите. Но за тяхното възстановяване ще бъдат необходими грамадни обществени средства, които ще трябва да бъдат набирани по един или друг начин главно чрез фискалното облагане на населението. Частните постройки и имущества също ще трябва да бъдат възстановявани и може да се предполага, че държавата ще бъде принудена под напора на общественото мнение да понесе значителни финансови жертви във връзка с това възстановяване. На второ място, въпросът за военнопенсията на участниците и пострадалите от войните – включително и на цивилно население, пострадало от въздушните бомбардировки – е свързан с нови грамадни разходи на държавните съкровища. Същото важи и за онези допълнителни финансови тежести, които вероятно ще легнат върху държавните бюджети във връзка със социалното подпомагане на изнуреното от войната население, т.е. предимно на трудещите се маси. Накрай, следва въпросът за постепенното погасяване на онези държавни вътрешни дългове, сключвани през времетраенето на войната, които ще легнат предимно върху следвоенните държавни бюджети.

II.

Общо взето, средствата, които са на разположение на всяка държава за частичното или пълно разрешаване на следвоенната проблема за прекомерните вътрешни

държавни дългове и за излишната купувна сила в стопанството, са четири на брой: пълно, едностранчиво и безвъзвратно отхвърляне от страна на държавата на поетите в миналото (през военновременния период) задължения към притежателите на облигации от вътрешните държавни заеми; посрещане на службите по заемите чрез едно постепенно разширение в обема на ефективните платежни средства по пътя на инфлационната техника; провеждането на едно още по-силно допълнително данъчно облагане на текущите доходи и на потреблението; и въвеждането на един еднократен данък върху капиталите и имуществата непосредствено след края на войната с оглед на прякото унищожаване на част от вътрешните държавни дългове на съкровището. Явно е, че първото от горните четири средства, а именно – едностранчивото и безвъзвратно отхвърляне от страна на държавата на поетите от нея задължения към притежателите на облигации от вътрешните държавни заеми – би означавало пълното обезверяване на онова съсловие, от което изхождат притежателите на облигациите от държавните заеми. Независимо от това подобно разрешение на въпроса би унищожило самия кредит на съкровището пред бъдещите данъкоплатци и заемодатели; то би създавало благоприятни условия за анулирането на всички договорно установени задължения в пари между отделните граждани на страната; и би наложило най-голямо бреме именно върху онези граждани, които поради патриотични подбуди са взели най-голямо участие в покриването на нарочните военновременни вътрешни държавни заеми – на онези заеми, почиващи на доброволни начала.

Второто от горните четири средства, т.е. посрещане на разходите за плащане на лихви и погашения на заемите чрез едно постепенно разширение обема на ефективните платежни средства по пътя на инфлационната техника, трябва също да бъде отхвърлено не само поради съображението, че би отложило крайния момент на нормализирането на стопанството след приключването на войната, но и поради значителните преки и косвени неблагоприятни последици на обезценяването на националната монета върху стопанския живот на страната и особено върху разпределението на инфлационното бреме между отделните слоеве на населението. Вместо да разпредели бремето между всички съсловия, притежаващи някакви имущества и стабилизирани доходи, на началата на пропорционално или прогресивно облагане, инфлационното покриване на разходите по службата на вътрешните държавни заеми прехвърля почти цялото бреме върху притежателите на облигациите от заемите, върху съсловията на чиновниците, пенсионерите и работниците, т.е. на всички лица с точно установени парични доходи, като същевременно освобождава икономическия предприемател, капиталист или притежател на недвижими имущества, облагайки наравно както най-големите богатства в ликвидни капитали, така и най-незначителните индивидуални или колективни спестявания. В един от своите трудове известният икономист Дж. М. Кейнс казва: „Разправя се за Ленин, че той е считал монетната инфлация като най-доброто средство за разрушаване на капиталистическата система. И Ленин безспорно е бил прав. Не съществува по-сигурен и прикрит начин от инфлационното обезценяване на парите за подкопаване на сегашните устои на държавата. Този процес впряга всички скрити сили на икономическите закони в рушителната задача, и то по начин, който не може да бъде правилно схванат даже от един човек измежду един милион жители.“¹

¹ J. M. Keynes, *Essays in Persuasion*, London, 1932, с. 77–78.

И създаването на допълнителни количества платежни средства по пътя на инфлационната техника следователно трябва да бъде отхвърлено като средство за посрещане на бюджетните тежести след приключването на войната и във връзка със самата война; толкова повече че инфлацията би само усложнила проблемата за крайното нормализиране на стопанството и на прибирането на излишната купувна сила сред населението – тъй както не бива и не може да се лекува болен от язва с диета, която сама по себе си би допринесла за появата на същата болест даже у един здрав човек... Остават двете последни възможности – посрещането на горните извънредни бюджетни нужди чрез едно допълнително и още по-силно данъчно облагане на текущите доходи и на потреблението, или въвеждането на един еднократен данък върху капиталите и имуществата. Когато обаче данъчното напрежение през течение на войната е достигнало максималните граници, свръх които всяко увеличение в размера на облагане би предизвикало едно повече от съответно намаление в производствения напън и в стремежа да се образуват нови капитали и спестявания, едно увеличение в размера на данъчното облагане изглежда, поне на пръв поглед, ако не невъзможно, то поне нежелателно. То би било крайно нежелателно особено в онези държави, чиито държавни бюджети са изградени в голяма степен на базата на косвените данъци – защото бремето на увеличеното косвено облагане ще легне предимно върху най-бедните слоеве от населението – чиновници, работници, пенсионери и пр., – които са винаги най-тежко засегнати от намалението на реалните доходи вследствие на бързото и силно повишение в равнището на цените и стойността на издръжката на живота през военновременния период. Другият начин, т.е. въвеждането на еднократния данък върху капиталите и имуществата, представлява един особен вид на данъчно облагане, който обаче би повдигнал не по-малко протести от страна на засегнатите индивиди, отколкото едностранчивото отхвърляне на задълженията на държавата към притежателите на облигации от нарочните вътрешни военновременни държавни заеми. Историята на този данък е колкото интересна, толкова и поучителна.

III.

Нарочни еднократни данъци за военни цели са били въвеждани нерядко в далечното минало, но първото модерно предложение за въвеждането на един еднократен данък върху капиталите и имуществата след приключването на една тежка война и с оглед на разрешаването на проблемата за огромните вътрешни държавни дългове и за заздравяването на националната монета датира от 1817 година. В тази година един от стожерите на класическата икономическа наука, Дейвид Рикардо, предлага ликвидирането на по-голямата част от вътрешните държавни дългове на Англия, произлизащи от Наполеоновите войни, чрез еднократното облагане на всички капитали и имуществата с определен процент или на базата на прогресията. Порицавайки онази данъчна система, при която по-голямата част от разходите отиват за посрещане на службата по вътрешните държавни заеми, Рикардо пише: „Една държава, която се е оставила да бъде въввлечена в затруднения, съпровождащи една подобна изкуствена система, би постъпила мъдро, ако откупи свободата си от горните задължения с цената на част от имуществата, подлежащи на отчуждаване с оглед на погасяването на дълговете... Този план е бил многократно препоръчван, но – трябва

да се признае – ние не притежаваме нито необходимата мъдрост, нито съответния кураж, за да го приведем в изпълнение.² За съжаление трябва да се констатира, че кръгло сто години след написването на горните редове от Рикардо европейските държавници, и особено онези в застрашените от инфлационна разруха и претоварените с огромни вътрешни дългове страни, не притежаваха нито необходимата мъдрост, нито необходимия кураж, за да приведат в изпълнение еднократното облагане на капиталите и имуществата с оглед на ликвидирането на военните вътрешни държавни дългове.

Наистина, бяха направени сериозни опити в Германия за провеждането на този данък, а в Англия, където огромният размер на вътрешните държавни дългове не бе намален чрез някоя монетна инфлация, гласовете за въвеждането на един подобен данък бяха малко на брой и твърде колебливи. Германският еднократен данък върху капиталите и имуществата, гласуван и приложен през 1922 година, даде твърде печални резултати, понеже, както съобщава известният италиански икономист Бресчани-Турони³, посветил един значителен труд на обезценката и стабилизацията на марката, засегнатото съсловие е могло да издейства плащането на данъка в книжни марки, в резултат на което бремето на данъка и неговите постъпления са били многократно намалени с постепенното обезценяване на книжната марка. В Англия законодателните избори за Камарата на общините през 1923 година бяха проведени едва ли не под знака на еднократния данък върху капиталите, поддържан ревностно от лейбъристите и част от либералите. Отношението на представителите на икономическата наука в Англия към еднократния данък през този период обаче бе колкото колебливо, толкова и променливо. Така например още през 1921 година кеймбриджкият икономист А. С. Пигу заключава, че „въвеждането на един еднократен данък... чиито постъпления ще бъдат използвани за изплащането на задълженията на държавата, ще допринесе за икономическото възстановяване на Обединеното кралство – ако бъде възприет лоялно и не предизвика една организирана обструкция“⁴. Няколко години по-късно обаче същият автор отхвърля проекта за еднократния данък, основавайки се на активната съпротива, която би се появила срещу приложението на данъка от страна на засегнатите съсловия и на банките; на психологическото въздействие на данъка върху населението – поради късното му провеждане, и опасността от едно повторение на данъка; поради настъпилото повишение в равнището на цените и малката вероятност от едно скорошно спадане на цените; и, накрай, поради тежкото състояние на британската индустрия към 1927 година, което би могло да предизвика значително обезсърчаване сред стопанските деятели и предприематели.

Други двама известни английски икономисти, С. Дж. Стамп и Дж. М. Кейнс, изпървом подкрепят идеята за приложението на еднократния данък, но с постепенното отдалечаване на годината на примирието се отказват от неговото приложение. Стамп отхвърля еднократния данък поради огромните трудности от административен характер при оценката на имуществата и плащането на данъка; поради значителните неравенства в разпределението на данъка между лица с еднакви по стойност имуществата и възможности; поради големите разноси, свързани със самото събиране на данъка; поради сериозното дефлационно въздействие на прилагането на данъка

2 David Ricardo, *Principles of Political Economy (Dents)*, с. 163.

3 C. Bresciani-Turroni, *The Economies of Inflation*, с. 59.

4 A. C. Pigou, *The Political Economy of War*, London, 1921, с. 232.

върху стопанството; поради вероятното намаление в темпото на бъдещата капиталова акумулация във връзка с преразпределението на доходите и с психологическото въздействие на данъка върху спестителите; и, накрай, поради неизбежното намаление на сумата на бъдещите постъпления от данъчно облагане вследствие на което нейната изгода за съкровището би била много по-малка, отколкото действителният размер на спестяванията от неплащането на лихви след ликвидирането на дълговете. Също така Дж. М. Кейнс се отказва от идеята за еднократния данък след стабилизирането на лирата стерлинга през 1925 година, когато препоръчва алтернативната политика на облагане на всички доходи от ренти, т.е. от облигации на вътрешните държавни заеми и пр., с чувствителни допълнителни данъци. Кейнс подчертава обаче необходимостта от едно уреждане на въпроса за следвоенните вътрешни държавни дългове: „Обстоятелството, че през време на войната е по-лесно за съкровището да покрива разходите си чрез заеми вместо чрез данъци, не може да бъде оправдание за трайното заробване на данъкоплатците спрямо притежателите на облигации от заемите.“⁵ Единствен професор Хю Долтън, икономическият идеолог на лейбъристка партия в Англия и настоящ министър във военния кабинет на тази държава, застава решително и недвусмислено на страната на привържениците на еднократния данък, като оприличава избора между еднократния данък и дългосрочното погасяване на военните заеми посредством обикновените средства на данъчното облагане с „избора между прякото и непосредствено изваждане на един болен зъб (даже без упойка) и допускането поради нерешителност на една вечна болка от болния зъб“⁶. Но каква, собствено, е същината на еднократния данък върху капиталите и имуществата?

IV.

Еднократният данък върху личните капитали и имущества е свързан, и то в много по-голяма степен, отколкото останалите редовни данъци, с един трансфер на суми от едни слоеве на населението, обложени с горния данък, към други слоеве на населението, притежаващи облигациите на вътрешните държавни заеми. На пръв поглед следователно еднократният данък представлява едно средство за преразпределение на доходите и богатствата предимно между съсловието на по-заможните граждани, от чиито среди изхождат както платците на еднократния данък, така и притежателите на облигациите от държавните заеми. Но участието на отделните граждани във вътрешните държавни заеми почива не само на индивидуалните финансови възможности на всеки отделен гражданин, но и на неговите възможности да отделя съответни суми за покриването на заемите в момента на тяхното емитиране, както и на отношението му към държавата и към целите, преследвани от съкровището чрез емитирането на заемите. Същевременно участието на отделния гражданин в бремето, свързано с плащането на еднократния данък върху капиталите, зависи изключително от фактическата оценка на неговите имущества от страна на държавата и от размера или структурата на самия еднократен данък. От гледището на справедливото разпределение на бремето следователно ликвидирането на част

5 J. M. Keynes, *A Tract on Monetary Reform*, London, 1923, с. 67.

6 H. Dalton, *Public Finance*, London, 1929, с. 263.

или на пълния размер на вътрешните държавни дългове посредством еднократното облагане на капиталите и имуществата на всички граждани, чиито имущества възлизат по стойност над определен минимален размер, е далече за предпочитане пред едностранчивото отхвърляне от страна на съкровището на неговите задължения към притежателите на облигации от заемите.

На второ място, тъй като еднократният данък върху капиталите и имуществата представлява само един обикновен трансфер на суми от едни слоеве или граждани към други слоеве или граждани в стопанството на държавата, провеждаща еднократното облагане на капиталите, следва, че този данък не е и не може да бъде свързан с някаква загуба или с някакво унищожение на реални блага. Плащането на данъка не може да предизвика унищожението на онези реални блага в индустрията и търговията, като фабрики, машини, инсталации и всички други средства, които представляват източниците на реалните надници и върху базата на които се извършва оценката на индивидуалното участие на отделния данъкоплатец в бремето на еднократния данък. Ако този данък може да бъде приложен със сравнителна лекота, без особени жертви, разноси и промени в разпределението, критиката срещу него не би могла да бъде по-остра и неблагоприятна от критиката срещу другите видове данъчни облагания с оглед на ликвидирането на държавните дългове – защото всички подобни данъци предизвикват известно намаление в предлагането на трудови сили и се отразяват неблагоприятно върху обема на производството. Но провеждането на еднократното облагане на капиталите и имуществата е свързано с много по-значителни теоретични и практически затруднения, отколкото провеждането на всички останали видове данъци, включително нарочното облагане на големите имущества, придобити през течение на дадена война и благодарение на особената военновременна стопанска конюнктура. Проблемите около оценката на данъка върху капиталите и имуществата на отделния гражданин, както и проблемите около фактическото плащане на данъка в случаите, когато той представлява една значителна част от годишния паричен доход или превишава сумата на годишния доход, са много по-мъчно разрешими, отколкото съответните проблеми при обикновеното данъчно облагане. Тези проблеми се поставят независимо от останалите въпроси за въздействието на еднократния данък върху бъдещото развитие на производството, на капиталообразуването и на самите постъпления на съкровището от данъчно облагане.

V.

Явно е, че всяка грешка в оценката на капиталите и имуществата на дадено лице може да предизвика значителни промени в самия размер на данъчното облагане; че оценката, макар и да се извършва в даден момент или към определен период, трябва да остане валидна през времетраенето на плащането на еднократния данък, което може да бъде разсрочено в течение на една или няколко години; че ликвидирането на част от капиталите и имуществата на дадено лице с оглед на плащането на данъка може да предизвика значителни промени в размера на първоначалната оценка на неговите имущества; че различният характер на имуществата на две или повече лица с фактически еднакви по стойност капитали и имущества може да предизвика големи неравенства в данъчните оценки на техните имущества; и че отделянето на значителни суми в краткосрочни периоди с оглед на плащането на еднократния данък е свър-

зано с грамадни неизгоди на практика. Горните съображения и проблеми, изглежда, дават предимство на ликвидирането на вътрешните следвоенни държавни дългове по пътя на постепенното изплащане в течение на дълги десетилетия. Всъщност обаче всяка данъчна оценка при прякото облагане на доходите е свързана с подобни проблеми, които не винаги могат да бъдат разрешени по задоволителен начин. На второ място, остротата на тези проблеми ще зависи от самата структура на еднократния данък, която трябва да бъде пригодена към особеностите на стопанската държава. Що се отнася до вероятното спадане в стойностите на капиталите и имуществата при масовите опити да бъдат реализирани части от тези имущества и капитали с оглед на плащането на данъка, трябва да се подчертае, че срещу необходимостта за някои данъкоплатци да продават част от имуществата си се явява съответната възможност за бившите притежатели на облигациите от вътрешните държавни заеми да извършват нови капиталови инвестиции – да пласират получените от съкровището суми при ликвидирането на военните вътрешни държавни заеми.

Срещу горното твърдение би могло да се възрази, че неизбежно ще се появи известно закъснение по време между периода на масовата ликвидация на капиталите и имуществата и периода на масовото търсене на нови обекти за капиталови инвестиции след прехвърлянето на събраните суми от съкровището чрез еднократния данък върху притежателите от облигациите на вътрешните държавни заеми. Това закъснение действително е неизбежно, но неговите неблагоприятни последици върху капиталовата стойност на имуществата или на другите видове капитали биха могли да бъдат преодоляни чрез създаването на нарочен държавен институт за временното изкупване и стопанисване на продаваните имущества – до момента на появата на купувачи със средства, получени от съкровището при изплащането на заемите – по подобие на създадения през 1922 година в Германия нарочен институт за улесняване плащането на еднократния данък върху имуществата. Подобни институти биха били от особено голяма полза за държавите, където грамадната част от имуществата и капиталите се състои в недвижимости; в държавите със силно развити парични пазари избягването на едно чувствително спадане в курсовете на държавните и частните ценни книжа, във връзка с масовата реализация на такива ценни книжа, би могло да бъде постигнато посредством навременното вмешателство на банковата система в пазара на ценни книжа – една операция, която при случай на нужда би могла да бъде извършена под налягането и гаранцията на държавата, която е в състояние да обезпечи сравнително трайни курсове на по-важните държавни ценни книжа за не особено продължителни периоди от време. С други думи, опасността от едно проваляне на ценностите не е толкова сериозна и може да бъде преодоляна чрез съответни мерки от страна на фискалните и други публичноправни власти.

Други критики върху еднократния данък наблягат предимно върху общото дефлационно въздействие на прилагането на еднократния данък: на една първична или автоматична дефлация, произлизаща от окончателното премахване на част от основата на съществуващата кредитна пирамида; на една вторична дефлация във връзка с последиците на първата и посредством понижението в паричната стойност на онези останали ценни книжа и реални блага, които могат да служат пред банковата система като залози за получаване на кредити за нуждите на оборота на предприятията; на една трета дефлация, произлизаща от несъответствията, които ще изникнат между търсенето и предлагането на някои видове ценни книжа и реални блага, които се ползват от предпочитително приемане като залози срещу отпускане на кредити от

страна на банките; и на една психологическа дефлация, произлизаща от въздействието на горните три вида дефлационни фактори върху настроенията и схващанията на стопанските деятели, с тенденция към кумулативно развитие и подчертаване на неблагоприятните въздействия на общата дефлация върху стопанския живот на страната. Не ще съмнение, че плащането на еднократния данък ще предизвика известно изтегляне на оборотни капитали от търговията и индустрията и едно съответно увеличение в обема на търсенето на допълнителни кредити въпреки фактическото намаление в обема на ценните книжа и на другите реални блага, които могат да служат като залози за отпускане на кредити от страна на банковата система. Но намалението в обема на някои видове ценни книжа или реални блага може да бъде заместено пред банковата система с предлагане от страна на заемоискателите на други видове ценни книжа и реални блага, макар и без качествата на значителна ликвидност. При липсата на достатъчни първокачествени ценни книжа и реални блага за залози банките по необходимост ще трябва да смекчат условията на кредитораздаването – нещо, което нормално се наблюдава при конюнктурните промени в общата активност на стопанството. В държавите, където кредитораздаването почива предимно на базата на поръчителството на сравнително имотни лица, горната проблема не представлява особени затруднения и във всеки случай не е от естество да ограничи чувствително обема на новите банкови кредити, необходими като оборотни капитали в стопанството.

Психологическото въздействие на еднократния данък върху капиталите и имуществата не се свежда само до проблематичното дефлационно отражение на този данък, но – както това се изтъква от С. Дж. Стамп – до вероятността от едно повторение на прилагането на еднократния данък, „защото самото предположение за възможното провеждане на еднократния данък с една или друга мярка на успех представлява една достатъчна презумпция в полза на едно повторение на данъка“⁷. От друга страна обаче, не по-малко вярно е, че фактическото прилагане на данъка ще окаже по-слабо неблагоприятно въздействие върху обема на производството или на капиталобразуването, отколкото постоянният страх от едно евентуално въвеждане на този данък. Не са особено състоятелни и онези критики на еднократния данък, които изтъкват обстоятелството, че този данък не обхваща лицата, получаващи значителни парични доходи от трудови източници, т.е. извън доходите от капитали и имущества; и че плащането на данъка от страна на дребните стопански деятели – без съответни възможности за получаване на кредити – ще се отрази пагубно върху тяхното съсловие. Защото получателите на значителни парични доходи от трудови източници могат еднакво добре да бъдат обхванати по пряк или косвен път от еднократното облагане, например на базата на едно чувствително увеличение в размера на тяхното облагане с редовни годишни данъци; и защото съкровището би могло да се съгласи с известно разсрочване на плащанията на дребните данъкоплатци – когато съществуват доказателства за фактическата неспособност на отделния данъкоплатец да извърши плащането вкупом.

Кардиналните въпроси около целесъобразността и приложимостта на еднократния данък върху капиталите и имуществата се свеждат до вероятното въздействие на данъка върху обема на бъдещите капиталови акумулации и до неговото вероятно въздействие върху сумата на бъдещите постъпления на съкровището от пряко

7 S. J. Stamp, *Current Problems in Finance*, с. 236.

данъчно облагане. Според някои автори еднократният данък ще предизвика едно намаление в обема и темпото на новите капиталови акумулации, понеже е свързан с едно преразпределение на доходите от и за сметка на сравнително богатите към и в полза на сравнително бедните слоеве от населението, чиито общи спестявания не биха могли да компенсират намалението в обема на спестяванията от страна на по-заможните жители. Горната теза е безспорно правдоподобна по отношение на онези силно развити индустриални страни с огромни различия и неравенства в разпределението на богатата, но губи част от своето значение, когато бъде отнесена към предимно земеделски държави, в които спестяванията на широките слоеве от населението представляват една доста значителна част от общия обем на новото капиталообразуване. Във всеки случай с постепенното превъзможване на неблагоприятните отражения на войната и предвид на трайната тенденция към повдигане на материалното благосъстояние на народите опасността от едно временно намаление на обема и темпото на новото капиталообразуване не представлява достатъчно основание за отхвърляне на тезата за еднократния данък върху капиталите и имуществата.

Само по отношение на неблагоприятното въздействие на този данък върху бъдещите постъпления на съкровището от пряко данъчно облагане противниците на еднократния данък имат известно предимство пред неговите апологети. Така според изчисленията на С. Дж. Стамп във връзка с проектирания през 1922 година еднократен данък върху капиталите и имуществата в Англия намалението в бъдещите постъпления от пряко данъчно облагане би възлязло на кръгло две трети от размера на икономите, които биха били реализирани вследствие на елиминирането на бюджетното бреме за лихви върху вътрешните държавни заеми. От което следва, че размерът на бъдещото пряко данъчно облагане в горния случай не би могъл да бъде намален с повече от една трета след елиминирането на вътрешните държавни дългове посредством постъпленията от еднократния данък. Но резултатите при едно още по-градирано провеждане на еднократния данък биха могли да бъдат малко по-различни и не толкова неблагоприятни от гледището на нейната изгода на съкровището. Това важи с особена сила в случаите, когато постъпленията от пряко данъчно облагане представляват само една малка част от общата сума на постъпленията на съкровището от всички редовни приходни източници, т.е. когато част от сумите, необходими за плащането на лихви и погашения, се набират по пътя на косвеното данъчно облагане на широките слоеве от населението.

VI.

Анализът на предимствата и недостатъците на еднократния данък върху капиталите и имуществата навежда на мисълта, че мярката за целесъобразността и приложимостта на този данък трябва да изхожда във всеки конкретен случай от следните фактори и обстоятелства: от процентното съотношение на бюджетното бреме за лихви и погашения на вътрешните държавни заеми към общата сума на паричния доход в стопанството, или към общия паричен фискален фонд; от структурата на еднократния данък в сравнение с особеностите на стопанската структура на страната и с размера на неравенството в разпределението на богатствата между отделните слоеве на населението; от стадия на структурното развитие на стопанството на държавата и величината на естественото или нормално олихвяване на капиталите в търговията

и индустрията; и от преките и непосредствени изгледи за насоката на конюнктурното развитие на стопанството през периода след завършека на войната или края на особеното военно положение. Когато бюджетното бреме във връзка с плащането на лихви и погашения е преголямо, когато неравенството в разпределението на благата е особено голямо, когато стопанството на страната е достигнало един стадий на високо индустриално развитие, когато нормалното или естествено олихвяване на капиталите не е особено голямо, когато преките изгледи за конюнктурното развитие на стопанството не са особено благоприятни и когато може с основание да се очаква едно общо понижение в равнището на цените в близкото бъдеще, което би увеличило съответно бремето върху държавния бюджет от плащането на лихви и погашения на заемите, аргументите в полза на прилагането на еднократния данък са много по-значителни от доводите против неговото въвеждане и приложение. В обратния случай доводите срещу и в полза на еднократния данък се почти изравняват поради съответното нарастване на възможностите за едно не особено болезнено покриване на службата по вътрешните заеми чрез увеличение в размера на данъчното облагане на текущите доходи и на потреблението на населението.

Фактическото приложение на еднократния данък върху капиталите и имуществата предполага наличността на няколко основни предпоставки, а именно – установяването и поддържането на едно сравнително устойчиво общо равнище на цените поне през периода на облагането и събирането на данъка; съществуването на едно силно и стабилизирано в политическо отношение управление в държавата, което би могло да даде необходимото уверение на населението за неповторимостта на данъка и за използването на постъпленията от данъка изключително или предимно за погасяването на вътрешните държавни дългове; и наличността на достатъчно добра воля от страна на населението, или по-право – на засегнатите съсловия, да сътрудничат на фискалните власти при установяването на размера и стойността на имуществата във всеки конкретен случай. Когато цените на стоките и услугите проявяват трайна тенденция на повишение поради използването на инфлационната техника за финансирането на част от разходите на държавата, когато политическото управление на държавата не се радва на особено голямо доверие в страната и населението не е уверено в неповторимостта на данъка или в целите на неговото въвеждане и когато политико-стопанските интереси и възможности на засегнатите съсловия са достатъчно големи, за да предизвикат една пасивна или активна обструкция на прилагането на еднократния данък, резултатите от въвеждането на този данък не ще могат да оправдаят жертвите, свързани с неговото приложение. Защото инфлационното повишение на цените ще минира данъчната оценка на капиталите и ще обезсили значението на постъпленията от данъка; защото слабото и непопулярно правителство не ще може да приложи данъка с необходимата строгост и населението ще сконтира предварително възможностите било за едно повторение на данъка, било за използването на набраните суми за цели извън погасяването на дълговете; и защото съпротивата на засегнатите съсловия би могла да окарикури самото значение на еднократния данък.

Самият еднократен данък върху капиталите и имуществата трябва да бъде достатъчно силно прогресивен, да обхваща не само доходите от капитали и имущества, но и доходите от трудови източници, да позволява разсрочването на плащанията в случаи на особено тежки затруднения за отделните данъкоплатци, да държи сметка за настоящото семейно положение на отделния данъкоплатец при изграждането на

схемата на облагането, да бъде съпроводен с прилагането на такива стопански инициативи от страна на държавата, които биха предотвратили появата на едно масово проваляне на ценностите при реализацията на част от имуществата и капиталите с оглед на плащането на данъка, да включва не само такива обекти на капиталови инвестиции, които се поддават на размяна, но и други обекти или материални блага, които съставляват част от действителните имущества на данъкоплатците и, накрай, да бъде приложен изпървом на базата на предварителната или условна оценка на имуществата, а впоследствие и след необходимия промеждутък от време за извършването на една подробна оценка на всяко отделно имущество – в окончателен вид. Прилагането на еднократния данък трябва да бъде съпроводено с една съответна пропаганда от страна на фискалната власт по подобие на апелите към чувствата, морала и съзнанието на отделните граждани по време на емитирането на нарочните вътрешни военни държавни заеми. Когато условията позволяват, прилагането на еднократния данък върху капиталите и имуществата трябва да се предхожда от едно нарочно облагане на някои особено големи богатства, придобити през течение и във връзка с войната или с особеното военно положение. Горните мерки са необходими по-скоро поради психологически причини, защото прилагането на еднократния данък ще бъде неизбежно свързано с допускането на големи неравенства и жертви в разпределението на неговото бреме – неравенства и жертви, които могат да бъдат оправдани само посредством мотото, че един лош данък е за предпочитане – ако може да въдвори стабилност в монетата и в държавния бюджет – пред онзи монетен и финансов хаос, който би могъл да последва в ред държави след приключването на войната.

ЕВОЛЮЦИЯТА НА ЛИБЕРАЛИЗМА*

Един от най-видните представители на икономическия либерализъм в Англия е безспорно проф. А. С. Пигу, наследник на Алфред Маршал и на неговата катедра по политическа икономия в Кеймбриджкия университет. Само две години преди избухването на Втората световна война този виден либерален икономист писа следното в заключителната част на книгата си върху капитализма и социализма:

„И така, ако участва и възможностите биха отредили на автора на тези редове ръководството на съдбините на неговия народ, той би приел, поне с оглед на настоящето, общата структура на капитализма, но той би положил усилия за неговото постепенно трансформиране. Той би използвал средствата на прогресивните данъци върху наследствата и на прогресивно подоходния данък не само в качеството им на приходоизточници на съкровището, но със съзнателното и преднамерено усилие да смекчи крещящите неравенства в богатствата и във възможностите, които обезобразяват сегашната ни цивилизация. Той би откъснал една страница от книгата на Съветска Русия и би си припомнил истината, че най-важните инвестиции представляват разходите за здравето, образованието и храната на народа. Агитирането в полза на икономии в тази област би било под неговото управление едно криминално престъпление. Всички индустрии, облечени с обществен интерес или способни да развият монополистична дейност, той би подложил поне на обществено надзирателство и контрол. Някои от тях – с положителност индустриите за производство на оръжия, сигурно минната индустрия и вероятно железниците, той би национализирал, не, разбира се, по модела на държавната пощенска служба, но чрез обществени фондации и институти. Централния емисионен институт той би направил и на име това, което той фактически представлява – един обществен институт с инструкции да използва силата и средствата си за смекчаване, доколкото това е възможно, на резките колебания в активността на производството и заетостта на труда. Ако всичко би вървяло добре, други мерки за национализирането на някои важни индустрии биха били взети постепенно и с течение на времето. С оглед на контролирането и по-нататъшното развитие на тези индустрии централното ръководство би трябвало да „планува“ едно подходящо разпределение на по-голямата част от годишните инвестиции в страната в нови капиталови съоръжения. Когато тези мероприятия бъдат завършени, той би счел периода на своето управление за ликвидиран и би отстъпил другиму юздите на властта. В своето политическо завещание той би напомнил на своя заместник да следва, също като него, принципа на постепенността – да прекроява и трансформира, а не да изкоренява изведнъж с рязък замах, но той би приба-

* Списание „Бразда“, 1945, кн. 1, с. 13–14.

вил една последна мисъл, написана с едри главни букви, че постепеността означава действие и не бива да се употребява като учтив синоним на бездействието.“

Внимателният читател е забелязал, че този виден английски икономист и либерал е всъщност един български „отечественофронтовец“, защото той приема капитализма, но възнамерява да положи грижи за неговото постепенно трансформиране, защото той предлага ползването на средствата на прогресивно подоходния данък и на прогресивните данъци върху наследствата с оглед да смекчи крещящите неравенства в разпределението на богатствата и възможностите при сегашната ни цивилизация, защото той проектира широки мероприятия за здравеопазването на населението и за разширението на образователната система, защото той държи за обществения контрол върху индустрията и особено върху онези индустриални браншове или предприятия, които са способни да развият монополистична дейност, защото той предлага национализирането на някои от най-важните индустрии, макар и чрез обществени институти и фондации; защото той възприема идеята за „плануване“ по отношение на разпределението на капиталовите инвестиции в страната. А това са основните линии на стопанската идеология на правителството на Отечествения фронт, така поне както тази идеология бе представена в програмната реч на министър-председателя през изтеклия септември...

Икономическият либерализъм е еволюирал доста наляво, както биха се изразили хората от миналото поколение, но той все пак не е отстъпил от основния белег на индивидуализма – свободното ценообразуване като регулатор на производството и на разпределението. Всички реформаторски начинания на старейшината на английските икономисти проф. Пигу са напълно съвместими със запазването на свободното ценообразуване. Тези реформаторски начинания представляват по-скоро едно стеснение на външните рамки, в които е поставен да действа капитализмът, с едно не особено голямо вмешателство на държавата в неговото вътрешно функциониране – общественият контрол върху индустрията, национализирането на някои браншове и „плануването“ на разпределението на капиталовите инвестиции.

Ако най-видният представител на английските либерални икономисти препоръчва подобни реформи в структурата на капитализма – реформи, които се покриват напълно от стопанската идеология на правителството на Отечествения фронт, допустимо ли е да се вслушваме в оплакванията на някои български капиталисти, които считат, че е дошло време да свият знамената си и да престанат да се занимават с активна стопанска дейност? В новата българска държава и в новото българско народно стопанство ще има наистина един значителен сектор на стопанството, предоставен на държавата, един друг значителен сектор, предоставен на кооперациите; но и един трети и също така значителен сектор, предоставен на частната стопанска инициатива. Това личи недвусмислено от програмната правителствена декларация и от неколкочатните меродавни изявления на отговорни лица в управлението. Готова ли е тогава частната инициатива в България да свие знамена и да капитулира пред задачите, които все още стоят открити пред нея? Все още ли ще продължаваме да бъдем „по-големи роялисти от монарха“, „по-големи хитлеристи от Хитлера“, и по големи „либерали“ от най-видните либерали в най-консервативната държава на света?

СТРАНИЧНИ БЕЛЕЖКИ ВЪРХУ ИНФЛАЦИЯТА*

Анализът на данните за величината на националния доход в номинални левове, за количеството на паричното обращение, за общата сума на влоговете в кредитните институти и за касовите постъпления на съкровището през последните години може да хвърли известна светлина върху някои проблеми, свързани с военновременната инфлация в страната. В следващите редове ще бъде направен опит да се прецени, първо, вероятният размер на тезоризацията на парични средства в последно време – чрез анализа на движението на сумата на паричното обращение, на номиналния национален доход и на влоговете в кредитните институти; и второ – вероятният размер на номиналния национален доход за последната 1945 година, основавайки се, от една страна, на обнародваните вече предварителни данни на Върховната стопанска камара за размера на националния доход през 1944 и 1945 година, и от друга страна, на движението на паричното обращение, на влоговете и на касовите плащания на съкровището преди войната и в последно време.

Данните в следващата табличка са взети: по отношение на националния доход – от различните публикации на д-р Асен Чакалов за периода от 1934 до 1938 г. включително и от Върховната стопанска камара за 1944 и 1945 година; по отношение на касовите постъпления на държавното съкровище – от *Месечни известия* на Главната дирекция на статистиката, отгдето са извлечени и данните за размера на паричното обращение и на общата сума на влоговете в кредитните институти. Трябва обаче да се отбележи, че данните за количеството на паричното обращение се отнасят до положението в края на всяка година и че същото важи за общата сума на влоговете. Освен това необходимо е да се изтъкне, че в общата сума на паричното обращение през последните две години са включени не само монетите и банкнотите, намиращи се извън касите на Б.н.банка – както в случая с предвоенните години, но също и издадените 3% държавни съкровищни бонове.

* Списание на Българското икономическо дружество, 1946, кн. 1–2, с. 76–81.

Националният доход и други парични редове (млн. лв.)

Години	Национален доход	Парично обращение	% на кол. 2/ кол. 1	Банкови влогове	% на кол. 4/ кол. 1	Бюджетни приходи	% на кол. 6/ кол. 1	% на кол. 2/ кол. 4
	1	2	3	4	5	6	7	8
1934	34 504	3 736	10.8	12 026	34.9	6 168	17.9	31.1
1935	36 569	3 731	10.2	12 781	35.0	6 614	18.1	29.1
1936	39 000	3 812	9.8	13 712	35.2	7 832	20.1	27.8
1937	44 170	3 822	8.6	15 147	34.3	9 348	21.1	25.3
1938	48 770	4 082	8.3	16 562	33.9	9 850	20.2	24.6
1939–1943	.	.	.	.	.	.	.	.
1944	163 000	67 223	41.2	51 054	31.3	48 504	30.0	131.7
1945	142 000	73 162	51.5	63 500*	44.7	113 460	79.9	115.2

* Предварителни данни.

а) Тезоризацията на парични средства през последните години. В доведения период, т.е. за петгодишния период от 1934 до 1938 г. включително, общата сума на паричното обращение представлява средногодишно за периода към 9.5 на сто от сумата на номиналния национален доход. Промените в това процентно отношение за отделните години не са особено големи въпреки трайната тенденция на понижение на процента на паричното обращение спрямо сумата на националния доход през целия предвоенен период. Тази трайна тенденция на относително намаление на паричното обращение спрямо номиналния национален доход може да се обясни с увеличението в скоростта на паричното обращение през един период на стопански подем, какъвто бе периодът от 1934 до 1938 година включително. Същевременно процентното отношение на общата сума на влоговете към сумата на националния доход през този петгодишен период проявява забележителна устойчивост, възлизайки средногодишно за периода на 34.7 на сто с незначителни отклонения нагоре и надолу. Накрай, процентното отношение на сумата на паричното обращение към сумата на влоговете в кредитните институти през въпросния период също запазва известна, макар и по-слаба, устойчивост, възлизайки средногодишно за периода на 27.6 на сто при максимум от 31.1 на сто за 1934 и при минимум от 24.6 на сто за 1938 година. Трайната тенденция към намаление на процентното отношение на паричното обращение към сумата на влоговете през този петгодишен период на стопански подем може също да се обясни с увеличението на скоростта на паричното обращение, предизвикало *относителното* намаление в сумата на паричното обращение спрямо сумата на номиналния национален доход.

Това предположение се потвърждава донякъде от обстоятелството, че процентното отношение на влоговете към националния доход проявява действително забележителна устойчивост през същия период, т.е. че спестовността се е развивала паралелно с промените в номиналния национален доход – нещо, което може с право да се очаква през години на бавен и умерен стопански подем.

Анализът на горните процентни отношения за последните две години – 1944 и 1945 – веднага изтъква на преден план следната значителна аномалия: общата сума

на паричното обращение надвишава чувствително общата сума на влоговете в кредитните институти (вж. колона 8 в горната таблица), докато през предвоенния период процентното отношение на паричното обращение към влоговете възлиза средногодишно за 1934–1938 година на 27.6 на сто. В нормални времена всяко по-силно увеличение в количеството на паричното обращение предизвиква едно повече или по-малко съответно нарастване на влоговете в кредитните институти. Допълнителната купувна сила, вмъкната в народното стопанство чрез разширение на паричното обращение, предизвиква известно увеличение на разполагаемите средства на банките: било чрез нарастване на търговските и спестовните влогове, било чрез намаление на съществуващите задължения към банките от страна на длъжниците. Увеличението в сумата на разполагаемите средства налага известно увеличение в обема на банковите кредити, което от своя страна допринася за по-нататъшното увеличение на влоговете. В случая с последните две години обаче, както впрочем и за предходните военнопериодни години, разширението в количеството на паричното обращение не е могло да предизвика едно по-чувствително увеличение в обема на банковите влогове, защото увеличението на влоговете в сравнение с предвоенния период е многократно по-слабо, отколкото увеличението в количеството на паричното обращение. Причината за тази аномалия трябва да се търси преди всичко в тенденцията към тезоризиране на парични средства, свързана на свой ред с чувствителните промени в разпределението на националния доход между отделните социални слоеве през военновременния период, произлизащи от самата военновременна инфлация.

Влоговете в кредитните институти очевидно не са нараснали достатъчно или съразмерно с инфлационното повишение в равнището на цените през последните две години; но и разширението в количеството на паричното обращение, от друга страна, изглежда прекомерно не само в сравнение с величината на влоговете, но и спрямо сумата на номиналния национален доход или също спрямо сумата на касовите постъпления на съкровището. През един период на повишение в равнището на цените на стоките би могло да се очаква при нормални обстоятелства известно увеличение в скоростта на паричното обращение. При една тенденция на инфлационно повишение на цените би могло да се очаква – при други равни условия – едно още по-силно увеличение в скоростта на обращението на парите във връзка със стремежа на населението да не задържа в себе си по-големи парични суми и да ги превръща в стоки, материали, храни и пр. При значителната оскъдица от стоки през последните две години, от друга страна, този стремеж към превръщането на парите в блага не може да бъде лесно реализиран и скоростта на паричното обращение по необходимост намалява. И все пак, колкото и значително да е намалението в скоростта на паричното обращение през последните две години, грамадното разширение в общата сума на паричното обращение изглежда твърде прекомерно и подсказва съществуването на значителни тезоризирани суми у населението. Може да се предполага, че значителни количества банкноти се намират извън сегашните предели на страната: банкноти, останали в Тракия и Македония или изнесени в чужбина през време на германската окупация, или контрабандирани чрез и по време на действията на Първа българска армия. В края на краищата обаче прекомерното разширение в количеството на паричното обращение не може да не отразява съществуването на една тенденция към укриване на парични знаци от населението, особено предвид промените в разпределението на националния доход в последно време – чувствителното увеличение в доходите на известни социални слоеве, непривикнали към поддържането на влогови

или спестовни сметки в кредитните институти. Размерът на тезоризираниите парични знаци естествено не може да се установи, но обстоятелството, че далече най-голямата част от ежедневиия оборот се извършва посредством банкноти, а не бонове, подсказва, че по-голямата част от издадените до края на 1945 г. 3% държавни съкровищни бонове са укрити. А сумата на издадените съкровищни бонове в края на предходната година възлиза кръгло на 26 милиарда лева срещу кръгло 47 милиарда лева банкноти и монети в обращение. Едно систематично наблюдение на постъпленията в касите на Б.н.банка и на големи софийски частни банки през течение на няколко седмици би могло да установи процентното отношение между боновете и банкнотите в обращение. Това съотношение би трябвало да бъде приблизително 1 към 1.8, но то вероятно ще бъде много по-високо поради тезоризирането на боновете. Междувременно ще трябва по необходимост да се задоволим с констатацията, че тезоризацията е взела твърде значителни размери през последните две години. Една субективна преценка би поставила размера на тезоризираниите средства в края на изтеклата 1945 година между един минимум от 15 милиарда лева и един максимум от 25 милиарда лева.

(б) Номиналният национален доход за 1945 година. Обнародваните предварителни данни на Върховната стопанска камара за размера на номиналния национален доход през последните военновременни години представляват значителен интерес в момента във връзка с размера на редовния държавен бюджет за текущата 1946 г. и покриването на разходите по неизбежния извънреден бюджет на държавата за същата година. Според тези данни номиналният национален доход възлиза на кръгло 163 милиарда лева за 1944 година, но намалява на кръгло 142 милиарда лева за изтеклата 1945 година. Това чувствително намаление предизвиква оживени спорове в ежедневиия печат: мнозина се изказаха в смисъл, че преценката на Върховната стопанска камара за 1945 година вероятно подценява действителния размер на номиналния национален доход. На пръв поглед обективните условия в народното стопанство през последната от горните две години оправдават една по-ниска преценка за размера на националния доход през 1945 година: земеделската реколта бе чувствително по-слаба поради голямата суша и обемът на вноса бе много по-ограничен през 1945, отколкото през 1944 година. От друга страна обаче, равнището на цените на стоките през 1945 година показва извънредно силно повишение спрямо предходната година – приблизително в размер на 60 на сто средномесечно за годината. Именно това чувствително повишение в средното месечно равнище на цените на едро през 1945 в сравнение с 1944 година дава основание да се поставят под съмнение преценките на Върховната стопанска камара за промените в сумата на номиналния национален доход през горните две години. Същевременно анализът на редовете в поместената по-горе табличка показва, че сумата на касовите постъпления на държавното съкровище за 1945 година възлиза кръгло на 80 на сто от размера на номиналния национален доход срещу само 30 на сто за 1944 година и срещу кръгло 20 на сто средногодишно за периода 1934–1938 година (вж. колона 7 в табличката). Както и да тълкуваме понятието „национален доход“, както и да обясняваме връзката между плащанията на съкровището и националния доход, изглежда малко вероятно сумата на касовите постъпления на съкровището през 1945 година да представлява кръгло 80 на сто от номиналния национален доход; и понеже тази сума е все пак дадена и точно установена, съмнението трябва да падне именно върху преценката за размера на самия национален доход за 1945 година.

Изхождайки от цифрата 49 милиарда лева, представляваща размера на националния доход през последната предвоенна година, 1938 година, и приемайки съгласно официалните ценови индекси, че средното месечно равнище на цените за 1945 година се е повишило кръгло шест пъти спрямо 1938 година, то при други равни условия националният доход за 1945 година би възлязъл на кръгло 300 милиарда лева. Естествено предпоставката „при равни условия“ съвсем не е налице и ние трябва да приемем една чувствително по-ниска цифра за номиналния национален доход през последната година. Най-важните фактори, действали за намалението на националния доход през 1945 година, се свеждат до слабата в количествено и качествено отношение земеделска реколта и до силното намаление на вноса. И все пак значението на тези фактори не трябва да се надценява, защото обемът на индустриалното производство за 1945 г. надвишава равнището си не само от предходната 1944, но и от предвоенната 1938 г. и защото промените в количеството и качеството на земеделската реколта оказват пряко влияние върху размера на националния доход от земеделие – или кръгло върху 50 на сто от общия национален доход. Когато равнището на цените на едро за 1945 г. средно месечно за годината отбелязва повишение от кръгло 60 на сто спрямо преходната 1944 година, можем с право да очакваме известно увеличение, а не намаление в размера на националния доход за 1945 в сравнение с 1944 година въпреки вероятното намаление в дохода от селското стопанство. В противния случай как бихме могли да си обясним извънредно голямото покачване в процентното отношение на общата сума на влоговете към сумата на националния доход от 1944 до 1945 година от кръгло 31 на сто за 1944 на кръгло 45 на сто за 1945 г. срещу кръгло 35 на сто средногодишно за периода от 1934 до 1938 г. включително, и то когато се съгласяваме, че общата сума на влоговете не е могла да нарасне съответно с вътрешната обезценка на лева и с разширението на паричното обращение през последните инфлационни години? Или бихме могли да поддържаме, че влоговете показват не само абсолютно, но и относително увеличение през един период на инфлационно повишение в равнището на цените и на намаление на номиналния национален доход? В заключение ще трябва наново да се задоволим с една обща констатация, в смисъл че преценката на Върховната стопанска камара за размера на националния доход през 1945 г. положително греша по посока на подценяването на истинския размер на националния доход, който сигурно е по-висок за 1945, отколкото за 1944 година, и който вероятно е по-близък до цифрата 200 милиарда лева, отколкото до предложената цифра от 142 милиарда лева.

ЛОРД ДЖОН КЕЙНС*

На първия ден на Великден е починал в провинциалното си имение недалеч от Лондон видният британски икономист лорд Кейнс, получил световна известност с книгата си върху „Икономическите последици на мира“. Джон Мейнард Кейнс е възпитаник на прочутия Кеймбриджки университет, от който наследява традициите на икономическия либерализъм. Сравнително млад, той се свързва с британската либерална партия и става пръв стопански съветник на покойния премиер Лойд Джордж. По време на конференцията за мирните договори във Версай той представлява родината си като пръв стопански експерт и съветник на Лойд Джордж. Непосредствено след подписването на мирните договори Кейнс се обяви против техните стопански постановления, доказвайки невъзможността за победените страни да плащат репарации в наложените размери и предричайки събитията, които доведоха до международната монетна и стопанска криза от 1931 година. Тогава Кейнс бе едва на тридесет и пет години, но „Икономическите последици на мира“ му спечелиха слава и известност, недостигнати от кой да е друг икономист в наше време.

През периода на подписването на мира и избухването на кризата в 1931 година Джон Мейнард Кейнс озадачи колегите си с известни свои теории, които не хармонираха с ортодоксалните икономически учения във Великобритания: той бе съчетал доктрината на икономическия либерализъм със значително вмешателство на държавата в областта на стопанството и особено в сферата на парите и на кредита. Неговите главни научни интереси се насочиха към теоретическото разрешение на проблемата за периодичните стопански кризи, които той считаше за преодолими чрез интервенцията на държавата. Своите схващания той бе изложил в няколко тома, от които най-известни са съчиненията му под наслов „Трактът върху парите“, обнародван през 1930 г., и „Обща теория на заетостта, на лихвата и на парите“, издадена през 1936 година и преведена на десетки чужди езици още преди избухването на Втората световна война.

Неговият уклон от ортодоксалния либерализъм и смелата му защита на държавния интервенционизъм срещу появата и развитието на стопанските кризи отвърнаха от него голям брой ортодоксални икономисти, но в замяна му спечелиха приятелството на видни политически мъже. Той бе неофициален икономически съветник на покойния президент Рузвелт, който изгради своята стопанска реформа, известна под името „Ню дийл“, главно върху икономическите доктрини на Кейнс, когото покани през 1933 г. в Америка да проучи на място прогреса на този грамаден стопански експеримент. В Англия също така по време на стопанската криза от 1931 г. и последвалата депресия надделя становището на Кейнс, а не на ортодоксалните икономисти, благодарение на което страната можа да превъзмогне депресията много преди това

* Списание на Българското икономическо дружество, 1946, кн. 3–4, с. 188–190.

да се отдаде на другите европейски държави. Мнението на Кейнс по актуалните стопански въпроси бе високо ценено от практическите стопански дейатели и неговите думи започнаха да се обграждат с пророчески ореол.

Оценявайки правилно голямите заслуги на покойния икономист, правителството на Чърчил му поднесе благородническата титла на лорд през есента на 1943 година – една чест, отдадена на малцина икономисти през последните десетилетия. Лорд Кейнс пое грижата за воденето на стопанските преговори между Великобритания и Съединените щати, които приключиха със споразумението за отпускане на грамаден заем от САЩ на Англия. Кейнс взе живо участие и в подготовката на международното монетно споразумение от Бретън Удс като един от първите световни капацитети по парично и банково дело. Той се отличавахе с извънредно пъргав и оригинален ум и с една дълбока вяра във възможностите на човека и на обществото да урежда правилно стопанските отношения в дадена държава или между народите и именно тази негова вяра бе причината за честите му отклонения от чистата ортодоксална теория. Трябва да се добави, че много от неговите идеи, които бяха изпървом отречени, вече не се оспорват от болшинството икономисти.

Кейнс бе наистина забележителна фигура. Един от най-видните световни икономисти и председател на едно от най-голямите осигурителни дружества в Англия, той бе нехаен към личните си материални дела. Интересите му бяха всецяло погълнати от стопанските проблеми, които той изследваше със забележително упорство. Когато се убеждаваше, че някоя негова теория, изнесена в миналото, страда от известни дефекти, той сам пръв я изоставяше и поднасяше на обществото друга теория, безразличен към одумките на колегите си икономисти за проявената от него непоследователност. Неговата мисъл бе в пълния смисъл на думата динамична и именно динамиката на стопанските отношения поглъщаше вниманието му като учен-икономист. Името му ще остане в историята на икономическите учения като име на един бунтар срещу дефетизма на ортодоксалния либерализъм пред най-острите стопански проблеми на последните стотина години – периодичните появи на стопански кризи. Мястото на Кейнс не ще може да бъде запълнено в Англия за дълго време.

Но не е само Англия, която дължи признателност към именития икономист, не са само академичните икономисти по разните страни на света, които ще съжаляват за неговата преждевременна и внезапна кончина на 62-годишна възраст. Всички победени народи през Първата световна война дължат признателност към благородните усилия на този англичанин да се бори срещу безумните наказателни финансови разпоредби на мирните договори от Версай. Всички победени народи във Втората световна война ще съжаляват, че този, който би могъл да предпази победителите от нови увлечения по репарационните въпроси, не е вече между живите, че престижът на този световноизвестен икономист не ще може да повлияе върху бъдещото уреждане на международните отношения – защото не може да има съмнение, че каузата на мира и на международното сътрудничество щеше само да спечели, ако Провидението бе запазило живота на Кейнс с още няколко месеци поне до окончателното уреждане на мира и до установяването на нормални отношения в стопанския живот на народите. Българското икономическо дружество се прекланя пред светлата памет на покойния икономист, с практически заслуги пред човечеството чрез своята научна мисъл и дейност.

Планът за извличане, под острието на байонетите, на репарационни плащания, които са прекомерно големи, за да бъдат някога платени доброволно, и да продължаваме да вършим това дълго след смъртта на авторите на мира от Версай, не е нито добър, нито разумен.

(Из книгата „Ревизия на мирните договори“
от Дж. М. Кейнс, Лондон, 1922 г.)

СТАБИЛИЗАЦИЯТА НА ЛЕВА^{*}

I. Причини за обезценката на лева; II. Размерът на обезценката; III. Необходимостта от стабилизация на лева; IV. Предпоставки за заздравяването на лева; V. Непосредствените изгледи за лева; и VI. Възможни заздравителни мероприятия.

Темата безспорно е колкото интересна, толкова и актуална. Отдавна вече левът се търкаля по стръмния път на обезценяването. Днес вече обществото не си поставя въпроса, дали левът е обезценен или не, а дали, кога и как ще бъде възможно да се преустанови неговото обезценяване. Процесът на обезценяване настъпи през време на и във връзка с войната. С приключването на войната естествено се поставя и въпросът за стабилизирането на монетата. За нещастие въпреки приключването на войната условията за стабилизирането не само на българския лев, но и на много други европейски монети съвсем не са благоприятни. Войната приключи, но победителите все още не могат да уеднаквят становищата си относно мирните договори. Подозренията между Великите сили победителки не са от естество да внесат успокоение там, гдето то е най-необходимо – в областта на парите и на кредита. Същевременно именно в държавите, в които инфлацията е взела най-големи размери, присъствието на чужди окупационни войски представлява пречка за уравновесяването на държавните бюджети, а оттам и за заздравяването на монетите. На трето място, въпреки очакванията на всички народи през време на войната победата не донесе със себе си едно подновяване на международния стокообмен в достатъчен размер за смекчаване на острата оскъдица от стоки, която предизвика покачването на цените и подкопава устоите на националните монети. С една дума, светът е все още далече от онази обстановка, при която би могло с право да се говори за навременността и необходимостта от стабилизирането на монетите. Бъдещето е пълно с неизвестности за всички държави – победителки и победени, – но особено в случая с победените страни, които все още не могат да знаят каква участ ги очаква: точно какви териториални промени ще им бъдат наложени, какви репарации ще трябва да понесат и по какъв начин ще бъде уредено плащането на подобни репарации. Явно е, следователно, че разисквания по въпроса за стабилизацията са в голяма степен безплодни в днешния момент. От друга страна, това съвсем не означава, че държавите, допуснали известна обезценка на монетите си през военновременния период, трябва да дочакат разрешението на горните „неизвестни величини“ със скръстени ръце, позволявайки междувременно все по-големи размери на монетните обезценки. Никога не е късно да се направят опити за заздравяването на вътрешната стойност на дадена монета – защото рано или късно подобни опити ще трябва по необходимост да бъдат

^{*} Реферат, изнесен на срещата на Българското икономическо дружество на 7 март 1946 г. – Списание на Българското икономическо дружество, 1946, кн. 3–4.

направени. Приключването на войната разрешава една от големите неизвестности, които тежаха и продължават да тежат върху обезценените монети. Такъв е случаят и с българския лев: време е да си дадем точна сметка за положението и да видим при съществуващите обстоятелства какво би могло да се направи за заздравяването на вътрешната стойност на монетата. Целта ни чрез настоящия реферат е да поставим ясно въпросите: да разгледаме накратко причините за обезценката на лева, размера на досегашната обезценка на монетата, необходимостта от нейното непосредствено вътрешно стабилизиране, предпоставките за крайната стабилизация и непосредствените изгледи за бъдещето на лева.

I. ПРИЧИНИ ЗА ОБЕЗЦЕНКАТА НА ЛЕВА

В нормално време промените в купувната сила на дадена монета се измерват чрез промените в равнището на цените на стоките. Не всички промени в нивото на цените обаче се дължат на причини от монетен характер: едно общо и повсеместно намаление в обема на предлагането, при непроменено търсене и при липса на всякакво въздействие от страна на парите и на кредита, е в състояние да предизвика чувствително повишение в цените, което е равнозначно на известно намаление в купувната сила на монетата. Тази проста истина често ни убягва при разглеждането на въпроса за обезценката на лева през военновременния период – една обезценка, която сме склонни да отдаваме изключително на инфлационното финансиране на извънредните военни разходи на държавата. Въпросът за извънмонетните фактори, които са действали и все още продължават да действат за повишението на цените, е твърде важен във всяко отношение, особено когато правим опити да установим действителния размер на досегашната обезценка на лева или когато гадаем вероятните изгледи за заздравяването на монетата в непосредственото бъдеще. Да се опитаме тогава да отговорим накратко на въпроса: кои извънмонетни фактори са действали през военните години за повишението на цените на стоките и на услугите и следователно за понижението на купувната сила на лева?

С една дума, тези извънмонетни фактори се крият в основното несъответствие между обема на търсенето и обема на предлагането, което настъпи скоро след избухването на войната независимо от промените в областта на парите и на кредита. Предлагането бе ограничено поради намалението на вноса във връзка с несигурния превоз, със стопанската блокада и контраблокада и с нежеланието на воюващите да изнасят ценни от военно гледище храни и материали. Статистическите данни за развитието на външната ни търговия през военните години недвусмислено подчертават намалението в обема на вноса и особено в обема на вноса на сурови материали и полуфабрикати за нуждите на местната индустрия. На второ място, отсъствието на голям брой млади хора от производствените процеси – през времето, когато те бяха свикани под знамената – безспорно се отразяваше не само върху обема, но и върху качеството на производството. Мястото на мобилизираните работници бе заето от други работници, обикновено жени и юноши, чийто принос към производството не е могъл да бъде равен на приноса на редовните работници, намиращи се в редовете на войската. На трето място, пак за намаление на предлагането на основните сел-

скостопански произведения действаше и възприетата през началните военни години политика на цените, която често предизвикваше нежелание у производителите да опазаряват в предишния или в желанния размер своите произведения – за сметка на известно укриване на стоки за собствена бъдеща консумация в домакинствата на производителите. Съвкупността от тези причини или явления бе достатъчна да предизвика едно чувствително намаление в обема на предлагането, и което е по-важно, много от тези фактори продължават да действат и до ден днешен.

От друга страна, срещу това намаление в обема на предлагането през военните години се наблюдаваше едно също така чувствително увеличение в обема на търсенето. Като изключим нарасналите нужди на държавата от храни и материали, необходими за поддържането и материалната екипировка на мобилизираните във войската граждани, и като оставим настрана бавния процес на увеличение на търсенето през шестгодишния военен период във връзка с естествения прираст на населението, два други фактора допринесоха не малко за разширение на търсенето и за все по-голямото несъответствие между обема на предлагането и обема на търсенето. На първо място трябва да поставим неправилното функциониране на клиринга с Германия, в основата на което лежеше надценяването на германската марка спрямо българския лев, а на второ място – тенденцията към спекулативно развитие на търсенето не само от страна на производители и посредници, но и от масата на потребителите, с цел за запасяване. Клирингът с Германия предизвикваше разширение в обема на търсенето, понеже даваше възможност за получаване на изгодни цени в лева за по-важните български селскостопански произведения, които биха могли да намерят благоприятен пласмент и в други страни: засиленото търсене на стоки за износ действаше за повишение на вътрешното равнище на цените дълго преди установяването на изравнителния фонд на цените, който впрочем въобще не бе поставен във възможност да функционира правилно и да изпълни предназначението си. Същевременно масовият стремеж на потребителите към запасяване чрез използването не само на текущи парични доходи, но и на натрупаните в миналото спестявания, действаше пак по посока на разширение на търсенето и на увеличение на несъответствието между търсенето и ограничения обем на предлагането. Налице бяха следователно предпоставките за едно твърде чувствително повишение в нивото на цените – на едно повишение, което би настъпило при подобни условия даже в едно натурално разменно стопанство, което не познава парите като разменно средство.

Тази тенденция към повишение на цените вследствие на обективното несъответствие между обема на търсенето и обема на предлагането през военните години получи нов тласък в своето развитие от изкуственото създаване на нова покупателна сила, което на свой ред се дължеше на друго едно основно несъответствие: между величината на касовите постъпления и плащания на държавното съкровище. Плащанията на съкровището нарастваха вследствие на неотложните разходи за поддържането на войската, т.е. за плащането на заплати на мобилизираните офицери и войници, за тяхното изхранване, обличане и бойно снабдяване, за подпомагането на близките на мобилизираните, за строежа на военни пътища и укрепления и за ред други мероприятия, пряко или косвено свързани с войната. От друга страна, приходите на съкровището намаляваха поради разстройството на стопанския живот, поради ограничението на вноса и свързаното с него намаление на постъпленията от

вносни мита поради ограничението на частното потребление и последвалото намаляване в постъпленията от акцизи, поради намаляването в постъпленията от преки данъци, вследствие на по-слабата дейност на някои индустриални браншове, страдащи от липсата на сурови материали, и т.н. Това основно несъответствие между размера на касовите плащания и на касовите постъпления на съкровището естествено трябваше по някакъв начин да бъде попълнено, и то непосредствено и текущо с появата на извънредните нужди. То можеше да бъде попълнено чрез увеличение на съществувашите данъци, чрез налагането на нови данъци, чрез емитирането на вътрешни държавни заеми или чрез преки кредити на съкровището от страна на емисионната банка. За съжаление последният начин на инфлационно финансиране бе най-лесният, най-удобният и най-бързият, и той бе използван в много по-голям размер от тогавашните управници на страната, отколкото другите и по-ортодоксални средства за финансиране. Паричното обращение се разширяваше почти ежемесечно и създаваше допълнителна купувна сила, която още повече уголемяваше основното несъответствие между обема на търсенето и предлагането: покачването на цените стана кумулативно, с явно инфлационна подкладка, и това кумулативно развитие продължава до ден днешен въпреки героичното усилие със Заема на свободата от миналата година и още по-героичните приказки за утрояване на производството, уравновесяването на бюджета и внасянето на ред в ценовата политика.

Можем ли да се съмняваме, че кумулативното повишение на цените вследствие на инфлационното финансиране на извънредните нужди на държавата е било преустановено непосредствено след датата 9 септември 1944 г., или поне след приключването на войната през пролетта на изтеклата 1945 година? За съжаление отговорът е отрицателен. Така например покачването на общия индекс на цените на едро от 1939 г. (средномесечно за годината) до септември 1944 г. възлиза на 406 пункта, докато последвалото покачване от септември 1944 г. до декември 1945 г. включително възлиза на други 181 пункта. В първия случай размерът на ежемесечното покачване в общия индекс на цените на едро възлиза на 5.4 пункта (за периода от началото на 1940 до септември 1944 г.), а във втория случай ежемесечното покачване в индекса възлиза на кръгло 12 пункта (за периода от септември 1944 г. до декември 1945 г. вкл.). Също така общата сума на паричното обращение (монети, банкноти и бонове) нараства от 57 милиарда лева в края на септември 1944 г. на кръгло 70 милиарда лева в края на септември 1945 г., или с други 13 милиарда лева – въпреки огромния напън на всички слоеве от населението през 1945 година за покриване на Заема на свободата и въпреки далече по-слабата реколта през 1945 в сравнение с 1944 година. Не ще съмнение, че обективните фактори за една тенденция към повишение на цените, появили се още в самото начало на войната, продължават да съществуват и понастоящем – в по-голяма или по-малка степен, – като към тях трябва да се прибави и неурожаят от 1945 година, който също допринася за покачването на цените. Но в основата си това покачване представлява продължение на тенденцията на кумулативно повишение на цените вследствие на инфлационното финансиране. Включването на 3% съкровищни бонове в паричното обращение съвсем не означава някакво намаляване в степента на инфлацията въпреки лихвоносния характер на боновете и въпреки склонността на населението да ги тезоризира: боновете представляват част от паричното обращение, те представляват един летящ дълг на държавата (макар и не към емисионната банка) и онази част от тях, която е тезоризирана, винаги може да

бъде използвана на пазара. С една дума, инфлацията продължава, макар и със сравнително по-слаб темп от лятото на 1945 г. насам.

Трябва обаче да се признае, че от 9 септември 1944 г. насам съществуват допълнителни обективни причини както за инфлационното развитие на държавните финанси, така и за твърде силното повишение в равнището на цените. Участието на българската армия във войната фактически започна след 9 септември 1944 г. и военните разходи, извършени от тази дата до приключването на войната през пролетта на 1945 г., бяха много по-значителни, отколкото през предходните няколко години. На второ място, цялостното изолиране на българското народно стопанство след 9 септември 1944 г. вследствие прекъсването на вноса допринесе за още по-силното намаление в обема на предлагането – чрез чувствителното ограничение на дейността на ред индустрии, които не разполагаха с необходимите сурови материали от чуждестранен произход. На трето място, пак след 9 септември 1944 г. върху българското народно стопанство легна грижата за изхранването на окупационните руски войски в страната, и то в още по-голям размер, отколкото изхранването на германските войски в миналото. Накрая, неурожаят от 1945 г. допринесе за още по-чувствителното намаление в обема на предлагането на селскостопански произведения, за още по-голямото разхождение между нарасналото търсене и ограниченото предлагане и следователно за още по-бързото повишение в равнището на цените. Тези изключителни обстоятелства безспорно допринесоха за бързото покачване на цените и за понататъшното намаление на купувната сила на лева; те се явяват като допълнителни фактори, усилващи инфлационното развитие на цените вследствие продължаването на политиката на създаване на нова покупателна сила от страна на държавата по пътя на увеличение летищите дългове на съкровището. Заемът на свободата от пролетта на 1945 г. оказа своето благотворно въздействие, в смисъл че повишението на цените вследствие на инфлационното развитие на държавните финанси би било много по-голямо през този период, ако не бе емитиран този заем, чрез който се изтегли значителна купувна сила от населението и се предостави на съкровището за покриване извънредните нужди на държавата. И все пак в края на краищата не може да се отрече обстоятелството, че кумулативното повишение на цените на стоките продължава без прекъсване до днес и че инфлационното финансиране на извънредните държавни разходи лежи в основата на това кумулативно повишение на цените на стоките и на услугите.

II. РАЗМЕРЪТ НА ОБЕЗЦЕНКАТА

Признавайки настъпилата обезценка на лева от избухването на войната насам, следва да направим опит за установяване на приблизителния размер на тази обезценка докъм края на изтеклата 1945 година. За съжаление, както бе вече изтъкнато, поради ненормалните военновременни условия и извънмонетните фактори, действащи за повишението на цените, индексите на цените на стоките съвсем не могат да служат като показатели за размера на обезценката на националната монета. Преди всичко те са изградени на базата на официалните ценови нормировки, но сделките по нормирани цени представляват само една част – та ако ще и по-го-

лямата част – от общия стокооборот в страната. Една друга част от тези сделки се извършват по така наречените „черноборсови“ цени, които са значително по-високи от официалните ценови нормировки и за които въобще липсват статистически данни. Въпреки това не е безинтересно да поставим въпроса и за размера на досегашната обезценка на лева – защото крайното стабилизиране на монетата е невъзможно без установяването на приблизителната купувна сила на лева в момента на стабилизацията.

Според официалните данни на Главната дирекция на статистиката общият индекс на цените на едро се е покачил от 100 за 1939 г. на 587 през декември 1945 година, докато индексът на цените на дребно нараства от 100 за 1939 г. на 681 за декември 1945 година. С други думи, официалните ценови индекси показват, че равнището на цените на стоките в търговията на едро и на дребно към края на изтеклата 1945 г. е шест пъти по-високо от съответното равнище през 1939 година. При база 1939 г. равно на 100 средното месечно равнище на общия индекс на цените на едро за 1945 г. възлиза на 550, а средното месечно равнище на индекса на цените на дребно за същата година – на 580. От друга страна, средното месечно равнище на влоговете в кредитните институти нараства от 100 за 1939 г. на кръгло 350 за 1945 г., докато средното месечно равнище на паричното обращение (монети, банкноти и бонове) нараства от 100 за 1939 г. на кръгло 1450 за изтеклата 1945 година. Тези сравнителни данни свидетелстват за влиянието на инфлационния фактор при развитието на цените през последните шест години и обрисуват печалната картина на стопяването на спестяванията в българското народно стопанство вследствие на монетната инфлация. Те показват също така, че обезценката на лева през военновременния период не може да бъде по-малка от шест пъти в сравнение с предвоенната купувна сила на монетата: извънмонетните фактори, действали за повишението на цените, се повече от компенсират от инфлационния натиск върху цените, предизвикал шесторното увеличение в официалните ценови индекси.

При явната порочност на официалните ценови индекси като показатели на размера на обезценката на лева и при липсата на свободни разменни курсове на лева спрямо здравите и свободни чужди валути въпросът за действителния размер на настъпилата обезценка на националната монета става трудно разрешим. В повечето случаи индивидуалните преценки са крайно субективни, често носещи отпечатъка на симпатиите или антипатиите на своите автори към съществуващото правителство или отразяващи вродения песимизъм или оптимизъм на лицата, извършващи подобни преценки. Това важи даже в случаите, когато преценките за размера на настъпилата обезценка на лева са изградени върху един или повече от следните фактори: върху свободната цена на златото, върху цената на земята и на сградите или върху черноборсовите цени на продукти от първа необходимост. Мнозина са склонни да забравят, че ред обективни или психологически причини влияят върху промените в цените на златото, на местата за строеж и на сградите, както и върху черноборсовите цени на избрани произведения от местен селскостопански или чуждестранен произход. Преценките за настъпилата обезценка на лева, изградени върху един или повече от горните признаци, значително надценяват действителния размер на обезценката и с това естествено допринасят за създаването на една твърде неблагоприятна психологическа обстановка сред широките слоеве на населението относно здравината или бъдещето на националната монета.

Може ли свободната или чернорска цена на златния наполеон да служи като показател на размера на обезценката на лева? Положително не, защото тази цена отразява преди всичко настроенията и преценките на известни групи от разполагащи със значителна купувна сила лица относно бъдещото развитие на международното политическо положение, на политическото положение на страната и на тяхното вероятно въздействие върху бъдещата стойност на националната монета; но тя не отразява действителните промени в купувната сила на монетата. В обратния случай би трябвало да приемем, че през течение на последните дванадесет месеца вътрешната купувна сила на лева се е значително подобрила, защото цената на златния наполеон бе достигнала 42 000 лева преди година и възлиза едва на 21 000 лева в началото на текущата 1946 година!... Какво по-добро доказателство за непредставителността на цената на златото като мерило за обезценката на монетата или за промените в нейната вътрешна купувна сила от тези големи колебания в цената на златния наполеон през последно време – колебания, които съвпадат с резките промени в международното политическо положение! Промените в цената на златото могат да служат като показатели за вероятната насока на бъдещото развитие на вътрешната купувна сила на лева, но не и като показатели за размера на досегашната обезценка на монетата. В сравнение с предвоенния период цената на златния наполеон се е повишила между 28 и 30 пъти, докато, от друга страна, свободната цена на среброто – при свободни сделки, непреследвани от законите – се е покачила към 12 пъти в началото на текущата 1946 година в сравнение с предвоенния период. И при среброто, както при златото, действат редица фактори, които предизвикват едно изкуствено повишение в цената на метала, за който при това съществува твърде силно търсене за индустриални цели; но покачването в цената на среброто е кръгло три пъти по-малко от повишението в цената на златото. Възможно е свободната цена на среброто също да надценява действителния размер на настъпилата обезценка на лева, но извън всяко съмнение е, че всички преценки за промените в купувната сила на монетата, изградени на базата на чернорска цена на златото, са крайно неоснователни и не по-малко вредни за устойчивостта на лева поради създаваните пакостни настроения сред широките слоеве на народа във връзка с бъдещето на монетата.

Погрешни са и субективните преценки за размера на обезценката, изградени на базата на промените в цените на местата за строеж, на нивите и полските имоти и на сградите и жилищните помещения в градовете. Покачването в цените на движимостите е безспорно белег на настъпващата или на настъпилата монетна инфлация, но повишените цени на недвижимостите включват в себе си една значителна осигурителна премия – както за купувача, така и за продавача – срещу една нова и още по-чувствителна обезценка на монетата. Цените на недвижимостите следователно отразяват преди всичко настроенията на продавачи и купувачи относно бъдещата стойност на монетата, но не отразяват действителните промени в купувната сила на монетата. Това важи с особена сила за цените на градските имоти и особено на жилищните апартаменти, които се покачиха чувствително не само поради увеличените строителни разноски, но и поради ред други обективни фактори, свързани с бързото нарастване на градското население и особено на броя на градските домакинства; с твърде чувствителното ограничение в обема на новите строежи поради липсата на работна ръка и на редица строителни материали; и с готовността на продавачите да сключват заеми за покупка на жилищни апартаменти – в очакване на нова обезценка

на монетата и следователно на едно реално намаление в действителното бреме на сключените заеми.

Може с право да се очаква, че цените на градските имоти, и особено на жилищните апартаменти в столицата, ще продължават и занапред да бъдат твърде високи – даже и при едно чувствително увеличение в обема на новите строежи, – защото слабият строеж на жилищни сгради през последните шест години, от една страна, и разрушенията от бомбардировките, от друга страна, за дълго още ще предизвикват значителен превес на търсенето спрямо предлагането. Но това съвсем не означава, че множителят на поскъпването на апартаментите е тъждествен с множителя на обезценката на лева.

Погрешни са накрая и преценките за размера на обезценката на лева, изградени на базата на чернорбсовите цени на редица произведения от първа необходимост, като материалите за облекло и обувки или като известни произведения от селскостопански произход. Оскъдицата от материали за облекло и обувки е повсеместна и се чувства във всички страни на света. Тя произлиза главно от разхищението на тези материали през време на войната и във връзка с войната – за обличането и обуването на милионните армии по всички краища на света. Оскъдното предлагане на подобни материали за нуждите на цивилното население е временно явление – с приключването на войната ще настъпи обратният процес, който обаче не ще може в скоро време да нормализира положението на пазарите, понеже незадоволените нужди от облекло и обувки са големи в почти всички страни. И тук, както при жилищните сгради, търсенето задълго ще превишава предлагането по чисто обективни причини и високите цени на тези материали съвсем не ще отразяват само промените в купувната сила на монетите. Същото важи и по отношение на някои селскостопански произведения, чиито цени отскочиха твърде нависоко на черната борса в последно време – зърнените храни, маслодайните растения и скотовъдните произведения – поради неурожая от миналата година и последвалото чувствително намаление в предлагането. И в този случай е в сила положението на специфична оскъдица, която ще премине с изчезването на причините, предизвикали тази оскъдица, т.е. с приближаването на новата и, нека да предположим, нормална реколта през текущата година. В заключение, високите чернорбсови цени на избрани произведения или групи от произведения съвсем не могат да служат за мерило на настъпилата обезценка на лева, защото тези високи цени се дължат колкото на монетната инфлация, толкова и на чисто обективни и извънмонетни фактори от случаен характер и с временно действие.

Можем ли тогава да се основаваме върху доктрината за покупателния паритет и да предположим, че един индекс на цените, изграден на базата на действителните чернорбсови цени на стоките, включени в общия индекс на цените на едро, би представлявал правилно мерило за настъпилата обезценка на лева от избухването на войната насам? Отговорът пак трябва да бъде отрицателен, защото чернорбсовите цени не са в пълния смисъл на думата свободни цени и защото не всички сделки се извършват по тези чернорбсови цени. В чернорбсовите цени се отразява не само излишната, инфлационно разширената купувна сила на известни слоеве от населението и не само положението на „специфична оскъдица“, предизвикано от почти пълното преустановяване на вноса или от неурожая на изтеклата година, но и ред други елементи, като премия за продавача във връзка със законните наказания при чернорбсови сделки или монополистичното право на продавача, съумял да отдели част

от количеството на предлаганото благо от общото количество на същото благо, което преминава от ръцете на производителя до ръцете на консуматора по редовните, контролирани от разпределителните органи пътища. Един индекс на чернорбсовите цени на стоките, ако неговото съставяне би било въобще възможно при днешното положение, би надценил действителния размер на повишението на цените и следователно на понижението в купувната сила на монетата. В много случаи чернорбсовите цени на стоките биха спаднали значително при първите доставки на подобни стоки от чужбина или при една добра земеделска реколта през настоящата година. В заключение трябва наново да се подчертае, че даже един индекс на цените на стоките, изграден на базата на чернорбсовите цени, не представлява правилно мерило за настъпилото обезценяване на монетата: подобен индекс би надценил чувствително действителния размер на обезценката.

С една дума, почти невъзможно е в настоящия момент, при съществуващите ценови нормировки, при липсата на свободни курсове на чуждите монети спрямо лева и при контролирани цени в почти всички държави със свободни валути, да се изчисли, макар и приблизително, действителната купувна сила на лева на вътрешния пазар и да се направят съответните сравнения с купувната сила на лева в пазарите със свободна валута. В най-добрия случай би било възможно да се направи една приблизителна и в голяма степен субективна преценка за размера на обезценяването на лева, която не може да бъде по-ниска от шесторното увеличение в официалните ценови индекси от избухването на войната насам, но която не бива да бъде по-висока от дванадесеторното увеличение в свободната цена на среброто на вътрешния пазар. Една предпазлива преценка би поставила размера на обезценката на лева на девет пъти от неговата предвоенна стойност.

III. НЕОБХОДИМОСТТА ОТ СТАБИЛИЗАЦИЯ НА ЛЕВА

Едва ли би могло да съществува разногласие върху по-важните констатации, съдържащи се в тази първа част на настоящото изложение, а именно, че редица обективни фактори са действали през последните шест години за повишението на равнището на цените на стоките и услугите; че голям дял в това увеличение се пада на инфлационната техника, използвана като средство за покриване на извънредните държавни разходи; че повишението на цените отразява, в по-голям или по-малък размер, настъпилата обезценка на вътрешната стойност на монетата; че обезценката на лева продължава без прекъсване до ден днешен вследствие на постоянното увеличение в летящите дългове на съкровището; че действителният размер на настъпилата обезценка на лева не може да се установи нито посредством официалните ценови индекси, нито чрез някакви индекси на чернорбсовите цени на стоките, нито чрез цените на златото, на недвижимостите или на среброто; и че размерът на настъпилата обезценка трябва да се движи между минималното шесторно обезценяване, показано в общите официални индекси на цените на едро и на дребно, и максималното дванадесеторно обезценяване на лева спрямо свободната цена на

среброто. Преди да пристъпим към разглеждането на въпроса за предпоставките за стабилизацията на лева, трябва предварително да зададем въпроса, дали въобще е необходимо в настоящия момент да положим искрени усилия за вътрешното заздравяване на националната монета, или, в обратния случай, дали не би било за предпочитане да оставим нещата да протичат и занапред както досега, да допуснем нова обезценка на монетата и да направим опит за нейното стабилизиране едва когато външнополитическите и международните стопански условия ще бъдат по-благоприятни, отколкото в настоящия момент.

Аргументите в полза на една продължителна обезценка на лева изглеждат на пръв поглед твърде убедителни. Всеки опит за заздравяването на вътрешната стойност на монетата в днешни дни би означавал страдания и лишения за голям брой от населението: заздравяването на лева е свързано преди всичко с бюджетни икономии, с поддържането на заплатите и пенсиите на държавните служители на ниско равнище, със съкращаването на разходите по бюджета за личен състав и веществени потребности, с ограничение в кредитораздаването, с увеличение на прякото и косвеното данъчно бреме – въобще с всички неизбежни и злокачествени спътници на една монетна и кредитна дефлация, допълнени с едно още по-строго провеждане на ръководството на производството, на снабдяването и на разпределението от страна на държавата. В обратния случай – при по-нататъшното обезценяване на лева – бремето на държавните дългове върху бъдещите държавни бюджети би намалявало с всяка допълнителна доза от инфлация, производството не би страдало тъй силно от увеличеното данъчно бреме или от режима на ценовите нормировки, които биха се оказали в голяма степен неефикасни и т.н., и т.н. Къде въпрочем са истинските интереси на народното стопанство – при едно продължение на политиката на инфлационно развитие на държавните финанси и на цените или при един опит за преустановяване на инфлацията и за заздравяване на вътрешната стойност на лева на базата на неговата действителна купувна сила в днешния момент? Въпросът следователно не се свежда до избор между инфлация и дефлация, а до избор между по-нататъшна инфлация и преустановяване на сегашната инфлация.

Нека изпървом да разгледаме накратко въздействието на досегашната инфлационна обезценка на лева върху преразпределението на богатствата в народното стопанство с оглед да установим кои съсловия са могли да извлекат всякаква полза от обезценката на лева и кои съсловия, напротив, са понесли щети; защото печалбата за едни представлява, в повечето случаи, съответна загуба за други. В едно отношение безспорно държавата се явява като най-облагодетелствана от последиците на инфлацията, в смисъл че реалното бреме на сключените в миналото дългове от съкровището се намалява с всяка последователна инфлационна доза. Това важи не само за консолидираните дългове на държавата, но и за нейните летящи дългове, включително дълговете във връзка с емитираните 3% държавни съкровищни бонове, основния дълг на държавата към Б.н. банка и другите задължения на съкровището спрямо държавните кредитни институти. Извън държавата съсловията, които са могли да извлекат известна полза от обезценката на лева през военновременния период, се свеждат предимно до онези индустриалци, които работят главно със заемен оборотен капитал и чиито собствени средства са трайно вложени в сгради, машини, съоръжения и земи; собствениците на непокрити и покрити имоти, които, без да бъдат с нещо облагодетелствани от инфлационната обезценка на монетата, са могли да запазят ре-

алната стойност на имуществата си и доколкото са били ипотекарни длъжници – да подобрят материалното си положение; и всички едри и дребни длъжници измежду всички слоеве на населението, чиито реални задължения спрямо банки, частни лица или държавата са били съответно намалени вследствие на обезценката. Всъщност тези изгоди са в голяма степен фиктивни, защото често пъти дебиторите спрямо едни лица са същевременно кредитори спрямо други лица, но все пак масата на длъжниците излизат от инфлацията с известни материални предимства.

От друга страна, инфлационната обезценка на монетата се е отразила неблагоприятно върху ред съсловия и категории от лица: всички вложители от предвоенния период и началните военни години са почувствали силното намаление в реалната купувна сила на техните спестявания вследствие повишението в общото равнище на цените; всички получатели на определени парични доходи, като рентиери, получаващи наеми или ренти от капитали, всички държавни служители и пенсионери и някои по-квалифицирани работници, чиито реални надници показват известно понижение през последните години, особено когато номиналните им надници се уреждаха посредством колективните трудови договори; всички притежатели на осигурителни полици от всякакъв вид, включително пенсиите за старост, болест и пр. при обществените осигуровки; всички стопански деятели и предимно посредниците, работещи в по-голяма или по-малка степен със собствени оборотни капитали, чиито номинални печалби през военновременния период, макар и значителни, нерядко оставаха под размера на ежегодното повишение в равнището на цените и които не смогваха поради липсата на стоки да обличат ликвидните си капитали в материални блага; всички частни, акционерни или кооперативни кредитни институти, чиито собствени капитали не притежават днес онази реална купувна сила, която са притежавали в навечерието на войната; и т.н., и т.н. Този поменик на пострадалите от обезценката на лева е внушителен и, на пръв поглед поне, повече от компенсира печалбите от другата страна на инфлационния баланс.

Истината клони към неблагоприятното салдо от досегашната инфлационна обезценка на лева. Народното ни стопанство днес е значително по-бедно, отколкото в навечерието на войната, понеже оборотният капитал на стопанството – влоговете в кредитните институти, днес притежава почти половината от онази реална купувна сила, която е притежавал преди шест години. Номинално общата сума на влоговете в кредитните институти е нараствала кръгло три и половина пъти от 1939 г. до края на 1946 година. Междувременно обаче, както бе вече изтъкнато, равнището на цените на стоките в търговията на едро и на дребно според официалните ценови индекси се е повдигнало кръгло шест пъти. В най-добрия случай следователно реалната купувна сила на влоговете в края на 1945 г. представлява само 58 на сто от реалната стойност на влоговете през 1939 година. Ако, както впрочем би било по-логично, възприемем един по-висок коефициент на обезценката на лева – например девет пъти спрямо 1939 година, – то реалната купувна сила на влоговете в кредитните институти на страната към края на изтекля 1945 г. би възлязла едва на кръгло 40 на сто от съответната величина за основната 1939 година. Значението на този факт е огромно: нашата бедна откъм капитали страна днес е още по-бедна и ударът върху спестовността, нанесен чрез инфлацията, не може лесно да бъде превъзмогнат. Липсата на капитали ще продължава да се чувства дълго след приключването на войната и подписването на мира, лихвеният процент ще трябва по необходимост да бъде повишен, значите-

лен брой стопански предприятия ще бъдат спъвани в дейността си поради липсата на капитали, рационализацията на индустрията ни ще бъде забавена и пр., и пр.

Обрисуваната картина е доста печална, но това е картина, която наблюдаваме понастоящем, след шестгодишна инфлация, която все още продължава. Какво би било положението след още една или две години, ако допуснем продължението на тази инфлационна техника на посрещане извънредните нужди на съкровището? Пълно разстройство на стопанския живот, пълно стопяване на паричните капитали, създадени чрез толкова усилия през двете десетилетия между Първата и Втората война и принадлежащи в голяма степен на сравнително слаби икономически съществования, пълно обезценяване на оборотните капитали на едри и дребни стопански предприятия, пълно убиване на доверието на спестители, вложители, притежатели на облигации или на осигурителни полици в кредита на държавата или в здравината на националната монета, с една дума – пълно пауперизиране на българското народно стопанство. Разправят за Ленин, че някъде бил изказал мисълта, какво най-сигурното средство за разгромяване на капиталистическия строй се крие в монетната инфлация, в разстройството и хаоса, който тя предизвиква; и Ленин безспорно е бил прав... Кой са капиталистите в България? Дали армията от 900 000 спестители в Пощенската спестовна каса, които притежават близо една четвърт от общата сума на влоговете в българската банкова система; или дребните спестители в популярните банки и в земеделските кредитни кооперации; или хилядите дребни търговци и занаятчии, които едва могат да обезпечат на семействата си едно що-годе сносно съществуване? Едрите капиталисти в страната ни са предимно индустриалците, или именно онези лица, които ще излязат от инфлацията по-скоро обогатени, отколкото ошетени – понеже по-голямата част от капиталите им се намират във вид на недвижимост и понеже те разполагат с много по-големи възможности да превърнат наличните си свободни капитали в недвижимост или в някакъв друг вид блага, които запазват реалната си стойност през време на инфлацията. Истинските интереси на народното стопанство и на държавното съкровище налагат преустановяването на инфлацията и полагането на усилия за заздравяването на националната монета.

IV. ПРЕДПОСТАВКИ ЗА ЗАЗДРАВЯВАНЕТО НА ЛЕВА

Кой са впрочем предпоставките за заздравяване на вътрешната стойност на лева? Не става въпрос за крайното, окончателно стабилизиране на монетата, а само за непосредственото заздравяване на нейната вътрешна стойност. Моментът не е назрял за една трайна и окончателна стабилизация, която предполага, на първо място, политическото омиротворение на света и подновяването в по-голям размер, отколкото понастоящем, на международната търговия. При днешната оскъдица на стоки, при почти повсеместния неурожай от изтеклата 1945 г., при съществуващото разстройство на международния транспорт, при окупационните режими в някои европейски страни и при продължаващите процеси на остра монетна инфлация в ред държави въпросът за международната стабилизация ще трябва да бъде отложен и

едва ли би станал актуален преди края на идната зима, т.е. на зимата от 1946/1947 година. Едва тогава, в най-ранния случай, би се поставил и въпросът за окончателното стабилизиране на българския лев със съответното определяне на ново законно златно съдържание на лева и с нови твърди съотношения между лева и останалите валути. Днес, както бе вече изтъкнато, въпросът се свежда само до възпирането на инфлацията в смисъл на преустановяване на тенденцията към повишение в цените чрез премахването на инфлационната подкладка на това повишение. Моментът не е толкова неблагоприятен, колкото изглежда на пръв поглед: войната е вече приключена, войската ни е почти напълно демобилизирана и сме в процес на постепенно преминаване към мирновременни стопански отношения въпреки съществуващите обективни затруднения.

С две думи, основните предпоставки за заздравяването на вътрешната стойност на монетата се свеждат до: а) увеличение на предлагането, и б) намаление на ефективното търсене. При съществуващото положение днес втората предпоставка – за намалението на ефективното търсене – означава възпирането на създаването на допълнителна купувна сила чрез инфлационното финансиране на част от редовните разходи на съкровището. Но да разгледаме изпървом условията за реализирането на първата предпоставка – тази за увеличение на предлагането. Явно е, че в настоящия момент увеличението в обема на предлагането на стоки на вътрешния пазар е възможно по един или повече от следните три начина: чрез увеличение на земеделското производство – в най-широкия смисъл на това понятие; чрез засилване на вноса – както на готови произведения, така и на суровини; и чрез активизиране на местното индустриално производство. Усилията ни да увеличим засятата площ и да вложим по-голямо количество труд в земеделското производство са похвални и водят безспорно към увеличение на производството, а оттам и към по-големи възможности за увеличение на предлагането. Но както констатирахме през неблагоприятната 1945 година, обемът на земеделското производство зависи в голяма степен от метеорологическите условия през вегетационния период, т.е. от случайността или от Провидението. С други думи, реализуемостта на първата предпоставка за заздравяването на лева е въпрос по-скоро на случая, отколкото на съзнателните ни усилия.

Какви са тогава възможностите за засилването на вносната ни търговия в непосредственото бъдеще? Известно е, че само търговският ни обмен със Съветска Русия от 9 септември 1944 година насам е по-значителен и че търговията ни с останалите държави се намира все още в, така да се каже, инкубационен период. Обективно погледнато, вносът ни от Съветска Русия изигра значителна роля за активизирането на българското народно стопанство през и след пролетта на 1945 година и никой не трябва да подценява значението на този внос. От друга страна обаче, обективността налага да се изтъкне обстоятелството, че търговията ни със Съветска Русия не се развива тъй задоволително, както бихме желали, че след първите дванадесет месеца на стокообмен между двете държави клирингът ни със Съветска Русия все още показва едно активно салдо от над пет милиарда лева, че съществуват ред стоки и сурови материали, които не можем да си доставим от тази страна, че индустрията ни все още не е задоволена откъм сурови материали и части за машини. Тази празнина би могла да се попълни чрез възобновяването на външната ни търговия с големите западни европейски държави и със Съединените щати. За съжаление обаче именно Съединените щати и Великобритания, т.е. държавите, от чиито стопанства бихме могли да си доставим по пътя на редовния стокообмен най-необходимите произведения и мате-

риали за нуждите на вътрешния пазар и на местната индустрия, са държавите, които все още не проявяват склонност да признаят българското правителство и да създадат условия за подновяването на търговския ни обмен. Активизирането на вноската ни търговия следователно зависи в голяма степен от скорошното сключване на мира: колкото по-скорошен бъде мирът, толкова по-бързо и лесно ще можем да увеличим предлагането на стоки на вътрешния пазар.

Същата уговорка следва да се направи и по отношение активизирането на местното индустриално производство. Засилването на производството в ред индустриални браншове е в зависимост от активизирането на вноската търговия, т.е. от увеличението в обема на вноса на сурови материали, на полуфабрикати и на спомагателни материали. В предвоенния период към половината от стойността на употребените сурови материали в българската индустрия бе от чуждестранен произход – един значителен процент, който свидетелства за значението на вноската търговия за местното индустриално производство. До нормализирането на вноската ни търговия следователно ще трябва да се осланиме предимно на възможностите на българското земеделско стопанство да задоволява потребностите на местната индустрия откъм суровини и в по-малка степен на възможностите на стокообмена ни със Съветска Русия да достави необходимите суровини, полуфабрикати, спомагателни материали и машини. Но тъй както активизирането на вноската ни търговия е в зависимост в края на краищата от сключването на мира, така и засилването на индустриалното производство не ще бъде възможно в желания размер до момента, в който България ще получи мирен договор. В заключение следователно реализирането на двете последни предпоставки за разширение на предлагането ще трябва да бъде поставено под съмнение до осигуряването на окончателен мир за България. Перспективите наистина не са особено благоприятни, защото, от една страна, увеличението на земеделското производство е зависимо в голяма степен от метеорологическите условия, а от друга страна, засилването на вноса и активизирането на индустрията са в зависимост от скорошното сключване на мирен договор.

Втората основна предпоставка за заздравяване на вътрешната стойност на монетата – намаление на ефективното търсене – е във връзка, първо, с уравновесяването на редовния държавен бюджет за текущата 1946 година, и второ – с отстраняването на причините за появата, или поне с намалението до възможния минимум, на неизбежния понастоящем извънреден бюджет за същата 1946 бюджетна година. Въпросът за уравновесяването на редовния държавен бюджет е все още открит днес, в началото на март, защото бюджетът на държавата не е гласуван и около него се водят спорове в парламента, които не са от естество да породят твърде оптимистични настроения. Съмнително е дали редовните приходи на съкровището през текущата година ще могат да покрият напълно исканите разходи по редовния бюджет на държавата, защото неурожаят от преходната година ще се отрази с пълна сила върху бюджетните постъпления през текущата година и защото редица увеличения в постъпленията от косвени данъци през миналата година – като увеличението в постъпленията от акциза върху цигарите във връзка с контрабандния износ на обандеровани цигари за чужбина чрез посредничеството на Първа българска армия – не ще се повторят в същия размер през текущата година. Но да предположим, че в края на краищата редовният бюджет на държавата за 1946 г. ще бъде съставен по начин, който държи сметка за приходните възможности на съкровището, и че неговото упражнение ще бъде възможно без прибегване до ново увеличение в летящите дългове

на държавата. Какви са изгледите във връзка с неизбежния извънреден бюджет за текущата година?

Подобен извънреден бюджет е наистина неизбежен, по признание на самия финансов министър, понеже в представения проект за редовен държавен бюджет не са предвидени редица неизбежни разходи, като наложените ни плащания по договора за примирието (предимно във връзка с издръжката на руските окупационни войски) или необходимите суми за службата по външните ни заеми или други подобни наложителни разходи. Според известни сведения разходите по примирието надхвърлят цифрата от един милиард лева на месец – само през началните месеци на текущата година тези разходи се приближават към сумата от два милиарда лева. Към разходите по примирието ще трябва да се прибавят и други задължения на държавата във връзка с предстоящия мир, чиято величина не може да ни бъде нито даже приблизително известна. Известни лица се спират на цифрата 40 милиона лева като приблизителната сума на неизбежния извънреден бюджет за текущата финансова година! Тази цифра по всяка вероятност е твърде преувеличена: тя е плод на твърде голям песимизъм или на прекалени политически страсти, които не се спират и пред опасността от опропастяване на лева по чисто психологически причини, стига да могат да постигнат с това известен вътрешнополитически ефект. Но независимо от това извънредният бюджет е една реалност и една величина, която ще има огромно значение за държавните финанси и следователно за бъдещето на лева. За нещастие и тук, както в случая със засилването на вноса и активизирането на индустрията, възможностите за отстраняване причините за появата на извънредния бюджет, или поне за неговото свеждане до минимални размери, са неразривно свързани със сключването на мира и с неговите условия.

В заключение следователно трябва да се подчертае печалният факт, че левът е органически свързан с мира. Наистина разрешението на въпроса за уравновесяването на редовния държавен бюджет за текущата година се намира изключително в наши ръце, в смисъл че бюджетното равновесие може да бъде постигнато чрез полагането на искрени усилия в тази насока и чрез готовността ни да понесем необходимите лишения, свързани с бюджетните икономии. От друга страна обаче, с изключване на неизвестността около земеделската реколта във връзка със случайностите на метеорологическите условия през годината всички други предпоставки за заздравяването на монетата са свързани по един или друг начин с тъй желаните и все още тъй далечния мир: засилването на вноса на готови произведения, на сурови материали и полуфабрикати за нуждите на местната индустрия и активизирането на самата индустрия, която чувства остра нужда от подобни материали. Само мирът може да предизвика пълното активизиране на вноската ни търговия и да достави необходимите разновидности суровини за местната индустрия; само мирът може да постави индустрията ни наново „на бойна нога“ чрез вноса на необходимите материали в достатъчни количества; и само мирът, накрай, може да премахне воала на неизвестността, с който е обкръжен държавният бюджет и който тежи тъй силно върху националната монета. Следва, че трябва да положим всички усилия за по-скорошното сключване на мира, защото, когато съдбата на лева зависи от този мир, ние нямаме моралното право да очакваме мира с онази смиреност, или поне бездейност, с която бихме очаквали Провидението да ни дари с благоприятни метеорологически условия и по този начин с една добра земеделска реколта.

V. НЕПОСРЕДСТВЕНИТЕ ИЗГЛЕДИ ЗА ЛЕВА

При очертаната сравнително слаба реализуемост на необходимите предпоставки за заздравяването на вътрешната стойност на националната монета непосредствените изгледи за лева са по-скоро неблагоприятни, отколкото благоприятни. Преди всичко мирът изглежда все още далечен и недоразуменията между Великите сили победителки по ред въпроси не са от естество да ускорят сключването на мирен договор с България. Същевременно развитието на вътрешното политическо положение, развихрянето на политическите страсти, необуздаността на тона на политическите ежедневници и други подобни явления не допринасят за обезпечаването на онази вътрешнополитическа атмосфера, която е необходима за сключването на мира. А забавянето на сключването на мира се отразява неблагоприятно върху досегашното развитие на външната ни търговия: въпреки сключената сделка с представител на търговското съсловие в Съединените щати Великобритания и Съединените щати все още не проявяват интерес към възобновяването на търговските си връзки с България. Вярно е, че това не са единствените страни в западния свят, с които бихме могли да поддържаме оживени търговски отношения, но все пак не може да се отрече, че разстроените европейски стопанства разчитат понастоящем предимно на търговските си връзки с Великобритания и Съединените щати за по-скорошното възстановяване на нормалния стопански живот. Също така пазарите на Централна Европа, които са от съществено значение за българската външна търговия, са в момента вън от строя; тяхното временно дисквалифициране не може да бъде изцяло заместено от СССР и зависимостта ни от пазарите на големите западни демокрации ще продължава да бъде значителна и през следващите няколко години.

За да избегнем голословието, ще подчертаем обстоятелството, че действителният обем на вноса ни за изтеклата 1945 година – въпреки големите доставки на стоки от Съветска Русия – възлиза на по-малко от една пета част от обема на вноса през 1939 година. Последиците на това силно ограничение на вноса са очевидни: слабо предлагане на готови произведения от чуждестранен произход на вътрешния пазар, незадоволително снабдяване на индустрията с вносни сурови материали и незначителни постъпления за съкровището от вносни мита. Търговията ни с Чехословашко, с Полша, с Румъния и с Турция започва да дава известни резултати, но те са съвсем незначителни в сравнение с общите нужди на стопанството. Действително не бива да храним илюзията, че условията на международната търговия биха могли да се подобрят в скоро време до размер, който да позволи възстановяването на обема на вноса ни до размерите му от предвоенните години: това едва-ли ще се отдаде на коя да е балканска страна преди изтичането на един период от няколко години. Известно по-чувствително активизиране на международната търговия би могло да се очаква само към края на текущата година – след една добра световна реколта, след сключването на първите мирни договори, след освобождаването на по-значителен морски тонаж за нуждите на търговията и след задоволяването на крещящите нужди на гладуващите страни в Европа. Косвено за България обаче участието ѝ в едно подобно активизиране на международната търговия ще зависи в голяма степен от прогреса, направен до есента на текущата година, по отношение на мирния договор.

Трябва наново да се изтъкне, че не бива да се подценява значението на търговския ни обмен със Съветска Русия за възстановяването на българското народно стопанство. В настоящия момент главният източник на вносни сурови материали за нуждите на българската индустрия е СССР и този внос е бил все пак достатъчен, за да не позволи едно намаление в обема на индустриалното производство. Напротив, в сравнение с 1944 година обемът на индустриалното производство през 1945 г. показва известно увеличение, въпреки че остава с кръгло 11 на сто под равнището си от добрата 1941 година. Производственият капацитет на местната индустрия е значително по-голям и неговото по-пълно използване е в зависимост от активизирането на вноса.

Положението относно първата предпоставка – за увеличение на предлагането – е все пак по-благоприятно, отколкото положението на държавните финанси. Главната опасност изхожда понастоящем от извънредния държавен бюджет, който по умерена преценка ще се движи около цифрата двадесет милиарда лева. Какви са възможностите за получаването на допълнителни двадесет милиарда лева (свръх приходите по редовния бюджет на държавата) от други приходни източници извън инфлационната техника на финансиране? По признание на компетентни органи на самото Министерство на финансите данъчното напрежение е достигнало значителни размери и всяко ново увеличение в преките данъци би могло да даде обратни на очакваните резултати. Увеличението на косвените данъци – на основните косвени данъци върху продукти от масова консумация – би било антисоциално при днешните ниски реални доходи на държавните служители, пенсионери и на мнозинството от работниците. Подобно действие би означавало нови и прекомерни лишения за гражданското мнозинство от българския народ. В най-добрия случай известно увеличение в съществуващите преки данъци, или налагането на някои нови преки данъци, би могло да даде благоприятни резултати, но постъпленията не биха били значителни в сравнение с нуждите на съкровището за обезпечаване на приходната част на предстоящия извънреден държавен бюджет.

Какви са, от друга страна, възможностите за покриване на извънредните разходи на съкровището през текущата 1946 г. чрез един нов вътрешен държавен заем? Сравнително ограничени, и то по понятни причини: неурожаят от миналата година, който ограничи чувствително доходите на значителна част от производителното население; големият напън от предходната година с откриването на Заема на свободата, който ангажира значителни средства на бедни и богати и който все още продължава да тежи върху държателите на облигациите; ниският неофициален курс на облигациите от Заема на свободата, който свидетелства за голямото предлагане на облигации от нуждаещи се лица; и неиздадените облигации от предпоследния вътрешен държавен заем – нещо, което не е от естество да подобри кредита на държавата сред населението.

Не би ли било възможно покриването на извънредните държавни разходи през текущата година да се поеме от банковата система – чрез обличането на излишъците на банките в съкровищни бонове? Едва ли, защото банките днес не разполагат със значителни излишъци както в миналото поради намалението в темпото на увеличение на влоговете и поради обстоятелството, че банките обилно кредитират държавата в лицето на предприятия от рода на Дирекцията за храноизнос и пр. Резервите на банките при Б.н. банка към края на февруари 1946 г. възлизат кръгло на два милиарда лева при влогове, надвишаващи цифрата от шестдесет милиарда лева. Същевременно

но поради стопяването на оборотните средства на повечето стопански предприятия вследствие на военновременната инфлация банковата система ще трябва да бъде готова да посрещне евентуалните искания за по-големи кредити от страна на стопанските дейатели с постепенното активизиране на стопанския живот. Ангажирането на банковите средства в съкровищни бонове с цел да се подпомогне държавата при посрещането на нейните извънредни разходи през настоящата година би се отразило крайно неблагоприятно върху стопанската дейност и при това не би могло да улесни значително съкровището при покриването на неговите многократно по-големи извънредни разходи.

Известни лица, съзирайки невъзможността да се набавят необходимите средства за предстоящия извънреден държавен бюджет по обичайните пътища, възлагат надежди на сключването на един външен заем. Въпросът има две страни: възможността на правителството да сключи подобен външен заем при днешните обстоятелства и реалната полза от един подобен заем. Да предположим за момент, че правителството би могло да сключи един външен заем още през текущата пролет. Ако този заем бъде използван за увеличението на златните резерви на емисионната банка и следователно за създаването на нова купувна сила за съкровището по пътя на увеличението на паричното обращение, неговите последици за развитието на цените и за устойчивостта на лева биха били съвсем неблагоприятни. Всяко разширение на количеството на паричното обращение, свързано със създаването на допълнителна купувна сила, ще води към ново повишение в цените на стоките и следователно към нова обезценка на вътрешната стойност на монетата – независимо от допълнителното количество злато в подземните скривалища на Б.н.банка. Би било безумие наистина да се покриват дефицитите на държавните бюджети чрез средства, получени заемообразно от чужбина, особено когато тези дефицити произлизат от известни наши увлечения по социални мероприятия, които биха могли да окажат благотворно въздействие върху обема на производството едва след един твърде дълъг период от време.

Друг би бил въпросът, естествено, ако един евентуален външен заем бъде използван за вноса на стоки от чужбина – не само на готови произведения или суровини, но и на съоръжения за нуждите на местната индустрия. В такъв случай предлагането би било непосредствено увеличено – без едно съответно увеличение в купувната сила цените на стоките биха проявили тенденция към задържане или даже към намаление и властите, натоварени с ръководството на външната ни търговия, биха могли спокойно и обективно да потърсят действително най-изгодните пазари за българските експортни произведения, бидейки освободени от натиска на острата нужда за вносни готови произведения и суровини. Но не е ли илюзорно да предполагаме, че е възможно при днешните обективни условия в Европа една победена страна, независимо от характера на правителството, което ръководи съдбините ѝ, да получи външен заем в натура, когато даже благотворителната международна организация „УНРА“ не е в състояние да набави минимални количества от храни и артикули за облекло за нуждите на гладуващите и зъзнещите европейски народи? И защо би било необходимо да сключваме външен заем в натура, когато разполагаме с тъй ценни в днешния момент български експортни произведения, срещу които бихме могли твърде лесно да си доставим всички необходими за стопанството ни готови произведения, суровини или машини? При условие, разбира се, че не съществуват пречки от външнополитически характер, които биха затворили важни чужди пазари за българските експортни произведения и които следователно биха отнели

възможността на българското народно стопанство да си достави необходимите стоки и материали по пътя на редовния търговски стокообмен от въпросните пазари. А такива пречки за съжаление съществуват – нежеланието на известни сили победителки да сключат мир с България. И така наново се връщаме към тягостната първоначална констатация, в смисъл че непосредствените изгледи за заздравяването на лева са по-скоро неблагоприятни, отколкото благоприятни.

VI. ВЪЗМОЖНИ ЗАЗДРАВИТЕЛНИ МЕРОПРИЯТИЯ

И все пак допълнителни парични средства ще трябва да бъдат намерени за покриване на неизбежния извънреден бюджет на държавата за текущата година. Алтернативата, пред която сме изправени, е тежка, защото и двата възможни пътя водят към лишения и страдания: или да отделим част от текущите си приходи и да заложим част от бъдещите си приходи като данъкоплатци и консуматори, за да покрием извънредните разходи на съкровището – с цената на едно още по-силно и сравнително дълготрайно понижение в жизнения уровень на почти всички слоеве от населението; или да продължаваме да се възползваме от временните и илюзорните изгоди на инфлационната техника на финансиране – с цената на пълното опростяване на националната монета, на пълното разстройство на народното стопанство и на непоносими лишения за широки слоеве от населението. Ако отхвърлим тази втора алтернатива, единственият възможен път, който можем да следваме, се свежда до едно още по-силно понижение в и без това ниския днес уровень на живота на средния гражданин на страната, в качеството му на данъкоплатец и консуматор – с надеждата, че неговите жертви в настоящето ще бъдат възнаградени в близкото бъдеще чрез заздравяването на монетата и следователно на народното стопанство.

Преди да пристъпим към разглеждането на възможните оздравителни мероприятия – мероприятия, които биха могли да набавят необходимите парични суми за посрещане извънредните разходи на съкровището, без да подкопават устоите на националната монета, – ще трябва още веднъж да разгледаме, макар и съвсем накратко, възможностите за постигането на тази цел посредством най-ортодоксалните средства: увеличението на прякото и на косвеното данъчно облагане. Прякото данъчно облагане наистина е взело големи размери. Данъкът върху военновременните печалби продължава да бъде в сила и след приключването на войната, а този данък е твърде прогресивен и според изменението на закона от 10 юли 1942 г. се плаща не само от предприятията, но и от всички физически лица, включително и земеделски стопани, които реализират чист доход над 300 000 доход, облагаем с пряк данък. Прогресията на облагането е твърде висока даже с оглед на специфичните условия на българското финансово стопанство – върху чист доход от един милион лева следва да се заплати данък върху военновременните печалби в размер на 240 хиляди лева независимо от другите преки данъци, с които е обложен същият доход, включително и допълнителният данък върху общия доход. Ако приемем, че размерът на действителната обезценка на лева се движи между осем и девет пъти в сравнение с предвоенния период,

би следвало доходи до 700 000 лева да бъдат освободени от плащането на допълнителен данък върху общия доход; фактически доходи над 300 000 лева подлежат на облагане с данък върху военновременните печалби. Оптималният размер на прякото данъчно облагане е вероятно достигнат и задминат: всяко ново увеличение в преките данъци ще предизвика намаление в стопанската активност, увеличение в укриването на приходите пред данъчните власти и намаление в постъпленията на съкровището от преки данъци. С други думи, засилването на облагането на текущите доходи с преки данъци в настоящия момент би дало обратни на очакваните резултати: то би действало за намаление на производството, т.е. на предлагането, и би предизвикало намаление в постъпленията на съкровището.

Тезата за увеличение на косвеното данъчно облагане изглежда на пръв поглед много по-приемлива и логична. Въпреки увеличението в основните мита и акцизи през периода на инфлационно повишение на цените коефициентът на увеличение на косвените данъци е по-малък от коефициента на действителната обезценка на монетата към началото на текущата 1946 година. С други думи, би могло да се твърди, че сегашното ниво на цените и сегашната купувна сила на монетата оправдават и налагат едно ново и доста чувствително увеличение в размера на основните косвени данъци. Всичко това би било вярно при предпоставката, че и номиналните доходи на широките слоеве от населението, които носят главното бреме на косвеното данъчно облагане, са нараснали съразмерно с поскъпването на живота и с обезценката на националната монета. Тази предпоставка обаче не е налице по отношение на една значителна част на градското и даже на селското население: номиналните доходи на държавните служители, на пенсионерите, на служителите в частните предприятия и на по-квалифицираните работници са изостанали чувствително зад коефициента на поскъпването на живота. Реалните доходи на тези съсловия са извънредно ограничени понастоящем и всяко ново намаление в тези доходи би предизвикало една неблагоприятна реакция: или пълното изгладняване и деморализиране на чиновници и работници, или ново увеличение в заплатите и надниците, което би унищожило плодовете на увеличеното косвено облагане. Естествено, все още съществуват известни мита и акцизи, които биха могли да бъдат увеличени и които трябва да бъдат увеличени; но тези мита и акцизи тежат върху продукти от сравнително ограничената „люксозна“ консумация и следователно приходите от тях не биха могли да разрешат основния проблем: набавянето на необходимите средства на съкровището за посрещане на неговите извънредни разходи. В заключение, известно увеличение в размера на косвеното облагане ще трябва да бъде извършено в един по-далечен период, когато цените и доходите се изравнят и нагодят към новите условия в едно нормализирано стопанство, за да може, между другото, да се поддържа и равновесието в структурата на редовния държавен бюджет; но всяко ново увеличение в сегашните основни косвени данъци трябва да бъде отхвърлено поради прекомерното понижение в реалните доходи на широките народни слоеве.

Въпросът за емитирането на един нов вътрешен държавен заем през текущата година трябва също да бъде подложен на повторна преценка – с оглед необходимостта от задоволяването на извънредните нужди на съкровището от парични средства. Възможните източници за покриването на един нов вътрешен заем са следните: а) отделянето на суми от текущите доходи на населението, и б) отделянето на суми от наличните спестявания на населението – било под формата на влогове в кредитните институти, било под формата на тезоризирани суми от страна на населе-

нието. Ако заемът бъде покрит предимно чрез средства, отделени от текущите доходи на населението, ще се постигне възможно най-благоприятният резултат – от една страна, ще бъдат доставени необходимите средства на съкровището, а от друга страна, ще бъде съответно понижена купувната сила на населението. Ако заемът бъде покрит предимно чрез отделяне на средства от наличните влогове, ще се постигне главно първият от горните два резултата – задоволяване на нуждите на съкровището от парични средства, докато ограничаването на купувната сила на населението ще може да бъде постигнато само отчасти и по косвен път, чрез неизбежното ограничаване на банковия кредит при едно по-чувствително теглене на влогове за покриване на заема. Накрай, ако заемът бъде покрит предимно чрез отделянето на суми от съществуващите „тезори“, в смисъл на укрити пари сред населението, ще се постигне изключително първият от двата резултата: задоволяване на нуждите на съкровището от парични средства, докато купувната сила на населението не ще бъде ограничена поради обстоятелството, че укритите пари и без това не са включени в паричното обращение и не влияят върху ценообразуването. За съжаление именно тезоризирани средства биха могли най-лесно да бъдат привлечени в служба на съкровището чрез емитирането на един нов вътрешен заем. Незадоволителната земеделска реколта от предходната година, намалението в реалните доходи и високото данъчно напрежение изключват покриването на заема предимно от средства, отделени от текущите доходи на населението. Слабото увеличение във влоговете в кредитните институти и скромният размер на излишъците на банките в емисионната банка към началото на текущата година не дават да се предполага, че един вътрешен заем би могъл да бъде покрит предимно или в достатъчен размер чрез отделяне на суми от наличните спестявания и влогове. Единствено тезоризирани суми при известни предпоставки биха могли да бъдат използвани за покриването на един нов вътрешен заем с облигации.

Съществуват ли обаче тезоризирани суми и какъв е техният вероятен размер? Никой не се съмнява в склонността на населението да тезоризира парични знаци през последно време и публична тайна е, че тезоризацията обхваща предимно държавните 3% съкровищни бонове, които се предпочитат от населението пред банкнотите. Известни указания за съществуването на тенденцията към тезоризация, ако не и за самия размер на тезоризацията, намираме в сравнителните числа за движението на паричното обращение, на влоговете в кредитните институти и на националния доход в предвоенния период и през последните две години.¹ Така средногодишно за периода 1934–1938 г. включително процентното отношение на сумата на паричното обращение към сумата на влоговете в кредитните институти възлиза на кръгло 28 на сто срещу кръгло 132 на сто за 1944 г. и 116 на сто за 1945 г. Също така средногодишно за периода 1934–1938 г. процентното отношение на сумата на паричното обращение към номиналния национален доход възлиза на кръгло 10 на сто срещу 41 на сто за 1944 и 52 на сто за 1945 година. Тази аномалия се дължи отчасти на намалението в скоростта на обращението на парите (вследствие липсата на стоки и въпреки инфлационното покачване в цените), отчасти на преразпределението на националния доход в полза на известни съсловия, които в миналото не са поддържали влогови сметки в кредитните институти, и отчасти на изнесените количества банкноти в Тракия, Македония и към Централна Европа; но тя се дължи предимно на укриването

¹ Срв. „Странични бележки върху инфлацията“ в предходната книжка на списанието (с. 76–81).

на парични знаци от страна на населението. Размерът на тази тезоризация може да бъде донякъде приблизително установен чрез едно систематическо наблюдение на постъпленията в банкноти и бонове в касите на Б.н.банка, на Б.з.к.банка и на поголемите частни банки в страната. Съотношението между банкнотите и боновете в обращение в началото на текущата година би следвало да бъде приблизително 1 към 1.8, или 5 лева в бонове срещу всеки 9 лева в банкноти, защото към края на 1945 г. са били в обращение кръгло 45 милиарда лева в банкноти и кръгло 26 милиарда лева в бонове. Фактически обаче подобно систематическо наблюдение на постъпленията в банкноти и бонове вероятно би дало твърде различен резултат – може би едно съотношение от 3 към 9 в полза на банкнотите, но не и теоретическото съотношение от 5 към 9, пак в полза на банкнотите.

При предположението, че съотношението между бонове и банкноти в действително обращение е по-скоро 3 към 9, отколкото 5 към 9, и при наличността на 45 милиарда лева банкноти в обращение и на 26 милиарда лева издадени съкровищни бонове като допълнителни платежни средства, следва, че само към 15 милиарда лева от издадените бонове се намират фактически в обращение и че останалите 11 милиарда лева представляват тезоризирани бонове от населението. Тези бонове не влияят върху ценообразуването, понеже не участват в активното парично обращение; те представляват един удобен вътрешен заем за съкровището, понеже носят сравнително ниска лихва; те задоволяват една нужда на населението да тезоризира парични средства и следователно са една гаранция за доверието на населението към националната монета; но те все пак представляват една сериозна заплаха за стабилността на лева, защото при една подходяща неблагоприятна политико-стопанска конюнктура могат внезапно да бъдат насочени към пазара на консумативни блага; и те пречат на правилното набиране на спестявания под формата на нови влогове в кредитните институти. Въпросът е, има ли смисъл да се привличат тезоризирани съкровищни бонове към покриването на един нов вътрешен държавен заем и каква би била ползата за съкровището от превръщането на един летящ дълг на държавата със сравнително ниска лихва (тезоризирани бонове) в един нов консолидиран дълг на държавата със сравнително по-висока лихва (новия вътрешен облигационен заем)?

Покриването на един евентуален вътрешен държавен заем предимно чрез привличането на тезоризирани бонове ще ограничи потенциалната купувна сила на населението чрез премахване на тезоризирани парични средства, но оползотворението на така събраните суми от страна на съкровището ще действа за разширението на паричното обращение, за увеличението на текущата купувна сила и за повишението на нивото на цените. Разликата между този начин на финансиране и едно продължение на прякото инфлационно кредитиране на съкровището от страна на емисионната банка се свежда само до отстраняването на опасността от едно внезапно насочване на тезоризирани потенциална купувна сила към пазара за консумативни блага – с цената на превръщането на един настоящ летящ дълг на съкровището (тезоризирани бонове) в един консолидиран дълг. Същият резултат може да се постигне чрез заменяването на всички издадени досега 3% държавни съкровищни бонове с банкноти, издадени от Б.н.банка под формата на нови преки кредити на съкровището. В този втори случай летящият дълг на държавата към притежателите на боновете ще бъде прехвърлен към емисионната банка и всяка по-нататъшна тезоризация на парични средства ще трябва по необходимост да бъде облечена не в бонове, а в банкноти – в една по-малко примамлива форма, при която тезоризацията

вероятно ще бъде значително намалена. С това обаче не се разрешава въпросът за набирането на необходимите средства на съкровището за посрещане на извънредните нужди на държавата. Обменяването на боновете с банкноти все пак би отстранило, или чувствително намалило, съществуващата тезоризация на парични средства.

Следователно набирането на необходимите парични средства на съкровището за посрещане на извънредните разходи на държавата през текущата година чрез един нов доброволен вътрешен заем би могло да се извърши с много по-голяма полза при едно успоредно и задължително обменяване на всички издадени досега 3% държавни съкровищни бонове срещу банкноти на емисионната банка. За целта държавното съкровище ще трябва да получи преки кредити от страна на Б.н.банка до размера на издадените понастоящем бонове. Този нов летящ дълг на съкровището към централната банка ще може лесно да бъде покрит в близкото бъдеще чрез печалбите за съкровището от преоценката на златната наличност на банката. Тази печалба ще възлезе приблизително на 15 милиарда лева при една окончателна стабилизация на лева на базата на една осемкратна или деветорна обезценка на националната монета. При направеното по-горе предположение, че в активно обращение се намират максимум 15 милиарда от общата сума на издадените досега бонове за 26 милиарда лева, необходимите кредити за обменяването на боновете с банкноти не ще надхвърлят сумата от 15 милиарда лева. Останалите 11 милиарда лева, представляващи вероятната сума за тезоризираните от населението бонове, не ще се вляят в паричното обращение след обменяването на боновете с банкноти: те биха могли да се насочат към кредитната система под формата на влогове или евентуално биха могли да бъдат привлечени в покриването на предлагания нов вътрешен държавен облигационен заем. Въпросът е дали опитът за привличането им в подписката на подобен нов заем би излязъл сполучлив след ниското котиране на облигациите от последния Заем на свободата, т.е. дали населението ще предпочете да вложи новите банкноти в облигации от предлагания заем или да превърне съответните суми във влогове в кредитните институти, или накрай, да продължава да тезоризира парични средства под формата на банкноти вместо бонове след окончателното преустановяване на издаването на нови бонове. Когато населението е поставено пред алтернативата да тезоризира банкноти вместо бонове или да превърне тезоризираните суми във влогове, респ. облигации от един нов държавен заем, изгледите за успешното реализиране на заема са поначало по-благоприятни, отколкото при сегашната алтернатива – да поддържа част от спестяванията си под формата на тезоризирани 3% държавни съкровищни бонове, вместо да ги облича във влогове или ценни книжа. Но изгодата, респ. загубата, не е достатъчно силна, за да обезпечи насочването на тезоризираните суми към подписката на предлагания заем.

Необходимо е следователно да се предприемат и други допълнителни мерки за успешното реализиране на един евентуален нов вътрешен държавен заем – извън задължителното обменяване на издадените досега 3% държавни съкровищни бонове. Наложително е да се положат усилия за подобрене на пазарния курс на облигациите от миналогодишния Заем на свободата, който понастоящем възлиза средно на 55 за 100 номинални лева. Задължителното приемане на тези облигации от банките като залог при отпускането на заеми в размер примерно до 75 на сто от номиналната стойност на облигациите би действало за чувствителното подобрене на курса на въпросните облигации. Самият заем ще трябва да бъде направен по-привлекателен чрез установяването на една по-висока лихва за него, отколкото за предходния Заем

на свободата – на една лихва, която би направила облигациите на този заем много по-привлекателни за спестителя, отколкото максималните лихви върху спестовните влогове в кредитните институти. Но ако въпросните мероприятия и особености на евентуалния нов заем не изглеждат достатъчни за обезпечаването на неговото покритие, бихме могли да се възползваме от едно последно средство за осигуряване успешното емитиране на заема – успоредната продажба на златни монети от страна на емисионната банка на лицата, участващи в подписката на заема, по подобие на емитирания „златен“ заем в Румъния през предходната 1945 година. Курсът на златните монети би могъл да бъде твърде висок при днешните обстоятелства и във всеки случай почти двойно по-висок от възприетия множител за размера на действителната обезценка на лева. Примерно при цена от 15 000 лева за златен наполеон (срещу действителната днешна пазарна цена от кръгло 20 000 лева) множителят на поскъпването на наполеона ще бъде приблизително равен на 20 пъти от неговата предвоенна стойност; докато множителят на досегашната обезценка на лева е, в най-лошия случай, към 10 пъти от неговата предвоенна стойност. Ако този множител на обезценката бъде запазен до окончателната стабилизация на монетата, продажбата на златни монети по курс 15 000 лева ще представлява източник на значителни „конюнктурни“ печалби за Б.н.банка – печалби, които ще трябва да бъдат използвани за погашението на предлагания нов летящ дълг на съкровището към емисионната банка във връзка с обменяването на боновете с банкноти. Продажбата само на една десета част от златната наличност на Б.н.банка по горния курс на златния наполеон би представлявала една печалба от кръгло 6400 милиона лева за Б.н.банка, или косвено, за държавното съкровище. При едно съотношение от две към едно между сумата на подписаните облигации от новия заем и стойността на продадените златни монети държавното съкровище би могло да реализира един заем с облигации в размер на кръгло 13.5 милиарда лева и да получи в приход от продажбата на злато други 6.5 милиарда лева – срещу загубата само на една десета част от златната наличност на Б.н.банка.

Последната възможност за покриването на предстоящите извънредни разходи на държавата се свежда до въвеждането на един еднократен данък върху капиталите и имуществата. Теоретически този данък има известни предимства независимо от извънредно големите технически трудности по неговото приложение. Собствениците на недвижими имоти са почти единствените измежду всички стопански и социални категории, които не са пострадали от инфлационната обезценка на лева – като изключим силното намаление в реалните доходи от недвижими имоти вследствие на режима на регулирани наеми. Но през последните няколко години мнозинството от собствениците на имущества и капитали, които би следвало да понесат бремето на еднократния данък, бяха фактически обложени по пряк или косвен начин с подобен данък под формата на задължителни или полузадължителни вътрешни държавни заеми. Бремето по службата на вътрешните държавни заеми от 1943 и 1945 г. ще легне предимно върху собствениците на имущества и капитали: като данъкоплатци те ще трябва да отделят една доста чувствителна част от текущите си доходи под формати на увеличени преки данъци за покриване на разходите по плащането на лихви и погашения на двата последни държавни заема. Един опит за въвеждане на еднократния данък върху имуществата понастоящем, при днешната вътрешна политическа и стопанска конюнктура, би предизвикал силно смущение в стопанския живот – защото, за да бъде ефикасен и за да даде задоволителни резултати, еднократният данък трябва

ва да обхване не само най-едрите имуществa, но всички средни и не съвсем дребни имуществa, и защото именно собствениците на недвижимости не разполагат с ликвидни парични средства вследствие понижената реална рентабилност на имотите през военновременния период. Колкото се отнася до индустриалците, които също би следвало да бъдат обложени с еднократния данък, стопяването на техните оборотни капитали вследствие на инфлацията, на регулирането на цените и на оскъдицата от материали не представлява благоприятна основа за безболезненото приложение на въпросния данък.

В заключение следователно емитирането на един нов доброволен вътрешен държавен заем с успоредната продажба на злато представлява най-приемливото от възможните и фактически приложимите заздравителни мероприятия по отношение на лева. Опитът заслужава да бъде извършен, защото рискът – е незадоволителното покриване на заема и загубата на част от златото на емисионната банка – е нищожен пред опасността от въвлечането на лева в омагьосания кръг на една стопроцентова монетна инфлация. Изгледите не са съвсем обезкуражителни: инфлацията наистина продължава, но с много по-бавен темп през последните месеци на 1945 година, редовният държавен бюджет предстои да бъде гласуван в близки дни с пълното съзнание за значението на неговата уравновесеност по отношение устойчивостта на монетата и приближаването на пролетта скъсява неблагоприятното въздействие върху стопанския живот на неурожая от предходната година. Единствено мирът все още се бави, но и той вероятно не ще се бави още дълго. Надеждата се крепи във вярата, а вярата често пъти оформя ценностите – особено в деликатната област на парите и на кредита.

ДРУЖЕСТВЕНИ СРЕЩИ*

Във връзка с реферата на проф. А. Г. Христофоров на тема „Стабилизацията на лева“, изнесен в дружествената среща от 7 март 1946 г., бяха изнесени и два други кореферата – от г. Желю Бурилков и от д-р Ас. Чакалов, – които предаваме изцяло в настоящата книжка на списанието. Извън горните два кореферата, изнесени на 14, респ. на 21 март, взеха думата и други дружествени членове, чиито мисли предаваме в извънредно съкратен вид и без тяхното предварително одобрение в следващите редове.

Бившият подпредседател на дружеството **г. Никола Стоянов** направи обстоен доклад в дружествената среща от 14 март т.г. по въпроса за стабилизацията на лева в допълнението на изнесения от проф. А. Г. Христофоров реферат, който той намери за „реален и откровен“. В съгласие с референчика г. Никола Стоянов подчерта необходимостта от по-скорошното сключване на мирен договор за крайната стабилизация на лева. Той изтъкна също така, че разходите по издръжката на окупационните войски във връзка с примирието не ще бъдат приспаднати от евентуалните финансови тежести, с които би била натоварена страната ни при подписването на мира. Той отхвърли по подобие на референчика възможността от сключването на външен държавен заем преди подписването на мирния договор. Спирайки се на възможните алтернативни средства за покриване на неизбежните извънредни разходи на държавата през текущата година, г. Стоянов се изказа против въвеждането на един еднократен данък върху капиталите и имуществата, понеже положението на българското народно стопанство в настоящия момент било такова, че „за известно време то не би трябвало да се обременява с нов вътрешен заем, нито с един еднократен данък“. Вместо това говорителят препоръчва една ревизия на данъчното облагане по обекти с цел да се постигне едно по-справедливо и по-подходящо за днешните условия облагане.

След тези общи поръчки и констатации г. Никола Стоянов разгледа положението на държавните дългове към края на изтеклата 1945 г., спирайки се поотделно на емитирания през 1921 г. 6½% вътрешен държавен заем, който по негова преценка бил изнесен без необходимата за целта пропаганда и подготовка; на заема на народната отбрана от 1941 г., който бил по-добре разгласен и проагитиран, но който все пак дал само към два милиарда лева от „доброволното участие на частни лица и дружества“; на 5½% заем на свободата от 1945 г., който според говорителя излязъл сравнително най-сполучлив от различните държавни вътрешни заеми, но който въпреки това не оправдал напълно очакванията на Министерството на финансите; и на задължителния 5% заем от 1943 г., който излязъл сравнително най-несполучлив, бидейки реализиран едва в размер на кръгло 4500 милиона лева срещу очакванията на Министерството на финансите да постъпят между 15 и 20 милиарда лева. Гово-

* Списание на Българското икономическо дружество, 1946, кн. 3–4, с. 202–207. В рубриката е представена дискусиата в БИД по реферата на А. Христофоров, поместен в същия брой на списанието.

рителят отдава извънредно слабото реализиране на този заем (преди неговото продължение) на една основна грешка при съставянето плана на заема: изключването от задължителното участие в заема на преобладаващите у нас сравнително дребни стопанства и притежания, от една страна, и от друга страна, голямото участие на поедрите предприятия и притежания вследствие прогресията на заема. Общо взето, г. Стоянов отдава слабия успех на емитираните у нас вътрешни държавни заеми на „непопуляризираното участие на нашето население във вътрешните държавни заеми и служенето им с държавни облигации“, и на „незакрепналия държавен кредит поради спиране погашението на държавните заеми, намаляване на законния им лихвен процент, ненавременното издаване на облигациите“, както и на „недостатъчността на дългосрочни спестявания и нуждата от средства за разгъване на народното ни стопанство“.

Поради това говорителят намира, че емитирането на един нов, четвърти вътрешен държавен заем не би могло да разчита на успех при доброволен характер на заема. Също така, ако заемът би бил задължителен, той намира, че неговото реализиране би наложило отпускането на значителни заеми от банковата система на засегнатите лица, с което положението на народното стопанство би се отегчило още повече. Отхвърляйки възможността за набиране на значителни средства посредством емитирането на един нов вътрешен държавен заем през текущата година, г. Стоянов не одобрява и приложението на еднократния данък върху капиталите и имуществата по следните причини: стопяването на значителна част от спестяванията вследствие инфлационното повишение на цените, чувствителното намаление в текущите реални доходи от имоти, голямото данъчно облагане на имотите в последно време, ограничените печалби на индустриалните предприятия и тежкото положение на стопанството изобщо. Отхвърляйки тези две възможни средства за финансиране на извънредните държавни разходи, г. Никола Стоянов препоръчва извършването на значителни бюджетни икономии и сключването на един умерен заем от банкното обращение, но без рязане или подпечатване на пуснатите в обращение банкноти. Прибъгването до един нов – вътрешен или външен – държавен заем би било оправдано според говорителя само ако заемът се сключва за производителни цели.

Друг говорител по реферата на проф. А. Г. Христофоров бе **г. Кирил Киров**, който в дружествената среща от 21 март т.г. направи известни критични бележки по изнесенния реферат, намирайки общия дух на реферата за неоправдано песимистичен. Говорителят намира, че количеството на земеделското производство не зависи само от климатичните условия, но и от нашите усилия да увеличим производството – нещо, което не трябва да се забравя. Съгласен е с референчика по отношение на необходимостта от сключването на скорошен мир, но намира, че това не зависи от българския народ, в чиито среди впрочем се намирали лица, които действали против сключването на мира. Разглеждайки възможностите за увеличение на вноса като средство за увеличение на предлагането на стоки на вътрешния пазар, говорителят намира, че вносът е предостатъчен сега-засега и ако на пазара понякога се чувствал глад от стоки, това се дължало на действията на „спекуланти и мародери“. Намира, че при сегашното състояние на вносната ни търговия ние можем да задоволим поне три четвърти от нуждите ни за вносни произведения. Съгласен е с референчика, че страната ни не може в настоящия момент да разчита на един външен заем; намира също така, че твърде трудно бихме могли да емитираме един нов вътрешен държавен заем; и от-

хвърля еднократния данък като възможно средство за покриване извънредните държавни разходи през текущата година. В замаяна г. Киров препоръчва полагането на нови усилия за увеличение на местното индустриално производство, чрез което биха се увеличили и постъпленията на съкровището от преки и косвени данъци; настоява за строгото приложение на закона за конфискациите на имущества, придобити чрез спекула и по незаконен начин, очаква скорошното въвеждане на прогресивно-подоходния данък, подчертава необходимостта от опростяване на данъчната ни система и възлага значителни надежди на засилването на държавното участие в индустрията чрез създаването на нови държавни индустриални предприятия. Говорителят г. Киров приключи с една нотка на оптимизъм, основан върху способностите и трудолюбието на българския народ, чрез които националната монета ще може да бъде успешно стабилизирана.

Взе думата и дружественият касиер **д-р Александър Иванов**, който изтъкна връзката между стабилността на монетата и застрахователното дело, съгласявайки се с референчика проф. А. Г. Христофоров, че държателите на застрахователни полици са пострадали чувствително от обезценката на лева през военновременните години. Изказаните от този оратор мисли относно значението на здравата монета за стопанския живот изобщо не се отличаваха с особена оригиналност. Говорителят се спря накратко и върху спогодбите от Бретън Удс, без да добави нещо в повече от онова, което бе вече изнесено от кореференчика д-р Асен Чакалов. Другите мисли, изказани от д-р Ал. Иванов, бяха също от съвсем общ характер – той подчерта нуждата от увеличение на производството и от внасянето на по-голямо сцепление сред политическите партии, но същевременно говори за „непримиримостта“ на капитализма и на социализма, подчертавайки предимствата на социализма и възможността да се обезпечи една устойчива национална монета при един социалистически строй.

Общо взето, в изказаните от този говорител мисли се срещаха чести противоречия, които не допринесоха за по-нататъшното изясняване на проблемата за заздравяването на лева. Нищо по-съществено не бе казано и от друг един говорител – г. Р. Керчев, който в срещата на дружеството от 28 март т.г. преповтори много от изказаните мисли от референчика, направи един сравнително дълъг и излишен преглед на развитието на цените и на паричното обращение в последно време, разгледа накратко възможните алтернативни средства за финансиране на извънредните държавни разходи, без да направи никакви особени препоръки.

Известен принос към разрешаването на практическата проблема за набиране на средства за покриване на извънредните държавни разходи бе направен от **г. д-р Н. Ганчев**, който в срещата на дружеството на 28 март т.г. отхвърли идеята за рязането или подпечатването на банкнотите и се изказа скептично по отношение възможностите за покриване на извънредните държавни разходи чрез увеличение на прякото или на косвеното данъчно облагане, чрез емитирането на един нов вътрешен държавен заем или чрез въвеждането на един еднократен данък върху капиталите и имуществовата. От друга страна обаче, този говорител направи конкретни препоръки като облагането на покупко-продажбите на недвижими имоти в известни населени центрове с един нарочен данък, който да из земе по-голямата част от нарасналата номинална стойност на тези имущества вследствие на инфлацията и на прекомерния стремеж на населението да влага спестяванията си в недвижимости. Говорителят препоръча също така да се увеличи поземленият данък, който при сегашната система

на цените е сравнително нищожен по размер, особено в сравнение с действителната пазарна стойност на полските имоти. Отхвърляйки идеята за продажбата на част от златните резерви на Б.н.банка при успоредното емитиране на един нов вътрешен доброволен държавен заем, говорителят препоръча набирането на средства за съкровището чрез продажбата на държавни земи и гори.

Значително оживление в разискванията бе внесено от дългогодишния дружествен член **г. Анто Бояджиев**, който в срещата на дружеството от 28 март т.г. изказа мнението, че както референчикът проф. А. Г. Христофоров, така и двамата кореференчици г. г. Бурилков и Чакалов са изнесли тезата за стабилизирането на националната монета от гледището на икономическия либерализъм. Този говорител упрекна референчика, че е говорил предимно като политик и в по-малка степен като икономист и че поддържаната от него теза съвпада с тезата на така наречената отечественофронтовска опозиция. След като приведе известни цифрови данни, от които бе видно, че темпото на инфлационното разширение на паричното обращение намалява след лятото на 1945 г., г. Бояджиев направо отрече съществуването на някаква инфлация в България, поддържайки тезата, че инфлацията е въобще изключена при отечественофронтовския режим: разширението на паричното обращение било знак на растеж, на развитие, на укрепване, но не и на разруха. По-нататък в изложението си г. Бояджиев изказа мнението, че в България понастоящем не съществува капиталистически режим, поради което е неуместно да се разглежда въпросът за стабилизирането на монетата при една (несъществуваща у нас) капиталистическа обстановка, и че едно евентуално разширение в количеството на паричното обращение от неговото сегашно равнище – кръгло 75 милиарда лева – на 150 или повече милиарда лева, не би означавало инфлация и не трябвало да буди опасения. Говорителят изнесе познатата от миналото теза за труда като обезпечение на купувната сила на монетата; намери, че присъединяването на България към международното монетно споразумение от Бретън Удс би означавало заробването на страната ни спрямо чуждия капитал; отхвърли тезата за необходимостта от по-скорошното възобновяване на търговските ни връзки с големите западни демокрации, намирайки, че сме в състояние да си доставим всички необходими стоки и материали от нашата освободителка СССР, упрекна известни неприязнено настроени спрямо правителството среди, които твърдели, че всички наши проблеми – включително и въпросът за стабилизирането на лева – биха могли да получат лесно разрешение чрез една промяна в ръководството на Министерството на вътрешните работи; и възложи големи надежди на бъдещите стопански мероприятия на правителството както за активизирането на стопанския живот, така и за стабилизирането на монетата.

След една малка забележка, направена на г. Бояджиев от председателстващия събрание **г. Желю Бурилков**, който наблегна върху желателността от спокойно и обективно разглеждане на проблемите, без внасяне на излишни страсти и особено на политически тенденции, думата бе дадена за лично обяснение и само за пет минути на референчика **проф. А. Г. Христофоров**, който упрекна г. Бояджиев за тенденциозността на неговото изложение и изказа учудването си, че един деен и признат отечественофронтовец като г. Бояджиев може да говори с пренебрежение за опасността от нова инфлационна обезценка на монетата, когато на всички са добре известни големите усилия на сегашното правителство да уравни редовния държавен бюджет и да стабилизира монетата; който отхвърли идеята за „трудово покритие“ на моне-

тата, изнесена от г. Бояджиев и разпространена в недалечното минало от германския райхсминистър д-р Функ; който наново подчерта необходимостта от по-скорошното възобновяване на търговските ни връзки с големите западни индустриални държави, понеже при възможност да търгуваме с повече от една само държава бихме могли да разчитаме на вноса на по-големи количества стоки, на по-разнообразни стоки и на сравнително по-изгодни цени вследствие на съревнованието между държавите – доставчици на стоки. Поради напредналото време председателстващият **г. Желю Бурилков** съобщи, че на референчика проф. А. Г. Христофоров ще бъде дадена възможност в следващата редовна дружествена среща да приключи разискванията върху стабилизацията на лева.

В срещата на дружеството на 4 април т.г. референчикът **проф. А. Г. Христофоров** разгледа накратко изказаните мнения от говорителите в предходните срещи във връзка с изнесения от него реферат на тема „Стабилизацията на лева“, подложи на повторна преценка алтернативните възможности за заздравяване на вътрешната стойност на монетата, изказвайки надеждата, че през течение на текущата година ще бъдат направени сериозни усилия за преустановяване на инфлационното финансиране на съкровището. След едночасовата реч на референчика председателстващият събранието д-р Йосиф Петков обяви, че редовните срещи на дружеството са приключени за настоящия сезон, и съобщи за предстоящото официално честване на петдесетгодишния юбилей на Българското икономическо дружество, насрочено за края на идния май или началото на юни т.г. Общо взето, зимният сезон на дружествените срещи за 1945/1946 г. приключи всред значителен интерес на членовете и приятелите на дружеството, които масово посещаваха ежеседмичните срещи, уреджани от дружеството в една от аудиториите на Държавното висше училище за финансови и административни науки.

РЕФОРМИРАНЕ НА ВИСШЕТО СТОПАНСКО ОБРАЗОВАНИЕ*

I. ВСТЪПИТЕЛНИ БЕЛЕЖКИ

1. Значението на стопанските науки. Излишно би било да се набляга върху голямото значение на стопанските науки днес, в края на първата половина на двадесетия век, при съществуващата сложност на стопанските отношения на национална и международна плоскост, при трайната тенденция на държавния интервенционизъм да стеснява полето на свободната проява на основните икономически закони и, накрай, при постоянно увеличаващата се диференциация между науките и стремежа към специализация в отделни научни области. Нуждата от подготвени стопановеди в чужбина е извикала на живот стотици висши учебни заведения, чиято основна цел е да запознае младежите от двата пола с функционирането на съществуващата стопанска система, с действието на механизма на сложните институции, създадени при развитието на капитализма, и с принципите, които лежат в основата на стопанските отношения. Преди всичко обаче целта на висшето стопанско образование е да научи начеващия стопановед да размишлява самостоятелно, да поставя правилно въпросите, пред чието разрешение е изправен, да ги анализира с помощта на научните принципи, които е усвоил, и да предвижда вероятните последици на едно или друго решение, действие или мероприятие.

От друга страна, не трябва да се забравя, че стопанските науки са колкото „приложни“ – в делничния смисъл на думата, толкова и „абстрактни“, в смисъл на „абстрактността“ на всички хуманитарни науки. Изучаването на стопанските науки във висше учебно заведение е може би най-добрият подход към едно общо или либерално образование, доколкото при днешните сложни условия на живот може да се поддържа тезата за желателността на подобно либерално образование. Съвременният гражданин в модерното общество е по необходимост кръгъл невежа в хиляди отношения и неговото невежество ще продължава да расте с напредъка на техниката и науката, т.е. с усложняването на живота. В едно отношение обаче средният гражданин не може да си позволи лукса да поддържа невежеството си в областта на стопанските отношения, които го интересуват пряко и в които той е поставен да живее, да се движи и работи. Стопанските науки могат да дадат и дават едно действително либерално образование, ползващо не само отделния индивид, получил подобно образование, но и цялото общество.

* Трудове на Института за социални проучвания, 1946, кн. 1, с. 1–30.

У нас висшето стопанско образование датира от сравнително ново време. В течение на дълги години се считаше за достатъчно да се вмъкнат няколко основни курса за политическа икономия, финансова наука и статистика в общия курс на юридическия факултет при университета за подготовката на необходимите стопановеди. Успоредно с това бяха създадени два нови учебни института – бившият Свободен университет в София и Висшето търговско училище във Варна, чиято задача бе да подготвят младежи за нуждите на стопанския живот и на стопанската администрация. Горните два учебни института, създадени непосредствено след края на Първата световна война, бяха допълнени от други висши учебни заведения, учредени в навечерието на Втората световна война. Бившият Свободен университет бе закрит, като на негово място бе създадено Държавно висше училище за финансови и административни науки в София. Юридическият факултет на Софийския държавен университет бе разделен на два отдела, правен и държавностопански, с явното намерение да се даде необходимата теоретическа и практическа подготовка на младежи от двата пола, следващи Държавностопанския отдел в областта на стопанските науки. Почти по същото време бе създадено и Висшето училище за стопански и социални науки в Свищов, в изпълнение на завещанието на големия дарител Д. А. Ценов. В края на изтеклата 1945 г. Висшето търговско училище във Варна бе трансформирано в университет, с един Технически и втори Стопански факултет. С една дума, в страната понастоящем съществуват четири висши учебни заведения за стопански науки, които, както ще бъде изтъкнато по-нататък, се приближават твърде много до средния тип на висше учебно заведение за подготовка на стопановеди.

2. Интересът към стопанските науки. Интересът към стопанските науки у нас е, на пръв поглед, изумителен. Само в столицата следват десет хиляди младежи от двата пола в Държавното висше училище за финансови и административни науки и в Държавностопанския отдел на Юридическия факултет при Софийския държавен университет. С други думи, между 20% и 25% от всички студенти в София (във всички висши заведения на столицата) са кандидат-стопановеди. Към тази огромна армия от студенти-стопановеди трябва да бъдат прибавени и следващите висши стопански науки в Стопанския факултет на университета „Св. Кирил Славянобългарски“ във Варна и във Висшето училище за стопански и социални науки „Д. А. Ценов“ в Свищов – или общо към 3000 души. Общата цифра на студентите, следващи висши стопански науки в страната, следователно възлиза приблизително на дванадесет хиляди души... И това става в един момент, когато възможностите на средния български гражданин да поддържа синове или дъщери във висше учебно заведение са значително ограничени поради поскъпването на живота и липсата на най-елементарни условия за академически занимания, когато жилищната криза в столицата и в другите два града с висши учебни заведения за стопански науки изключва всякаква възможност за сносното подслоняване на хилядната студентска армия.

Образованието естествено е винаги благодат и добродетел, особено когато материалният прогрес позволява лукса да се създават ежегодно стотици и хиляди вишисти – млади, образовани и културни люде, непосредствени помощници на възрастните в изграждането на стопанската и духовна мощ на нацията и утрешните управители и ръководители на страната. За съжаление при днешните условия не само у нас, но и в много други страни, образованието може да бъде един лукс от гледището на целокупното народно стопанство, когато е насочено в погрешни пътища или ко-

гато не държи сметка за нуждите на стопанството и обществото, или когато не е съобразено с възможностите на народното стопанство. Българската дванадесетхилядна армия от кандидат-стопановеди се издържа почти изцяло от частни лица – родители, роднини и близки на следващите, но тази издръжка тежи все пак върху народното стопанство, върху националния доход, от който трябва да бъдат отделени необходимите суми за издръжката на хилядите следващи висши стопански науки. При днешните високи цени и при предпоставката, че средният студент или студентка „струва“ годишно към 75 000 лв. пряко на лицата, които ги издържат, и косвено на народното стопанство, издръжката на дванадесетхилядна армия от студенти-стопановеди струва годишно към деветстотин милиона лева – изключая разходите по издръжката на преподавателския персонал и пр.

Този огромен интерес към висшите стоп[ански] науки у нас, който, между другото, струва на народното стопанство близо един милиард лева годишно, е сам по себе си знаменателен и симптоматичен. Той показва, че в страната се чувства нужда от подготвени млади хора, които да навлязат в административния и стопански живот като самостоятелни стопански дейатели, като помощници в стопански предприятия, като държавни и обществени служители, като кооперативни дейатели и пр. Той показва също така предпочитанието на младите хора към стопанските науки пред редица други науки, които биха им затворили пътищата за лично благоденствие и напредък в много отрасли на обществения и стопански живот, с изключение на учителството или на някоя друга тясноспециализирана професия, свързана в повечето случаи с държавния административен апарат. Но същият този огромен интерес към висшите стопански науки налага поставянето на въпроса: какво бъдеще очаква тази многохилядна армия от млади стопановеди и какво е сторено до днес за обезпечаване на известни права и привилегии за стопановедите, които да ги отличават от всички други вишести?

3. Бъдещето на новите стопановеди. Естествено не става дума за онези кандидат-стопановеди, които ще поемат трънливия път на самостоятелни стопански дейатели след завършване на висшето си образование. Тези избраници са рядкост и можем с право да считаме, че представляват една незначителна част от общия брой на следващите висши стопански науки. Това са, преди всичко, синовете на сегашни стопански дейатели – търговци, индустриалци, комисионери, които ще наследят бащините си предприятия и чието бъдеще следователно е в голяма степен осигурено. Болшинството от кандидат-стопановедите не са изправени пред подобни благоприятни перспективи за самостоятелна стопанска дейност: те не ще наследят готови предприятия и те едва ли ще могат в скоро време да разполагат с необходимите парични капитали за създаването на собствени предприятия. Процесът на пролетаризиране на българската интелигенция е добре познат, за да се нуждае от повторно изясняване в тези редове. За болшинството от бъдещите млади стопановеди създаването на собствено стопанско предприятие ще стане само една мечта, защото успоредно с амбицията да спестят необходимите капитали за тази цел, ще бъдат обхванати и от много по-прозаичната амбиция да се задомят, да се задомят скоро след завършването на образованието си и да инвестират в покъщнина всичките си теоретически спестявания от момента на постъпването на служба до момента на встъпването в брак.

И така, болшинството от бъдещите млади стопановеди ще трябва да насочат погледите си след завършване на образованието си към една или друга от следните

възможности за изграждането на личната си кариера: да постъпят като служители в някое държавно, автономно или общинско учреждение; да постъпят като „помощници“ в някое стопанско предприятие – банков институт, индустриално предприятие или търговска къща; или да се влеят в растящата армия на кооперативни дейатели в страната. Това са все пак задоволителни перспективи за скромния млад стопановед, син на някой също така скромен настоящ или пенсиониран държавен служител, дребен занаятчия или селскостопански производител. Но и в тази скромна кариера младият стопановед не е обезпечен срещу конкуренцията на стотици и хиляди други младежи-висшисти или среднисти, които не притежават неговата специална квалификация на „стопановед“, но които все пак могат и на практика успешно го конкурентират при постъпване на служба в държавните учреждения и частните предприятия или в кооперативните организации.

За съжаление това е плоската истина. Категорията „стопановед“ почти не фигурира в щатните таблици за държавните служители: навсякъде, гдето се изисква по-специално образование за постъпване на служба, и то образование, свързано с икономическите науки, в щатните таблици за държавните служители фигурира терминът „юрист“ и едва след него, алтернативно, като милостива прибавка: „или стопановед“... Изключение се прави само за редовните асистенти при катедрите по политическа икономия, които трябва да бъдат само стопановеди; но редовните доценти при същите катедри все пак могат да бъдат и юристи... Извън конкуренцията от юристите, които също са многобройни и които най-често дирят държавна служба, младите бъдещи стопановеди ще трябва да се справят с конкуренцията на всички други висшисти – богослови, филолози, математици и пр., които на общо основание се стремят към държавни служби извън тяхната тясна специалност и които за съжаление се радват на еднакви шансове да бъдат назначени с тези на стопановедите, па било то и в стопанските министерства и дирекции. Същото важи и по отношение на кооперациите. Колкото се отнася до положението в частните стопански предприятия, тук стопановедите биват успешно конкурирани от среднистите, завършили търговска гимназия, владеещи както счетоводството, така и машинописа и кореспонденцията, и не толкова претенциозни по отношение на възнагражденията си. Болшинството от българските стопански предприятия се управляват от собствениците на предприятията или от техни близки сродници; нуждата от помощен персонал може да бъде попълнена еднакво лесно чрез привличането на среднисти с търговско образование. С една дума, непосредствените перспективи за идните „академични“ поколения от стопановеди са съвсем нерадостни за тази дванадесетхилядна армия от студенти, изучаващи висшите стопански науки в едно или друго от съществуващите за целта четири висши учебни заведения в страната.

II. СЕГАШНАТА ОБРАЗОВАТЕЛНА СИСТЕМА

1. Обективните условия на следването. Когато значението на стопанските науки в съвременната държава е тъй голямо, когато интересът към тези науки сред младежите от двата пола е толкова очевиден и, накрай, когато непосредствените изгледи за бъдещото настаняване на многохилядната армия от кандидат-стопановеди са толкова нерадостни, уместно е да поставим въпроса: какви знания въобще получават тези хиляди младежи и девойки, следващи стопански науки в четирите висши учебни заведения на страната, и каква е тяхната подготовка за бъдещата им дейност като самостоятелни стопански дейатели, като държавни служители, като кооперативни дейатели или като помощници в частни стопански предприятия? Естествено не става дума да се потърси някакъв еквивалент на ежегодния разход от един милиард лева, изразходван за издръжката на хилядите студенти по стопански науки, защото образованието е само по себе си едно „благо“ и защото ежегодният разход от един милиард лева не би бил прекомерен, ако в замяна горните четири висши учебни заведения смогваха да произвеждат ежегодно няколко стотици образовани, културни и съзнателни граждани. Да разгледаме, на първо място, сегашната образователна система с оглед на общите условия на следването, на преподаването и на изпитването във висшите учебни заведения по стопански науки, отлагайки временно критичния анализ на учебните програми.

На първо място, трябва веднага да се изтъкне страховитата несъразмерност между броя на следващите, от една страна, и броя на преподавателите и количеството на разполагаемите места в университетските аудитории, от друга страна. Тази несъразмерност не води началото си от широкото разтваряне на университетските врати през есента на 1944 г.: тя е много по-стара от датата 9 септември 1944 г., но тя безспорно се увеличи през последната година с приемането в университетите на десетки хиляди нови студенти. Аудиториите се оказаха свършено, абсолютно недостатъчни за побирането на тези „полкове“ от първокурсници – наложи се ангажирането на театрални зали за четене на лекции... Там, где продължаваха да бъдат използвани съществуващите университетски аудитории, лекциите приличаха на същински митинги по шума и възбудата на слушателите; те представляваха истинско изтезание както за преподавателите, така и за студентите и ползата от тях е крайно съмнителна при горната атмосфера на тяхното изнасяне. Обстановката не позволява на студента да съсредоточи вниманието си върху лекцията, да държи бележки върху изнесеното от преподавателя или да свърже новото в дадена лекция с развитите тези в предходните лекции. Преподавателят също така не може да говори спокойно пред шумната и претъпкана аудитория от хиляда слушатели: той трябва да напъга всичките си физически сили, за да се изразява достатъчно ясно и високо, за сметка естествено на качествеността на самите лекции. И в края на лекцията, изнурен и облян в пот, когато си пробива с мъка път до изходната врата

на аудиторията, преподавателят не може да избегне чувството, че е участвал в някакъв фарс на четене на университетска лекция!

Напротив, в по-горните курсове посещенията са абсолютно незадоволителни. Съществуват, разбира се, редица обективни причини, които смекчават вината на студентите, които нарядко посещават лекциите. Но допустимо ли е четенето на лекции от един бивш ректор на Софийския държавен университет пред само двама слушатели, и то във връзка със задължителен изпитен курс? Допустимо ли е отлагането на започването на лекциите по друг също така задължителен изпитен курс с няколко седмици след започването на учебния семестър поради простата причина, че професорът не може да събере поне трима студенти в аудиторията? Лекциите са задължителни на книга, но не и на практика, защото разписването на студентските книжки в края на семестрите представлява в повечето случаи една формалност, която се извършва от разсилните при някои висши учебни заведения, с помощта, разбира се, на нарочни печати със съответните подписи на преподавателите. Обществото не е достатъчно осведомено и не знае, че в много факултети, включително в стопанските факултети или висши учебни заведения, студентите от горните курсове по правило не посещават лекциите. Положението не се промени след края на войната и демобилизацията на Първа българска армия, в чиито редове бяха включени и голям брой студенти от горните курсове.

2. Условията на преподаванията. Фактически висшите учебни заведения в страната и особено онези от тях, в които се изучават стопански науки и които са най-многолюдните, постепенно се превръщат от институти за преподаване на по-висша наука в институти за проверка на знанията на лица, които носят званието „студенти“ само когато се явят в университетските аудитории за полагане на изпити. Изпитните сесии се увеличиха на брой през последните две-три години, като извън трите редовни сесии се устройха и така наречените „извънредни“ сесии, целящи облекчаването на студентите, мобилизирани в редовете на войската. Понастоящем, действайки отчасти по препоръка на Висшия учебен съвет, отделните факултетни съвети са склонни да увеличат броя на редовните изпитни сесии от три на четири: по една в началото и по една в края на всеки учебен семестър. Понеже тези изпитни сесии продължават обикновено извън първоначално предвидените срокове, ограничава се съответно предвиденото време за четене на лекции. Не би било преувеличение да се каже, че свободните седмици за четене на лекции общо за двата семестра на една учебна година възлизат на не повече от шестнадесет на брой – по осем за зимния и за летния семестър; всички други седмици, попадащи в официалните срокове на учебните семестри, се разпределят между изпитните сесии, от една страна, и коледната и великденската ваканция, от друга страна. Следователно четенето на лекции постепенно става едно „странично“ занятие във висшите учебни заведения, главната цел на които е да натоварва преподавателите с произвеждането на нескончаеми изпити върху материя, която студентите не са имали възможност да чуят развита в аудитория.

Един основен дефект на самите преподавания по висшите стопански науки представлява липсата на семинарни упражнения, било понеже подобни упражнения въобще не са предвидени в учебната програма, било поради липсата на помещения за водене на упражненията, било поради недостатъчния брой на асистентите, без чиято помощ семинарните работи биха били безплодни, било, накрай, поради огромния брой на студентите в даден курс, с които следва да се работи в семинарите. Така или иначе, факт е, че както в Държавното висше училище за финансови нау-

ки, така и в Държавностопанския отдел на Юридическия факултет, преподаванията по теоретическа политическа икономия не са съпроводени от успоредни семинарни упражнения. Естествено вината не може да се дири у преподавателите, или даже в академическите съвети – никой не би могъл да уреди семинарни упражнения с трихиляди първокурсници при наличните понастоящем помещения и научен помощен персонал. А нуждата от семинарни упражнения по такива дисциплини, като политическа икономия, е очевидна: целта на висшето стопанско образование е да научи кандидат-стопановедите да размишляват самостоятелно, сами да анализират стопанските проблеми и сами да прилагат основните принципи и закони на съответните научни дисциплини – нещо, което може да се постигне само при съвместна работа с преподаватели и асистенти в семинарни упражнения.

Като изключим семинарните упражнения, от една страна, и преподаванията, от друга, единствената възможност на студентите да се подготвят по различните дисциплини се свежда до съответните основни курсове. За съжаление тези курсове са често непълни или представляват кратки резюмета от лекциите на преподавателите, наречени „репетиториуми“ и обикновено издавани от някои по-предприемчиви студенти с цел за печалба. „Колите“, естествено, са непълни, неточни и съвсем недостатъчни за правилната подготовка на студента. Съмнително е дали един измежду сто студенти се ползва от някаква друга „допълнителна“ литература освен основните курсове, „колите“ или „репетиториумите“. Никой преподавател не би дръзнал да препоръча на студентите си чужда литература, защото малцина от тях могат да се ползват свободно от някой чужд език и защото почти никой не би бил склонен да отделя време за материя, която не е развита „точно по изпитния конспект“. С една дума, „висшата стопанска наука“ се намира кристализирана в един кратък курс под надслов „основни начала“, или в още по-кратки „коли“, или даже в нескопосано изработен от самите студенти „репетиториум“, развит съгласно изискванията на изпитния конспект...

3. Провеждането на изпитите. Изпитната система е незадоволителна поради следните причини: разпокъсаността на изпитната материя във връзка с четирите сесии през учебната година; липсата на всякаква тържественост при полагането на изпитите; практиката на масово явяване на изпит по голям брой предмети през дадена сесия – без съответната подготовка; несериозното отношение на студентите, а понякога и на самите изпитвачи, към изпитите и широко разпространената практика на „преписване“ и служене с нечестни средства при полагането на изпитите. Срещу една сравнително нищожна изпитна такса студентът получава правото да се яви на изпит по няколко отделни предмета. Броят на кандидатите за полагане на изпити е огромен в долните курсове. Изпитвачите обикновено сами произвеждат изпитите, т.е. без присъствието на други лица, или на така наречените „изпитни комисии“, по простата причина, че другите членове на комисиите са заети с провеждането на други изпити по същото време. Кандидатите по правило се чувстват достатъчно добре подготвени за полагане на изпит след повърхностното прочитане на „основните начала“, на „колите“ или само на „репетиториума“. Изпитите, които винаги биват устни (с изключение на счетоводните дисциплини), представляват истинско изтезание за изпитвача, който, победен от извънредно ниското средно равнище на познанията на студентите, трябва да полага големи усилия, за да изтръгне по някоя смислена фраза от кандидатите.

Действително, трагедията на изпитвача през тези дълги изпитни дни не се подава на описание: липсата на ред и дисциплина, ниският урон на познанията,

честите прояви на нахалство, безсрамие и безчестие при полагането на изпитите и не съвсем редките примери на кръгло невежество от страна на студенти във вторите или третите курсове са достатъчни да смутят духа, да убият търпението и да разстроят нервите и на най-доброжелателния, на най-търпеливия, на най-любезния и на най-добросъвестния изпитвач. Не бива да си затваряме съзнателно очите пред тези явления и да ги отдаваме изключително на военновременната конюнктура: самата система е дефектна, неправилно е отношението на студентите към изпитите, често пъти неправилно е и отношението на самите изпитвачи към тези изпити. Трябва, разбира се, да се подчертае, че все още съществуват съзнателни студенти, които умеят да се изразяват правилно, които действително са овладели материята и които доказват уменията си да разсъждават правилно и самостоятелно. Но това са редки изключения, толкова редки, че преподавателят и изпитвачът се чувстват благодарни на подобни студенти, които могат с отговорите си да ги изтръгнат от мъките и страданията, причинени им от други двадесетина преждеговоривши.

Ако читателят, въпреки изложеното дотук, все още се съмнява във фарсовия характер на честите изпитни сесии, той трябва да се замисли как е възможно за един изпитвач да изпита самостоятелно през една септемврийска изпитна сесия не по-малко от 1850 студенти по разни дисциплини; как е възможно за друг изпитвач да изпита няколкостотин души и да констатира, че нито един от тях не заслужава слаба бележка; как е възможно за мнозина студенти да се явяват на изпит по дадена дисциплина за трети, четвърти, пети или шести път – винаги неподготвени и винаги надявайки се на снизходителността на изпитвача; как е възможно студентка, държавна стипендиантка, уловена в „преписване“, да настоява не само да не бъде наказвана, но да ѝ се пише задоволителна изпитна бележка – под предлог, че „всички преписват“ или че ще трябва да загуби една учебна година, в случай че получи слаба бележка по предмета... Как е възможно студенти и студентки от втори или трети курс да поддържат на изпит, че италианците са „мюсюлмани“, че северната граница на Швейцария е обща с Швеция; че населението на България възлиза на дванадесет милиона жители, че на всеки жител от мъжки пол в България се падат средно по четири жени, че най-пряката железопътна връзка между Бургас и Свиленград минава през Стара Загора и Горна Оряховица и пр., и пр. Това са неизбежните резултати на една образователна система, която дава достъп до университетите на хиляди първокурсници, която не държи сметка за посещенията на лекциите в по-горните курсове, която отделя еднакъв брой седмици за лекции и за изпитни сесии, която допуска подготовката за изпити по „коли“ и „репетиториуми“, която не е в състояние да организира семинарни упражнения за долните курсове, която позволява на един изпитвач да изпита по двеста души на ден, която допуска друг изпитвач да не регистрира нито една слаба бележка през дадена изпитна сесия и която се тъкми да произвежда ежегодно стотици и хиляди завършени стопановеди...

III. ДЕФЕКТИТЕ НА УЧЕБНИТЕ ПРОГРАМИ

1. Безпринципният строеж на учебните програми. Незадоволителните резултати, получавани при честите изпитни сесии в двете столични висши учебни заведения за стопански науки, с които авторът на тези редове е свързан служебно, се дължат в голяма степен и на дефектите на самите учебни програми. Накратко, тези учебни програми носят отпечатъка на случаен и безразборен строеж, те са прекалено претрупани с отделни самостоятелни научни дисциплини, те включват голям брой излишни предмети от гледището на специалността на стопановедите и, накрай, нерядко известни правни курсове се предлагат в неподходящо развита форма за стопановеди. Известни курсове са били включени в учебните програми наистина съвсем случайно, или по-скоро с оглед на желанията или възможностите на даден преподавател. Стремешът на други преподаватели да четат курсове за стопановеди е предизвикал на свой ред едно излишно обременяване на програмите: ненужно разчленяване на дадени курсове, или излишно прибавяне на други курсове, в резултат на което се явява сегашната претрупаност в учебните програми. Така броят на отделните изпити, които студентите от Държавностопанския отдел на Юридическия факултет на университета са длъжни да полагат, се движат както следва: шест за първи курс, по осем за втори и трети курс и седем за четвърти курс. В Държавното висше училище за финансови и административни науки положението не е по-благоприятно: средногодишно студентите са длъжни да полагат изпити по девет различни дисциплини.

Подобно претоварване на учебната програма води неизбежно до плачевни резултати: повърхностна подготовка на студентите, стремеж към полагане на по-голям брой изпити през дадена изпитна сесия, отколкото позволяват възможностите на студента, и съзнателно явяване на изпит по дадени дисциплини с надеждата да се изтегли „щастливо билетче“. Също така полагането на девет изпита по свършено различни дисциплини през една изпитна сесия е свръх силите на средния студент – той е длъжен по необходимост да разхвърли изпитите си върху няколко последователни сесии. Но това просрочване или разхвърляне на изпитите не позволява на студента да посещава редовно лекциите, предвидени в учебната програма за съответния семестър, в който той се намира след просрочването на част от изпитите си за предходната учебна година. Даже в случаите, когато студентът е съзнателен и въпреки всичко намира време да посещава тези лекции, ползата от тях не би могла да бъде голяма за него, понеже той не следи съответната литература успоредно с развитието на лекциите, а се подготвя за полагане на изпити по предмети от предходната учебна година. Тази разпокъсаност, или по-скоро това хаотично състояние на програми, семестри и изпити, превръща студента в механизмиран уред за възможно най-лесното успешно полагане на изпити, т.е. за временното усвояване на „конспектно развита материя“, която става излишна и се забравя скоро след успешното полагане на изпита.

В случая вината не трябва да се търси толкова у студентите, колкото в самата програма и система на полагане на изпити. И най-безкритичният студент стопановед не може да не си задава въпроса, защо е било необходимо да се вмъкне в учебната му програма самостоятелен курс по „гражданско съдопроизводство“, по „наказателно съдопроизводство“, по „етични учения за държавата“ или по „стокознание“ – предмети полезни сами по себе си, но твърде отдалечени от специалността на стопановедите и финансистите... Този излишен баласт се явява във вреда на всички останали дисциплини, предвидени като задължителни изпитни предмети в програмата: той води до повърхностни знания не само върху баластовите дисциплини, но и върху действително подходящите и полезни за стопановеда дисциплини. Той обяснява в голяма степен системата на усвояване на материята по „коли“ и „репетиториуми“; на него се дължи както претрупаността на програмите, така и липсата на свободни часове и аудитории за семинарни упражнения; с него се обяснява донякъде и слабото посещение на лекциите в по-горните курсове, когато студентите са по необходимост изостанали назад с изпитите си.

2. Предполагемата диференциация между учебните заведения. Съществува един мит за диференциацията между отделните висши учебни заведения за стопански науки, че всяко едно от наличните четири подобни заведения има свой собствен облик, специална учебна програма и различна цел при подготовката на студентите. Формално наистина не може да се отрече, че въпросните институти се различават значително помежду си, както впрочем личи и от самите наименования на институтите: Държавно висше училище за финансови и административни науки, Отдел за държавностопански науки при Юридическия факултет, Висше училище за стопански и социални науки „Д. А. Ценов“ и Факултет за стопански науки при университета „Св. Кирил Славянобългарски“ във Варна. Всъщност всяко едно от горните висши учебни заведения може спокойно да носи наименованието „Висше училище за държавностопански науки“, защото във всяко едно от тях се преподават, где повече, где по-малко, три отделни групи дисциплини: стопански, счетоводно-отчетнически и правни. Различните наименования са по-скоро плод на конкретната историческа обстановка, свързана със създаването на въпросните висши учебни заведения – да не се дава повод за обществена критика въз връзка с дублирането на висшите учебни заведения за стопански науки. Така за номинална отлика с Държавностопанския отдел на Юридическия факултет, Висшето училище за стопански науки в София трябваше да бъде наименовано „Държавно висше училище за финансови и административни науки“, а Висшето търговско училище в Свищов трябваше да бъде преименовано във „Висше училище за стопански и социални науки“ – за разлика от съответното висше търговско училище във Варна, преди превръщането му във Факултет за стопански науки при университета във Варна.

По-съществена разлика съществува между Финансовия отдел на Държавното висше училище за финансови и административни науки и държавностопанския отдел на Юридическия факултет на Софийския държавен университет, който по своята структура и учебна програма се приближава значително до административния отдел на горното висше училище. Тази разлика се свежда най-вече до включването на голям брой счетоводно-отчетнически предмети в програмата на Държавното висше училище и до тяхното фактическо изключване от програмата на Държавностопанския отдел при Юридическия факултет. Така, докато в държавностопанския отдел

на Юридическия факултет се изучават като самостоятелни дисциплини следните две „единично стопански“ науки – наука за отделното предприятие и принципи на счетоводството, във Финансовия отдел на Държавното висше училище се изучават голям брой подобни дисциплини: наука за отделното предприятие, учение за индустриалното предприятие, учение за банковото предприятие, принципи на счетоводството, счетоводство на колективните предприятия, теория и анализ на балансите, финансова аритметика, политическа аритметика, държавно счетоводство, контрол и ревизия, бюджетна отчетност и държавно счетоводство, извън други сродни предмети, като застрахователно дело, стокосъхранение, превозно и съобщително дело и пр.

В това се състои и диференциацията между висшите учебни заведения за стопански науки в София, а и в провинцията – включването или изключването на счетоводно-отчетническите дисциплини от учебните програми. Програмите обаче на Държавностопанския отдел при Юридическия факултет и на Административния отдел при Държавното висше училище за финансови и административни науки са почти идентични: приблизително една трета от изучаваните дисциплини са чисто стопански, друга трета са празни дисциплини и последната трета – общообразователни или сродни на стопанските и правните дисциплини. И десетте празни дисциплини, които се изучават в Държавностопанския отдел на Юридическия факултет, се изучават в двата отдела на Държавното висше училище за финансови и административни науки. Девет от всичко единадесет стопански дисциплини, застъпени в Държавностопанския отдел при Юридическия факултет, се изучават във финансовия отдел на Държавното висше училище. Нещо повече, в много случаи преподавателите са едни и същи в двете висши стопански учебни заведения по стопански науки: дванадесет от двадесетте щатни преподаватели в Правния и в Държавностопанския отдел на Юридическия факултет преподават и в Държавното висше училище, докато трима от седемте щатни преподаватели в това училище преподават и в Юридическия факултет на университета. С други думи, приликата между двете висши столични учебни заведения по стопански науки (между Държавностопанския отдел на Юридическия факултет и административния отдел на Държавното висше училище) не е само програмна, но и персонална.

3. Предполагемата специализация в образованието. Каква собствено е специалността на хилядите студенти, следващи в четирите висши учебни заведения за стопански науки? Презумпцията е, че тяхното специално образование им дава правото да носят титлата „стопановеди“, но не са ли те толкова стопановеди, колкото юристи или счетоводители? „Стопановедите“ от Държавностопанския отдел на Юридическия факултет, както бе изтъкнато, изучават десетина чисто правни дисциплини – обикновено в общи курсове със студентите от Правния отдел на същия факултет. Към тези десет празни курсове трябва да се прибавят и други шест или седем дисциплини, които не спадат пряко към чисто стопанските предмети: социология, демография, статистика, стопанска статистика, наука за отделното стопанство и теория на кооперацията. Останалите десетина предмети са теоретически или приложни стопански дисциплини: политическа икономия, учение за парите, кредит и банки, теория на конюнктурата, финансова наука, учение за стопанския строй, стопанска география, българска стопанска история, българско банково дело, стопанска политика и промишлена политика. Видно е, че стопанските дисциплини представляват цялостна система, но все пак те не покриват повече от 40 на сто от общия брой

на дисциплините, включени в учебната програма. Питомците на Държавностопанския отдел остават почти незапознати със счетоводните принципи и техника; техните юридически познания, макар и значителни, не могат да ги квалифицират като юристи и техните познания по стопанските науки, колкото и да са добре подготвени те, не могат да ги превърнат в оформени „стопановеди“, понеже в течение на четири учебни години вниманието им е било разпокъсано и разхвърлено между редица правни и куп спомагателни на стопанските науки дисциплини. Бидейки почти незапознати със счетоводството, те не могат да навлязат с успех в частните стопански предприятия. И понеже се чувстват толкова „стопановеди“, колкото и „юристи“, те могат да разчитат само на общи служби в държавните учреждения, и по-специално, в стопанските министерства и дирекции, но и тук те ще бъдат по-слабо квалифицирани от специалиста-агроном, от специалиста-инженер, от специалиста-счетоводител и даже от специалиста-кореспондент на чужди езици.

Аналогично е и положението на питомците на Административния отдел на Държавното висше училище за финансови и административни науки – те са също така толкова „стопановеди“, колкото „юристи“ или „администратори“. Техните съвсем общи познания по стопанските науки, по правните дисциплини, по някои исторически и географски предмети ги правят подходящи служители в държавния или общинския административен апарат и нищо повече освен самочувствието на „вишисти“ и съзнанието, че са получили едно „либерално“ образование в областта на държавностопанските науки. Малко по-добро е положението на техните колеги от финансовия отдел на същото училище, които наистина са толкова „стопановеди“ – с десетте стопански дисциплини, включени в учебната им програма, колкото и „юристи“ – с други десет правни дисциплини, но малко повече „счетоводители“ – с четиринадесет счетоводни и други сродни дисциплини из областта на единичното стопанство. Те са, в най-лошия случай, средно добре запознати с принципите и техниката на счетоводството, те биха могли с много по-голяма леснина да постъпят на служба в частни стопански предприятия и по желание да добият званието „заклети експерт счетоводители“. Но ако тяхната специалност е счетоводството, защо е било необходимо да изучават десетина теоретикостопански дисциплини и други десетина празни дисциплини, оставяйки настрана фигуриращите доскоро в програмата курсове по гражданско съдопроизводство, наказателно съдопроизводство, административно съдопроизводство и пр.

Ако се спряхме по-подробно на положението на питомците на двете софийски висши учебни заведения по стопански науки и избегнахме разглеждането на учебните програми на другите две висши учебни заведения в Свищов и във Варна, то това се дължи на нежеланието ни да удължаваме и без това дългото вече изложение, а не защото положението в Свищов или във Варна е по-благоприятно от това в столицата. Питомците на четирите висши учебни заведения по стопански науки в страната не получават специализирано образование, а само една обща подготовка из областта на стопанските, юридическите, донякъде по счетоводните и някои спомагателни на стопанските науки дисциплини. Те самите не могат да определят „специалността“ си и не знаят какво да предприемат след завършване на образованието си. Те са в най-добрия случай „висшисти“ с едно доста „либерално“ или свободно образование, но те в никой случай не са „специалисти-стопановеди“.

IV. РЕФОРМИРАНЕ НА ИНСТИТУТИТЕ И ПРОГРАМИТЕ

1. Учредяване на стопански факултет при университета. Незадоволителното състояние на висшето стопанско образование в страната подсказва наложителността на известни реформи в тази област. Тези реформи естествено не могат да бъдат частични, а трябва да представляват една цялостна система от мерки и мероприятия, които да отстранят недостатъците на досегашната система. Общо взето, преобразованията, които изглеждат необходими, се свеждат, от една страна, до реформи в сегашните учебни програми и организация на висшите учебни заведения за стопански науки, и от друга страна, до реформи в системата на преподаванията и изпитите и във възможно най-целесъобразния „пласмент“ на бъдещите млади стопановеди в различните сектори на стопанството, включително в държавните служби. На първо място следователно трябва да се постави въпросът, дали съществуващите понастоящем четири висши учебни заведения за стопански науки оправдават самостоятелното си съществуване в днешния си вид.

Изглежда парадоксално, че доскорошният единствен български университет „Св. Климент Охридски“, въпреки многобройността на неговите факултети, не притежава и един стопански факултет, а само Отдел за държавностопански науки при Юридическия факултет, докато новосъздаденият университет „Св. Кирил Славянобългарски“ във Варна притежава два факултета, от които единият, и значително поголемият, е Факултет за стопански науки. На второ място, докато при Софийския държавен университет съществува не факултет, а само отдел за стопански науки, пак в София съществува едно Държавно висше училище за финансови и административни науки, което, както бе вече изтъкнато, не се отличава по учебната си програма от съответния отдел на Юридическия факултет и което приютява над половината от общия брой на всички студенти и студентки, следващи стопански науки в четирите висши учебни заведения за подобни науки в страната. Независимо от това една значителна част от преподавателите в Държавното висше училище за финансови и административни науки изхождат от Юридическия факултет на Софийския държавен университет, докато, от друга страна, кръгло половината от щатните преподаватели във въпросното висше училище са едновременно преподаватели и в Държавностопанския отдел на Юридическия факултет. Излишно дублиране на цели, на средства, а и на преподавания и преподаватели, излишно съревнование между преподаватели, излишни търкания между студенти и излишни поводи за редица обществени недоразумения.

Редното, логичното и полезното би било да се създаде от Отдела за държавностопански науки при Юридическия факултет и Държавното висше училище за финансови и административни науки един нов нарочен факултет за стопански науки при

Софийския държавен университет. С това ще се попълни една празнина в структурата на университета, ще се отговори на една нужда на новото време – за висше стопанско образование, и ще се създадат условия за изграждането на една целесъобразна учебна програма. Най-добрите сили в областта на стопанските науки у нас биха могли да се съберат под един покрив, прахосването на усилията на преподавателите би се избегнало, системата за преподаванията би могла да се подобри значително с помощта на досегашния преподавателски и помощен научен персонал. Естествено този нов стопански факултет би следвало да запази, в общи линии, структурата на учебните програми на Държавностопанския отдел и на Държавното висше училище чрез създаването на два напълно самостоятелни отдела: един за народостопански науки, отговарящ приблизително на градежа на учебните програми на Държавностопанския отдел при Юридическия факултет и на Административния отдел при Държавното висше училище, и друг за единичностопански науки, отговарящ приблизително на досегашния Финансов отдел при Държавното висше училище. Въпросът за създаването на подобен стопански факултет при университета е отдавна назрял и неговото разрешение би трябвало да се предприеме не само като „самоцел“, но и заради това, че чрез една подобна реформа ще се открият възможности за извършване на всички необходими преобразования както в учебните програми, така и в начина на преподаванията, на провеждане на изпитите, на подбор на студентите и на грижите за тяхното бъдещо настаняване.

2. Опростяване на учебните програми. Създаването на един самостоятелен факултет за стопански науки при Софийския държавен университет чрез сливането на Държавното висше училище за финансови и административни науки с Отдела за държавностопански науки при Юридическия факултет и образуването на два самостоятелни отдела при новия факултет – за народостопански и за единичностопански науки – не предполага закриването или преобразованието на другите две висши учебни заведения за стопански науки в страната, и по-специално, на Стопанския факултет във Варненския университет. Във всеки случай, когато предпочитанията на студентите са насочени понастоящем предимно към Финансовия отдел на Държавното висше училище за финансови и административни науки в София, и то главно заради предимството, което студентите получават с подробното изучаване на счетоводните дисциплини, уместно е да се постави въпросът: не е ли по-разумно да се открие едно специално полувисше училище за счетоводители, което да подбира кадрите си изключително измежду питомците на множеството търговски гимназии в страната? Насочването на една голяма част от кандидат-стопановедите към подобно полувисше училище за счетоводители би спестило на народното стопанство грамадните излишни разходи за поддържането на хиляди студенти и студентки, следващи висши стопански науки предимно с цел да станат счетоводители, на хиляди студенти и студентки, мнозина от които въобще не са годни за висше образование, но биха могли да бъдат добри счетоводители, на хиляди студенти и студентки, които в стремежа си да станат счетоводители са принудени да слушат и да полагат изпити по десетина правни дисциплини (включително по три „съдопроизводства“) и по други десетина общостопански или общообразователни дисциплини. Ако Висшето търговско училище в Свищов не бе вече създадено и укрепнало и ако не бе доказало способността си да абсолютира добре подготвени стопановеди, там именно, в Свищов, би било и мястото на едно подобно полувисше училище с две- до тригодишен курс за счетоводители, които биха могли да кандидатстват за званието „заклет експерт-

счетоводители“ след завършване на училището, прекарване на необходимия стаж и полагане на съответните изпити.

Откриването на едно нарочно училище за счетоводители би освободило както бъдещия стопански факултет при Софийския държавен университет, така и другите две висши учебни заведения за стопански науки в страната, от един излишен баласт на студенти и студентки, които представляват една от пречките за преподаване на истинска висша наука при сега съществуващата система. Създаването на едно подобно училище обаче съвсем не би отнело смисъла на съществуването на един самостоятелен отдел за „единичностопански науки“ при бъдещия стопански факултет. Напротив, изграждането на този факултет би спечелило твърде много от разделянето в два нарочни отдела на народостопанските и на единичностопанските науки. В отдела на народостопански науки ще трябва да бъдат насочвани предимно онези кандидат-студенти, които желаят да получат теоретически и приложни знания из областта на стопанските науки с цел да се подготвят за служба в разните държавни стопански институти, дирекции и министерства, а в отдела за единичностопански науки – онези студенти, които проявяват по-голяма склонност към приложните стопански науки, включително към счетоводните дисциплини, и които желаят да се подготвят като ръководители или помощници на ръководителите на отделни стопански предприятия. Естествено както едните, така и другите ще могат с право да носят званието „стопановеди“ и поради неизбежността от включването на известни дисциплини в учебните програми на двата отдела курсистите от отдела за народостопански науки ще бъдат отчасти запознати с основните единичностопански дисциплини, и обратно – студентите от отдела за единичностопански науки ще трябва да притежават значителни познания из областта на народостопанските науки. От друга страна обаче, създаването на два подобни отдела би допринесло за значителното опростяване на програмата чрез изключването на известни дисциплини от учебните програми на единия или на другия отдел и намалението на броя на преподаваните дисциплини и на полаганите изпити. Накратко, учредяването на един Стопански факултет при Софийския държавен университет ще представлява удобен момент за извършването и на тази необходима реформа във висшето образование – осмислянето и опростяването на учебната програма.

3. Специализиране в отделни научни области. Образуването на два самостоятелни отдела при предлагания стопански факултет съвсем не разрешава проблемата за правилната подготовка на младите бъдещи стопановеди. Специализацията, която би се получила при самостоятелното съществуване на един отдел за народостопански науки и на друг отдел за единичностопански науки, не би задоволила нуждите на съвременния стопански живот. Младите бъдещи стопановеди, завършили народостопанския отдел на предлагания стопански факултет, не би трябвало да се задоволят само от общите си познания по редица основни дисциплини: те трябва да отдадат малко повече внимание, макар и в последните две учебни години, на едни или други от преподаваните дисциплини, към които чувстват по-голямо влечение и които биха им открили пътя към съответните служби в държавните или частни стопански учреждения. Завършеният стопановед, абсолвент на един факултет за стопански науки, би следвало да бъде в състояние да разсъждава самостоятелно като икономист, да анализира общостопански, финансови, парични, банкови и други подобни проблеми и да не се чувства безпомощен в една или друга област на стопан-

ската наука или на стопанския живот. Но той би трябвало да притежава по-детайлни знания поне в една област на стопанския живот – така той би бил полезен не само на себе си, но и на народното стопанство, така той би знаел къде да насочи силите си след завършване на образованието си.

Трябва веднага да се подчертае, че не става дума за една тясна специализация, която не отговаря на все още скромните размери на българското народно стопанство и на неговите не особено сложни стопански институти и отношения. Малкият „пазар“ за труда на бъдещите стопановеди не изглежда благоприятен за една по-тясна специализация в една или друга област, която би стеснила възможностите на младежа да намери пласмент за знанията си. Но една слаба специализация все пак би могла да му даде известно предимство в това отношение: да бъде сигурен в знанията си, да бъде готов да вземе инициативата, да бъде склонен да приеме отговорността за дадени решения – с една дума, да не започва „от самото начало“ при постъпването си на служба, а да се чувства и действа като завършен стопановед. Подобна специализация например би могла да бъде проведена в отдела за народостопански науки чрез включването на няколко дисциплини в третата и четвъртата година на общия курс в определени области на науката – дисциплини, които студентът ще може да избира за своя специалност по начин, че избраните „специални“ предмети в третата година да задължават полагането на изпити и по други нарочни предмети от същата специалност през последната, четвърта година. Специализацията следователно следва да започне след завършването на втората учебна година; тя не трябва да нарушава общия учебен план за четиригодишния курс на отдела и тя не трябва да предизвиква едно излишно претоварване на учебната програма, а само да допълва основните курсове в тази програма с по един, два и най-много три монографични курсове по съответните специалности.

Идеята за подобна специализация се налага и от нуждите на самия стопански живот. Бъдещите абсолвенти на Факултета за стопански науки ще се насочат по необходимост и в голяма степен към разните държавни стопански институти, дирекции и министерства: към банките, към финансовото министерство и данъчните управления, към кооперативите, към другите стопански министерства и дирекции, към Главната дирекция на статистиката и застрахователните институти и към Главната дирекция на железниците. С една дума, налице са обективните условия за внасянето на известна специализация в учебната програма на отдела за народостопански науки в бъдещия стопански факултет чрез въвеждането на следните пет или шест специалности: банково дело – с теория на парите и на кредита; финансова наука – с данъчно право и държавна отчетност; кооперативно дело – с кооперативно право и техника; статистика, включително застрахователно дело; приложна икономика – с теория на външната търговия и финансирането на международния стокообмен; и превозно дело – със съответните правни дисциплини. Специалните монографически дисциплини за съответните „специалности“ трябва да бъдат задължителни изпитни предмети само за малцината студенти, които са избрали по собствен почин една или друга специалност, и трябва да бъдат придадени към основните курсове, задължителни за всички студенти, независимо от техните съответни специалности. По този начин специализирането в отделни научни области не би претоварило учебните програми и всъщност би допринесло значително за тяхното опростяване и осмисляне.

V. ДРУГИ НАЛЕЖАЩИ РЕФОРМИ

1. Промяна в системата на преподаванията и на изпитите. Главните промени, които следва да бъдат извършени в областта на преподаванията, се свеждат според нас до намалението на седмичния брой на лекциите, до разширение на семинарните упражнения и до внасянето на известен „съревнователен елемент“ между студентите чрез организирането на научни институти и клубове за съответните специалности. Прекомерно големият брой на лекциите при сегашната система дава обратни резултати: студентите не посещават всички предвидени в програмата лекции въпреки тяхната номинална задължителност или ако все пак посещават значителен брой от тези лекции, не разполагат с необходимото време за научни занимания. Броят на лекциите трябва да бъде ограничен, но посещението действително да бъде задължително – например чрез индивидуалното разписване на студентите под надзора на съответния асистент при катедрата в нарочни присъствени листове за всяка лекция поотделно или само по няколко пъти седмично и отсъствието на студента от лекциите по даден предмет или предмети свръх определен минимален брой от общия брой на съответните лекции (напр. 25 на сто) би следвало да го лиши от правото да положи изпит по въпросния предмет без презаписването на един допълнителен семестър. На второ място, часовете за семинарни упражнения би следвало да бъдат значително увеличени, общо и по групи, чрез разделянето на многолюдните курсове в по-малки „класове“, с които би могло да се работи семинарно. Всички други средства, които биха могли да засилят интереса на студента към науката, ще трябва също да бъдат използвани и на първо място ще трябва да бъдат организирани дружества или клубове на студентите по различните специалности.

Много по-труден е въпросът за реформирането на изпитната система. Досегашната практика е невъзможна и всъщност уронва престижа на висшето образование. Броят на изпитите трябва да бъде съкратен и една част от изпитите трябва да се превърнат в писмени вместо в устни изпити, защото само тогава би могло да се разчита на известен стремеж към правилно изразяване и изложение от страна на студентите. Общо взето, при предложената система на специализиране през третата и четвъртата учебна година изпитната материя би могла да се раздели на две групи: една първа група, обхващаща преподаваните дисциплини през първите две учебни години с изпити в края на втората учебна година; и една втора група, обхващаща общите предмети и предметите по съответните специалности през третата и четвъртата учебна година с изпит в края на последната учебна година. Опростяването на учебната програма би избавило студента от известно „претоварване“ във връзка с тези две изпитни сесии, докато, от друга страна, провеждането на изпити по всички дисциплини в края на втората и на четвъртата година би допринесло както за по-сOLIDната подготовка на студентите, така и за по-смысленото усвояване на изпитната материя – чрез поддържането на логическата връзка между отделните изпитни дисциплини и

чрез неизбежното възприемане на един цялостен поглед върху общата изпитна материя. Не ще съмнение, че практиката на подготовката за изпити по специални „коли“ или „репетиториуми“ трябва да бъде изоставена, като се изисква от студентите да четат не само „основните курсове“, но и странична литература, която да бъде по пряк или косвен начин включена в изпитната материя.

2. Реформиране на системата на подбора на студентите. Излишно е да се подчертава, че досегашната практика на приемане на кандидат-студентите чрез състезание въз основа на „бала“ или средната бележка на дипломите за завършено средно образование не дава задоволителни резултати. Също така широкото разтваряне на вратите на университетите и висшите училища при съществуващите условия, т.е. при липсата на помещения, на преподавателски и на помощен научен персонал, е под всяка критика. В очакване на едно подобрене на тези обективни условия е необходимо да се реформира системата на подбора на студентите: да се ограничи броят на студентите, следващи висши стопански науки, не само с оглед на възможностите на отделните висши учебни заведения, но и с оглед на действителните настоящи и бъдещи нужди на стопанството; да се отхвърли практиката на „състезание по бала“ на гимназиалните дипломи като единствен критерий за приемане на кандидат-студентите и да се въведе някакъв приеман писмен и устен изпит, чието значение да не бъде по-малко от това на „бала“ на зрелостното свидетелство.

Сегашните дванадесет хиляди студенти по стопански науки в българските висши учебни заведения се сравняват странно със скромната цифра от осемстотин души, следващи в двата отдела на факултета за стопански науки например в Лондонския университет, който се посещава от хиляди индуси и други чужденци... Подборът на студентите във въпросния университет, както впрочем в повечето чуждестранни университети, се извършва и ограничава както чрез нарочен приеман изпит, така и чрез сравнително високите учебни такси. Така наречената „ограничителна клауза“ относно броя на студентите съществува и в Съветска Русия, защото никоя държава, нито даже една социалистическа държава, не може да си позволи лукса да издържа хиляди и хиляди студенти по дадени специалности без оглед на нуждите на стопанството и на възможностите на учебните заведения. Демократизиране на образованието не би следвало да означава вулгаризиране на науката, защото масовото разтваряне на вратите на висшите учебни заведения води неизбежно към подобни резултати поради простата истина, че не всички следващи са способни да следват висши науки. Способните младежи от двата пола трябва да се поощряват от държавата още от гимназиалната скамейка – да получават стипендии през време на школуването си в средните училища и след полагането на нарочен конкурсен изпит, успореден на матуритетния изпит, да получават нарочни стипендии за следване в университетите и висшите училища. При затрудненото финансово положение на държавата необходимите източници за подобни университетски стипендии биха могли да бъдат осигурени посредством увеличението на днешните минимални учебни такси във всички висши учебни заведения на страната. Най-труден от всички е въпросът за установяването и провеждането на нарочни приемни изпити за допускане в университетите и висшите училища. Подобни изпити са необходими, защото различните средни училища в страната изпращат твърде различно подготвени абсолвенти във висшите училища и университетите. Цялостното изключване на „бала“ от зрелостното свидетелството не би било целесъобразно, защото стремежът

за по-висок „бал“ с оглед на евентуалното влизане в университетите или висшите учебни заведения представлява един мощен импулс към сериозно занимание за гимназиста, т.е. към усвояване на навика да се работи системно и да се мисли логически. И „балът“ на зрелостното свидетелство, колкото и незадоволителен като мерило на знанията и способностите на кандидат-студентите, все пак не е лишен от известна стойност в това отношение: практиката показва, че добрите ученици в гимназията са най-често и добри студенти, докато слабите ученици в средните училища са по правило, или почти винаги, посредствени студенти. Независимо от това обаче налага се учредяването на институцията на приемните университетски изпити, които единствени биха могли да отстранят зловредното влияние на различните средни оценки на стотиците гимназии в страната и които биха допуснали до университета онези способни и интелигентни младежи, които, по една или друга причина, не са получили достатъчно висок „бал“ на зрелостните си свидетелства. Опитът, направен с провеждането на нарочни приемни изпити през учебната 1945/1946 г. в някои висши учебни заведения в страната, не трябва да ни обезкуражава: идеята е правилна, а неблагоприятните резултати от направения опит могат да бъдат отстранени чрез подобрения в техниката на изпитите.

3. Обезпечаване пласмента на бъдещите стопановеди. Настоящото изложение за състоянието и нуждата от реформиране на висшето стопанско образование би било непълно, ако не обхване и проблемата за обезпечаването на пласмента на бъдещите стопановеди. Изтъкнато бе вече, че по-голямата част от сегашните питомци на висшите учебни заведения за стопански науки в страната се насочват предимно към държавните служби. Това положение не ще се измени след създаването на един нарочен факултет за стопански науки при Софийския държавен университет с неговите два отдела за народостопански и единичностопански науки. Напротив, нуждата на държавата от подготвени служители-стопановеди е голяма и ще продължава да расте в бъдеще. Въпросът е как да се уреди по-правилно насочването на новите стопановеди към различните държавни служби и как да се обезпечи правилният пласмент на техните сили и знания. Досегашната практика очевидно е порочна: стопановедът не се радва на никакви предимства в качеството си на стопановед и може да бъде успешно конкуриран от всеки друг висшист – филолог, богослов или географ, при заемане на дадена държавна служба. Необходимо е следователно да се направи едно коренно изменение на щатните таблици за държавните служители, като се предвидят и съответните образователни цензове за всички служби в държавните стопански институти, дирекции и министерства, които биха били най-правилно и с най-голяма полза заети от стопановеди или от юристи, или от математици и т.н. Преди всичко обаче е необходимо да се разграничат образователните цензове на юристите и на стопановедите – сегашното смесение и предпочитание на юристите не търпи критика, когато се касае до служби, които предполагат солидни знания из областта на стопанските науки.

На второ място, крайно време е да се установи някакъв ред при назначаването на нови държавни служители, т.е. да се сложи край на досегашната практика на случайни назначавания с оглед на личните връзки на кандидата за служба, на неговите партийни качества и заслуги и пр. Всъщност една държава, която не е въвела ред при назначаването на служителите си – разумен и смислен ред, не може с право да се кичи с епитета на правова държава. Постъпването на държавна служба трябва да

става чрез нарочни конкурсни изпити, достъп до които трябва да имат само лицата, притежаващи необходимия образователен ценз и ненавършили определена възраст. Подобни лица трябва фактически да бъдат несменяеми освен в случаите на съществени провинения по служба и техният имунитет спрямо партизански уволнения трябва да бъде законно обезпечен. Никога не е късно да се постави началото на една разумна и полезна практика – да се изработят правилници за конкурсите, водещи до постъпване на служба в отделните държавни стопански институти, дирекции и министерства, които да не лишават сегашните служители от техните законни права, но които да обезпечат на бъдещите млади стопановеди съответните и подходящи за тях служби – без унижения и оскърбления, без недостойни хленчения или уронващи човешкия престиж действия, без излишни партизански прояви и изстъпления. Някоя реформа на висшето стопанско образование наистина не би била пълна и целесъобразна, ако не смогне едновременно да уреди и болния въпрос за бъдещия плащмент на труда на младите хора, прекарвали един четиригодишен системен курс на образование в добре уредени висши учебни заведения. Значението на самото висше стопанско образование ще бъде толкова по-голямо, колкото по-добре и рационално се използват силите и знанията на младежите от двата пола, получили подобно образование. А предлаганите реформи, които дават само основите и насоките на една желателна промяна, са напълно в кръга на сегашните ни възможности. Отлагането на тези реформи, поне в известни отношения, е равнозначно на истинско престъпно нехайство спрямо държавата, спрямо народното стопанство и най-вече спрямо хилядите сегашни и бъдещи студенти по стопанските науки.

ПЛАНИНСКО ПТИЦЕВЪДСТВО

(ЕДИН ОПИТ)*

Настоящите кратки бележки са резултат на един скромнен опит в областта на планинското птицевъдство. Самият опит е от значение във връзка с незадоволителното състояние на планинското птицевъдство в страната и постановленията на петгодишния държавен стопански план, който предвижда едно твърде чувствително увеличение в общия брой на птичето стадо през текущата и следващите години. Новата система за задължителното отглеждане на определен брой птици в зависимост от количеството на обработваемата земя на всеки отделен стопанин, която бе въведена през пролетта на текущата година, ще даде своите положителни резултати за увеличение на общия брой на домашните птици. На второ място, особените грижи, които се полагат в трудово-кооперативните земеделски стопанства за изграждане на модерни птицевъдни ферми, безспорно ще допринесат както за увеличение на общия брой на домашните птици в страната, така и за подобрене на качеството на птичите стада. Остава въпросът за подобрене на планинското птицевъдство, което понастоящем се намира в съвършено незадоволително състояние и което би могло да вложи чувствителен принос към изпълнението на петгодишния държавен стопански план в областта на птицевъдството.

Не трябва да се забравя, че кръгло една четвърт от територията на страната попада във високия планински пояс. Тук птицевъдството е занемарено, резултатите са плачевни, населението е свикнало с мисълта за нерентабилността на отглеждането на домашни птици при суровите планински условия през зимните месеци. В Самоковска околия например при една средна височина на полето от кръгло 950 метра над морското равнище, яйцата са неимоверно скъпи. Едва през април, когато държавните магазини за свободна продажба на съестни продукти пуснаха яйца по 40 лева чифта, се почувства едно спадане и на яйцата на седмичните пазари. Тази политика на понижаване цените на яйцата от страна на държавата ще даде резултати по отношение цените на същите продукти на свободните седмични пазари в градовете. Тя обаче не е в състояние сама по себе си да предизвика едно увеличение в общия брой на домашните птици, предвидено в стопанския план.

Трябва също да се подчертае, че самите представители на агрономическата наука по места се отнасят пренебрежително, ако не и скептично, към възможностите на планинското птицевъдство в страната. Опитите на нашите агрономи в областта на птицевъдството са извършвани и продължават да се извършват предимно в ниските равнинни райони на страната. Целият университетски курс на проф. Ст. Куманов по птицевъдство е изграден предимно върху примери от личните опити и проучвания на

* Списание на Българското икономическо дружество, 1949, кн. 1–2, с. 116–120.

автора, проведени в Старозагорската птицевъдна опитна станция, т.е. на една височина, която далече не отговаря на средната надморска височина на страната. Отделните брошури, издавани от „Земснаб“ [снабдяване със земеделски продукти] и други подобни институции върху птицевъдството, както и периодичните статии върху птицевъдството в стопанските страници на ежедневниците въобще не засягат въпроса за планинското птицевъдство у нас. Във високопланинските райони на страната въобще липсват опитни държавни птицевъдни станции. С една дума, достатъчни грижи не са положени и не се полагат за планинското птицевъдство, въпреки че 26.6% от цялата територия на страната попада в пояса на височина от 600 до 1400 метра над морското равнище и че 15.6% от повърхнината на Южна България попада в пояса на височина над 1400 м[етра] н[ад] м[орското] р[авнище].

А възможностите за подобрието на планинското птицевъдство у нас са налице. Това се потвърждава и от нашия малък опит, за който стана дума в началото на настоящите бележки. Накратко, през току-що изтеклата зима в полите на Рила, на една височина от кръгло 1300 метра над морското равнище, при хранене и гледане, съобразено със суровите планински условия, десетина кокошки дадоха такава носливост за зимния сезон, която се сравнява благоприятно даже с резултатите, получени в един известен птицевъден совхоз в Съветския съюз. В учебника си по птицевъдство (с. 177) проф. Ст. Куманов, цитирайки по руския автор Сметнев, съобщава, че носливостта на кокошките в Братцевския птицевъден совхоз е била, както следва, средно за отделните зимни месеци: 6.6 яйца на кокошка за януари, 7.6 яйца за февруари, 13.3 яйца за март и 13.5 яйца за април. При нашия опит само с десет кокошки в горната планинска местност резултатите бяха следните: 11.1 яйца на кокошка за януари, 8.0 яйца за февруари, 16.9 яйца за март и 18.8 яйца за април. Средно за четиримесечието носливостта на кокошките в Братцевския птицевъден совхоз е била по 10.2 яйца на кокошка на месец, срещу 13.7 яйца на кокошка на месец при проведения от нас опит. Естествено зимните условия за работа при Братцевския птицевъден совхоз са били безспорно по-сурови от условията на нашия опит, което вероятно обяснява по-слабите резултати, получени в совхоза. Важното е, че резултатите на нашия опит са достатъчно добри и опровергават досегашното консервативно отношение у нас спрямо възможностите на планинското птицевъдство.

За правилното тълкуване на резултатите от нашия опит са необходими известни подробности. Птичето стадо се състоеше от десет кокошки и един петел, всички от местната безрасова порода: по-точно стадото броеше 4 ярки, 4 двегодишни кокошки и 2 тригодишни кокошки. Всички птици бяха закупени от местни селяни в самото начало на октомври 1948 година. Курникът бе съграден от капаци (грубо изрязани дъски) и в него проникваха доста свободно както ветровете, така и зимните снегове. Повечето от птиците прекарваха период на линеене по време на закупуването им. През октомври 1948 г. бяха получени към 25 яйца от горните десет кокошки, след което носенето въобще бе преустановено. Студовите настъпиха в самото начало на ноември, а към средата на ноември бе паднал вече дълбок сняг, който не позволяваше на птиците да излизат вън от курника. Дебелата снежна покривка се вдигна едва през втората половина на изтеклия април. С една дума, в продължение на почти шест месеца птиците трябваше да бъдат затворени в курника, изложени напълно на студа и донякъде на ветровете. През по-голямата част от зимата средните дневни температури се движеха между минус 6 и минус 12 градуса под нулата. Най-ниската температура бе достигната в началото на

февруари – 19 градуса под нулата, но температури от 15 и 16 градуса под нулата бяха твърде често и продължително явление.

Същевременно носливостта на кокошките в частните стопанства на близко разположеното село Говедарци бе сведена до нула през зимните месеци. Нашите кокошки, след есенното линееене, пронесоха към средата на декември: 6 от всичко 10 кокошки бяха вече пронесли на 6 януари т.г., а последните две кокошки пронесоха към средата на февруари. Точно на 16 март, или три месеца след пронасянето на нашите кокошки обиколихме десетина къщи в селото: само в две къщи по една кокошка, от средно десетина, бе пронесла към тази дата. Пронасянето на кокошките в селото настъпи едва към средата на април и цената на яйцата за великденското боядисване отскочи на 100 лева чифта. Причините за това отчаяно състояние на нещата не се крият само в лошите условия, при които живеят кокошките из селските дворове, защото в повечето случаи нощуването на кокошките през студените зимни дни става в топлите обори при конете, кравите и свинете. Причината не трябва да се търси и в недостатъчното хранене на птиците, защото повечето стопани не оставят птиците си без храна през зимния сезон. Главната причина, според резултатите от нашия опит, трябва да се търси в начина на храненето, който не е съобразен с тежките зимни условия в планината; но това ще изпъкне по-ясно, когато обясним на какво според нас се дължи ранното пронасяне и високата зимна носливост на кокошките при нашия опит.

Храната, давана на нашите кокошки, се състоеше, както следва: една трета царевича и царевично брашно, една трета картофи и останалата трета в ечемик, овес, арпа, слънчогледово кюспе и отпадъци от прясно зеле, ябълки и пр. Птиците бяха добре захранени през есенния сезон, до декември включително. Първите птици пронесоха към средата на декември. От тази дата птиците бяха хранени редовно по четири пъти дневно с четири различни по състав храни. Първата храна в ранно утро, при самото зазоряване, биваше винаги топла храна – царевично брашно с примеси от трици или от кюспе, залято с ограничено количество топла вода и добре разбъркано. Това бе правено с цел птиците да приемат топла храна веднага след края на дългата и студена зимна нощ и непосредствено преди началото на следващата дълга и студена зимна нощ. Междувременно на птиците се даваше топла вода почти на всеки два часа, ако не и по-често, тъй като водата нерядко замръзваше след един час; това бе правено с цел да не се дава възможност на птиците да кълват сняг или лед. Долу, в селото, никой стопанин и никоя стопанка не се грижат птиците да получават вода, па било и студена вода, през зимните месеци. Тъй като не всички къщи разполагат с чешми, а и в къщите, в които има чешми, студовите предизвикват замръзване на тръбите още в началото на зимата, селските кокошки рядко имат вода на разположение и са принудени да поглъщат сняг или лед, а това понижава температурата на кокошката и отлага пронасянето за по-късна дата.

Извън утринното и вечерното хранене кокошките получаваха храна още два пъти през деня. Така например през късите декемврийски дни първото хранене ставаше към 7:00 часа, второто – към 10:30 часа, третото – към 14:00 часа, и последното, четвъртото – към 16:30 часа. Часовете на храненето бяха спазени доста педантично и на кокошките винаги се даваше ограничено количество храна, в смисъл на не по-голямо количество от онова, което те биха изконсумирали с цел да не става разпиляване на храната (особено на варените и смачкани картофи). С постепенното удължаване на

деня и часовете на храненето бяха съответно променени, т.е. интервалите между тях бяха съответно увеличени. До края на април обаче кокошките биваха редовно хранени по четири пъти дневно. Едва през втората половина на април те можаха вече да излизат извън курника за паша. До тази дата кокошките излизаха само пред самия курник, где-то снега бе нарочно разчистен с оглед да се пекат на слънце. На кокошките се даваше, според случая и в различно време на деня, и извън горните часове на хранене, ограничено количество отпадъци от зеле, ябълки, моркови и други зеленчуци. Естествено кокошките получаваха редовно препечени и добре натрошени черупки от собствените си яйца. Главният недостатък на диетата се състоеше в голямото количество картофи (тъй като единствено картофите се намират в сравнително изобилие из този планински край), както и в твърде ограничените количества белтъчини, давани им под формата на слънчогледово кюспе. Кокошките не получаваха никакво количество месо или други кухненски отпадъци.

В сравнение с положението на птицевъдството не само в близко разположеното село Говедарци, но и на съседните села, сгушени в полите на Рила, получените резултати при нашия опит трябва да се считат за насърчителни. Тези резултати са толкова по-насърчителни като се има предвид обстоятелството, че средно на кокошка се падат към 100 грама храна на ден. За първите четири месеца на текущата година, или от началото на януари до края на април, кокошките са изконсумирали (извън царевичата и картофите) общо 26 кг ечемик, 3 кг овес, 14 кг оризова арпа и 3 кг слънчогледово кюспе, или всичко 46 кг при почти равно количество картофи и малко по-малко количество царевича и царевично брашно. Общо за тези четири месеца кокошките са снесли 548 яйца, от които 111 през януари, 80 през февруари, 169 през март и 188 през април. Междувременно обаче една кокошка бе наложена с яйца на 22 март и първите пиленца се излюпиха на 11 април, а към 20 април други две кокошки бяха наложени за пиленца. С една дума, получените през април 188 яйца не са от десет кокошки, тъй като една от тях бе вече квачка, а други две – мътачки. Половината от кокошките се бяха разклопали още през втората половина на февруари, въпреки големите февруарски студове; но те бяха принудени да пронесат наново.

В заключение трябва да се изтъкне, че птицевъдството във високите планински райони може и трябва да се развива и поощрява, защото условията не са толкова неблагоприятни, колкото изглеждат на пръв поглед. Наложително е откриването на една опитна птицевъдна станция във високопланинските области, която, работейки с местните кокошки, да ги подобри и да отгледа най-подходящата раса за тези райони. Налага се да се проагитира по-нашироко между населението идеята за разрастване на стадата от домашни птици в отделните селски стопанства и преди всичко да се организират птицеферми при всички трудовокооперативни земеделски стопанства в селата, разположени край планините и в самите планински области. Само успехът на птицевъдството в тези ферми би могъл да повлияе върху стопаните частници в планинските райони да изоставят досегашното си консервативно отношение към възможностите на планинското птицевъдство. Резултатите, получени при нашия опит, подлежат на тълкувание от специалистите. Нашата задача бе да изнесем фактите и да очертаем обстановката, при която бе проведен горният опит. А, струва ни се, зимната носливост е важен критерий за успеха на всяко начинание в областта на птицевъдството. В нашия опит зимната носливост трябва да се счита за задоволителна даже при сравнение с опитите и резултатите, получени в известния Братцевски птицевъден совхоз.

ТЕОРЕТИЧНИ СТУДИИ

КОНЮНКТУРНИЯТ АНАЛИЗ НА ЦЕНИТЕ*

I. ЦЕНИТЕ В КОНЮНКТУРНИЯ АНАЛИЗ

1. Общо конюнктурно значение на цените. Ритмичните промени в активността на съвременното капиталистическо стопанство се характеризират преди всичко със сравнително дълготрайни тенденции при също така ритмични колебания в развитието на цените; периодите на стопански подем обикновено се отличават с възходящо развитие на общите индекси на цените, докато периодите на стопанска депресия винаги са свързани с низходящо развитие на общите индекси на цените. Действително конюнктурното развитие на световното стопанство през последните сто и петдесет години познава периоди на стопански подем, които са се развивали без една успоредна и ясно проявена тенденция към повишение на общото равнище на цените; но подобни периоди представляват по-скоро изключения от общото правило и, което е по-важно, те се отнасят по-скоро до развитието на едно или друго народно стопанство, а не и до целокупното световно стопанство. Така например през периода на стопански подем в световното стопанство между 1926 и 1929 г. британският официален индекс на цените на едро показва изненадваща устойчивост, докато общите индекси на цените на едро във всички останали държави отбелязват по-слабо или по-чувствително повишение. Това явление се обяснява от някои автори с твърдението, подкрепено от обилен статистически материал, в смисъл че британското народно стопанство въобще не е участвувало в световния стопански подем през горепосочения период¹. Естествено, емпирично наблюдавани явления в областта на конюнктурното развитие на дадена страна могат да получат едно или друго обяснение, обикновено свързано със специфичните конюнктурни и структурни проблеми на стопанството на въпросната страна. Теоретически обаче е напълно допустимо, макар и при известни уговорки, да се наблюдава значителна устойчивост в общото равнище на цените или даже една слаба тенденция към понижение при наличността на един безспорен процес на стопански подем². Именно тази възможност налага известна предпазливост при формулировката на правилото, че „периодите на стопански подем обикновено се отличават с възходящо развитие на общите индекси на цените“.

* Годишник на Държавното висше училище за финансови и административни науки. Т. IV, год. 1943/1944. Вж. тук и документи № 95 и № 96 (Т. 3) – рецензиите на проф. Бобчев и проф. Демостенов.

1 Срв. напр. *Robbins, Lionel*, *The Great Depression* (с. 81), Macmillan & Co., London, 1934.

2 Срв. *Hayek, F. A.*, *Prices and Production* (с. 65–89). London, 1932.

Подобна предпазливост е излишна при твърдението, че „периодите на стопанска депресия винаги са свързани с низходящо развитие на общите индекси на цените“, ако под „стопанска депресия“ се разбира обратният процес на стопанския подем, или според най-широко разпространената класификация на конюнктурния цикъл – периодът от горната повратна точка до долната повратна точка³. Емпиричните наблюдения на развитието на световния конюнктурен цикъл или на отделните национални конюнктурни цикли не познават периоди на отслабваща активност на стопанството при устойчиво общо равнище на цените. Също така теоретически е невъзможно да се докаже, че общото равнище на цените може да запази известна устойчивост през периода на отслабваща активност на стопанството между горната и долната повратни точки на конюнктурния цикъл, т.е. през краткия кризисен период, през фазата на стопанска рецесия и през фазата на стопанска депресия. Напротив, периодът на отслабваща активност на стопанството се отличава преди всичко с едно много по-ярко понижение в общото равнище на цените, отколкото повишението на цените през периода на стопанския подем. В заключение следователно трябва да се изтъкне, че общите индекси на цените на едро представляват първостепенни конюнктурни показатели, като всяка дълготрайна тенденция на низходящо развитие на цените отбелязва период на отслабваща стопанска активност и една дълготрайна тенденция към повишение на цените отбелязва в повечето случаи период на стопански подем. Колебанията в движението на общия индекс на цените от месец в месец или колебанията, които се дължат на сезонни причини, разбира се, не могат да окажат съществено влияние върху дълготрайните тенденции в развитието на цените.

2. Специфичното конюнктурно значение на цените. Общият индекс на цените на едро, а ведно с него и другите индекси, имат много по-голямо специфично значение като конюнктурни показатели, в смисъл че те отразяват твърде правилно както промените в международното стопанско положение на дадена страна, така и чисто вътрешните конюнктурни и даже структурни промени в нейното стопанство. Така например анализът на сравнителното движение на груповите индекси на цените на вносните и на износните стоки при общия индекс на цените на едро показва дали и доколко повишението или понижението в общото равнище на цените на едро се дължи на външни причини или на фактори от чисто вътрешен характер. Значението на една подобна констатация за правилно насочване на стопанската, монетната, девизната и кредитната политика на една страна е повече от очевидно. На второ място, сравнителното развитие на цените на производствените средства и на готовите консумативни блага – съобразно с движението на съответните групови индекси в общия индекс на цените на едро – подсказва в голяма степен действителния характер на стадия, в който се намира конюнктурното развитие на стопанството в даден момент: едно абсолютно или относително повишение в цените на производствените средства при устойчивост или по-слабо повишение в цените на консумативните блага, ще свидетелствува за активизирането на капиталовите инвестиции в индустриите за производство на производствени средства в очакване на известно разширение в обема на търсенето на консумативни блага и ще бъде сигурен признак за предстоящото увеличение в купувната сила на широките слоеве от населението – във връзка със са-

3 Срв. *Haberler, G. v.*, Prosperity and Depression (c. 169), League of Nations, Geneva, 1937.

мите капиталови инвестиции и започналия процес на активизиране на индустриите за производство на производствени средства. На трето място, анализът на сравнителното развитие на груповите индекси на цените на местните земеделски и на местните промишлени произведения, особено в случая с една предимно земеделска страна, ще може да установи – при равни други условия и само в известни общи граници – сравнителното положение на двата основни сектора във всяко народно стопанство: градския промишлен сектор и селскостопанския сектор.

Горните няколко примера за специфичното конюнктурно значение на цените са достатъчно убедителни. Ценовите индекси притежават твърде голяма стойност като специфични конюнктурни показатели. Те могат и често биват използвани било самостоятелно, било успоредно с други конюнктурни показатели както при оформяването на една правилна преценка на съществуващото стопанско положение в даден момент, така и при насочването на стопанската политика на държавата – употребявайки това понятие в най-широкия смисъл на думата. Ако движението на общия индекс на цените на едро показва дали дадено народно стопанство се намира в период на възходящо или низходящо развитие на стопанската дейност, анализът на груповите индекси на цените показва, макар понякога и твърде колебливо, точния стадий на конюнктурното развитие на стопанството, т.е. дали стопанството се намира в началната или в крайната фаза на стопанския подем – според относителното движение на цените на производствените средства и на консумативните блага, или във фазата на стопанска рецесия, или накрай, във фазата на стопанска депресия. Обстоятелството, че груповите ценови индекси в общия индекс на цените на едро, взети самостоятелно и независимо от останалите конюнктурни показатели, невинаги могат да бъдат използвани при оформяването на сигурни изводи, съвсем не подценява тяхното специфично значение като конюнктурни показатели. Анализът на развитието на груповите индекси на цените би могъл да ползува не само ръководните държавни власти при насочването на стопанската политика на страната, но и отделните стопански дейатели в почти всички отрасли на народното стопанство – като сравнително добри показатели за вероятното развитие на цените на отделните категории стоки и за самото развитие на отделните сектори на народното стопанство в близкото бъдеще. Съществуването на голям брой обществени, даже частни стопанскоизследователски институти в големите индустриални държави представлява доста силен аргумент в подкрепа на тезата за полезността на конюнктурния анализ и на конюнктурните предсказания, изградени в голяма степен върху анализа на ценовите индекси.

3. Ограниченията на ценовите индекси като конюнктурни показатели.

Използването на ценовите индекси като конюнктурни показатели трябва да се извършва твърде предпазливо поради някои ограничения, които са, така да се каже, присъщи на тези индекси. На първо място, ценовите индекси не могат да отразяват промените, които настъпват в самата структура на стокооборота през сравнително дълги периоди от време. Ако индексът на цените на едро е изграден в повечето случаи предимно върху един повече или по-малко „международен“ стоков състав, който остава сравнително устойчив през дълги периоди от време, другите два основни ценови индекса – индексът на цените на дребно и индексът на издръжката на живота – са изградени предимно върху един чисто „вътрешен“ стоков състав, който се изменя бавно и неусетно с течение на годините: поради промяната в навиците на консуматорите, в общия жизнен уровень и в състава на производството вследствие напредъка на

техниката. Следователно използването на ценовите индекси и особено на индекса на цените на дребно и на издръжката на живота при анализи на сравнително дълги периоди от време може да въведе изследователя в заблуждение – подценявайки или надценявайки действителния размер на промените в равнището на цените. На второ място, всички ценови индекси естествено не могат да отразяват промените в качеството на стоките, които често настъпват в различни фази на конюнктурния цикъл. Влошаването на качеството на стоките в напредналата фаза на просперитетния период на цикъла е познато явление, установено емпирически и обяснено теоретически. Така според терминологията на „австрийската“ школа⁴ напредналата фаза на просперитетния период на конюнктурния цикъл се характеризира с едно „стесняване“ на структурата на производството, което се изразява в едно надпреварване към по-бързото изкарване на готови консумативни блага на пазара. При това стесняване на структурата на производството и при ускоряването на самия производствен процес влошаването на качеството на производството се явява често пъти като неизбежна последица. А ценовите индекси не могат да отразяват промени в качеството на стоките и следователно не отразяват правилно действителните промени в равнището на цените на промишлените стоки. Втората световна война даде възможност на мнозина изследователи в различни страни да установят това явление и неговото неблагоприятно въздействие върху конюнктурната използваемост на ценовите индекси.

На трето място, ценовите индекси, и в този случай най-вече индексът на цените на едро, не могат да отразяват промените в условията на самите плащания, което на свой ред накърнява тяхната стойност като мерило на промените в общото равнище на цените. Известно е, че през отделни фази на конюнктурния цикъл настъпват известни промени в условията на вътрешните плащания в дадено народно стопанство: било чрез увеличение, било чрез намаление на обичайния „касов отбив“, който продавачът на едро прави на своя клиент. Когато търсенето на готови консумативни блага нарасне твърде чувствително и на пазара започне да се чувства известен „глад“ за стоки, производителите и търговците на едро са склонни да стесняват или съвсем да отстраняват този „касов отбив“, представляващ разликата между фактурната цена и действително заплатената цена при цялостно изплащане на стойността на стоките в брой. Едно подобно стесняване на процентния „касов отбив“ или едно негово пълно премахване, естествено, утежнява положението на купувача, който на свой ред ще се постарее да прехвърли разликата върху крайния консуматор. При това положение индексът на цените на дребно ще отбележи с известно закъснение настъпилото фактическо повишение в равнището на цените, докато индексът на цените на едро ще продължава да отразява предишното равнище на цените на едро – едно сравнително „номинално“ равнище, изградено върху номиналните цени на продаваните стоки⁵.

Най-съществените ограничения на ценовите индекси като конюнктурни показатели обаче остават тези, свързани с промените във вътрешната стойност на националната монета. Даже онези икономисти, които намират, по изразу на един от тях, че „промените в условията на предлагането на парите и кредита не допринасят съществено за правилното обяснение на промените в общото равнище на цените“, даже и те не са готови да отричат възможността за чувствителни промени в равни-

4 Св. Haberler, G. v., Prosperity and Depression, с. 47.

5 Христофоров, А. Г., Увод в политическата икономия на военното стопанство (с. 59), С., 1943.

щето на цените поради чисто монетни причини⁶. Въздействието на паричния фактор върху цените, естествено, се регистрира и отразява в промените на различните ценови индекси. Тези индекси обаче не могат да посочат сравнителното значение или въздействие на паричния фактор върху равнището на цените – те само отразяват настъпилите промени в цените, оставяйки изследователя в пълно неведение относно размера на участието на паричния фактор в настъпилите промени. Ето защо анализът на ценовите индекси трябва винаги да бъде съпроводен с едно успоредно изследване на голям брой конюнктурни показатели, повечето от които са от паричен и кредитен характер. Тъй както цените представляват, така да се каже, „фокусът“ на промените в общото стопанско положение на дадена страна, така и индексите на цените отразяват промените в почти всички останали основни статистико-конюнктурни показатели – промени, които могат да бъдат обяснени само чрез правилното познаване на връзките между ценовите и другите конюнктурни показатели.

II. АНАЛИЗЪТ НА ЦЕНОВИТЕ ИНДЕКСИ

1. Общият индекс на цените на едро. Измежду трите основни ценови индекса – на цените на едро, на цените на дребно и на издръжката на живота – общият индекс на цените на едро притежава най-голяма стойност като конюнктурен показател. Той е най-чувствителният от трите основни индекса, той пръв отбелязва промените в насоката на движението на цените и е най-богат по състав, в смисъл че неговите съставни групови индекси хвърлят най-обилна светлина върху настъпващите промени в народното стопанство. Изтъкнато бе вече, че общият индекс на цените на едро може да бъде разгледан от няколко страни и най-вече с оглед на сравнителното развитие на цените, на вносните и на износните стоки; на цените на местните земеделски и местните промишлени стоки; и на цените на производствените средства и на консумативните блага. Самият анализ на общия индекс на цените на едро обаче, както впрочем и на другите ценови индекси, предполага предварителното добро познаване на структурата на индекса, т.е. на сравнителното „тегло“ в общия индекс на отделните групови индекси, както и на някои по-важни стоки. Правилността на изводите при анализа на груповите индекси може да бъде опорочена от настъпилите промени в състава на стокооборота на страната – промени, които обикновено ще предизвикат едно подценяване или надценяване на „теглото“ на отделните групови индекси. На второ място, необходимо е предварителното изучаване на „теглото“ на отделни по-важни стоки в индекса, защото често пъти една чувствителна промяна в цената на дадена стока със сравнително голямо „тегло“ може да предизвика промяна в общата насока на развитието на съответния групов индекс без едно аналогично развитие в цените на останалите стоки, включени в същия групов индекс. Следователно анализът на груповите индекси ще бъде непълен и сравнително повърхностен, ако не бъде съпроводен от един подробен анализ на движението на цените на отделните стоки, включени в съответните групови индекси. Накрай, за

6 *Working, E J.*, Internal stresses as causes of price-level changes, във: *Explorations in Economics*, New York, 1936, с. 539.

препоръчване е изграждането на ограничени по стоков състав нарочни индекси на стоки с „чувствителни“ цени, които да се използват успоредно с анализа на общия индекс на цените на едро и даже на груповите индекси на цените на едро. Подобни нарочни индекси на стоки с „чувствителни“ или „реагирателни“ цени, извлечени измежду стоките, включени в общия индекс на цените на едро, ще улеснят изследователя при оформяването на неговата преценка за вероятната насока и сила на развитието на цените в непосредственото бъдеще и ще го предпазят от извличането на погрешни заключения относно развитието на цените в непосредственото минало. При липсата на официално изготвени нарочни индекси на стоки с „чувствителни“ цени отделният изследовател може сам, по своя преценка, да изгради подобни индекси, ползувайки се от стоковия състав на официалния индекс на цените на едро и от индивидуалните „тегла“ на стоките в индекса.

а. Груповите индекси на цените на вносите и на износите стоки. Промени в отношението на цените на вносите и на износите стоки са известни още и като промени в ценовите условия на външния стокообмен. Груповите индекси на цените на вносите и на износите стоки обаче невинаги отразяват правилно действителните промени в ценовите условия на външния стокообмен. Така например известно повишение в груповия индекс на цените на вносите стоки може да се дължи на чисто вътрешни причини от фискален характер: едно увеличение в размера на вносите мита върху някои важни вносни стоки може да предизвика повишение в груповия индекс на цените на вносите стоки на вътрешния пазар – без едно съответно повишение в граничните цени на вносите стоки или в действителните ценови условия на външната търговия. Поради това използването на груповите индекси на цените на вносите и на износите стоки при общия индекс на цените на едро трябва също да се извършва предпазливо, т.е. след едно сравнение на движението на груповия индекс на цените на вносите стоки с нарочния индекс на граничните цени на вносите стоки, ако подобен индекс е въобще налице. Само когато тези два индекса показват сравнително голямо сходство в развитието си, само тогава изводите, направени въз основа на движението на груповите индекси на цените на вносите и на износите произведения, ще притежават известна научна стойност. Същото важи, разбира се, и по отношение движението на груповия индекс на цените на износите стоки, ако в дадено народно стопанство съществуват експортни такси и мита или експортни премии под формата на преки субсидии, валутни премии и пр.

Първата задача на конюнктурния изследовател при анализа на развитието на цените на вносите и на износите стоки е да установи дали и доколко промените в общия индекс на цените на едро се дължат на промените в цените на вносите стоки. Сравнителното движение на груповите индекси на цените на вносите и на износите произведения може да хвърли известна светлина върху международното конюнктурно положение на дадено народно стопанство. Ако например настъпилото повишение в общия индекс на цените на едро се дължи изключително или предимно на повишението в цените на вносите стоки, не без известно основание ще може да се направи предположението, че стопанството на въпросната страна е изостанало в своето конюнктурно развитие в сравнение със стопанствата на другите държави, свързани с него посредством международната търговия. Ако, напротив, повишението в общия индекс на цените на едро се дължи изключително или предимно на покачването в цените на експортните произведения, конюнктурният изследовател

ще трябва да потърси в анализа на ред други и най-вече парични конюнктурни показатели причините за това вътрешно повишение в равнището на цените – например известно монетно и кредитно разширение, което действа активно в посока на повишението на вътрешното равнище на цените. И в двата случая вниманието на конюнктурния изследовател ще трябва да бъде насочено към онези конюнктурни показатели, които биха отразили с най-голяма точност вероятните последици на една промяна в ценовите условия на външния стокообмен: златните и девизни резерви на централния емисионен институт, резервите на банките при централната банка, обемът на банковите влогове и кредити, количеството на паричното обращение и пр.

Сравнителното развитие на груповите индекси на цените на вносните и на износните произведения може да хвърли светлина и върху вероятното развитие в непосредственото близко бъдеще на цените на местните промишлени произведения, доколкото в изготвянето на последните участвуват сурови материали от чуждестранен произход. Едно повишение на груповия индекс на цените на вносните стоки може да се дължи било на поскъпването на вносните готови консумативни блага, било на повишението в цените на вносните сурови материали, било, накрай, на общото повишение в цените както на вносните готови произведения, така и на вносните сурови материали. Ако повишението в груповия индекс на цените на вносните стоки се дължи предимно на поскъпването на цените на вносните сурови материали, трябва да се очаква в близкото бъдеще едно, макар и много по-слабо по размер, повишение в цените на местните индустриални произведения. Същото важи, разбира се, и по отношение на едно абсолютно или само относително повишение в цените на местните експортни произведения, доколкото последните представляват суровите материали за някои местни индустрии. В повечето случаи обаче произвежданите в страната сурови материали не участвуват с голямо „тегло“ в стоковия състав на износа и служат предимно за подхранването на местната индустрия с необходимите сурови материали; докато внасяните от странство готови материали са предназначени изключително за нуждите на местната индустрия и занаяти и едно повишение в цените на тези материали може да бъде сигурен показател за предстоящото повишение в цените както на местните готови индустриални произведения, така и на съответните вносни готови консумативни блага, произведени предимно или само отчасти чрез използването на въпросните сурови материали. Така например едно повишение в цените на внасяните от странство текстилни сурови материали би могло да предизвика известно покачване в цените на местните готови текстилни произведения и да подсказва вероятното повишение в цените на вносните готови текстилни произведения в близкото бъдеще.

Както при груповия индекс на цените на вносните стоки, така и при груповия индекс на цените на износните произведения конюнктурният изследовател трябва да бъде особено внимателен относно така нареченото „разсейване“ на цените на индивидуалните стоки, влизащи в състава на въпросните два групови индекса. Подобна предпазливост, както бе вече изтъкнато, е необходима при анализа на всички ценови индекси и на техните групови или подгрупови съставни индекси, но тя се налага с особена сила при анализа на груповите индекси на цените на вносните и на износните произведения, обуславящи промените в ценовите условия на външния стокообмен. Изводите от анализа на сравнителното движение на тези два групови индекса притежават изключително значение както за общото конюнктурно развитие

на стопанството на дадена страна, така и за неговата общостопанска политика. Следователно те трябва да бъдат направени само след щателна проверка на всички фактори, които ограничават стойността на тези индекси като конюнктурни показатели, и особено на движението на цените на индивидуалните стоки, влизащи в състава на тези групови индекси. Напълно възможно е например известно повече или по-малко случайно повишение в цената на някой основен експортен артикул, участващ с голямо „тегло“ в съответния групов индекс, да предизвика едно абсолютно или относително повишение в движението на този групов индекс, докато цените на почти всички останали експортни произведения, включени в състава на същия индекс, отбелязват по-голямо или по-слабо понижение. „Разсейването“ на цените е толкова важно явление при конюнктурния анализ на цените, колкото и самото развитие на общите или груповите индекси на цените.

б. Груповите индекси на цените на местните земеделски и индустриални произведения. Промените в съотношението на цените на местните земеделски и на индустриалните произведения обуславят ценовите условия на вътрешния стокооборот, или както обикновено се казва, „ножиците“ на цените при вътрешната размяна. Едно по-силно абсолютно или относително повишение в груповия индекс на цените на местните земеделски произведения в сравнение с груповия индекс на цените на индустриалните произведения би действувало при равни други условия за повишение на купувната сила на селскостопанските производители. Но купувната сила на селскостопанските производители не е в зависимост само от сравнителното движение на цените на „селските“ и на „градските“ стоки, а и от ред други обстоятелства, като количеството и качеството на земеделската реколта, степента на вътрешното самозадоволяване в отделното селскостопанско домакинство, самата „пазарност“ на селскостопанските произведения и други подобни фактори. При предпоставката „при равни други условия“ едно относително повишение в цените на земеделските произведения ще действува безспорно за увеличение на купувната сила на земеделските производители; но това увеличение в купувната сила на земеделските производители може да се изрази било в едно увеличение на спестовността, било в една тенденция към ликвидация на кредитните и данъчни задължения на производителите, било, накрай, в един стремеж към подобрене на самото стопанство на производителя – чрез увеличение на капиталовите инвестиции в стопанството. Въпросът е извънредно сложен и не се поддава на предварително принципиално разрешение.

Едно абсолютно или само относително повишение в груповия индекс на цените на земеделските произведения в сравнение с груповия индекс на цените на индустриалните произведения ще предизвика, макар и след известен период от време, една тенденция към повишение в цените на местните индустриални произведения – доколкото при изготвянето на последните участват сурови материали от местен селскостопански произход. Необходимо е следователно да се разгледа подробно груповият индекс на цените на местните индустриални произведения, да се установи „разсейването“ на цените на тези произведения и да се провери дали и доколко движението на цените на онези местни индустриални произведения, които се изготвят предимно или изцяло чрез преработката на сурови материали от местен селскостопански произход, се отличава от развитието на цените на другите местни индустриални произведения, в изготвянето на които се използват предимно вносни сурови материали. Една подобна констатация би улеснила конюнктурния изследо-

вател в неговото заключение относно вероятното развитие на цените на местните индустриални произведения в непосредственото бъдеще – като се има предвид обстоятелството, че закъснението между повишението в цените на суровите материали и повишението в цените на крайните продукти в отделните индустриални браншове обикновено се равнява на средната дължина на производствения процес, но че това закъснение може да бъде съкратено по време при наличността на една тенденция към разширение в обема на търсенето на индустриални произведения.

Самото разтваряне на „ножиците“ на цените на земеделските и на индустриалните произведения в полза на първите и във вреда на последните трябва да бъде съответно обяснено: да се установи доколкото това е възможно във всеки конкретен случай, дали повишението в цените на местните селскостопански произведения се дължи предимно на подобрението във външните ценови условия или дали то произлиза от известно разширение в обема на вътрешното търсене на селскостопански произведения – на готови консумативни блага за нуждите на населението или на сурови материали от селскостопански произход за нуждите на местната индустрия. Проверката може да бъде извършена сравнително лесно въз основа на индексите на цените на износните стоки и на обема на износа – относно евентуалните промени във външните ценови и пазарни условия, и посредством анализа на индексите на обема на индустриалното производство, на обема на продажбите от фабриките и на обема на продажбите на дребно от потребителните магазини – относно евентуалните промени в обема на вътрешното търсене. Едно разширение в обема на търсенето на местни сурови материали от селскостопански произход за нуждите на местната индустрия ще се отрази рано или късно върху развитието на индексите на обема на индустриалното производство и на фабричния пласмент: ако индексът на обема на фабричния пласмент изпреварва в развитието си индекса на обема на индустриалното производство, би могло да се очаква, че търсенето на сурови материали за нуждите на местната индустрия е вече нараснало или ще започне да нараства в близкото бъдеще. Ако промените в цените на местните земеделски произведения се дължат предимно или отчасти на промените в количеството и качеството на годишната земеделска реколта, ще бъде твърде трудно, ако не и невъзможно, да се прецени вероятното въздействие на промените в цените и в обема на реколтата върху конюнктурното развитие на народното стопанство⁷. Във всеки случай и при предположението, че една богата земеделска реколта не ще намали общата купувна сила на селскостопанските производители въпреки известно понижение в цените на земеделските произведения, би могло да се очаква, че самото понижение в цените на земеделските произведения и особено на суровите материали от селскостопански произход ще въздействува благоприятно върху обема на индустриалното производство: пониските цени на местните сурови материали ще способствуват както за увеличение на печалбите, така и за намаление на цените на крайните индустриални продукти, което на свой ред би допринесло за разширение на търсенето. Що се отнася до онези местни индустрии, които не употребяват сурови материали от земеделски произход, и те ще почувствуват благотворното въздействие на богатата реколта и на спадането в цените на земеделските произведения – понеже част от нееластичното търсене на земеделски произведения за консумативните нужди на населението, изразено в па-

7 *Haberler, G. v., Prosperity and Depression, c. 149.*

рични единици, ще бъде намалено (поради спадането в цените на тези произведения) и ще може да бъде прехвърлено към продуктите на индустриите, които не употребяват сурови материали от местен селскостопански произход.

в. Груповите индекси на цените на инвестиционните и на консумативните блага. Съществува твърде тясна връзка между движението на груповия индекс на цените на инвестиционните блага (производствените средства) и груповия индекс на цените на консумативните блага. Емпирически е доказано, че началото на всеки период на стопански подем е съпроводено с извършването на значителни капиталови инвестиции. Тези капиталови инвестиции обхващат преди всичко онези сурови материали, които са необходими за изготвянето на новите капиталови блага: търсенето на подобни инвестиционни блага нараства почти едновременно и успоредно с разширението на обема на капиталовите инвестиции. При предположението, че народното стопанство се намира все още в едно положение на сравнително слаба заетост на факторите на производството – току-що след преминаването на най-ниския стадий на стопанската депресия разширеното търсене на инвестиционни блага може да предизвика едно по-бързо изчерпване на наличните шокове от такива блага вместо едно по-силно или по-слабо повишение в техните цени. Рано или късно обаче търсенето на инвестиционни блага вследствие на увеличените капиталови инвестиции ще предизвика една тенденция към повишение в цените на инвестиционните блага преди още цените на готовите консумативни блага да са проявили тенденция към повишение. Следователно едно абсолютно и относително повишение в груповия индекс на цените на инвестиционните блага в началния стадий на периода на стопански подем, съпроводено от известно увеличение в обема на новите капиталови инвестиции и при наличността на известна устойчивост в равнището на цените на консумативните блага, представлява един твърде благоприятен конюнктурен признак.

С постепенното развиване на процеса на стопанския подем разширената купувна сила на широките слоеве от населението – вследствие на все по-пълната заетост на труда – ще предизвика една тенденция към повишение в цените на готовите консумативни блага. Кумулативното развитие на процеса на стопанския подем се основава в голяма степен върху пряката връзка между търсенето на инвестиционни блага и консумативни блага: всяко ново разширение в обема на капиталовите инвестиции води към разширение в търсенето на готови инвестиционни блага, което на свой ред, вследствие на привличането на нови трудови сили в производствения процес, предизвиква известно разширение в обема на търсенето на готови консумативни блага. Едно почти успоредно развитие във възходяща посока на груповите индекси на цените на инвестиционните блага и на консумативните блага би представлявало доказателство за кумулативното развитие на процеса на стопански подем. Анализът на груповите индекси на цените на инвестиционните блага и на консумативните блага трябва обаче да бъде извършен успоредно с разглеждането на съставните групови индекси на общия индекс на обема на индустриалното производство – с цел да се установи сравнителното развитие на груповия индекс на обема на производството на инвестиционни блага и на консумативни блага; както и с анализа на съставните групови индекси, ако такива въобще съществуват, на общия индекс на обема на вноса – с цел да се установи сравнителното движение на груповите индекси на вноса на сурови материали за нуждите на индустрията за производство на производствени средства, от една страна, и развитието на груповия индекс на вноса на готови консу-

мативни блага, от друга страна.

В най-напредналия стадий на периода на стопански просперитет трябва да се очаква едно разхождение в движението на груповия индекс на цените на консумативните блага. В повечето случаи периодът на стопански просперитет приключва с известно отслабване в обема на търсенето на инвестиционни блага – вследствие на фактическото преустановяване на кумулативния процес на разширение в обема на новите капиталови инвестиции. Цените на суровите материали и специално цените на инвестиционните блага първи отбелязват промяната в обема и състава на търсенето, която предхожда разрастването на стопанската криза, и първи ще проявят тенденция към понижние. Напротив, цените на консумативните блага ще почувствуват промяната в общото стопанско положение на страната само след известно закъснение – когато свиването в обема на производството на инвестиционни блага и други сурови материали ще предизвика известно намаление в заетостта на труда и оттам в купувната сила на широките слоеве на населението. Следователно едно преустановяване на успоредното развитие на груповите индекси на цените на инвестиционните блага и на консумативните блага, съпроводено от известно абсолютно и относително понижние в цените на инвестиционните блага, може да бъде счетено за доста сигурен признак за преустановяването на кумулативния процес на стопански подем и просперитет и за началото на един процес на стопанска рецесия и стопанска депресия. Наистина преходът между периода на стопанския просперитет и на стопанската рецесия обикновено се извършва рязко и твърде болезнено. Теоретически обаче този преход може да настъпи съвсем постепенно и неусетно, без обичайната банкова паника. Такъв бе случаят например с острото влошаване на стопанското положение на Съединените щати, на Великобритания и на ред други страни през 1937 година⁸.

2. Общите индекси на цените на дребно и на издръжката на живота. Анализът на общия индекс на цените на дребно и на общия индекс на издръжката на живота не предлага толкова големи възможности за конюнктурни изводи, колкото анализът на общия индекс на цените на едро. И тези индекси, както въобще всички ценови индекси, отразяват промените в обема на търсенето, в обема на предлагането и промените във вътрешната стойност на паричната единица. Едно обикновено разширение в количеството на платежните средства посредством по-голямата заетост на труда предизвиква рано или късно известно разширение в обема на търсенето на готови консумативни блага. Повишението в индекса на цените на дребно обаче следва почти винаги с известно закъснение повишението в общия индекс на цените на едро. Същото се отнася и до общия индекс на издръжката на живота, който е още по-малко „чувствителен“ към бързите промени в равнището на цените, отколкото общият индекс на цените на дребно. Тази сравнителна „нереагивност“ на общия индекс на издръжката на живота се дължи на особения характер на някои от неговите съставни групови индекси – като груповият индекс на цените на жилищните помещения и понякога, в зависимост от самата статистическа техника, груповият индекс на цената на облеклото. Договорният характер на наемите на жилищните помещения означава, че наемите обикновено изостават твърде зад движението на цените на едро

⁸ Христофоров, А. Г. Развитие на конюнктурния цикъл в България 1934–1939 (с. 7). Трудове на Статистическия институт за стопански проучвания при Софийския държавен университет (№ Б–1939). С., 1939.

и на дребно; те са сключени за определен период от време и не могат да бъдат изменени свободно, в зависимост от общото поскъпване на живота, преди изтичането на уговорения договорен период. Колкото се отнася до сравнителната „нереагибилност“ на груповия индекс на цената на облеклото (в общия индекс на издръжката на живота), обяснението често пъти може да се намери в обстоятелството, че статистическото наблюдение на цените на облеклото се извършва периодически, например само два пъти в годината, както в случая с груповия индекс на цената на облеклото при българския официален индекс на издръжката на живота,

Промените в развитието на груповите индекси при общия индекс на издръжката на живота могат все пак да дадат известно указание за промените в обема на търсенето. Всяко разширение в обема на покупната сила на широките слоеве от населението ще се отрази в движението на груповия индекс на цените на хранителните продукти, който е най-чувствителен към бързите конюнктурни промени измежду всички групови индекси, включени в общия индекс на издръжката на живота. Бързото темпо на повишение в цените на хранителните продукти към горния стадий на периода на стопански подъем, от друга страна, може да бъде счетено за белег на известна диспропорционалност в самата структура на производството, която настъпва вследствие на прекомерното разширение на индустриите за производство на производствени средства и инвестиционни блага и при която с все по-пълната заетост на труда и на другите фактори на производството на пазара се явява известен относителен недостиг на консумативни блага и преди всичко на хранителни продукти⁹. При други равни условия и при отсъствието на фактори от паричен характер, действащи самостоятелно за повишението на вътрешното равнище на цените, една подобна тенденция към бързо и силно повишение в груповия индекс на цените на хранителните продукти ще представлява указание за скорошния край на кумулативния процес на стопанско разширение.

III. ВРЪЗКАТА МЕЖДУ ЦЕНИТЕ И НАДНИЦИТЕ

1. Анализът на движението на работническите надници. Размерът на работната заплата в отделните конкретни случаи е в зависимост в края на краищата от търсенето и предлагането на труда. Предлагането на труда е по естество много по-нееластично, отколкото търсенето на труда. Промените в обема на търсенето на труда зависят, при други равни условия, от обема на търсенето на готови консумативни блага. Търсенето на готови консумативни блага обаче обикновено следва в своето развитие търсенето на инвестиционни блага или на производствени средства; в смисъл че фактическите промени в търсенето на инвестиционни блага произлизат от очакваните или предполагаемите промени в търсенето на готови консумативни блага в непосредственото бъдеще. Ако след една продължителна стопанска депресия производители и посредници се простят със своя песимизъм и започнат да очакват

9 Срв. напр. Hayek, F. A., Prices and Production (с. 78). London, 1937.

известно разширение в обема на търсенето на готови консумативни блага в непосредственото бъдеще, ще последва известно фактическо разширение не в обема на търсенето на консумативни блага, а в обема на търсенето на инвестиционни блага. Това разширение в обема на търсенето на инвестиционни блага ще бъде съпроводено от едно увеличение в обема на новите капиталови инвестиции, което на свой ред ще предизвика ново разширение в обема на търсенето на инвестиционни блага.

Движението на работническите надници през отделните фази на конюнктурния цикъл проявява значително сходство с движението на цените на инвестиционните блага. Търсенето на работна ръка е тясно свързано с промените в търсенето на инвестиционни блага. Всяко разширение в обема на търсенето на инвестиционни блага ще предизвика, макар и с известно закъснение, една тенденция към повишение в размера на надниците на работниците, заети в индустриите за производство на инвестиционни блага. При наличността на една значителна трудова безработица в самото начало на процеса на стопански възход засиленото търсене на работна ръка може да не предизвика едно абсолютно увеличение в размера на работническите надници, а само известно увеличение в общия брой на заетите работници, т.е. в общата купувна сила на работническото съсловие. С постепенното активизиране на индустриите за производство на инвестиционни блага обаче и с постепенното изчерпване на свободните трудови сили за нуждите на тези индустрии ще се появи една тенденция към повишение на надниците на работниците, заети в производството на инвестиционни блага. Следователно началните фази на процеса на стопански подем се характеризират, първо, с една промяна в очакванията на производителите относно бъдещото състояние на търсенето на готови консумативни блага; второ – с известно разширение в обема на търсенето на инвестиционни блага и успоредното разширение в обема на новите капиталови инвестиции; трето – с една тенденция към бавно повишение в цените на инвестиционните блага, следвана с известно закъснение от една тенденция към повишение в надниците на работниците, заети в индустриите за производство на инвестиционни блага.

Когато процесът на стопански подем се утвърди напълно, разширената купувна сила на широките слоеве от населението вследствие на активизирането на индустриите за производство на инвестиционни блага ще предизвика известно увеличение в обема на търсенето на готови консумативни блага. Засиленото търсене на готови консумативни блага ще предизвика на свой ред известно увеличение в обема на търсенето на работна ръка за нуждите на индустриите, произвеждащи консумативни блага. Следователно, тъй както цените на инвестиционните блага в ранните фази на периода на стопански подем изпреварват в развитието си цените на консумативните блага, така и надниците на работниците в индустриите за производство на инвестиционни блага изпреварват в развитието си подобрението в надниците на работниците, заети в индустриите за производство на готови консумативни блага. Едва когато процесът на стопански подем се намира в положение на пълно развитие, едва тогава съревнованието на индустриите в горния и долния стадий на производствения процес, т.е. на индустриите за производство на инвестиционни блага и на индустриите за производство на консумативни блага, ще предизвика известна успоредност с движението на надниците на работниците в едните и другите индустрии: защото по-нататъшното разширение на тези две групи индустрии не може да разчита на привличането на свободни трудови сили, освен в съвсем малка степен, и ще бъде в зависимост от привличането на други и

вече заети, но недостатъчно добре платени трудови сили в различните стадии на производствения процес. В последния стадий на процеса на стопански подем, когато напрежението при индустриите за производство на консумативни блага стане твърде чувствително, надниците на работниците, заети в тези индустрии, вероятно ще проявят тенденция към по-бързо и по-силно увеличение, отколкото надниците на работниците, заети в индустриите за производство на инвестиционни блага. Накрай, при настъпването на прехода между периода на стопански просперитет и на стопанска рецесия надниците на работниците в индустриите за производство на инвестиционни блага, по подобие на цените на инвестиционните блага, ще проявят много по-бързо и по-силно спадане, отколкото надниците на работниците, заети в индустриите за производство на консумативни блага, които, по подобие на цените на консумативните блага, ще почувствуват с известно закъснение и в много по-мекка форма неблагоприятните отражения на свиването в дейността на индустриите за производство на инвестиционни блага.

Анализът на индексите на работническите надници следователно трябва да бъде изграден приблизително на базата на принципите, легнали в основата на анализа на движенията на цените на консумативните и инвестиционните блага през различните фази на конюнктурния цикъл. Един общ индекс на работнически надници е почти напълно безполезен от гледището на конюнктурния анализ: този индекс би могъл само да подчертае емпирически наблюдаваната истина, че надниците на работниците следват възходящото и низходящото развитие на цените с известно закъснение. Общият индекс на работническите надници трябва да бъде съставен от няколко съставни групови индекси, отбелязващи развитието на надниците на работниците, заети в отделните индустриални сектори¹⁰: в индустриите за производство на инвестиционни блага, като желязо, въглища, цимент и други подобни суровини; в индустриите за производство на средства за производството в тесния смисъл на думата, като машини, инструменти и други съоръжения; в индустриите за производство на трайни консумативни блага, като жилищни сгради, автомобили, радиоапарати; и в производството на обикновени консумативни блага, като храни и облекло. Конюнктурният изследовател трябва също да има предвид значителното „разсейване“ в движението на номиналните работнически надници в отделните индустриални браншове през горния стадий на периода на стопански просперитет, когато често се явяват положения на висока специфична оскъдност при предлагането на труда на работници специалисти, със съответните скокове във възходящото развитие на надниците на подобни работници.

2. Анализът на движението на реалните работнически заплати. Изтъкнато бе вече, че възходящото или низходящото развитие на номиналните работнически надници следва с известно закъснение развитието на цените на стоките в една или друга посока. Това емпирически наблюдавано явление се отнася до надниците на всички категории работници и обхваща целия период на стопански подем и просперитет. Изключение правят надниците на онези работници, специалисти в горния стадий на периода на стопански просперитет, при които се наблюдава положение на висока специфична оскъдица и значително „разсейване“ в движението на съответните номинални надници. Закъснението във възходящото развитие на

10 Приблизително според класификацията на *Spiethoff* във: *Krisen, Handwoerterbuch der Staatswissenschaften*, 1925.

номиналните работнически надници спрямо повишението на цените на стоките през развитието на процеса на стопанския подем е равносилно на известно понижение в размера на реалните работнически надници. Това понижение в размера на реалните работнически надници означава известно увеличение в печалбите на стопанските деятели и особено на производителите във всички отрасли на индустрията: относителното задържане на повишението в номиналните работнически надници в сравнение с движението на цените на крайните продукти е равносилно на известно относително понижение на производствените разноски или разширение на маржа на печалбите. Увеличените печалби на производителите упражняват известно психологическо въздействие върху техните бъдещи производствени планове и същевременно доставят необходимите парични средства за реализирането на тези планове за разширение на производството – било пряко, било косвено, чрез по-голямата готовност на банковите институти да кредитират проспериращото предприятие.

Намалението в реалната купувна сила на работническите надници през по-голямата част на периода на стопански подем не означава обаче известно намаление в общата реална купувна сила на работническото. Активизирането на индустриите за производство на инвестиционни блага и впоследствие на индустриите за производство на консумативни блага се извършва чрез въвличането на нови и дотогава незаети трудови сили в производствените процеси. Следователно срещу известно намаление в реалната купувна сила на надницата на отделния работник трябва да се постави увеличението в общата реална купувна сила на работническото съсловие. Именно това увеличение в общата купувна сила на работническото непосредствено след активизирането на индустриите за производство на инвестиционни блага – поради въвличането на нови трудови сили в производствените процеси – представлява главната основа за разширението в обема на търсенето на готови консумативни блага, върху която е изградено и следващото активиране на индустриите за производство на консумативни блага. Самото понижение в реалните работнически надници действа благоприятно и върху по-нататъшното въвличане на нови трудови сили в производствения процес – поради вероятното относително поевтиняване на труда като фактор на производството в сравнение с цената на капитала, търсенето на който нараства много по-бързо и по-силно, отколкото търсенето на труда – особено в разширяващите се индустрии за производство на инвестиционни блага.

Закъснението в развитието на номиналните работнически надници спрямо цените през възходящата фаза на конюнктурния цикъл намалява в обратна пропорция с увеличението на заетостта на труда. С други думи, понижението в реалните работнически надници ще продължи дотогава, докогато все още съществуват свободни трудови сили, които могат да бъдат впрегнати в производствения процес. Но с постигането на почти пълна заетост на труда се наблюдава обратната тенденция: въвличането на нови трудови сили в производствения процес е възможно само в случай че номиналните работнически надници показват по-бързо и по-силно повишение, отколкото повишението в цените на стоките¹¹. Това развитие в реалните работнически надници упражнява значително въздействие върху по-нататъшното развитие на процеса на стопански подем: вследствие на повишението в реалните работнически надници печалбите на производителите намаляват, докато търсенето на консум-

11 Срв. например *Keynes, J. M., The General Theory of Employment, Interest and Money* (с. 289), London, 1936.

мативни блага, напротив, продължава да се разширява, предизвиквайки появата на една относителна оскъдица за готови консумативни блага на пазара; тази оскъдица предизвиква стремеж към разширение на основата и стесняване на височината на пирамидалната структура на производствените процеси (по терминологията на авторите от „австрийската школа“) с цел да се скъси самият производствен процес, да се ускори производството на консумативни блага и по възможност да се разшири обемът на производството на такива блага, макар и с цената на едно чувствително увеличение в производствените разноски на единица продукт. А този стремеж означава началото на края на кумулативното разширение в индустриите за производство на инвестиционни блага и следователно се явява като предвестник на пречупването на процеса на стопански подем и просперитет.

Конюнктурно-статистическият анализ на промените в реалните работнически надници следователно е също така необходим, както и анализът на движението на номиналните работнически надници. Въпросът е: как да се извършва анализът на промените в реалните работнически надници? Прието е индексът на движението на реалните надници да се извлича от индекса на номиналните работнически надници и от индекса на издръжката на живота. Изтъкнато бе вече обаче, че един общ индекс на номиналните работнически надници не може да бъде достатъчно убедителен като конюнктурен показател, особено през началните стадии на процеса на стопански подем – поради твърде различното развитие на номиналните надници на работниците, заети в отделните сектори на индустриите за производство на инвестиционни и на консумативни блага. За предпочитане е следователно използването на отделни индекси на номиналните надници в индустриите за производство на инвестиционни блага, в индустриите за производство на производствени средства в тесния смисъл на думата, в индустриите за производство на трайни консумативни блага и, накрай, в индустриите за производство на готови консумативни блага (храни и облекло). На второ място, вместо използването на сравнително слабо „реагibilния“ общ индекс на издръжката на живота за предпочитане е да се използват неговите главни съставни групови индекси, които участват със сравнително голямо „тегло“ в общия индекс, които са сравнително най-чувствителни към бързите промени в цените и които, накрай, са от най-голямо значение за консумативното ниво на работническото: груповите индекси на цената на хранителните продукти, на цената на облеклото и за цената на тютюна и спирта в случаите, когато съществува подобен групов индекс в общия индекс на издръжката на живота. Що се касае до установяването на промените в реалните надници на сравнително най-неквалифицираните „общи“ или „обикновени“ работници, за препоръчване е използването само на груповия индекс на цените на хранителните продукти при общия индекс на издръжката на живота, защото надниците на тази категория работници обикновено следват твърде отблизо промените в цените на хранителните продукти и зависят в голяма степен от височината на цените на тези продукти.

3. Надниците и промените в производствените разноски. Работническите надници представляват важен съставен елемент на производствените разноски в индустрията, а промените в производствените разноски в сравнение с цените на крайните продукти имат, както бе вече изтъкнато, голямо конюнктурно значение. Известно указание за промените в сравнителните производствени разноски (спрямо цените на готовите крайни продукти) може да се получи от анализа на развитието на

следните три индекса: индекса на цените на суровите материали, индекса на цените на готовите крайни продукти и индекса на номиналните работнически надници. Очакванията на производителите за едно скорошно повишение в обема на търсенето на готови консумативни блага ще предизвика известно непосредствено увеличение в обема на търсенето на сурови материали, чиито цени ще проявят тенденция към повишение. Евентуалното повишение в цените на готовите консумативни блага, настъпило вследствие на очакваното и реализирано се разширение в търсенето на такива блага и като последица на поскъпването на суровите материали, ще предизвика, макар и с известно закъснение, известно повишение в размера на номиналните работнически надници. Следователно възходящото развитие на горните три индекса през по-голямата част на периода на стопански подъем ще следва следния ред: най-напред ще се повишат цените на суровите материали, на второ място ще се повишат цените на крайните продукти и на последно място – номиналните работнически надници.

За установяването на приблизителните промени в производствените разноски в индустрията обаче ще бъде необходимо да се използват не общи, а специфични групови индекси: индекси на номиналните надници на работниците в даден индустриален сектор, индекс на цените на суровите материали за нуждите на същия сектор и, накрай, индекс на цените на готовите продукти на въпросните индустрии. Подобни индекси естествено не са винаги на разположение на конюнктурния изследовател, но те биха могли да бъдат изградени сравнително лесно във всеки конкретен случай. Така например винаги е възможно да се състави един индекс на движението на номиналните надници на тъкач или предач в текстилната индустрия, на цените на суровата вълна и суровия памук, и накрай, на цените на готовите текстилни произведения. Заключениеята, които биха могли да бъдат изградени въз основа на сравнителните промени в тези три индекса, ще имат безспорно доста несигурен и приблизителен характер, но те все пак биха могли да дадат известни указания за промените в производствените разноски и в цените на крайните продукти в миналото, в настоящето и в непосредственото бъдеще. Анализът на тези три индекса би бил особено полезен от конюнктурно гледище в най-горния стадий на развитието на процеса на стопански подъем и просперитет, когато надниците на работниците проявяват тенденция към по-бързо и по-силно повишение, отколкото цените на крайните продукти и на суровите материали, и когато общата рентабилност на вложените в индустрията капитали започва да намалява.

Друго, макар и още по-грубо, указание за промените в производствените разноски би могло да се получи от успоредния анализ на движението на трите основни ценови индекса: на общия индекс на цените на едро, на индекса на цените на дребно и на индекса на издръжката на живота. Общият индекс на цените на едро отразява в голяма степен промените в цените на основните сурови материали в индустрията; общият индекс на цените на дребно показва доста вярно промените в цените на крайните продукти и особено в цените на готовите консумативни блага; и общият индекс на издръжката на живота отбелязва до известна степен промените в номиналните работнически надници. „Разсейването“ в движението на тези три ценови индекса е доста чувствително през началния стадий на процеса на стопански подъем и през най-горния стадий на процеса на стопански просперитет. За предпочитане би било обаче използването на тези три ценови индекса като указатели за вероятните промени в производствените разноски и цените на крайните продукти да се извършва ведно с

използването на нарочните индекси на движението на номиналните надници, на цените на суровите материали и на цените на крайните продукти във всеки отделен и по-важен индустриален сектор.

IV. ВРЪЗКАТА МЕЖДУ ЦЕНИТЕ И ПАРИЧНОТО ОБРАЩЕНИЕ

1. Цените и анализът на паричното обращение. Един от главните въпроси, който се поставя при изследването на развитието на цените в дадено народно стопанство, е да се установи дали и доколко тенденцията към повишение или понижение в цените се дължи на причини от вътрешен монетен характер. Емпирическите наблюдения показват, че съществува известна успоредност в развитието на общите индекси на цените и в движението на общата сума на паричните знаци в обращение – особено в предимно земеделски страни, в които употребата на чека като платежно средство е от съвсем второстепенно значение за покриване на стокооборота. Тази успоредност обаче се отнася предимно до насоката на развитието на цените и на паричното обращение, но не и до степента на относителното повишение в общия индекс на цените или в индекса на количеството на паричното обращение. Във всеки конкретен случай е необходимо да се установи дали разширението в количеството на паричното обращение се явява само като логическа последица на увеличението в обема на стокооборота и в нивото на цените, или дали самото повишение в нивото на цените не се дължи отчасти, или предимно, на настъпилото поради други причини разширение в количеството на паричното обращение.

От предходния анализ е видно, че известно разширение в количеството на паричното обращение в началния стадий на периода на стопански подем се явява като необходима предпоставка на самия процес на стопански подем: значителните капиталови инвестиции в индустриите за производство на инвестиционни блага и на производствени средства, които представляват зачатъкът на стопанския подем, предполагат известно разширение в количеството на платежните средства, включително в количеството на паричното обращение. Независимо от степента на разпространението на чека като платежно средство известно разширение в количеството на паричното обращение в началния стадий на стопанския подем е наложително във връзка с плащането на надниците на новопривлечените в производствените процеси трудови сили. С постепенното развитие на процеса на стопански подем и с постепенното увеличение в заетостта на труда количеството на паричното обращение ще продължава да се увеличава – пак като последица на настъпилите обективни промени в пазарните условия. Даже в случай че индексът на паричното обращение показва по-бързо и по-силно повишение, отколкото общият индекс на цените на едро, даже и тогава паричният фактор може да играе една сравнително пасивна роля спрямо повишението в цените на стоките – защото част от увеличението в количеството на паричното обращение ще бъде използвано от получателите на новата купувна сила за ликвидирането на някои задължения към техните доставчици на консумативни блага през периода на стопанска депресия или за образуването на известни резервни

фондове в пари, които невиняги се внасят на влог в кредитните институти.

Сравнителното движение на общия индекс на цените и на индекса на паричното обращение при по-нататъшното развитие на процеса на стопански подем не би могло да хвърли светлина върху въздействието на паричния фактор върху цените – освен в редките случаи на значителна монетна инфлация. Индексът на количеството на паричните знаци в обращение при това прикрива ред други явления, като промените в скоростта на обращението на парите или промените в склонността на населението да тезоризира парични знаци, или промените в самите условия на плащанията, в смисъл на едно увеличение или намаление на вътрешния стоков кредит, или на едно сравнително по-голямо или по-слабо извършване на плащанията посредством чекове. Единствената възможност, която се открива пред конюнктурния изследовател, е да анализира балансите на емисионната банка с цел да установи произхода на новите парични знаци, пуснати в обращение от страна на банката. А известно е, че емисионната банка е понякога активна и понякога пасивна спрямо промените в количеството на паричното обращение. Въпросът е да се установи доколко разширението в количеството на паричното обращение е настъпило при активното участие на централния емисионен институт.

Общо взето, централната банка остава пасивна спрямо разширението или намалението в количеството на паричното обращение в случаите, когато предлагането или търсенето на чужда валута от страна на вносителите и износители предизвиква промени в девизните резерви на банката; когато настъпват промени в обема на резервите на банките при централната банка; и накрай, когато настъпват промени в обема на резервите на държавното съкровище при централната банка. И обратно – централната банка играе активна роля спрямо промените в количеството на паричното обращение, когато разширява или намалява скontoвия си портфейл; когато разширява или намалява авансите, които отпуска на държавата за покриването на касови дефицити или други подобни и сравнително краткотрайни нужди; и когато разширява или намалява портфейла си в държавни ценни книжа. Явно е, че едно разширение в количеството на паричното обращение през периода на стопански подем, настъпило вследствие на увеличението в девизните резерви на централната банка – във връзка с активизирането на външната търговия и появата на временни активни салда; или вследствие намалението на резервите на банките при централната банка – във връзка с неизбежното разширение на кредита; или даже вследствие намалението на авоара на съкровището при централната банка, не може да упражняват пряко въздействие върху развитието на цените, а напротив, се явява по-скоро като последица на самото възходящо развитие на цените. Ако обаче разширението в количеството на паричното обращение се дължи предимно на един или повече от следните случаи – на разширението в скontoвия портфейл на банката или в салдото на отпуснатите аванси на съкровището, или на увеличението в портфейла на банката в държавни ценни книжа, – тогава вероятността за известно пряко въздействие на паричния фактор върху развитието на цените е значително по-голяма. Но и в този случай конюнктурният изследовател не ще бъде в състояние да даде пряк отговор на въпроса, дали разширението в количеството на паричното обращение е упражнило известно въздействие върху възходящото развитие на цените или се явява само като последица на повишението на цените и на увеличението в обема на стокооборота. Крайният отговор е в зависимост от естеството на целите, за които са били използвани пуснатите в обращение допълнителни количества парични единици; а за

естеството на тези цели конюнктурният изследовател може да прави само догадки въз основа на развитието на банковия кредит и на постъпленията и плащанията на държавното съкровище.

2. Цените и промените в движението и състава на банковите кредити.

Промените в движението и състава на банковите кредити се намират в пряка връзка с движението на цените. Банковите кредити обикновено се разпадат на следните три категории: скотов портфейл; заеми; и ценни книжа. Сравнителното значение на тези три категории кредити и инвестиции зависи, между друго, от организацията или структурата на паричния и капиталовия пазар във всяка отделна страна. В един добре развит паричен пазар сравнителното значение на скотовия портфейл за общата сума на банковите кредити е по-слабо, отколкото в някой по-слабо развит паричен пазар, гдето спестовните банки упражняват до известна степен ролята на купувачи на този вид ценни книжа. На второ място, съществува една, макар и слаба, но все пак сравнително дълготрайна тенденция към увеличение на сравнителното значение на заемите и пласментите в ценни книжа спрямо общата сума на банковите кредити и пласменти – за сметка на едно съответно намаление в значението на скотовия портфейл¹². Това явление се дължи отчасти на наблюдаваната интеграция в индустрията и търговията, която ограничава значително ролята на търговеца на едро, който употребява предимно скотовия кредит; отчасти на тенденцията към плащане предимно чрез телеграфно превеждане на сумите от един център в друг – вместо чрез употребата на менителници; отчасти на тенденцията към по-голямо използване на текущите сметки, които могат да бъдат използвани постепенно и върху които се плаща лихва само върху салдото на сметката, докато менителница предполага плащането на по-висока лихва и подлежи на скотиране при първо предявяване; и, накрай, отчасти на явната тенденция към самофинансиране в индустрията през последните десетилетия.

Горното тройствено разделение на банковите кредити и пласменти изключва сметката „кореспонденти“, която представлява предимно междубанковите кредити; защото един анализ на развитието на банковите кредити, или на общата сума на банковия кредит, инжектиран в народното стопанство през даден период от време, трябва да изключи обема на междубанковите кредити. В някои случаи обаче сметката „кореспонденти“ бива включена в сметката „заеми“ – нещо, което опорочава международната сравняемост на продуктивните елементи в актива на банките. В други случаи сметката „кореспонденти“ включва салдото на отпуснатите сравнително дългосрочни заеми от страна на банките на известни големи индустриални или търговски предприятия, с които банките се намират в тясна връзка и които те фактически снабдяват с оборотни капитали под формата на дългосрочни кредити. Подобни отклонения от общата практика, естествено, трябва да бъдат взети под внимание във всеки отделен случай, защото тяхното пренебрегване при конюнктурния анализ може да предизвика погрешни заключения. Не ще съмнение, анализът на развитието и на промените в състава на банковите кредити и пласменти във всеки отделен случай трябва да почива върху доброто познаване на структурата на банковата система – на нейните специфични особености, на значението на отделните групи банки при кредитирането на търговията, индустрията, земеделието и държавата и на

12 Monetary Review 1938 (с. 119). League of Nations, Geneva, 1939.

формите, под които се извършва това кредитиране.

След този колкото кратък, толкова и необходим увод, трябва да се постави въпросът: каква е връзката между развитието на цените и между промените в обема и състава на банковите кредити? В началния стадий на процеса на стопански подем движението на цените ще изпревари по време и степен възходящото развитие на обема на банковия кредит, защото финансирането на разширението в индустрията и търговията се извършва в голяма степен посредством акумулираните през време на депресията ликвидни средства, обикновено под формата на „текущи влогови сметки“. Извършването на значителни капиталови инвестиции в началния стадий на периода на стопански подем предполага естествено известно разширение в обема на банковия кредит; но това разширение може да настъпи без едно увеличение в общия обем на банковия кредит поради промените в съотношението между трите основни форми на банковите пласменти в кредити и в ценни книжа. Така засиленото търсене на банкови кредити във връзка с разширението в обема на капиталовите инвестиции може да предизвика известно намаление в авоара на банките в ценни книжа, т.е. предимно в облигации от държавни заеми, и едно съответно разширение в салдото на заемите. Банките ще бъдат особено склонни да ликвидират постепенно част от авоарите си в подобни ценни книжа през началния стадий на процеса на стопански подем предвид обстоятелството, че курсовете на облигациите от държавните заеми проявяват тенденция към понижение през периоди на възходящо развитие на цените и следователно на възходящо развитие в курсовете на акциите в индустриалните и търговските предприятия. Следователно една тенденция към повишение в общото равнище на цените и една успоредна тенденция към разширение в обема на новите капиталови инвестиции в началото на стопанския подем са напълно съвместими с известно устойчиво развитие на обема на банковите пласменти в кредити и ценни книжа.

С постепенното развитие на процеса на стопански подем ще настъпи и една почти успоредна тенденция към разширение в общия обем на пласментите на банките в кредити и ценни книжа. Това разширение в общия обем на банковите кредити ще се дължи отчасти на невъзможността на стопанските дейатели да посрещат нуждите си от повече оборотни капитали посредством използването на акумулираните през депресията резерви или чрез ликвидирането на притежаваните от тях ценни книжа; и отчасти вследствие невъзможността за банките да продължават да намаляват авоарите си в ценни книжа за сметка на едно съответно и успоредно увеличение в салдото на отпуснатите от тях заеми. Следователно разширението в общия обем на банковия кредит ще вземе формата на едно абсолютно и относително увеличение в салдото на отпуснатите заеми и в много по-малък размер в салдото на скontoвия портфейл на банките. Когато процесът на стопански подем се намира в период на пълно развитие, тогава може да се очаква и едно разширение в салдото на скontoвия портфейл на банките: самото активизиране на вътрешната и особено на външната размяна ще предизвика подобно увеличение в предлаганите ефекти за скотиране, вследствие на което сметката „скотов портфейл“ ще покаже на свой ред едно по-силно абсолютно и относително увеличение, отколкото салдото на заемите на банките. Увеличението в скontoвия портфейл ще представлява указание както за настъпилото повишение в равнището на цените, така и за разширението в обема на стокооборота. Следователно при нормално развитие на процеса на стопански подем трябва да се очаква известно закъснение в движението на обема на банковите кредити спрямо движението на

цените до настъпването на стадия на висок подем.

Когато активизирането на народното стопанство достигне най-високия стадий, при който се наблюдава почти пълна заетост на труда и на другите фактори на производството, това закъснение в движението на общия обем на банковите кредити спрямо движението на цените на стоките ще бъде още по-голямо, защото по технически, ако не по други причини, банковата система не ще бъде в състояние да продължава да разширява в същия темп обема на банковия кредит, докато възходящото развитие на цените ще бъде стимулирано както от засиленото търсене на готови консумативни блага вследствие на разширената купувна сила на населението, така и от разходите в индустриите за производство на инвестиционни блага и средства за производството във връзка с довършването на започнатите в миналото нови капиталови строежи¹³. Задържането в темпото на разширение на общия обем на банковите кредити ще проличи най-напред в салдото на отпуснатите заеми и в едно абсолютно и относително увеличение в сконтовия портфейл на банките: заемите обикновено са по-дългосрочни и не толкова ликвидни, колкото ефектите в сконтовия портфейл, а прекомерното разширение на банковия кредит ще предизвика един стремеж към по-голяма ликвидност от страна на банките при пласирането на банковите средства. Напротив, през време и непосредствено след разразяването на „стопанската криза“, съпроводено обикновено, но не винаги, и от една успоредна банкова криза, сконтовият портфейл на банките ще проявява много по-бързо и по-силно свиване, отколкото салдото на отпуснатите заеми. Нещо повече – в страните с тясно свързани с индустрията банкови системи салдото на отпуснатите заеми може да прояви известно увеличение през началните фази на стопанската депресия: когато положението на някои предприятия бъде утежнено, банките, бидейки отчасти съучастници в предприятията, ги улесняват чрез отпускането на необходимите допълнителни парични средства. Впоследствие обаче салдото на отпуснатите заеми ще започне да намалява вследствие на погасяването на заемите от страна на стопанските деятели, които в лицето на една тенденция към бързо спадане в равнището на цените ще ограничат производството и ще свият обичайните си шокове от стоки, чрез което ще освободят необходимите средства за изплащане на задълженията си към банковите институти. Със засилването на депресията общият обем на банковите кредити ще започне също да намалява, но много по-бавно, отколкото понижението в равнището на цените, поради закъснението в развитието на производствените разноси спрямо цените и поради стремежа на банките да превръщат ликвидните си средства в авоари в облигации от държавните заеми.

Общо взето, критичната точка в развитието на процеса на висок подем и просперитет ще бъде характеризирана с едно много по-бързо повишение в индекса на цените, отколкото в индекса на паричното обращение, и с едно по-бързо разширение в количеството на паричното обращение, отколкото в обема на банковия кредит, във връзка с необходимостта от плащането „в брой“ на увеличените надници на увеличен брой заети работници и въобще с поскъпването на онези елементи в общия индекс на издръжката на живота, които обикновено се заплащат в брой вместо с чекове даже и в страните със силно развита употреба на чека като платежно средство. Разширението в обема на банковия кредит се явява като една необходима предпоставка за правилното развитие на процеса на стопански подем и в много случаи като една от

13 Срв. например *Hayek, F. A., The Monetary Theory of the Trade Cycle* (с. 176), London, 1933.

първопричините за пречупването на подема и предизвикването на обратния процес на стопанска рецесия. Колкото по-бързо и силно е увеличението в общия обем на банковия кредит в сравнение с увеличението в обема на влоговете, толкова по-голяма е вероятността, че банковият кредит е допринесъл активно за повишението на равнището на цените. Но даже когато не съществуват основания да се предполага, че разширението в обема на банковия кредит е било прекомерно силно в сравнение с движението на цените и на движението на влоговете, даже и тогава тази еластичност на банковия кредит трябва да бъде считана като активна причина за разрастването на стопанския подем, който би бил невъзможен без предпоставката за еластичността на банковия кредит.

3. Цените и развитието на държавния бюджет. Развитието на касовите постъпления и на касовите плащания на държавното съкровище може да окаже известно въздействие върху развитието на цените било чрез промени в количеството на парите, произлизащи от промените в плащанията и постъпленията на съкровището, било чрез промени в разпределението на доходите в народното стопанство, произлизащи от промените в източниците на постъпленията и в обектите на плащанията на съкровището. Докато промените в разпределението на доходите вследствие на промените в структурата на приходната и разходната част на държавния бюджет не могат лесно да бъдат установени при конюнктурния анализ, промените в количеството на парите, произлизащи от промените в плащанията и постъпленията на съкровището, могат да бъдат доловени с много по-голяма леснина. Общо взето, промените в количеството на парите вследствие на развитието на държавния бюджет могат да изхождат от тенденциите към появата на бюджетни дефицити или излишъци. Подобни промени могат да се дължат било на промени в самия размер на държавния бюджет, било на промени в сумата на касовите постъпления – вследствие на промените в размера на данъчното облагане или на промените в самата стопанска конюнктура, било, накрай, на промените в сумата на касовите плащания. От гледището на въздействието на държавните финанси върху развитието на цените е необходимо да се установят, на първо място, причините за появата на бюджетни дефицити или излишъци, и на второ място, промените в размера и в източниците на постъпленията на съкровището. Двата въпроса са свързани помежду си и установяването на причините за промените в източниците на постъпленията ще допринесе за установяването на причините за появата на бюджетни дефицити или излишъци.

Анализът на касовите постъпления на държавното съкровище трябва да държи сметка следователно за промените в размера на данъчното облагане през текущата в сравнение с преходните години; за промените в сумата на действителните касови постъпления в сравнително краткосрочни периоди спрямо сумата на предвидените постъпления; и за промените в съотношението на постъпленията от различните редовни и извънредни приходни източници. Промените в размера на данъчното облагане и промените в сумите на действителните касови постъпления спрямо сумите, предвидени да постъпят в бюджета, са свързани помежду си и могат да дадат само едно общо указание за насоката на конюнктурното развитие на народното стопанство. От много по-голямо значение при конюнктурния анализ са промените в съотношението на постъпленията на съкровището от различните приходни източници: от преки данъци, от косвени данъци, от други редовни приходни източници и, накрай, от заеми. Естествено, промените в постъпленията от косвени данъци при равни

други условия са много по-добри конюнктурни показатели, отколкото промените в постъпленията от преки данъци, които отразяват промените в доходите на населението през предходната бюджетна година. В края на краищата обаче тези промени в съотношението между постъпленията от различните приходни източници могат да бъдат сведени, от гледището на конюнктурния анализ и с оглед на тяхното вероятно въздействие върху развитието на цените, към следните положения: а) промените в съотношението между постъпленията от косвени данъци спрямо постъпленията от преки данъци; и б) промените в съотношението между постъпленията от всички редовни приходни източници, в смисъл на постъпленията от преки и косвени данъци, други налози и от стопанските предприятия на държавата, спрямо постъпленията от заеми.

При устойчивост в самия размер на преките и косвените данъци едно абсолютно и относително увеличение в процентното съотношение на постъпленията от косвени спрямо постъпленията от преки данъци, включително данъка върху оборота, ако такъв въобще съществува, ще свидетелствува за разширението в обема на консумацията на широките слоеве от населението; а едно подобно разширение в обема на консумацията на широките слоеве от населението може да се очаква през периоди на стопанския подъем, когато заетостта на труда се увеличава и когато номиналните работнически надници проявяват тенденция към повишение. Самият индекс на сумата на постъпленията на съкровището от косвени данъци, и по-специално от акцизи, които се налагат предимно върху произведения за пряка консумация, може да бъде сравнен с развитието на индексите на обема на продажбите от фабриките, на обема от продажбите от магазините на дребно и на развитието на цените на консумативните блага. Известна успоредност в развитието на тези отделни индекси може само да потвърди изградената въз основа на много други данни диагноза за конюнктурното развитие на стопанството и да подчертае качествата на всеки един от горните индекси като конюнктурни показатели. Успоредността в развитието на тези четири индекса не ще бъде нарушена и в последната фаза на процеса на стопански подъем и просперитет – до пречупването на периода на подема и преминаването към периода на стопанска рецесия и депресия.

При конюнктурни анализи за сравнително по-дълги периоди от време би било необходимо да се установи кръгооборотът на постъпленията и плащанията на съкровището в самото народно стопанство. Този кръгооборот представлява разликата между общата сума на касовите постъпления на съкровището, от една страна, и общата сума на касовите плащания на съкровището във вътрешността на страната, от друга страна – изключвайки плащанията на съкровището към чужбина във връзка с разните държавни заеми. По този начин би могло да се състави един индекс, представляващ сумата в левове на касовите плащания във вътрешността на страната на всеки сто лева от сумата на постъпленията: на всеки сто лева от общата сума на касовите постъпления от всички приходни източници и на всеки сто лева от сумата на касовите постъпления от всички други редовни и извънредни приходни източници с изключение на постъпленията от сконтирани съкровищни бонове и други заеми. Ако един подобен индекс прояви низходящо развитие и ако отделните годишни числа са под числото 100, то заключението би могло да бъде само едно – че развитието на държавните финанси не е оказало активно въздействие върху развитието на цените през един период на дълготрайно повишение в цените на стоките. Ако, напротив,

въпросният индекс проявява възходящо развитие и особено когато отделните годишни индексни числа са над числото 100, би могло да се предполага, че развитието на държавните финанси е допринесло за повишението на цените през един период на дълготрайно възходящо развитие на цените. През периоди на стопанска депресия и низходящо развитие на цените, напротив, всеки превес на сумата на касовите постъпления от всички приходни източници с изключение на постъпленията от заеми би означавал известно активно въздействие на държавните финанси върху равнището на цените, т.е. по посока на задържане на тенденцията към понижение.

При анализа на сравнително по-кратки периоди, при които месечните колебания в сумата на касовите постъпления и плащания на държавното съкровище се дължат отчасти на влиянието на сравнително случайни фактори, вероятната насока на въздействието на държавните финанси върху количеството на паричното обращение и нивото на цените може да бъде само донякъде доловена чрез анализа на промените в балансите на централния емисионен институт: доколкото увеличението или намалението в резервите на банките при централната банка съвпадат и отговарят на известно намаление или увеличение в авоара на държавата при емисионната банка и доколкото промените в количеството на паричното обращение се дължат на промените в авоара на съкровището при банката и на преките краткосрочни кредити, отпуснати от банката на съкровището – за покриване на временни касови дефицити или за други цели. Прякото въздействие на държавните финанси върху количеството на паричното обращение и нивото на цените може да бъде ясно доловено предимно в случаите на монетна инфлация, произлизаща от небалансирани държавни бюджети и големи извънредни разходи на съкровището, покривани чрез преки кредити от централния емисионен институт, чрез намаление, до пълното му изчерпване, на авоара на съкровището при централната банка и чрез сключването на други краткосрочни заеми от страна на съкровището при държавните и частните банки в страната.

V. ВРЪЗКАТА МЕЖДУ ЦЕНИТЕ И БАНКОВИТЕ ВЛОГОВЕ

1. Цените и конюнктурното развитие на влоговете. Промените в насоката на развитието на цените на стоките и услугите се влияят не само от промените в количеството на паричното обращение (банкноти и монети), но и от промените в общата сума на влоговете в кредитните институти. Общо взето, конюнктурното наблюдение на влоговете се свежда до следните три въпроса: промените в обема на влоговете, промените в скоростта на влогообращението и промените в състава на влоговете. Същевременно от немалко значение са и промените в процентното съотношение на разполагаемите средства към общата сума на влоговете – поотделно за различните групи банки и общо за цялата банкова система. Горните промени в конюнктурното развитие на влоговете не могат да бъдат разгледани поотделно без един предварителен общ поглед върху цялостното развитие на влоговете през периодите на стопански подем и на стопанска депресия.

Емпиричните наблюдения показват, че общата сума на влоговете в кредитните институти проявява тенденция към намаление през периоди на стопанска рецесия и депресия въпреки обстоятелството, че през началния стадий на депресията влоговете могат временно да нараснат. Едновременно с тенденцията към намаление на влоговете се наблюдава известно прехвърляне на безсрочни влогове към срочните влогове, или, при друга терминология, известно прехвърляне на част от търговските влогове към спестовните влогове. Абсолютното намаление в обема на безсрочните, или търговски влогове се придружава от едно по-силно или по-слабо понижение в скоростта на обращението на безсрочните влогове. В онези стопанства, при които банковата система е привикнала, или по закон е задължена да работи с едно доста непроменливо процентно отношение на сумата на разполагаемите средства към общата сума на влоговете, абсолютното намаление в обема на влоговете ще предизвика и едно съответно намаление в обема на разполагаемите средства, а това на свой ред действа за намалението на количеството на паричното обращение. Също така намалението в обема на влоговете предизвиква и едно повече или по-малко съответно намаление в салдото на банковите кредити или в най-добрия случай, когато банките не желаят да затруднят клиентите си – едно намаление в авоара на банките в държавни ценни книжа, което допринася за подхранването на разполагаемите средства на банките. Прехвърлянето на влоговете от безсрочни към срочни или от търговски към спестовни също действа за облекчаване на натиска върху разполагаемите средства на банките, понеже скоростта на обращението на срочните влогове е много по-ниска от скоростта на обращението на безсрочните влогове. Накрай, намалението в скоростта на обращението на общата сума на влоговете (срочни и безсрочни, взети заедно) ще действа за по-нататъшното намаление на натиска върху разполагаемите средства на банките, понеже съотношението между сумата на разполагаемите средства и общата сума на влоговете, останало почти непроменено през периода на просперитет и на депресия, е било считано за „нормално“ и през периода на просперитет, когато скоростта на влогообращението е изобщо по-висока.

Обратно, през периоди на стопански подъем и просперитет общата сума на влоговете в кредитните институти проявява тенденция към увеличение. Процентното съотношение между безсрочните и срочните влогове се променя в полза на безсрочните влогове. Скоростта на обращението също се увеличава, и то не само при безсрочните, но и при срочните влогове. Натискът върху сумата на разполагаемите средства на банките, произлизащ от увеличената скорост на влогообращението, се компенсира до известна степен, ако не и напълно, от тенденцията към абсолютно нарастване на влоговете. По този начин банковата система, взета като цяло, не среща трудности при поддържането на едно непроменливо съотношение между сумата на разполагаемите средства и общата сума на влоговете. Ако в края на краищата, и особено през горния стадий на периода на стопански просперитет, банковата система, взета като цяло, започне да изпитва известни затруднения при поддържането на непроменливото съотношение между разполагаемите средства и влоговете, то тези затруднения не ще се дължат на промените в обема на общата сума на влоговете, или на промените в скоростта на влогообращението, или на промените в състава на влоговете, т.е. в съотношението между срочните и безсрочните влогове. Те ще се дължат по-скоро на органично присъщата на банковата система тенденция към разширение на кредита през периоди на стопански подъем над естествените граници, определени от естествения прираст на влоговете и от общото икономическо положение на стра-

ната. Следователно целесъобразността на практиката за поддържане на непроменливо съотношение между сумата на разполагаемите средства и общата сума на влоговете може да бъде поставена под съмнение, ако тълкуването на непроменливостта на това съотношение би могло да доведе до погрешни резултати. Въпреки това обаче не може да се оспорва обстоятелството, че една тенденция към намаление в процентното съотношение между сумата на разполагаемите средства и общата сума на влоговете се счита обикновено за навременен показател за необходимостта от свиване на банковите кредити през горния стадий на периода на стопански просперитет. Също така известно намаление в процентното съотношение между разполагаемите средства и влоговете – намаление спрямо нормалното процентно съотношение между тези две величини – представлява отличен конюнктурен показател за едно предстоящо кредитно разширение.

Временната и краткотрайна тенденция към увеличение в общата сума на влоговете през началните стадии на периода на стопанска депресия може да се отдаде на нежеланието на стопанските дейатели да поддържат предишния размер на капиталовите инвестиции при наличността на една тенденция към възходящо развитие на цените. В по-капиталистически стопанства печалбите в индустрията през дадена календарна година обикновено се раздават под формата на дивиденди през следващата година. Ако първоначалните фази на периода на стопанска депресия съвпадат по време с края на първата календарна година (в горния пример), размерът на печалбите не ще бъде повлиян от започващата депресия и сумата на дивидентите, които са на разположение на стопанските дейатели за по-нататъшни инвестиции, ще нарасне през течение на следващата календарна година. Самата тенденция към понижение в равнището на цените ще действа за намаление на склонността на стопанските дейатели да инвестират в нови обекти така получените и свободни суми, които ще се насочат към банковата система, предизвиквайки едно съответно увеличение както в сумата на влоговете, така и в сумата на разполагаемите средства – до окончателното им използване от банките за разширение на авоарите им в държавни ценни книжа. Това задържане на свободните парични средства и невлагането им в нови капиталови инвестиции ще действа за намаление на националния доход, и то в по-голям размер, отколкото сумата на новите неизползвани влогове, понеже влоговете нормално се обръщат няколко пъти през дадена година в сравнение с годишния доход. Подобни влогове губят, макар и временно, характера си на платежни средства и служат само като мярка за стойност[та]. Когато процесът на стопанската депресия се развие напълно, краткотрайната тенденция към увеличение в общата сума на влоговете в кредитните институти ще отстъпи място на една тенденция към абсолютно намаление на влоговете. През една със световен обseg стопанска депресия намалението на влоговете може да се дължи на ред причини, между които: промени в ценовите условия на външния стокообмен, произлизащи от промени в обема на търсенето на световните пазари за известни специфични произведения; прякото прехвърляне на свободни капитали от една страна в други страни, т.е. бързото репатриране на краткосрочни капитали; стремежът на населението да тезоризира парични средства, особено при наличността на значителни банкови затруднения; държавно законодателство по въпроса за задълженията, чието първоначално психологическо въздействие върху вложителите е неблагоприятно; и нарастващата склонност на стопанските дейатели да ликвидират задълженията си – в стремежа си към по-голяма ликвидност. От друга страна обаче, общата сума на влоговете в кредитните институти ще започне

наново да нараства дълго преди окончателното изживяване на периода на стопанската депресия – особено в по-слабо капиталистически стопанства, при които движението на влоговете зависи в голяма степен от промените в спестовността на широките слоеве от населението. Тази спестовност ще започне да нараства, или поне да се отразява в едно абсолютно увеличение на влоговете, скоро след установяването на едно сравнително устойчиво равнище на цените към края на депресията. Повратът в движението на влоговете в кредитните институти през течение на една сравнителна дълготрайна стопанска депресия следователно може да се счита като указател за скорошното превъзможване на депресията и за предстоящото повишение в цените на основните сурови материали, които първи ще почувстват благоприятното отражение на засиленото търсене вследствие на новите капиталови инвестиции.

2. Конюнктурното значение на промените в скоростта на влогообращението. Скоростта на влогообращението може да бъде изчислена по няколко различни начина в зависимост от целите, които се преследват при конюнктурния анализ. Понеже влоговете представляват част – и в силно развитите капиталистически държави по-голямата част – от количеството на разполагаемите платежни средства, би могло да се поддържа тезата за изчислението на един индекс на скоростта на обращение на платежните средства спрямо доходите, т.е. колко пъти се обръщат наличните платежни средства през течение на дадена година спрямо сумата на крайните доходи (надници, дивиденди, наеми, лихви и т.н.), но не и спрямо междинните обороти. Един подобен индекс на скоростта на обращение на количеството на наличните платежни средства спрямо доходите би могъл да бъде изчислен по следния начин¹⁴: чрез сравнение на националния доход на една страна през течение на дадена година с общото количество на платежните средства на разположение през същата година; колкото пъти последната от горните две величини се съдържа в първата величина, толкова пъти количеството на платежните средства се е обърнало през течение на годината спрямо сумата на крайните доходи. В случая под „общо количество на платежните средства на разположение“ трябва да се подразбира: банкнотите в обращение, задълженията на виждане на централния емисионен институт – изключая резервите на банките, количеството на монетите в обращение и извън касите на централната банка и сумата на безсрочните влогове при търговските и спестовни банки и кредитни институти. Един подобен индекс обаче би бил полезен само при конюнктурното изследване на сравнително дълги периоди и при наличността на достатъчно добри и текущи данни за промените в обема на паричния национален доход.

Изчислението на скоростта на влогообращението представлява сравнително по-лека задача и получените резултати имат по-голяма стойност като конюнктурни показатели. Това изчисление може да се извърши по два начина: било като обхване общата сума на влоговете, било като засегне само сумата на безсрочните влогове. Изчислението на скоростта на влогообращението за всички видове влогове би могло да представлява интерес предимно за сравнително слабо развити в капиталистическо отношение стопанства; във всички други случаи за предпочитане е да се изчислява скоростта на обращение само на безсрочните влогове. А изчислението на скоростта на обращение на безсрочните влогове може да се извърши по следния начин: като се раздели сумата на всички тегления по сметките на безсрочните влогове през даден период от време – на тегленията в брой или чрез чекове за пла-

14 Commercial banks 1936 (c. 14). League of Nations, Geneva, 1937.

щания на трети лица, или чрез книговодни отмятания за подобни плащания – на сумата на безсрочните влогове през същия период от време. Полученият резултат ще представлява добър указател за скоростта на обращението на безсрочните влогове (например на хиляда парични единици) през даден период от време. Този индекс на скоростта на обращението на безсрочните влогове е добър показател за промените в склонността на стопанските деятели да поддържат, да увеличават или да намаляват капиталовите инвестиции – в зависимост от конюнктурното развитие на стопанството и движението на цените на стоките. Едно намаление в скоростта на обращението на безсрочните влогове би означавало известно въздържане от страна на стопанските деятели при извършването на капиталови инвестиции; то би означавало същевременно и едно налично или предстоящо понижение в равнището на цените на основните сурови материали – предвид намалението в обема на новите капиталови инвестиции. Напротив, едно увеличение в скоростта на обращението на безсрочните влогове би трябвало да се очаква през периоди на стопански подем, и особено в началните фази на такива периоди, когато се наблюдава увеличение в обема на новите капиталови инвестиции. Защото процесът на стопански подем обикновено се развива посредством известно абсолютно увеличение в обема на платежните средства, докато скоростта на обращението на платежните средства (включително банковите влогове) нараства едва след започването на самия подем. Когато обаче настъпи известно абсолютно увеличение в скоростта на обращението на платежните средства, включително на влоговете, тогава това увеличение обикновено е пропорционално по-голямо, отколкото увеличението в количеството на платежните средства, включително на влоговете.

Тази липса на успоредност в движението или в промените на скоростта на обращението и количеството на платежните средства или само на влоговете подсказва, че съществуват известни ограничения върху монетната и кредитната политика изобщо. Целта на монетната политика е да контролира търсенето на стопански блага, изразено в парични единици. Това ефективно търсене се явява като резултат не само на количеството на разполагаемите платежни средства, а и на скоростта на обращението на тези платежни средства. Монетната и кредитната политика е в състояние да контролира първия от горните два елемента, но не и втория, който количествено е от по-голямо значение и който често пъти се влияе от ред други фактори. Чисто монетни фактори, като краткосрочният лихвен процент, безспорно играят известна роля при определянето на скоростта на обращението на платежните средства. От друга страна обаче, извънмонетарните фактори често пъти играят още по-голяма роля във връзка със скоростта на обращението: международното положение, вътрешното стопанско и политическо положение, рязката промяна в настроенията на стопанските деятели допринасят значително за промените в скоростта на обращението на общото количество на платежните средства. Следователно въздействието на дадени промени в количеството на разполагаемите платежни средства върху развитието на цените може да бъде разширено или стеснено чрез промените в скоростта на обращението.

Всяко намаление в скоростта на влогообращението, както впрочем и унищожаването на създадени от банките влогове чрез ликвидиране на съответните задължения от страна на клиентите на банките, се отразява дефлационно върху развитието на цените. Ликвидирането на един заем обаче представлява, така да се каже, известна икономическа ликвидация, намалява капитализацията на индустрията и

действува за приспособяването на стопанския живот към едно по-ниско стойностно равнище. Едно намаление в скоростта на влогообращението, напротив, отразява известна неспособност било за поддържане на производството, било за постигане на по-голяма ликвидност: то означава известна схвърхкапитализация в индустрията, при която размерът на вложения капитал не отговаря на понижената способност на индустрията за реализиране на печалби; и то възпрепятствува възстановяването на едно нормално съотношение между производствени разноски и цени. Освен това намалението в скоростта на влогообращението представлява известна опасност за ликвидността на банките, понеже срещу техните задължения на виждане те не притежават в съответния размер бързо реализуеми активи. В повечето случаи промените в скоростта на влогообращението предхождат по време промените в развитието на цените или в обема на производството: те първи отразяват промените в настроенията на стопанските деятели, промените в обема на вътрешните обороти и даже в обема на капиталовите инвестиции. Така например при наличността на една тенденция към чувствително нарастване на касовите плащания на съкровището стопанските деятели сконтират предварително благоприятното въздействие на разширените разходи на съкровището върху развитието на цените и сами започват да използват по-рационално и по-бързо наличните си разполагаеми средства, допринасяйки на свой ред за по-нататъшното активизиране на стопанството. Когато обаче извънредните държавни разходи започват да проявяват тенденция към намаление, очакванията на стопанските деятели относно бъдещото развитие на цените стават по-неблагоприятни и те предпочитат да засилят ликвидността си чрез поддържането на по-големи касови наличности, предизвиквайки по този начин известно намаление в скоростта на обращениито на търговските или безсрочните влогове¹⁵.

Общо взето, промените в скоростта на влогообращението имат по-голямо конюнктурно значение от промените в обема на влоговете в кредитните институти – те първи отразяват промените в настроенията и очакванията на стопанските деятели във връзка с развитието на цените и с общото конюнктурно развитие на страната. На второ място, промените в скоростта на влогообращението обикновено проявяват значителна успоредност с промените в движението на цените, с тази разлика че те предхождат по време промените в движението на цените и че амплитудата в колебанията на индекса на скоростта на влогообращението е, по подобие на почти всички парични конюнктурни показатели, много по-голяма от амплитудата в колебанията на индексите на цените. С други думи, понижението в индекса на скоростта на влогообращението от горната повратна точка до долната повратна точка на конюнктурния цикъл ще бъде много по-голямо, отколкото съответното понижение в общия индекс на цените на едро, или даже на един нарочен индекс на стоки с „реагибилни“ цени. На трето място, емпирично наблюдаваното твърде чувствително увеличение в скоростта на влогообращението през горния стадий на периода на стопански просперитет отразява в голяма степен неспособността на банковата система да продължава да разширява обема на кредита с кумулативно развиващо се темпо: всяко относително задържане в темпото на разширение на банковия кредит действува за едно повече от съответно увеличение в скоростта на влогообращението. Въпреки това всяко стеснение на банковия кредит в горния стадий в периода на стопански просперитет, особено когато е съпроводено с появата на известни затруднения в едни или други

15 Monetary Review 1936 (c. 29). League of Nations, Geneva, 1937.

индустрии, ще предизвика едно внезапно и твърде силно намаление в скоростта на влогообращението – във връзка със стремежа на стопанските деятели да си обезпечат по-голяма ликвидност. Следователно преходът от периода на стопански просперитет към периода на стопанска рецесия се означава много по-добре чрез намалението в скоростта на влогообращението, отколкото чрез понижението в цените на едро, които следват намалението в скоростта на влогообращението с известно закъснение.

3. Конюнктурното значение на промените в състава на влоговете. Влоговете в дадена кредитна система не се разделят само на безсрочни и срочни, а и на няколко други категории. Трудностите за сравнение на движението на тези отделни категории влогове са значителни даже когато се отнася до една отделна кредитна система, защото отделните групи банки работят с различни дефиниции на различните категории влогове, което възпрепятства до известна степен тяхната сравняемост. Тези трудности са още по-големи, когато се отнася до международни сравнения на движението на различните категории влогове. Общо взето обаче, влоговете във всяка кредитна система могат да бъдат разделени на две категории: на безсрочни влогове и на срочни влогове. Промените в съотношението на тези две категории влогове през отделните фази на конюнктурния цикъл притежават значителна ценност като конюнктурни показатели и могат често да бъдат използвани не само като средство за анализиране на конюнктурното развитие на стопанството в миналото и в настоящето, но даже и за известни конюнктурни предвиждания. Така например емпирично е доказано, че след 1931 година главните повратни точки в развитието на обема на индустриалното производство в ред европейски държави са били предхождани от съответни промени в сравнителното значение на безсрочните влогове към общата сума на влоговете в отделните национални кредитни системи, което подсказва на свой ред, че едно прехвърляне на влогове от сметките на безсрочните към сметките на срочните влогове упражнява дефлационно въздействие върху движението на цените и обема на производството, докато едно прехвърляне на влогове от сметките на срочните към сметките на безсрочните влогове оказва известно инфлационно въздействие, което се отразява върху движението на цените и обема на производството с едно закъснение от шест до девет месеца¹⁶. Естествено тези емпирично наблюдавани промени в състава на влоговете трябва да получат и съответното теоретично обяснение, за да могат да бъдат с право използвани при конюнктурните анализи.

Явно е, че съотношението между безсрочните и срочните влогове не е твърдо и ясно определено – то се мени с промените в общото конюнктурно развитие на страната. Наистина, съществуват известни структурни фактори, които действуват за дълготрайното увеличение на сравнителното участие на срочните влогове в общата сума на влоговете на почти всички национални кредитни системи, особено през периода след Първата световна война. Това явление се дължи в голяма степен на прогресивната „демократизация“ на банковото дело през последните десетилетия, в смисъл на постепенното разширение на участието на дребните стопански деятели и на дребните вложители в кръга на банковата клиентела, т.е. именно на онези лица, които влагат спестяванията си или временно излишните си оборотни средства под формата на срочни влогове в кредитните институти¹⁷. Това развитие, между друго,

16 Money and Banking 1935/1935. T I, c. 16. League of Nations, Geneva, 1937.

17 Money and Commercial Banks 1931 (c. 52). League of Nations, Geneva, 1933.

обяснява до известна степен и тенденцията към постоянно увеличение в броя на банковите клонове в по-големите градове на отделните страни, както и навлизането на банковите клонове, или създаването на нови и сравнително малки кредитни институти, във все по-голям брой неголеми населени центрове.

Общо взето, през периоди на възходящо развитие на цените и на стопански подем участието на безсрочните влогове в общата сума на влоговете в кредитната система проявява тенденция към разширение, докато през периоди на низходящо развитие на цените и на стопанска рецесия срочните влогове показват известно относително, ако не и абсолютно, увеличение за сметка на едно съответно относително и абсолютно намаление на безсрочните влогове. Това се дължи на обстоятелството, че безсрочните влогове представляват, така да се каже, касовите резерви на дребни търговци и въобще на стопанските дейатели. По-ниското равнище на цените през периоди на стопанска рецесия и депресия означава едно съответно увеличение в купувната сила на непроменените или даже на намалените по обем безсрочни влогове на категорията на стопанските дейатели – нещо, което повдига тяхната купувна сила до равнището отпреди появата на тенденцията към понижение на цените. По този начин част от безсрочните влогове стават излишни, особено предвид на обстоятелството, че през периоди на стопанска рецесия и депресия стопанските дейатели по правило, не проявяват склонност към разширение на дейността си и могат следователно да прехвърлят средствата си към сметките на срочните влогове с оглед на по-доброто олихвяване на временно излишните средства. На второ място, едно прехвърляне на влогове от сметките на безсрочните към сметките на срочните влогове е от значение и поради обстоятелството, че то означава не само относителното намаление на безсрочните влогове, но и известно отслабване в степента на използването на този намален обем на безсрочните влогове. Всяка неблагоприятна промяна в очакванията на стопанските дейатели относно бъдещото развитие на цените, на производствените разноски и на печалбите, независимо от причините, предизвикали тази неблагоприятна промяна, води към известно намаление в обема на новите капиталови инвестиции и действия за увеличение на онази част от текущите доходи, които стопанските дейатели предпочитат да държат в ликвидно състояние. Подобни влогове остават временно неизползвани, с крайно понижена скорост на обращение и служат по-скоро като резерви на купувна сила, отколкото като редовни платежни средства. Тяхното въздействие върху равнището и развитието на цените следователно е ограничено до минимум.

Даже в случаите, когато едно прехвърляне на влогове от сметките на безсрочните към сметките на срочните влогове не предизвиква една абсолютна промяна в общата сума на влоговете в кредитната система, относителното намаление на участието на безсрочните влогове в общата сума на влоговете ще упражни известно дефлационно въздействие върху равнището на цените, понеже подобно прехвърляне намалява разполагаемите платежни средства в размер на прехвърлените суми от сметките на безсрочните към сметките на срочните влогове. Понеже в повечето случаи банките са принудени, по силата на нарочни закони или на традицията, да поддържат по-ниски касови резерви (разполагаеми средства) срещу срочните, отколкото срещу безсрочните влогове, неблагоприятното дефлационно въздействие на прехвърлянето на безсрочни влогове към сметките на срочните влогове се компенсира донякъде чрез освобождаването на част от разполагаемите средства, които банките са били принудени да поддържат в миналото като резерви, и защита на по-

големият обем на безсрочните влогове. Значението на едно подобно освобождаване на част от разполагаемите средства на банките за развитието на обема на банковия кредит не трябва да се подценява. Така например според една преходна бележка на Дж. М. Кейнс в неговия „Трактат върху парите“¹⁸, понижението на процентното съотношение на разполагаемите средства към общата сума на влоговете от страна на една от големите пет банки в Лондон от кръгло 15% на кръгло 11% през периода от 1926 до 1929 г. включително е предизвикало освобождаването на една сума от кръгло 11 милиона лири стерлинги от салдото на разполагаемите средства на тази банка, чрез което са били създадени от банковата система нови влогове (кредити) за кръгло 100 милиона лири стерлинги – без едно съответно увеличение в общата сума на резервите в слетите баланси на големите пет лондонски банки. Едно подобно разширение в обема на банковите кредити и влогове безспорно ще упражни известно въздействие върху развитието на цените.

Накрай, трябва да се подчертае, че през периода на стопанска депресия липсата на склонност от страна на стопанските дейатели да пласират средствата си в нови обекти или да разширяват капиталовите си инвестиции може да се окаже количествено от по-голямо значение, отколкото намалението в количеството на разполагаемите платежни средства. Така абсолютният обем на безсрочните влогове може да остане непроменен или даже да бъде намален доста чувствително, но средната скорост на обращението на това намалено салдо от безсрочни влогове може да покаже още по-силно намаление. Впоследствие и след достигането на най-ниската точка на стопанската депресия, дълго преди появата на една тенденция към повишение в равнището на цените, безсрочните влогове ще започнат да проявяват тенденция към относително, ако не и абсолютно разширение. Разбира се, началният стадий на процеса на стопански подем след депресията може в известни случаи да бъде финансиран предимно чрез известно нарастване в скоростта на обращението на безсрочните влогове, а не чрез едно абсолютно увеличение в обема на ефективните платежни средства. Такъв е бил случаят, изглежда, с финансирането на стопанския подем в Съединените щати през периода от 1932 до 1934 година, когато първите стъпки по пътя на активизирането на индустрията не са били съпроводени от известно, повече или по-малко съответно, разширение в обема на безсрочните влогове, а от едно твърде чувствително нарастване в скоростта на обращението на безсрочните влогове¹⁹. Общо взето обаче, относителното нарастване на безсрочните влогове в края на периода на стопанска депресия и в началото на зараждащия се процес на стопански подем представлява една необходима предпоставка за активизирането на народното стопанство и предхожда по време тенденцията към повишение в равнището на цените. Следователно конюнктурната стойност на промените в движението, в скоростта на обращението и в състава на влоговете в кредитната система трябва да се счита за твърде значителна, понеже тези промени позволяват не само да се анализира правилно развитието на цените в миналото и в настоящето, но и да се извършват сполучливи догадки относно бъдещата насока на развитието на цените.

18 *Keynes, J. M.* A Treatise on Money. T. II, c. 74–75. London, 1930.

19 *Monetary Review* 1936 (c. 37–38). League of Nations, Geneva, 1937.

ЦЕНТРАЛНИТЕ БАНКИ В СЪВРЕМЕННИТЕ КОНЮНКТУРНИ ТЕОРИИ*

I. УВОД

Многочислеността и разнообразието на конюнктурните теории, изградени от именити икономисти и ревностно поддържани в днешно време от техни не по-малко именити последователи, способства по-скоро за изтъкването на различията, отколкото за подчертаването на общите допирни точки в отделните теории. На пръв поглед поне различията в гледищата изглеждат твърде големи даже за един опит към синтезиране на общите черти в различните конюнктурни теории: поддържаните тези изглеждат диаметрално противоположни и взаимно изключващи се. Фактически обаче един критичен преглед на многобройните конюнктурни теории би установил много общи черти в привидно изключващи се тези; защото в голям брой случаи различията между отделните автори не се отнасят до принципи положения или до същността на известни стопански явления, а до значението и ролята на известни фактори на икономическо неравновесие. Така например даже онези конюнктурни теории, които предлагат едно „непарично“ обяснение на конюнктурния цикъл, както подчертава Ф. А. Хайек, всъщност са изградени върху изричната или негласна предпоставка, че производството на нови капиталови блага е възможно благодарение на еластичността на кредитната система и на създаването на допълнителни кредити от страна на банките.¹ Също така, когато преминем от чистата конюнктурна теория към областта на конюнктурната политика и анализираме средствата, предлагани от различните конюнктурни теории за смекчаване амплитудата на цикъла и особено за превъзможване на стопанските депресии, наново изпъква горната изрична или мълчалива предпоставка: тези средства предполагат не само еластичността на кредитната система, но и способността на централните банки да въздействат чрез едни или други технически средства, върху лихвените проценти върху обема на банковите кредити и върху самото равнище на цените. Накратко, съвременните конюнктурни теории са повече или по-малко свързани с теорията на централните банки; и първата цел на настоящата студия е да се изтъкне връзката между отделните конюнктурни теории с кредита и теорията на централните банки.

* Годишник на Държавното висше училище за финансови и административни науки. Т. V, 1945/1946 г. С., 1946.

1 Hayek, F. A. „Monetary Theory and the Trade Cycle“ (с. 90), London, 1933.

Съвременната теория на централните банки обаче представлява всъщност една система от обобщения и изводи, почиващи предимно върху действията и политиката на английската емисионна банка. Но политиката на английската емисионна банка предполага една историческа обусловеност, една такава обстановка, която не се повтаря в други страни и периоди от време. На пръв поглед следователно изграждането на една теория на централните банки върху толкова тесни основи буди известни съмнения. Съществуват значителни различия както по отношение структурата на банковите системи на различни страни, така и относно устройството на техните национални парични пазари. Тези различия не могат да не оказват влияние върху политиката на централните банки и върху техните сравнителни възможности за въздействие. На второ място, почти всеобщо възприетата теза за възможностите на централните банки да въздействат върху равнището на цените почива върху предпоставката, че съществуващият монетен еталон не представлява пречка за подобно въздействие от страна на емисионната банка. На трето място, действията и политиката на централната банка биха били съвсем различни при една банкова система, изградена върху принципа на множество отделни банкови единици, отколкото при една такава структура на банковата система, позволяваща на централната банка да действа чрез една малка група от големи банки, разполагащи с огромна верига от клонове в страната. Накрай, различията в законодателните разпоредби относно величината на резервите на централната банка и на резервите, възприети чрез закон или по традиция от останалите банки, обуславят и съответните действия и възможности на централните банки да въздействат върху паричния пазар. Тези различия на „историческата обстановка“ ограничават универсалната валидност на една теория на централните банки, изградена предимно върху действията и политиката на една отделна, макар и световноизвестна, емисионна банка.

И тъй както анализът на различните конюнктурни теории изтъква на преден план значението на централните банки в конюнктурната теория, така и конюнктурната теория налага извършването на един критичен преглед на съвременната теория на централните банки. В края на краищата, както с право изтъква Т. Е. Грегори², една теория на централните банки трябва да държи добра сметка за следните обстоятелства: а) влиянието на монетния еталон и на различните по своята структура парични пазари върху изложението на централната банка; б) техническите средства на разположение на централната банка за въздействие върху паричния пазар и обема на банковите кредити; и в) предполагаемата връзка между действията на централната банка и крайните действителни причини за промените в нивото на цените. С други думи, един критичен преглед на теорията на централните банки трябва да се занимае с въпросите, свързани с обстановката, при която е поставена да действа самата централна банка; с въпросите за техническото провеждане на целите, които си поставя централната банка; и с въпросите, свързани с теорията на цените. Явно е, че тези въпроси надхвърлят рамките на поставената тема и особено на настоящата малка студия, която не си поставя за цел да се занимава с теорията на цените, но за която все пак не са чужди въпросите, свързани с предполагаемата връзка между действията на централната банка и крайните действителни причини за промените в нивото на цените. Извършването на един критичен преглед на теорията на централните банки – във връзка с конюнктурната теория – представлява действително втората цел

2 Gregory, T. E. „Gold, Unemployment and Capitalism“ (c. 166), London, 1933.

на настоящата студия, но задачата всъщност се състои по-скоро в самото поставяне на проблемите, отколкото в тяхното цялостно разрешение. Авторът на тези редове ще счита задачата си за изпълнена, ако може да докаже кога, доколко и при какви други предпоставки основните предпоставки на съвременната теория на централните банки могат да бъдат считани за реални и реализуеми.

II. ЦЕНТРАЛНИТЕ БАНКИ В РАЗЛИЧНИТЕ КОНЮНКТУРНИ ТЕОРИИ

Опитът да се определи мястото и значението на централните банки в съвременните конюнктурни теории предполага една или друга класификация на отделните конюнктурни теории. Всяка класификация на различни теории обаче страда от значителни недостатъци, понеже се стреми да сгруппира под един общ покрив различни по съдържание теоретически построения. В края на краищата класификацията на конюнктурните теории ще зависи не само от целта, с оглед на която се извършва класифицирането, но още и от субективните преценки на автора на самата класификация. Само така могат да бъдат обяснени различията в познатата сложна класификация на конюнктурните теории, възприета от У. К. Мичъл³ – с оглед на това, дали конюнктурният цикъл се дължи на физически или на емоционални, или, накрай, на институционални процеси; на твърде разпространената в по-ново време класификация на Готфрид фон Хаберлер⁴ – на чисто монетарни, свръхинвестиционни, подконсумативни, психологически и реколтни теории; или на сравнително най-простата класификация, възприета от Ф. А. Хайек⁵ – на парични и на непарични теории. Но даже тази последна и сравнително проста класификация на Ф. А. Хайек не може да служи за целите на настоящото изследване поради обстоятелството, че съществуват няколко коренно различни по съдържание „парични“ теории и, на второ място, че измежду „непаричните“ теории съществуват огромни различия и противоречия, които, привидно поне, ги правят взаимно изключващи се. Ето защо за предпочитане е една по-детайлна класификация, приближаваща се значително до споменатата по-горе класификация на конюнктурните теории от Хаберлер, с известни отклонения или добавки: към чисто паричните конюнктурни теории ще бъдат включени както паричната свръхинвестиционна теория, така и особената парична подконсумативна теория на Ханс Найсер⁶.

1. Парични конюнктурни теории. Съществуват три групи конюнктурни теории, които могат да бъдат разгледани като изцяло или предимно парични конюнктурни теории. Най-ярък представител на чисто паричната конюнктурна теория е може би английският икономист Р. Дж. Хоутри, който безкомпромисно и категорично твърди, че конюнктурният цикъл представлява едно чисто парично явление, т.е.

3 Mitchell, W. C. „Business Cycles“ (с. 50–53), New York, 1927.

4 Haberler, G. v. „Prosperity and Depression“ (с. 5–9), Geneva, 1937.

5 Hayek, F. A. „Monetary Theory and the Trade Cycle“ (с. 41), London, 1933.

6 Neisser, Hans „Some International Aspects of the Business Cycle“, Philadelphia, 1936.

един кредитен цикъл⁷. На второ място, съществува цяла плеяда от известни автори, чиито обяснения на конюнктурния цикъл спадат към така наречената свръхинвестиционна теория, обясняваща цикъла с въздействието на банковата система върху нивото на цените посредством промените върху обема на банковия кредит. На трето място, като една предимно парична теория следва споменатата вече парична подконсумативна теория на конюнктурния цикъл на Ханс Найсер. Следващият анализ на въпросните групи теории има за цел да изтъкне ролята и значението на централните банки в зараждането на процеса на стопанския подем и в протичането на целия конюнктурен цикъл.

а) *Чисто паричната конюнктурна теория.* Чисто парично обяснение на конюнктурния цикъл, предложено от Р. Дж. Хоутри и изразено в цяла поредица от негови съчинения, може да бъде резюмирано по следния начин. Ефективното търсене на стоки зависи от промените в обема на разходите на консуматорите, които зависят на свой ред от промените в обема на парите. В съвременното общество парите, не в смисъл на банкноти и монети, а кредитът представлява главното платежно средство. Кредитът на свой ред се създава и регулира от банковата система, която, взета като цяло, е в състояние да създава нови кредити. Банковата система се ръководи от централната емисионна банка чрез нейната скontoва политика и покупко-продажбите на ценни книжа на свободния пазар. Централната банка е в състояние да наложи едно понижение на лихвените проценти за цялата банкова система. Понижението на лихвените проценти предизвиква засилено търсене на кредити, и то предимно от страна на търговците или посредниците, които заемат едно особено стратегическо положение на пазара. Търговците използват получените банкови кредити за увеличение на щокоевете си от блага чрез съответни поръчки до производителите. Разширението в обема на производството предизвиква разширение в обема на купувната сила, или на разходите на консуматорите, което на свой ред стимулира производството. По този начин първоначалното разширение на кредита води до един „омагьосан кръг“ на кредитно разширение и увеличение на производството. Междувременно настъпващото повишение в нивото на цените действа за разширение на търсенето на кредити от страна на търговците, които се стремят да се запасят навреме с достатъчни щокоеве от блага при сравнително ниски цени. Повишението на цените и все по-пълната заетост на труда налага успоредното разширение в количеството на паричното обращение, т.е. на банкнотите и монетите, необходими за плащането на надници, заплати, пенсии и пр. Отделните банки и по съвкупност цялата банкова система е изправена пред голямо търсене на банкноти и монети, които могат да бъдат доставени само от централната банка. Рано или късно обаче ще дойде момент, когато централната банка не ще бъде готова да снабдява банките с допълнителни количества банкноти и монети – понеже разширението на банкнотното обращение е обусловено от величината на златния резерв и законния процент на покритието, което намалява с влошаването в платежния баланс на страната вследствие повишението на вътрешното ниво на цените. Този именно момент, наложен от централната банка, е свързан с края на процеса на стопански подем, с появата на стопанската криза и на следващия процес на стопанска депресия, свързан с един „омагьосан кръг“ на кредитно стеснение, на свиване на производството и на спадане в нивото на цените. Основната теза, която

7 Hawtrey, R. G. „Currency and Credit“ (c. 154) London, 1930.

определя и теорията на Хоутри като чисто парична, е неговата теза за „присъщата нестабилност на кредитната система“⁸. По-точно – „омагьосаният кръг на инфлацията и омагьосаният кръг на дефлацията обуславят присъщата нестабилност на кредитната система“⁹; и, по-нататък, „трябва да разграничаваме между двете отделни фази при регулирането на кредита от страна на централната банка. Понякога тя трябва само да модифицира една тенденция към разширение или свиване на кредита; а понякога централната банка трябва фактически да пречупи и обърне една подобна тенденция“¹⁰. Ако понижението на сконтовия процент на централната банка невинаги е в състояние да предизвика едно бързо разширение в обема на кредита¹¹, то „през периоди на активна стопанска дейност предприетите от централните банки мерки за кредитно стеснение могат да се окажат недостатъчни за превръщането на тенденцията към разширение в тенденция към стеснение, макар че винаги е възможно да се засилят тези мерки до предела, когато ще станат действително ефект[ив]ни“¹². С една дума, конюнктурният цикъл според Хоутри, е един чисто кредитен цикъл, почиващ върху присъщата нестабилност на кредитната система и развиващ се благодарение на действието или на бездействието на централната банка. Централната банка разполага с нужните средства да регулира кредитния цикъл: „Ако сконтовият процент не е достатъчно висок, той може да бъде повишен. Продавайки ценни книжа на пазара, централната банка може да обезпечи ефект[ив]ността на сконтовия процент; тя може да принуди другите банки да търсят кредити при нея с цел да си набавят необходимите им запаси от банкноти и монети.“¹³ Ако ли, от друга страна, централната банка е допуснала поради бездействието си едно твърде чувствително кредитно разширение, което застрашава стабилността на националната монета чрез бързото изчерпване на златните резерви на банката, тя ще бъде принудена бързо и рязко да ограничи кредитораздаването „въпреки протестите на търговския свят срещу парадоксалната мярка за преодоляване на една остра оскъдица за пари чрез съзнателното изостряне на тази оскъдица от страна на банката“¹⁴. Напротив, през периоди на стопанска депресия и особено след преминаването на най-ниската точка на депресията, един режим на етин и изобилен кредит, въведен от централната банка, рано или късно ще предизвика известно активизиране на кредитораздаването, което прави излишни всякакви правителствени проекти за обществени строежи: „Обикновено стимулт към търсене на кредити от страна на частни търговци ще може да превъзмогне мъртвата точка много преди обществените мероприятия, създадени от правителството като средство за инфлационно разширение да дадат плод.“¹⁵

В заключение трябва да се изтъкне, че чисто паричната конюнктурна теория на Р. Дж. Хоутри е изградена в голяма степен върху основните постулати на теорията на централните банки: подемот се заражда благодарение политиката на централната банка, която поддържа един твърде нисък сконтов процент и напълва пазара с пари чрез операциите си на свободния пазар; и процесът на стопански подем се преус-

8 Hawtrey, R. G. „Trade Depression and the Way Out“, (p.s.). London, 1933.

9 Hawtrey, R. G. „The Art of Central Banking“ (c. 168), London, 1932.

10 Hawtrey, R. G. „The Art of Central Banking“, c. 169.

11 Hawtrey, R. G. „Capital and Employment“ (c. 86), London, 1937.

12 Hawtrey, R. G. „The Credit Deadlock“ – article in „The Lessons of Monetary Experience“ (c. 133), London, 1937.

13 Hawtrey, R. G. „Capital and Employment“, c. 118.

14 Hawtrey, R. G. „Currency and Credit“, c. 158.

15 Hawtrey, R. G. „Trade Depression and the Way Out“, c. 133.

тановява, когато централната банка намери за уместно да преустанови кредитното разширение, отказвайки да снабдява банките с желаните от тях количества банкноти и монети. Този отказ на централната банка да снабдява банковата система с допълнителни количества редовни платежни средства ще се наложи рано или късно благодарение действието на златния еталон: „Когато камбиото се развива неблагоприятно и предизвиква отлив на злато, централната банка пристъпва към повишение на сконтовия процент и към продажба на ценни книжа на свободния пазар; последвалото ограничение на кредита се предава на търговските банки и те обезкуражават клиентите си да сключват нови заеми. Резултатът е едно свиване в доходите и разходите на консуматорите.“¹⁶ Следователно теорията на Хоутри е свързана с функционирането на златния монетен еталон и предполага, че централната банка е в състояние да въздейства върху обема на кредита, т.е. върху политиката на другите банки, чрез промените в сконтовия си процент и чрез операции на свободния пазар. Накрай, теорията на Хоутри почива и върху една друга предпоставка, а именно, че промените в нивото на цените са в зависимост, чрез промените в доходите и разходите на консуматорите, от промените в обема на платежните средства (пари и кредит), въпреки обстоятелството, че „нивото на цените трябва да се приспособява към много на брой непарични въздействия“¹⁷. Тези институционални фактори, върху които Хоутри изгражда своята теория, правят конюнктурния цикъл неизбежен: „дотогава, докогато кредитът се регулира с оглед на резервните отношения, конюнктурният цикъл неизбежно ще се появява“¹⁸.

б) *Паричната свръхинвестиционна конюнктурна теория*. Като типични представители на паричната свръхинвестиционна конюнктурна теория могат да бъдат посочени двамина австрийски икономисти, Ф. А. Хайек и Л. Мизес, и един британски икономист, Лайънъл Робинс. Тези автори изхождат от емпирически наблюдаваното много по-силно конюнктурно колебание в обема на производството на инвестиционни блага, отколкото на консумативни блага: през възходящата фаза на конюнктурния цикъл обемът на производството на инвестиционни блага се увеличава много повече, отколкото обемът на производството на консумативни блага, и през низходящата фаза на цикъла обемът на производството на инвестиционни блага се свива много повече, отколкото обемът на производството на инвестиционни блага. От това разхождение в обема на производството на инвестиционни и на консумативни блага се поражда, според паричната свръхинвестиционна конюнктурна теория, известна диспропорционалност в структурата на производството, която диспропорционалност в края на краищата предизвиква прекъсването на процеса на стопански подем и появата на стопанската криза и депресия. Самата диспропорционалност в структурата на производството се поражда вследствие на прекомерните капиталови инвестиции в индустрията за производство на инвестиционни блага; а тези прекомерни капиталови инвестиции на свой ред се улесняват от организацията и функционирането на банковата система. Така конюнктурният цикъл според въпросните автори представлява едно парично явление, защото диспропорционалността в структурата на производството се явява като резултат на склонността на банковата система да улеснява прекомерните капиталови вложения в индустрията за производство на инвестицион-

16 Hawtrey, R. G. „The Art of Central Banking“, с. 175.

17 Hawtrey, R. G. „Currency and Credit“, с. 86.

18 Hawtrey, R. G. „Monetary Reconstruction“ (с. 136), London, 1926.

ни блага; но цикълът не може да бъде отстранен и процесът на стопански подем не може да бъде продължен само чрез парични средства, т.е. чрез допълнителното създаване на платежни средства от страна на банковата система. Ала паричният фактор представлява главната активна причина, която нарушава положението на стопанско равновесие и предизвиква появата на конюнктурния цикъл.

Авторите, които поддържат паричната свръхинвестиционна конюнктурна теория, изхождат от познатия Вискелов процес на разширение, почиващ върху разхождението между естествената и пазарната лихва: „Важното в случая е да се изтъкне, че поддържането на едно устойчиво общо равнище на цените зависи, при други равни условия, от поддържането на един определен лихвен процент върху заемите и че едно постоянно разхождение между този определен лихвен процент и фактическата пазарна лихва упражнява едно прогресивно и кумулативно въздействие върху цените.“¹⁹ Вискел описва този процес на разширение по следния начин: „Ако банките отпускат заеми при лихви значително по-ниски от естествената или нормална лихва, тогава спестовността ще бъде ограничена и ще отстъпи място на едно засилено търсене на блага и услуги за текуща консумация. На второ място, изгледите за реализиране на печалби от страна на стопанските деятели ще бъдат увеличени и търсенето на блага и услуги, както впрочем и на сурови материали за бъдещо производство, ще нарасне в онзи размер, който е бил потискан преди благодарение на по-високия пазарен лихвен процент. Вследствие на увеличените доходи на работници, земевладелци и собственици на сурови материали (поради засиленото търсене) цените на консумативните блага ще започнат да се покачват, и то толкова по-силно, колкото по-бързо става изтеглянето на фактори на производството от пазара на консумативни блага и пренасочването им към производството на бъдещи блага. Равновесието в пазара за блага и услуги следователно ще бъде нарушено.“²⁰ И така, стопанският подем се заражда вследствие на обстоятелството, че банките поддържат пазарната лихва на по-ниско равнище от естествената лихва, т.е. един лихвен процент, при който търсенето на кредит превишава обема на текущите спестявания. В резултат се поражда известно кредитно разширение, нивото на цените се покачва и самото повишение в цените уголемява печалбите. Процесът става кумулативен, понеже уголемяването на печалбите и повишението на цените предизвиква стопанските деятели към сключването на нови заеми, даже при известно повишение в пазарната лихва, и инвестирането на получените средства в блага и услуги. В това отношение съществува пълна аналогия между чисто паричната конюнктурна теория на Хоутри и паричната свръхинвестиционна конюнктурна теория.

Но този процес на кредитно разширение, според поддръжниците на паричната свръхинвестиционна конюнктурна теория, представлява само едната част на медала; другата част изобразява неизбежната диспропорционалност в самата структура на производството, която се явява като резултат на изобилието на кредити и удължаването на производствените процеси. С постепенното приближаване към едно състояние на почти пълна заетост на факторите на производството настъпва една неизбежна тенденция към повишение в цените на самите фактори и на готовите консумативни блага: инвестирането на допълнителни парични средства в индустрията за производство на инвестиционни блага става възможно само чрез привличането

19 Wicksell, Knut „Interest and Prices“ (c. 120), London, 1936/

20 Wicksell, Knut „Lectures on Political Economy“ (т. 2, с. 194), London, 1934, 2 тома.

на фактори на производството от долните стадии на производството, т.е. в края на краищата от индустриите за производство на консумативни блага; и относителното, ако не и абсолютно, намаление в обема на производството на консумативни блага вследствие на привличането на фактори на производството към по-горните стадии на производствения процес, съпроводено с едно не само относително, но и абсолютно разширение на търсенето на готови консумативни блага (вследствие на увеличените доходи на работници, земевладелци и собственици на сурови материали) предизвиква една кумулативна тенденция към повишение на цените на готовите консумативни блага. Понеже цените проявяват тенденция да се покачват по-бързо, отколкото темпото на увеличение на купувната сила, настъпва един процес на „наложено спестяване“ – едно понятие, въведено за пръв път в съвременната икономическа литература от Лудвиг фон Мизес²¹; по този начин реалният капитал, необходим за фактическото разширение на капиталовите инвестиции, се изтръгва от консумативната публика посредством повишението в цените и следващото намаление в реалните доходи, докато самият паричен капитал, необходим за горните инвестиции, се доставя от банковата система, чрез принципа на създаването на допълнителни платежни средства²². Този кумулативен процес на разширение трябва, според въпросната теория, рано или късно да бъде преустановен: новозапочнатите производствени процеси, удължаващи самата структура на производството, могат да бъдат завършени само при предпоставката, че банковата система продължава да снабдява предприемателите с един непрекъснат поток от допълнителни кредити. Този непрекъснат поток от допълнителни кредити обаче трябва на свой ред да бъде подхранван от съответно увеличена спестовност от страна на консуматорите – и то в един момент, когато процесът на „наложено спестяване“ действа за намаление на реалните доходи на консуматорите и оттам за намаление на спестовността. С намаляването, или само с относителното задържане на спестовността, банковата система е принудена да повиши пазарния скотов процент, а при по-високия скотов процент известни капиталови инвестиции, извършени или започнати при преобладаващия в миналото нисък скотов процент, стават икономически нерентабилни. Следователно недостатъчните спестявания от страна на потребителите предизвикват, първо, една трайна тенденция към повишение в цените на консумативните блага, и второ – едно намаление в темпото на създаване на допълнителни кредити от страна на банките. При отсъствието на един златен еталон или на строги правила относно резервните отношения разширението на кредита от страна на банковата система може да продължава дотогава, докогато населението все още желае да си служи с бързо обезценяващите се пари, вместо да прибегне до натурална размяна. Дълго преди този момент обаче банките ще намалят темпото на създаването на допълнителни кредити и самото намаление в това темпо, а не едно абсолютно свиване на кредита, ще бъде достатъчно да предизвика края на процеса на стопански подем и появата на стопанска криза. В този момент настъпва „... една нова и обратна промяна в отношението между търсенето на консумативни блага и търсенето на инвестиционни блага в полза на първите. Цените на консумативните блага следователно ще се покачат спрямо цените на инвестиционните блага. И това покачване в цените на консумативните блага ще бъде толкова по-чувствително, понеже се явява като последица не само на едно

21 Mises, Ludwig von „The Theory of Money and Credit“ (c. 12), London, 1934.

22 Hayek, F. A. „The Monetary Theory of the Trade Cycle“, c. 177.

разширение в търсенето на консумативни блага, но на едно разширение в търсенето, измерено в пари. Всичко това означава необходимостта от връщането към по-къси и по-малко капиталистични начини на производство.²³ Периодът на стопанска криза и на стопанска депресия следователно е съпроводен с един процес на скъсяване структурата на производствените процеси, т.е. с обратния процес на онзи, наблюдаван през периода на стопанския подем. Според израза на друг и виден поддръжник на тази теория, през краткотрайната фаза на стопанската криза „консумацията се поддържа за сметка на капитала. Съпротивителните сили на индустриите за производство на инвестиционни блага се пресушават и стремежът към по-голяма ликвидност се изостря“²⁴. Процесът на стопанска депресия е вече въдворен и естествено се развива кумулативно. Това кратко изложение на процеса на стопанския подем и на причините за неговия неизбежен край е по необходимост непълно и не представя в достатъчно обилна светлина тази толкова издържана парична свръхинвестиционна конюнктурна теория. Горният кратък преглед на тази теория бе нужен за целите на настоящото изследване само за да се подчертае преобладаващото значение на лихвения процент и на паричния фактор изобщо в изграждането на въпросната теория. А тази теория почива върху няколко парични предпоставки: а) централната банка може да предизвика едно отклонение на пазарния сконтов процент от естествения сконтов процент в стопанството в даден момент и при определено стопанско положение; б) понижението на пазарната лихва е в състояние да предизвика значително търсене на кредити от страна на стопанските дейатели; в) подведени от централната банка, банките са в състояние да задоволят нарасналото търсене на кредити чрез така нареченото създаване на допълнителни кредити; и г) веднъж процесът на разширение започнал, централната банка не е в състояние да предпази системата от появата на известна диспропорционалност в структурата на производството, която неминуемо ще предизвика край на подема и появата на стопанска депресия; защото „крахът на един инфлационен подем разкрива значително капиталово разхищение. Значителни капиталови инвестиции, направени в очакване на известна печалба, остават без подобни изгледи. Явно е следователно, че за възстановяването на рентабилността е необходимо да се снижат производствените разноски и да се реабилитират капиталовите блага“²⁵. В разлика от теорията на Р. Дж. Хоутри следователно поддръжниците на паричната свръхинвестиционна конюнктурна теория считат, че никакви мероприятия от парично или друго естество, целящи поддържането на купувната сила на консуматорите, не са в състояние било да предотвратят кризата, било да смекчат остротата на стопанската депресия: „И така в края на нашия анализ ние идваме до резултати, които само потвърждават старата истина, че можем по всяка вероятност да предотвратим кризата чрез навременното задържане на кредитното разширение, но че, веднъж разширението започнало, не можем да сторим нищо, за да излезем от него преди естествения завършек на този процес на разширение.“²⁶

в) *Паричната подконсумативна конюнктурна теория*. Паричната подконсумативна конюнктурна теория на Ханс Найсер е диаметрално противоположна на разгледаната по-горе парична свръхинвестиционна теория. Така, докато Ф. А. Хайек

23 Hayek, F. A. „Prices and Production“ (с. 79). London, 1932.

24 Robbins, Lionel „The Great Depression“ (с. 71), London, 1934.

25 Robbins, L. „The Great Depression“, с. 69.

26 Hayek, F. A. „Prices and Production“, с. 87.

например твърди, че причината за края на стопанския подем се крие в недостатъчно големите спестявания от страна на потребителите, които предизвикват оскъдицата на капитали, предшестваща кризата, Найсер поддържа тезата, че краят на стопанския подем се дължи на недостатъчно голяма консумация от страна на потребителите²⁷. Общата подконсумативна теория може да бъде резюмирана, както следва. През възходящата фаза на конюнктурния цикъл се изгражда общественият производствен апарат. Изграждането на новите процеси е свързано с време, тъй че значителен промеждутък от време разделя началния момент на извършването на новите капиталови инвестиции и крайния момент, когато завършените вече капиталови съоръжения започват да произвеждат увеличени количества консумативни блага. Междувременно обаче предлагането на консумативни блага е сравнително оскъдно, докато търсенето се разширява постепенно във връзка с новите доходи, създавани чрез разширението на производствения апарат. Тази сравнителна оскъдност при предлагането на готови консумативни блага предизвиква нови увлечения по посока на вложения на нови капитали в производството на инвестиционни блага. Когато обаче новите капиталови инвестиции бъдат изградени, производството на консумативни блага изведнъж нараства твърде чувствително, пазарите са препълнени с подобни блага и спадането на техните цени се предава автоматически върху активността на индустриите в по-горните стадии на производствения процес. Накратко, явява се известна диспропорционалност в структурата на производството и едно прекомерно влагане на нови капитали в по-горните стадии на производствените процеси, т.е. както при паричната свръхинвестиционна теория, но диспропорционалността се отнася до долните стадии на производствените процеси, или до индустриите за производството на консумативни блага, чийто капацитет е прекомерно разширен в сравнение с обема на търсенето. Кризата се явява вследствие на сравнителната ограниченост на паричните доходи на консуматорите, която предизвиква едно относително намаление на търсенето при наличността на едно твърде разширено предлагане на готови консумативни блага. Оттук и прозвището на тази теория като една подконсумативна теория на конюнктурния цикъл.

Подконсумативните теории на конюнктурния цикъл ще бъдат разгледани отделно не само поради многочислеността им и широкото разпространение, но и поради техния принос към обяснението на конюнктурния цикъл. На това място ще бъде разгледана съвсем накратко паричната подконсумативна теория на Ханс Найсер, която впрочем според признанието на Дж. М. Кейнс²⁸, притежава доста общи черти със специалната конюнктурна теория на последния. Найсер, сам последовател на Викселовата теория за естествената лихва, все пак отказва да възприеме едно обяснение на конюнктурния цикъл, което, според израза на Ф. А. Хайек²⁹, трябва да разчита на една погрешна стъпка на банкерите или на някакъв *deus ex machina*, за да стигне до своите заключения. Признавайки, че крахът може да се породии в индустриите за производство на инвестиционни блага, той все пак подчертава, че положението ще бъде много по-сериозно, „ако затрудненията се появят най-напред в индустриите за производство на консумативни блага, защото това би представлявало, така да се

27 Neisser, Hans „General Overproduction“ – in The Journal of Political Economy, т. 43 (1934).

28 Keynes, J. M. „A Treatise on Money“ (т. I, с. 199), London, 1930, 2 тома.

29 Hayek, F. A. „The Monetary Theory of the Trade Cycle“, с. 145.

каже, ендогенна причина за дефлация³⁰. Ако вследствие на недостатъчното разширение на купуваната сила на потребителите индустриите за производство на консумативни блага понесат загуби, обемът на новите капиталови инвестиции ще бъде веднага ограничен и индустриите за производство на инвестиционни блага ще бъдат непосредствено въввлечени в един стадий на депресия. Процесът на създаване допълнителни кредити от страна на банковата система изобщо допринася за разширението на капиталовите инвестиции в по-горните стадии на производството, но същият този процес обяснява необходимостта от появата на една тенденция към кредитна дефлация непосредствено след пораждаването на първите затруднения в индустриите за производство на консумативни блага. За целите на настоящото изследване е достатъчно да се изтъкне, че теорията на Найсер предполага известна еластичност на кредитната система: процесът на стопански подем е възможен благодарение способността и готовността на банките да създават „допълнителни кредити“, които улесняват вложенията на капитали в по-горните стадии на производството; и процесът на стопанско разширение се преустановява поради стремежа към ликвидност и кредитната дефлация, която настъпва след появата на първите затруднения в пазара на консумативни блага поради недостатъчното разширение на купувната сила на потребителите. Въпреки че тази неизбежна дефлация е от „ендогенно“ естество, пораждаща се вследствие самото развитие на пазара на консумативни блага, тя все пак е от паричен характер и придава следователно паричен облик на целия конюнктурен цикъл като стопанско явление.

2. Непарични свръхинвестиционни конюнктурни теории. Едни от най-известните непарични свръхинвестиционни теории на конюнктурния цикъл са безспорно теориите на немския икономист А. Шпитхоф и на починалия в края на 1946 г. шведски икономист Густав Касел. Вторият от горните двама автори обаче проявява склонност да възприеме едно почти напълно парично обяснение на конюнктурния цикъл в своите по-късни трудове³¹. Както Шпитхоф, така и Касел делегират паричните фактори на съвсем третостепенно място в обяснението на цикъла, отричайки изобщо възможността да се предотвратяват стопанските кризи чрез мероприятия из областта на парите и кредита. „Стопанските кризи се пораждаат чрез погрешни икономически преценки от съвсем особен характер, т.е. едно надценяване на обема на спестяванията, които ще бъдат на разположение в бъдеще за покриване на произведените постоянни капиталови съоръжения.“³² Всъщност обаче, както ще видим при анализа на тази теория, нейните двама видни поддръжници са принудени да възприемат предпоставката за еластичността на кредитната система при цялостното оформяне на тяхното обяснение на цикъла. Извън тази сравнително стегната свръхинвестиционна теория съществува една цяла плеяда от именити икономисти, които поддържат тезата, че конюнктурният цикъл се дължи на прекомерни капиталови вложения в индустриите за производство на инвестиционни блага поради действието на така наречения принцип на ускорението, т.е. че при съществуващата система едно сравнително слабо разширение в търсенето на консумативни блага се предава в многократно увеличен размер върху индустриите за производството на инвестиционни

30 Haberler, G. v. „Prosperity and Depression“, с. 225.

31 Например в „The Downfall of the Gold Standard“, Oxford, 1936.

32 Cassel, Gustav „The Problem of Business Cycles“ (с. 3) — статия в „Quarterly Report“, No. 1, 1933, Skandinaviska Kreditaktiebolaget.

блага. Това обяснение на цикъла естествено е напълно съвместимо с изложените тези на авторите от другите свръхинвестиционни школи; и то, по подобие на обяснението, дадено поотделно от Шпитхоф и Касел, е приемливо само при успоредната предпоставка за еластичността на кредита. Накрай, съществуват редица частични или непълни обяснения на конюнктурния цикъл, които също могат да бъдат причислени към масата на свръхинвестиционните теории, като цикличните промени в производствените разноски, появата на хоризонтална диспропорционалност в структурата на производството, или въздействието на прекомерните задължения върху стопанската активност. Тези частични обяснения трябва да бъдат разгледани, макар и съвсем бегло, все с оглед на мястото, което те отдават на паричния фактори, в частност на централните банки в развитието и протичането на конюнктурния цикъл.

а) *Свръхинвестиционната теория на Шпитхоф и Касел.* Според Шпитхоф и Касел процесът на стопански подем се заражда и развива по начина, описан от поддръжниците на паричната свръхинвестиционна теория – с тази разлика, че и двамата не обръщат достатъчно внимание на паричната страна на този процес. Все пак Шпитхоф признава, че „кредитът представлява една необходима предпоставка за подема“³³, докато Касел, поне в по-късните си трудове, идва до заключението, че „кумулативното развитие на конюнктурния цикъл би отслабнало значително при един режим на устойчива купувна сила на парите“³⁴. Краят на стопанския подем се явява, както бе вече изтъкнато, поради една действителна оскъдица от капитали, която оскъдица не означава само една липса на парични средства, но представлява признак за наличието на известна диспропорционалност в производството на определени категории стопански блага: обикновени консумативни блага, трайни консумативни блага, трайни капиталови блага и материали за производството на трайни блага. Известно свръхпроизводство се явява редовно при производството на трайни капиталови блага и на трайни консумативни блага. Вследствие на въпросната диспропорционалност обаче търсенето на инвестиционни блага намалява, докато предлагането на такива блага, напротив, продължава да се увеличава. Срещу това препълване на пазара с инвестиционни блага се явява една оскъдица от консумативни блага, които са необходими за задоволяване потребностите на заетите в производствените процеси трудови сили. Тази оскъдица от консумативни блага, вместо да предизвика благоденствието на индустриите за производство на консумативни блага, всъщност става причина за прекъсването на процеса на стопански подем: активизирането на индустриите за производство на консумативни блага е възможно само чрез привличане на фактори на производството от горните стадии на производството. Това привличане обаче може да се осъществи, при предпоставката за почти пълна заетост на труда в края на подема, само чрез едно покачване на лихвения процент и при известно общо повишение в нивото на цените и надниците. Покачването на лихвения процент поставя в затруднение мнозина стопански предприематели, започнали процеси на разширение чрез извършването на нови капиталови инвестиции в индустриите за производство на инвестиционни блага. Това затруднение се предава с известно закъснение върху индустриите за производство на консумативни блага, които въобще биват съвсем слабо засегнати от развитието на стопанската конюнктура. В края на краищата следователно краят на стопанския подем се дължи на липсата на реални

33 Haberler, G. v. „Prosperity and Depression“, с. 70.

34 Cassel, Gustav, цит. съч., с. 3.

капитали и на отлива на производствени фактори от горните стадии към долните стадии на производствения процес. Психологически фактори допринасят за влошаването на положението и процесът на рецесия става също така кумулативен, както предишният процес на разширение.

Тази привидно непарична свръхинвестиционна теория на Шпитхоф и Касел обаче невиннаги държи сметка за паричните фактори при развитие на конюнктурния цикъл. Според тези автори³⁵ периодът на стопанска депресия ще бъде рано или късно приключен поради следните причини: а) понеже депресията автоматически води до едно положение, което благоприятства подновяването на капиталовите инвестиции; б) понеже песимизмът на стопанските деятели постепенно изчезва с течение на времето; в) понеже рано или късно ще се появят екзогенни фактори, като нови технически открития и пр., които стимулират стопанската активност. Една чисто непарична свръхинвестиционна теория би трябвало да предполага, че подновяването на капиталовите инвестиции се извършва чрез използването на натрупаните през време на депресията свободни капитали или чрез спестявания от текущи доходи. Фактически обаче изграждането на нови капиталови (трайни) блага трябва по необходимост да бъде извършено в очакване на едно съответно разширено търсене; а търсенето на свой ред е обусловено от бъдещите спестявания – нещо, чийто размер въобще не може да бъде предварително, макар и приблизително, установен. На второ място, приемайки, че за зараждането на подема са необходими и екзогенни стимули от рода на нови технически открития, откриването на нови пазари, на нови златни залежи и пр., непаричната свръхинвестиционна теория всъщност подчертава значението на разхождението между „естествената“ и „пазарната“ лихва: тези екзогенни стимули допринасят за повдигането на естествената лихва, поради което пазарната лихва остава на по-ниско равнище и следователно способства за подновяването на капиталовите инвестиции. Но ниската пазарна лихва – ниска в сравнение с естествената рентабилност на капиталите – означава нарастване на склонността на стопанските деятели да сключват заеми от банките с цел да извършват нови капиталови вложения. А самата поява на една значителна диспропорционалност и производството на определени категории блага, т.е. на трайни капиталови блага, равнозначна с известно свръхпроизводство на този вид блага, не би представлявала затруднение при наличността на едно разширено търсене за други категории консумативни блага: ако банковата система е готова да снабдява индустриите за производство на инвестиционни блага с нови кредити при сравнително нисък лихвен процент, индустриите за производство на инвестиционни блага биха били в състояние да конкурират успешно индустриите за производство на консумативни блага при привличане на фактори на производство, и благоденствието на индустриите за производство на консумативни блага би се предало почти автоматически върху индустриите за производство на инвестиционни блага. Ако това не става и ако затрудненията в индустриите за производство на инвестиционни блага предизвикат свиване на производството и един кумулативен процес на дефлация, обяснението може да се търси само в отслабването на темпото на кредитното разширение или изобщо в спирането на процеса на кредитно разширение от страна на банковата система. Явно е следователно, че така наречената непарична свръхинвестиционна теория на Шпитхоф и на Касел всъщност почива върху мълчаливата предпоставка, че една значителна част от капиталови-

35 Haberler, G. v. „Prosperity and Depression“, с. 79.

те инвестиции, извършени през възходящия стадий на конюнктурния цикъл, е била финансирана чрез допълнителни кредити от страна на банковата система, и то при една недостатъчно висока пазарна лихва в сравнение с естествената рентабилност на капиталите. Обстоятелството, че нито Шпитхоф, нито Касел отделят нужното внимание на кредитния фактор при анализа на протичането на конюнктурния цикъл, не бива да замъглява истината, че процесът на стопанския подем в тяхното обяснение на цикъла фактически почива върху един успореден процес на кредитно разширение, чието приключване предизвиква края на подема и началото на депресията.

б) *Теории, изградени върху принципа на ускорението.* Една друга вариация на свръхинвестиционната конюнктурна теория е изградена върху принципа на ускорението на търсенето. Този принцип гласи, че поради технологически причини сравнително слаби промени в обема на търсенето на консумативни блага предизвикват много по-рязка промяна в търсенето на инвестиционни блага. Принципът на ускорението, взет отделно, не може да обясни конюнктурния цикъл като стопанско явление; придаден към общата свръхинвестиционна теория обаче, той представлява ценен принос към теоретичното обяснение на цикъла. Този принцип обяснява между друго емпирически наблюдаваното много по-силно колебание в производството на инвестиционни блага, отколкото на консумативни блага през времетраенето на цикъла. Той важи не само по отношение на консумативните блага спрямо предходния стадий на производството, но и по отношение на всички междинни блага спрямо съответния предходен стадий на производството. По този начин незначителни промени в обема на търсенето на консумативни блага могат да се превърнат в силни промени при търсенето на блага от по-висока степен. Понеже това „уголемяване“ на търсенето преминава през всички стадии на производствения процес, следва, че колебанията в обема на търсенето и на производството ще бъдат най-силни именно в онези стадии на производствения процес, които са най-отдалечени от сферата на потреблението. Принципът на ускорението, както изтъква Хаберлер³⁶, е приложим в три отделни случая: а) по отношение на трайните инвестиционни блага – гдето известно разширение в търсенето за крайния готов продукт предизвиква много по-значително разширение в търсенето на съответните трайни инвестиционни блага, като машини и пр.; б) по отношение на трайните и полутрайните консумативни блага, като къщи, мебели или автомобили – гдето „ускорението се развива от едно увеличение в търсенето на благата, предлагащи тази услуга“; и в) по отношение на шокове от блага, които производители и посредници нормално поддържат в запас. И в трите горни случая е от значение да се подчертае, че за да се увеличи обемът на производството (вследствие на първоначалното разширение в обема на търсенето), обикновено е необходимо да се извършат значителни непосредствени капиталови инвестиции, които ще започнат да дават плод само в едно по-далечно бъдеще.

За правилното схващане на конюнктурното значение на принципа на ускорението е необходимо да се изтъкне, че темпото на разширението или свиването на търсенето е по-важен фактор, отколкото самата посока в промяната на търсенето, т.е. отколкото самото разширение или самото свиване на търсенето. Един по-дълъг цитат от А. С. Пигу, който вмъква принципа на ускорението в своята конюнктурна теория, ще допринесе за изясняването на въпроса. „Ако търсенето на консумативни блага е константно, то и търсенето на нови инструменти за заменяването на изхабе-

36 Haberler, G. v. „Prosperity and Depression“, с. 83.

ните такива ще бъде константно. Ако търсенето на консумативни блага се разширява с едно константно темпо, то търсенето на нови инструменти за заменяване на похабените такива постепенно ще нарасне, така че търсенето на нови инструменти, общо взето, ще нарасне постепенно. Ако обаче се наблюдава намаление в темпото на разширение на търсенето на консумативни блага, то търсенето на нови инструменти за целите на новото производство трябва да се ограничи, и по съвкупност общото търсене на нови инструменти вероятно ще се ограничи. Но темпото на разширение в търсенето на консумативни блага може често пъти да намалява, като самото търсене обаче продължава да се увеличава. Следователно обемът на търсенето на инструментални блага, бидейки свързан с темпото на разширение в търсенето на консумативни блага, често пъти ще започне да намалява, преди да настъпи намаление в обема на търсенето на консумативни блага. И така, даже когато причината за преустановяването на един процес на стопански подъем и превръщането му в процес на депресия изхожда от страната на консумативните блага, фактически началото на низходящото развитие може да се появи най-напред в инструменталните блага.³⁷ За пълнота трябва да се прибавя, че горният принцип на ускорението е използван най-рационално при обяснението на конюнктурния цикъл от редица автори, като Афталион, Дж. М. Кларк, Д. Х. Робъртсън, В. Рьопке, У. К. Митчъл и самия А. Шпитхоф, чиято теория бе разгледана по-горе.

Приложението на принципа на ускорението поставя два отделни въпроса: а) дали първоначалното разширение в търсенето на консумативни блага изхожда от известно инфлационно разширение в обема на купувната сила, или представлява само едно разместване на търсенето от едни консумативни блага към други консумативни блага; и б) дали вложенията на капитали за производството на нови инструментални блага (да употребим израза на Пигу) се финансират от инфлационни източници или чрез спестявания от текущи доходи. В първия случай ние можем да се съгласим с Хаберлер³⁸, че понякога даже едно разместване в търсенето на едни вместо други консумативни блага е в състояние да предизвика едно много по-голямо увеличение в търсенето и следователно в производството на инвестиционни блага; но че в повечето случаи разширението в обема на търсенето на консумативни блага се дължи на известно инфлационно разширение на купувната сила на потребителите, което предизвиква увеличено търсене на инвестиционни блага, засилено търсене на кредити от банките, увеличение на печалбите на стопанските деятели, т.е. един кумулативен процес на разширение. Във втория случай – когато финансирането на новите капиталови инвестиции се извършва чрез спестявания от текущи доходи – принципът на ускорението едва ли е приложим, защото увеличеното вложение на капитали в даден сектор ще предизвика едно съответно намаление на капиталовите вложения в други сектори, понякога даже независимо от неизбежното повишение на лихвения процент. Следователно принципът на ускорението намира действително приложение само при предпоставката за еластичността на кредита, т.е. при предположението, че новите капиталови вложения са финансирани чрез средства от инфлационни източници. Това се схваща много добре от най-изтъкнатите привърженици на принципа на ускорението – Дж. М. Кларк и особено от А. Афталион, който пише:

„Кредитът ускорява развитието на индустриалната дейност. Той ускорява раз-

37 Pigou, A. C. „Industrial Fluctuations“ (с. 103), London, 1927.

38 Haberler, G. v. „Prosperity and Depression“, с. 93.

витието на индустриалната дейност, прави възможно многократното увеличение на покупките и на поръчките, които без наличността на кредита биха били желани, но не и реализуеми. Той позволява на изгледите за повишение на цените да изразходват напълно своето стимулиращо въздействие върху пазарите. По този начин кредитът представлява един косвен фактор за повишение на цените на инвестиционните блага. Същевременно той се превръща в един пряк фактор за повишение цените на консумативните блага чрез онова увеличение в доходите, което изхожда от общото активизиране на индустриалната дейност.³⁹

Приемайки следователно, че процесът на стопански подем, предизвикан чрез действието на принципа на ускорението, се осъществява на практика благодарение на разширението на кредита от страна на банковата система, следва, че краят на подема е неизбежно свързан било с намалението в темпото на кредитното разширение, било със самото преустановяване на процеса на разширение на кредита. Това обяснение на кризата е напълно в хармония с общата теза на свръхинвестиционистите, която бе вече разгледана. Едно друго възможно обяснение на неизбежния край на подема се крие в свръхпроизводството на консумативни блага от момента, в който новите капиталови блага започват да дават плод; това обяснение бе вече бегло изложено при анализа на паричната подконсумативна теория на Ханс Найсер и ще бъде обект на по-обстойно изследване в следващата точка на изложението. Съществува, изглежда, и едно трето възможно обяснение на завършека на подема и неизбежната поява на кризата, което се поддържа от Вилхелм Рьопке и донякъде от Р. Ф. Харод, а именно, че кризата следва автоматически вследствие на диспропорционалността в структурата на производствените процеси, породена от действието на принципа на ускорението. Р. Ф. Харод поддържа тезата, че извънредно голямото разширение в обема на търсенето на консумативни блага, което е характерно за началния стадий на подема, не може да бъде продължено във фазата на така наречения висок подем, когато почти всички незаети в миналото трудови сили са вмъкнати в процеса на производството; при това положение търсенето на инвестиционни блага не може да бъде поддържано на достигнатото високо равнище и следователно рано или късно ще дойде момент, „когато количеството на поръчките за допълнителни капиталови блага, чиито доставки изглеждат рентабилни, ще трябва да бъде ограничено и това, в съгласие с горната аргументация, вещае появата на сериозна депресия“⁴⁰. Вилхелм Рьопке отива по-далеч и твърди, че появата на горната диспропорционалност в структурата на производството вследствие на действието на принципа на ускорението е неизбежна даже в едно социалистическо планово стопанство: „Паричният аспект на причината и на краха на един подем чрез капиталови инвестиции, финансиран чрез парично наложено спестяване (кредитно разширение), представлява само един специален случай, който съответства на общата структура на сегашната ни икономическа система, докато в едно социалистическо стопанство този аспект би бил заместен чрез едно авторитарно декретирано наложено спестяване, което съответства на общата структура на социалистическата система.“⁴¹ Но тази подробност е без значение в случая – достатъчно е да се изтъкне, че сам Рьопке класифицира своята теория

39 Aftalion, Albert „Monnaie, Prix et Change“ (с. 244), Paris, 1927.

40 Harrod, R. F. „The Trade Cycle“ (с. 166), Oxford, 1936.

41 Ropke, Wilhelm „Socialism, Planning and the Business Cycle“ (с. 329), статия в „The Journal of Political Economy“, т. 44 (1936), № 3.

като една парична свръхинвестиционна теория на цикъла, т.е. подемът, който би бил невъзможен без наличността на допълнителни банкови кредити за реализирането на новите капиталови инвестиции, се пречупва поради отказа на банките да разширяват кредитите до безконечност.

в) *Други непълни свръхинвестиционни конюнктурни теории.* В обширната литература върху теорията на стопанската конюнктура се срещат понякога обяснения на конюнктурния цикъл, които са изградени върху известни фактори, изтъквани от авторите като главната причина за появата на стопански кризи. В повечето случаи подобни обяснения не могат да бъдат третираны като цялостни конюнктурни теории, а понякога даже и като обяснения само на една фаза на цикъла – стопанската криза. Въпреки това полезно би било да се разгледат някои подобни обяснения, които впрочем се явяват като напълно комплементарни обяснения спрямо общата свръхинвестиционна конюнктурна теория. За съжаление, понеже тези непълни обяснения не обхващат цялостно конюнктурния цикъл, трудно е да се проследи степента на участието на паричните фактори в развитието на цикъла.

Едно подобно обяснение на избухването на стопански кризи се крие, според известни автори, в появата на една хоризонтална диспропорционалност в структурата на производството вследствие прекомерното развитие на дадена индустрия. Но прекомерното развитие на дадена индустрия може да стане само за сметка на известно отслабване в активността на някоя друга индустрия – една обща стопанска депресия може да бъде предизвикана само когато появата на известна хоризонтална диспропорционалност в структурата на производството е в състояние да причини един кумулативен дефлационен процес. Но подобен дефлационен процес с кумулативен характер може да се породни само при предпоставката за едно прекомерно разширение в обема на кредита едновременно и успоредно с появата на хоризонталната диспропорционалност в структурата на производството. Авторы като лорд Уилиам Беверидж, които поставят ударението върху подобни хоризонтални диспропорционалности в структурата на производството като причина за появата на стопански кризи, същевременно схващат и значението на процеса на кредитно разширение като предислов на стопанската криза: „Световната стопанска депресия от 1930 г., както впрочем и цикличните депресии през деветнадесетия век, са резултат на нашата монетна система... Вероятността да бъдем периодично спохождани от стопански депресии представлява цената, която трябва да заплатим за удобното и може би за тъй необходимото изобретение на кредита като главно платежно средство, като най-широко разпространения вид пари.“⁴² Следователно връщаме се наново към проблемите за лихвения процент, за въздействието на централната банка върху банковата система и за създаването на допълнителни кредити от страна на банките.

Едно друго, на пръв поглед твърде оригинално, обяснение на конюнктурния цикъл, или поне на появата на стопанската криза, се предлага от познатия американски икономист Ървинг Фишер, който поставя ударението върху прекомерното задлъжняване като фактор, пораждащ стопанските кризи. Всъщност обаче, когато говори за прекомерно задлъжняване, Фишер вероятно мисли за прекомерни инвестиции, защото голяма част от „задлъжняванията“ към банките се извършват с цел за едни или други капиталови инвестиции. Самият Фишер обръща, може би неволно, внимание върху тази страна на въпроса в следните редове: „Онези длъжници, които

⁴² Beveridge, W. H. „Causes and Cures of Unemployment“ (c. 35), London, 1931.

са изгорили пръстите си чрез прекомерно задлъжняване, и онези кредитори, които са изгорили своите пръсти чрез прекомерно отпускане на заеми – особено ако тези две групи включват по-голямата част от населението – стават прекомерно предпазливи и свършват в края на краищата с едно твърде отрицателно отношение спрямо ползването на кредити. Тогава махалото може постепенно да се върне назад, предпазливостта може наново да бъде отнесена от ветровете и прекомерните задлъжнявания ще се появят наново. Махалото може даже в движението си назад да задмине точката на равновесието, при която хората наново ще си навлекат прекомерни дългове, по всяка вероятност малко по-малко, отколкото преди. Това движение на махалото напред и назад може да продължава до безкрайност, представлявайки един цикъл на задлъжняванията; но без намесата на някой външен фактор всяко последователно движение на махалото ще има по-малък радиус на действие, отколкото предишното движение.⁴³ Явно е, че прекомерното задлъжняване представлява всъщност едно прекомерно инвестиране на капитали, което се оказва нерентабилно в бъдещето – една теза, която се съдържа в общата свръхинвестиционна теория на конюнктурния цикъл, независимо от това, дали инвестираните средства изхождат от банкови кредити или от собствените средства на предприятията. Естествено, неблагоприятните въздействия на краха, произлизащ от прекомерните инвестиции, ще бъдат вероятно по-големи в случаите, когато инвестициите са били финансирани чрез банкови кредити. Конюнктурното значение на фактора „задлъжняване“ би било по-голямо при едно разграничаване на състава на самите задължения, както например прави Л. Робинс, който пише: „Историята на следвоенното финансиране се характеризира с едно очевидно увеличение на онази част на обществените инвестиции, която се извършва под формата на фиксирани дългове, отколкото на частта на съучастието в собствеността. Тази тенденция неизбежно изостря затруднения през периоди на стопанска депресия.“⁴⁴

Едно трето частично обяснение на появата на кризите намираме в трудовете на У. К. Митчъл, ветерана на изследователите на конюнктурния цикъл. Митчъл счита, че едно теоретично обяснение на конюнктурния цикъл трябва да изхожда от промените в размера на печалбите на стопанските предприятия⁴⁵. На пръв поглед изборът на печалбата като изходен пункт за анализиране и обяснение на конюнктурния цикъл изглежда малко странен, защото именно промените в размера на печалбите са в зависимост от хода на конюнктурния цикъл. Митчъл обаче фактически поставя ударението върху промените в производствените разноски на единица продукт през различните фази на цикъла. Производствените разноски нарастват с развитието на подема поради редица причини: използването на вече демодирани машини за попълване на производствения капацитет; увеличението на номиналната работна плата поради честите извънредни плащания за допълнително работно време; понижението в производителността на труда вследствие честите увеличения във времетраенето на работния ден или вследствие привличането на нови и не съвсем подготвени трудови сили; увеличението в привидно дребните разхищения, когато предприятията работят при пълен капацитет и пр. Обратното явление се наблюдава през периода на стопанска депресия: производствените разноски на единица продукт намаляват. Горните твърде правдоподобни констатации

43 Fisher, Irving „Booms and Depressions“ (с. 12), New York, 1932.

44 Robbins, L. „The Great Depression“, с. 63.

45 Mitchell, W. C. „Business Cycles“, с. 105–107.

на Мичъл обаче едва ли биха могли да бъдат използвани като самостоятелно обяснение даже само на една фаза на конюнктурния цикъл – тази на стопанската криза – толкова повече че, както правилно изтъква Хаберлер, „различните фактори, действащи за повишение на производствените разноски на единица продукт, отчасти в натура и отчасти само в пари, са от съвсем разнороден характер“⁴⁶. В най-добрия случай подобни съображения могат да служат за обяснение само на емпирически наблюдаваното явление – известно отслабване в темпото на разширение през стадия на висок подем, но не и за обяснение на самото зараждане на подема. Едно цялостно обяснение на самия процес на подема, почиващо върху промените в производителността на труда и в производствените разноски на единица продукт, би било приемливо само при основната и съществена предпоставка за еластичността на кредита; тези фактори, според израза на Ф. А. Хайек, могат да бъдат логически извлечени от едно първоначално смущение, изхождащо от сферата на парите и на кредита⁴⁷.

3. Подконсумативни конюнктурни теории. Едно друго обяснение на конюнктурния цикъл, което лесно печели многобройни привърженици, се дава от така наречената подконсумативна конюнктурна теория. Основната теза на това обяснение е, че рано или късно в развитието на стопанския подем настъпва един момент, при който паричните доходи на консуматорите, или поне разходите за консумативни блага от текущите парични доходи на потребителите, се оказват недостатъчно големи за поддържането на нивото на цените и на производството. Съществуват голям брой подконсумативни теории, но онези от тях, които могат да се радват на научно уважение, са твърде малко на брой. За съжаление именно по-наивните подконсумативни конюнктурни теории се радват на най-голяма популярност, а не липсват и случаи, когато такива наивни теории са получавали значителна политическа подкрепа: спечелването на провинциалните избори в Албърта (Канада) от движението на Уилям Аберхарт чрез една политико-стопанска платформа, в основата на която лежи тезата за „социалния кредит“ на известни подконсумативни конюнктуристи.⁴⁸ Научно издържани подконсумативни конюнктурни теории в по-ново време са теориите на английския икономист Хобсън и на професор Емил Ледерер от университета в Хайделберг. Трябва да се изтъкне, че подконсумативни схващания за причините на стопанските кризи се срещат и в писанията на Малтус и на други класически автори. Модерните подконсумативни теории всъщност не представляват цялостни теории на конюнктурния цикъл, а само обяснения на една от неговите фази, именно на фазата, наречена стопанска криза. Онези автори от групата на подконсумативните конюнктуристи, които се опитват да дадат едно цялостно обяснение на конюнктурния цикъл, са всъщност принудени да заимстват много черти от паричната и свръхинвестиционната теория – както например в разгледания по-горе случай с обяснението на Афталион.

Централната теза на всички подконсумативни обяснения на конюнктурния цикъл може да бъде представена по следния начин: „Индустриалната система не снабдява консуматорите с достатъчна купувна сила, за да обезпечи изкупуването на всички произведения на индустриалната дейност при ремунаративни цени. Съществува според тази теория един недостиг на купувна сила, една оскъдица при потреби-

46 Haberler, G. v. „Prosperity and Depression“, с. 101.

47 Hayek, F. A. „The Monetary Theory of the Trade Cycle“, с. 130.

48 Hansen, A. H. „Full Recovery or Stagnation“ (с. 89), London, 1938.

телските доходи в напредналите капиталистически стопанства.⁴⁹ Но този недостиг на купувна сила очевидно може да се породи вследствие на две различни явления: а) вследствие на прекомерни спестявания, които, според тезата на едни подконсумативни конюнктуристи⁵⁰, изтеглят купувна сила от пазара на консумативни блага и я насочват към производството на капиталови блага; и б) вследствие на свръхпроизводството на консумативни блага след изграждането на новите капиталови блага посредством инвестиции, извършени чрез спестявания от текущи доходи или чрез кредити от банковата система. Тази втора теза бе вече разгледана при анализа на обяснението, което дава Афталион за края на периода на стопански подем и появата на стопанската криза. Поради това и въпреки че теорията на Афталион не може да бъде третирана като една чисто подконсумативна теория, ще се ограничим с един кратък преглед на първата от горните две тези, а именно, че недостигът на купувна сила у потребителите, предизвикващ края на процеса на стопански подем, се дължи на прекомерни спестявания. Естествено, горните две тези не се изключват взаимно, а напротив, могат да действат успоредно и едновременно.

Процесът на спестяванията е по необходимост свързан с известно намаление в обема на търсенето на консумативни блага, понеже спестените парични средства се изтеглят от пазара на консумативни блага. Същевременно спестените парични средства обикновено се инвестират в производствените процеси, увеличавайки шока от капиталови блага в стопанството. Крайната цел на всяко увеличение в шока на капиталовите блага е увеличението в обема на производството на консумативни блага. Следователно едно увеличение в спестяванията предизвиква намаление на търсенето на консумативни блага и една тенденция към понижение в цените на тези блага, която се подчертава от увеличението в обема на предлагането на консумативни блага вследствие използването на новосъздадените чрез спестовността капиталови блага. Понеже пазарът на консумативни блага заема едно централно място в икономическата система, нарушеното равновесие на този пазар ще се предаде върху всички останали сектори на стопанството. Това е накратко тезата на онези подконсумативни конюнктуристи, които наблягат предимно върху спестовността като фактор за появата на периоди на депресия.

Тази подконсумативна теза обаче може да бъде основателно критикувана. На първо място, намаленото търсене на консумативни блага, което следва увеличената спестовност, има своята икономическа функция: понижението на лихвения процент вследствие на по-обилното предлагане на капитали, и значението на спадането в лихвения процент за поощряване на нови капиталови инвестиции. Въпросът е дали понижението на лихвения процент фактически ще предизвика известно абсолютно увеличение в обема на новите капиталови инвестиции? Теоретично шансовете за едно увеличение в обема на капиталовите инвестиции са големи, но на практика е напълно възможно понижението на цените на консумативните блага да упражни по-силно въздействие върху настроенията и очакванията на капиталистите, отколкото самото спадане в лихвения процент. В този втори случай естествено ефектът на увеличената спестовност върху обема на капиталовите инвестиции не ще може изобщо да се изразходва. Съвсем не следва обаче, че едно подобно състояние на нещата би могло да предизвика стопанска депресия, защото депресията предполага

49 Durbin, E. F. M. „Purchasing Power and Trade Depression“ (с. 20), London, 1933.

50 Hobson, J. A. „The Industrial System“ (с. 49). New York, 1909.

един предварителен процес на стопанско разширение, който в случая съвсем не е налице. Логически тезата за неблагоприятното въздействие на спестовността върху активността на стопанството би довела до абсурдното заключение, че стопанството ще навлезе в един вечен процес на кумулативно свиване на производството и понижение на цените, т.е. в една трайна кумулативна дефлация!... В най-добрия случай следователно тезата на подконсумативните конюнктуристи за неблагоприятното въздействие на спестовността може да обясни отстраняването на възможността да се зароди един процес на стопански подем, но не и самото пречупване на процеса на стопански подем и превръщането му в процес на стопанска депресия. А колкото се отнася до вероятното въздействие на спестяванията върху обема на производството през стадия на висок подем, предшестваш избухването на самата стопанска криза, емпирическите наблюдения показват, че темпото на спестяванията не само че не се увеличава, но, напротив, отслабва с постигането на все по-пълна заетост на факторите на производството при възходящото развитие на конюнктурния цикъл⁵¹. Освен това теоретически може да се докаже, че първоначалното изменение в отношението между търсенето на консумативни блага и на блага от по-висока степен в полза на последните (като резултат на известно увеличение в обема на спестяванията) може да се превърне в едно ново и постоянно отношение на търсенето за двата вида блага, т.е. в едно ново положение на трайно равновесие⁵².

С изключение на Ханс Найсер, чийто възгледи бяха разгледани при анализа на предимно паричните конюнктурни теории, подконсумативните конюнктуристи не отдават нужното внимание на обстоятелството, че кредитът е по естество еластичен. Напротив, някои от тях поддържат тезата, че банкерите, притежавайки един „монополистичен контрол върху кредита и търгувайки с едно благо, наречено пари, по принцип се стремят да направят това благо колкото се може по-скъпо и с оглед на това съзнателно ограничават предлагането на кредита“⁵³. Но не всички подконсумативни конюнктуристи поддържат толкова крайни становища. Така например английският икономист Е. Ф. М. Дърбин в един свой труд, чието подзаглавие е „Критика на подконсумативните теории“, стига до заключението, че при предпоставката за непълна заетост на факторите на производството едно увеличение в спестяванията може да предизвика обща депресия⁵⁴, т.е. до една от основните тези на подконсумативните теоретици. Дърбин обосновава своето заключение с обстоятелството, че „съвременната капиталистическа система се приспособява много по-трудно спрямо промените в темпото на спестяванията, отколкото към вертикалните промени в обема на относителното търсене за и производство на консумативни блага“⁵⁵. Според него в промеждутъка от време след спадането на цените на консумативните блага (вследствие на увеличените спестявания) и преди разширението на капиталовите инвестиции (вследствие понижението на лихвения процент) в стопанството ще съществува едно общо икономическо неравновесие, което ще изчезне едва когато предприемателите се примирят с новото ниско равнище на цените и се опитат да избегнат загубите чрез създаването на нови капиталови блага за рационализиране на производството и понижение на производствените разноски на единица продукт.

51 Heberler, G. v. „Prosperity and Depression“, с. 119.

52 Hayek, F. A. „Prices and Production“, с. 49.

53 Hansen, A. H. „Full Recovery or Stagnation“, с. 104.

54 Durbin, E. F. M. „Purchasing Power and Trade Depression“, с. 92.

55 Durbin, E. F. M. цит. съч., с. 93.

Не следва ли обаче, че този стремеж към изграждане на нови капиталови блага се поражда именно във връзка с изобилието на кредита и понижението в лихвения процент? При ниската пазарна лихва известни капиталови вложения, които в миналото са били нерентабилни, стават възможни, желани и изгодни. И процесът на разширение, свързан с новите капиталови инвестиции, ще настъпи независимо от и въпреки ниското равнище на цените на консумативните блага: нещо повече – в случая самото спадане в цените на консумативните блага стимулира възобновяването и засилването на капиталовите инвестиции. Икономическото неравновесие, което може с право да се очаква в краткосрочния период след засилване на спестовността и евентуалното понижение на цените, ще представлява само едно временно неравновесие на прехода от едно към друго положение на равновесие, т.е. от една по-малко капиталистична към една по-капиталистична структура на производството. Цялата система ще се придвижи към новото положение на равновесие чрез активизирането на капиталовите инвестиции благодарение понижението на лихвения процент; а понижението на лихвения процент е свързано с едно увеличение в готовността на банките да разширяват кредита, и то при известно принижаване на качественоста на обезпеченията срещу отпусканите заеми. Така стигаме наново до една от основните тези на паричната и на свръхинвестиционната конюнктурна теория, една теза, която не се отрича и от самия Дърбин в цитирания по-горе негов труд: „Аз съм убеден, че всички теоретически разсъждения оправдават гледището, че конюнктурният цикъл се състои, на първо място, в установяването на едно темпо на инвестиции, което не може да бъде поддържано и, впоследствие, в едно болезнено излизане от бъркотията, предизвикана от този процес. Аз също вярвам, че първоначалният стимул, предизвикващ установяването на едно темпо на инвестициите, което не може да бъде поддържано, се крие в процеса на парична инфлация и в преобладаващите препоръки за стабилизиране на цените. Аз считам, че единственото средство за изкореняване на конюнктурния цикъл се намира в премахването на тези периодични инфлационни разширения в количеството на платежните средства.“⁵⁶

В заключение следователно трябва да се изтъкне, че подконсумативните конюнктурни теории в най-добрия случай обясняват само една от фазите на конюнктурния цикъл, а не самото зараждане и развитие на цикъла. Всеки опит да се изгради едно цялостно обяснение на цикъла на подконсумативна база е неизбежно свързан с възприемането на едно обяснение за зараждането на подема, почиващо върху причини от паричен характер: увеличението в спестовността води до по-изобилно предлагане на капитали при по-нисък лихвен процент; понижението на лихвения процент прави рентабилни известни капиталови инвестиции; стремежът към рационализиране на производството предизвиква склонност у стопанските деятели да извършват нови капиталови инвестиции; новите капиталови инвестиции се извършват отчасти чрез банкови кредити; и еластичността на банковия кредит може да улесни или даже да предизвика едно такова темпо на инвестиции, което не може да бъде поддържано. Едва сега тезата на подконсумативните конюнктуристи добива известно значение, обяснявайки края на подема: едно увеличение в темпото на спестяванията води до намаление на търсенето на консумативни блага, до понижение в цените, до загуби в производството и до обща депресия, която се предава и върху индустриите за производство на инвестиционни блага; тъй че кризата се явява в края на краищата не

56 Durbin, E. F. M. „Purchasing Power and Trade Depression“, с. 144.

като резултат на една оскъдица на капитали – както се изтъква от паричната свръх-инвестиционна теория, а напротив – на едно голямо изобилие на капитали. С други думи, прекомерните инвестиции на капитали, за които говорят поддръжниците на паричната свръхинвестиционна конюнктурна теория, са свързани с недостатъчни спестявания, докато прекомерните спестявания, върху които наблягат авторите от подконсумативната теория, са свързани с недостатъчни инвестиции. За подконсумативните конюнктуристи следователно конюнктурният цикъл е едно парично явление дотолкова, доколкото зараждането и развитието на подема е свързано с един успореден процес на кредитно разширение; но краят на подема не е свързан по необходимост с причини от паричен характер, в смисъл на неизбежната поява на една кредитна дефлация, а с нежеланието на предприемателите да се възползват от изобилното предлагане на капитали и от готовността на банковата система да продължава процеса на кредитно разширение. Тезата на подконсумативните конюнктуристи може да бъде защитавана или отхвърлена в зависимост от отговора, който ще бъде даден на въпроса: по какъв начин ще реагират болшинството от предприемателите на едно увеличено предлагане на капитали при понижен лихвен процент и при наличността на известно понижение в нивото на цените на консумативните блага?

4. Психологически конюнктурни теории. Погрешно би било да се счита, че съществуват теории, които обясняват конюнктурния цикъл само чрез психологически фактори или промени в настроенията и очакванията на производителите, посредници и крайни потребители: психологическите конюнктуристи само поставят по-голямо ударение върху чисто психологическите, за разлика от непсихологическите фактори, обуславящи конюнктурния цикъл. Опитите на някои автори, като например Алек Л. Макфий⁵⁷, да представят тезата на психологическите конюнктуристи като цялостно обяснение на конюнктурния цикъл страдат от значителни недостатъци и будят недоумение с навлизането им в сферата на психоанализата, социологията и психопатологията. Ценният принос на психологическите конюнктуристи към обяснението на конюнктурния цикъл се състои в това, че те, както подчертава Хаберлер⁵⁸, не се занимават с естеството и произхода на разстройството, което предизвиква появата на стопанските кризи: психологическата конюнктурна теория е съвместима с множество различни обяснения на цикъла, като оскъдицата на капитали, върху която наблягат авторите от паричната свръхинвестиционна теория, или недостатъчността на купувната сила на потребителите, изтъквана от подконсумативната теория, или, накрай, появата на хоризонтална диспропорционалност в структурата на производството вследствие погрешни инвестиции на капитали.

Родоначалник на психологическите конюнктуристи е може би именитият английски икономист Алфред Маршал, чийто труд върху „Пари, кредит и търговия“⁵⁹ е изграден в голяма степен върху базата на промените в настроенията и очакванията на предприемателите във връзка с бъдещите цени, печалби и пр. Обяснимо е тогава защо именно наследниците на Маршал в Кеймбриджкия университет са развили най-добре психологическата теория на конюнктурния цикъл – най-вече А. С. Пигу⁶⁰,

57 Macfie, A. L. „Theories of the Trade Cycle“ (с. 147–164), London, 1934.

58 Haberler, G. v. „Prosperity and Depression“, с. 140.

59 Marshall, Alfred „Money, Credit and Commerce“, London.

60 Pigou, A. C. „Industrial Fluctuations“, London, 1927.

Дж. М. Кейнс⁶¹ и Ф. Лавингтън⁶².

Въпросните автори изхождат от основната предпоставка, че активността на стопанската дейност зависи от преценките на предприемателите относно бъдещото състояние на пазарите, които преценки на свой ред се обуславят в значителна степен от общото доверие в бъдещото развитие на стопанството⁶³. Тези преценки и очаквания се разделят според Кейнс на две основни категории: „Първата категория преценки се занимава с цената, която производителят очаква да получи за своя готов продукт по времето, когато той започва самото производство на продукта; втората категория преценки се отнася до очакванията на предприемателя за размера на неговите бъдещи печалби, в случай че той закупи или може би произведе готови продукти с цел да увеличи своя щок от капиталови блага.“⁶⁴ Първата категория преценки са по естество от краткосрочен характер и се отнасят до текущите решения на предприемателите за обема на производството или на оборота, а втората категория преценки се отнася до проблемите в обема на сравнително дългосрочните капиталови инвестиции. Естествено зад тези психологически преценки, субективни настроения и очаквания се крият известни реални фактори, които според Пигу са следните: „1) промени в количеството и качеството на реколтите, които позволяват на индустриалците да получават по-добри или по-лоши условия за техните продукти от земеделското население; 2) технически нововъведения или подобрения, които способстват за получаването на един нов продукт или на по-голямо количество от един съществуващ продукт чрез използването на дадено количество усилие и които спомагат на хора, заети в други индустрии, да продават стоките си при по-добри условия в замяна на този продукт; 3) откриването и експлоатацията на минерални и други подобни богатства с последици, сродни на посочените по-горе; 4) индустриални спорове и стачки; 5) нетни промени – не само трансфери – във вкусовете, свързани с едно увеличение в търсенето от страна на потребителите за някое консумативно благо, без едно съответно намаление в търсенето за някое друго консумативно благо.“⁶⁵ Въздействието на тези реални фактори върху преценките, настроенията и очакванията на предприемателите отварят вратите за значителни „промени в тона на мислите на лицата, чиито действия контролират индустриалната дейност, изразявайки се в грешки на прекален оптимизъм или на прекален песимизъм в техните стопански преценки и прогнози.“⁶⁶ Различните фактори, които обуславят размера и обхвата на тези грешки, са следните: противоречия по време и размер между действителните промени в производството и стопанските желания: интелектуалните качества и способности на лицата, които фактически дирижират производството; системата, чрез която спестяванията се инвестират посредством създаването на акционерни дружества; последиците от поддържането на стопански тайни в отделните отрасли на стопанството върху правилността на преценките; и контролирането на производството от страна на известен брой отделни предприятия, действайки в съревнование едни с други или като множествени монополисти и произвеждайки винаги в очакване на търсенето за пазари, които стават все по-големи и по-спекулативни.

61 Keynes, J. M. „The General Theory of Employment, Interest and Money“, London, 1936.

62 Lavington, F. „The Trade Cycle“, London, 1922.

63 Lavington, F., цит. съч., с. 29.

64 Keynes, J. M., цит. съч., с. 35.

65 Pigou, A. C. „Industrial Fluctuations“, с. 35.

66 Пак там, с. 66.

От много по-голямо значение, отколкото възможността за извършването на погрешни преценки в една или друга насока, е обстоятелството, че грешките, независимо от естеството на причините, които ги обуславят, „имат свойството да възпроизвеждат след известно време грешки в обратната посока“⁶⁷. „По този начин една обикновена промяна в преценките е в състояние да предизвика едно колебание от вида на едно циклично движение при изразходването на ефекта си.“⁶⁸ Защото, „веднъж съмнението настъпило, то се разпространява твърде бързо“⁶⁹, и степента на отклонението към една нова песимистична грешка след откриването на предишната оптимистична грешка зависи отчасти „от величината на направената оптимистична грешка“⁷⁰. И така, според психологическата конюнктурна теория възходящата фаза на конюнктурния цикъл се характеризира с една поредица от оптимистични грешки, които, след като бъдат установени (избухването на кризата), отстъпват място на една друга поредица от песимистични грешки през времетраенето на низходящата фаза на цикъла. Разбира се, това още не представлява една цялостна теория на конюнктурния цикъл, защото тепърва предстои установяването на причините, предизвикващи зараждането на поредицата „оптимистични грешки“, и особено изтъкването на причините, поради които настъпва неизбежното установяване на въпросния факт, т.е. поредицата от оптимистични грешки. Тук именно изпъква основното затруднение, произлизащо от споменатото вече обстоятелство, че психологическите конюнктурни теории не се занимават с предпоставките относно естеството на разстройството, което предизвиква пречупването на процеса на подема и въвличането на стопанството в един период на депресия. Това проличава ясно от следните редове в монографията на Ф. Лавингтън върху конюнктурния цикъл: „Възходящата фаза на цикъла обикновено се характеризира с едно необичайно голямо изграждане на нови капиталови блага успоредно с изключителна стопанска активност и едно прекомерно разширение на кредита – едно ненормално увеличение, което се подхранва от прекомерното доверие. Тази фаза може с право да се очаква да приключи приблизително по времето, когато по-голямата част от новите капиталови блага бъдат изградени и вмъкнати в производствените процеси. Причината за пречупването на възходящата фаза лежи може би в практическата невъзможност за обществото да поддържа едно толкова бързо темпо на инвестициите; или, по-вероятно, в проумяването на обстоятелството, че рентабилността на новите капиталови съоръжения ще бъде много по-малка от екстравагантните очаквания на лицата, отговорни за създаването на тези съоръжения; или, накрай, в неизбежната реакция на паричната система спрямо изключителното напрежение, пред което тя е поставена.“⁷¹

Тази последна възможност, или „неизбежната реакция на паричната система спрямо изключителното напрежение, пред което тя е поставена“, представлява всъщност основата, върху която психологическите конюнктурни теории изграждат пречупването на процеса на подема в обратния процес на депресия. „Когато, поради една или друга причина, очакванията на стопанските деятели се подобрят, те прибавят... до нови заеми с необичайно големи размери, сключени направо от публиката, и до нови заеми с необичайно големи размери, сключени от банките... Стопанските деятели са в състояние да сключват такива извънредни заеми, понеже банките (в най-общия смисъл на това понятие, включващо банковата система като едно цяло) са гото-

67 Пак там, с. 83.

68 Keynes, J. M. „The General Theory“, с. 49.

69 Keynes, J. M. цит. съч., с. 317.

70 Pigou, A. C. цит. съч. с. 86.

71 Lavington, F. „The Trade Cycle“, с. 91.

ви, при наличността на предлагания за плащане на по-високи лихви, да позволят едно намаление в процентното отношение на резервите към техните задължения. Възможността да сключват такива допълнителни заеми поставя стопанските деятели в положение да разширяват потока от свободни капитали, намиращи се на тяхно разположение през периоди на активна стопанска дейност в много по-голям размер, отколкото в отсъствието на една такава възможност... Допълнителните заеми от банките, към които стопанските деятели прибегват през периоди, когато стопанските изгледи са розови, пускат в движение сили, които предизвикват покачване в общото равнище на цените.⁷² Впоследствие, понеже повишението в цените не може по правило да се предвиди напълно в момента на сключването на заемите и оползотворяването на паричните капитали, „предприемателите, които са, общо взето, дебитори и платци на надници като работодатели, установяват през периоди на благоденствие, че получават неочаквани печалби, произлизащи от сключените в миналото договорни отношения при преобладаващите тогава по-ниски цени и надници“⁷³. Тези извънредни, или „конюнктурни“ печалби увеличават още повече паричните капитали, които се насочват към индустрията, и така процесът на разширение става кумулативен. Кумулативният характер на този процес се подклажда и от обстоятелството, че стопанските деятели, при съществуващите благоприятни за тях условия, са преизпълнени от оптимизъм и „задължняват в още по-голям размер към банките и използват още по-пълно своите резерви, в резултат на което цените се покачват наново, като покачването на нова сметка въздейства благоприятно върху техните очаквания. По този начин се заражда една кумулативна тенденция към разширение, която продължава чрез собствената си инерция дотогава, докогато не срещне някое външно препятствие“⁷⁴. Явно е, че за Пигу процесът на стопански подем е немислим без едно успоредно кредитно разширение, и, на второ място, че самото кредитно разширение представлява една активна причина за зараждането на подема поради способността на банките да създават допълнителни кредити. Но от какво естество е това „външно препятствие“, което ще способства за пречупването на кумулативния процес на разширение?

Това „външно“ препятствие, което спъва кумулативното развитие на стопанския подем, всъщност се крие в един институционален фактор – кредитната система, нейното устройство и начин на функциониране. Пигу сам подчертава, че „когато темпото на увеличение в създаването на допълнителни кредити за нуждите на стопанските деятели отслабва, абсолютният обем на потока от свободни капитали, насочващ се към стопанските деятели, ще бъде, при други равни условия, намален. Но понеже всяко ново създаване на кредити затруднява положението на банките, в смисъл че увеличава пропорцията между всички задължения на банките и размера на крайните резерви при централната банка, темпото, с което се създават нови кредити, трябва след известно време да бъде ограничено“⁷⁵. Ограничаването на темпото на създаването на нови кредити е неизбежно поради следните обстоятелства: стремежа на банките да увеличават авоарите си при централната банка чрез сключването на заеми или продажбата на ценни книжа, предизвиквайки увеличение в задълженията на виждане на централната банка; стремежа на публиката да тегли суми по кредитор-

72 Pigou, A. C. „Industrial Fluctuations“, с. 121.

73 Пак там, с. 121.

74 Пак там, с. 122.

75 Пак там, с. 209.

ните сметки в банките за нуждите на покупките на дребно при повишеното равнище на цените, както и за плащането на надници на по-голям брой заети работници при по-високи нормални възнаграждения; и отлива на злато от централната банка във връзка с неблагоприятния търговски баланс, явяващ се като резултат на повишеното равнище на цените. Вследствие на тези тенденции „централната банка трябва да повиши сконтовия процент и темпото на създаването на нови кредити трябва след време да отслабне. Но когато настъпи това отслабване в темпото на създаване нови кредити, въпреки че общият обем на създавания кредит продължава да се увеличава, потокът от свободни капитали към стопанските деятели ще бъде ограничен и следователно индустриалната активност не само че не ще продължава да се разраства, но ще бъде окончателно стеснена. По този начин стопанският подем, доколкото е бил улеснен чрез създаването на допълнителни кредити, носи в себе си семето на своето собствено пречупване, а когато процесът на пречупване фактически настъпи, това само по себе си е достатъчно за насочването на настроенията на хората към песимизъм и за зараждането на един кумулативен процес на стопанска депресия“⁷⁶. Причинната връзка е очевидна: „Ако банките отказват отпускането на заеми и здрави предприятия изпадат в затруднение, техните затруднения ще повалят други търговски къщи. Паниката ще се разраства все повече и повече и ще предизвика в края на краищата едно общо недоверие на населението към самите банки. Когато това се случи и вложителите започнат да наблягат върху законните си права да теглят суми в парични единици, самата стабилност на банките е застрашена.“⁷⁷ Банковата паника се превръща в стопанска криза, която, развивайки се кумулативно, отстъпва място на един дълъг процес на стопанска депресия. В заключение следователно психологическата конюнктурна теория всъщност е неразривно свързана с паричното и свръхинвестиционно обяснение на конюнктурния цикъл, независимо от съвместимостта ѝ с някои други обяснения на цикъла. Само така може да се обясни увереността на А. С. Пигу в ефикасността на познатите средства за ръководство на кредита от страна на централната банка с оглед на смекчаването на амплитудата на оптимистичните и песимистичните грешки на стопанските деятели, и оттам – на амплитудата на самите конюнктурни колебания.⁷⁸

5. Реколтни конюнктурни теории. Една последна и широка група от конюнктурни теории се опитва да обясни зараждането и развитието на цикъла с промени в количеството на годишните земеделски реколти. Разногласията между „реколтните“ конюнктуристи обаче са особено големи. Едни между тях считат, че конюнктурният цикъл се дължи на известно циклично развитие на реколтите във връзка с дадени космически влияния, т.е. така наречените метеорологични цикли, от които по-известни са тези на У. С. Джевънс и Х. Л. Мур⁷⁹. Други автори, без да вмъкват известна цикличност в количеството на реколтите, обясняват конюнктурния цикъл предимно или отчасти чрез въздействието на промените в реколтите върху стопанската активност⁸⁰. Естествено, възможно е да се поддържа и тезата, че реколтните промени не оказват нито пряко, нито косвено въздействие върху конюнктурния ци-

76 Пак там, с. 210.

77 Пак там, с. 89.

78 Пак там, с. 90.

79 Kirk, J. H. „Agriculture and the Trade Cycle“ (с. 151–157), London, 1933.

80 Robertson, D. H. „Banking Policy and the Price Level“ (с. 6). London, 1932.

къл, понеже земеделието представлява само един пасивен елемент⁸¹. Не следва, разбира се, че горните три гледища се изключват взаимно, но техният голям недостатък, както подчертава Хаберлер⁸², се състои в различията между тях относно корелацията между количеството на реколтата и стопанската активност: дали добрите реколти са свързани с периоди на подем и лошите реколти с периоди на депресия, или обратно. При това положение, даже ако сме склонни да приемем споменатото по-горе гледище на Робертсън или това на А. С. Пигу⁸³, който твърди, че реколтните промени *могат да бъдат важен, но не и първостепенен* фактор при обуславянето на конюнктурните цикли, все пак трябва по необходимост да се съгласим с Хаберлер, в смисъл че „не може да съществува една реколтна конюнктурна теория като една алтернатива например на паричната теория или на свръхинвестиционната теория, тъй както не може да съществува една конюнктурна теория на „изобретенията“ или на „земетресенията“⁸⁴.

И все пак съществува една страна на въпроса, подчертана напоследък от Кейнс, която заслужава особено внимание: начинът, по който количествените промени в реколтите предизвикват промени в обема на инвестициите за поддържане на шокове от земеделски произведения⁸⁵. Познатата конюнктурна теория на Джевънс гласи, че конюнктурният цикъл се дължи главно на промените в количеството на реколтите. При една изключително обилна реколта шоковете от зърнени храни и други земеделски произведения, които трябва да се поддържат до следващата земеделска година, са значителни. Тези шокове се поддържат не от самите селскостопански производители, а от търговците, т.е. от класата на предприемателите. Селскостопанските производители опазаряват излишъците си и третираат постъпленията като редовни парични доходи. Покриването на общите излишъци обаче, които трябва да се поддържат до следващата земеделска година и може би през две или повече години, се извършва посредством спестявания. Следователно увеличените шокове от зърнени храни и други земеделски произведения, които трябва да се поддържат занапред, представляват едно увеличение в обема на текущите капиталови инвестиции. Това заключение остава непроменено при предпоставката за едно по-силно или по-слабо понижение в цените вследствие на изобилната реколта. По аналогия при една слаба реколта необходимо е да се прибегне до едно намаление на наличните шокове от зърнени храни за текущите нужди на населението. При това положение обаче разходите на потребителите на зърнени храни не означават съответни по размер нови доходи за производителите на зърнени храни – защото част от тези разходи са насочени към количествата, изтеглени от наличните шокове, т.е. от шоковете, останали от предходната или предходните земеделски години. Следователно намалението на част от наличните шокове е свързано с освобождаването на известни капитали или с едно намаление в обема на текущите инвестиции. По този начин според Кейнс, „ако приемем за константни инвестициите в други посоки, разликата в общата сума на инвестициите между една година, през която се извършва значително увеличение на шоковете, и една друга година, през която настъпва намаление на шоковете, е твърде значителна; и в едно стопанство с предимно земеделски облик тази разлика в обема

81 Keynes, J. M. „The General Theory“, с. 351.

82 Haberler, G. v. „Prosperity and Depression“, с. 145.

83 Pigou, A. C. „Industrial Fluctuations“, с. 200, също с. 40–41.

84 Haberler, G. v. „Prosperity and Depression“, p. 154.

85 Keynes, J. M. „The General Theory“, с. 329–332.

на инвестициите ще бъде многократно по-голяма в сравнение с коя да е друга обикновена причина за промени в обема на инвестициите. Изглежда следователно съвсем естествено, че зараждането на един процес на стопански подем съвпада с изобилни реколти, докато пречупването на подема съвпада със слаби реколти⁸⁶.

Ценният елемент в приноса на горната аргументация към обяснението на конюнктурния цикъл, изглежда, се състои във възможността да се предизвикат самостоятелни промени в обема и насоката на капиталовите инвестиции вследствие на промени в количеството на реколтите. Сам Кейнс обаче изтъква, че значението на този фактор е съществено за развитието на цикъла в едно стопанство с предимно земеделски облик. В съвременното световно стопанство промените в реколтите не могат да оказват особено влияние върху обема на капиталовите инвестиции и чрез тях върху активността на стопанската дейност поради редица причини. На първо място, стойността на земеделското производство представлява една малка и може би твърде малка част от стойността на цялото производство. На второ място, съществуването на международни тържища за зърнени храни и други произведения на Земята, подхранвани от производството в двете земни полукълба, предизвиква известно осредняване, или нивелиране на добрите и на лошите реколти в различни области на Земята. В резултат процентните колебания в количеството на световните реколти са много по-незначителни, отколкото процентните колебания от година в година при реколтите в отделни области или държави. Това не означава обаче, че промените в шоковете от зърнени храни и други суровини не оказват въздействие върху темпото на текущите инвестиции. Така например бавното намаление на прекомерните шокове, образувани през периода на стопанската депресия, след започването на един нов процес на стопанско разширение не може да не окаже известно дефлационно въздействие върху подема: новите капиталови инвестиции ще могат да изразходват пълния си ефект върху стопанската активност едва след изчерпването на излишните, или наднормални шокове. Кейнс отдава първоначалния неуспех на експеримента с „Ню Дийл“ в Америка именно на наличността на прекалено големи шокове, натрупани през периода на предходната депресия: разходите на правителството в други насоки се неутрализирали в голяма степен от процеса на постепенно ликвидиране на наднормалните шокове от зърнени храни и други суровини.⁸⁷

Тезата за въздействието на реколтните промени върху стопанската активност може лесно да бъде вградена в паричното или свръхинвестиционното обяснение на конюнктурния цикъл при известни предпоставки, които обаче не винаги могат да бъдат съществени. Да предположим наличието на една изобилна реколта в един момент на „нормално“ състояние на стопанството, в смисъл на отсъствието на кумулативни възходящи или низходящи процеси на конюнктурно развитие. Изобилната реколта ще действа за разширението на текущите доходи на селскостопанските производители даже при наличността на известно спадане в цените на земеделските произведения. Увеличените парични доходи на селскостопанските производители ще се насочат отчасти към пазарите на индустриални произведения, чието търсене ще бъде съответно разширено. От друга страна, индустриите, използващи предимно земеделски произведения като сурови материали, ще бъдат облагодетелствани от настъпилото понижение в цените на земеделските материали: производството ще на-

86 Keynes, J. M. „The General Theory“, с. 330.

87 Keynes, J. M. „The General Theory“, с. 332.

расне и печалбите на единица продукт ще бъдат увеличени. Производството на консумативни блага изобщо ще нарасне вследствие общото разширение в обема на купувната сила на потребителите; защото, извън абсолютното увеличение в купувната сила на селскостопанските производители, може да се очаква известно относително разширение в купувната сила на онези потребители, които консумират значителни количества земеделски произведения, тъй като ниските цени на тези произведения освобождават известна купувна сила от текущите им доходи, която може да бъде насочена например към пазара на готови индустриални произведения от първа степен. Обемът на свободните за инвестиране капитали ще нарасне поради вероятното увеличение в спестовността, свързано с разширението на купувната сила на потребителите и с по-големите печалби, реализирани от предприемателите в индустрията и търговията. Търсенето на кредити същевременно ще нарасне не само поради разширението в обема на индустриалното производство (на консумативни блага), явяващо се като последица на засиленото търсене, но и поради необходимостта да се покрият излишъците от изобилната реколта, т.е. пренасянето на увеличените шокове към идната земеделска година. След време обаче засиленото търсене на кредити не ще може да бъде задоволявано от банките само чрез „действителни“ спестявания и последните ще бъдат принудени да пристъпят към създаването на „допълнителни“ кредити, т.е. към едно инфлационно разширение на кредита; защото първоначалното активизиране на индустриите за производство на консумативни блага ще се предаде и върху индустриите за производство на инвестиционни блага. На свой ред новите капиталови инвестиции, създавайки нови доходи чрез привличането на допълнителни фактори на производството в производствените процеси, ще стимулират индустриите за производството на консумативни блага и така активизирането на стопанството ще се превърне в един действително кумулативен процес. Пречупването на този процес може да настъпи поради редица причини, но във всеки случай неговото пречупване ще бъде неизбежно, когато банките намалят темпото на разширение на кредита или фактически престанат да разширяват кредита поради чисто технически причини.

Горните разсъждения естествено почиват върху редица предпоставки, една от които се отнася до еластичността на търсенето на земеделски произведения: ако тази еластичност е достатъчно голяма, тогава една изобилна реколта не ще предизвика намаление, а ще способства за разширението на доходите на селскостопанските производители. Теоретически еластичността на търсенето на селскостопански произведения, и по-специално на зърнени храни, може да бъде значителна с оглед на голямото разнообразие на нуждите и целите, към чието задоволяване или осъществяване могат да се насочват излишъците от една обилна земеделска реколта. На практика обаче цените на зърнените храни и на други основни земеделски произведения проявяват твърде значителни колебания на световните тържища, и то главно в зависимост от промените в обема на предлагането – едно явление, което свидетелства за мудната реакцибилност на търсенето спрямо промените в цените на земеделските произведения. Ако предпоставката за достатъчната еластичност на търсенето на земеделски произведения бъде изоставена, една изобилна земеделска реколта трудно би могла да упражни стимулиращо въздействие върху стопанската активност само посредством разширението на инвестициите, свързани с необходимостта да се покрият излишъците и да се пренасят увеличените шокове до следващата или следващите земеделски години. Във всеки случай явно е, че стимулиращото въздействие

върху стопанската дейност на една изобилна земеделска реколта може да се изразходи само посредством един процес на кредитно разширение. Ако обаче преминем към една система на няколко отделни национални стопанства, намиращи се в редовни търговски сношения, то твърде лесно би могло да се докаже как при наличността на една изобилна реколта в едно от тези национални стопанства ще настъпи един кумулативен процес на активизиране на стопанската дейност в стопанството с изобилната реколта поради активния търговски баланс, прилива на чужди платежни средства и неизбежното разширение на кредита.

Направеният кратък преглед на различните конюнктурни теории в тази първа част на настоящото изложение имаше за цел да изтъкне връзката между различните обяснения на конюнктурния цикъл и теорията на централните банки. Въпреки привидните различия в отделните теории все пак съществуват известни общи черти, които са характерни за всички от разглежданите теории и имат предимно паричен характер. На първо място, всички обяснения на конюнктурния цикъл почиват върху изричната или мълчаливата предпоставка за еластичността на кредитната система. Зараждането на процеса на стопанския подем и особено неговото по-нататъшно развитие са свързани с едно успоредно разширение на кредита. Извършването на значителни инвестиции било от страна на посредниците, било от страна на производителите, е свързано със съответните кредитни улеснения от страна на банките. Но банковата система в края на краищата е твърде нестабилна, в смисъл че проявява склонност да разширява обема на кредита в по-голям размер, отколкото условията позволяват. Това прекомерно разширение на кредита се извършва през създаването на така наречените „допълнителни“ кредити. Тази теория на „допълнителните“ кредити се поддържа не само от чисто паричната конюнктурна теория, или от паричната свръхинвестиционна теория, но и от теориите, изградени върху принципа на ускорението, и от чисто психологическите теории. Даже реколтните теории губят смисъл без предпоставката за еластичността на кредита и способността на банковата система да създава „допълнителни“ кредити. На второ място, разглежданите конюнктурни теории са изградени върху предпоставки за силната реагибилност на стопанските дейатели към промени във величината на лихвения процент: понижението на лихвения процент стимулира търсенето на кредити и капиталовите инвестиции, докато покачването на лихвения процент има обратните последици: търсенето на кредити отслабва и обемът на капиталовите инвестиции се ограничава. Някои автори, естествено, съзират, че едно понижение на лихвения процент, взето отделно, не ще бъде в състояние да предизвика разширение в търсенето на кредити, което зависи и от ред други предпоставки. Но всички автори без изключение са съгласни, че в края на един дълъг период на стопанска депресия, когато равнището на цените проявява значителна устойчивост, ниският лихвен процент предразполага стопанските дейатели да сключват заеми от банките и че едно повишение в лихвения процент след зараждането на подема ще действа за ограничаване на търсенето на кредити – понеже намалява бъдещата рентабилност на извършваните в момента капиталови инвестиции. Чисто паричната конюнктурна теория наистина не отдава голямо значение на промените на дългосрочната лихва, която единствена има пряка връзка с бъдещата рентабилност на новите капиталови инвестиции; в замяна обаче тази теория подчертава огромното

значение на промените на краткосрочната лихва за политиката на детайлистите и изобщо на посредниците, които увеличават или намаляват щоковете си предимно в зависимост от промените в лихвата върху краткосрочните заеми.

На трето място, конюнктурните теории са изградени понякога върху изричната, но повечето пъти върху мълчаливата предпоставка за способността на централната банка да регулира обема на кредита. Разширението на кредита от страна на банките в този случай е възможно благодарение на липсата на съпротива от страна на централната банка, която разполага с редица технически средства за регулирането на кредита, като промени в сконтовия си процент, операции на свободния пазар и пряко внушение, или даже рациониране на кредита. Следва, че централната банка би могла, ако желае, да спре процеса на кредитно разширение още в самото негово начало и по този начин да предотврати ексцесите, които се появяват в онази фаза на конюнктурния цикъл, която понякога се назовава с името „висок подем“. А онези конюнктурни теории, чиито автори предлагат конкретни мерки за въздействие срещу конюнктурните колебания изобщо и в частност срещу фазата на стопанската депресия, изграждат своите препоръки върху ефикасността на контролирането на кредита от страна на централната банка: инфлационистите наблягат върху способността на централната банка да предизвика един процес на кредитно разширение чрез съответната сконтова политика и операции на свободния пазар, докато дефлационистите, напротив, изискват от централната банка да ускори процеса на нагаждане към новите условия и установяването на едно ново положение на равновесие пак чрез една съответна политика на сконтовия процент и на операциите на свободния пазар.

На четвърто място, всички конюнктурни теории предполагат, че процесът на кумулативно разширение през възходящата фаза на цикъла не може да продължава до безконечност, между друго, и поради обстоятелството, че процесът на кредитно разширение трябва рано или късно да бъде преустановен. Някои теории отиват по-далеч: стопанският подем ще се пречупи не когато кредитното разширение бъде преустановено, но когато *темпото* на кредитното разширение бъде намалено. Съществуват известни технически причини, поради които банките ще трябва да намалят темпото на създаването на нови кредити и евентуално да спрат разширението на кредита изобщо. Тези технически причини са винаги налице при наличността на един металически или разменен златен еталон, но те възникват и при един режим на книжни пари, в който случай тяхното проявление взема различни форми. Даже такива конюнктурни теории, чийто „непаричен“ характер е ясно подчертан, са принудени да държат сметка за неизбежния предел и край на кредитното разширение: непаричната свръхинвестиционна теория на Шпитхоф, теорията на ускорението на Афталион, психологическата теория на Пигу и даже подконсумативните теории приемат, че неизбежното намаление в темпото на създаване на нови кредити от страна на банките поставя и съответни граници на кумулативния процес на стопански подем. Ако известни автори, принадлежащи към една или друга от горните конюнктурни школи, не се занимават изрично с този въпрос, то съвсем не следва, че предлаганите от тях теории са независими от промените в темпото на кредитното разширение и от самото преустановяване на процеса на създаване допълнителни кредити от страна на банките.

Всички конюнктурни теории, естествено, са изградени върху една или друга теория за въздействието на промените в обема на кредита върху равнището на цените. Промените в количеството на парите и на кредита, независимо от промените в

стойността на парите, упражняват известно въздействие върху нивото на цените по пряк или косвен начин, т.е. било чрез промените в обема и състава на търсенето на консумативни блага, било чрез промените в структурата на производството. В пълна противоположност на онези икономически промени, обусловени от „реални“ фактори и въздействащи едновременно върху общия обем на търсенето и на предлагането, промените в количеството на парите упражняват, така да се каже, едно едностранчиво въздействие, което не поражда съответните процеси на нагаждане в стопанската дейност. Това въздействие се изразходва върху равнището на цените, а причините за промените на нивото на цените и начина, по който се извършват тези промени, не представляват интерес само за теорията на цените, но и за теорията на стопанската конюнктура. И всяка конкретна политика на цените изхожда в края на краищата от едно или друго схващане за естеството на конюнктурния цикъл и за неговото противичане. Следователно съвременната конюнктурна теория, бидейки изградена в голяма степен върху различни предпоставки от паричен и кредитен характер, е тясно свързана с теорията на кредита, и по-специално с теорията на централните банки.

III. СПОРНИ ПРОБЛЕМИ В ТЕОРИЯТА НА ЦЕНТРАЛНИТЕ БАНКИ

Мястото и значението, което съвременните конюнктурни теории отдават на парите и на кредита, налагат извършването на един критически преглед на самата теория на централните банки с цел да се установят възможностите и ограниченията в действията, операциите и политиката на централните банки. Една подобна задача естествено би надхвърлила рамките на настоящата монография, която си поставя една много по-скромна цел: да постави на разглеждане известни спорни проблеми в теорията на централните банки – проблеми, които имат пряка връзка със съвременните конюнктурни теории. Тези проблеми са в по-голямата си част от предимно технически характер, но тяхното отношение към различните теоретически построения е очевидно. Те могат да бъдат разгледани главно от две гледища: а) в зависимост от различията в обстановката, при която са поставени да действат централните банки; и б) в зависимост от различията в ефикасността на техническите средства на разположение на централните банки за въздействие върху пазара.

1. Проблеми, свързани с обстановката на централните банки. Не всички централни банки са поставени да действат при еднакво благоприятни условия, защото външните условия са различни във всеки отделен случай. Така например една централна банка, която трябва да държи сметка за изискванията на един златен или златнодевизен монетен еталон, е поставена в по-неблагоприятно положение при регулирането на кредита, отколкото друга централна банка, действаща при един книжен монетен еталон. Също така различията в устройството на паричните и капиталовите пазари, както и в структурата на националната банкова система, оказват значително влияние върху характера и ефикасността на техническите средства на въздействие от страна на централната банка. На трето място, законодателните разпоредби относно величината на резервите както на централната банка, така и на други-

те банки, са често пъти от решаващо значение за успеха на политиката, провеждана от страна на централната банка. Тези на пръв поглед незначителни фактори заслужават самостоятелно разглеждане.

а) *Ограничения, произлизащи от вида на монетния еталон.* Тезата за въздействието на централната банка върху равнището на цените почива върху предпоставката, че монетният еталон не представлява пречка за подобно въздействие. Тази теза изключва появата на две алтернативни цели на монетната политика на централната банка: а) поддържането на едно устойчиво вътрешно равнище на цените; и б) поддържането на един устойчив външен курс на националната монета. Опитът през периода между двете световни войни доказва, че появата на подобни взаимноизключващи се алтернативи са твърде чести явления. В подобни случаи централната банка трябва да пожертва една от двете цели, за да може да реализира другата: поддържането на външния курс на монетата например може да означава възприемането на една съзнателна политика на понижение на вътрешното равнище на цените независимо от това, дали едно подобно понижение е желателно или не от гледището на специфичното стопанско положение на страната; и обратно – поддържането на вътрешното равнище на цените, или по-право на тенденцията в развитието на нивото на цените, която се счита за благоприятна и желателна от гледището на специфичните стопански условия в момента, може да означава например съзнателното допускане на една промяна във външния курс на националната монета. Почти всички европейски централни банки бяха поставени в подобни дилеми през периода, предшестваш и следващ избухването на финансовата криза от есента на 1931 година; защото тези централни банки бяха поставени да действат при неблагоприятната обстановка, свързана със съществуването и функционирането на един международен златен и златнодевизен монетен еталон. Следователно съществуват сериозни основания в подкрепа на твърдението, че поддържането на един ефективен металически монетен еталон е несъвместимо с една политика на въздействие върху нивото на цените от страна на централните банки⁸⁸.

От друга страна, съвсем не следва, че наличността на един книжен монетен еталон отстранява възможността от появата на горната дилема за централните банки, откривайки значителни възможности пред тях за въздействие върху равнището на цените. Общо взето, един книжен монетен еталон е по-гъвкав от гледището на политиката на централната банка за въздействие върху цените, отколкото един металически еталон; но не всички видове книжни монетни еталони благоприятстват ефикасността на политиката на централните банки за въздействие върху цените. Ако при един книжен монетен еталон на централната банка се поставя задачата да поддържа един сравнително устойчив външен курс на националната монета спрямо една или друга система от национални монети, възможностите за въздействие върху нивото на цените от страна на централната банка ще бъдат съответно ограничени. Изразът „ако на централната банка се поставя задачата“ е напълно преднамерен, защото всяка централна банка, независимо от нейната правна форма, не е напълно самостоятелна в определянето на своята монетна политика, а най-малко самостоятелни са онези централни банки, които са поставени да действат при един режим на книжен монетен еталон. Изискванията на вътрешния стопански живот, въз основа на които централната банка трябва да оформи своята емисионна политика, не са при всич-

88 Срв. напр. Gregory, T. E. „Gold, Unemployment and Capitalism“, с. 167.

ки случаи и обстоятелства тъждествени с изискванията на държавното съкровище, които също упражняват въздействие върху фактическото развитие на емисионната дейност на централните банки. Явно е следователно, че даже при наличността на един книжен монетен еталон възможностите, които се откриват пред централната банка за въздействие върху нивото на цените, са все пак твърде ограничени. Една цялостна теория на централните банки би трябвало да установи точно коя стопанска и политическа обстановка би способствала най-добре за обезпечаването на една действително независима и ефикасна политика на централната банка за въздействие върху равнището на цените.

Горните съждения не трябва да се тълкуват като едно отрицание на възможностите на централните банки да въздействат върху развитието на цените изобщо. Това въздействие може да бъде доста осезателно даже при един златен или златно-девизен монетен еталон, защото централните банки са в състояние чрез увеличение или намаление на процента на металическото покритие да влияят върху търсенето и следователно върху цената на златото. Така например едно увеличение в обема на предлагането на злато в международните пазари вследствие откриването на нови златни залежи или рационализирането на производствените процеси при добиването на злато може да бъде в значителна степен неутрализирано чрез една съответна политика на увеличение на металическите резерви на централните банки – при условие, разбира се, че съществува съвместно и съгласувано действие между всички по-важни централни банки в света. Опитите в края на Втората световна война за създаването на един международен паричен фонд и на една международна организация на централните банки заслужават подкрепа, между друго, и поради възможността да се контролират колебанията в цената на златото спрямо другите блага. Пълното елиминиране на колебанията в цената на златото за един по-дълъг период от време обаче би било възможно само при предпоставката, че собствеността на световните златни мини премине върху централните банки...

б) Ограничения, произлизащи от структурата на банковата система. Всяка теория на централните банки, която разчита на въздействието на централната банка върху темпото и насоката на кредитораздаването от страна на другите банки, почива върху предпоставката, че централната банка е пределният източник на заеми. Тази предпоставка обаче невинаги е налице, защото различията в структурата на банковите системи и на паричните пазари в отделните държави обуславят и възможностите на централната банка за въздействие. Ако в даден момент централната банка не е пределен източник на заеми, теорията на централните банки предполага, че тя може чрез съответни операции на свободния пазар да принуди било самите банки – както в повечето държави, било така наречените бил-брокери, или посреднически къщи за сконтиране на ефекти – както в Англия⁸⁹, да прибегнат до кредитните услуги на централната банка. За да бъде цялостна и издържана, теорията на централните банки трябва да може да докаже кога и при какви условия централната банка ще бъде в състояние да принуди банките и посредниците да прибегнат до нейните кредитни услуги. Явно е например, че положението на една централна банка в една банкова система, състояща се от множество отделни и напълно самостоятелни банки – както например в случая със Съединените щати, ще бъде различно от положението на една централна банка, упражняваща въздействие върху пазара чрез няколко големи банки

89 Срв. напр. Hawtrey, K. G. „The Art of Central Banking“, с. 118.

с една огромна мрежа от клонове в страната – както например в случая с английската и донякъде с германската банкова система. Трудно би било за една централна банка да упражнява „морално давление“ върху банките при една система на множество отделни и не особено големи банки; и още по-трудно би било за централната банка при една подобна банкова система да прибегва например до рაციонирането на кредитите между отделните банкови единици. Естествено тези два начина на въздействие от страна на централната банка са сравнително крайни и във всеки случай отстъпват по значение пред другите по-обичайни технически средства: промените в скontoвия процент и операциите на свободния пазар. Но даже ефикасността на въздействието на една промяна в скontoвия процент на централната банка ще бъде понижена или поне забавена при една банкова система, състояща се от множество отделни банки или групи от банки.

Степента на развитието на паричния и на капиталовия пазар също така е от голямо значение за ефикасността на мероприятията на централната банка за въздействие върху обема на кредитораздаването. Централните банки са принудени чрез закон или по традиция, да приемат за сконтиране само първостепенни търговски ефекти. Следва, че колкото по-голямо е предлагането на такива първостепенни търговски ефекти в даден пазар, толкова по-ефикасно ще може централната банка да въздейства върху пазара. Според Т. Е. Грегори например липсата на достатъчни количества от първостепенни търговски ефекти в такива парични пазари, като тези на Южна Африка и даже на Съединените щати, представлява сериозна пречка за ефикасността на въздействието на централните банки в тези страни върху състоянието на пазара. Излишно е да отиваме тъй далеч, за да намерим подходящи примери за ограниченията върху действията на централната банка, произлизащи от структурата на банковата система, на паричния и на капиталовия пазар: всички по важни изменения в устройствения закон за Българска народна банка след реорганизацията ѝ от 1885 година преследват горната цел – постепенното засилване на възможностите за въздействие от страна на банката върху другите банки – чрез едно постепенно разширение във вида и качеството на ефектите, които тя може да сконтира. Също така структурата на българската банкова система отпреди кризата от 1928/1929 година с нейните многобройни самостоятелни частни банки, върху които централната банка не можеше лесно да упражнява въздействие, обяснява големия брой на банковите фалити в резултат на горната криза: Българска народна банка, при липсата на възможности за ефикасно въздействие върху обема и темпото на кредитораздаването, бе допуснала известно кредитно разширение от страна на банките и когато последните се нуждаха от помощ вследствие на последвалата паника и криза в доверието, централната банка трябваше по необходимост да остави голям брой от тези банки на произвола на съдбата. Фалитът на хиляди малки банки в Съединените щати след кризата от 1929 и 1931 година представлява друг пример за ограниченията в ефикасността на средствата за въздействие от страна на централната банка при една система на множество отделни и самостоятелни банки, докато, от друга страна, банковите системи на Англия и даже на Германия с техните малко на брой големи банки устояха много по-добре на ударите на кризата от горните паметни години.

Значението на структурата на банковата система за възможностите, които се откриват пред централната банка за въздействие върху пазара, се подчертава и от следното историческо развитие на почти всички банкови системи: раздробеността на банковата система намалява нейната съпротивителна сила спрямо банковите паники

и кризи, вследствие на което фалитите между банките се увеличават; всеки период на изобилни банкови фалити е последван от една подчертана тенденция към сливания на по-малките банки в по-едри банкови предприятия, както и от един стремеж било към създаване на действителни централни банки, било към разширение на правата на централните банки. Самата тенденция към вертикална концентрация на банковите средства, която се наблюдава почти повсеместно след всяка банкова криза, благоприятства едновременно самите банки и тяхната централна банка, защото засилва връзките между банките-членове и централната банка, допринасяйки същевременно за увеличение на ефикасността на средствата за въздействие върху пазара, които са на разположение на централната банка. Тази тенденция към сливания между малките банки обаче съвсем не може да неутрализира значението на едно друго обстоятелство, дължащо се на почти еднаквото историческо развитие на банките в отделните държави: успоредното съществуване на местни банки с предимно местни капитали и на чужди банки с предимно чужди капитали. Чуждите банки, представляващи обикновено клонове или филиали на големи иностранны банки, са много по-независими от кредитните услуги на централната банка в страната на тяхното „второ отечество“, отколкото местните банки, работещи предимно с местни капитали: в случай на нужда чуждите банки могат да получават краткосрочни кредити от техните централи в чужбина, които фактически ги правят напълно независими от волята или политиката на местната централна банка. Колкото по-голямо е значението на чуждите банки в дадена страна, толкова ефикасността на средствата за въздействие върху пазара от страна на местната централна банка ще бъде понижена. Така например изтеглянето на по-голямата част от тези чуждестранни краткосрочни кредити от българската банкова система след кризата от 1929 година постави Българска народна банка в положение да упражнява много по-ефикасен контрол върху големите чуждестранни банки в страната, отколкото в годините до началото на стопанската депресия⁹⁰. Явно е, че подобни и привидно незначителни различия в устройството на паричните и капиталови пазари на отделните страни оказват решаващо влияние върху положението и възможностите на централната банка да регулира кредита; и една теория на централните банки, която не държи сметка за тези различия и въздига известни безкритични обобщения в постулати на теорията за контролиране на кредита от страна на емисионната банка, страда от значителни недостатъци – недостатъци, които се прехвърлят автоматично и върху повечето от съвременните конюнктурни теории.

в) *Ограничения, произлизащи от размера на резервите.* Ефикасността на техническите средства на разположение на централната банка за въздействие върху пазара зависи накрай и от разпоредбите, отнасящи се до резервите както на самата централна банка, така и на другите банки. Общо взето, „ако величината на резервите на централната банка е установена на високо равнище, нейните преки заемни операции са съответно ограничени; и ако резервите на другите банки са определени на високо равнище, те ще бъдат толкова по-скоро принудени да прибегнат до кредитните услуги на централната банка, или да насочат част от клиентите си към тази банка“⁹¹. Ако разпоредбите относно величината на резервите на другите банки се изменят така, че да предизвикат известно увеличение в процентното отношение на

90 Срв. напр. А. Г. Христофоров: „Развитие на конюнктурния цикъл в България“ (с. 79), Трудове на Статистическия институт за стопански проучвания при университета, № 1–2, 1939, С., 151 с.

91 Gregory, T. E. „Gold, Capitalism and Unemployment“, с. 168.

сумата на разполагаемите средства към сумата на задълженията на виждане, и ако същевременно процентното покритие на задълженията на виждане на централната банка бъде увеличено, това ще действа за понижаване на ефективността на въздействието на централната банка върху пазара. Обратно – ако резервите на другите банки бъдат увеличени и резервите на централната банка бъдат намалени (и в двата случая става дума за процента на резервите), централната банка ще бъде поставена в много по-изгодно положение да въздейства върху кредитораздаването от страна на другите банки. Тези очевидни истини имат голямо значение за контролирането на кредита от страна на централната банка и заслужават по-обстойно проучване във връзка с теорията на централните банки, толкова повече, че в голям брой държави въпросът за сумата на резервите като процентно отношение спрямо задълженията на виждане, които другите банки трябва да поддържат в централната банка, не се урежда по законодателен път, бидейки в зависимост от традициите и обичаите в съответните страни⁹².

По принцип поддържането на високи резерви спрямо задълженията на виждане на банките, т.е. предимно срещу техните безсрочни влогове, действа за намаление на печалбите на банките. Следва, че банките са по принцип склонни да поддържат по-скоро минимални процентни резерви, отколкото максимални такива – нещо, което им позволява да разширяват обема на своите лихвоносни активи. Липсата на законодателни разпоредби относно процента на резервите може обаче да предизвика известни увлечения при кредитораздаването, които обикновено се установяват в един момент, когато е вече твърде късно за ефикасната намеса на централната банка. Общо взето, колкото по-голяма е банковата концентрация, толкова по-слаби и необвързващи са законодателните разпоредби относно процента на резервите, които банките трябва да поддържат спрямо сумата на влоговете. В Англия, гдето концентрацията на банковите капитали е взела най-силна форма, въпросът за процентните резерви на банките срещу сумата на техните влогове не се урежда по законодателен път, докато в Съединените щати например съществува една сложна система, определяща величината на процентните резерви в зависимост от вида и мястото на отделните банки⁹³. Задължението по закон за банките да поддържат определени процентни резерви в централна банка допринася безспорно за заздравяване на позициите на централната банка като истинска „банка на банките“. От друга страна обаче, една система на принудително поддържане на известни резерви в централната банка от страна на другите банки – на процентни резерви, определени по закон – жертва по необходимост „известен елемент на еластичност в отношенията между централната банка и търговските банки“⁹⁴. Главното предимство на тази система е, че отстранява или поне намалява възможностите за другите банки да поддържат резервите си едни в други – нещо, което би отворило вратите за едно прекомерно кредитно разширение.

Веднъж размерът на процентните резерви на банките определен по закон, последните биха могли да засилят кредитораздаването само при предположението, че те могат да предизвикат известно увеличение в обема на резервите си: колкото по-големи са резервите им при даденото законно процентно отношение, толкова възможностите за разширение на кредитите се увеличават. При едно процентно отно-

92 Kisch, C. H. & W. A. Elkin: „Central Banks“ (с. 109), London, 1928.

93 Keynes, J. M. „A Treatise on Money“, т. 2 (с. 61).

94 Kisch, C. H. & W. A. Elkin: цит. съч., с. 111.

шение на резервите към влоговете от 10:100 например увеличението на резервите на банките със 100 милиона лева би могло да предизвика, при други равни условия, едно разширение в обема на кредитите в размер на 900 милиона лева. Следователно един твърде важен въпрос се отнася до теоретическите възможности за банките да увеличат резервите си мимо волята на централната банка, която презумпция е единственият източник за снабдяване с обикновени платежни средства. При това положение банките биха могли да предизвикат едно увеличение в резервите си само в случай че могат да наложат на централната банка да увеличи обема на своя актив; и ако централната банка е в състояние да контролира актива си, тя би могла по косвен път да регулира обема на банковите кредити. Следва, че за да предизвикат известно увеличение в резервите си мимо волята на централната банка, другите банки трябва да са в състояние да наложат на последната да увеличи обема на своите променливи активи, а именно: авоара ѝ в злато и чужда валута, авоара ѝ в ценни книжа и накрай сумата на нейните аванси. Промените в размера на авоара на централната банка в ценни книжа зависят очевидно единствено от волята на самата централна банка, която е в състояние чрез операциите си на свободния пазар да увеличава или да намалява размера на ценните книжа в актива си. Обемът на авансите на централната банка обикновено се счита за напълно под контрола на последната – чрез промени в нейния скотов процент; при предпоставката, разбира се, за ефективността на скотовия процент да увеличава или намалява склонността на другите банки да прибягват до услугите на централната банка. Но тази предпоставка, както ще видим по-нататък, не е толкова реализуема, колкото изглежда на пръв поглед. И накрай, промените в авоара на централната банка в злато и валута изглеждат пак в зависимост от волята на банката – дотолкова, доколкото промените в скотовия процент са в състояние да въздействат върху платежния баланс на страната в един сравнително краткосрочен период. Предпоставката за ефективността на промените в скотовия процент като средство за въздействие върху склонността на другите банки да увеличават или намаляват задълженията си към централната банка заслужава по-обстойно проучване – тя ще бъде наново разгледана при анализа на техническите средства за въздействие от страна на централната банка върху обема на кредитораздаването. Тук обаче ще бъде достатъчно да се изтъкне възражението, че една банка ще бъде склонна да увеличи задълженията си към централната банка даже при един скотов процент, който е по-висок от преобладаващите в пазара лихвени проценти, понеже сумите, получени в заем от тази банка, ще бъдат използвани за създаването на „допълнителни кредити“ от страна на банката. Тази теза може да бъде изяснена по следния начин: ако в даден център съществуват няколко или малко на брой банки, то банката, която е заела пари от централната банка при един по-висок скотов процент в сравнение с преобладаващите пазарни лихви, може да разчита, че част от кредитите, които тя ще отпусне въз основа на получения заем от централната банка, ще се върнат отново в касите на банката под формата на нови влогове, които, увеличавайки процентното отношение на резервите към общата сума на влоговете на банката, ще бъдат използвани наново за отпускане на заеми. Следователно, колкото по-висок е коефициентът на оборота на банката, т.е. участието ѝ в общата сума на влоговете и на кредитите в дадения център, толкова по-големи са изгледите за тази банка да може да създава „допълнителни кредити“ и следователно толкова по-склонна ще бъде тя да прибягва до кредитните услуги на централната банка даже при един официален скотов процент, който е по-висок от пазарните лихвени проценти. Вярно е, че горната теза, както подчертава

Дж. М. Кейнс⁹⁵, представлява по-скоро теоретически интерес, защото на практика отделната банка ще предпочете да увеличи резервите си чрез привличане на част от резервите на другите банки – например чрез продажбата на ценни книжа, – но все пак напълно възможно е едно съгласувано действие от страна на другите банки в тази насока да даде известни благоприятни за тях резултати. Тази констатация омаловажава тезата за ефикасността на въздействието на скontoвия процент на централната банка върху обема на кредита и открива известна, макар и малка възможност за отделните банки да предизвикат едно разширение в обема на резервите си мимо волята на централната банка.

В заключение следователно трябва да се подчертае, че ефикасността на различните средства за въздействие от страна на централната банка върху обема на кредита е в зависимост от редица ограничителни обстоятелства, свързани с вида на монетния еталон, със структурата на банковата система и организацията на паричния пазар, и накрай, с размера на процентните резерви на самите централни банки и особено на така наречените търговски банки. Тези ограничения засягат някои от предпоставките на теорията на централните банки и следователно на голям брой конюнктурни теории. Така например чисто паричната конюнктурна теория на Р. Дж. Хоутри би загубила много от своята убедителност при един режим на книжен монетен еталон, при една банкова система, изградена върху принципа на множество отделни малки банки, при един недостатъчно развит паричен пазар и при един режим на твърде променливи процентни отношения на резервите на банките спрямо общата сума на техните задължения на виждане. Също така спорът между различни конюнктурни теоретици относно сравнителните предимства на кредитното разширение или на обществените строежи като алтернативни средства за противодействие срещу кумулативния характер на процеса на стопанска депресия се измества автоматически на една малко по-друга плоскост: политиката на кредитно разширение чрез мероприятията на централната банка е свързана с известни предпоставки относно естеството на монетния еталон, устройството на банковата система, режима на резервите на банките и пр., които са твърде различни в отделните случаи и които често пъти не са изобщо налице; докато политиката на противодействие на депресията посредством обществени строежи и други сродни мероприятия, упражнявайки пряко въздействие върху стопанската активност, е свързана само косвено с предпоставките на теорията за регулирането на кредита от страна на централната банка. Тези проблеми ни водят към един анализ на онези проблеми в теорията на централните банки, свързани със самата техника на провеждане на политиката на регулиране на кредита от страна на централната банка.

2. Проблеми, свързани с техниката на централните банки. Споменато бе вече, че централната банка разполага с три или четири възможни технически средства за въздействие върху пазара: чрез промени в скontoвия си процент, чрез операции на свободния пазар, чрез ратииране на кредита и чрез морално давление върху банкерите. Въпросът за сравнителните предимства на тези средства за въздействие е предимно технически, но той все пак има известна връзка с два основни въпроса в теорията на кредита и на централните банки: а) възможностите на централната банка да въздейства върху обема на кредитораздаването от страна на другите банки,

95 J. M. Keynes: „A Treatise on Money“, т. 2, с. 249.

и б) възможностите на централната банка да въздейства върху обема на търсенето на кредити. Защото, оставяйки настрана рაციонирането на кредита и моралното давление, приемайки, че операциите на свободния пазар се явяват по-скоро като едно допълнение на сконтовия процент като средство за въздействие от страна на централната банка, първият въпрос, който се поражда, е дали централната банка ще бъде фактически в състояние да принуди другите банки да възприемат нейната политика относно развитието на кредитораздаването, и вторият въпрос, имащ пряка връзка с промените в нивото на цените и конюнктурните теории, е дали една промяна в сконтовия процент на централната банка, предизвикала съответната промяна в склонността на другите банки да разширяват или да свиват кредита, ще бъде в състояние да предизвика едновременно и една успоредна промяна в склонността на стопанските дейатели да увеличат или да ограничат обема на търсенето на кредити. Едва след това може да се постави въпросът за вероятното въздействие на промените в обема на кредита върху равнището на цените – един въпрос, който, както беше изтъкнато по-горе, спада предимно към теорията на цените и следователно няма място в настоящото изложение, въпреки че всички конюнктурни теории са изградени върху една или друга предпоставка за въздействието на промените в обема на кредита върху равнището на цените.

а) Двете основни технически средства за въздействие. Двете основни технически средства за въздействие върху пазара от страна на централната банка се свеждат до промените в сконтовия процент и до операциите на свободния пазар. Най-често се поддържа тезата, че едно повишение в официалния сконтов процент на централната банка има за цел да отстрани пределните търсители на кредити, когато условията изискват това. Въпросът е дали промяната в сконтовия процент няма и други последици освен отстраняването на пределните търсители – в случая с едно повишение на процента; дали това покачване на процента не идва по правило твърде късно, когато неговото въздействие става още по-проблематично; дали разполагаемите технически средства за установяване необходимостта от извършването на една промяна в сконтовия процент, както и самият момент за извършване на промяната, са достатъчно добри и надеждни средства; дали честите промени в сконтовия процент не предизвикват обратната реакция – едно нежелание от страна на банките и на стопанските дейатели да се съобразяват с тези промени; дали нежеланието от страна на централната банка да употребява сконтовия процент по един наистина ефикасен начин – чрез съответно големи промени във височината на процента – не подценява въобще неговите качества като техническо средство за въздействие върху положението на пазара; и накрай, дали действително една промяна например едно повишение в сконтовия процент представлява една достатъчно сериозна пречка за по-нататъшното активизиране на стопанската дейност. Това са проблеми, които съвсем не могат да бъдат третираны като такива от второстепенно значение и които имат пряка връзка с основните постулати на теорията на централните банки и с повече съвременни конюнктурни теории.

Така например може с основание да се поддържа тезата, че едно увеличение в сконтовия процент има за цел не толкова отстраняването на пределните търсители на кредити, колкото привличането на нови спестявания ако не от местни източници, то с положителност от чужбина – чрез прилива на чуждестранни краткосрочни свобод-

ни капитали, които в търсенето на временни и сигурни убежища предпочитат страните с еднаква стопанска и политическа стабилност, но с по-висок лихвен процент. В подобен случай приливът на чуждестранни краткосрочни капитали, предизвикан от повишението на сконтовия процент, може да предизвика на свой ред един процес на кредитно разширение, при който пределните търсители на кредити ще бъдат напълно задоволени, вместо да бъдат отстранени вследствие повишението на сконтовия процент. Значителните движения на международните краткосрочни капитали преди и след кризата от 1931 година показват, че промените в сконтовия процент на централната банка понякога предизвикват последици, които са обратни на първоначално поставените цели. На второ място, изглежда твърде вероятно, че различните индекси, които служат като показатели за желателността от една или друга промяна в сконтовия процент на централната банка, са по естество непригодни за подобна служба – понеже те самите отразяват онова състояние на нещата, което повишението в сконтовия процент има за цел да предотврати; вследствие на което повишението на сконтовия процент идва винаги твърде късно по време – независимо от другите съображения, отнасящи се изобщо до неговата ефикасност като регулатор на кредита. Поради естественото нежелание от страна на ръководителите на централните банки да прекаляват с промените в сконтовия процент, една подобна промяна ще бъде извършена само когато изглежда абсолютно необходима, т.е. когато ценовите, паричните и другите индекси вече отразяват злото, което повишението в сконтовия процент има за цел да предотврати. Горните два примера са достатъчни, за да се породят известно съмнение относно техническата стойност на сконтовия процент като средство за въздействие върху пазара от страна на централната банка.

В по-ново време промените в сконтовия процент се придружават, а понякога даже се елиминират чрез съответни операции на свободния пазар от страна на централната банка. Веднага обаче се поставя въпросът, дали операциите на свободния пазар са предназначени да допълнят употребата на сконтовия процент като регулатор на кредита, или дали тяхната цел е да заместят сконтовия процент в тази негова предполагаема функция⁹⁶. Отговорът на този въпрос очевидно ще бъде в зависимост от гледището, което се възприема относно ефикасността на сконтовия процент въобще, и на второ място, относно ефикасността на сконтовия процент при дадена обстановка, свързана с вида на монетния еталон, с устройството на банковата система, със степента на развитие на паричния пазар, с разпоредбите или обичаите относно процентните резерви на централната банка и на другите банки, и т.н. Самият въпрос обаче предполага, че въздействието на промените в сконтовия процент и в естеството на операциите на свободния пазар се изразходва в една и съща посока, т.е. че както преследваната цел, така и въздействията на двете различни средства са едни и същи. Изглежда обаче, че при използването на сконтовия процент и на операциите на свободния пазар от страна на централната банка поставените цели могат да бъдат едни и същи, но въздействията – различни. Докато промените в сконтовия процент имат за цел да разширят или ограничат авансите на централната банка чрез отстраняването или привличането на пределните търсители на кредити, то промените в операциите на свободния пазар упражняват пряко въздействие върху обема на резервите на другите банки. Освен това промените в сконтовия процент се отразяват вър-

96 Gregory, T. E., цит. съч., с. 170.

ху краткосрочната лихва, докато операциите на свободния пазар се отразяват върху дългосрочната лихва – доколкото централната банка използва дългосрочни ценни книжа за тези операции. Следва, че промените в сконтовия процент могат да бъдат от първостепенно значение при привличането или отблъскването на чуждестранни краткосрочни капитали и изобщо за поддържането на едно положение на равновесие в международно отношение, докато промените в операциите на свободния пазар са от значение предимно с оглед на промените в дългосрочните капиталови инвестиции⁹⁷. Оттук и възможността да се използват било сконтовият процент, било операциите на свободния пазар независимо едни от други и с различни цели, макар и само в сравнително по-кратки периоди.

Съществува обаче и една друга страна на въпроса, а именно – вероятното въздействие на операциите на свободния пазар върху обема на авансите на централната банка. Да предположим, че централната банка желае да изтегли част от наличната купувна сила на пазара, понеже намира, че банките са допуснали известно нездравословно разширение на кредита: централната банка трябва в подобен случай да намали авоара си в ценни книжа, предизвиквайки едно повече или по-малко съответно намаление в резервите на банките и следователно в банкното обращение. Ако централната банка преследва горната цел с достатъчна решителност, тя би могла да предизвика една временна оскъдица на пазара за платежни средства, която обаче ще принуди банките да прибягнат до кредитните услуги на централната банка. В резултат следователно *намалението* в перото „ценни книжа“ в актива на централната банка ще предизвика известно, повече или по-малко съответно, *увеличение* в перото „аванси“ пак в актива на банката, т.е. ефектът на продажбата на ценни книжа се неутрализира донякъде от предизвиканата чрез продажби оскъдица от платежни средства на пазара и свързаното с тази оскъдица разширение на авансите на централната банка към другите банки, или както в случая с английския паричен пазар – към посредниците, специализиращи в сконтирането на търговски ефекти. Банките по принцип проявяват по-голяма склонност да следват централната банка по пътя на едно разширение, отколкото на едно стеснение на кредита – понеже банките са предприятия, работещи за печалба, и понеже те не желаят да поставят клиентите си в затруднение. При това положение е напълно възможно операциите на свободния пазар, провеждани от централната банка, да срещнат известна съпротива от страна на другите банки, които не желаят да ограничат кредитораздаването. Успехът на съпротивата на банките спрямо провежданата политика на централната банка чрез нейните операции на свободния пазар ще зависи естествено в голяма степен от фактическата величина в момента на процентните резерви на банките спрямо минималните законни или обичайни процентни резерви. Банките биха могли да прибягнат до едно трайно намаление в действителното в сравнение със законното или обичайното процентно отношение на резервите, установявайки новото отношение по-близо до минималния законен или обичаен процент. За да превъзмогне тази съпротива на банките, централната банка би трябвало да провежда политиката си на свободния пазар достатъчно дълго време, предизвиквайки едно чувствително понижение в курсовете на ценните книжа и следователно едно чувствително повишение в дългосрочната лихва – нещо, което би наложило рано или късно една доста рязка промяна и в сконтовия процент на банката. Но тези въпроси ни водят до проблема за вероятното въз-

97 Срв. напр. Keynes, J. M. „A Treatise on Money“, т. 2, с. 252.

действие на една промяна в сконтовия процент на централната банка върху склонността на банките да разширяват или да ограничават кредитораздаването.

б) *Въздействието на сконтовия процент върху предлагането на кредити.* Изказано бе вече известно съмнение относно ефикасността на една промяна в сконтовия процент да предизвика едно намаление или увеличение в темпото и обема на кредитораздаването от страна на другите банки. Изтъкнато бе между друго, че фактическото (в момента) състояние на процентните резерви на банките спрямо законните или обичайни резерви обуславя донякъде и самостоятелността на банките по отношение провежданата от тях кредитна политика. В края на един период на стопанска депресия резервите на банките, трябва да се предполага, са значителни и банките са в състояние да задоволят всяко ново търсене на кредити, без да прибегват до кредитните услуги на централната банка. Даже при предположението, че резервите на банките се приближават до минималните законни или обичайни размери към края на периода на депресия, банките все пак ще бъдат в състояние да задоволят търсенето на нови кредити чрез подходящи размествания в съответните лихвоносни активни пера на балансите си: превръщането на сравнително нерентабилните инвестиции в ценни книжа в сравнително по-рентабилни аванси и заеми на клиентите си. Този процес на превръщане на ценните книжа в заеми и аванси може да продължава дотогава, докогато банките считат, че авоарите им в ценни книжа са прекомерно големи в сравнение с другите категории лихвоносни активи. Продавайки ценни книжа, банките създават влогове на лицата, които са новите приобретатели на ценните книжа, и по този начин намаляват процентното отношение на резервите си към общата сума на влоговете. Когато това намаление на резервите достигне до минималните законни или обичайни размери, банките трябва по необходимост да прибегнат до кредитните услуги на централната банка с цел да увеличат резервите си. От този момент именно започва един действителен процес на кредитно разширение, който не се състои само в превръщането на един вид лихвоносни активи в друг вид подобни активи, а в едно фактическо разширение на общата сума на лихвоносните активи. Централната банка може да улесни този процес на кредитно разширение било чрез сконтирането на представените ѝ от страна на другите банки първостепенни търговски ефекти, било чрез покупката на дългосрочни ценни книжа от свободния пазар. Ако централната банка не пристъпва по свое усмотрение към купуване на ценни книжа от свободния пазар, но тя все пак е абсолютно задължена да купува всички първостепенни търговски ефекти, които банките или посредниците на ефекти ѝ предлагат; тя може да променя сконтовия си процент или цената, по която купува тези ефекти, но тя все пак е абсолютно задължена да купува предложените ѝ първокласни ефекти. Дотук следователно ролята на централната банка е съвсем пасивна и разширението на кредита, подето по почин на другите банки, се развива независимо от волята и действията на централната банка. Да предположим сега, че кредитното разширение, подето по почин на другите банки и улеснено от разширението на авансите на централната банка, е взело размери, които централната банка счита за нежелателни в дадения момент и които тя иска да ограничи посредством едно повишение на официалния сконтов процент. Какво ще бъде вероятното въздействие на повишението на сконтовия процент върху предлагането на кредити от страна на другите банки – при предположението, разбира се, че последните не проявяват особена склонност да вземат акт от повишението на сконтовия процент и да пристъпят към едно съзнателно ограничаване

на кредитораздаването. Самото повишение на скontoвия процент, както бе вече изтъкнато, вероятно идва твърде късно по време поради дефектността на различните показатели, защото, както се изразява А. С. Пигу, „семената на едно разширение или свиване на стопанската дейност са посети малко преди проявлението на първите движения в развитието на кредита, а скontoвата политика е в състояние да въздейства главно върху самото посяване на семената и не върху тяхното поникване“⁹⁸. При това положение и в желанието си да не стесняват клиентите си чрез едно ограничаване на кредитораздаването банките разполагат със средства от различен характер за неутрализирането на повишението на скontoвия процент на централната банка. Те могат, както бе вече споменато, да пристъпят към едно трайно намаление в процентното отношение на резервите към общата сума на влоговете, установявайки новото процентно отношение до равнището на законното процентно отношение, а в държавите, в които не съществуват законодателни разпоредби относно величината на резервите, – да преминат към едно по-ниско от обичайното процентно отношение. На второ място, банките могат да преминат към една по-широка практика на така нареченото „украсяване на балансите“, в смисъл да допуснат едно намаление в средното дневно процентно отношение на резервите под законния размер, засилвайки разполагаемите си средства по време на балансовите дати чрез продажбата на част от авоара си в ценни книжа, или чрез временното събиране на част от най-краткосрочните си аванси. Възможностите, които се откриват пред банките за противодействие на централната банка при едно повишение в скontoвия процент, се подчертават съвсем ясно от примера, който Дж. М. Кейнс посочва за една от големите пет английски банки: тази банка съзнателно свела процентното отношение на резервите към влоговете си от 14.5% на 11.5% в един сравнително кратък период, освобождавайки по този начин една сума от кръгло 11 милиона лири стерлинги от нейните „разполагаеми средства“ – нещо, което спомогнало на цялата банкова система да предизвика едно увеличение във влоговете и следователно в кредитните пласменти в размер на кръгло 100 милиона лири стерлинги⁹⁹.

Възможностите за противодействие срещу последиците от едно покачване на официалния скontoв процент от страна на другите банки не се изчерпват само с преминаването към един режим на по-ниски процентни резерви и периодически разкрояване на балансите. Често пъти банките, принудени по закон или обичай да поддържат различни процентни резерви срещу срочните в разлика от безсрочните влогове, са в състояние чрез преки споразумения с по-едри вложители да предизвикат едно прехвърляне на безсрочни влогове – срещу които процентните резерви са по-високи, към категорията на срочните влогове – срещу които процентните резерви са значително по-ниски. Едно подобно прехвърляне не ощетява клиентите на банките, доколкото последните получават уверението, че ще могат да се ползват от новопридобитите си срочни влогове по същия начин, както от предишните си безсрочни влогове. На пръв поглед подобно съзнателно изменение на състава на влоговете от страна на банките изглежда съвсем неизгодно за последните, понеже лихвите, плащани върху срочните влогове, са обичайно по-високи от лихвите върху безсрочните влогове. Всъщност обаче чрез прехвърлянето на част от безсрочните си влогове към категорията на срочните влогове банките освобождават част от резервите си при централната

98 Pigou, A. C. „Industrial Fluctuations“, с. 259.

99 Keynes, J. M. „A Treatise on Money“, т. 2, с. 73.

банка, върху които не получават въобще лихви, и добиват възможността да разширят обема на кредита. Операцията ще бъде изгодна даже от гледището на отделната банка, която ще бъде в състояние да разшири кредитите си почти, но не и изцяло, до пълния размер на освободените средства чрез намалението на сумите, представляващи процентните резерви срещу влоговете изобщо. За цялата банкова система обаче горната операция ще бъде многократно по-изгодна, защото, по аналогия с посочения по-горе от Кейнс пример за ефекта на намалението на резервите на една от големите английски банки върху общия обем на кредита, обемът на новосъздадените кредити чрез използването на освободените резерви ще надвишава неколkokратно самия размер на освободените резерви. Забележката, че подобни изкуствени прехвърляния на влогове от категорията на безсрочните към категорията на срочните влогове не са съвместими със строгия морал, който обществото очаква от страна на банкериите, е съвсем безпредметна, когато се касае до емпирически наблюдавани явления в най-различни по устройство банкови системи. Следователно ефикасността на едно повишение в скontoвия процент на централната банка като средство за въздействие върху обема и темпото на кредитораздаването от страна на другите банки се поставя наново под съмнение. Изтъкнатите технически средства за противодействие от страна на другите банки срещу една промяна в скontoвия процент на централната банка се допълват от два други фактора, които влизат в действие почти автоматически в един период на кумулативно разширение на кредита: по-широката употреба на чека като платежно средство – нещо, което спестява на банките необходимостта да поддържат твърде увеличени резерви в банкноти и монети; и увеличението в самата скорост на обращението на парите и на влоговете – нещо, което позволява извършването на увеличени по стойност обороти без едно съответно по размер разширение на количеството на платежните средства. В своята съвкупност разгледаните по-горе средства и фактори позволяват на банките да продължават да разширяват кредита даже след едно повишение в скontoвия процент на централната банка, макар и за един сравнително непродължителен период от време. Все пак този сравнително продължителен период ще бъде достатъчен, за да превърне кредитното разширение в един кумулативен процес, върху който наблягат почти всички конюнктурни теории. Рано или късно повишението на скontoвия процент на централната банка ще изразходва пълния си ефект върху склонността на банките да разширяват кредитораздаването, но изгледите са, че този резултат ще настъпи по-скоро твърде късно, отколкото достатъчно рано, за да спре появата на един кумулативен процес на кредитно разширение. По-нататъшното развитие на този кумулативен процес на разширение ще зависи – при наличността на достатъчни първокласни търговски ефекти, които могат да бъдат представяни за сконтиране в централната банка – от въздействието на повишения сконтов процент върху склонността на стопанските деятели да разширяват търсенето на кредити. С други думи, въпросът се свежда до това, дали едно повишение в скontoвия процент на централната банка ще бъде достатъчно при наличността на една кумулативна тенденция на кредитно разширение да ограничи търсенето на кредити и да предизвика известно задържане, ако не и пречупване, в този кумулативен процес на разширение.

в) *Въздействието на скontoвия процент върху търсенето на кредити.* Теорията на централните банки почива отчасти и върху предпоставката, че едно повишение в скontoвия процент се отразява неблагоприятно върху обема на търсенето

на кредити от страна на стопанските деятели. Тази предпоставка се възприема, било мълчаливо, от всички конюнктурни теории независимо от това, дали те поставят ударението върху краткосрочните или върху дългосрочните ефекти на промените в сконтовия процент. Ако приемем в съгласие със заключенията на предходния анализ, че намесата на централната банка чрез повишението на сконтовия процент обикновено идва твърде късно и при това оставя известен марж в свободата на действията на другите банки, които могат да продължават процеса на кредитното разширение за известно време без активната подкрепа на централната банка и въпреки повишението в сконтовия процент, то общият въпрос за вероятното въздействие на една промяна в сконтовия процент върху обема на търсенето на кредити добива малко по-специфичен характер, а именно – дали повишението на сконтовия процент в един момент на кумулативно разширение на кредита и при наличността на значителни обективни фактори, действащи по посока на разширение в търсенето на кредити, ще бъде в състояние да предизвика известно задържане или даже пречупване в търсенето на кредити от страна на стопанските деятели. Повече от очевидно е, че повишението в сконтовия процент не ще окаже изобщо някакво въздействие върху обема на търсенето на кредити в случаите, когато търсенето на кредитите е свързано със сключени в миналото, т.е. преди повишението на сконтовия процент, договорни задължения или започнати вече производствени процеси. Тези договори и производствени процеси трябва да бъдат изпълнени и завършени независимо от повишението в сконтовия процент, което би могло да въздейства само върху обема на търсенето на кредити за бъдещи мероприятия.

Стопанската дейност представлява един непрекъснат процес на предварителни преценки и на следващи действия от страна на предприемателите: решенията за действие почиват върху един често пъти дълъг и сложен процес на преценяване и калкулиране на сравнителните изгоди и рискове, свързани с дадено действие. В даден момент съществуват множество току-що завършени процеси на преценяване и калкулиране, приключени с решения за едно или друго действие от страна на предприемателя. Ако точно в този момент се извърши едно повишение на официалния сконтов процент на централната банка, съвсем не следва, че решението за действие от страна на предприемателя ще бъде отложено. На първо място, предприемателят вече е психологически подготвен за подобно действие, т.е. за извършването на известни инвестиции, и оптимизмът, който преобладава в един период на кумулативно разширение на кредита и изобщо на стопанската дейност, ще подсили склонността му да пренебрегне значението на настъпилото повишение в сконтовия процент. На второ място, даже ако приемем тезата на Р. Дж. Хоутри като представител на чисто паричната конюнктурна теория, в смисъл че едно сравнително слабо покачване в лихвения процент утежнява твърде силно разниските на всички категории посредници, работещи предимно със заемен оборотен капитал, и следователно действа за намаление на търсенето на кредити¹⁰⁰. Все пак не може да се отрече обстоятелството, че периодите на възходящо развитие на цените облагодетелстват длъжниците чрез намалението на реалната лихва в разлика от номиналната лихва. С други думи, ако стопанските деятели очакват едно продължение на съществуващата в момента трайна тенденция на повишение в нивото на цените, покачването на сконтовия процент от страна на централната банка, не ще представлява сериозна пречка за извършване-

100 R. G. Hawtrey: „Currency and Credit“, с. 25.

то на инвестиции със сравнително краткосрочен характер – повишението на цените ще компенсира изцяло, а понякога и многократно, повишението в производствените разноски вследствие покачването на лихвения процент. Това важи не само по отношение на търговците-посредници, при които скоростта на капиталообращението е твърде голяма, но и за една широка категория производители в страни с банкови системи от така наречения „смесен тип“ – както например в много европейски държави и даже в Съединените щати¹⁰¹, които използват значителни краткосрочни кредити от банките за сравнително средносрочни инвестиции: благоприятните изгледи за непосредственото развитие на народното стопанство неутрализират сравнително слабите промени във величината на официалния скотов процент на централната банка през периоди на кумулативно разширение на кредита и на възходящо развитие на цените. А резки промени в скотовия процент са твърде малко вероятни поради естествена и лесно обяснима склонност на централните банки да не предизвикват нежелано силни реакции в настроенятия и доверието на стопанските деятели, и на второ място, поради вероятните отражения на повишения скотов процент върху външния курс на националната монета.

Остава втората алтернатива, която впрочем не е несъвместима с първата, а именно че повишението на скотовия процент на централната банка предизвиква намаление в обема на търсенето на кредити за сравнително дългосрочни капиталови инвестиции – една теза, която се поддържа не само от разните свръхинвестиционни конюнктурни теории, но и от голям брой други теоретици на конюнктурния цикъл. Аргументът е, че повишението на скотовия процент, предизвиквайки известна оскъдица при предлагането на капитали, води до един процес на ликвидиране на част от авоарите в дългосрочни ценни книжа от страна на отделните банки и на самите стопански деятели; увеличеното предлагане на дългосрочни ценни книжа предизвиква известно спадане в курсовете им, което е равносилно на едно повишение в тяхната реална рентабилност, т.е. на едно повишение в дългосрочната лихва; стопанските деятели при новосъздаденото положение трябва да предлагат значително по-високи лихви при опитите си да се снабдят с дългосрочни кредити чрез емисията на разни видове ценни книжа на капиталовия пазар; но при тези по-високи лихви известни капиталови инвестиции, които биха били рентабилни при една по-ниска лихва, стават твърде рисковани и даже очевидно нерентабилни, вследствие на което търсенето на кредити за дългосрочни инвестиции въобще намалява. Аргументът е, общо взето, твърде правдоподобен при следните две предпоставки: а) че ефектът на едно повишение на скотовия процент на централната банка върху величината на дългосрочната лихва се изразходва в един достатъчно кратък срок, за да предизвика очакваното от ръководството на централната банка намаление в обема на търсенето на кредити; и б) че стопанските деятели в решенията си да извършат или не известни дългосрочни капиталови инвестиции се ръководят предимно от съображения за величината на лихвата, която трябва да плащат за използването на чужди капитали.

Всъщност съществуват достатъчни основания за предположението, че повишението на дългосрочната лихва в дадено народно стопанство вследствие покачването на скотовия процент на централната банка е един доста муден процес, развиващ се в значителен период от време. Понижението в курсовете на дългосрочните ценни книжа вследствие на увеличеното предлагане настъпва по необходимост постепенно, с

101 Срв. напр. Pigou, A. C. „Industrial Fluctuations“, с. 87.

течение на времето, даже когато покачването в скontoвия процент на централната банка е съпроводено от една успоредна и съответна политика на нейните операции на свободния пазар. Според израза на Дж. М. Кейнс „съществува един промеждутък от време, през който кумулативното въздействие на операциите на централната банка ще бъде може би в състояние да предизвика една обща тенденция за търговския и финансов свят да се движи в желаната от централната банка посока“¹⁰². През този промеждутък от време, когато дългосрочната лихва е все още сравнително ниска, обемът на търсенето на кредита не ще бъде ограничен от настъпилото междувременно повишение в скontoвия процент на централната банка. Независимо от това търсенето на кредити от страна на предприематели във връзка със сключени в миналото договорни задължения или започнати производствени процеси, които продължават и след повишението на скontoвия процент, не ще бъде изобщо повлияно от политиката на централната банка за ограничение на кредитораздаването. Накрай, същият онзи оптимизъм, който преобладава при наличността на един кумулативен процес на стопанско разширение и подсилва склонността на посредници и производители да пренебрегват значението на едно повишение в скontoвия процент на централната банка, ще се отрази и върху действията на онези предприематели, които възнамеряват да извършат значителни дългосрочни капиталови инвестиции. Подобни предприематели могат основателно да разчитат на трайната тенденция към повишение в нивото на цените като фактор, неутрализиращ очакваното или настъпващото покачване в дългосрочната лихва. Остава втората предпоставка, отнасяща се до значението на промените в дългосрочната лихва при оформяне решенията на стопанските предприематели за извършването или отлагането на известни дългосрочни капиталови инвестиции. В периоди на кумулативно стопанско разширение, както бе изтъкнато непосредствено по-горе, преобладаващият оптимизъм може да замъгли здравата икономическа логика на предприемателите, препращайки лихвения процент към треторазредните фактори, обуславящи решенията за извършването на нови капиталови инвестиции. Въпросът е следователно доколко лихвеният процент оказва въздействие върху решенията на предприемателите за извършването на дългосрочни капиталови инвестиции в сравнително „нормални“ периоди на развитие на стопанството, т.е. в отсъствието на явни кумулативни процеси на свиване или разширение. Този въпрос е бил обект на една нарочна анкета, проведена от група академични икономисти при университета в Оксфорд през 1938 година и обхващаща една репрезентативна извадка от 1308 стопански предприятия в различни сектори на народното стопанство. Въпросникът, според думите на един от ръководителите на анкетата, е бил съставен с цел „да се получат сведения не само относно въздействието на промени в скontoвия процент, но също и за влиянието на промени в склонността на банкери и на публиката да отпускат заеми при една или друга лихва върху обема на капиталовите инвестиции“¹⁰³. Болшинството от получените отговори от страна на ръководителите на анкетирания предприятия свидетелстват, че промените в лихвения процент не само че не са били от първостепенно значение при оформяне на решенията на отделните предприятия за извършването на капиталови инвестиции, но че извършването на тези инвестиции често пъти не е държало въобще сметка за промените в лихвения процент. Обобщавайки получените резултати, авторът идва

102 Keynes, J. M. „A Treatise on Money“, т. 2, с. 253.

103 Sayers, R. S. „Business Men and the Terms of Borrowing“ (с. 23), in Oxford Economic Papers, № 3, 1940, Oxford.

до следното заключение: „От проведената анкета проличава съвсем ясно, че доколкото техните инвестиции са изобщо повлияни от условията на капиталовия пазар, предприятията биват повече повлияни пряко, чрез политиката на банките, отколкото косвено – чрез пазара на дългосрочни ценни книжа. Слабите изгледи за банките да пречупват конюнктурните колебания се основават върху средства, които те държат в собствените си ръце, и съвсем не зависят от въздействието на банковата политика върху пазара на дългосрочни ценни книжа.“¹⁰⁴ Това заключение само потвърждава първоначалната хипотеза за слабото въздействие на промените в сконтския процент върху обема на търсенето на кредити от страна на стопанските деятели изобщо и по-специално през един период на възходящо развитие на стопанската конюнктура.

IV. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Целта, която си поставихме в настоящата малка монография, бе двойка: първо, чрез един разбор на по-важните съвременни конюнктурни теории да подчертаем паричните и кредитните елементи в отделните конюнктурни теории и тяхната връзка с теорията на централните банки; и второ, да изтъкнем известни спорни проблеми в теорията на централните банки, произлизащи от някои основни предпоставки на тази теория и засягащи в по-голяма или по-малка степен съвременните конюнктурни теории. В резултат на направените изследвания могат да бъдат формулирани две заключения, или по-скоро две скромни констатации, които внасят известен елемент на съмнение във валидността на съвременните конюнктурни теории и на теорията на централните банки поради критичното отношение към някои от предпоставките, върху които почиват въпросните теории.

На първо място, трудно е да се изгради една цялостна и издържана теория на конюнктурния цикъл, почиваща в голяма степен върху известни предпоставки на теорията на централните банки поради значителните различия в обстановката, при която са поставени да работят отделните централни банки – различия, свързани с вида на монетния еталон, със структурата на банковата система, на паричния и на капиталовия пазар и с разпоредбите относно процентните резерви на централната банка и на другите банки спрямо техните задължения на виждане. Тези различия, свързани с външната обстановка, при която е поставена да действа централната банка, внасят значителен елемент на неустановеност в почти всички съвременни конюнктурни теории, също и в произлизащите от тях мероприятия за въздействие срещу експесиите на конюнктурния цикъл.

Така например опитът на последните две десетилетия подсказва, че функционирането на един златен или златнодевизен монетен еталон поставя известни ограничения в свободата на действие на централната банка и по-специално в ефикасността на нейната сконтна политика; докато при един книжен монетен еталон тази свобода не винаги е налице поради съображения от камбиален характер и опасността от нарушения на автономията на емисионната политика на централната банка от страна на държавното съкровище. На второ място, предпоставката, че централната

¹⁰⁴ Sayers, R. S., цит. съч., с. 28.

банка е пределен източник на кредити не винаги може да се реализира при толкова различни по структура банкови системи и парични пазари: ефикасността на средствата на въздействие на разположение на централната банка се понижава при една банкова система, състояща се от множество отделни и сравнително малки банки; или включваща влиятелни банки с предимно чужди капитали и възможности да получават краткосрочни кредити от чуждестранните си централи; или работеща с един паричен пазар, в който липсват достатъчни първокласни търговски ефекти за сконтиране от централната банка. На трето място, разпоредбите относно процентните резерви на самата централната банка и на другите банки ограничават в по-голяма или по-малка степен ефикасността на въздействието на централната банка върху пазара, докато от друга страна, създаването на „допълнителни кредити“ от страна на банките – особено при системите на голяма банкова концентрация – внася известно съмнение относно ефикасността на промените в сконтовия процент на централната банка да въздейства върху склонността на другите банки да прибягват до нейните кредитни услуги.

На второ място, редица предпоставки на съвременните конюнктурни теории, свързани с известни основни положения в теорията на централните банки, могат с основание да бъдат оспорвани, вследствие на което и сложните теоретически построения, изградени върху тези предпоставки, могат да бъдат оспорвани. Въпросните предпоставки са свързани с предимно технически въпроси, отнасящи се до ефикасността на средствата, които са на разположение на централната банка за въздействие върху паричния и капиталовия пазар, и по-специално до въздействието на промените в сконтовия процент върху предлагането на кредити от страна на другите банки и върху търсенето на кредити от страна на стопанските дейатели.

Така например една промяна в сконтовия процент на централната банка може да съдържа две противоречиви една на друга цели: отблъскването на пределните искатели на кредити, или привличането на нови средства от чужбина; и ако промяната в сконтовия процент преследва първата от горните две цели, то напълно възможно е реализирането на тази цел да бъде осуетено чрез прилива на краткосрочни капитали от чужбина. Същевременно от значение е и обстоятелството, дали операциите на свободния пазар се извършват с цел да допълнят или само да заместят въздействието на една промяна в сконтовия процент; и дали операциите на свободния пазар не се неутрализират частично чрез неизбежното разширение на авансите на централната банка в периоди на кредитно разширение. На второ място, може да се постави под съмнение и ефикасността на въздействието на една промяна в сконтовия процент на централната банка върху склонността на другите банки да стесняват или разширяват кредитораздаването, защото в периоди на кредитно разширение другите банки разполагат със значителни и разнообразни средства за противодействие срещу сконтовата политика на централната банка, като понижение на процентните резерви и периодичните „разкрасявания“ на балансите, прехвърлянето на влогове от категорията на безсрочните към категорията на срочните влогове и пр.; и защото самата промяна в сконтовия процент обикновено идва твърде късно, или след появата на онези признаци, които промяната в сконтовия процент се стреми да предотврати. Накрай, може да се спори и относно вероятното въздействие на една промяна в сконтовия процент на централната банка върху склонността на стопанските дейатели да разширяват или да стесняват търсенето на кредити: краткосрочното въздействие на едно повишение в сконтовия процент може да се неутрализира от наличността на

една трайна тенденция към повишение на цените и от общия оптимизъм, свързан с подобна тенденция; докато дългосрочното въздействие на една подобна промяна в сконтовия процент, проявяващо се чрез съответни промени в дългосрочните лихви, е по естество твърде мудно, бидейки свързано с един сравнително дълготраен процес на нагаждане на ценностите в капиталовия пазар. Извън това известни емпирически наблюдения показват, че промените в дългосрочната лихва не са от решаващо значение за предприемателите при оформяването на решенията за извършване на нови капиталови инвестиции. В заключение самото поставяне под съмнение ефикасността на техническите средства за въздействие на разположение на централните банки води по необходимост до едно съвсем критично отношение към основните постулати на теорията на централните банки и следователно към съвременните конюнктурни теории. Поставянето под съмнение на предпоставките, върху които са изградени почти всички съвременни конюнктурни теории, не засяга логичната издържаност на тези теории, а оспорва само реализуемостта на самите предпоставки на теориите. А спорните въпроси, свързани с теорията на централните банки, засягат по пряк или косвен начин не само конюнктурните теории или мероприятията из областта на конюнктурната политика, но и общите проблеми на теорията на цените, или на централните проблеми в цялата теоретическа политическа икономия.

АСЕН ХРИСТОФОРОВ
ИЗБРАНИ ПРОИЗВЕДЕНИЯ И ДОКУМЕНТИ
В ТРИ ТОМА
Българска
Първо издание

Съставители РУМЕН АВРАМОВ, ХРИСТО ЯНОВСКИ

ТОМ 2
ИКОНОМИЧЕСКИ ТЕКСТОВЕ: СТУДИИ И СТАТИИ

Издателска и предпечатна подготовка: отдел „Печатни издания“ на БНБ

Формат 1/16/70x100

Печатни коли 32

Печат *Полиграфически комбинат „Д. Благоев“*